JOSEF HOLZNER

SZENT PÁL

JOSEF HOLZNER

SZENT PÁL

JOSEF HOLZNER

SZENT PÁL

AZ APOSTOL ÉLETE ÉS LEVELEI

SZENT ISTVÁN TÁRSULAT
AZ APOSTOLI SZENTSZÉK KÖNYVKIADÓJA
BUDAPEST, 1982.

PAULUS
SEIN LEBEN UND SEINE BRIEFE
MSGR. PROF. DR. JOSEF HOLZNER
24. AUFLAGE

A VERLAG HERDER FREIBURG
1959. ÉVI KIADÁSA ALAPJÁN KÉSZÜLT

Fordította:

DR. FEKETE ANTAL
piarista

Weiszenburger József és Kele Pál
fordításának felhasználásával

Minden jog fenntartva,
beleértve a bárminemű eljárással való
sokszorosítás jogát is.

ELŐLJÁRÓBA

Aminek eljövetelét belső szükségletből és lelki igénnyel várjuk, az sohasem jöhet későn. Így vagyunk a Szent Pál életét, apostoli tevékenységét és szellemi kisugárzását bemutató jelen művel is. A „csak most" tehát nem késő.

Hálával tartozunk a kiadónak, hogy sokirányú elkötelezettsége mellett e páratlan életrajz lefordításáról is gondoskodott.

Voltak aggályok, vajon „Holzner Paulusa" – a 24 kiadás ellenére is – eleget tud-e tenni a mai keresztény ember, a zsinat utáni hivő, az Egyház új tavaszát váró Isten népe lelki várakozásának. E téren nem lehet semmi kétségünk, mert az utolsó 20 évben Szent Pálról megjelent biblikus, dogmatikai és szellemtörténeti fejtegetések mind könyvünkre mint alapvetően klasszikus műre hivatkoznak. Természetesen az új keresések és tudományos kutatások több vonatkozásban is tovább mentek, de az alap, a gyökér és a forrás változatlanul ugyanaz marad: a damaszkuszi kapunál Saulból lett új istenkereső Pál mint a vallásos létvalóság eleven hordozója, a Krisztusból élő hivő vagy keresztény egzisztencia megvilágítója és a földön titokzatosan továbbélő Krisztus, vagyis a Krisztussal egyesült, látható Isten népének, az Egyháznak prófétai látnoka, fáradhatatlan meghirdetője és harcos védője. Ez az örök Pál.

Hogy feleletet kapjunk arra, hogy ki a keresztény, és mi a keresztény ember, ma is az evangélium mellett Szent Pált kell megkérdeznünk. E nagyszabású és lenyűgöző életrajz a válaszadás teológiai és szellemtörténeti hátterét korunk számára is átláthatóvá és biztonságossá teszi. Mindezek miatt tartották az illetékesek helyénvalónak a magyar fordítás megjelenését. Egyházi irodalmunk jelentős művel gyarapodik, és híveink komoly, keresztény meggyőződésüket erősítő lelki táplálékhoz jutnak.

Pécs, 1979 húsvét napján

DR. CSERHÁTI JÓZSEF
pécsi püspök
A Magyar Kat. Püspöki Kar titkára

ELŐSZÓ AZ ELSŐ KIADÁSHOZ

Korunk egyházának szellemi arculata ismét az ősegyház vonásait kezdi önmagára ölteni, ami természetes is olyan időben, amelyben apokaliptikus vonások tűnnek föl. Négy erőteljes vallási mozgalom jellemzi éles vonásokkal a mai katolicizmust, és mind a négy páli eredetre utal. A liturgikus-eukharisztikus mozgalom az apostol himnikus lelkületéből és szentségi misztikájából táplálkozik. Mindenekelőtt azonban az új pünkösdi viharként felénk zúgó missziós tevékenység és a szinte minden országban föllendülő biblikus mozgalom az, ami Pál apostol személyiségéből lobbant lángra. Nem kisebb egyéniség, mint a Hitterjesztés Kongregációjának zseniális szervezője és főtitkára, Msgr. Costantini dolgozta ki klasszikus megfogalmazásban Pál apostolnak, a missziós tudományok tanítómesterének modernségét úgy, amint az Kínában elevenen lebegett a szeme előtt. Ő mondja: valahányszor a missziós tevékenység eltávolodik Szent Pál szellemétől, azonnal elsatnyul; amikor viszont visszatér hozzá, újult erővel lendül föl.

Főként azonban napjainknak a Szentírás iránti lelkesedése nem hagyhatja Pált figyelmen kívül. Rabbinikus írásmagyarázatából kifolyólag kétségkívül előfordulnak nála korhoz kötött, elavult vonások is. De azt, ami benne nagy, ti. a prófétai-pneumatikus látásmód, amelyben minden értelemmel telik meg, amelyből minden rendező elvét és mértékét nyeri, egyetlen szó fejezi ki: Krisztus. Az apostol sajátos Krisztus-élménye, a misztikus Krisztus-közösségről vallott tanítása, amit legtömörebben ezzel a szóval fejez ki: „Krisztusban", úgy hat, mint az élet sokféle viszonylatának, problémájának és igényének sarkítója, amely minden részismeretnek megadja igazi központját. Ennek az élő Krisztusra koncentrálódó szemléletnek, ahogyan ő a Szentírás lélekkel telt igéjében, a kultusz misztériumaiban, napjaink pünkösdi zúgásában, a missziós mozgalomban és nem utolsó sorban az Egyház vértanúságában él tovább vérrel szennyezett kozmoszunk különféle tájain, megőrizheti és meg kell, hogy őrizze

vallásos életünket az összekuszálódástól és a darabokra hullástól. Ugyanakkor megajándékozhatja őskeresztény nagysággal és egyszerűséggel.

Ezek azok a főszempontok és vezérgondolatok, amelyek ezt az új próbálkozást Pál apostol életrajza megírására igazolhatják. Eme gyakorlati vallásos célkitűzés ellenére sem mellőzhetem azt, amit a szorgalmas kutatás kor- és kultúrtörténeti vonatkozásban napvilágra hozott, hogy Pált és munkásságát a maga korának hátterében jobban megérthessük. De sem a kultúrtörténeti összefüggés, sem a „betű" rokonhangzása nem téveszthet meg bennünket ama alapvetően mély ellentétet illetően, amit csak a „Lélek" tudott áthidalni. Csak így lesz világos mindenki előtt annak a ténynek jelentősége, amit egy német tudós így fogalmazott meg: „A Sztoa 500 éven át uralkodott az antik világban, és mégsem tudta útját állni a klasszikus népek vallási, erkölcsi hanyatlásának. Világtörténelmi tény marad, hogy A rómaiaknak írt levél olyan eke volt, amely mélyebbre szántott, mint Epiktétosz eszméi" (Alb. Dieterich). E tény fényében gyullad lángra bennünk, mai keresztényekben, az az elkötelezettség, hogy a keresztény őskor erőit újra felélesszük magunkban, és „mint a csillagok, kisugározzuk a világba" (Fil 2,15).

A szerző

KÍSÉRETÜL A 22. KIADÁSHOZ

Ha egy alkotás így dicséri mesterét, akkor sem a mű, sem a mester nem szorul rá, hogy másoktól kapjon külön babérkoszorút, akik ráadásul még kisebbek is, mint ő. Ez a kísérőirat most a Szent Pálról írt könyv elhunyt szerzőjének szól. Msgr. Josef Holzner professzor, a filozófia és a teológia doktora 1947. november 8-án mindenszentek ünnepének nyolcadnapján hazatért az örök ígéretek honába. Halála méltó kicsengése volt papi életének. „Örülök, hogy nemsokára meglátom Krisztust!" Ilyen hamisítatlan páli szavakat mondott közvetlenül halála előtt. Amikor baráti szeretettel a betegek kenetének fölvételét ajánlottam neki, arra kért, hogy előkészületül olvassam föl neki Aquinoi Szent Tamás „Contra gentes"-éből az idevágó fejezetet. Kezelő orvosa éppen első miséje évfordulóján közölte vele az igazságot. Gyermeki jámborsággal várt Mestere hívására. Arra a célzásomra, hogy milyen lesz majd a találkozása Szent Pállal az örökkévalóságban, röviden csak ennyit mondott: Totaliter aliter!

1875. december 12-én a felső-bajorországi Dorfen lett szülőföldje. Kívánsága szerint itt kapott végső nyugvóhelyet is. Már kora ifjúsága kemény oldaláról mutatta meg neki az életet. Még a halálos ágyán is hangsúlyozta, hogy egész életén át gyenge fizikumú volt; különösen római tanulmányainak idejét árnyékolta be törékeny egészségének terhe. Erős akarata viszont annál célratörekvőbben parancsolt a gyenge természetnek. A szülői ház alakította ki és támogatta benne a komolyságra való készséget. Josef Holzner sajátságos ember volt. Ezt igazolják mindazok, akik személyesen ismerték. Éles megfigyelő, kritikus gondolkodó, olykor kérlelhetetlen bíráló és gyakran nem könnyű partner, akit azonban minden időben az igazság szeretete és az Anyaszentegyházhoz való hűség vezetett. Fáradhatatlan, soha nem ernyedő szorgalmú munkás volt.

Papi élete – a római Germanicumban szentelték pappá 1901. október

28-án – három munkaterületre terjed ki: lelkipásztorkodás, tanítás, irodalmi tevékenység. Városi káplán Münchenben, tábori lelkész és lelkipásztori referens egy bajor hadosztályban az első világháború idején, majd plébános Lenggriesben; később hittanár egy müncheni gimnáziumban; végül megrokkant egészségi állapota miatt az éveket illetően sokkal korábban, mint mások, „nyugalomban". Pál apostolról írt könyvében tárja fel sokoldalú tudásának gazdagságát, nyújtja értékes termését annak a munkájának, amely őt hosszú időn át tartó alapos előkészületben és távoli országokba való utazásokban az apostol élete „genius loci"-jának kutatására késztette, és arra képesítette, hogy olyan beleéléssel mutassa meg az apostol „genius personae"-ját, amely jóval túl a tudáson és a képességen megható szeretetről tanúskodik e Krisztus szolgálatában eltöltött hősi élet iránt.

Már 30 évvel korábban, még 1910-ben mint a „Die Wahrheit" című katolikus hetilap szerkesztője eszményeinek szentelte tollát. 1946-ban, „egy évvel azután, hogy a legborzalmasabb gyilkológépezet, amit a kegyelem nélküli ember Istentől való elhagyatottságában valaha is kigondolt, önmagába roskadt, mint a vulkán krátere", a görögösített Franz Josef Hylander név alatt „A másik Németország" című sorozatban szuverén szemlélettel foglal állást „az univerzalizmus és a föderalizmus mint a keresztény Nyugat és a német nép öröksége és feladata mellett".

Egy eszmetörténeti értekezés: „Pál, a népek apostola. Világtörténelmi jelentősége" – alkotja a magját utolsó művének, amelynek címe: „Szent Pál körül. Pillantás az apostol környezetébe és belső világába"; ezt a Schnell és Steiner müncheni kiadó 1947 novemberében a szerző koporsójára teszi le.

Azt a nagy lelkesedést, amely Josef Holznerben a nagy, a szent, a katolikus és az isteni dolgok iránt izzott, írásai szeretnék életre kelteni mindazok lelkében és szívében, akik mint a nagy Pál apostol, „egy még nagyobbnak az árnyékában állnak", s akik szintén „Krisztus levele" szeretnének lenni, amelyet nem tintával, hanem az élő Isten Lelkével írtak (2 Kor 3, 3).

München, 1948. október 4.

MSGR. DDR. JOSEF WEISSTHANNER
kanonok

A FORDÍTÓ MEGJEGYZÉSEI

A kiadó a műnek Weiszenburger József és Kele Pál készítette fordítását eredetileg véleményezés végett adta át nekem. Csakhamar kiderült azonban, hogy az eredetihez való hűség érdekében és félreértések kiküszöbölésére az egészet át kell dolgozni. Eközben természetesen a rendelkezésemre álló szöveg számtalan fordítói telitalálatát felhasználtam. Ha nem így történik, a magyar „Paulus" látta volna kárát.

Nagy gondot jelentett a műben szereplő rengeteg tulajdonnév írásmódja. Arról nem lehetett szó, hogy ezek a német szövegben található alakjukban kerüljenek a magyar nyelvű műbe, hiszen A magyar helyesírás szabályainak megvannak a latin és görög meg más idegen nevek írására vonatkozó rendelkezései. A Szentírás új magyar fordítása (1973) nem alkalmazkodik ezekhez, így a nevek írása tekintetében nem lehetett mindenben követni; egy tudományos műben mégsem szerepelhet pl. *Klaudiusz* alakban a római császár neve (ApCsel 11,28; 18,2). Csak a szorosan vett bibliai *személy*nevek kerültek a műbe a fönti kiadásban szereplő alakjukban, a profán történelem, a tudomány, a művészet stb. szereplőinek neve pedig a helyesírási szabályok szerint átírt formában. (Persze akadt egy-két határeset, amikor kétféle írásmód közül az egyik mellett kellett dönteni.) A *földrajzi* nevek írása a fordításban általában elvszerűen A magyar helyesírás szabályait és a Helyesírási tanácsadó szótár javaslatait követi. Ám mind a személynevek, mind a földrajzi nevek közül ismer a magyar helyesírás olyanokat, amelyeket meghonosodott, magyaros formában írunk. Ezek egy részét az említett két segédkönyv tételszerűen felsorolja; úgy éreztük, hogy ezek körét az egyházi nyelvben meghonosodottakéval kissé meg kell toldanunk. Ilyenek pl. *Filippi*, *Efezus*, *Kolossze*, *Korintus*, *Tarzusz*, *Tesszalonika*. Már ebből is látszik, hogy teljesen egységes névírásmód lehetetlen. Egy jellemző példa: A helység neve: *Küréné*, de az onnan származó személy meghonosodott ejtésben és írásban: *Cirenei Simon*. Hasonló kétféleséget okoz a görög

és a latin nevek magyar írásmódjának különbözősége; a görög történelemben szerepel az *Akhaiai Szövetség*, de a római provincia neve: *Achaia*. Esetenkint kellett megvizsgálni, hogy az illető név még görögnek vagy már latinnak tekintendő-e. Mindezek folytán egy-egy esetben vitatható lehet a választott írásmód helyessége.

FEKETE ANTAL

TARTALOMJEGYZÉK

I. Az ifjúság és a felkészülés évei
1. Görög műveltség 17
2. Zsidó nevelés Tarzuszban 25
3. Gamáliel lábánál 30
4. István és Saul 34
5. Az üldöző 39

II. Az érlelődés évei. Első missziós kísérletek
6. A nagy fordulat 44
7. Damaszkusz 53
8. A felhő alatt 57
9. A jeruzsálemi anyaegyházban 66
10. Csendes évek Tarzuszban 72
11. Antiokheia 81
12. Pál és Barnabás 87

III. Az első missziós út
13. A ciprusi misszió 96
14. Útban a galaták országába 105
15. A piszidiai Antiokheiában 113
16. Ikonion 122
17. Lüsztra és Derbé 125

IV. Küzdelem a szabadságért
18. Mózes vagy Krisztus? 135
19. Az apostoli zsinat 141
20. Az antiokheiai végzetes nap 146
21. Egy barátság megszakad 152

V. A második missziós út
22. „Ó, Timóteus!" ... 157
23. „Lukács, a kedves orvos" ... 164
24. Lídia, a filippibeli bíborkereskedőnő ... 172
25. A jósnő ... 176
26. A filippi börtönben ... 180
27. Tesszalonikában ... 186
28. Tesszalonikából Beroiába ... 192
29. „Egyedül Athénban" ... 198
30. Az ismeretlen Isten ... 206
31. Az Areiopagoszon ... 212
32. A korintusi egyház megalapítása ... 223
33. Maranatha ... 231
34. Incipit Novum Testamentum! (A tesszalonikaiaknak írt első levél) ... 239
35. Az Antikrisztus (A tesszalonikaiaknak írt második levél) 250
36. Pál apostol és Gallio ... 260

VI. A harmadik missziós út
37. Utazás Efezusba ... 266
38. Apolló ... 275
39. „Az összes egyházak gondja" ... 281
40. Az „Isten magaslatai" és a „sátán mélységei" ... 288
41. „A meghívástok szabadságra szól!" (A galatáknak írt levél) ... 296
42. A világ bölcsessége és a kereszt balgasága (A korintusiaknak írt első levél 1–4. fejezete) ... 306
43. „Az adományok különfélék, a Lélek azonban ugyanaz" (A korintusiaknak írt első levél. Folyt.) ... 316
44. „Nagy az efezusiak Dianája" ... 331
45. Menekülés Efezusból. A korintusiaknak írt második levél 339
46. Tél Korintusban. A rómaiaknak írt levél ... 347
47. Utolsó utazás Jeruzsálembe ... 360

VII. Krisztus foglya
48. A végzetes tanács ... 367
49. „Civis Romanus sum" ... 371
50. A Főtanács előtt. Az éjszakai jelenés ... 376
51. Pál és Félix ... 381

52. „Caesarem appello!" 390
53. A hajótörés 397
54. Ecce Róma! 407
55. Hogyan és hol született a római egyház 416
56. Egy és más Krisztus foglyának világából 424

VIII. Az Isten igéje nincs megbilincselve
57. Krisztus egyesítő műve (Az efezusiaknak írt levél) 429
58. Krisztus engesztelő műve (A kolosszeieknek írt levél) ... 437
59. Onezimusz, a rabszolga (A Filemonnak írt levél) 445
60. „Isten ugrása" (A filippieknek írt levél) 454

IX. Utolsó utazások és levelek
61. A világ estvéli korszakán 461
62. „Az igazság oszlopa és biztos alapja" (A Timóteusnak írt első levél) 467
63. A krétai egyház (A Titusznak írt levél) 472

X. A vég
64. A második római fogság. A Végrendelet (A Timóteusnak írt második levél) 475
65. „Otthon az Úrnál" (2 Kor 5, 8) 479
Utószó 483
Időrendi tábla Pál apostol életéről 486
Vallástudományi függelék 489
Források és művek 514
Név- és tárgymutató 519

I. AZ IFJÚSÁG ÉS A FELKÉSZÜLÉS ÉVEI

1. Görög műveltség

ApCsel 21, 39; 22, 28.

Mint csalogatón és titokzatosan a rónára nehezedő csipkés magashegység, amelyről mindenfelől éltető vizek zuhognak a völgybe, áll Tarzusz mögött a vad Taurosz — hallgatagon és hatalmasan. Így emelkedik ki Szent Pál szellemi világa is szenvedélyes mozgalmasságával, gondolatainak súlyával, prófétai mélységével és meredek szakadékaival szelíd keresztény jámborságunk hátteréből. Ki volt ez a nagyszerű férfi, aki egy még nagyobbnak az árnyékában áll? Ki volt a keresztény Nyugat e merész úttörője és alakítója? Fejlődésére két város volt döntő hatással: Tarzusz és Jeruzsálem.

„Zsidó vagyok; a kilikiai Tarzuszban születtem" — így adja meg személyi adatait a római katonai parancsnoknak, amikor letartóztatják. Az ókori kultúra két nagy folyama találkozott tehát benne Tarzuszban, a tartományi székhelyen és iskolavárosban: a zsidó nevelés és a görög műveltség.

Mi volt *Tarzusz?* Ősidők óta a világforgalom színtere, ahol két kultúra találkozott: a Nyugat görög-római és a Kelet sémi-babiloni kultúrája. A Taurosz lábánál terült el, amelynek hófödte ormai úgy emelkednek a kilikiai síkság fölé, mint a Libanon Galilea felé. Az északi hegyszoros (a Kilikiai kapuk) Kisázsia kultúrvilágával, a keleti az Amanosz hegységben (a Szíriai kapuk) a keleti sémi világgal, a tengeri kikötő pedig déli irányban a Földközi-tenger országaival kötötte össze. Az apostol hazája úgy terült el Kilikia termékeny tájain, mint valami arany gyümölcsöstálban. A kemény északi szelektől épp úgy védve volt, mint a Levante (Kisázsia és a Földközi tenger keleti része) rablóitól. Az élénk szellemű fiút mégis színes kalandokra csalogatta a nagyvilágba. Még majd megismerkedik velük, hiszen az egész élete egyetlen nagy kaland volt.

Tarzusz szabad kereskedőváros, a világkereskedelem árucseréjének egyik színhelye is volt, főképp a drága épületfáé, amit a Tauroszról úsztattak ide le. A várost a hajózható Küdnosz folyó szelte keresztül. Partja mentén jobbról, balról kikötők, raktárak és rakodórámpák sorakoztak. Itt találjuk a kis Sault is játszótársaival. Lelkesen integetnek, kiáltoznak a tovatűnő hajók után. Felkúsznak a ládákra. Megmásszák a bálákat. Figyelik az Efezusból, Alexandriából, Korintusból, Rómából vagy Hispaniából érkezett tarka köntösű kalmárok és külföldi kereskedők idegen kiejtését[51]. A tenger komor melódiája, amit Izrael zsoltáraiban és dalaiban is érezni lehet, ott zeng-zúg fiatalsága álmaiban; sőt elkíséri egész életén át az apostolt. *Életre szóló feladata teljesítésé*ben a tenger lett az életeleme, bár sokszor a végzete is. Leveleiben gyakran találkozunk a kereskedelem és az áruforgalom világából merített képekkel. Minden bizonnyal az isteni gondviselés akarta, hogy az a férfi, aki majd a pogány városok misszionáriusaként fog működni egész életén át, maga is pogány világvárosban növekedjék föl. Ő, akinek számára nem volt szabad különbségnek léteznie zsidó és pogány, görög és barbár, szabad vagy rabszolga között (Kol 3, 11; 1 Kor 12, 13), nem az idillikus galileai dombok között, hanem egy gazdag kereskedővárosban nőtt fel, ahol a római birodalom népeinek színes sokasága kavargott.

Aki ma keresi fel Tarzuszt, pontosan úgy jár, mint aki a mai Ravennában keresi a régit. Ott, ahol egykor a tenger morajlott, s ahol belső kikötő gyanánt lagúna kötötte össsze a várost a tengerrel, árboc- és vitorlaerdő gyönyörködtette a szemet, ma már csak mocsár található. A törökök tunyasága miatt a folyómedret és a torkolatot feltöltötte a homok. A mai Tarzusz 20 kilométerrel beljebb fekszik az ország belseje felé. Vasút köti össze a kis Merszina kikötővel. A kilikiai alföld termékenysége viszont még ma is a régi. Hullámzó gabonatáblák, beláthatatlan gyümölcsöskertek mindenfelé. Mint Damaszkusz, Tarzusz is roppant gazdag volt vízben is. Valamikor a Küdnosz Tarzusz közepén folyt keresztül. Ma mint Tarzusz Csei jó negyedórányira folyik a városon kívül álomba merülten, nyárfák, platánok és szomorúfüzek között. A folyón fölfelé kb. 20 percnyire ma is, mint hajdanán, fölséges vízesés dübörög; „hatalmas sziklatömbök között 100–200 méter szélesen vadul tajtékozva zuhan le a folyó, miközben gomolygó vízfelhőt poroz a levegőbe."[50]

A légkör, amelyben Pál Tarzuszban felnőtt, s amelyben megtérése előtt és után is még sok évet töltött, *hellenista* (kései görög) hatásra utal; alóla Tarzuszban a külföldi zsidóság is az iskolában és az életben alig

tudta kivonni magát. Vessünk rövid pillantást erre a hellenista világra, hogy jobban meg tudjuk majd érteni a levelek Pál apostolát, kifejezéseinek és képeinek megválasztását, valamint az ezekkel együtt rezdülő érzésvilágát is. Ma általánosan elfogadott tény, hogy a görög gondolkodás és életforma jelentős hatással volt rá. Ez viszont arra mutat, hogy viszonylag hosszú ideig kellett Tarzuszban élnie. Görögül úgy gondolkodott, beszélt és írt, mintha csak az anyanyelve lett volna. Péter ezzel szemben tüstént tolmácsra szorult, amint Palesztinán kívül misszionált, különösen az írásos érintkezésben.

Tarzuszban az isteni hatalom eszméje, a *fölséges Isten* volt az uralkodó vallási eszme, ezt megkülönböztették a *tevékeny Isten*től. Baal-Tarz (Tarzusz ura) vagy Zeus is volt a neve. Ez a különböztetés a fölséges Isten és a tevékeny Isten között nem volt más, mint a földi viszonyok kivetítése az istenek világára. A keleti ember gondolatvilágában az uralkodó méltósága elválaszthatatlan a nyugalomtól, a semmittevéstől és a megközelíthetetlenségtől[38]. A külvilággal, az alattvalókkal csak miniszterei közvetítésével lép kapcsolatba. Ezért állítottak oda a tarzuszi Baal mellé is tevékeny, alkotó istenséget, aki fölöttébb nagy becsben állt a nép előtt. A honi Szandán isten volt ő, aki később a görög Hérakléssszal olvadt össze egy istenséggé. Falusi istenség volt, és érméken földművesnek öltözve ábrázolták, nyilvánvalóan az ősi földműves telepesek géniusza volt. Baal is, Szandán is, mint Keleten a főistenségek mindenütt, a *vegetáció istenségei* voltak, amit ábrázolásuk kellékei, a kalászcsomók, a szőlőfürtök és a virágok bizonyítanak. Szandán-Héraklész kultusza az évenként megrendezett máglyaünneppel érte el a csúcspontját. Ezzel ünnepelték a vegetáció istenének halálát és feltámadását. Olyan eszme volt ez, amely alapját képezte szinte valamennyi keleti misztériumvallásnak. Az istenség képét körmenetben, diszkocsin vitték végig a városon, majd elégették. Jelképe volt ez a nyár közepén a nap perzselő sugarai alatt elhaló vegetációnak, amely a természet ébredésével új életre támad. A halál ünnepét az élet ünnepe követte. Győzelmi mámorban magasztalták az isten föltámadását, és durva kicsapongásoknak hódoltak. Még ma is áll Tarzusz előtt egy hatalmas, komor épület, amelyet a néphit „Szardanapal síremléké"-nek nevez; ő volt a város mondabeli alapítója. Mások viszont úgy vélik, hogy egy Zeusz-templom alépítménye, valószínűleg éppen ama pogány orgiák színhelye. Az ifjú Saul-Pál töprengve húzódhatott félre, amikor a nyári napéjegyenlőség idején minden évben vörösre festették a lángok az éjszaka egét, és vad tömeg vetette hangos kiáltozás és siránkozás között a sistergő lángok

közé az istenség hatalmas képmását. Másnap pedig, amikor pogány pajtásai az éjszakai ünnepségről meséltek, e tudatlan pogányok iránti mély részvéttel érezte át Izrael Istenének fönségét. Ez az ünnep a halál és a feltámadás titkának az emberi természetben rejlő megsejtése volt, ami az antik vallásokban egyre újabb és újabb formában jutott kifejezésre. Pál apostol később ezt kiindulópontként használhatta fel abból a célból, hogy megmutassa a pogányoknak; homályos sejtéseik sokkal fenségesebben teljesültek be Krisztus halálában és föltámadásában. Az ifjú Saul gyakran ment el Szardanapal szobra előtt is. Találgatta, mit jelenthet rajta az asszír felírás. Nem is nyugodott addig, míg meg nem fejtették neki: „Vándor, egyél, és igyál! Érezd jól magad! Minden egyéb úgyis haszontalan" (Sztrabón 19, 5). Vajon nem ifjúkori emlék volt-e, amikor később az 1Kor 15, 32-ben (Iz 22, 13-ra utalva) egy hasonló szó jutott az eszébe Menanderből?

Levelei mutatják, hogy ismerte a pogány misztériumokat. Már gyermekkorában alkalma nyílt megfigyelni Tarzuszban, hogyan mutatták be a népnek „égi" ruhába öltöztetve az Iszisz-kultuszba beavatottakat. Ezek megistenülésre törekedve az istenség ruhájába öltöztek. Pl. halruhába, ha az istent a hal képében ábrázolták. Talán erre a ruhamisztikára emlékeztet ez az idegenszerűen ható kifejezés is: „Öltsétek magatokra Krisztust!", amely nem tudott polgárjogot nyerni vallásos nyelvezetünkben. Ez a kép ugyanis számunkra teljesen idegen kultúrkörből származik. Pál apostolnak azonban használnia kellett ilyen nyelvi fordulatokat, hogy a pogányok megértsék. Ha továbbá a Krisztus által végbevitt megváltást újra meg újra a rabszolga-kiváltás képével igyekszik hittanulóival megértetni, valószínűleg itt is a rabszolga-felszabadítás sokszor látott szertartásának ifjúkori emléke hatott közre (1. j.). A rabszolga egy templomban letétbe helyezte megtakarított pénzéből a váltságdíjat. Az úr ekkor elment a rabszolgával együtt a templomba, átvette az összeget, s ezzel mintegy eladta a rabszolgát az istennek, az isten pedig szabadon engedte. Így lett a rabszolga az „isten szabadosa" (1 Kor 7, 22).

„Tarzuszból származom, a híres kilikiai városnak vagyok a polgára." Valódi görög büszkeség csendül ki ezekből a szavakból a szülőváros iránt. Tarzusz Alexandriával és Athénnal versengett a műveltség pálmájáért. Innen vittek házitanítókat Rómába még a császári hercegek részére is. Egy ilyen magas kultúrájú város nem maradhatott hatás nélkül az apostol személyiségének és szellemiségének kialakulására. Együtt élt itt görög szellem és görög nyelv, római törvény és zsidó zsinagógai szigor,

hellenisztikus életvitel és sporttevékenység, keleti varázslatok és misztériumok a maguk elmosódott megváltásigényével.

Néhány évtizeddel korábban a híres Cicero volt a tartomány helytartója. Amikor pedig Pál még kisfiú volt, naponta lehetett Tarzuszban látni egy tiszteletre méltó idős professzort, akiről azt suttogták egymásnak az emberek, valahányszor elmentek mellette: „Látod, ő a híres *Athénodórosz*, Augustus császárunk tanítója és barátja!" Ez az Athénodórosz, a Tarzusz környéki parasztgyerek a nagy Poszeidóniosz tanítványa volt. A fiatal Augustus az epirusi Apollóniában ott ült a lábánál, és a mestere iránti hűségét mindhalálig megőrizte. Pedig az igazságot is gyakran nyíltan odamondta császári barátjának, mérsékletre intette, egy alkalommal pedig – így beszélik – még egy súlyos házassági botránytól is megóvta[32]. Élete utolsó húsz évét Tarzuszban élte le, szigorú városkormányzatot vezetett be, és a nevelésügy iránt őszinte lelkesedést ébresztett. „Polgártársai hősi emléktemplomot (héróon) építettek a tiszteletére, halála évfordulóját pedig minden évben a sírjánál rendezett halotti torral ünnepelték meg."[56] Erkölcsi elvei becsületére válnának akár egy keresztény erkölcsbölcselőnek is. „Tudd meg, addig nem szabadultál meg szendélyeidtől, míg el nem jutsz odáig, hogy semmi olyat nem kérsz Istentől, amit ne kérhetnél nyilvánosan!" – „Minden embernek a lelkiismerete az istene." – „Úgy élj az emberekkel, mintha Isten látná, és úgy beszélj az Istennel, mintha hallanák az emberek!" Puszta véletlen volna csupán, hogy a lelkiismeret, amit Athénodórosz erkölcsi normaként vezetett be az etikába, oly gyakran fordul elő az apostol leveleiben? Athénodórosz gondolatait csak Seneca írásaiból ismerjük, aki nagy csodálója volt. Tőle vette át a lelkiismeret nagyra értékelését, amikor ezt írja: „Egy szent lélek van bennünk, aki megfigyelője és őrzője jó és rossz gondolatainknak. Ha tisztességes dolgot cselekszel, tudhat róla mindenki; de ha gonoszat művelsz, mit használ neked, hogy senki sem tud róla, ellenben tudod te magad?"[32]

Athénodórosz elveinek megismeréséhez az ifjú Saulnak egyáltalán nem volt szüksége arra, hogy a magasabb irodalmat tanulmányozza. Az utcákon és a tereken, a Küdnosz árnyas sétányain mindenütt sztoikus és künikosz vándorszónokok vitatkoztak bölcseletről, erkölcstanról és vallásról, és az ifjú Saul néha alighanem odafigyelt rájuk, amikor az iskolába vagy a zsinagógába igyekezett. Később tarzuszi tartózkodása idején minden bizonnyal alkalmilag maga is vitatkozott ilyen vándorszónokokkal. Így a künikosz vándorszónokoktól is tanulhatott egy-egy szállóigét, némely fordulatot. Stílusának alapos vizsgálata azt igazolja,

hogy jól ismeri görög környezetének mind a magasabb, mind az egyszerűbb társalgási nyelvét, de nem függ egyetlen iskolától sem (2. j.). „A Septuaginta (az ószövetségi Szentírás görög fordítása) hangszínére való kegyeletes ráhagyatkozás mellett nyugodtan fölveszi a szókincsébe a környezetében élő hellenisták, a műveltek köznyelvéből is azt, ami világmozgató gondolatainak világos kifejezését elősegítheti" (Nägeli Bonhöffernél[6]).

Hogy Sault ifjúkorában a versenyek és a katonai parádék is érdekelték, mutatják a versenyfutóról, a győztes jutalmáról, a diadalmenetről, állatviadalokról és római őrszemekről vett stílusképei. A jog világából merített képek is arról tanúskodnak, hogy nagyvárosban nőtt fel. Ezzel szemben az evangéliumok inkább a palesztinai vidéki és falusi életet tükrözik[29].

Bizonyos vonatkozásban Tarzusz konzervatív és komoly város volt, különösen az erkölcsi szigor és fegyelem tekintetében. A könnyelmű jón városokban „a nők félmeztelenül, csábító tekintettel jártak az utcákon. Tarzuszban csak lefátyolozottan jelentek meg az utcán"[56]. A férjes asszonyok lefátyolozásának szokása a perzsáktól eredt, akik az életforma kérdéseiben mérvadók voltak. A fátyol megóvta az asszonyt az idegen pillantásoktól, és a biztonságérzet védőfalával vette körül. Jelkép volt számára, hogy a férj „hatalma" (exusia) és oltalma alatt áll. A fátyol egyben kifejezte az asszony méltóságát is. Csak akkor tarthat igényt tiszteletre, ha a fátyol a fején van. Pál ehhez szokott hozzá még otthonról. Ezért írta a lefátyolozatlan korintusi asszonyoknak: „Nálunk ismeretlen ez a szokás" (1 Kor 11, 10 és 16).

Romantikus emlékekben sem volt hiány Tarzuszban. Nyilván ezek is foglalkoztatták az ifjú Saul szellemét. A vízesés közelében mutogatták pl. azt az állítólagos helyet, ahol Nagy Sándor fölverte táborát, miután a hegyszoroson átkelt abból a célból, hogy a perzsa királyt, Dáriust üldözze. Kimelegedve ugrott a Taurosz hólevétől hideg Küdnosz hullámaiba, akárcsak Barbarossa később Kilikia egy másik hegyi folyójába. A király nem sokkal ezután nagyon belázasodott. Orvosai tanácstalanok voltak. Csak egy, Philipposz, a híres Hüppokratész egyik tanítványa ajánlkozott, hogy valami gyógyító itallal megmenti a királyt. Parmenión hadvezér azonban mérgezéstől tartott, és levélben óvta a királyt, hogy esetleg Dárius megvesztegette Phillipposzt. Nagy Sándor egyik kezével megmarkolta a kelyhet, és gyors elhatározással kiitta, miközben másik kezével odanyújtotta a figyelmeztető levelet az orvosnak. A bizalomnak e királyhoz illő lelki nagysága megmentette Nagy Sándor életét. Ellenkező

esetben a világtörténelem feltehetően más irányt vett volna. Nem lett volna hellenizmus, nem lett volna keleti-görög világkultúra, amelynek végül is utat kellett készítenie a kereszténység számára. Ez történt Tarzuszban. És itt született most az a férfiú, akinek a hit királyi bátorságával megváltva saját magát, apostolként kellett végigszáguldania az egész világon és hirdetnie a hitet, mint az üdvösség hatalmas eszközét. Milyen gyakran mesélhetett puritán utálkozással édesapja figyelmesen hallgató fiának azokról a lármás ünnepségekről, amikor szinte az egész Tarzusz kiözönlött az utcára, hogy láthassa Kleopatrát, az egyiptomi királynőt, aki Aphroditénak öltözve és a szerelem isteneitől körülvéve úgy jött fel díszhajóján a Küdnoszon, mint egy sábai királynő, hogy római Marcus Antonius szívét behálózza (Kr. e. 41)[51].

Az ifjú Saul környezete tehát a görög műveltségnek, a görög világnyelvnek, a görög közösségnek (polisz hellenisz), ennek az egyedülálló gyarmatosító eszköznek a világa volt, amelyre Nagy Sándor Kelet meghódításának és görög szellemmel való átitatásának tervét alapozta. Ennek a géniusznak ihletében s utódainak, a Ptolomaeusoknak és a Szeleukidáknak szervező tehetsége folytán virágoztak fel új világvárosok és új iskolavárosok, mint Rodosz és Tarzusz, Antiokheia és Alexandria, Ptolemaisz és Türosz, Aszkalón és Gaza, Gadara és Gerasza. Mindezekben a városokban rajzottak a tanítók és előadóművészek és bölcsességhirdetők; ezek városról városra jártak és vendégelőadóként felolvasásokat tartottak, mint a középkor delén a professzorok és a vándordiákok. Ez a szellemi-erkölcsi-művészi világ mindenütt otthon volt és mindenütt jelen volt. Senki sem tudta kivonni magát a befolyása alól; és az a férfiú, aki később azt írta: „Vizsgáljatok meg mindent, s ami jó, tartsátok meg!" (1 Tessz 5, 21), bizonyára már korán elvégezte ezt a különböztetést.

Ez a görögség gazdag szellemi világával együtt a Scipiók óta szövetségese lett a világhódító Rómának; az pedig a római polgárjoggal törekedett a hellenizált Keletet elrómaiasítani, s így az egész birodalomban római gondolkodású felső réteget kialakítani.

„Beleszülettem a *római polgárjog*ba." Pál családjának kettős polgárjoga volt: a tarzuszi és a római, az előbbi ugyanis feltétele volt az utóbbinak. Ma már tudjuk, hogy a tarzuszi polgárság nemzetségekből és céhekből állt, akik – hasonlóan a középkori városokhoz – saját imaházakkal és vallásgyakorlatokkal rendelkeztek. Azok a tekintélyes zsidók, akik legalább 500 drachmát tudtak fizetni, megkapták a polgárjogot, és részt vettek a város kormányzásában. A zsidók és pogányok nem különültek el szigorúan egymástól. A közös állami és városi érdek össze-

kapcsolta őket, és mind imádkoztak – mégha elkülönülten is – a város és a császár jólétéért. Pál tehát nem a gettóból származott! Ez magyarázza meg a világ felé nyitott szellemét, nyitottságát a pogányok iránt és az állam felé tanúsított lojalitását. Ezért talál oly barátságos szavakat és figyelmeztetéseket az államhatalom tisztségviselőiért való imádságra. A római polgár az alsóbb nemességhez tartozott, és patrónusának, akinek a polgárjogot köszönhette, elő- és utónevét viselte, pl. Caius Julius. Lukács nem említi Pál előneveit, és éppen ez bizonyítja történeti megbízhatóságát. Görög városokban ugyanis sohasem nevezték a római polgárokat előnevükön. Pál a honfitársai számára mindig csak Pál volt. Otthon, a családi körben pedig, mint minden zsidó, viselte a szent héber nevet, a Sault, ami annyit jelent: „a kiimádkozott".

A görög városok abban különböztek a római városoktól, hogy a világ felé való nyíltság és az idegen kultúrhatásoknak való kitárulkozás révén nagyobb teret engedtek a szabad személyiség kibontakozásának.Pál itt valóban kitágíthatta látókörét. Észre is vette, hogy a pogányságban nem minden volt a hanyatlás tünete. Itt, e szabad levegőn kellett a keresztény szabadság jövendő hírnökének felnövekednie. Ennek a szabadságnak az erőteljes fuvallatát érzi meg a páli levelek minden olvasója: azét a „szabadságét, amelyet Krisztus szerzett meg nekünk" (Gal 5, 1). Itt vette Pál magára lényének azt a vonását, amely őt szinte predesztinálta arra, hogy egy minden faj és osztály fölött álló vallás hirdetője legyen. De mindez most még csak rejtve volt meg benne. Még valaki Nagyobbnak kellett fölébe kerekednie, egy második, magasabbrendű születés órájának kellett eljönnie, hogy a zsidó-nemzeti szűkkeblűség zsinagógiai anyaméhéből kiszakítsa. Mindenesetre rendkívül jól fel volt készülve életének feladatára, hogy lebontsa a válaszfalakat a zsidók és a pogányok között. „A zsidók előtt zsidóvá váltam", a hellének számára hellén... „Mindenkinek mindene lettem" (vö. 1 Kor 9, 20 skk.).

A legfontosabb lényeges vonások közül csupán néhányat tudtunk kiemelni Tarzusz hellenisztikus kulturális életéből, hogy a jövendő apostol szellemi fejlődésében a görög beütést érthetővé tegyük. Amit Isten mint természetes adományt adott az embernek, amihez neveltetés és környezet révén hozzájutott, az a kegyelem és a sugalmazás tisztult állapotában építő köve lehet egy magasabb, a természetfeletti gondolatvilágnak. Egyáltalán nem kell feltételeznünk, hogy Pál tudatosan átvett volna bármit is a görögségből. Ilyen éber és sokoldalú szellem kora ifjúságában sokat szedett magába és sok mindent feldolgozott, amiről később nem tudott számot adni magának. Az a férfiú, aki A rómaiaknak írt levélben oly

megrázó képet festett a pogányságról, aki alkalomszerűen odavetett megjegyzéseivel megmutatta, milyen éles a megfigyelőképessége, az nem járt szemellenzővel a világban. Mi csak azt tehetjük, hogy megállunk ennek a valóban nagy életnek csodálatos műve előtt, és ámulva szemléljük, hogyan fonódnak össze természet és kegyelem, és hogyan szövik a legkülönösebb embersorsok egyikét. „Maga Pál is később imádattal ismerte föl egész élete alakulásában az isteni vezetés csodálatos munkáját"[50] (Gal 1, 15). Visszatekintve megállapíthatjuk, hogy Tarzusz mintegy arra rendeltetetettnek látszik, hogy létrehívja azt a férfit, akinek meg kellett indítania Nagy Sándor végrendelétének végrehajtását: Keletnek és Nyugatnak szellemi egységbe való összekapcsolását, és meg kellett valósítania az Úr látomását: „Sokan jönnek majd napkeletről és napnyugatról, és letelepednek Ábrahám, Izsák és Jákob mellé a mennyek országában" (Mt 8, 11).

2. Zsidó nevelés Tarzuszban

Fil 3, 5

Pál fejlődésében szellemi lényének eddig csak az egyik gyökerét, a hellén befolyást mutattuk meg. Ennél sokkal fontosabb azonban lényének a másik gyökere: zsidó származása és ószövetségi neveltetése. Ez ugyanis évezredes hagyományok, átöröklődések és vérségi kapcsolatok talajába mélyed.

A világ minden táján föllelhető zsidó közösségek számban, gazdagságban, általános műveltségben messze felülmúlták a palesztinaiakat (13. j.). A Makkabeusok könyveiből ismert Antiokhosz Epiphanész (Kr. e. 171) király napjai óta, aki hasztalan kísérelte meg a zsidók hellenizálását, a zsidó családok zárt törzsi települést, politikai testületet vagy kolóniát (politeuma) képeztek Tarzuszban. A jogaik is egyenlőek voltak a görögökével. Kis állam voltak az államban. A vérségi kötelék szent és szoros volt közöttük. Az ókorban csak úgy lehetett valaki egy város polgárává, ha tagja volt egy törzsnek vagy vérközösségnek (phülé, thiaszosz). Ez kölcsönzött Pál családjának is bizonyos tradíciót, patriciusi büszkeséget. A gyarmati zsidóság e faji öntudata vet fényt erre a keresztény büszkeséggel megírt mondatra: „A mi hazánk a mennyben van" (Fil 3, 20). Ha Pál A rómaiaknak írt levélben (16, 7, 11) üdvözletét küldi Andronikusznak, Juniának és Herodionnak, mint törzsbelijeinek (szüngeneisz), akkor ezek nyilván a tarzuszi törzsközösséghez tartoztak, és talán az apostol iskola-

társaival, játszópajtásaival vagy éppen távolabbi rokonaival állunk szemben.

„Benjámin törzséből származom." Szent Ágoston nagyon szépen mutat rá a haldokló Jákob pátriárka jövendölésében e névnek Pál apostolra annyira jellemző szimbolikájára: „Benjámin ragadozó farkas, reggel prédát eszik, este zsákmányt osztogat" (Ter 49, 27).

Saul édesapja mint farizeus a legszigorúbb nemzeti és vallási irányzathoz tartozott, és fiát is bevezette a Biblia ősi szent nyelvezetébe. Ezenkívül az iskolában is tanulta a Bibliát, mégpedig a Septuaginta görög fordításában. Otthon, maguk között leginkább görögül beszéltek. A zsidóknak nagyszerű *családi nevelési rendszer*ük volt. Ez volt erejük titka. Ötéves korában megtanulta a fiú a Második törvénykönyv 5. és 6. fejezetében a törvény lényegét, továbbá a nagy Hallelt (a 113–118. zsoltárt), amelyet a nagy ünnepeken énekeltek, és a szent esztendő legfontosabb emlékünnepeinek az értelmét. Hat éves korában Saul az ún. „szőlőskertbe" (mi azt mondanók: óvodába) került, a zsinagógai iskolába, amely közvetlenül egybeépült a zsinagógával. Rabszolga (pedagógus) kísérte oda minden reggel a nagyforgalmú és veszélyes utcákon, ő vitte az írószereket és az iskolatáskát. Itt tanulta meg padlón ülve, viasztáblával a térdén, vas írópálcával a kezében, a folyton mocorgó kis csoportban népe történetét. A következő éveket csak a szent történetnek szentelték. Itt tudta meg, hogy népe különleges helyet foglal el a nemzetek között. Gyermeki fantáziáját lángra lobbantották a győzelmek, és megilletődötté tették népe szenvedései. Minden nap újabb és újabb izgalmas szép történettel tért haza, amin volt mit elmélkedni. Fülében visszhangzottak Sion dicsőítő énekei és Babilon kesergő dalai. A tanítók népe jövőjéről is beszéltek: Egyszer majd eljön a messiáskirály – mondották –, aki győzelmesen robog majd végig a világon. Csodakardja erősebb és fényesebb lesz, mint Apolló lándzsája, amely Tarzusz városának legdrágább és szentségként őrzött kincse volt[32]. Akkor az egész világ majd Jeruzsálem felé fordul imádatával, és maga a császár is eljön Rómából, hogy leborulva hódoljon előtte. (Vö. Heródes szavait a napkeleti bölcsekhez.)

Saul görög kortársai lekicsinyléssel nézhettek zsidó játszótársukra. A kis Saul azonban tudta, hogy olyan néphez tartozik, amely mögött már akkor hatalmas történelmi múlt állt, amikor Róma és Athén még birkalegelő volt. Ha meg a pogány fiúk „Scipio és Hannibal"-t játszottak, Nagy Sándorról és Caesarról álmodoztak, akkor az ő izzó fantáziája az ősatyákkal, Ábrahámmal meg Jákobbal és az ő tevecsordáikkal a

puszta csodavilágában vagy Józseffel a Nilus-menti piramisok felé vándorolt. Dáviddal meg Sámsonnal szétzúzta az óriást és az ezer filiszteust. Ha a többiek iskolai dolgozatot írtak Jupiter pajzán kalandjairól, vagy megsiratták Dido bánatát, Saul remegett a népe mindenható Jáhvéja, akinek szent és kimondhatatlan a neve, iránti hódoló tisztelettől[51].

Ifjúkori neveltetésének második és kevésbé szerencsés korszaka a 10. évvel kezdődött. Ettől a kortól kezdve vezették be a héber fiút a szóbeli áthagyományozás útján elterjedt törvénybe. Naponta kötegszámra ismert meg újabb és újabb bűnöket. A rabbik a szóbeli parancsok, tisztulási előírások és finoman szőtt megkülönböztetések hatalmas bástyáját építették fel Isten törvénye köré. Ezeket lelkiismeretben ugyanúgy kötelezőnek mondták, mint az Isten tíz parancsolatát. Nem meglepő, ha ezek a teljesen más légkörű, csillogó kultúrvilágban veszélyes ellenérzéseket váltottak ki egy kifinomult és természetesen érző gyermeki kedélyben, amilyen Saul volt. Ezek az évek a gyermekkor paradicsomától fosztották meg. Később férfikorában ennek az időnek a tapasztalatai alapján írta le a megváltatlan ember megrázó tipikus élményét A rómaiakhoz írt levelében (7, 9–11): „Valamikor törvény nélkül éltem (gyermeki ártatlanság), de azután jött a parancs; a bűn föléledt, és én – én pedig meghaltam! Ugyanaz a parancs, mely az életre szólt, – nekem halálomra vált. A bűn ugyanis a tilalommal kapta meg vonzóerejét, ezzel tévútra vezetett és megölt!"[9] A gyermek a zsinagógában eddig csak messziről látta, tisztelettel és kíváncsian nézte a Törvény néma tekercseit a tarka hímzésű burkolatban. Most azonban egyszerre lépten-nyomon azt hallotta: „Nem szabad! Ne tedd! Ne érintsd!" Ifjú és ingerlékeny lelke ekkor fellázadt. Természetes, józan lelkiismeretében becsapva érezte magát, úgy érezte, mintha a halált ízlelte volna meg: „Én pedig meghaltam!" Micsoda súlyos és megoldatlan gyermeki élmény rejtőzik e szavak mögött? Manapság ezt a tényállást jobban megértjük, mint az előző korok primitív pszichológiája. Nem kell ezért szenzációt hajszolva mindjárt holmi „páli bűnbeesés"-ről beszélni, és azt vélni, hogy Pálnak „nem volt vidám és napsugaras ifjúsága"[9]. Viszont teljesen másképp látjuk a későbbi Pált, a „törvény alatt született"-nek mélységes nyomorúságát és a megváltáson érzett örömét – amint A rómaiaknak írt levélben megrajzolja. A fiatal Luther szenvedett brutális nevelése miatt ilyen gyermekségkomplexusban, Istenre vetítette ki ezt a benne levő apakomplexust, és önkényes, zsarnok Istent agyalt ki magának. Azt jól sejtette meg, hogy a megoldás A rómaiaknak írt levélben van, de fel-

világosult lelkivezetés híján rossz irányban kereste a megoldást, erőszakos autoszuggesztióban, amely mind a mai napig hat.

A levegő, amit Saul s szülői házban magába szívott, gyökeresen vallásos volt, még ha kissé nyomasztó is. Ebben a légkörben érlelődött meg benne a külföldre szakadt zsidó önérzete és nemzeti büszkesége. Ez kötötte össze a zsidók palesztinai anyaországával. *Édesapját* leginkább mint komoly, hallgatag, derék férfit képzelhetjük el, amint nagyon összeszedetten, széles imaszíjjal ballag a zsinagógába – valaki egy kicsit az öreg skót puritánok fajtájából[51].

Nem kell csodálkoznunk rajta, ha a gyermek Saultól nem sajnálta a vesszőt. És az embernek el kell ismernie, hogy talán szüksége is volt rá, ha a keresztények későbbi üldözőjére, vad és csökönyös lelkületére gondol, mielőtt a kegyelem átalakította. Saul akaratos, nehezen nevelhető gyerek lehetett. Talán éppen az édesapja volt a modell lelki szeme előtt, amikor később Az efezusiaknak írt levélben (6, 4) leírta ezt a pedagógiai figyelmeztetést: „Apák, ne keserítsétek gyermekeiteket!" A probléma: zsarnok apák – ingerült gyerekek, régimódi szülők – modern fiatalok, biztosan létezett akkor is. Saul testvéreiről nem tudunk semmit, kivéve egy *nőtestvéréről*, aki később Jeruzsálemben volt férjnél (ApCsel 23, 16). Örülnék, ha *édesanyjáról* is tudnánk valamit. Hiszen az ember mindig szeretne tudni valamit az anyákról és nagy emberek anyai örökségéről. Az apostol azonban sohasem említi. Valószínűleg korán elhalt, a fiú anyai szeretet nélkül nőtt fel. Ez megindokolná, miért volt annyira fogékony és hálás azért a finom asszonyi törődésért, amellyel Rufusz édesanyja gondozásába vette (Róm 16, 13).

A farizeus családokban abban az időben ez az egészséges, modernül ható elv uralkodott: „Szép a Tóra (a Törvény) tanulmányozása a világi foglalkozással összekapcsolva." Saul édesapja minden jel szerint tehetős, jómódú posztókereskedő és sátorkészítő volt. Tarzuszban ekkoriban, akárcsak még ma is, nagyban, üzemszerűen folyt a sátorlapszövés. A rabbik ugyan nem tartották tisztességesnek sem a takács, sem a cserzővarga mesterségét, de a valóságban nem vették ezt mindig komolyan. Pl. Péter apostol is éppen egy Simon nevű zsidó tímárnál lakott Joppéban (ApCsel 9, 43). Így az ifjú Saul édesapja üzemében az alkalmazott munkásoktól és rabszolgáktól megtanult a híres kilikiai kecskeszőrből sátorlapot szőni, illetve kész csíkokat sátorrá összevarrni. A kilikiai pásztorok ma is kecskeszőrből készült vízhatlan subát viselnek, ezek oly merevek, hogy magukban megállnak és sátrat pótolnak[74]. A Tauroszon át tett utazásain később Pál is viselhetett ilyen subát (vö. 2 Tim 4,

13). Ó ez a rettenetes kilikiai kecskeszőr! Míly gyakran dörzsölhette vele sebesre a fiú a kezét! Mire jó még ez a kemény munka is? A későbbiek folyamán nem lesz rá szüksége, hiszen majd egyszer híres rabbi lesz belőle! A gyermek most még nem látja előre azt a napot, amikor majd rászorul ujjainak erre a gyakorlatára. Nem sejtette, hogy éppen ez a mesterség fogja összehozni későbbi evangéliumi munkatársaival, Aquilával és Priszcillával; és hogy az ő műhelyükben kell majd dolgoznia. Még nem sejtette azokat az efezusi éjszakákat, amikor a keze gépiesen siklik tova a térdén fekvő durva szöveten, miközben nekitüzesedve beszél Apollóékkal a Szentléleknek az emberi lélekben való működéséről és az örök Igéről, „aki testté lett, és közöttünk verte föl sátorát". Így fog kezet egymással természet és kegyelem, szabad választás és isteni rendelés, így létesítenek ezernyi kapcsolatot a vetélő gyorsaságával, és szövik bele az isteni betétet az emberélet fonadékába. Később, amikor a magasból pillantott vissza a maga és népe életének útjára, reszketve írta le ezeket a szavakat: „Ó mekkora a mélysége Isten gazdagságának, bölcsességének és tudásának! Mily kifürkészhetetlenek szándékai, mily megfoghatatlanok útjai!" (Róm 11, 33.)

Esténként Saul fenn ült nővérével együtt a ház lapos tetőteraszán, és föltekintett a Taurosz fénylő, jeges havára. Édesapja ilyenkor mesélt neki a „hegyek mögött élő, mondák övezte lükaoniaiakról és galatákról, akik pusztulásra vannak ítélve, mert nem ismerik Izrael Istenét. Saul ifjú lelke ekkor még semmit sem tudott Isten szeretetországának lelkesítő, nagy eszméjéről, amelynek minden embert magába kell foglalnia."[50] Időközönként a Tauroszon át teve- és vadszamárkaravánok érkeznek az ősi hegyi ösvényen. A menet élén — csakúgy, mint ma is — óvatosan tapogatózó csacsi lépdel. A kelta elemekkel kevert borzalmas dialektust beszélő kereskedők jönnek édesapja boltjába is, és kecskeszőrt meg birkagyapjút adnak el neki bálaszám. A kisfiú ámulva hallgatja őket. Még csak nem is sejti, hogy egykor milyen közel állnak majd a szívéhez ezek a darabos galaták!

Ne felejtsük el, hogy mialatt az ifjú Saul az édesapja műhelyében dolgozott, esténként fáradtan kezet mosott, és távoli népekről álmodozott, ugyanakkor rakta le szerszámait messze, egy távoli kis faluban egy másik fiú is, aki csak néhány évvel volt idősebb nála. A tarzuszi fiú semmit sem tudott a názáreti ifjúról. De amikor ez utóbbi nyugovóra tért kemény fekhelyén, bizonyára mondott egy imát mennyei Atyjához — a kis tarzuszi Saulért![32]

3. Gamáliel lábánál

ApCsel 22, 3; 26, 4; Gal 1, 14.

A rabbik ősi hagyománya szerint a zsidó fiút öt éves korában a Tóra (törvény) olvasásába, tíz éves korában a Misnába (szájhagyomány), tizenöt éves korában a Talmudba (tanítás), tizennyolc éves korában pedig a Chuppába (nászház) kellett bevezetni[65]. Édesapja mint szigorú farizeus talán már egyszer fölvitte magával az ifjú Sault Jeruzsálembe, a húsvéti ünnepekre. Egyszer azonban az az idő is elérkezett – a tizenötödik életéve körül – amikor mint rabbinövendéknek egészen Jeruzsálembe kellett költöznie, hogy ott a híres templomi főiskolát látogathassa.

Ma el sem tudjuk képzelni, mit jelentett a Saul-féle vallásos műveltségű ifjú izraelitának megpillantani Jeruzsálemet, népe legforróbb álmainak városát. Ahogy észak felől megközelítette a várost, lenyűgöző kép tárult elébe: az Olajfák-hegyének körvonalától jobbra, a Kidron patak mély barázdájából emelkedett föl súlyos tömegével a heródesi templom: valóságos csillogó márványhegy, amelyet beragyogott a szent ház arany tetőzete. Nyugat felé palotáival a város; fölöttük Heródes új palotája büszkélkedett.

Hasonlóképp nagy az a másik nap is, amikor Saul először lép a kollégiumba, csupa idegen arc közé, megilletődve főként attól, hogy ennek a kollégiumnak tiszteletre méltó rektorát, akit az egész nép nagyra becsül (ApCsel 5, 34), *Gamáliel* rabbinak hívják; tagja a Főtanácsnak, nagy, széles látókörű szellemi vezető, aki még azt is megkockáztathatja, hogy védelmébe vegye az apostolokat. Jeruzsálem ekkor tele volt diákokkal. A rabbiiskola olyan jelleget adott a városnak, mint a Sorbonne a középkori Párizsnak. Ezek a rabbik nem voltak fizetett hivatalnokok vagy könyvíró tudósok. Nagyon is szűkösen éltek. Amellett, hogy tanítottak, valamilyen ipart űztek. A nagy Hillel napszámos volt, Jehossua pedig szénégető (3. j.). Tőle származik ez a mondás: „Fogalmad sincs az írástudók hallgatóinak nyomoráról; arról, hogy miből élnek, és mivel táplálkoznak."[80] Hasonló lehetett a sorsa Saulnak is, ha a takarékos apa szűkösen tartotta. Ez az időszak vet fényt szigorú felfogású apostoli életvitelére, amellyel elutasította magától, hogy az egyházközségeken élősködjék.

Jeruzsálemben a teológusok akkoriban két iskolára oszlottak. Az egyik a rugalmas, a megbékélést kereső *Hillel* rabbié, aki mindig talált kivezető utat a törvény kérlelhetetlenségéből, a másik Sammaié, a betű fanatikusáé. Gamáliel, Hillel unokája, méltó volt nagynevű őséhez. Saul az ő

tanítványa és tisztelője lett, és tehetségével „hamarosan fölülmúlta kortársait" (Gal 1, 14). Ha Gamáliel buzdított is a görög irodalom tanulmányozására, Tarzusz irodalmi és művészi irányzata e megszentelt légkörben egyre inkább háttérbe szorult. A tanítványok — ugyanúgy, mint még ma is a kairói El-Azhar arab egyetemi mecsetben — a padlón vagy egészen alacsony padokon ültek a magasított helyen ülő tanító körül. Így tehát Pál szó szerint „Gamáliel lábánál" ült. Pontosan ismerjük még a tanítás módszerét is. Kiválasztották magyarázatra az ószövetségi Szentírás egy szakaszát. Először héberül, majd az arám köznyelven olvasták föl. Ezt követően a tanító előadta a valaha is felmerült és egyáltalán kiagyalható magyarázatokat. Végül a tanító kérdés-felelet formájú vitára szólította fel a hallgatókat, ahogy ez a mi egyetemeinken is a szemináriumi munkában történik. Az előadás aztán nemegyszer túlságos hangoskodás után többé-kevésbé szellemes megoldási kísérletek és tüzes viták sziporkázásával ért legtöbbször véget.

A teológiai tananyag akkoriban két tárgykört ölelt fel: a *Halákát*, vagyis a törvényhagyományok és -pontosítások hatalmas tömegét, és a *Haggádát*, vagyis a vallási igazságokat, amelyeket az ószövetségi történetekből, illetve a köréjük fonódott legendaszövevényből vezettek le. Mai szóhasználattal élve tehát úgy mondanánk: kánonjogot tanultak erkölcstannal és dogmatikát egyháztörténelemmel. Hogy Saul mindkettőt tanulta, erről meggyőz egy pillantás a leveleibe (Fil 3, 6 és Gal 1, 14), amelyek történeti tények szimbolikus magyarázatainak különféle példáit hagyományozták ránk. Mai értelemben vett történeti tanulmányokról az ókorban nem volt szó. „A rabbik nem annyira az emberek, mint az emberiség történetével foglalkoztak, az embernek Istenhez való viszonyával, amint ez a múlt tipikus szereplőiben és eseményeiben elénk lép"[32]. A történelmi részlet tárgyalásának szabad módszerére István nyújt nekünk példát a zsinagógában elhangzott beszédében. Nyilvánvalóan ő is ugyanabba a kollégiumba járt, mint Saul, és talán vetélytársa volt. István utalásai Mózes neveltetésére és csodáira, továbbá az angyali közreműködésre Mózesnek az égő csipkebokornál való meghívása és a Sinai-hegyi törvényátadás alkalmával a zsidó hagyományból származnak. Ide tartozik Jannesz és Mambresz említése is a 2 Tim 3, 8-ban és a Szent Mihály főangyalról szóló legenda, aki Mózes testéért az ördöggel viaskodott (Júd 9). Pálnak is szokása volt, hogy egy csomó egyedi vonást összefogott, hogy velük világítson meg egy tőlük teljesen független helyzetet. Evangéliumát nem az Ószövetségi szentírásból vezeti le; de miután egykor közvetlen kinyilatkoztatásban megkapta, a Szentlélek

megvilágosításával egészen önálló módon misztikus írásmagyarázatával keres az Ószövetségben utólagos igazolást[32].

Eddig a jövendő apostol fejlődésének két elemével ismerkedtünk meg: tarzuszi vallásos neveltetésével és ott szerzett görög műveltségével. Harmadiknak kapcsoljuk most hozzá biblikus iskolázottságát és a háromféle írásértelmezés virtuóz kezelését, amit Gamáliel iskolájából hozott magával. E háromféle írásértelmezés, a tipikus-szimbolikus, az alkalmazott és az allegorikus nélkül nem érthetjük meg az apostol leveleit. Mi itt Prat alapos elemzését követjük[36].

A *tipikus* értelem a Szentírás betűjére épülő lelki, prófétai és titkos értelem. A Szentírás mint a Szentlélek műve egyetlen prófétai könyv. Így lesz Pál szerint az első ember, Ádám típusa Krisztusnak, az utolsó embernek (eszkhatosz anthróposz). Ez az a két nagy szimbolikus alak, akikben mint két sarkpont között, mozog az emberiség története. Pál szerint ugyanígy szimbolikus jellege van a mózesi törvénynek, a húsvéti báránynak, a pusztai sziklának, a zsinagógának, a házasságnak is.

Mivel azonban a Szentírás minden időknek szóló könyv, alkalmazható minden idő szükségleteihez is. Ez az *alkalmazott* értelem az a pillanatnyi értelem, amit minden szónok, minden hivő olvasó, ki-ki a neki juttatott kegyelem mértéke szerint megtalálhat, ha buzgó és tiszta szándékkal közeledik a Szentíráshoz. Pál erre is ad példát, amikor a jeruzsálemi szegény testvérek számára rendezett korintusi gyűjtést a mannagyűjtésben résztvevők sorsközösségére és egyenlőségére való hivatkozással ajánlja (2 Kor 8, 15). Ez egy szentírási szöveg alkalmazása a jelen egy hasonló eseményére.

Van ezenkívül még a szentírási szövegnek egy szónoki, *allegorikus*, illusztrációs eszközként való alkalmazása is; az elmúlt idők nagy szónokai, Szent Bernát, Bossuet, Segneri oly nagyszerűen éltek vele, hogy egyenesen ebben láthatjuk beszédmódjuk átütő erejének a titkát. Ennek az allegorikus írásalkalmazásnak a példáját nyújtja Pál A rómaiaknak írt levélben (10, 6–9). Emlékeztet Mózes búcsúbeszédének közmondássá lett helyére (M. Törv 30, 11–14): „Ezek a törvények (az istenszeretet főparancsolata) nem elérhetetlenek számodra. Nem kell azt mondanod: Ki hatol fel értük az égbe, ki hozza le őket? Sem azt: Ki kel át értük a tengeren, ki hozza el őket? Ott van a szádban és a szívedben." Az evangélium – mondja az apostol –, a hivő csatlakozás Krisztushoz a megigazulásban még sokkal könnyebb, és karnyújtásnyira van kitől-kitől. Ne mondd hát: Jaj, ki fog fölmenni az égbe, hogy lehozza Krisztust? Hiszen jelen van köztünk, emberré lett! Ne mondd: Ki száll le

az alvilág mélyére, hogy a halottak közül felhozza Krisztust? Hiszen Krisztus feltámadt, és a Feltámadott itt van köztünk! Csak vedd komolyan a hitedet és a Megtestesült és Feltámadott megvallását! – Ez nem a Szentírás alapján való bizonyítás, hanem rendkívül hatásos szónoki mesterfogás[36]. Szent Bernát és Szent Bonaventura mesterek voltak ebben. De az ő lelküket is eltöltötte és átitatta a Biblia szelleme és képes beszéde. A Szentírás az elmélkedő szónok számára ma is kimeríthetetlen kút, „amelybe nem ereszkedik le a vödör anélkül, hogy ne arannyal telve jönne fel onnan" (Nietzsche).

A főváros *társadalmi élete* nem volt *veszélytelen* egy olyan fiatalemberre, aki távol a szülői háztól akkoriban Jeruzsálemben folytatta tanulmányait. Az előkelőbb körök, ahová csillogó tehetsége révén Saul is hamarosan bejutott, nagyszerűen értettek hozzá – kivált a női világ –, hogy a legnagyobb vakbuzgósággal a legravaszabb fényűzést kapcsolják össze. A művelt jeruzsálemi körökben egy választékos arám nyelvet beszéltek roppant kifinomult hangsúlyozással; az emberek tréfálkozók, udvariasak voltak, és házuk állandóan nyitva állt az idegen vendégek előtt. A vonzó külsejű, nárduszillatot árasztó, kezükön, lábukon csilingelő ékszereket viselő zsidó nők, akiknek legjellemzőbb típusa talán Bereniké volt, aki magát Titust is behálózta, a vidékiek részére a legújabb divatot és ékszereket tették közszemlére. Saul szívében azonban a vallásos érdeklődés minden mást elnyelt. Ezért maradt nőtlen, noha a rabbik szerint kötelező parancs volt a házasság. Kétségtelenül feltűnő, de egyáltalán nem előzmény nélküli dolog volt, előfordult a történelem nagy férfiainál, így pl. Illés és Jeremiás esetében. Egy híres rabbi, aki ugyancsak nőtlen maradt, ezt ezzel a mondással igazolta: „Mit tegyek? A lelkem a Tórán csügg. Tartsák fenn mások a világot!" Így vélekedhetett akkor Saul is. Később, már mint keresztény jegyesmisztikájával mélyebben megindokolta nőtlenségét[65].

Ami őt leginkább igénybe vette, az a *Biblia* és újra csak a Biblia volt. Két nyelven tanulta meg könyv nélkül. A görög Septuagintát jórészt már Tarzuszból ismerte. Később fárasztó, gyalogos vándorútjain nem vihette mindig magával a terjedelmes és értékes irattekercseket. Többszöri hajótörései alkalmával is elkallódtak volna. Levelei mégis duzzadoznak az Ószövetségi szentírásnak szinte minden könyvéből vett idézetektől és utalásoktól. Kb. készáz szentírási helyet számoltak össze. Ki merné kétségbe vonni, hogy szellemét nem a Szentírás alakította, és tette Őt azzá a nagy emberré, aki volt? Nem is csoda, hisz a világ legnagyobb kincsének tartotta a Szentírást[51]. „Mi az előnye a zsidónak a pogánnyal szemben?"

– kérdezi A rómaiaknak írt levélben (3, 1), és meg is adja rá a választ: „Mindenekelőtt az, hogy Isten rájuk bízta a kinyilatkoztatást." Van valami megkapó és példa nélküli ennek a népnek Bibliája iránti szeretetében. 200 évvel Jeruzsálem pusztulása előtt egy zsidó bölcs egy közmondásgyűjteményben korának azt a gondolatát mondta ki, amely az ifjú Saul lelkében is élt: „Mindez a szövetség könyve, a legfölségesebb Istennel kötött szövetség könyve. A bölcsesség úgy árad belőle, mint a Piszon vize, amikor megdagad, vagy mint a Tigris vize, ha tavasszal kiárad. Úgy folyik belőle az értelem, mint az Eufrátesz, amikor megduzzad, vagy mint aratáskor a Jordán. Belőle tört elő a fegyelem, mint a napfény, és mint ősszel a Nílus vize. Még nem akadt senki, aki kimerítette volna, és nem is lesz soha senki, aki teljesen feltárná. Tartalma gazdagabb, mint a tenger, és a szava mélyebb egy szédítő mélységnél." A zsidóknak köztudottan jó érzékük van az ékszerek iránt. De Titus idejében, a templom feldúlásakor veszni hagyták az arany és ezüst áldozati edényeket, gyertyatartókat és lámpákat, még a nagy drágakövekkel kirakott főpapi melldíszt (efód) is, csakhogy a Bibliát megmentsék. Ez volt a templom igazi kincse – de nem is lett a lángok martaléka!

4. István és Saul

ApCsel 6,8 – 8,1

Tíz év telhetett el azóta, hogy Saul elhagyta a főiskolát és elbúcsúzott szeretett mesterétől, Gamálieltől. Mint „ifjú ember" (ApCsel 7, 58), azaz a harmincas évek elején járó férfiként tért vissza. Hol járt a közbenső idő alatt? Nincs módunkban, hogy ezt a rést kitöltsük, csupán feltevésekre szorítkozhatunk. Valószínűleg visszatért a diaszpórába, az első sikerek érdekében talán éppen az otthoni zsinagógába, Tarzuszba. Itt még közelebbről ismerkedhetett meg a görög szellemiséggel, amely oly nagy szerepet játszik a leveleiben. Minthogy a későbbiek folyamán oly szoros kapcsolatban látjuk a jeruzsálemi Főtanáccsal, az is elképzelhető, hogy ennek megbízásából külső zsidó településeket látogatott, és közben gyakorta megfordult Jeruzsálemben is. Ottani tartózkodása azonban sohasem tartott annyi ideig, hogy személyes érintkezésbe kerülhetett volna Jézussal. Később még csak halványan sem utal erre, pedig biztosan megtette volna, amikor kétségbe vonták apostoli mivoltát. Továbbá az olyan szenvedélyes ember, mint amilyen ő volt, nem maradhatott volna semleges vagy közömbös: vagy harcolt volna Jézus ellen, vagy tanítványul

szegődött volna hozzá. A híres hely: 2 Kor 5, 16 csak annyit akar mondani, hogy most már nem földi, nem zsidó-nacionalista előítéletekkel nézi Jézust, hanem a természetfölötti hit szemével. Ennek a helynek a megfejtésére teljességgel elég az, hogy csak a távolból hallott Jézusról és működéséről. Tehát mint rendkívül valószínű dolgot szabad azt tartani, hogy Pál sohasem ismerte személyesen az Urat[58].

Közben megtörtént a legnagyobb, a legnagyszerűbb dolog, amit ember láthatott, mióta a világ létezik: a golgotai megváltás. Zsidó önteltségében Saul eddig nem sokat törődött a galileai zűrzavarokkal. Majd úgy jár ez a galileai ács is, mint a többi rajongó, mint a galileai Teudász és Júdás, akik csatlósaikkal együtt elpusztultak (ApCsel 5, 36 sk.). Ezúttal azonban komolyabbnak látszott az ügy. Júda oroszlánja fölemelte hangját, és a földkerekség fölfigyelt (Ám 1, 2).

Saul csak távolból hallotta a mennydörgés morajlását. Három kilikiai honfitársa, Andronikusz, Junia és Herodion, aki pünkösdkor Jeruzsálemben járt, és talán mint megtért jött vissza (Róm 16, 7), beszélt neki a nagypéntek megrázó eseményeiről, mások meg azt jelentették, hogy a Názáreti ügye csak nem akar nyugvópontra jutni. A halott még veszedelmesebb az élőnél, követőinek a száma egyre növekszik. Jámbor izraeliták, főleg Ophel szegénynegyedéből azok, akik minden reggel és este vezetőik köré tömörülnek a templom belső udvarában és Salamon csarnokában, sőt az utóbbi időben már az alsópapság soraiból is sokan átpártoltak hozzájuk (ApCsel 6, 7). Az egész városban kedvelik őket, és félő tisztelettel néznek rájuk (ApCsel 4, 34)[56]. Még József, a köztiszteletben álló ciprusi levita is nazoreus lett, és most Barnabásnak nevezi magát. Sőt még egy szántóföld árát is nekik ajándékozta (ApCsel 4, 36). Amikor Saul meghallotta egykori iskolatársának elpártolását, nem volt tovább maradása. Talán meghívás is érkezett a Főtanácstól vagy ottani honfitársaitól, hogy kezdje el a harcot az új szekta ellen.

A diaszpórából való hellenista zsidók Jeruzsálemben külön nemzetségeket alkottak, és saját zsinagógáik voltak. A város akkoriban még jobban, mint ma, úgyszólván tele volt hintve az ilyen nemzeti zsinagógákkal. 480 (?) volt a számuk Jeruzsálemben[32]: az imádság, a prédikáció, a tanítás színhelyei, némelyik szállással, fürdő- és mosdóalkalmatossággal az idegenek számára, valamint földalatti börtönnel a zsinagógai büntetések, nevezetesen a megkorbácsolás elszenvedésére. Lukács mint a legfontosabbakat említi a „libertinusok" – így nevezték a Pompeiustól egykor Rómába deportált, de később szabadon bocsátott zsidó hadifoglyok leszármazottait –, valamint a Kürénéből és Alexandriából,

Kisázsiából és Saul hazájából, Kilikiából származó zsidók zsinagógáját (ApCsel 6, 9). Mindezekben a nemzetségi csoportokban, kivált a kilikiaiban, ahová Saul is eljárt minden szombaton, az istentiszteletek után sokat és hevesen vitáztak Jézusról.

Ha megalapozott számítással a 30. esztendőt fogadjuk el Jézus halála évének, és még néhányat hozzáadunk a fiatal egyház alakulására István haláláig, akkor Saul kb. 33-ban térhetett vissza Jeruzsálembe Első útja minden bizonnyal szeretett mesteréhez, Gamálielhez vezetett. Feltűnt, hogy mestere megőszült, töprengő lett, és mintha eltűnt volna korábbi magabiztossága (ApCsel 5, 35). A golgotai kivégzés után a város már nem volt a régi. Valami lidércnyomás nehezedett a nép és a papság lelkiismeretére. A Megfeszített tanítványai egy titokzatos központ, egy Láthatatlan köré gyülekeztek, akinek a látására senki sem volt méltó, csak az övéi. Főként a diaszpórából való, görögül beszélő, nyitottabb lelkű, szabadabb műveltségű zsidók (a hellenisták) özönlöttek hozzájuk tömegesen. Ezzel új haladó elem került a kialakuló egyházba, s ennek csakhamar forradalmi jelentősége lett. Istvánt, a kiváló Biblia-tudóst és Fülöpöt, a derék családfőt, annak a négy hajadonnak az édesapját, akik hozzá hasonlóan prófétai tehetséggel voltak megáldva (ApCsel 21, 9), beválasztották a „hét-férfi-kollégiumá"-ba, és csakhamar úgy találkozunk velük, mint prédikátorokkal és csodatevőkkel (ApCsel 6, 8; 8, 6).

Nagy hiba lenne a bontakozó egyházat úgy felfogni, mint egy kész, önálló, a zsidóságtól teljesen elkülönült szervezetet. Egyelőre olyan laza jogi formák között működött, mint bármelyik a sok zsidó zsinagóga közül, saját kultuszépület nélkül, de új, hallatlan Messiás-hittel, nagy felebaráti szeretettel, közös szeretetlakomákkal és egy titkokkal körülvett misztikus és eukharisztikus Jézus-kultusszal (ApCsel 2, 42–46). István volt az, aki elsőnek ismerte föl világosan és diadalmasan kifejtette a keresztény Egyház végső és egyetemes érvényességét. Őbenne le nem becsülhető ellenfele támadt Saulnak.

Lépjünk most be a számos zsinagóga egyikébe. A bejárat fölött arámul és görögül az írás: „A kilikiaiak zsinagógája" (4. j.). Mindenféle nemzetségbeli zsidók igyekeznek befelé. Ma nagy vita napja van. A ház zsúfoltságig megtelt. A Szentírás-olvasás és a szentbeszéd már véget ért. Kezdődik a vita. Péter és János egy oszlop mögül figyeli a jelenetet. István középen áll a magasított pódiumon. Vele szemben a Tarzuszinak vékony, a belső tűztől lesoványodott alakja. A fiatal egyház két legnagyobb szelleme méri itt össze a kardját. István gyűlölte a törvénnyel kapcsolatos szőrszálhasogatást, zseniális és nagyvonalú volt, és történelmi oldaláról

fogta meg a dolgot. Kimutatta a profétáik írásaiból, hogy a Messiásnak szenvednie kell és meg kell halnia, és hogy a megfeszített Jézus volt az Izajástól megrajzolt szenvedő Isten szolgája. Az ő messiásuk egy szenvedő és a szégyenfán rabszolgahalállal pusztuló ember: ez Saul szemében elviselhetetlen gondolat volt! „A kereszt botránya" lép itt fenyegetőn a színre. Az a bátorság, amellyel Pál később (Gal 3, 13) a keresztény felfogás részére értékesíti ezt a mondást: „Átkozott, aki a fán függ" (M Törv 21, 23) mutatja, hogy korábban ez a szó volt a legerősebb támadó fegyver[7]. Most értjük csak meg igazán, mekkora súllyal ütközött egymásnak István és Saul, mint a két legszélsőségesebb Messiás-felfogás szóvivője. Saul erőteljes vitázó volt, de István fölényben levőnek bizonyult. „Bölcsességével és a Lélekkel szemben, amellyel beszélt, nem tudtak helytállni", és csak a Törvény sovány szavát tudták ellene vetni: „Isten átkozottja, aki a kereszten függ."

István itt kényszerült rá a vitában arra, hogy megtámadja az egész zsidó törvényértelmezést: Törvény és Templom csak átmeneti szakasz az Isten üdvösségrendjében, amely hátra is, előre is messze túlterjed rajtuk. Hiszen a judaizmus roppant nagy történelmi tévedése éppen abban állt, hogy az emberiség történelmének egész látványát el akarta torlaszolni a Törvény és a Templom sziklatömbjével, és Isten kegyelmi vezetését föl akarta tartóztatni az útján. Amikor elhangzott a szó a Törvény és a Templom mulandóságáról, az egész gyülekezet felugrált a helyéről, a legsebezhetőbb pontjukon érezték találva magukat. A szín tüstént bírósággá változik. Ezernyi kéz szorul ökölbe a levegőben. Villámgyorsan hurcolják Istvánt a zsibárusok szűk utcáin át a Főtanácsnak a Templom udvarán levő üléstermébe, ahol Izrael atyái félkörben helyezkedtek el. Nem volt nehéz kiforgatni István szavait. Beszédében még egyszer az üdvösségtörténeti összefüggésbe állítja a Messiás-gondolatot, és félelmetes vádd al fejezi be: „Árulói és gyilkosai lettetek!" Düh és fogcsikorgatás tölti be a termet. István azonban elragadtatottan áll ott, és a magasba néz. A főpap, a hajthatatlan Kaifás (Kr. u. 16—32) szavazással akarta eldönteni, hogy bűnös-e vagy ártatlan. Saul, aki szavazati joggal rendelkezett (ApCsel 26, 11), és mint írástudó a Szanhedrin tagja volt, épp az urnába akarta dobni kövecskéjét, de már nem került rá sor. A fiatal hőst a különféle zsinagógákból összesereglett zsidók már hurcolták a termen át ki a Damaszkuszi kapuhoz. A megkövezés helye két ember magasságú rakodó volt. Saul utánuk rohant, és mint egyetlen írástudó figyelte a véres műveletet. Az első tanú megtaszította Istvánt úgy, hogy a csípőjére esett. Ha a háta került fölfelé, akkor az visszafordította a csípőjére.

Most a második tanú követ fogott, és teljes erővel a szívére dobta. A dobás nem volt halálos. A törvény értelmében (M Törv 17,7) most a népen volt a sor[80]. A férfiak lerakták fehér köntösüket Saul lába elé, hogy ne akadályozza őket a véres munkában. István végső erejét összeszedve fölegyenesedett. Kitárt karral, az égre emelve a tekintetét imádkozott: „Uram Jézus, vedd magadhoz lelkemet!" Az első kövek zúgva hasították a levegőt. Az ifjú hős térdre rogyott. Megtört szemét Saul felé fordítva, megrázó hangon kiáltott a zuhogó kőzáporon át: „Uram, ne ródd fel nekik bűnül!" A művelet véget ért. A hős holtan feküdt kiomlott vérében. Saul pedig elégedett volt: megszerezte az első érdemeket.

Ami itt történt, az nyilvánvalóan afféle lincselő igazságtevés volt; ettől gyakran maguk a főpapok is féltek. A Főtanács a helytartóval való összeütközés elkerülése végett nagyon bölcsen a háttérben maradt. Saul soha nem felejtette el ezt a napot! Egész életén át láthatóan mardosta miatta a lelkiismeret. Emlékezetében újra meg újra visszatért István megkövezésének jelenete (ApCsel 22, 20; 26, 10; Gal 1, 23; 1 Kor 15, 9). „Nem vagyok méltó, hogy apostolnak hívjanak, hiszen üldöztem az Isten Egyházát!" Amikor későbbi éveiben visszagondolt rá, úgy szerette azt a napot tekinteni, mint az élete egyik legsorsdöntőbb napját. Csodálkoznánk, ha azon az éjszakán csak egy pillanatra is lehunyta volna a szemét. Kifigyelt a néma sötétségbe, hogy hallja, mint viszik kint a távolban fáklyafény mellett jámbor férfiak temetni a halottat, és hogy zokog fel a síró asszonyok és az ifjú édesanyjának halottsirató jajongása?[51] Vagy erőszakkal némította el nyugtalan lelkiismeretét, és az ördög incselkedésének minősítette? Még nem tanulta meg a szellemek megkülönböztetését! Szent István halála volt annak az ára, amit az ősegyháznak fizetnie kellett azért, hogy „zsidó-nemzeti köntösét széttépje, és elinduljon rendeltetésének, világegyházzá való fejlődésének útján"[35a], és elnyerje legnagyobb apostolát, akinek ezt a világtörténelmi szakítást meg kellett valósítania. Non sine sanguine! (Zsid 9, 23.) Nincs nagy győzelem véres áldozat nélkül! Ez az alapelve az Isten országának is. István meghozta ezt az áldozatot, így tört utat az Egyháznak az egész világra kitárulkozó jövője számára, és lett az a bátor Winkelried, aki valamennyi ellensége lándzsáját a saját keblére irányította. Kellenek az Egyháznak az ilyen előharcosok, hogy teljesítse, „ami még hiányzik Krisztus szenvedéséből" (Kol 1, 24). Isten olykor megengedi, hogy munkatársai elpusztuljanak, de művét tovább folytatja. István, az Egyház nagy reménye halott! De az igazság nem halhat meg: Isten áll mögötte. Ki hitte volna, amikor István meghalt, hogy egy éven belül éppen a gyilkosa lép majd a helyére, és ügyét győze-

lemre viszi! Szent Ágoston azt mondja: Pál őrizte a gyilkosok ruháit, hogy mintegy mindnyájuk kezével vegyen részt a megkövezésben. Ezért a haldokló imája elsősorban őérte szólt. „Si martyr Stephanus non sic orasset, Ecclesia Paulum non haberet" – István imája nélkül az Egyháznak nem volna Szent Pálja (Sermo 382).

5. Az üldöző

ApCsel 8, 1–4. – Vö. 9, 21; 22, 4–5; 26, 9–12; 1 Kor 15, 9; Gal 1, 23; Fil 3, 6; 1 Tim 1, 13.

Sokféle út vezet az igazsághoz. Egyeseknek harc és válság nélkül ajándékozza az Isten, mások félelmetes belső katasztrófákon át jutnak el hozzá, mint pl. Ágoston és Dante. Ágoston megtérése élményében a bűnnel terhelt emberiség útjának jelképét látta, és halhatatlan húsvéti énekében merész szónoki túlzással szerencsésnek, felix culpa-nak magasztalta az ősszülők bűnét, mert rajta keresztül vezetett az út a Megváltóhoz. Saul is a bűnön és a sötétségen át jutott el Krisztushoz. Hogy mekkora jelentőséget tulajdonított Krisztus-gyűlölete és Krisztus-látomása két tényének, már abból is kitűnik, hogy beszédeiben és leveleiben oly sokszor tér ki rá. A múlttal való gyökeres szakítás után az ember könnyen hajlik arra, hogy élesebb megvilágításban lássa a múltat. Nehezére esik önmaga vagy mások iránt igazságosnak lennie. Így történt ez Pál apostolnál, Ágostonnál és Luthernél. Ágoston rendkívül nagy bűntudatot mutat, Luther túlzásba viszi az Egyház elleni szemrehányásokat, Pál az önmaga ellenieket. Csak öregkorában gondol az apostol megértőbben önmagára, és azt mondja, hogy „tudatlanságban" cselekedett. A részletek emlékezetében mind egyetlen szörnyű lidércnyomás víziójába olvadnak.

István halála a szenvedés új hullámának volt a nyitánya, és jeladás volt az ifjú Egyház legvéresebb üldözésére. Ez azonban csak a terjedését siettette. Tapasztalat igazolja, hogy az igazságtalan üldözés részvétet és rokonszenvet kelt az üldözött ügye iránt. Ráillik ez a megállapítás Saulra is? Egy látszólag csak mellékesen odavetett megjegyzés gondolkodóba ejt; „Saul helyeselte (István) meggyilkolását." E fordítás után kérdőjelet szabad tennünk. Saul mégiscsak nagyműveltségű és mély érzésű ember volt. A vértanúság dicsőségében látta meghalni az ifjú Istvánt, látta, hogy az arca egy fe'sőbb világ visszfényében ragyog, látta meghalni egy

őérte mondott imádsággal az ajkán. Elképzelhető, hogy ez nem tett rá semmiféle hatást? Ezenkívül még valami más is volt a lelkében, amit nem vallott be önmagának. A helyeslés tehát nem is volt olyan egyértelmű. Itt fúródott lelkébe *az első tövis*. Gyengéd érzésvilága, amit a későbbiek során tapasztalunk nála, nem keveset szenvedhetett az önmarcangolástól. De ha szenvedett, amint hitte, Istenért szenvedett (ApCsel 22, 3), és befelé még dicsekedett is a szenvedésével. A bűntudatos ember úgy igyekszik a saját énje és a világ előtt igazolni magát, hogy hamisan buzgóságot hitet el magával, és így még mélyebben bonyolódik a bűnbe. De Pál nemsokára ismét önmagára talált. A munkát be kellett fejeznie: az átkozott eretnekséget ki kellett irtania mindenestől! Neki jut a főszerep a keresztények elleni küzdelemben. A módszer nagyon ügyes volt. Rágalmakkal, gúnydalokkal és a nemzeti szenvedélyek fölkorbácsolásával ingerelték fel a tömegek fanatizmusát. Mindez a Főtanács titkos megbízásából történt, amely ki akarta húzni magát a játékból. Amikor a közvélemény kellőképp elő volt készítve, látott Saul munkához.

Egy bizonyos fajta inkvizíciót vezettek be, és Sault nevezték ki főinkvizítornak. Kémek, templomi katonaság, teljhatalom, minden a rendelkezésére állt. Éjszakai rajtaütések, házkutatások voltak napirenden; a zsinagógák alsó helyiségeiben (ApCsel 26, 11) kínzással csikarták ki a vallomásokat és Krisztus-káromlásokat; sor került a 39 botütéssel való megkorbácsolásokra, amit később neki is oly sokszor el kellett viselnie. A börtönök tömve voltak. Aki csak tehette, vidékre menekült feleségestül, gyermekestül szegényes kis motyójával együtt. De ott sem voltak biztonságban. Saul mindenütt a nyomukban volt az embereivel.

Jogosan merül föl a kérdés: Hogyan maradhattak az apostolok ilyen körülmények között Jeruzsálemben? És velük együtt természetesen a zsidókeresztények egy bizonyos csoportja is? Különben az apostoloknak sem lett volna miért maradniok. Úgy látszik, hogy már akkor nem a zsidók és a keresztények között húzódott a választóvonal, hanem a palesztinai, a mózesi törvényekhez ragaszkodó és a szabadabb, a görögül beszélő (a diaszpórából származó) zsidó-keresztények (a hellenisták) között, hogy tehát különbséget tettek az ősapostolok konzervatív szárnya és az István-féle radikális szárny között. Már kezd kirajzolódni az a probléma, amely végigvonul Pál apostol egész életén: egyfelől a törvény uralma alá tartozó zsidóegyház, másfelől a törvénytől ment világegyház. Azok a farizeusok tehát, akik eddigre már Jézushoz csatlakoztak, anélkül, hogy a törvényszerű gondolkodásmód farizeusköpenyét

levetették volna, nyugodtan Jeruzsálemben maradhattak. Az apostolokat védte a törvényhű Jakab apostol rendkívüli tekintélye.

„Saul csak úgy tajtékzott az Egyház ellen." Ismét egy nagyon érdekes bemutatkozás egy jövendő apostol részéről. Hogyan egyeztethető ez össze jellemével? Ez alapjában véve örökre lélektani rejtély marad. Mégis meg kell kísérelnünk, hogy egy kissé beléhatoljunk. Korábban már láttuk, milyen változást és átalakulást jelentett a „parancs"-nak a felnövekvő izraelita lelkivilágába való belépése. Attól kezdve egy félelmetes hatalom, a „bűn" vagy a bűntől való félelem uralkodott az életén. Ez a zsarnok befészkelte magát a „testi" és a „lelki" ember minden ízébe, és lehangoló rabszolgatudatot hozott létre benne. Hogy milyen mélyen érezte át ezt az állapotot, elárulják a törvény alatt élő és egyáltalán a megváltatlan ember lelki helyzetéből folyó e szavak: „Ki vált meg engem e halálra szánt testtől?" Kard volt az élet fölé függesztve, az „eljövendő nap" nagy bizonytalanságának érzése jellemezte az akkori zsidó jámborságot. (Vö. az egészhez O. Schmitzet[44].)

Még más valami is járult ehhez. A késői zsidó vallást két dolog tartotta hatalmában: a Törvény és az eljövendő ítélet (Bossuet). Az egész élet a napirend legapróbb részletéiig szabályozva volt, és a Törvény a maga 248 parancsával és 346 tilalmával meg számtalan szóbeli értelmezésével eltéphetetlen fonadékként vonta be. Minden valamiképp lehetséges helyzetet előre elképzeltek, az egyéni felelősségre nem bíztak semmit. Minél reménytelenebb lett a jelen, annál nagyobb biztonságban érezték magukat a Törvény cölöpépítménye mögött. Itt kivárhatták akár az ítélet napját is, amelyet a legmerészebb apokaliptikus álmodozásokban festettek ki maguknak. Aki csak egy kicsit is megrázta a zsidó egzisztenciájának ezeket a pilléreit, annak pusztulnia kellett. Ebben a tekintetben a személyiség teljes bevetését kívánták – és Saul kész volt rá[79].

A Törvénnyel, mely eredetileg arra volt hivatva, hogy „az életet szolgálja" (Róm 7, 12), a késői zsidóság csak végzetes Nessus-inget szőtt magának, amely belülről égette. Minden parancs, akár szertartási törvény, akár erkölcsi parancs, számukra egyformán isteni méltósággal rendelkezett. Aki ezek közül egyet is áthágott, valamennyi ellen vétkezett. A Törvény sérthetetlensége dogma volt. De hogy törekvésének sikere mégis messze a kívánalom mögött maradt, azt Pál épp oly erősen érezte, mint Péter, aki az apostoli zsinaton azt mondta: „Mit teszitek próbára az Istent? Miért akarjátok a tanítványok nyakára rakni az igát, amelyet sem atyáink, sem mi nem birtunk elviselni?" (ApCsel 15, 10.) Ha Pál

a maga „feddhetetlen magatartásáról" beszél (Fil. 3, 6), akkor csak a külső, a törvény szerinti feddhetetlenséget érti rajta, mégpedig a kortársaival való összehasonlításban. Az akarás és a végrehajtás közötti ellentét: az össze nem illésnek egy olyan nemes és mély lelkű ember számára, mint amilyen ő volt, elviselhetetlen élménye volt a gyötrelme. Hogy olykor éppen a legbuzgóbbaknak milyen vigasztalan volt a lelkiállapota, mutatja Ezdrás negyedik könyve szerzőjének — a mű valamivel később keletkezett — erkölcsi pesszimizmusa[19]:

„Minden órában vérzik a szívem,
mert a Magasságbelinek ösvényét
és ítéletét szeretném kikémlelni... (3, 34.)
Ó Ádám, mit tettél? Vétkeztél!
De bukásod nemcsak neked ártott,
nem, hanem nekünk is, gyermekeidnek.
Mit használ nekünk, hogy az örökkévalóság várományosai vagyunk,
ha a halál cselekedeteit tesszük?" (5, 118.) [P. Riessler]

Pál a megváltatlan zsidóság szóvivője, és mint ilyen A rómaiaknak írt levél kis lélekelemzésében nagyszerű kifejtését nyújtotta a maga tehetetlenségének és ebből eredő boldogtalanságának. Joggal nevezték a „legmegkapóbb vallomás"-nak, „igazi gyöngyszemnek, amilyet csak a lélek legbensőbb mélyén dúló személyes küzdelmek, őrlő-mardosó, egyénileg átélt viszontagságok vihara tud világra hozni" (H. Weinel, Paulus).

De senki sem képes arra, hogy hosszú időn át lelki légüres térségben éljen, merőben csak negatív jellegű életérzések között vesztegeljen. Ezért egyesek megpróbálták, hogy erényt csináljanak a szükségből, és sivár szócsépléssel, a törvénymagyarázat rabulisztikus fogásaival vagy az ígéretek népéhez való faji hozzátartozás hangsúlyozásával ámítsák magukat. A képmutatásnak ez a kivezető útja egy Pál-féle ember számára járhatatlan. Levelei azt tanúsítják, hogy lényének legbensőbb magja „a kitűzött feladat végrehajtására irányuló, a szó szoros értelmében féktelen törekvés, amely csak a felismert célnak való fáradhatatlan odaadásban, az Istentől kijelölt teendőben való hiánytalan feloldódásban tud kielégülni"[28]. Ellensége volt minden középszerűségnek, a föltételeket nem ismerők osztályának volt a képviselője. A belső nyugtalanságnak ebből az emésztő érzéséből értjük csak meg azt a lángoló buzgóságot, amellyel belevetette magát az üldözésbe, hogy erkölcsi életvitelének elégtelen-

ségeit a Törvény szolgálatában tett rendkívüli erőfeszítésekkel és vad türelmetlenséggel kifelé kiegyenlítse. A Törvény nyomasztó mindenhatóságából folyó helytelen tettek és kisebbségi érzések „túlkompenzálása" volt ez, amelynek különféle formáit a pszichológusok oly jól ismerik.

Most pedig valami egészen újat lát Pál a haldokló keresztényekben: szelídséget, belső boldogságot, valamilyen magasabb élet megnyilvánulását. Látja az összetartozást feltámadt Jézusukkal, amit semmi, de semmi sem tud megrendíteni. Látja a Vele való benső kapcsolatot, amely azt a bizonyosságot nyújtotta nekik, hogy nem a halálba, hanem az Életbe mennek át. Itt valami feléje ragyogott egy olyan világból, amely fényével minden egyebet meghalad, és amit a Törvény nem tudott nyújtani. Ez volt *a második tövis*, amely a lelkébe szúrt. Lázadozott ugyan ellene, de csak annál mélyebbre fúródott.

Pál csak később, mint keresztény látott keresztül a „bűn" démonian ravasz, csalárd taktikáján. Sok szenvedés ered a helytelen vallásos nevelésből, a hamis magatartásból, az Isten iránti bizalmatlanságból. Pál később A rómaiaknak írt levélben mutatja meg nekünk a gyógyulás útját: az új, pozitív viszonyulást Istenhez. A lelki görcs feloldódik, a harcos magatartás fellazul, már nem kerül sor új vélt többletértékekkel való túlkompenzálásra, sem a lelkiismeret túlhajszolására. Új és alapvető irányzat jött létre: a gyermekien bizalmas viszony állapota, amelyet az immár semmiféle bizalmatlanságtól nem zavart imádságos öröm és emelkedett derű jellemez. Benne az ősanya hangján ujjong fel a lélek: „Abba! Édesatyám!" Pál mint keresztény így számolt le a múltjával, így lett úrrá rajta. Nála nyomát sem találjuk a renegátok beteges érzelgősségének, sem a „saját múltja iránti gyűlöletnek, a szerencsétlen szerelem gyűlöletének". A korábbi értékeket nem tagadja meg, nem tölti el gyűlölködő érzésekkel, hanem elismeri gondviselésszerű jelentőségüket: „Izrael fiai közül...., Benjámin törzséből"; vagy keresztény előjellel: „A Törvény jó", „mi teljessé tesszük a Törvényt". Teljes elfogulatlansággal tekint a múltra. Egész életét „értelmes összefüggésnek érezzük"[44].

II. AZ ÉRLELŐDÉS ÉVEI. ELSŐ MISSZIÓS KÍSÉRLETEK

6. A nagy fordulat

ApCsel 9, 1–19. – Vö.: ApCsel 22, 5–11; 26, 12–18; 1 Kor 15, 7; 9, 1; 2 Kor 4, 6; Gal 1, 12 15–16; Ef 3, 3; Fil 3, 12; 2 Tim 1, 9.

Ha Pál visszatekint az életére, az szemében két félre oszlik: „a Krisztus nélkül" és a „Krisztusban" töltött időre. Most ahhoz a nagy fordulathoz közeledünk, amely a két féléletet elválasztja. Ez a viharos élet három egymást gyorsan követő megrázó eseménnyel rohan ama nagy átalakulás felé: István kivégzése, a judeai keresztényüldözés, a lovaglás Damaszkuszba. Ez az átalakulás új mederbe tereli ezt az életet, amelyben hatalmas erőkészletét már nem rombolva, hanem építve, megtermékenyítve, áldólag pazarolja az emberiségre.

Hogy hogyan jutott el ehhez az átalakuláshoz, és milyen volt annak belső lefolyása, örökre titok marad. Hogy megtérése természetfeletti, kegyelmi jellegű volt, amellyel a mennyei Krisztus erőteljesen belenyúlt az életébe, amellett Pál megingathatatlanul kitartott. „Reménytelen próbálkozás lenne önmegítélésének ezen a leglényegesebb pontján tévedést rábizonyítani akarni."[19] Ezek előrebocsátásával közeledjünk most tisztelettel a nagy eseményhez, anélkül mégis, hogy azt a csodálatos titokjelleget megsértenők, amely az efféle kegyelmi élményhez hozzátartozik. Ugyanakkor tapintatos kísérletezéssel kell próbálkoznunk, hogy amennyire lehetséges, lélektani és történeti szempontból valamelyest befelé hatoljunk, hacsak nem akarjuk azt, hogy vándorkőként maradjon a történelemben, és az apostol belső életéhez és csodálatos teljesítményéhez vezető utat elzárja előlünk.

Jeruzsálemet megtisztították a hellenista keresztényektől. Egyesek Joppébe menekültek, ahol Péter, mások pedig Szamariába, ahol Fülöp tanította őket; ismét mások Keletszíria szívébe, Damaszkuszba, sőt egé-

szen Fóníciáig, Ciprusig és Antiokheiáig vetődtek. Különösen Damaszkuszba áradt a menekülők folyama, az egyik legnagyobb zsidó kolónia felé, ahol Acháb király óta a zsidóknak joguk volt arra, hogy bazárokat, vagyis hosszú utcasorokat betöltő elárusító bódékat állítsanak föl[50]. A hűséges izraeliták ezrei kerültek veszélybe a keresztény emigránsok miatt. Ezt a fajzatot tehát el kellett pusztítani! Egyik reggel Jeruzsálem Damaszkuszi kapuján át – István sírja mellett! – jól felfegyverzett sereg élén Saul lovagolt észak felé... Az utazás akkoriban egy hétig tartott Jeruzsálemből Damaszkuszba. Három különböző út is kínálkozott a kb. 250 kilométeres távon. Saul biztosan a legrövidebbet választotta: a köves, kopár judeai fennsíkon át, Bétel mellett el, amely az ő törzsének, Benjáminnak a területén feküdt, majd Szamaria sárguló rozstáblái között, ahol néhány évvel korábban az Üdvözítő járt. Akkor mondta prófétai hangsúllyal: „Nézzétek meg a szántóföldeket: már megértek az aratásra!" (Ján 4, 35.) „Kérjétek az aratás Urát, küldjön munkásokat az aratáshoz!" (Mt 9, 38.) Saul most az üldözésével igazolta az Úr szavait. Talán ő is megpihent Jákob kútjának peremén, mint egykor az Üdvözítő. Milyen gyűlölködő pillantással néztek rá a szamariaiak! Isten ments, hogy Saul itt kutasson keresztény menekültek után! Megkönnyebbülve lélegeztek fel, amikor kíséretével Dsennin mellett lereszkedett Ezdrelon kékeszöld síkságára, amelyet a tenger felől érkező friss szellő járt át. A Gilboa hegyei mellett, ahol ősatyja, Saul király elvesztette országát és koronáját, kelet felé, a Jordán irányába fordult. A Hermon hegység hosszan elnyúló, hóval fedett gerincére nyúló kilátással vezetett el az út Szküthopolisz (a régi Bet-San) mellett, ahol a filiszteusok egykor Saul és Jonatán királyi holttestét felakaszották, a Jordánon át a gadarai vadonon keresztül fel a régi „Via maris"-hoz, amelyen valaha Ábrahám, Eliezer, majd pedig Jákob vándorolt Ráchellel. Milyen pompás lett volna más körülmények között ez az utazás a sátorban töltött hűvös éjszakáival, sistergő őrtüzeivel és tündöklő csillagaival! Saul nagyvárosi gyerek volt, sohasem figyelt fel különösképpen a természetre. „A természet szépsége iránti érzékből semmi sem rezdül meg a leveleiben. Ehhez Saul lelkileg túlságosan is koncentrált ember volt. Figyelmét sokkal inkább a vallásos és pszichológiai dolgok kötötték le. Az ember sokkal inkább vonzza, mint a természet."[17] Legfőképp az Isten a gondolkodásának tengelye.

Saul olyan volt, mint a vadász, akit fékezhetetlen vadászszenvedély szállt meg. Bár ezekben a napokban nem ő volt az egyetlen vadász. Egy másik vadász, a tanítványok Ura, már ott van a nyomában. Saul azt

hiszi magáról, hogy ő az üldöző, s nem veszi észre, hogy valójában üldözött. Az angol költő, Thomson „A menny vadászkutyája" című híres költeményében ír arról, milyen fáradhatatlanul vadászik Isten az előle menekülő lelkekre[51]. Az isteni Vadász az, aki hajtóvadászatra uszította kutyáit. Ki ne ismerné őket, ezeket a mennyei vadászebeket, ezt a menekülést a saját gondolataink elől? Krisztus kegyelme most a legértékesebb vadat űzte, amire valaha is vadászott, és Saul ezen az úton nem menekülhetett meg. Itt kívül volt a nagyváros forgatagán, ahol sokan megszöknek Isten elől. Nem volt mellette senki a hozzá hasonlók közül, hogy elszórakoztatnák. Hat napi lovaglás egyedül. Hat éjszaka az elmélkedésre. Ott kell állnia – ha akar, ha nem – legbensőbb lelkiismeretének titkos bírósága előtt.

A minden természetfölöttit elutasító kritika Pál megtérését és újszerű Krisztus-felfogását merőben pszichológiai úton akarja megmagyarázni: a hellenisztikus misztikából, egy „mennyei ember"-ről való mitológiai elképzelésekből, a sztoikus spiritualizmusból, Gamáliel iskolájának felvilágosult judaizmusából, az apostol saját prófétai adottságából és abbeli képességéből, hogy a szerzett benyomásokat zseniálisan összeszerkessze – mindezt kapcsolatba hozva egy rendkívüli istenélménnyel. Beszélnek még Saulnak holmi „kereszténység előtti kereszténység"-éről. Nagyon indokolt tehát a kérdés: milyen volt az akkori zsidóságnak, köztük tehát Saulnak is, a *Messiás-képe*? A mélyen vallásos embereknek, az álnokság nélküli" igaz izraelitáknak létezett egy kis csoportja, akik a Messiásról szóló igazi prófétai tanítások szellemében vallásos fordulatot, a Megváltó engesztelő szenvedése által Istennel való kibékülést vártak, és így a Szentlélek megvilágosító kegyelmével eljutottak Jézushoz. Ez volt a kis kör Mária és Erzsébet, Zakariás és Simeon körül; az ő lelkükből fakadt a Magnificat, a Benedictus és a Nunc dimittis éneke. A rabbik országszerte elterjedt Messiás-képe viszont mindenestől politikai képzelgésekkel volt telistele; ezeket a dávidi leszármazásból, az Emberfiáról szóló rosszul értelmezett dánieli szakaszból (7, 13), mely szerint a Messiás örökké tartó világbirodalmat fog alapítani, a Biblián kívüli irodalomból (Salamon zsoltárai, Hénoch könyve, Ezdrás 4. könyve, Báruk Apokalipszise) vezették le.

Ha egy nép évszázadokon át szolgaságban él, elkezd álmodozni, mint a börtönben a rab. Akkor politikai messzianizmus keletkezik; így álmodozott messzianisztikus költőjének, Mickiewicznek a hatására a világháború előtt a lengyel nép, és ez a messzianizmus a kitartás hallatlan erejét adta a népnek. Így következett be a judaizmusban helytelen vallási

fejlődés, a próféták vallásától való elszakadás, így rontotta meg a politika a zsidóság vallását, és fosztotta meg legdrágább lelki örökségétől. Egyetlen gondolat sem irányult már a Messiás engesztelő szenvedésére. „A messiási kor fájdalmai"-n csak a kor politikai szorongatottságát értették. A kései zsidóság Messiása nem Izajás „szenvedő Isten-szolgája" volt, hanem egy mondhatatlanul fenséges, mennyei-földi harcos államférfiúi egyéniség, aki minden emberi gyengeség, tehetetlenség, sőt a halál fölött áll. Az ilyen hős, az ilyen Übermensch nem szenved vereséget ellenségeitől, nem hagyja magát keresztre feszíteni. Hivatása az uralkodás, az ítélet, az ellenség elpusztítása, egy örök világbirodalom és egy örök világbéke megteremtése. „Nem lehet elég rémesnek elképzelni az ellenség előtt való megjelenését... Amerre arcát fordítja, ahová tekint, megremeg minden, ami csak a szeme elé kerül; ahová hangja elhatol, elolvad mindenki, aki hallja, mint tűzben a viasz" (Hénoch 46; 4 Ezdrás 13). Az, hogy a Messiás szenvedni képes, az ő engesztelő szenvedése tehát teljesen készületlenül érte a zsidóság nagy tömegét, mindenekelőtt a „chaberim"-et, a vallás hivatalos őreit, az írástudókat és a farizeusokat[58]. Jobb volt a helyzet nép egyszerű, szegény köreiben, az ún. „'am haaresz"-nél, a „fáradtak és a terhet hordozók"-nál, akiknek Jézus oly meghatóan viselte gondját. Még a tanítványok köre sem volt egészen mentes a földi álmoktól (Mk 9, 32). Nem álmodoztak-e a Messiás jobbján és balján álló miniszteri székekről? (Mk 10, 37.) Nem tett-e Péter szemrehányást az Úrnak, amikor megjövendölte a szenvedéseit? (Mt 16, 22; Mk 8, 33.) És milyen fáradságába került még a Föltámadottnak is, hogy megnyissa az emmauszi tanítványok szemét: „Vajon nem ezeket kellett a Krisztusnak elszenvednie?" (Lk 24, 26.)

Ez volt hát az a Messiás-kép, amely Saul lelkében uralkodott. A kereszthalál volt az ő szemében a bizonyság, hogy Jézus álmessiás, és a legbiztosabb jele annak, hogy követői hazudnak. Sőt mi több, zsidóknak és másfajúaknak egy országban való testvériesülése? Szörnyű gondolat! Mindezeket feltétlenül szem előtt kell tartanunk, ha fel akarjuk mérni, mit jelent a keresztény szellem betörése egy olyan ember tudatstruktúrájába, mint amilyen Saul volt a damaszkuszi megtérés órájában.

És most már nyolc nap óta volt úton Damaszkusz felé. Zsebében az ottani keresztények ellen a körözőlevél. Minduntalan eszébe jutnak a próféta szavai, amelyeket a megkínzott „názáreti"-ek imádkoztak: a „bárányról, akit vágóhídra visznek", a szenvedő és a haldokló Messiásról, akinek szabadítónak kell lennie az ő, valamint népe vallási és erkölcsi nyomorúságából. Ez volt *a harmadik tövis!* A fanatikus dühével berzen-

kedett az efféle Messiás-kép ellen. Hogyisne! Ő, aki büszkén van tudatában ősi zsidó vérének, épp ő legyen valaha is hitehagyó? Érzi, hogy egy láthatatlan valaki gyötri belül. Ezért még vadabb gyűlöletre lobban az ellen a szekta ellen, amelyről tudja, hogy annak a győzelme a zsidó vallásnak és világuralmi terveinek a végét jelentené. Érezte, hogy ha ebben az egy pontban igazuk lenne a „názáreti"-eknek, akkor az ő ügye elveszett. Ezen áll, vagy bukik minden! Szellemi létéről, a „lenni vagy nem lenni"-ről van szó. Nem is sejtette, hogy ezzel telibe talált. Valóban egy új, lényeges „lét" volt az, ami benne a világosság felé tört. Eddig a „nemlét" állapotában volt. Később ez vallásának egyik alapvető fogalma lett: „Krisztusban lenni".

Ez volt az a történelmi és lelki állapot, amely Sault körülvette. Önmagától sohasem lett volna keresztény. Az efféle lelkiállapotból nem vezetett kényszerítő út Krisztushoz. Elmerülhetett volna a szakadékban is. Hatalmas erjedésnek kellett benne forrnia, nem csupán gondolati kísértéseknek, hanem belső viharoktól felkavart zaklatottságnak, miközben egyre közeledett új gonoszsága szinteréhez, és az ő nagy órája felé haladt.

Végre kitárult előtte a damaszkuszi síkság zöld oázisa, amelyen a (mai nevén) Barada és a Pharphar folyók kristálytiszta vize hömpölyög keresztül. A gyöngyszürke város gránátalmafákból, pálmafákból és mirtuszokból álló nyakékével délutáni álmában szendergett a remegő fehér fény perzselő sugaraiban. Saul szeme fájni kezdett a színes fátyol alatt. Hát nem olyan volt ez, mint amikor Mózes látta ragyogni és lebegni a levegőt a csipkebokor fölött, a perzselő pusztai tűzben, és a csipkebokor lánggal égett? Ekkor történt a hallatlan, a soha meg nem magyarázható dolog. Vakítóan fénylő tűzsugár lobbant le az égből. A lovak felágaskodtak és oldalt ugrottak. Érces csörrenés, és Saul a földön feküdt. A lángcsóva összecsapott a feje fölött. A tűzjelenésben egy arcot látott, olyant, mint amilyen egy „mennyei emberé" (1 Kor 15, 48), onnan két szem tekintett rá, mintha csak az örökkévalóságból nézné, komolyan és szomorúan, fenségesen és szelíden. Ettől a lángoló tekintettől elolvadt minden ellenállás. És egy hang szólt hozzá az atyák szent nyelvén (ApCsel 26, 14), olyan gyengéden, mint a szellőnek az a „lágy susogása", amelyben Illés hallotta az Úr hangját, amely a "Jáhvéért oly elszántan buzgólkodó" prófétát Damaszkuszba rendelte (1 Kir 19, 12–15). Hallja, mint egy megrázó nagypénteki improperiumot, hogy néven szólítják kétszer, fájdalmas, panaszos hangon: „Sa-ul! – Sa-ul! miért üldözöl?" És mint egy fensőbb felismerés villáma cikáz át rajta: Ügyem elveszett! Istvánnak igaza volt! Jézus él!

Lehet-e csodálkozni azon, hogy Saul támolygott e felismerés súlya alatt? Nem tudjuk, mennyi időbe telt, míg a már nem kételkedő, hanem kimondhatatlan csodálkozásról árulkodó kérdést kinyögte: „Ki vagy Te, Uram?" És most felhangzott a megváltó szózat: „*Én vagyok – Jézus*!" Majd utána mintegy szelíd szemrehányásként: „*akit te üldözöl*!" Ebben a pillanatban megjelent neki Jézus megdicsőült arca, vérrel és sebektől borított, finom bíborcsíkoktól bevont fő. A mártírvér, amelyet kiontott, súlyos cseppekben szivárgott le róla. És ismét átvillant lelkén egy villámgyors megvilágosodás: Krisztus titokzatos testének gondolata, aki övéiben szenved. Erre, mint a forrás a mélység rejtekéből, feltört benne és egyetlen áradatban elöntötte bensejét az a „fényesség, amelyben Isten dicsősége ragyogott fel Krisztus arcán" (2 Kor 4, 6). A hit világossága gyulladt fel benne! Titokzatos erők áttörése volt ez. Új élet indulása, magasabb világ betörése, szíve kemény göröngyének széttörése. Az Isten ellen lázadó értelem, akarat és szív birodalmának teljes meghódolása, minden gondolat foglyul ejtése a Krisztus iránti engedelmességben (2 Kor 10, 5). Amit e néhány percben átélt, afelől nem volt többé kétsége. Megmásíthatatlan meggyőződése volt, hogy valóban látta a Feltámadottat és beszélt vele!

És most Saul ismét egészen önmaga volt: nem álmodozó, töprengő, sápadt Hamlet-természet, hanem a tettek embere. „Mit akarsz, Uram? Mit tegyek?" Eddig hősként védte várát. De most, hogy látja: ügybuzgalma tévedés volt, gyors elhatározással a győztes szolgálatába áll. Nincs siránkozás összetört életén, nem dől kétségbeesetten a kardjába, hanem határozott tett, átállás, átcsoportosítás az egész vonalon! Amit Loyolai Ignác csak a hosszú, 30 napos lelkigyakorlat végén merészel tanítványaitól megkívánni, mármint a nagylelkű önátadást a hatalmas „Suscipe"-ben: „Fogadd el, Uram, szabadságomat egészen!", azt mondta ki most ez a roppant erős akaratú ember. Uram, végy el önmagamtól, és ajándékozz engem tenmagadnak! Hűbéresed, rabszolgád akarok lenni. Így fogja majd a jövőben leveleiben a nevét aláírni. A menynyei Vadász elfogta és betörte, ahogy a préri vad csikaját törik be úgy, hogy egyszer s mindenkorra készségesen engedelmeskedik lovasa leggyengédebb szorításának is. Amikor Saul fölemelkedett a földről, hűséges vazallusa volt Jézusnak, mégpedig mindörökre.

Még egy utolsó felismerést is szerzett Krisztusnak e kegyelmes lereszkedéséből mind a maga, mind a keresztény teológia számára: Nevezetesen, hogy nem valakinek az *akarás*a vagy *történés*e a lényeg, hanem csupán az *Isten könyörülete* (Róm 9, 16). A Feltámadott meg-

jelenése nem csupán azt jelentette számára, hogy kívülről lenyűgöző bizonyítékot kapott Jézus Messiás voltáról, hanem egyúttal kétségtelen belső bizonyítékot is tévedéséről, erkölcsi tehetetlenségéről, vallási szempontból elveszett mivoltáról, azt a meggyőződést, hogy van a bűnösöknek üdvözítője, van, aki megszabadít a nyomorúságból és Istentől való eltávolodásból, van kiengesztelő, aki saját vére árán visz közel bennünket Istenhez (Ef 2, 13). A Feltámadott megjelenése nélkül Saul sohasem tudta volna figyelmen kívül hagyni a „kereszt botrányá"-t, hogy a kereszt zsidó felfogás szerint a szégyen fája. Ezt az akadályt – scandalum – csak a feltámadás tudta eltüntetni, ahogy a többi tanítvány esetében is tette. Hogy pedig a Feltámadott nem mint büntető és bosszúálló jelent meg neki, hanem mint Isten üdvözítő jósága és emberszeretete (Tit 3, 5), meggyőző *belső bizonyítékát* jelentette számára annak, hogy a keresztre feszített Jézus érdeméből szeretetté változott át az Isten haragja, és hogy a Megfeszített a próféták emlegette Isten bárányá[7]. A damaszkuszi órától a keresztre vonatkozó izzó vallomásig A galatáknak írt levélben (6, 14) és a kereszthimnuszig A filippieknek írt levélben (2, 8) csak egy lépés a távolság. A kereszt az üdvösség jele lesz, a „botrány" „Isten erejévé", a nyomorúságos kudarc a legmélyebb engedelmességgé, amelyből a megdicsőülés fakad. Új világ lép színre, új értelmezést kap a világ: minden helyeslésre talál, amit a zsidó tagad; ami a zsidó szemében értékesnek látszik, az szemétté értéktelenedik (Fil 3, 7). „A kereszt szimbólum lesz, amelyen ég és föld metszi egymást; és ez a metszőpont az a hely, amelyen a keresztény ember áll."[79]

Egy ilyen pillanatok alatt történő megtérési folyamat láttán a pszichológia csődöt mond. A folyamat belülről tovább nem tisztázható. „Misztikus meghalás" ez, és a misztikus éjszakában következik be. Olyan titokzatos, mint az új élet ébredése az anyaméhben. A szó legigazibb értelmében vett újjászületés. Pál maga is így érezte. A születési folyamat hirtelenségére emlékeztet ez a különös mondása: „Végül pedig, mint egy elvetéltnek, megjelent nekem is" (1 Kor 15, 8). Ennél többet ő sem tud mondani. De hát „beszélhet-e az ember a születése pillanatáról?" – kérdezteti Pállal nagyon ötletesen a „Pál a zsidók között" című dráma szerzője[79]. A hitetlen kritika a legkétségbeesettebb erőfeszítéseket tette, hogy a damaszkuszi élményt hisztérikus, beteges ember víziójaként magyarázza: A megjelenés kétségtelenül titokzatos, de nem csodás. Ezzel szemben elég csak arra hivatkozni, hogy Pál, aki nyilván maga adhat legjobban élményére vonatkozóan felvilágosítást, leveleiben föltétlen bizonyossággal öt ízben úgy jellemzi élményét, mint „Istentől végbevitt"

dolgot, mint az „élő Krisztus megnyilatkozásá"-t, mint „Krisztus által végbevitt birtokbavétel"-t; mint *megjelenést* („nekem is megjelent", 1 Kor 15, 8), mint a Föltámadott utolsó megjelenését világosan megkülönbözteti a későbbi idők látomásaitól (2 Kor 12). Pál nem volt lelki beteg. Ez harminc éven át végzett hihetetlen tevékenységét tekintve kizárt dolog. Ha volt valaha valaki, aki egészséges emberi ésszel és valóságérzékkel rendelkezett, az ő volt. Ha ember valaha biztos volt a dolgában úgy, hogy ezért az életét áldozta fel, akkor Pál ilyen volt, és így tett. Ha a természet rendjében minden lelki törvények szerint játszódik le, ha új alakulások bizonyos lelkiállapotot tételeznek fel, ami nélkül csak fellángolás lehetséges, de kitartás nem, akkor Saul átalakulásának átmenet nélküli hirtelen volta és tartóssága természetfölötti eredetének legkétségtelenebb bizonyítéka. Egyébként az Isten titkai mindig csak kettőt illetnek: a kegyelmet ajándékozó Istent és a kegyelemben részesülő embert.

Nem volna helyes, ha mindent a Krisztussal való damaszkuszi találkozásból akarnánk levezetni, mintha ennek csak fel kellett volna ébresztenie a szellemi képességet, amelyből azután az egész páli teológia keletkezett. Az apostol sok mindent tanulhatott az Istvánnal és a hellenistákkal folytatott vitákból, az üldözöttek bírósági kihallgatásaiból, a damaszkuszi testvérek közösségével és a jeruzsálemi tanítványok körével való későbbi érintkezésből[19]. Maga Jézus is hagyományhoz, amit majd Ananiás közvetít neki, főként pedig a későbbi természetfölötti közlésekre utalja őt (ApCsel 26, 16). Valóban sokszor élt át különféle ilyen kinyilatkoztató látomásokat is; ezekben például az elhunyt keresztényeknek Krisztus eljövetelekor bekövetkező feltámadására és az ezzel kapcsolatos eseményekre vonatkozó igazságok jutottak tudomására (1 Tessz 4, 15–17; 1 Kor 15, 51–52). Felismeréseinek négy nagy körét azonban a damaszkuszi élményre lehet visszavezetni: 1. a feltámadt Krisztus messiási méltósága és az összes jövendöléseknek benne történt beteljesedése, 2. Krisztus istensége, ami a Messiás képével kapcsolatban az akkori zsidóság számára teljességgel megközelíthetetlen volt, és a földi Jézus lényeg szerinti azonossága a megdicsőült, korábbtól fogva létező, örök Isten-fiával, 3. Krisztus misztikus bennlakása a híveiben, földi látható testében (ApCsel 9, 5; 1 Kor 12, 13; Ef 5, 30); a későbbi „Krisztus Jézusban" fogalom már itt nyilvánvaló lett előtte; itt van a páli Krisztus- és Egyház-misztika kiinduló pontja, és ennek első nyomai visszavezetnek egészen legkorábbi gyermekkorába, 4. elhívatása, hogy legyen a pogányok apostola. Ez az ő meghívási látomása, és ez a nagy próféták meghívási vízióival hasonlítható össze. Ezért nem áll szabadságában, hogy Krisztus-

ról hallgasson-e vagy Őt hirdesse-e. „Ez kényszerű kötelességem: Jaj nekem ugyanis, ha nem hirdetem az evangéliumot! (1 Kor 9,16.)

Főként azonban *egy* gondolat, *egy* érzés harsogta túl lelkében az összes többit: a *Krisztus* felfoghatatlan megbocsájtó *szeretetéről* való meggyőződés. Az várható volt, hogy feltámadása után az Úr eljött tanítványaihoz. Ám az, hogy neki, az „elvetéltnek", legádázabb ellenségének megjelenjen (1 Kor 15, 6), sőt hogy Isten őt már az anyaméhtől kezdve annyi éven át szerető pillantásával fogta át (Gal 1, 15), az Úrnak ez a gyengéd szeretete, aki előbb szerette őt, és áldozatul adta magát őérte, ez volt számára az igazán lenyűgöző dolog. Ez a szeretet ettől kezdve az ő evangéliumának a magva és csillaga.

Ez volt Saul húsvéti élménye. Csodálatos párbaj volt ez a Teremtő és a teremtmény között. Isten hatalmas vadász, és a legerősebbeket akarja zsákmányul. Úgy látszik, hogy a Kristóf-jellemek izgatják legjobban, akik csak a legerősebbnek adják meg magukat. Itt nincs menekvés, itt csak a félelmetes választás marad: vagy megadás, vagy elvérzés. Ugyanezen élmények és lelki folyamatok Pálban a másik lehetőséggel is végződhettek volna. Hogy megtérésével zárultak, az nem egy bizonyos történelmi és lelki állapotnak volt az eredménye. Kegyelem és szabadság áthatolhatatlan titka ez. Egy másik esetben az emberi gőg mélységes tragédiába fordította ezt a harcot:

Te mondhatatlan, beburkolt, szörnyűséges!
Te felhők mögé bújt vadász!
Lesújtatva villámidtól
Gúnyosan kacagó, sötétből rámmeredő szem:
– im-így feküszöm én,
Csavarózom, tekerőzöm, gyötretvén
Minden örök gyötrelmektől,
Megsebezve
Tőled, kőszívű vadász,
Te ismeretlen – isten!

El – tovament!
Elmenekült
Utolsó, egyetlen társam,
Esküdt ellenségem,
Ismeretlen
Hóhér – istenem! –
(Nietzsche: Zarathustra. Ford.: Wildner Ödön)

Az efféle dolgokban járatos Szent Ágoston ezt tanítja a kegyelemnek Pálban vívott párbajáról: „Leterítette és talpra állította – percutiens eum et sanans, occidens et vivificans" (Sermo 14), mint a szent lándzsa, melyről egy szellemes legenda azt mondja: Meggyógyítja azokat a sebeket, amelyeket ütött.

7. Damaszkusz

ApCsel 9, 10–22; 22, 11–16.

Minden igazi megtérés két szakaszban történik: Az egyik az *értelem*, a másik a *szív* megtérése. Ezek időben akár távol is eshetnek egymástól, mint pl. Ágoston esetében. „Az emberi szív ellenszegülése, bezárkózása Isten akaratával szemben belátás nélkül nem győzhető le. De meghatottságnak, a kedély megrendülésének kell bevezetnie az akarat gyógyulását. A tisztulás útjának éjszakája előtt az istenittas misztika döbbenetes csalódásokat vonna maga után."[17]

Amikor Saul az Úr parancsára fölkelt a földről, kinyitotta szemét, amelyet eddig mintegy védekezésül csukva tartott, de nem látott semmit: megvakult! Milyen gyámoltalanul állt ott ez a félelmetes ember, és kísérői után tapogatózott. Azok egy megtört és hallgatag férfit vezettek gyengéden és óvatosan a még ma is meglevő mirtuszerdőn és azon a kapun át, amely azóta az ő nevét viseli, az „Egyenes" utcába, erre a korintusi oszloprendű egy kilométer hosszú pompás útra – a modern házak zűrzavarában néhány maradvány még ma is látható belőle – és benne egy zsidó szállásra, amely egy bizonyos Júdás tulajdona volt. Ma pici mecset jelzi azt a helyet, ahol valaha Júdás háza állt.

Míg kísérői, minthogy vezetőjük titkáról sejtelmük sem volt, fenyegető taglejtésekkel adták hírül a zsidó negyedben Saul érkezésének célját, ő maga bezárkózott a szobájába, és minden frissítőt visszautasított, amivel az aggódó házigazda igyekezett előkelő vendégének kedveskedni. Három napig sem nem eszik, sem nem iszik, meghalt a külvilág számára. Ez a „három nap", mely misztikus halála és a keresztségben való lelki feltámadása között van, világos utalás arra a három napra, amelyet Jézus a sírban töltött. Pál három napra misztikus álomba merült. Mire vár vajon? Krisztus megmondta neki, hogy a városban megtudja majd, mitévő legyen. Így kellett várakozniok egykor az apostoloknak is a pünkösdre. Próbálta volna csak valaki korábban azt mondani neki, hogy várjon! Most azonban nyugodtan ült – Isten várótermében. Várakozni

tudni már önmagában is erény, és gyakran nagyon nehéz erény. A kegyelemnek is megvan a maga árapálya. Itt érvényes igazán a mondás: „Az elfogadás a legfőbb ténykedésem!"

Ha a lelket gyökerestől kitépik eddigi létfeltételeiből, ha új életelvet oltanak belé, akkor ilyen újjászületés csak bánat és kín közepette történhetik. Semmilyen valláspszichológia nem fogja kideríteni soha, hogy zajlott le Saul vallási világának át- és újjáépítése. Olyan nevelő és minden régit összezúzó folyamatba kellett kerülnie, amelyben összetörik az emberi gőg, megtisztul a nemes érc, hogy azután „választott eszköz" váljék belőle. Ahogy egy régi legenda szerint leomlottak a bálványok talapzatukról, amikor a gyermek Jézus megérkezett Egyiptomba, úgy dőlt romba most Saul lelkében is egy egész világ, hogy mint „új teremtmény" Krisztusban éledjen fel. Új források törnek fel benne, láthatóvá lesz lelke őskőzete. Semmi sem pusztul el Isten keze alatt, ami önmagában értékes. Vérmérsékletének alapszínét, jellemének alaptónusát, éles, vitatkozó készségét, világi műveltségét: semmit sem rombol szét a kegyelem, az orvos avatott keze megóv minden szövetet, együtt megy át az új teremtménybe. „A régi eltűnt, íme új született!" A feltámadt Jézus tüzes tekintetétől megpuhul minden, ami kemény, lefojtott érzések, szinte hallatlan lelki erők szabadulnak fel, a fanatizmus izzó szeretetté szelídül, és és ez később szinte anyás gyengédségében és lágyságában jelentkezik (Gal 4, 19) gyémántkemény határozottság mellett. Három napra volt szüksége Saulnak, hogy korábbi világnézete romjait eltakarítsa. De sem üres tér, sem reménytelenül kiégett rom nem maradt. Valami új tört magának utat, és csírázik és buzog elő mindenünnen. Mi ez? Ez az *új élet Krisztusban*! Aki a leveleit olvassa, ezeket a lelki dokumentumokat, amelyekhez hasonló nincs több az egész világirodalomban, annak ezek minden oldalról azt kiáltják: „De rajtam megkönyörült!" (1 Tim 1, 13.)

Isten üdvözítő tervében az egyik alapelv így hangzik: Az embert az ember vezesse Istenhez. Ha nem új teremtésről van szó, Isten mindig másodlagos okokkal él mind a természet, mind a kegyelem világában. Lehetséges, hogy az összetört és megvakult Saulnak meséltek egyet s mást az új vendéglátó baráti házban a hívek csodatevő erejéről, és így ébredhetett benne az a vágy, hogy bárcsak fölkeresné őt valaki közülük. Ugyanebben az időben az egyszerű és hűséges Ananiással tudatta Isten a rettegett és most alaposan próbára tett ellenfél állapotát és jövőjét és vele egy egyidejű párhuzamos látomásban az Ananiásnak adott megbízatást. A választás egy kissé félénk emberre esett, aki vissza is riadt a megbíza-

tástól, mint egykor Mózes. Egy szír hagyomány szerint egyike volt az Úr 70 tanítványának, és a Saul-féle első üldözés alkalmával menekült Damaszkuszba [74]. Innen eredne a habozása. Aggodalmát ez a biztosíték oszlatta el: „Nézd, imádkozik!" Az imádkozó ember nem veszélyes, gondolta. Mégis Istenbe vetett nagy bizalomra volt szüksége ennek az idős embernek, hogy bemerészkedjék az oroszlán barlangjába. Ám ekkor kopogtattak az ajtaján: menjen el Júdás házába. Ananiás útra kelt. Félénken lépett a házba, de a bizalom bizalomra talált. A nép fiának munkától kérges keze Saul fejére került. „Kézfeltétel és imádság" – így tanította a Mester. Mint egykori tanítvány Ananiás a gyógyítás adományával rendelkezett (Lk 10, 9). Az alázat keresztsége volt ez. Az elvakult gőg hályoga lehull. „Saul testvér! Hiszel-e Jézusban, hogy ő a Messiás és az Isten Fia?" „Saul testvér!" Hogyan érinthette a „testvér" megszólítás, amely most első ízben hangzott feléje a testvérek szent közösségéből!

Most hát ott ült a félelmetes, mint egy gyermek, az egyszerű Ananiás lábánál, pedig talán ellene is volt elfogató parancs a zsebében, és megkapta tőle az első hitoktatást. Milyen szép téma keresztény festő részére! A Bibliában való elmélyülés új gondolatokkal és témákkal gazdagíthatná művészetünket. Pál később talán ezekre az órákra gondolt, amikor azt írta: „Hol marad a bölcs? Hol az írástudó? Hol az e világi tudás szószólója?... Ami a világ szemében balga, Isten azt választotta ki, hogy megszégyenítse a bölcseket" (1 Kor 1, 20). Pál nem volt „megtört", dekadens, felőrölt egyéniség, ahogy őt ma állítják a világ elé! Büszke volt és hajlíthatatlan: miután Jézus lesújtotta az úton, nem akarta alávetni magát senki másnak, csak egyedül Neki.

„Mit tegyek, Uram?" – kérdezte. És Krisztus meg akarja neki mutatni, hogy mennyit kell *szenvednie*. Ez egyáltalán nem hangzik zsidó módra! A zsidóknak a szenvedés büntetés. A kereszténységben a legnagyobb tett, misztikus részvétel Jézus világmegváltó engesztelő szenvedésében és az erkölcsi tökéletesedés eszköze.

Sault, aki már megkapta a szellemi keresztséget, most a szentségi keresztséggel is föl kellett venni a keresztények szent testvéri közösségébe. Ám keresztségnek lenni annyit tesz, mint Krisztus halálára megkeresztelkedni, és ez magában foglalja a Krisztus iránti végső önátadást egészen a vértanúság vérkeresztségének vállalásáig. Ő minden következményt villámgyorsan végiggondolt, és alighanem most is átfutott rajta a sejtelem, hogy ezt a kört egyszer majd be kell járnia. Még mielőtt ételt vett volna magához, lement Ananiással és még néhány testvérrel a Baradához, melynek vize százfelé ágazva csatornákban és erekben csorog végig

Damaszkusz minden kertjén, ezerszám táplál csobogó kutakat oszlopos udvarok belsejében, és elviszi áldását a gazdag palotájába ugyanúgy, mint a szegények viskóiba[50]. Így lett a Magányos a „szentek" közösségének a tagja. Mert közösség nélkül még a legnagyobb ember is terméketlen marad. Ananiás Jézus követőit Dániel próféta nyomán nevezte „szentek"-nek, mert ő így nevezi a messiási ország polgárait (Dán 7, 18). Ebből látjuk, hogy az akkori keresztények nagyon buzgón tanulmányozták a prófétákat (Izajás, Joel, Zakariás, Dániel), és így Krisztus egyre mélyebb megismerésére jutottak.

Nem szabad csodálkoznunk azon, hogy Sault azonnal megkeresztelték. A keresztséghez akkor nem kellett más, mint a bűnbánatra kész hitvallás Jézus mellett, az ő Messiás volta, istenfiúsága, kereszthalálának üdvösségszerző ereje, föltámadása és a Szentlélek eljövetele – tehát az üdvösség nagy tényei mellett (ApCsel 2, 41; 8, 37; 16, 31; 19, 5).

A Jézus életéről szóló történeti tanítás, valamint az erkölcsi és a szentségi oktatás csak később csatlakozott, és alkotta csakhamar, már az apostoli időkben a hitoktatás négy nagy ágazatát. Saul nem értette, mi történt vele. Ámulva vette tudomásul, hogy új gyengéd szálak szövődnek a lelkében, a korábbi gondolkodásmódok pedig úgy hullnak le róla, mint a hályog. Később majd úgy jellemzi az újjászületésnek ezt a folyamatát, mint Krisztussal való misztikus halált, eltemettetést és feltámadást (Róm 6, 3–7). Az, hogy a damaszkuszi eseményekből valami szembetegsége maradt volna vissza, kizártnak látszik. Lukács kétszer is kiemeli az apostol erős átható tekintetét (ApCsel 13, 10; 14, 9).

Saul kötelességének érezte, hogy a legközelebbi szombaton számot adjon a zsinagógában belső átalakulásáról, és Krisztust mint Izrael összes reményeinek a beteljesedését, az emberi élet átalakítóját, korok és népek beteljesült vágyát hirdesse. A főképpen menekültekből álló fiatal damaszkuszi egyházközséget, amely a zsinagóga kötelékében élt, és kerülni akart vele minden nézeteltérést, igehirdetésének egészen személyes jellege és magabiztos határozottsága nagy zavarba hozta. Saul kezdett „veszélyes testvér" lenni. Elképzelhető, hogy a város gyors elhagyására nemcsak zsidó fajtestvéreinek kezdődő ellenségeskedése – ezek már a nemzeti törvényvallás jövendő ellenlábasát szimatolták benne –, hanem új hittestvéreinek várható aggodalmaskodása késztette. Ez volt az első menekülése. Ettől kezdve egész élete a búcsúzkodások és menekülések folytonos váltakozása lesz, csakúgy, mint Mesteréé.

8. A felhő alatt

ApCsel 9, 20–23. – Vö. Gal 1, 11–12; 16–17; 2 Kor 11, 32–33.

Volt idő – reméljük örökre elmúlt – amikor a keresztény múltat meghamisított, megszépített, mesterkélt megvilágításban szemlélték, mint egy panoptikumban. A szentekből valami lehetetlen viaszfigura-gyűjteményt csináltak. A modern valóságérzék szakított a szenteknek ezzel a giccses legendájával, amely az igazság rovására akar épületes lenni. Pált is egy perc alatt tették gonosztevőből bűntelen szentté, aki minden előkészület nélkül, egyetlen szempillantás alatt ismerte meg az egész keresztény igazságot, és a megtérését követő napon már apostolként lépett föl. Az ilyenfajta „kegyelemcsodák" a képzelet szüleményei, és teljesen hamis képet adnak az Isten kegyelmi működéséről. „A szentek nem viaszfigurák, hanem fejlődő egyéniségek." (Keine Wachsfiguren, sondern wachsende Figuren. P. Odilio Rottmanner.)

A soron következő esztendők eseményeire vonatkozóan látszólag eltérések vannak Lukács tudósítása és az apostolnak A galatáknak írt levelében található adatok között. Az ApCsel-ben itt kétségtelenül űr tátong. Mélyreható missziós tevékenységhez nem elegendő csupán „néhány nap" (ApCsel 9, 20). Nem is valószínű, hogy Pál a megtérése után azonnal hozzálátott volna. Ez nagyon kevéssé egyeztethető össze azzal, amit azokról a nagy lelkekről tudunk, akik megtérésük után átalakították a világot. Gondoljunk csak Ágostonra! Lélegzetvételre van szükségük. Rendezniök kell az új benyomásokat, gondolataik özönét, idő kell nekik, hogy felkavart érzéseiket lecsillapítsák. „Akinek egykor sok lesz a hirdetnivalója, az sokat hallgat önmagában. Akinek egykor villámot kell gyűjtania, az hosszú ideig felhő kell, hogy legyen." (Nietzsche.)

A tartózkodó bensőséges ember nem szívesen beszél lelke titkairól. Lám, milyen nehéz volt rávenni erre Szent Ignácot, és még akkor is milyen szűkszavú maradt. Lukács is mellőzi ezt a korszakot. Vagy nem tudott róla semmit, vagy az apostol csak a legnagyobb bizalom hangján beszélt vele erről. A „jó idő múlva" (ApCsel 9, 23) megjegyzés valószínűleg három éves résre utal. Szerencsére Pált az ellenséges támadások később rákényszerítették a rejtélyt fedő fátyol valamelyes fellebbentésére. „Attól az órától fogva nem hallgattam a testre és a vérre" (vö. Mt 16, 17), azaz természetes emberi belátásomra vagy barátaimra. „Jeruzsálembe sem mentem föl". Mit is keresett volna ott? Korábbi dühöngésének emléke még nagyon elevenen élt. A Tizenkettőhöz való viszonya

szerfölött kényes lett volna; helyzete a Szanhedrin vonatkozásában pedig egyenesen életveszélyes. „Hanem elmentem Arábiába". Arábia akkor tág fogalom volt, és magában foglalta az egész arab félszigetet föl egészen Damaszkuszig, sőt az Eufráteszig. Magját azonban a nabataeusok birodalma, az Arabia Petraea, vagyis Köves-Arábia képezte. Híres karavánközpontok voltak itt: Petra a vad, de nagyon romantikus sziklafészek; Gerasza (ma: Dseras), melynek hellén-római korból származó romjai ámulatba ejtik az embert; Amman Philadelphia, a mai Transzjordánia fővárosa, továbbá a Hauranban fekvő Bosztra és Emesza (ma: Homsz). Aretász, a nabataeus sejk éppen ellenséges viszonyban élt Heródes Antipász negyedes fejedelemmel, mert Héródiasz kedvéért eltaszította magától Aretász leányát és visszaküldte hozzá (Jos. Flav., Zsidó régiségek 18, 5, 1). Így itt Pál biztonságban érezte magát, és ez is irányíthatta ide lépteit.

Megrázó valós élmények, továbbá a damaszkuszi körökkel való érintkezésben szerzett tapasztalatok és tanulságok birtokában, no meg a Bibliájával, amelyet lehetőség szerint mindig magával hordott, látjuk a magányos férfit keleti beduinviseletében, redős fehér ruhában, bőrövvel és színes fejkendővel (keffije) vándorútján, át a fátlan, rozsdabarna hegyek vadonán, amely később oly sok remetét és oszlopos szentet vonzott magához. Hiszen a pusztaság mindig táplálója volt a nagy prófétáknak és dörgő szavú prédikátoroknak, mint pl. Nazianzi Szent Gergelynek, vagy Aranyszájú Szent Jánosnak. Még Illés hollójára sem volt itt szüksége Pálnak. Könnyű volt itt megkeresnie a kenyerét. Az ország egyik jó ismerője írja: „Ha valahol a Keleten, akkor itt virágzott igazán a *sátorkészítők céhe*, akiknek feladata volt, hogy a szomszédos pusztaság ezernyi nomádjának egész sátorszükségletét ellássa. A beduinok itt, a hegyek közt is eladták a fekete kecskeszőrt a takácsoknak. Azok először vastag fonallá és szalaggá dolgozták fel, ebből meg azzá a napfény és az eső számára egyaránt áthatolhatatlan anyaggá, amelyből a puszta nomádjai évezredek óta építik elmozdítható házaikat..."

„A sivatag peremén egyszerű szövőszék áll, cölöpökre vannak a hosszú zsinórok erősítve. Itt ül ő egyszerű szövőszerkezete mellett, rendezi a fekete fonalakat, köztük ide-oda röpíti az orsót."[50] Csak egyszer volt alkalmam társaimmal együtt megcsodálni ebben a fátlan pusztaságban tett utazás közben egy óriási terebinthuszfa pompás látványát. Messze kinyúló ágai alatt tartottunk pihenőt. Nemsokára ide-oda barangoló beduinok csatlakoztak hozzánk. Pál is így szentelhette magát elmélkedéseinek a sivatag ilyen sok száz éves pátriárkáinak oltalmazó lombsátora alatt, és elegyedhetett beszédbe a puszta fiaival arról, ami a szíve mélyét

csordulásig eltöltötte. Ez a csaknem három évet felölelő lelkigyakorlatos idő az élete legbensőségesebben szemlélődő és legboldogítóbb szakasza volt. Jézus lelkének, a Szentléleknek vezetésével itt kezdődött el benne az a nagy átalakulási folyamat, amire A filippieknek írt levelében utal: „Mindazt, amit valamikor előnynek tartottam, azt Krisztusért hátránynak tekintem. Sőt Uramnak, Jézus Krisztusnak fönséges ismeretéhez mérten mindent hátránynak tartok. Őérte mindent elvetettem" (Fil 3, 7–8). Nem arról van szó, mintha lényegében új ajtók tárultak volna föl előtte! Rendkívüli lelkialkata inkább a megrendítőre, az egyszerire irányult. Krisztus kinyilatkoztatása pedig a lehetséges legvégső határig ragadta (Saitschick). Ennek az átalakulási folyamatnak az ember lelkiélete két összetevőjének megfelelően emócionális (érzelmi) és intellektuális (értelmi) jellegűnek kellett lennie.

*Érzelmi élete*nek irányváltozását Pál „az Úr Jézus Krisztus felöltése"-nek vagy „Jézus lelkülete" (Fil 2, 5) elsajátításának nevezi. Emelkedett kedélyállapota szárnyaló világosságot hozott magával. Ahhoz a bizonyossághoz, amire egész jelleménél fogva hajlott, most még hozzájárult a természetfeletti hitnek és hivatástudatának új biztonsága, amit Ananiás közvetített neki. Ehhez társult még fokozatosan egy bizonyos belülről megszilárdult nyugalom és szelídség (Fil 4, 5), ami nagyon távol volt a farizeus merev bezártságától. Természetes és szerzett tulajdonságaiból nem veszett el semmi: sem szellemének nyitottsága és prófétai mélyenlátása, sem a törvényen iskolázott eszének élessége, sem kedélyének hullámzása, sem jellemének rendületlen következetessége és akaratának óriási edzettsége, sok nemzedék eme öröksége. A földi érdekek a lényegtelenség ködébe tűntek az új életeszmény elől, amely minden más életvitelt, mint az odaadó és szolgáló szeretetet mint istentelent kizárt. Röviden: a vallásos érzület legfőbb érdekei lobogtak benne.

Ezzel együtt haladt kéz a kézben *szellemi világá*nak átalakulása. Egyre élesebben rajzolódnak ki a körvonalai annak, amit a szaktudomány kissé sematikusan, iskolás módon paulinizmus vagy páli teológia névvel illet, ő maga ellenben szívesen nevez „az én evangéliumom"-nak, ami nem „embertől való, amit nem embertől kapott vagy tanult" (Gal 1, 12), tudniillik az ő bepillantása „Krisztus titkába" (Ef 3, 4–5), azaz Isten egyetemes üdvösségtervébe. Nem arról van tehát szó, mintha neki lényegesen más evangéliuma volna, mint a többi apostolnak: ebben az esetben ugyanis az ősegyház kizárta volna. De ő nyomatékosan, következetesen, páratlan szónoki erővel, személyes jelleggel hirdette és beépítette a hellenista gondolatvilágba.

Vallásos tudatának ebből az átalakulásából mindenekelőtt két dolog késztette elmélkedésre: új Krisztus-felfogása és újszerű hitfogalma.

1. Az apostol új *Krisztus-képe* a legszorosabban összefügg damaszkuszi Krisztus-élményével. Már farizeus korából Jézusnak és az ő személyes viselkedésének meglehetősen pontos történeti ismeretét hozta magával. „Jézus vagyok, akit üldözöl!" Hogyan lehet azt üldözni, akit és amit az ember nem ismer? „Hiába rugdalózol az ösztöke (a tövis) ellen!" Ez a tövis nem lehetett a mennyei jelenés, hisz ellenkezése abban a pillanatban már összeroppant. A tövist tehát már régóta magában kellett hordania. Mióta? A gyűlölet összegyűjt minden anyagot a gyűlölt személy ellen, ahogy a farizeusok tették Jézus életében. „Az olyan emberről, mint Saul, nem szabad tudatlanságot feltételezni." Egy újabb kutató[19] még azt az állítást is megkockáztatja — joggal-e, vagy sem, mellékes —, hogy Saul ott állt a zsidó papokkal együtt Jézus keresztje alatt, méghozzá fölöttébb elégedetten; de kitörölhetetlen benyomást is nyert Krisztus haláláról. Eszerint már ekkor szívébe fúródott volna a tövis, akárcsak annak a pogány századosnak, aki Jézus halálát egy „theiosz anér", egy istenfia — az akkori pogány világban roppant elterjedt fogalom![65] — halálának minősítette (Mk 15, 39). Ez a föltevés tenné igazán életszerűvé A galatáknak írt levél ama részét, ahol arról van szó, hogy a galaták szeme elé állította a kereszten függő Krisztust. Bárhogy van is a dolog, ebben az esetben a tövis rendkívül kifejező képe az előkészítő kegyelemnek. Lelkében mindenképpen készen állt a történeti és az ószövetségi elemek egész sora, de csak zavaros töredékek formájában és félredobva, mint az a „szegletkő, amelyet az építők elvetettek." De mit érnek a részletek az egységesítő kötelék, a rendező tényező nélkül, amely új, magasabb cél felé irányít mindent? Ehhez valóban a kegyelem csodájára volt szükség. Ez a tényező, amely minden ellentmondó elemet, a lelkében levő káoszt a maga isteni erőtere köré rendezett, a kegyelem teremtő ereje volt, az új életelv, ahogy ő maga nevezi: „A régi megszűnt, valami új valósult meg" (2 Kor 5, 18). A Szentlélek az, aki Isten dicsőségének (görögül: doxa) Krisztus arcáról sugárzó fényét a szívében felragyogtatta (2 Kor 4, 6). Most értjük meg azt is, hogy megtérése után nem érezte magát indíttatva arra, hogy Krisztus-képe számára a történeti alapokkal az apostoloknál ismerkedjék meg Jeruzsálemben. A kezdethez elég volt a maga történeti tudása. A mélyebb Krisztus-látást pedig csak az Úr maga adhatta meg neki. Péter Fülöp Caesareájában tett hitvallását is felülről származó közvetlen megvilágításra vezette vissza az Üdvözítő: „Nem a test és vér nyilatkoztatta ki ezt neked, hanem az én mennyei Atyám" (Mt 16, 17).

Az új Krisztus-kép tehát, amely az apostol szívében ebben az időben kezdett élni, nem egy végigvitt gondolatsor eredménye, nem agyrém, mint ahogy újabban szemére hányják, amivel meghamisította volna az evangéliumok tiszta képét. Felülmúlhatatlanul jegyzi meg az egyik legjobb Pálszakértő: „Ez lenne az első, de egyszersmind az egyetlen eset is a világtörténelemben, amikor valaki a saját erejéből, csupán képzeletének eszközeivel teljesen átalakult, és olyan életet formált önmagából, amelyhez az Istent szomjazó lelkek évszázadokon és évezredeken át odafordultak."[19]

Milyennek látta mármost az újonnan megtért apostol Krisztust? E tekintetben a leveleiből merített feltevésekre és visszakövetkeztetésekre vagyunk utalva. Az az alapvető tény, ami Damaszkuszban megvilágosodott előtte, az volt, hogy Isten Jézusban erőteljesen belenyúlt a történelembe, és az emberek üdvösségén munkálkodott, hogy Jézus teljhatalmú megbízottja Istennek, követe és örömhírének hozója, vagyis a Messiás. Jézus engesztelő halálával új korszak (aeon) indult el, feltámadása a bizonyító pecsétje annak, hogy ő valóban az *Isten Fia*, nem meghívásos alapon – ezt kapcsolták a zsidók ezzel a címmel össze – hanem abban a lényeg szerinti értelemben, ahogyan Jézus Kaifás előtt a maga számára erre igényt tartott. Mármost ez a mennyei Krisztus nyúlt bele könyörületesen Saul életébe, hatékonnyá tette rajta azt, amit az egész emberiség üdvére végbevitt, és neki szabad volt látnia istenségének fénylő ragyogását az ő arcán. A próféták tanulmányozása mindinkább *a bűnösök megváltójá*nak és *a világ üdvözítőjé*nek mutatja neki Jézust, Már ekkor tudatosult benne, hogy Krisztus akarata szerint le kell bontani azokat a válaszfalakat, amelyeket a zsidóság emelt önmaga és a többi nép között. Ha a világ bűne alkalom volt az Isten számára, hogy Fiát áldozati bárányként hagyja meghalni a keresztfán, akkor hiszen magától értetődő az, hogy „a pogányokat kell csak igazán odaállítani a bűnösök megváltójának áldása alá"[19].

Akkori Krisztus-képéről nem hiányoznak a *földi vonások* sem, jóllehet a hagyomány gazdag folyama még nem nyílt meg előtte. A kereszt, „az isteni szeretet mesterműve", az, ami a földi Krisztus képén főként megindítja a szívét. Ezt fogja majd a galaták szeme elé állítani, ezt fogja hirdetni a korintusiaknak: „Elhatároztam, hogy nem akarok másról tudni köztetek, csak Jézus Krisztusról, a megfeszítettről" (1 Kor 2, 2). Azután Jézus szegénysége, önkiüresítése, emberségessége és isteni hivatásának egész megvalósítása (Fil 2, 6–10). Krisztus szeretete már most fogva tartja, és nem ereszti el soha többé (2 Kor 5, 14). Most már

érzi, mit jelent kereszténynek lenni: olyan embernek lenni, akinek Krisztus nyerte el a szívét; aki mint a feltámadt Krisztus, föléje nőtt minden leszűkítettségnek, a kizárólag nemzeti sajátságoknak, sőt a kozmikus világnak, és „magában hordozza a mennyei világ erejét". Pál ismeri Jézust, mint történeti személyiséget, földi kapcsolatait, test szerinti leszármazását, születését, rokoni viszonylatait, röviden mindent, ami földi jellegű és mulandó volt rajta. Levelei gyakran árulkodnak erről, de érdeklődése nem erre irányul. Csupán, mint tényt említi, anélkül, hogy elragadtatásba esnék. Mindez előtte csak az a földi edény, amely végtelen értékű tartalmat rejteget. El kellett törni, mint a betániai Mária alabástrom korsócskáját, hogy „Krisztus ismeretének drága illata" kiáradjon belőle (2 Kor 2, 14). Hiszen Jézus a halálban lesöpört magáról minden földiest, és most mennyei életet él. Mindent egybevetve azt mondhatjuk: a történeti Jézus a tisztán átfénylő háttere a páli Krisztus-képnek.

Nem tudjuk megmondani, hogy Pálnak *mennyi idő*re volt szüksége, míg Krisztusnak ebbe az ismeretébe belenőtt. Ez az új ismerettartalommal való küzdelem éveiben még távolról sem volt lezárva, évről évre egyre gazdagabban bontakozott ki egészen a fogságban írt levelei érett férfijának kiteljesült Krisztus-látásáig (Ef 4, 13). De minden lényeges vonás már megvan. A kritika ezt úgy tüntette fel, mintha Pál az ő magányában önmagából Jézusnak egy óriásivá fokozott eszményképét dolgozta volna ki. Már kortársai sem értették volna meg. Állítólag az az alapja annak „a magányos nagyságnak, amellyel saját nemzetének körében áll"[19]. De ma a másvallású kutatók is egyre inkább elismerik, hogy Pálnak nem volt más Krisztus-képe, mint a többi apostolnak, és hogy mindaz, amit ő és János apostol az ő Krisztus-misztikájukban kifejtettek, rejtetten mind benne van Jézusnak önmagáról adott kinyilatkoztatásaiban. Már Jézus isteni személyként fogta fel a dánieli „Emberfiá"-t, és önmagára vonatkoztatta. Tehát mégiscsak Jézus és nem az arábiai sivatag magányos gondolkodója alapította a kereszténységet! Jézus képe csak Jézus saját lelkében élt egészen tökéletesen. De mindenik tanítványnak megvan a maga személyes útja-módja, hogy az egy evangéliumot a neki juttatott kegyelmi ajándék szerint hirdesse. A *páli módszer* a maga üdvösségszerző jelentőségében való Krisztus-szemlélet; vezető szempontja minden ember megváltása Krisztus által és Krisztusban, a második Ádámban, az emberi nem fejében (szótériológiai Krisztus-szemlélet); *János apostol* Krisztus-szemlélete ezzel szemben a préegzisztáló, az öröktől fogva létező isteni Ige szempontjára épül. János apostol Isten- és Krisztus-ismerete azonban feltételezi a páli ismeretet. Tehát

teljesen elhamarkodott dolog Pált szembeállítani az arisztokratikus (=árja) Jánossal. Pál is, János is nem úgy tekintik a maguk Krisztus-szemléletét, mint a maguk vallási okoskodásának termékét, hanem mint a „Lélek" létesítményét, ajándékát, hatását (1 Kor 2, 10–16). Ez iránt a kinyilatkoztatás iránt Pálnak nincs is másfajta magatartása, mint a feltétel nélküli Igen és Amen az üdvösségnek Jézusban foglalt valóságára. Ezt a magatartást egyetlen szóval fejezi ki, s ez a szó azóta sorsszerű jelentőségű lett a nyugati kultúra részére. Ez a szó: *Hit!*

2. Milyen messze voltak most Páltól a Templom és annak áldozati füsttel terhes előudvarai! Most döbbent rá, hogy eddig még sohasem hitt és imádkozott helyesen, hogy csak a vallás előcsarnokaiban ácsorgott. Amit idáig az „atyák hagyományai" iránti (Gal 1, 14) vagy a Jáhve tiszteletéért való buzgóságnak nevezett, az csak sovány betűimádat volt, fanatikus, vak önátadás egy elvont, istenített Törvénynek vagy egy idegen, transzcendens akaratnak. Most azonban megtapasztalta és átélte az erőnek azt az érzetét, amely elcsitítja a szív minden nyugtalanságát, megszüntet minden bizonytalanságot, megold minden kétséget, eltávolítja a lelkiismeret minden tövisét, világosságával és melegségével eláraszt szívet és lelket, és amelyet majd a továbbiakban „pisztisz"-nek, hitnek fog nevezni. Nem szőrszálhasogató, az isteni akaratot rostokra tépő dialektika, ahogy azt Gamáliel iskolájában tanulta, nem hideg, bomlasztó analízis, amint az népe géniuszának a „vérében" van, nem száraz észmunkával való igaznak tartása egyetlen kiragadott tételnek, hanem a maga konkrét valóságában élő egész ember boldog „igen"-je az Isten üdvözítő útjaira és az üdvösségnek azokra a tényeire, amiket Fiában vitt végbe. Annak a mélységét és teljességét, amit Pál a hiten ért, a „valónak tart" kifejezés nem tudja kimeríteni. Ez nagyon is könnyen a „vél" mellékes értelmet keltheti, vagy a hitet egyoldalúan csak értelmi funkciónak foghatja fel, holott ez az egész embert érinti. A hit nem bölcselkedés a kinyilatkoztatás tartalmáról, nem is megsejtő képességünk megérzése (belső látás), ami hellyel-közzel előkészítője vagy kísérője lehet a hitnek; még csak nem is az Isten rejtett gazdagságának a mélyére látás, amit Pál gnószisznak és epignószisznak (megismerésnek) nevez. Az ő hite is főként a kicsinyeknek és a világ balgáinak egyszerűsége számára hozzáférhető, amint azt Jézus hálaadó imájában kifejezte: „Dicsőítelek, Atyám, hogy az okosak és a bölcsek elől elrejtetted ezeket, és a kicsinyeknek kinyilatkoztattad" (Mt 11, 25). Ez a hit valóságosnak látja a láthatatlan dolgokat, önálló létet ad nekik, és metafizikai távolságból a konkrét valóságba vonja őket (Zsid 11, 1). Ez nem ábrándozás, nem elnyűtt

idegszálak siralmas összeomlása, hanem inkább a nagy lelkek ereje és a hűséges szívek világossága (Nagy Szent Leó: Sermo 2 de Ascens.). Pálban az a nagyszerű és egészséges, hogy az egyedüllétnek ezekben az éveiben nem esett áldozatául a vallásos rajongásnak, és sohasem részegítette magát látomásokba. Ezektől csak Jézus Lelke óvta őt meg, ezt ő maga is jól tudta. Hát nem olyan volt ez, mintha ez a Lélek elárasztotta volna egész benső énjét? (Róm 5, 5.) És ő elkezdte Istent először ezzel az édes névvel szólítani: „Abba, Atyám!" (Róm 8, 16.) A lelke színültig telt fénnyel, ebben lélegzett, és ezt így nevezte: „Jézus Krisztusban". Simogató meleget érzett magában, ami előcsalogatott belőle minden jó csírát, és fennköltebb imaéletre ragadta (Róm 8, 26). Ezt Pneumának hívta. Ezt a Lélektől ajándékozott, szeretettől lelkesített és bensőséges hittel életre hívott új, eszményi kapcsolatot az Atyával és a Fiúval később *megigazulás*nak nevezte. Ki fogja valaha is föltárni, hogyan jön létre ez a hit, hogyan szövődik itt egymásba az isteni és az emberi? Pál csak azt az egyet tudja: Isten ajándéka, meghívás már az anyaméhben (Gal 1, 15), a megdicsőült Krisztus Lélek-termette gyümölcse. Ha a három éves pusztai tartózkodása után valaki megkérdezte volna tőle, hogyan ment végbe nála mindez, egyszerűen ezt mondta volna: „Mindenki, aki Krisztusban van, új teremtmény" (2 Kor 5, 17).

Miközben Pál az Istenre irányuló szemlélődés és a Szentírással foglalkozó elmélkedés magasztos állapotában kialakította lelkében a Krisztusképet, dióhéjban már az egész katolikus hitletéteményt hordta magában, de az egyes részletek kifejtését az idő végezte el. Mennyire sarkallta őt, hogy mint Jézus örömhírének hirdetője „nevét pogányok, királyok és Izrael fiai elé vigye", és hogy tudtul adja ezt a boldogságot: „Jézus Krisztus magához ragadott engem!" (Fil 3, 12). Vajon már ekkor érezte Isten ösztönző érintését? „Kényszerű kötelesség" nehezedik rám. „Jaj nekem, ha nem hirdetem az evangéliumot!" (1 Kor 9, 16.)

Egyik nap hirtelenül ismét feltűnt Damaszkuszban a sápadt, magas homlokú, aszketikus vonású férfi. Tekintete mintha távoli messzeségből révedt volna vissza, és csodálatos élmények híre lengte körül. Talán visszaemlékeztek az Úr parancsára, amelyet a Hóreb hegyén Illésnek adott! Damaszkuszban időközben egy és más megváltozott. A város már nem a rómaiak közigazgatása alatt állt. A Tiberius idejében volt szigorú kormányzás megszűnt. Caligula első évei a császári hatalom általános gyengülésének az időszaka volt Szíriában. Caligulának ugyanis, mielőtt megőrült, az volt a politikája, hogy a keleti népeknek visszaadja az önállóságukat és bennszülött fejedelmeiket. Így Heródes Agrippa király-

ságát is visszaállította, és „minden ok nélkül elajándékozott egész országrészeket és gazdag városokat"[56]. Vitellius császári követ csak nemrég engedte át Damaszkuszt minden harc nélkül a nabataeusok beduin királyának, a petrai Aretásznak. A városban abban az időben Aretász egyik sejkje lakott, mint városparancsnok (ethnarkhón), aki Hauranból való vad beduinokkal vette körül magát. Az új szabadságban a zsidók buzgón gyűjtötték a prozelitákat, különösen az asszonyok közül. A zsidók megnyerésének eszköze az új uralom számára az volt, hogy engedményeket tettek az önkormányzatuknak. Minden engedmény egyúttal engedély volt vallásos erőszakoskodásokra.

Pál megint vendégbarátjának, Júdásnak a házában lakott. Ott akarta megkezdeni apostoli pályafutását, ahol életének legnagyobb boldogságában részesült. Amikor a legközelebbi szombaton a zsinagógában a zsidók nagy ámulatára szólásra jelentkezett, és a próféták nyomán bizonyította, hogy Jézus a Messiás, és él, száz ökölbe szorult kéz meredt feléje. Egyesek azt kiáltották: „Hát nem ugyanaz ez, aki Jeruzsálemben üldözte ennek a névnek a követőit, és nem őt küldte a Főtanács, hogy verje bilincsbe őket?" Mások azt ordították: „El vele! Ez hitehagyott!" Csak nagy nehezen tudott megmenekülni. Nemsokára akadt néhány ember, akik megesküdtek, hogy a hitehagyót, mihelyt mutatkozik, a város keleti zugában megölik. Az arab ethnarkhónt pénzzel könnyű volt megnyerni a tervnek. A menekülő elfogására tüstént őrséget állíttatott a város minden kapujához. Pál azonban biztos volt a dolgában. Különben hogyan teljesedett volna be az Úr szava? A testvérek terve nem volt romantika híján. Ő maga is derülhetett rajta. Az eukharisztikus búcsúvacsorán milyen meghatóan hangzottak a gyenge mécsvilágnál ezek a szavak: „Azon az éjszakán, amelyen elárultatott..." Még egyszer megerősíti magát a szent eledellel. Azután elbúcsúzik, utoljára megöleli azokat a jó embereket, akik annyi szívességet tettek vele. A testvérek körül néhányan élfél tájban, miután titokban parasztnak vagy tevehajcsárnak öltöztették, elkísérik a szűk utcákon át ama házak egyikébe, melyek a város falához épültek, és amelynek rácsos erkélyablaka a felső emeleten a szabadba néz. Pál nagy nehezen belelapul a kosárba, szorosra kötözik benne, és erős kötelekkel leeresztik. Kerteken, árkokon, magányos tanyákon át toronyiránt haladva rátalál az országútra, mely déli irányban a Via marishoz vezet. Milyen megindultan eshetett térdre és adhatott hálát szíve mélyéből a sötét éjszakában azon a helyen, ahol az Úr annak idején megjelent neki!

9. A jeruzsálemi anyaegyházban

ApCsel 9, 26–30. A templomi látomás: 22, 17–21.
Vö. Gal 1, 18–24.

A damaszkuszi testvérek alighanem felszabadult sóhajtással fogadták Saul távozását. A kisebb szabású szellemek közül még a legjobbak sem tudnak szabadulni egy bizonyos kellemetlen érzéstől, amit egy forrófejű embernek, mint amilyen Pál volt, lenyűgöző nagysága okoz. És most hová, merre? Pál ezt fontolgatta. Hidegvérűségére vall, hogy a veszély sem fosztotta meg higgadt gondolkodásától, hanem újabb tevékenységre ösztökélte. Két út állt előtte. Az egyik északi irányban a hazájába, Tarzuszba vezetett. Ha ezt az utat követte volna, nem került volna kapcsolatba az ősapostolokkal, és természeténél fogva keménységre és uralkodásra hajló jelleme folytán abba a veszélybe keveredett volna, hogy terméketlen kívülálló marad. Azt is szemére vethették volna, hogy büszkeségből nem érdeklődött Jézus életének e tanúinál, és egyáltalán nem tartotta fontosnak, hogy megismerje az anyaegyház hagyományát. Így ébredt fel benne a vágy, hogy fölkeresse Pétert, és kapcsolatot találjon az ősegyházhoz. Pál minden bizonnyal ismerte Jézus földi tevékenységének a lényegét. De a részleteket, az élethű és friss emlékeket, az Úr beszédeinek szó szerinti szövegét csak Jeruzsálemben tudhatta meg. És még egy dolognak volt híjával: meg kellett szereznie a jeruzsálemi közösség istentiszteleti berendezkedéseinek ismeretét, meg kellett ismernie a keresztségre, a keresztségi előkészületre és az úrvacsora ünneplésére vonatkozó hagyományát. Éppen azt, amit Jézus csak bizalmas társalgásban mondott övéinek: az utolsó vacsorán tett kinyilatkoztatásait, a Feltámadott megjelenéseit és utasításait, a pünkösdi belső eseményeket, mindezt Pál nem tudhatta. Nem is hozhatott önkényesen új szentségi rendelkezéseket, már csak a keresztény egység érdekében sem[19]. Így Jézus Lelke, akire már régen rábízta magát, déli irányba, Jeruzsálem felé irányította.

A több mint nyolc napos utat most más hangulatban tette meg, mint három évvel ezelőtt. Akkor a gyűlölet fanatizmusa csak befelé fordította tekintetét. Most a szeretet átszellemült pillantásával látta azt a tájat, ahol egykor az Úr járt. A Via maris-ról talán letért jobbra Fülöp Caesareája felé, ahol az Úr kimondta a szót a szikláról és sziklaegyházról, belépett a kafarnaumi zsinagógába, végigment a Genezáret tava és a Tábor hegy mellett, míg a Szkoposzról megpillantotta a várost, ahol tisztelt mestere, Gamáliel ült tanítványaival, akik majd megvetéssel néznek a

renegátra. Könnyen beleélhetjük magunkat abba, hogy mit érezhetett, amikor az ifjú István megkövezésének színhelye mellett ment el. „Itt vagyok, István! Jóvá akarom tenni, amit ellened vétettem!" Üldözőként jött ki, menekülőként tért vissza.

Időközben sok minden megváltozott Jeruzsálemben is. Miután három évvel ezelőtt a Főtanács hiába várta a visszatérését, az üldözés is alábbhagyott, és a kereszténység a közösségek hálójával vonta be az egész országot.

Jeruzsálemben rendkívül nehéz helyzete volt Pálnak mind a zsidók, mind a keresztények vonatkozásában. Ez utóbbiak bizalmatlanok voltak iránta. Némelyek hadicselnek tarthatták megtérését, és távoltartották magukat tőle. Csak egy valaki értette meg őt, és tudta mint frissen megtért hellenista és egykori tanulótárs is jobban megérteni, mint a többiek valamennyien. Ez *Barnabás* volt. Ez a férfi, akit jótékonysága és ama rendkívüli adottsága miatt, amellyel mások lelkivilágába bele tudta élni magát, a „vigasztalás fiá"-nak neveztek, az ősegyház egyik legszeretetreméltóbb egyénisége. Megvilágosult tekintete fölfedezte az elhagyatott testvérben a nagy apostoli lelkületet. Baráti keze most először nyúlt bele Pál életébe. Kézen fogta a magára maradt embert, és bemutatta a két legtekintélyesebb apostolnak, Péternek és Jakabnak. Így került Pál a tanítványok körébe. Ebből a szeretetszolgálatból nőtt ki az egyháztörténelem egyik legszebb és legtermékenyebb barátsága. Pál a többi apostollal akkor nem ismerkedett meg. Valószínűleg távoli közösségeknél jártak. Pál főképpen is azért jött Jeruzsálembe, hogy Kéfást, ahogy Pétert szereti nevezni, meglátogassa, megismerkedjék vele, és ő vezesse be az ősegyház élő hagyományába. Tizennégy napon át maradtak állandó kapcsolatban egymással. A mindig nemes gondolkodású, szeretetreméltó, szívet derítő természetességű Péter — ilyennek ismerjük őt az evangéliumokból — minden bizonnyal meghívta a jövevényt, hogy lakjék nála Máriának, Márk evangélista édesanyjának vendégszerető házában. Márk nagybátyja volt Barnabás.

A Biblia érdekes, hellyel-közzel az embert megkínzó könyv: kemény próbának veti alá kíváncsiságunkat[51]. Gyakran éppen a legérdekesebb dolgok fölött siklik el hallgatással. Micsoda drámai jelenetekké alakulhattak a két tüzes Krisztus-tanítványnak ezek a megbeszélései! Hiszen Krisztus szeretete volt az, ami ezt a műveltségnek ellenkező végeiről érkező két férfit, a tanulatlan, egyszerű galileai halászt és a tanult nagyvárosi embert és akadémikust első tekintetre összekapcsolta egymással. Az ember azt véli, hogy testi valóságukban látja őket maga előtt: Pált, amint

figyelmesen hallgat, akárcsak Nikodémus, és Pétert, amint a késő éjszakáig meséli a három csodálatos esztendő történetét. Pál telhetetlen, mindent tudni akar a legutolsó részletig. Szinte hallom, amint szenvedélyesen heves kérdésekkel és kiáltásokkal közbevág. Elképzelem, amint egyik éjszaka új barátja előtt feltárja szeretettől lángoló szívét: „Kéfás – mondta –, ami engem leginkább lenyűgöz, az az Ő szeretetének csodája. Hogy a mester *engem* akart szeretni, *nekem* megbocsátani, *nekem* megnyilatkozni, *nekem*, az üldözőnek, aki láncra vertem és meggyilkoltam titokzatos testének tagjait!" – „Ó Saul testvér – válaszolhatta Péter –, lám, ez megint egészen ő volt. Ó, én sokkal rosszabb voltam, mint te!" Pál tiltakozik. „Nem, nem, Saul testvér! Te legalább nem voltál gyáva, biztosan nem! De én, akit a többiek közül legbensőbb barátjának választott, akit minden alkalommal kitüntetett és előnyben részesített, aki három éven át vele volt éjjel-nappal, vele evett és ivott, aki szemtanúja volt dicsőségének a szent hegyen (2 Pét 1, 17–18): pont én egyedül fordultam ellene a szenvedés éjjelén, esküdöztem, hogy nem ismerem, hogy sohasem ismertem, és ott hagytam minden segítség nélkül ellenségei kezén! A három borzalmasan gyászos napon át elmerültem a bánatban és a gyötrelemben. A Mester, aki úgy szeretett engem, holtan feküdt a sírban, és az utolsó szavak, amit tőlem hallott, istenkáromlás és tagadás volt. Azután jött a húsvét. Az Úr feltámadt. És mit gondolsz, hogy mit tett? Éreztem, hogy mindig rám gondolt a három nap és három éjszaka alatt az alvilágban (1 Pét 3, 19). És húsvét reggelén éppen részemre hagyott üzenetet az asszonyoknál: ‚Menjetek, mondjátok meg a tanítványaimnak és Péternek!' (Mk 16, 7.) Péternek! Nekem, aki már tanítványának sem mertem magam tartani. Saul testvér, érted most, hogy mennyire szeretem Őt? Még csodálkozol azon, hogy a legszívesebben meghalnék érte?"[51]

Ilyen beszélgetések közben telhetett el a tizennégy nap. Az első órától kezdve szent barátság köteléke fonódott a lelkük köré. Nincs szebb az ilyen Krisztusban való férfibarátságnál! Ez a barátság tartós volt – időközönkénti félreértéseken át is – egészen a közös vértanúhalálig. – A benyomások és megkapó élmények újabb sorozata kezdődött Pál számára, amikor a két jóbarát zarándokutat kezdett a szent helyekre. Vagy el tudná képzelni valaki, hogy Pál nem vágyakozott arra, hogy lássa Sion hegyén azt a helyet, ahol szeretete emlékét rendelte Jézus; vagy hogy az utolsó vacsora termében fogadja Péter kezéből az Eukharisztiát? „Itt feküdt, Saul testvér, a Mester, és itt mosta meg lábamat." Honnan tudná különben Pál az alapítás szavait, amelyeket a korintusiak

emlékezetébe idéz? Pontosan érdeklődött minden után, és nem nyugodott addig, míg meg nem kapta a hiteles beszámolót azokról az eseményekről, ezt pedig csak Pétertől szerezhette meg. Így értelmezhetjük ezt a szót: „Én az Úrtól kaptam, amit közöltem veletek" (1 Kor 11, 23). Itt az ősi hagyomány egy biztos részlete áll előttünk. Azután kigyalogoltak a sápadt holdfényben a Getszemáni kertbe azon az úton, amelyen az Úr ment egykor tanítványaival. A zsidóknak írt levélben, amely az apostol szellemében készült, és az ő gondolatait tartalmazza, éppen az Úrnak halálfélelmében mondott imájára van utalás: „Földi életében hangosan kiáltozva, könnyek között imádkozott, s könyörgött ahhoz, aki meg tudta menteni a haláltól" (Zsid 5, 7). A Koponyák helyének kis sziklás emelkedésén, a városfal északkeleti sarkánál Péter letérdel és tapogatódzik, mintha keresne valamit. Majd hirtelen azt suttogja: „Itt van!" És Saul remegő kezét beleteszi abba a hasadékba, amelyben a kereszt lába állott. Leereszkednek, belépnek a szomszédos kertbe, és átnyomakodnak egy barlang alacsony bejáratán, amely alig képes befogadni néhány embert. „Itt találtuk a halotti lepleket, mint egy üres burkot, magukba omolva és még összebogozva."[22]

Az a Krisztus-kép, amit Pál az Úrral folytatott kegyelmi érintkezésben nyert, így a Péterrel való tizennégy napos érintkezésben megkapta széles hagyományos megalapozását. Jézus élete összes részleteinek megismerésére soha senki sem volt még jobb helyzetben, mint ő[36]. Eltekintve ettől a tizennégy naptól, állandó összeköttetésben állt az Úr közvetlen tanítványaival: Barnabással, több éven át volt munkatársával, Szilással, útitársával, Márkkal, Jézus jövendő életírójával, Jakabbal, Jánossal és Fülöp diákonussal. Leveleiből visszamenően egyenest rekonstruálni tudjuk, hogy milyenek voltak ezek a megbeszélések. A korintusiaknak írt első levél 15. fejezetében például Pál világosan megmondja, hogy szorgosan tudakozódott a feltámadásról és a Feltámadott megjelenéséről. Csak olyan személyeknél való megjelenéseket említ, akiktől megbízható értesüléseket lehetett szerezni, ellenben a Feltámadottnak az asszonyok előtti egyetlen megjelenésére sem hivatkozik. Ez a kifejezés: „amit magam is kaptam" (1 Kor 15, 3) szintén erőteljes hagyományra utal[19].

Ha összegezzük azokat a részleteket, amelyekre Pál a leveleiben céloz, és szóbeli tanításában részletesen kifejtett, Jézus életének olyan vázlata tárul elénk, amely földi élete részleteinek pontos ismeretéről tanúskodik származásától egészen a mennybemeneteléig. Ismeri Jézust mint példaképet és tanítót, barátot és mestert. Mindenekelőtt mégis a történelmi kereszt, a golgotai esemény áll szemlélődésének középpontjában[72]. Szinte

az egész apostoli hitvallást össze lehet állítani Pál leveleiből. Az 1 Kor 15, 4-ben van megfogalmazva a tanítás magva.

Pál Jézusnak sok szavát is hűségesen adta tovább: az eukharisztia alapító szavait még hűségesebben is, mint Máté és Márk, Jézus szavait a tanítványok szétküldéséről tanítását a házasság felbonthatatlanságáról; az evangéliumokban nem említett mondását: „Nagyobb boldogság adni, mint kapni" – ő mentette meg a feledéstől (ApCsel 20, 35). Neki nem volt indoka arra, hogy leveleiben színpompás jeleneteket fessen Jézus életéből. Hiszen feltételezhette Jézus életének ismeretét a levelek címzettjeinél. Különben teljesen értelmetlen lenne a sok utalás. Az eddigieket összefoglalva tehát azt mondhatjuk: A Jézus földi életére való nyílt vagy burkolt utalás az ő írásaiban számosabb, mint az összes újszövetségi könyvekben (az evangéliumoktól eltekintve); ezek „történelmi emlékezések egy bizonyos közös alaptőkéjé"-nek meglétéről és pontos ismeretéről árulkodnak, „amelyre csak emlékeztetni kellett, hogy a beszélőt mindenki megértse".[19] Így tehát a hagyomány széles folyama kötötte össze Pált az ősközösséggel és a történeti Jézussal; joggal dicsekedhetett, hogy ő is „az Úr lelkét bírja" (1 Kor 7, 40).

Ha Pál a későbbiek folyamán, védekezésül azokkal szemben, akik kétségbe vonták apostoli mivoltát, minduntalan igehirdetésének önállóságát és eredetiségét hangsúlyozza (Gal 1. fej.), akkor ez csak az ő sajátos, mélyreható, személyes kinyilatkoztatáson nyugvó pillantására az egyetemes üdvözítő isteni határozat rejtett titkába és megváltási misztikájára érvényes, de nem abban az értelemben, mintha egész üdvösségtana az égből pottyant volna. Még a páli igehirdetésnek oly markáns részei, mint az Úr halálának, eltemetésének és föltámadásának az üdvözüléssel összefüggő jelentősége sem volt idegen a többi apostol előtt. Különben nem tételezhette volna fel a rómaiakról és a kolosszeiekről, akik pedig nem az ő tanítványai voltak, hogy ismerik a keresztségben végbemenő misztikus eltemettetés szimbolizmusát (Róm 6, 4; Kol 2, 12). Leveleit gondolati tömörségükben, mélységükben és lerövidített beszédmódjukban, valamint rejtett célzásaikban meg sem érthetjük, ha nem tartjuk szem előtt, hogy a már korábban oktatottakhoz szól, akik a keresztény hit elemeit szóban már megkapták tőle. Sőt abban a helyzetben vagyunk, hogy leveleiből össze tudjuk állítani az ősi apostoli katekézis négy témakörét. Ezeket Pál apostol „típusnak" nevezte (mi kateketikai vázlatnak mondanók), ez minden közösségben azonos volt, és talán Máté arám nyelvű evangéliumára vagy más logiongyűjteményre vezethető vissza[36] (Róm 6, 17; Gal 6, 6; 1 Kor 15, 1–11; 4, 17; 2 Tessz 2, 15).

Természetes, hogy Pál Jeruzsálemben nem töltötte minden idejét Péterrel. Ő harcos természet volt. Belülről sürgette valami, hogy tegyen tanúságot arról, ami legszentebb tulajdona lett. Akkoriban a libertinusok zsinagógája heves viták színtere volt közte és hajdani elvbarátai között. Arra vágyott talán, hogy vértanúhalállal engeszteljen? Nem sok kellett hozzá, s osztozott volna István sorsában! A tanítványok köre okkal remegett érte, de önmagáért is. Eddig gondosan elkerültek minden összetűzést a farizeusokkal, mi több közülük sokan át is jöttek hozzájuk. Lassanként kialakult egy sajátságos zsidókeresztténység, amelyben a határkérdés: vajon érvényben van-e még a mózesi törvény, tabu volt. Most pedig jön ez a rámenős, vigyázatlan ember! Ez a kompromisszumot nem ismerő! És pont erre a legsebezhetőbb helyre tapintott, hogy minden idegszál beleremegett. Új István lépett a színre, új István-eset fenyegetett minden következményével együtt. Az idők elvadultak. Minden vallási viszályt késsel és tőrrel oldottak meg[56]. Pál ennek a kényes terepnek a részére nem találta meg a helyes missziós módszert. A természete még nagyon kiegyensúlyozatlan volt. A kísérlet kudarccal végződött, s ez még kellemetlenebb volt, mint a damaszkuszi. Péter és Jakab is a lelkére beszéltek: „Saul testvér, ez a dolog céltalan; így csak zavart keltesz." Ez fájdalmasan érintette. Később, elfogatása után a zsidókhoz intézett védőbeszédében (ApCsel 22, 17) elmondta, hogy a templomba ment, és imádságban öntötte ki szívét: „Uram! Senki sem akar rám hallgatni. Túlságosan sokat tudnak rólam!" Csak a határozott parancs mentette meg őt is, meg a testvéreket is egy új katasztrófától: „Siess, hagyd el Jeruzsálemet; messzire, a pogányok közé küldelek."

Mindenütt bérelt gyilkosok leselkedtek rá. Ezért a tanítványok lehetővé tették, hogy titokban Caesareába menekülhessen. Ez a város már kívül esett a zsidók joghatóságán, és sok hajóútvonal csomópontja volt. Útközben sehol sem időzhetett, a közösségeket sem látogathatta meg. „Judea egyházai tehát személyesen nem ismertek meg." Caesareából Türosz és Szidón mellett utazott tovább föl az Antiokheia melletti Szeleukeiába, átment Szírián és Kilikián (Gal 1, 22), és különféle kerülő utakon érkezett hazájába, Tarzuszba.

A jeruzsálemi kissé megszeppent tanítványok valószínűleg fellélegeztek, amikor a „veszélyes testvér"[56] túl volt a láthatáron. A Szentírás igazságszerető könyv, és nyíltan elismeri a hibákat, bárhol követték is el őket. A felelősség azért, hogy Pál és a jeruzsálemi közösség sohasem tudta egymást igazán megtalálni és megérteni, bizonnyal mindkét oldalt terhelte: a jeruzsálemi közösséget túlhajtott bizalmatlanság, az ősi élet-

formához való túlságosan nagy kötődés, Pált pedig egy bizonyos veleszületett, „előkelő kizárólagosság", továbbá a hagyományostól erősen eltérő, spekulatív tanítási mód. „Pál keresztény átformálásban sok tudós, rabbisztikus gondolatkincset vetett a vitába, és egyszerű emberek részére olykor homályos és nehezen érthető volt"[17]. De hát hol született valaha nagy dolog a régi és új közötti kemény küzdelem nélkül? Nem maga az Üdvözítő is azt mondta: „Nem azért jöttem, hogy békét hozzak, hanem kardot"? Sem a kor nem volt még érett Pál számára, sem Pál a kor számára. A Messiás kardját, amelyről a tarzuszi kisfiú egykor álmodott, még edzeni kellett új megaláztatások és szenvedések kohójában.

10. Csendes évek Tarzuszban

Menekülés Tarzuszba: ApCsel 9, 30–31.
Szíriában és Kilikiában: Gal 1,21.
Kinyilatkoztatások és látomások 2 Kor 12, 2–5.

Úgy kb. Kr. u. 39-ben vagyunk. Pál újra otthon volt hazájában, Tarzuszban. Volt, aki feltevésekkel probálkozott arra vonatkozólag, hogy egyenesen került-e oda vagy kerülőutakon, és közben Szíriában és Kilikiában hirdette-e az evangéliumot. Szíriai működéséről nincs semminemű történelmi nyom[50]. Az ottani közösségeket Antiokheiából alapíthatták. A kilikiai közösségeknek, amelyekről az ApCsel 15, 41 tesz említést, a megalapítása már inkább mehet vissza az akkori időre. De ezt a föltevést is homály borítja be. Belső valószínűség szól amellett, hogy a legközelebbi 3–4 évet az apostol teljes visszavonultságban, Isten újabb hívásának várásában töltötte. Isten olykor nagyon sokáig várakoztatja választottait. Mint Mesterének Názáretben, úgy kellett Pálnak is készenlétben figyelnie, hogy mikor hangzik el feléje a hívás. A prófétai intelem volt ezeknek az éveknek a programja: „Praestolari cum silentio! – Jó csendben várni!" (Siral 3, 26) Ez a várakozás e lélek féktelen akaratának és emésztő tüzének nehéz dolog lehetett. Most, amikor a világ egy Caligula császári őrültsége idején a végéhez látszott sietni. Ez a hit és a türelem próbája volt. Ehhez egy Ábrahám hitbeli ereje kellett. Nagy király az Isten, a királyok pedig váratnak magukra. A Szentírás tele van ezzel a várással, ezzel a felhívással: „Várj az Úrra!" Az egész kereszténység előtti kor egyetlen várakozás Isten előcsarnokában. Az örökkévalóság szemszögéből nézve világ egész életideje a teremtmény várakozása „az Úr napjá"-ra, a világok bírájának a napjára. Az isteni hívást figyelő várakozás nagy lelki erőt tételez fel. Csak a kicsinyes, ideges ember nem

tud várni: vagy túlságosan korainak, vagy nagyon későinek tartja az időt arra, hogy várjon. A szent azonban, aki a belső fegyelmezettségben gyakorolta magát, kivárja az Isten idejét. Az Istentől előre megállapított idő számára az, amit a Szentírás „kairosz"-nak nevez, azaz a helyes időpont, amit a görögök tovasiető gyermeknek képzeltek el, akinek göndör hajtincs hull a homlokára. Jó, ha emlékezetünkbe idézzük, hogy a szentek életében voltak a megpróbáltatásnak, a látszólagos tétlenségnek, az Isten akarata keresésének és kitapogatásának ilyen időszakai. Az elvont messzeségből ezáltal inkább bekerülnek a mi valóságunk, földközelségünk területére.

Ha megalapozott volna az a feltevésünk, hogy Pál szülei ebben az időben még éltek, hogy időközben maguk is kereszténnyé is lettek, akkor természetesnek találnók, hogy a fáradt, kimerült, nagyot csalódott konvertita hazament, hogy a szülői ház oltalmazó rejtekében felüdüljön, és Isten intésére készen tartsa magát. De Pálnak valószínűleg nem volt ilyen szerencséje. Azt sem tudjuk, hogy közeli rokonoknak tekinthetjük-e azokat a törzsbelijeit, akik már előtte keresztények voltak (Róm 16, 7). Inkább arra kell gondolnunk, hogy az édesapjának – ha még életben volt – majd megszakadt a szíve, amikor fia apostáziájáról hallott, aki csak azért, hogy a „názáretiek" megvetett szektáját követhesse, bemocskolta a szülői ház büszke farizeusi hírnevét, és hogy édesapja mint renegátot kezelte, kitagadta és örökségétől megfosztva kitaszította. Talán ez az oka, hogy miért volt Pál egész életén át oly szegény, de annyira érzékenyen büszke is, hogy senkitől, legkevésbé saját fajtestvéreitől nem akart elfogadni támogatást[51].

Körülbelül 25 évvel ezelőtt hagyta el szülővárosát mint boldog, nagy reményekre jogosult diák. Időközben csak futólagos látogatásra járt otthon. Most, hogy visszajött, idegennek talált mindent. Idegennek érezte magát saját hazájában. A valóság természetesen az volt, hogy inkább ő változott meg s nem a világ. Úgy járt, mint Assisi Szent Ferenc, aki miután felgyógyult a súlyos betegségből, úgy találta, hogy a korábbi világ megváltozott, mert ő maga belsőleg gyógyult ki a világból, kiszakadt a megszokott világból, és nem tudta, hogy mit is kezdjen önmagával. Semmi sem olyan rettenetes az életben, mint az az érzés, hogy az ember erejének teljében feleslegessé vált, vagy Isten nem foglalkoztatja teljes mértékben. Az önfegyelmezés egyetlen módja sem nehezebb, mint az erők és szellemi adottságok hűséges összefogása olyan munkára, amit Isten visszautasítani látszik. Pálnak el kell tűnnie a színről, „mi több, úgy látszik, mintha nélküle jobban menne a dolog. Hiszen Az

apostolok cselekedetei (9, 31) eltűnésével kapcsolatban kifejezetten hangsúlyozza, hogy szépen felvirágzott az Egyház"[17]. A rabbihivatást, valamint a dicsőségről és karrierről szőtt ifjúkori álmait rég félretette. De egészen össze kell még törnie. Az önös gondolkodás minden erősségének, minden védőbástyájának le kell omlania, mielőtt hatalmas feladatára fölhasználhatja az Isten. Csak amikor Isten akaratának való alávetése teljes befejezést nyert, amikor a legutolsó helyet foglalta el a keresztény Egyházban, akkor, csak akkor hangzott fel a parancs: „Barátom, menj följebb!"

Tarzusz közelében egy sziklabarlangot mutogatnak, amelyben ősi hagyomány szerint Pál állítólag a következő éveket mint remete töltötte. Ennél azonban sokkal valószínűbb, hogy a tarzuszi zsidónegyedben, a sátorkészítők utcájában kell őt keresnünk. Mert abban az időben, mint a céhek idején, az „iparágaknak külön utcájuk és saját bazárjuk szokott lenni"[50]. A „Szent Pál kútja"[69] viszont, amelyet egy lakóházban még ma is mutogatnak, inkább szülői házának vagy ideiglenes tartózkodásának a helyét jelezheti. Milyen szerencse volt, hogy mint farizeusi család sarja kora ifjúságától fogva szorgalmasan gyakorolta ujjait a takácsmesterségben! Ez a munka függetlenné tette idegen segítségtől, mint korábban Arábiában s a későbbiek folyamán a missziós utakon. Míly gyakran sétált el szabad idejében az Agora mellett, végig a Küdnosz mentén, ahol görög vándorszónokok váltották aprópénzre a nagy bölcselők gondolatait. „A görögök bölcsességet követelnek" – írta később (1 Kor 1, 22). Ez azonban már nem volt az a bölcsesség, Zeus leánya, aki egykor egy nagyon megvilágosult órában a nagy Sztagirität arra késztette, hogy istenbizonyítékainak gondolati pályáján egészen a „mozdulatlan Mozgató" küszöbéig hatoljon előre. Egyet persze megtanult itt Pál: a tanítás módszerét, a vita népszerű művészetét és a görög nyelv alkalmazását. Pál nem volt barátja a profán könyveknek. Az ő könyve a Biblia volt. Kérdéses, hogy egyáltalán olvasott-e más könyvet. Ő a keresztény Szókratész volt: az emberek voltak az ő könyvei. A görögökkel folytatott szóbeli érintkezésből megmaradt lelkében néhány szállóige, amely beszédeiben és leveleiben meglep bennünket. Így az Areiopagoszon mondott beszédében (ApCsel 17, 28) egyik honfitársának, Aratosznak a mondása, amely Kleanthésznak Zeuszhoz intézett híres imájában is szerepel: „Mert az ő fiai vagyunk", egy másik pedig Epimenidésztől: „Benne élünk, mozgunk és vagyunk", két Menander-idézet A korintusiaknak írt első levélben (15, 32): „Együnk, igyunk, mert holnap úgyis meghalunk", továbbá a közmondássá lett megállapítás: „A rossz társaság

megrontja a jó erkölcsöket"; végül Epimenidésztől még egy mondat A Titusznak írt levélben: „A krétaiak örök hazugok, gonosz fenevadak, és falánk naplopók" (1, 12). A görögök közt folytatandó későbbi missziós tevékenységére „nagy jelentőséggel bírt, hogy még egyszer hosszabb ideig észrevétlenül és zavartalanul elidőzhetett az akkori művelődés egyik legfényesebb székhelyén"[50].

Más szempontból sem voltak hiábavalók Pál részére e csendes évek. Vagy talán elveszett idő az, ha a hosszú téli hónapok folyamán a hótakaró alatt fekszik a búzaszem? Ha láthatatlan sejtjeiben titokzatos meghalás megy végbe? „Ha a búzaszem nem hull a földbe, és nem hal el, egymaga marad" (Jn 12, 24). Sok kenyér nő a téli éjszakában! Pál leveleinek olvasása közben gyakran elcsodálkozunk azon, hogy hallatlan tevékenysége mellett hogyan tudott ez a férfi ilyen mélyértelmű, misztikus gondolatsorokat kifejteni, hiszen mögöttük roppant nagy lelki munka rejlik. Itt, a magábaszállásnak ezekben a csendes éveiben van a titok nyitja. Nem lehet elég fontosságot és döntő jelentőséget tulajdonítani az arábiai tartózkodásnak és ezeknek a tarzuszi éveknek a páli teológia belső kibontakozása és beérése szempontjából. Ha az apostol leveleiben olyan kizárólagos módon „az ő evangéliumá"-ról beszél, annak első kikezdései ide nyúlnak vissza. Jézus személye, megjelenése, hivatásvállalása, keresztje, feltámadása, megváltó működése a többi apostol részére is fáradhatatlan elmélkedés és gondolkodás tárgyát alkotta. Az idők múlásával mindinkább álomszerűen tűnt előttük a vele töltött három esztendő, mintha valami varázslat fogta volna le akkor a szemüket. Most azt kérdezgették maguktól: Ki volt az, akit szemünkkel láttunk, kezünkkel érintettünk, akinek szavát fülünkkel magunkba szívtuk? Szinte villámként hasított beléjük ez a kérdés. Számukra is ő volt az isteni Megváltó, az élet fejedelme, az áldozati bárány, a béke és az engesztelés, az élet és a feltámadás, az Úr, akinek a neve minden más név fölött áll. Ők is Krisztus titkából éltek. Ők is tudtak egyetemes megváltó jelentőségéről. De a mélyebb összefüggések és következtetések mintegy kibontatlanul nyugodtak hittudatukban. Ezzel szemben a hajdani rabbit valami főként arra ösztönözte, hogy annak a titoknak végső mélységeiig hatoljon, ahová „maguk az angyalok is csak vágynak bepillantani" (1 Pét 1, 12).

Eddig már több *forrását* ismertük meg a *páli Krisztus-szemléletnek és hitmisztikának*: damaszkuszi élményét, mint kezdeti gyújtást, teremtő kútforrást, amely egész életén át soha nem csökkenő bőséggel árad tovább; a *hagyomány* folyamát, amely az ősegyházzal kapcsolta össze; az *Ószö-*

vetség elmélyült tanulmányozását, amelynek a fényében feldolgozza az új tényeket, és amelynek a homálya megfordítva az evangélium új fényétől világosodik meg benne. Amit mint írástudó az Ószövetségből kezdve a világ teremtésétől és Ábrahám meghívásától tudott, az Jézus új kinyilatkoztatásával csodálatos összhanggá egyesült, és ez álmélkodó imádással töltötte el a lelkét[50]. Ezekhez csatlakoztak most egyre gyakrabban a kinyilatkoztatásoknak megújuló sorozata és *víziós élmények*, amelyeket a Föltámadott helyezett neki kilátásba, és amelyekre leveleiben hivatkozik is (2 Kor 12, 1). Sugalmazások, gondolatindítások formájában jelentkeztek, és mindig akkor léptek föl, amikor a saját gondolkodása holtpontra jutott, és akkor fordították meg a váltót, amikor az értelem eltévelyedni készült. Nem szabad ezeket a kinyilatkoztatásokat úgy elképzelnünk, mint Isten erőszakos beavatkozását vagy támadását. Nem a szélviharban, hanem a szelíd szellő susogásában jön az Úr, és nem tudod, hogy honnan jön és morajlik. „Azok a legerősebb gondolatok, amelyek galamblábon érkeznek" (Nietzsche). Így Pálnak sem hullott az ő evangéliuma készen az égből, hanem a megvilágosítás, az imádságos szemlélődés és a Szentírás elmélyült olvasásának volt a gyümölcse. Ezt a kettős jelleget viselik levelei is. Ha keletkezésük történeti sorrendjében olvassuk őket, szinte nyomon követhetjük gondolatának a fejlődését: először a búzaszem és a zöldellő gabonaszár (a két Tesszalonikaiaknak írt levél), azután a duzzadó kalász (a négy nagy páli levél: Gal, 1 és 2 Kor, Róm), majd az érett termés a kalászban (a fogságban írt levelek) és végül a böngészés (a lelkipásztori levelek). Milyennek képzelhetők el ezek a kinyilatkoztatások? A kérdés hasonlít ehhez a másikhoz: Milyen úton halad a villám? Milyen úton halad a *sugalmazás*? Általában két útja van: a vallásos képzeleten át a szimbólumok világában haladó út és az értelmen át az intuíció, a szellemi látás terepén haladó út. Az ószövetségi prófétáknak a kinyilatkoztatás legtöbbször szimbólumokon át történt; ezeknek rejtett értelmét belső megvilágosítás tette érthetővé, vagy hagyta homályban. Képekben gazdag nyelvezetük mutatja még azt az elveszíthetetlen és kiirthatatlan nyomot, amit útján a fény hagyott hátra. Pál esetében a kinyilatkoztatások valószínűleg többnyire belső látás útján, azaz az igazságok és következtetések, a felosztások és elágazások egész komplexumának egyetlen gondolati képben való megragadásának útján és egyúttal isteni eredetük evidenciájával történtek. Erre példák egyébként a szentek életében is előfordulnak. Loyolai Szent Ignác pl. megvallja, hogy megtérése kezdetén Manrézában gömb alakú fényjelenségben szemlélhette a háromszemélyű egy Isten

titkát, oly tisztán és meggyőzően, hogy ha az Egyház révén nem volna birtokában a kinyilatkoztatásnak, ez az élmény egyedül is meggyőzte volna a keresztény kinyilatkoztatás igazáról.

Az így nyert megismeréseket azonban egy gondolkodó szellem hatalmas *szerkesztő ereje* rendezte, amely a meglátott és megélt igazságokat tartós szemlélődésben szellemileg feldolgozta és átfogó szempontokba gyűjtötte. Milyen úton juthatott Pál a *vallásos világértelmezés*nek rá oly jellemző formájához, ahogy azt pl. A rómaiaknak írt levélben nagyon tömören előadja? A tarzuszi évek lehetővé tették, hogy tisztába jöjjön *a világ vallási helyzetéve*l, valamint Krisztus halála és feltámadása üdvösségtörténeti jelentőségével[48]. Az új megismerés fényében lélekben kezdettől fogva végigfutotta az emberiség összekuszálódott útjait és tévútjait. Mint keresztény abban a helyzetben volt, hogy nagyobb rokonszenvvel nézhetett a pogány világra, mint korábban farizeusi álláspontjáról. De amilyen mély volt az együttérzése a pogányokkal, olyan megvesztegethetetlen az ítélete. Ennek a világértelmezésnek az eredménye mélységesen szomorú volt. „A krisztustalan időben az ‚ira Dei', az Isten haragja nehezedett az emberiségre." Isten nem engedte, hogy a pogányok részére bizonyíthatatlan legyen, de azok nem vonták le ebből a gyakorlati következtetéseket, hanem a világot bálványozták, amelynek pedig Isten tükörképévé kellett volna lennie számukra, és így nagy bűnbe keveredtek. Minden pogány kultuszra Isten haragja nehezedik, mert az alapjában véve nem más, mint démonkultusz. A zsidók vallási helyzete sem sokkal jobb. Ők az értelmi megismerés mellé még hozzákapták a kinyilatkoztatásokat, a Törvényt, a prófétákat, a szent könyveket. Ami kitüntető előnyük volt a többi néppel szemben, az saját bűnük folytán végzetük lett. Ahogy a pogányok a teremtményeket, ők a törvényt és a betűt bálványozták és imádták. Az a kemény küzdelem, amit Saul megtérése előtt vívott, csak görcsös erőlködés volt arra, hogy a törvény legszigorúbb megtartásának eszközével saját erejéből jusson a megigazulásra, és az Istennel való helyes viszonyba. Ez a törvény szolgálatában való kemény akaratedzés azonban csupán két olyan lelki magatartást eredményezett, amelyek állandóan egymás ellen harcoltak: egyszer mértéktelen önteltséget: „Köszönöm, Uram, hogy nem vagyok olyan, mint a többi ember", máskor meg a legmélyebb levertség érzését, a bűn miatt érzett depresszió akut állapotát, s ez erre a kifakadásra késztette: „Ki vált meg e halálra szánt testtől?" (Róm 7, 24.)

Már most hogyan jut el az ember a *krisztustalanból a keresztény állapotba?* Pál gondolatban saját megtérésének élményéhez fordul vissza.

Mi is játszódott le benne? A kérdésre adott válaszában a tőle megszokott mély meglátással a kereszténység lényegének ismeretét nyújtja; ezt a szinoptikusok közül egyiknél sem találjuk ilyen tisztán megfogalmazva, és ez azt mutatja, hogy ő lényegében János apostollal van rokonságban, aki ezt a felismerést az elhaló búzaszemről és a szőlőtőről meg a szőlőveszszőkről szóló példabeszédekben juttatta kifejezésre. Ez a felismerés ebben a szóban csúcsosodik ki: *közösség Krisztussal.* Isten teremtő beavatkozása által olyan átalakulás ment végbe benne, amely léte gyökeréig hatol, nem csupán vallási képességek kifejlődése, hanem teljes szakítás a múlttal és tökéletes irányváltás az egész vonalon. Fordulat történt vele, és ez nem kevesebbet jelent, mint létbeli átalakulást, amit csak a halál és élet ellentétével lehet kifejezni[44]. Benne az ember valami meghaláson ment keresztül (Róm 6,2–8; Gal 2, 20; 6, 14; Kol 3, 3), belekerült Krisztusnak a halálban, eltemetésben és föltámadásban lefolyó földi léte teremtő alakulásába. Új ember támadt fel Krisztusban, és él tovább a Krisztussal való természetfeletti halál- és élet- és sorsközösségben; ez azonban nem az egyéniségeknek a megszűnése és elmosódó egymásba olvadása révén történik, mint amire a hellenisztikus misztériumvallásokban az istenülés misztikája törekedett, hanem Krisztus Lelkének, azaz a Szentléleknek egyesítő ereje révén, aki az összekötő életáramlás Krisztus és a hívek között. Ahogyan vele, Pállal magával történt, úgy történik ez minden Krisztus-hivővel, még ha nem volt is ilyen elevenbe vágó élménye. Minden hivőt idő és tér misztikus áthidalása, amit hit és keresztség hoz létre, kapcsol be Krisztus halálába és feltámadásába, és most már Krisztus egyszeri, történelmi üdvösségszerző tette alapján új élete van a felmagasztalt Krisztusban. Ha rejtetten is, de lényegi léte most már Krisztus életkörében van, kiemelkedett a világ és a bűn hatóköréből, a „Krisztustávolból" a „Krisztus-közelbe" került (Ef 2, 13). Ez az áthelyezés Krisztusba (Ef 2, 6) *Krisztus halála megváltó erejé*nek az eredménye, nem pusztán Isten kijelentése, hanem teljesen valóságos, noha titokzatos folyamat a lélekben. A keresztény „Krisztust öltötte magára" (Gal 3, 27) mint lelki ruhát, ám nem úgy, mint a színész, aki bensőleg nincs összenőve a szerepével, és így többféle, egymással ellentétben álló szerepet is játszhat, hanem úgy, mint a pap az oltárnál, aki által Krisztus szól és cselekszik. Ezt a tényállást nagyon találóan fejezték ki ezzel a mondattal: „A keresztény új ember, aki megváltoztatta álláspontját."[48] Ezek a dolgok Pál számára nem metaforák, hanem valóságok; valóságosabbak, mint a természetes élet folyamatai. De mint minden misztikus dolog, ezek a lelki folyamatok is kivonják magukat a közönséges logika alól, és csak para-

dox kijelentések segítségével fejezhetők ki, melyek mielőttünk „a keresztényesztelenségének" tűnnek.

Ezzel a lényeges, keresztény létmóddal szemben a polgári élet Pál számára esetleges, mulandó, noha rendkívül zajos és szembeszökő létté halványul, amely azonban emiatt nem jelentéktelen, minthogy igen nehéz erkölcsi döntések és helytállások színtere. Így hatol előre Pál csaknem áttetsző világosságban a földi létforma külső burkán át „az ember rejtett énje" legbensőbb magjáig (Kol 3, 4; 1 Pét 3, 4). Hogy a lelki élet eme alapvető tényei számára a megfelelő szavakat és szóképeket megtalálja, ekörül forgott a tarzuszi magányos gondolkodó küzdelme. Krisztussal szenvedni, vele meghalni, eltemetkezni, feltámadni, élni, megdicsőülni, uralkodni, örökölni, beléje testesültté és hozzá hasonlóvá válni: ezek az alogikus szóalkotások teszik olvasását a kezdő számára olykor oly nehézzé, mert túlostúl telítve vannak jelentéssel és eszmei tartalmuk mindenuntalan túlcsordul. Ezt a Krisztus-központú jámborságot számtalan helyen ebbe a rövid formulába tömörítette: „Krisztus Jézusban"; ezt esetről esetre így vagy úgy lehetne visszaadni: Krisztus-lényegű, Krisztussal összefüggő, Krisztus-bensőségű vagy Krisztus-formájú. Ez a Krisztussal való összekapcsoltság az *életidege a páli teológiának és etikának.* Aki ezt nem veszi figyelembe, úgy járkál körülötte, mint egy elvarázsolt kastély körül, anélkül, hogy megtalálná az ajtaját és a kulcsát. Ilyen szemszögből kell nézni az apostol tanainak rendszerét, akkor feltárulnak egysége, zártsága és összefüggései. Minden műalkotásnak van olyan meghatározott látószöge, amelyből távlatai és arányai legjobban megmutatkoznak. Ez a látószög Pál apostol esetében: Krisztus. Számára ő a kezdet, a közép és a vég. Minden Benne, Általa és Érte van. Ez nem a történeti Jézus elszigetelten tekintve, hanem ennek a Jézusnak a háromszemélyű Isten ölén öröktől fogva létező és a feltámadásban felmagasztalt Krisztussal bennünket illető misztikus üdvözítő jelentőségében való együttlátása. Ezzel a páli tanítás szívébe jutottunk. Ez a jelentése A galatáknak írt levél mélyértelmű mondatának: „Krisztussal engem is keresztre feszítettek. Élek, de már nem én élek, hanem Krisztus él énbennem" (2, 20). Ezzel a kereszténységnek is a középpontjában vagyunk. Mert nem új tanítás, új etika, új kultusz a lényege. Mindezek csak másodsorban fontosak. A hallatlanul új dolog kereszténységben az *új élet* volt, amit a Krisztussal való misztikus meghalás által a Lélek ajándékozott. Ebben különbözik Jézus vallása minden más vallástól. Ez az abszolút új, a felülmúlhatatlan, amit semmiféle emberi vallás nem tudott hozni. Ma nem tudjuk eléggé érthetően úgy kiemelni vallásunknak ezt a középpontját, hogy a másodlagos rész- és

mellékszempontoknak, szokásoknak, szertartásoknak és peremjelenségeknek a századok folyamán bekövetkezett lerakódása folytán a lényeg el ne vesszen számunkra. Ha Harnack annak idején híres berlini előadásaiban „a kereszténység lényegé"t az Atyáról szóló tanításban és az emberi lélek végtelen értékében látta, ezzel csak azt mutatta meg, hogy a maga liberális felfogásában sejtelme sem volt a valódi tényállásról. De vallásos irodalmunkban is csak ritkán hatolnak el a tulajdonképpeni sarkalatos pontig. Újra erre a pontra kell irányítanunk a figyelmünket, hogy valódi keresztények lehessünk.

Most már megítélhetjük, hogy mi jelentősége ennek a locsogásnak: Pál Jézus vallásában elnyomott mindent, ami szabad és életreval ó, és a maga agyrémeit, durva és primitív szóképeit rakta helyükbe, és így „elzsidósította" a kereszténységet. Azt mondják: nem a páli levelekben, hanem az evangéliumokban található az igazi kereszténység. El tehát Páltól és vissza Krisztushoz! Ez a kritika Renan, Nietzsche, Paul de Lagarde (alias Bötticher) óta valósággal belelovalta magát a dühöngésbe Pál ellen. Ebből annyi igaz, hogy Pál és vele együtt a fiatal egyház túlment Jézusnak az evangéliumokban foglalt tanításán. De Jézus *szavai* nem is tartalmazzák az *egész* kereszténységet. Jézus nemcsak *tanított*, hanem még többet *cselekedett*. Ezután következett még a kereszthalál, a feltámadás, a Szentlélek elküldése, majd pedig mindezek dogmatikus, misztikus értelmezése az apostolok által. Ezekben *a tények*ben és nem a hegyi beszédben vagy a példabeszédekben rejlik a kereszténység súlypontja.

Ilyesfélék lehettek azok a fontolgatások és elmélkedések, amelyekkel Pál hosszú éveken át tartó visszavonultsága alatt foglalkozott. Minthogy az apostol működése alatt sehol sem tapasztaljuk az új fejlődési sor kezdetét, sőt minthogy szelleme mindig a végső következtetésekre irányult, ezért evangéliumának lényegében már tulajdonképpeni missziós tevékenysége előtt készen kellett benne állnia. Ezért nem önkényes állítás, ha az összeszedettségnek ezekre az éveire tesszük kialakulását. „Azok a mély gondolatok, amelyeket később a világ tanítójaként leveleiben leírt, s melyek tudta és akarata nélkül az egész emberiséghez intézett levelek lettek, legnagyobb részben már itt, ebben a sötét műhelyben megszülettek a tarzuszi szőnyeg- és sátorszövő hatalmas gondolkodó elméjében."[50] Az apostol e kinyilatkoztatási élményeinek, amelyeket Tarzuszban és korábban Arábiában kapott, jelentőségét teológiájára nézve csak sejthetjük, de túl aligha becsülhetjük. Ezek nem az ún. „vallásos érzések" (!) sötét öléből fakadó álélmények voltak, hanem az isteni kinyilatkoztatás lelki hatásai a kegyelemben részesült ember lelki magatartásában. Nyilván emel-

kedett hangulat, fennkölt életérzés lelkesítette őt akkor. Hogy elmélkedései olykor a misztikus elmélyülés milyen fokára emelkedtek, abból az önvallomásból látjuk, melyet tizennégy évvel később tett A korintusiaknak írt második levélben (12, 2–4), amikor ellenfeleinek hencegése folytán arra kényszerült, hogy föllebbentse a fátylat olyan belső eseményekről, amilyenekről vallásos ember nem szívesen beszél. „Tudok egy emberről Krisztusban, aki tizennégy évvel ezelőtt – testben-e, nem tudom, testetlenül-e, nem tudom, csak az Isten tudja – elragadtatott a harmadik égig. És tudom, hogy az az ember... elragadtatott a paradicsomba, és titokzatos szavakat hallott, amelyeket embernek nem szabad kimondania." Tettvágyában, hogy gyötörte az a gondolat, hogy ott túl a Taurosz és az Amanosz hegység mögött egész világ terül el, amely még nem nyílt meg, még nem hódolt meg Krisztus számára! Úgy tűnik, hogy időnként megszakította csendes magányát, és tájékozódó utakra indult Kilikiába és Szíriába, amíg végül is ütött az ő órája.

11. Antiokheia

ApCsel 11, 19–24.

A szín változik, de Pál nincs a színpadon. A szín ismét egy nagyváros, több mint félmillió lakossal, a római birodalom harmadik legnagyobb városa Róma és Alexandria után, a Kelet fővárosa, a szíriai császári legátus székhelye: a gyönyörű Antiokheia. Szent Pál története minduntalan nagyvárosokba vezet és olyan helyekre, ahol az emberek tömege van együtt. Jeruzsálem után Antiokheia lesz majd a fiatal egyház második édesanyja. Az eredeti közösségnek világegyházzá fejlődésében a sorrend: *Jeruzsálem – Antiokheia – Róma.* Minthogy Antiokheia oly nagy szerepet kap az apostol életében, húsz éven át választott hazája és otthona lesz, valamint nagy vállalkozásainak kiindulópontja, ezért érdemes kissé közelebbről megismerkednünk vele.

A Földközi-tenger keleti sarkában, ott ahol a szíriai partvidék derékszöget alkot a kisázsiaival, mintegy húsz kilométerre a tengerparttól, a szélesen hömpölygő Orontész déli partján, beágyazva északon az Amanosz, délen pedig a Kasziosz nyúlványai közé, a Szilpiosz zöld lejtőire támaszkodva feküdt a Szeleukidáknak, a nagy Sándor dicsősége örököseinek városa; kapcsolatban állt a római birodalom minden fontos helyével, és így eszményi központ volt egy olyan egyház számára, amely a pogányok közt akart terjeszkedni. Ami Tarzusz volt hátországa,

Kisázsia részére, az volt Antiokheia Mezopotámiának és Arábiának. Ha antiokheiai ember a városáról beszélt, csillogott a szeme a büszkeségtől és a lelkesedéstől. Elsőnek a Nagy Heródes királyi bőkezűségéből épült nagyszerű *Oszlopok utcáját* említette az idegennek, vagyis a négyszeres márvány oszlopsorral díszített korzót. Ez három egymás melletti útból állt, a középső a nehéz járművek, a jobb- és baloldali a gyalogosok, lovasok és az elegáns hintók használatára. Több kilométer hosszúságban nyugattól keletig szelte át a várost, és egy hegy lábánál ért véget, amelynek tetejéről egy óriási Jupiter-szobor uralkodott a korzón és a városon. A folyó északon fekvő szigetétől egy másik oszlopcsarnokos utca vezetett dél felé, és így az elsővel egy óriási fehéren csillogó márvány keresztet írt a városra, amely ily módon négy városrészre oszlott. Mindkét oszlopcsarnokos utat a görög művészet olyan finomságú remekei díszítették, amilyeneket a későbbi századok már nem tudtak fölmutatni. Északon az Orontész két hatalmas karjával egy szigetet ölelt át, ez hordozta a Szeleukidák egykori királyi palotáját. Itt székelt a császári legátus és helytartó, a birodalom keleti része fölötti legfőbb közigazgatási hatalom birtokosa; körülötte az egész közigazgatási szervezet és a vezérkar. Az Orontész északi partja és a Szilpiosz hegy lankái tele voltak szórva a gazdagok villáival. Az egész várost erődfal vette körül, rajta 300–400 torony: a hellenisztikus római építőművészet csodálatos remeke. Délen a körfal, a katonai erődépítés mesterműve, megmászta a meredek sziklákat, föl egészen a Szilpiosz legmagasabb gerincéig, s így egy nagyhatású csipkézett falkoronát képezett.

A vízművek voltak a város további büszkesége, a sok nyilvános és magánfürdő, a szökőkutak, csatornák és csővezetékek szerteágazó hálózata, amelyeket az Orontész vízbősége és a daphnéi kristálytiszta vízesések tápláltak; ezek vitték a csobogó áldást minden palotába és kunyhóba. Csak Tarzusz és Damaszkusz dicsekedhetett hasonló vízbőséggel. Antiokheia volt a Kelet Párizsa is a, „ville de lumière" híres *világítása* miatt. Libaniosz, szülővárosának dicsőítő szónoka, lelkesen ír erről: „A napfényt másfajta fények váltják fel esténként Antiokheiában. Nappal és éjszaka nálunk csak a világítás eltérő módjában különbözik egymástól. A szorgalmas kezek alig veszik észre a különbséget, s zavartalanul kovácsolnak tovább, És akinek csak tetszik, énekel és táncol egész éjszakán át, mert itt Héphaisztosz és Aphrodité osztozkodnak az éjszakán".[50] Héphaisztosszal Libaniosz a gazdagon kifejlődött fegyveripar patrónusára, Aphroditéval pedig a szerelem istennőjének kultuszára utal, amit sehol sem űztek oly kicsapongóan, mint Antiokheiában. Itt verték a császár

képmásával díszített pénzérméket is. Amikor Jézus megkérdezte a farizeusokat, hogy „Kié a kép és a felírás?", minden valószínűség szerint Antiokheiában vert pénzt tartott a kezében.

A város *szociális* arculatán, mint az ókori nagyvárosokban mindenütt, sötét foltok éktelenkedtek: egy szabad polgárra két rabszolga esett. A gazdag kereskedőknek, gyárosoknak, földbirtokosoknak, továbbá Róma gazdag patríciuscsaládjainak a katonaságnál vagy a közigazgatásban foglalkoztatott vagy nem foglalkoztatott fiainak ezzel szemben mindenük megvolt, amit szemük-szájuk kívánt. „Ennek legérdekesebb bizonyságai annak a mintegy száz ősrégi városnak épen maradt romjai pompás villáikkal és palotáikkal, amelyek negyven óra járásnyi messzeségig kísérik az Orontész völgyét az ország belseje felé, egészen az ősi Apameiáig. Az Antiokheia lakosainak legkedvesebb helye az ő világhírű Daphnéjuk (ma az elhagyott Bêt-el-Mâ) volt; elbűvölően szép természeti paradicsom, pompás ligetekkel és babérfa sétányokkal, kertekkel és szökőkutakkal, játszi vízesésekkel és vízművekkel, hűvös barlangokkal és lugasokkal. Hárfa- és furulyaszó édesgetett csábítóan a csendes homályba. Ünnepi köntösbe öltözött emberek vidám sokasága özönlött Apollón templomához és dallamos görög énekeket zengedeztek."[50] Vén ciprusok alatt csobogott a regés kasztaliai forrás.

Szír elpuhultság, indus és egyiptomi fakírság, a Kelet minden hamis agyréme keveredett két világnak ezen a határán, és a Közel-Keletnek ezt a városát minden alávalóság kloákájává tette. Amikor Juvenalis a legocsmányabb jelzővel akarta illetni Rómát, azt mondta, hogy az Orosztész vizei a Tiberisbe ömlöttek, és ott rakták le szennyes iszapjukat. Libaniosz, Pauszaniasz, Philosztratosz és Lukianosz elbeszéléseiből, valamint Aranyszájú Szent János utalásai nyomán Renan a maga ragyogó stílusában az alábbi erkölcsrajzot festette meg Antiokheiáról: „A város a kóklereknek, vásári kikiáltóknak, komédiásoknak, bohócoknak, varázslóknak, boszorkánymestereknek, csaló papoknak, balett-táncosnőknek, cirkuszi és színházi csepűrágóknak addig hallatlan nagyságú gyülekezete volt; a versenyfutások, gladiátori játékok, táncok, felvonulások, bacchanáliák városa; ostoba fényűzés, Kelet minden őrülete, a legszégyenteljesebb babona, orgiák fanatizmusa. Olyan volt, mint a kábítószert fogyasztó álma, mint Szardanapal részeg mámora."

A legszörnyűbb azonban az volt, hogy a *vallás* és a keleti *misztériumok* a megdicsőülés fényét kölcsönözték ennek az erkölcstelenségnek. Annak az időnek keleti vallásai a természetes ösztönök és a nemző erők dicsőítései voltak, isteneik jórészt a vegetáció és a tenyészet istenei, akik

mindig mint egy-egy nemi pár jelentkeztek; így a kisázsiai istenanya, Kübelé és a frígiaiak vad Attisza; Iszisz és Oszirisz kettős alakja Egyiptomban; Dionüszosz-Szabaziosznak Ázsiából Trákián át Görögországba és Rómába vándorolt orgiás kultusza, valamint a Szandan-Héraklésztisztelet Tarzuszban. „De a legmélyebbre Izrael szomszédainak, a szíreknek és a föníciaiaknak a kultusza süllyedt. Amit a szent könyvek Molochról és a neki bemutatott emberáldozatokról közölnek, nagyon is igaz: a szíriai istenségek és kultuszok a gyilkosságnak és az erkölcstelenségnek istentiszteletté emelését jelentik. Legfőképp Adónisznak és Asztarténak a tisztelete volt a bűn istenítése. Egészen Hadrianus császár idejéig, szóval a második keresztény század közepéig, de még később is, gyermekeket és felnőtteket áldoztak a föníciai istennőnek, Asztarténak. Templomai a pogányság megszűnéséig az iparszerűen űzött erkölcstelenség otthonai voltak."[37] Az önkéntes nemi önátadásig és az öncsonkításig fajuló erkölcstelenség annak a vad izgalomnak volt a következménye, amibe e tavaszi vegetációs ünnepek alkalmával belerészegedtek. És a bűnnek ebben a nemzetközi ópiumbarlangjában kellett a kereszténységnek diadalmas bevonulását megkezdenie! Ennek a városnak – ha egyáltalán valamelyiknek – valóban szüksége volt Jézus Krisztus örömhírére!

Tarka népegyveleg adta Antiokheia *lakosság*át. Négy típust mégis pontosan meg tudunk különböztetni. Itt volt a szűkszavú, világuralmára való büszkeségétől eltelt római. Itt volt a görög vagy félig-meddig görög, ez a kifinomult érzéki ember, aki a hajdani istenekbe vetett hitét régen elvesztette. Itt volt a bennszülött, puhány, de alkalmazkodni tudó, megalázkodó szíriai, a külvárosok alsó néposztálya. Mindezektől elkülönülve, oldalvást, azzal a büszke tudattal, hogy ő a Magasságbeli egyetlen kedvence, állt – a zsidó. Nagyszámú kolóniát alkottak egy saját ethnarkhón alatt (Jos. Flav., Zsidó régiségek 12, 3), és erőteljes vallásos propagandát fejtettek ki. Aki komolyabb vallásosság után vágyódott ebben a városban, kivált a nők közül, az szombaton ellátogatott a zsinagógákba, amelyekben még azok a rézedények függtek a falakról és azok az ezüst lámpák a mennyezetről, amelyeket Antiokhosz Epiphanész rabolt el egykor a jeruzsálemi templomból[56]. Igen jelentős volt a pogányságból megtért prozeliták száma. Két csoportjuk volt: a teljes prozeliták vagy a „szentély prozelitái", akik a teljes mózesi törvénynek és a körülmetélésnek alávetették magukat, és akiket előkészítő oktatással egybekötött valami keresztségféle szertartással vettek fel a zsinagógába – továbbá a félprozetiták vagy a „kapu prozelitái", akiket Az apostolok cselekedetei „istenfélőknek" nevez, akik csak baráti viszonyban álltak a zsidó vallással,

és gyakrabban látogatták az istentiszteleteket. Vallási szempontból tehát négy csoportot különböztethetünk meg: egészen zsidókat, teljes prozelitákat, félprozelitákat (ill. félpogányokat) és teljes pogányokat.

Miközben Pál Tarzuszban Krisztus titkáról elmélkedett, az evangélium vetőmagja, „mintha csak angyalkezek hordoznák, átrepülte a szárazföldet és a tengert"[50], eljutott Joppé (Jaffa) és Caesarea kikötővárosba, onnan Ciprus zöld szigetére, a Nílus menti csodálatos országba, Kandaké királynő kincstárnoka révén föl egészen Etiópiáig, az észak-afrikai Kürénébe, sőt még a Nápoly melletti Puteoliba is, és Rómába, a császári palota közelébe. Nem volna helytálló, ha azt hinnők, hogy a kereszténység első elterjedése különös hittérítőutak eredménye volt. Terjesztői az üldözések viharától szétszórt jeruzsálemi keresztények, zsidókeresztény iparosok és kereskedők, ún. „hellenisták" voltak. Nyelvtudásuk, szorgalmuk és üzleti rátermettségük az ajtókat, szelíd, derűs lényük pedig a szíveket nyitotta meg előttük. Akkoriban sok zsidó folytatott vándoréletet, és bejárták valamennyi tengerparti várost. Bizonyos egyoldalúság járt még együtt ezzel a missziós tevékenységgel: csak a zsidókhoz fordult. Ez a kizárólagosság nem rosszakaratból, hanem téves megítélésből fakadt. „Hiányzott ezekből a zsidókeresztényekből a helyzet nagylelkű áttekintése."[17] Még Péternek is zokon vették, hogy minden további nélkül fölvette az Egyházba a pogány Kornéliusz századost és családját. Péter önmaga igazolásául látomására és tettének a Szentlélektől történt megerősítésére hivatkozott, aki még a keresztelés előtt leszállt a pogányokra. Ez ellen a logika ellen nem lehetett kifogást emelni. De kivételnek tekintették. Péter maga sem merte az eseményből levonni a gyakorlati következtetéseket éppen a törvényhű irányzat ellenállása miatt. Elméleti kijelentések nem visznek előbbre egy ügyet; tények kellenek hozzá. És ezek most szinte maguktól jöttek Antiokheiából. Laikus apostolok bátor csapata: részint Ciprusból valók, Barnabás honfitársai, részint Kürénéből – valószínűleg köztük volt Lúciusz és Cirenei Simon két fia, akik közül az egyiket, Rufuszt és az édesanyját Pál A rómaiaknak írt levélben (16,13) köszönti – voltak itt a pogány misszió első úttörői. Zsidók és a pogányok között az ellentét a világkultúrának ebben a fellegvárában nem volt oly éles, a válaszfal gyengébb, és ez vezetett az első zsidó- és pogánykeresztényekből álló vegyes egyházközség megalapításához, amelynek a beszűkítő mozaizmustól menten a kereszténység második bölcsőjévé kellett lennie. Ehhez még valami más is járult: a 37. évi földrengés megpróbáltatása még mindig foglalkoztatta a kedélyeket, és felkeltette a természetfölöttiek iránti érdeklődést. Végül pedig még a leg-

züllöttebb városban is akadnak nemeslelkű lények. Ilyen személyekkel kerültek kapcsolatba a keresztény hellenisták a bazárokban, a vásártéren és a fürdőkben. Boldogan meséltek a csodálkozva hallgató görögöknek és a szíreknek arról, hogy milyen egész életre szóló boldogságot találtak Jézusban. A hír végigfutott az összes bazárokon[50].

Mindez szándékoltság és különleges fölhajtás nélkül történt így. Ez a tényállás tanulságos. Az Egyház nem kapott alapítójától kész receptet az összes bekövetkező kérdésekre és esetekre. Ahol nem a kinyilatkoztatásról van szó, ott a tények szavában ismeri fel Isten akaratát. Ez a Szentlélek névtelen fuvalma a történelemben. Ehhez hasonló előfordul a pusztán természetes világban is. Ki tudja, hogy keletkezik egy népdal, egy népi eposz? Hogyan az örökifjú mese? A néplélek mélyéből válik ki, s egyszer csak itt van. Azután jön egy nagy költő, egy géniusz a nép köréből, és nevet ad neki.

A hír az élénk karavánközlekedés révén hamar elérte a jeruzsálemi egyházat. Ott úgy határoztak, küldöttséget menesztenek Antiokheiába, hogy gondoskodjék arról, hogy minden rendben legyen. *Barnabást* választották ki erre a célra. Alkalmasabb férfit nem is találhattak volna erre a kényes küldetésre. Minthogy természetünkben van, hogy akaratlanul is úgy képzeljük el magunknak a múlt személyiségeit, ahogy megfelel a jellemüknek, azért legjobb, ha Barnabást daliás, barátságos arcú, jóságos tekintetű, nyugodt modorú férfinak képzeljük el; nem annyira képzett, mint barátja, Saul, de higgadt, egészséges ítéletű ember, nem teszi főüggyé azt, ami mellékes, rendkívül rokonszenves és főként mélyen és egyszerűen vallásos. Ez volt az alkalmas férfi arra, hogy bizalmat keltsen. Barnabás megérkezett, és megcsodálta a nagy várost, az Oszlopok utcáját és a hatalmas Zeusz-szobrot. De inkább érdekelte egy mellékutca az Epiphaneia negyedben, ahol a keresztények laktak. Sajnos a mai Antākijéban már eltűnt, elmosódott ennek minden nyoma, úgyhogy nem lehet meghatározni azt a helyet, amelyhez ilyen emlékek kapcsolódnak. Az a bazilika, amelyről a görög atyák (Athanasziosz, Khrüszosztomosz, Theodórétosz) beszélnek, amelyet már a negyedik században mint „ősi"-t és „apostoli"-t jelöltek meg, egy régi hagyomány szerint (Joh. Malalasz: Khronographia) a *Szingon utcá*ban állt, közel a Pantheonhoz. Barnabás pillanatok alatt észrevette, hogy nagy reményekkel kecsegtető munkatér kínálkozik itt a missziós munka számára. Vitás kérdésekkel nem törődött, a lényeget nézte, a gyakorlati lelkipásztorkodás embere volt. Tüstént meglátta, hogy itt az „Úr keze" van a dologban. A kifejezés karizmatikus kegyelmi adományokra utal, mint a jelek és csodák, prófétálások és a

nyelvek adománya, aminek nyilván már az első istentiszteleti összejövetelen tanúja volt. Gyújtó, Krisztus fényében izzó beszédet mondott nekik; ez ebben csúcsosodott ki: „Maradjatok hűségesek az Úrhoz! Ragaszkodjatok az Úrhoz!" Ez volt az ő vallásossága, hogy az embereket ne magának vagy egy pártnak, hanem Krisztusnak nyerje meg. Megnyugtató jelentést írt Jeruzsálembe, és azt tanácsolta, fogadják el a tényeket és a helyzetet úgy, amint van.

Persze Barnabás homályosan érezte: ezzel a vitás kérdés még nincs elintézve. A probléma mindezek ellenére megmaradt, és minden pillanatban sürgethette a megoldást. A mózesi törvény jövendő érvényességének kérdését Józus nem oldotta meg kifejezetten. Hogy ő maga megtartotta a törvényt, azt különféleképp lehetett értelmezni. Mégis az ő szellemében kellett a törvénykérdést megoldani. Nagyon súlyos probléma volt ez, és a Mester örökségként hagyta Egyházára (9. j.). Barnabás nem az az ember volt, aki ezt a nehézséget elvi alapon, dogmatikailag megoldhatta volna. De ismerte azt a férfit, aki meg tudta oldani. Áldott legyen az az óra, amelyben ajkára adta Krisztus azt a nevet!

12. Pál és Barnabás

ApCsel 11, 25–30; 12, 1–25.

a) Antiokheiában

Talán 42 tavaszán történhetett. Egyik napon Pál a műhelyében ült a szövőszéke előtt, vagy talán gondolataiba merülve rótta a tarzuszi utcákat. Egyszer csak régi barátja, Barnabás közeledett hozzá, megveregette a vállát, és csak azt mondta: „Saul testvér, Krisztusnak szüksége van rád! Magister adest et vocat te! Itt a Mester és hív! Jöjj velem Antiokheiába!" Micsoda nagyszerű esték lehettek azok, amikor a két barát évekig tartó elválás után a tetőteraszon ülve kicserélte élményeit! Mily érettnek és megfontoltnak tűnt Barnabás előtt ifjúkori barátja, milyen hálával az „Irgalmasság Atyja" iránt hallotta Pál Krisztus győzelmét a pogányok között!

Barnabás nélkül Pál lassankint felőrlődött volna saját gondolatainak a malmában. Jó az egyedüllét, jó a világtól való elvonultság, de csak időről-időre, csak átmeneti állapot lehet. Az ember csak tevékenysége közben jöhet tisztába képességeivel. Ez volt a második nagy baráti szolgálat, amit Barnabás ifjúkori társának tett. A legerősebb lángelmének is szüksége van a barátságra és a közösségre; ebből kiszakítva a legnagyobb

ember sem képes termékeny életre[78]. Az Egyház elismerte Barnabás érdemeit, megadta neki az apostoli címet; ő ugyanis a pogányok közötti egyház tulajdonképpeni alapítói közé tartozik.

Ütött az óra Pál számára: megtalálta életre szóló feladatát. Évek óta várt erre az órára, és most oly egyszerű módon érkezett meg, egyáltalán nem ünnepélyesen vagy harsonaszóval. Ilyenek az Isten útjai, a mi szemünkben olykor homályosak, de mindig nagyok és csodálatosak. Isten így vezeti barátait. Vagy nem így történt a spanyolországi Szent Terézzel, aki éveken át sötétben tapogatódzott? Assisi Ferenccel, aki téglát és habarcsot cipelt, hogy egy szegény, romos templomocskát kitatarozzon, míg végre egy pap igénytelen predikációjából felismerte tévedését? Nem ez történt Loyolai Ignáccal, aki mit sem sejtve a kor igazi igényeiről a Szentföldre ment, és csak amikor ott elutasították, akkor talált rá az igazi ösvényre? Szent Kamillal, aki háromszor cserélt szerzetet, és csak akkor találta meg a maga útját? A hivatást nem adhatjuk meg mi magunk saját magunknak. Nem az ember az, aki Istent örökségéül választja. Ez pelagiánus gondolkodás volna. „Nem ti választottatok engem, hanem én választottalak benneteket" (Jn 15, 16).

Föltételezhetjük, hogy a két barát a rövidebb utat választotta a tengerhez, folyami csónakon utazott le a Küdnoszon és innen egy nagyobb kereskedelmi hajón egy nap alatt Szeleukeiába. A vándorok gyorsan megmászták azt a magaslatot, ahonnan még egyszer megpillantották a feléjük integető Taurosz és Libanon hófödte ormait. Ezután dombvidéken vezetett az útjuk, mintegy öt órán keresztül, először bükkerdőkön és babér, oleander meg édesgyökér fasorokon, azután szőlőhegyeken át, végül a világhírű kertek mentén, amelyekben gránátalma és őszibarackfák, narancs- és citromültetvények voltak, és balzsamos illatot árasztottak. Az oly sok szépségtől meghatva az utolsó magaslaton Pál megállt. Előttük terült el lenyűgöző pompájában az Orontész völgye: a folyó ezüst szalagja, folyása mentén kecses villák gyöngysora, hátán fellobogózott vitorlások hada; hallották a hatalmas város tompa moraját és kopácsolását. A két jóbarát imát rebegett Krisztushoz, hogy áldja meg munkába indulásukat. Fent a Szilpiosz tetején az alvilág révészének, Kharónnak óriási szobra meredt az égre, amelyet a pestisjárvány megszűnésének emlékére faragtak ki a sziklából. Az élet apostolát a halál jelképe üdvözölte!

Az Orontész szigetén át a királyi palota mellett léptek a vándorok a városba. Itt volt azoknak a karavánoknak a táborhelye, amelyek Kínából az ősi „selyemúton" Kelet-Turkesztánon és Ekbatanán át a ragyogó

selymet hozták. Külföldi karaváncsapatok sötétbőrű alakjai álltak tevéik mellett. Itt ácsorgott az ifjú és felnőtt rabszolgák serege, akiket nagy számban vásároltak és használtak Antiokheiában. Barnabás egyenesen a Szingon utcába vezette barátját, ahol az elöljárók, az ún. „öregek" szoktak gyülekezni. Örömmel és tisztelettel köszöntötték Sault, hiszen az Urat látta! De nem lesz mindjárt ő az első Antiokheiában. Előtte már mások szereztek jogokat és tekintélyt maguknak, Barnabásnak mint apostoli küldöttnek kivételes helyzete van. Az apostolok cselekedetei (13, 1) ránk hagyományozta „azon férfiak ősi listáját, akik az élen álltak akkor Antiokheiában. Ebben Sault az utolsó helyen találjuk. Olyanok neve áll előtte, akiket ma majdnem elfelejtettek"[30].

Most kezdődött az az idő, amit az apostol életében „az antiokheiai szép napoknak" nevezhetnénk. Egy teljes éven át dolgozott itt a két barát egymás mellett egyetértésben a fiatal egyházközségben, amelyen még a kegyelem első friss reggeli harmata ragyogott. Ez volt talán Pál életében a legboldogabb esztendő. Volt rajta valami az Úr Jézus első galileai tanító esztendejének tavaszi üde leheletéből; valami az első szerelem gyengéd hamvasságából és a szentelésnek abból az illatából, ami egy lelkes újmisés első munkaterületén szokott elömleni. Még nem volt itt megcsontosodás, még nincs semmi gépiesség, semmi szűkkeblűség, még minden tág és nagyvonalú. Frissen fújt a Szentlélek lehelete a vitorlákba, és jókedvűen hajtotta a hajócskát. „Itt derült ki, hogy a kereszt tanításának hatására milyen megnemesedésre voltak képesek azok a zsidóktól oly nagyon megvetett pogány lelkek."[50] Oly gondtalanul és elfogulatlanul nyúltak bele Krisztus kegyelmi kincstárába, mint a gyerekek, a zsidók viszont mindig olyan kereskedő módra vetettek számot a Jehovájukkal.

Pál férfiereje teljében volt. Ha Az apostolok cselekedetei már előzőleg arról beszél, hogy Barnabás munkája nyomán „nagy volt azok száma, akiket megnyertek az Úrnak", elgondolhatjuk, mekkora lendületet kapott most az ifjú egyház. Esténként, amikor a gazdag piperkőcök és a kikentkifejt lányok Daphnéba rándultak Adónisz és Atargatisz orgiáinak megünneplésére, a derék kisemberek, az iparosok, szatócsok, rabszolgák, akik eddig ebben a szerelemtől őrjöngő városban „sohasem találkoztak önzetlen szeretettel"[56], katekumenoktatásra vagy az ige-istentiszteletre siettek. Hol egy magánház lapos tetőterasza, ahová kívülről vezetett fel a lépcső, hol egy ház belső udvara, ahol szökőkút csobogott, hol egy vásártéri oszlopcsarnok vagy egy Orontész-parti narancsliget volt az a hely, ahol Pál tanított és prédikált, miközben lágy esti szellő egész virág-

illatfelhőket sodort el a fejük fölött, s a város fölött elvitte ki Krisztus nevét. A pogány kultúra egykori vigasztalan foglyai ültek itt, akik belső honvágyat éreztek egy magasabbrendű világ után, és fénylő szemmel figyeltek oda, amikor Pál Isten rabszolgaalakot öltött fölséges Fiáról, áldozatos életéről, engesztelő haláláról, az újfajta lelki nemességről és arról az új szabadságról beszélt, amelyben „Isten gyermekei a világot járják". Gyakran vonult el mellettük lármás cintányérozással és kerepléssel pogány mulatozók, Bacchus-papnők és Iszisz-papok egy-egy csoportja. A szombatról vasárnapra virradó éjszakában áldozati istentiszteletre és az úrvacsora ünneplésére gyűltek össze. Jézus példájára és a zsidó szombat szokása szerint szeretetlakoma előzte meg. Hiszen a keleti embereket semmi sem kötötte oly szorosan egymáshoz, mint a közös étkezés[34]. Amikor az apostolok utólag azzal dicsekedtek, hogy három évig együtt „ettek és ittak az Úrral" (ApCsel 10, 41), ez csak a legbensőségesebb barátság kifejezése volt. A legnagyobbat, amit az Úr adhatott, előzetes szeretetlakoma után adta: az eukharisztia megalapítását és a Genezáret tavánál Péternek a hívek pásztorává rendelését. A szeretetlakoma (agapé) létrehozta az egymás közötti asztalközösséget, az úrvacsora pedig a mennyei Krisztussal való közösséget. Egész héten át ebből az ünnepből élt a közösség. A mindennapi életen ez csendült tova: „Maranatha! Jöjj el, Urunk! Jöjjön a kegyelem, és múljon el a világ!" (1 Kor 16, 22; Jel 22, 20; Didakhé 10. fej.) Mily remekül felszabadult volt ez a Pál! Egyesek közülük korábban a zsinagógába jártak, és Mózes törvényei szerint éltek. Ám ezt elviselhetetlen tehernek érezték. Folyton csak azt hallották: „Ne tedd ezt! Ne érintsd!" Minden dolog vagy „tiszta" volt vagy „tisztátalan". Vendégségbe hívást nem lehetett elfogadni, mert nem tudhatta az ember, hogy nem sertéshúst vagy az Orontészből fogott kövér angolnát szolgálnak-e föl. A boltokban sem volt szabad húst vásárolni, hiszen bálványáldozatokból származhatott, baromfit sem, ha nem volt teljesen kiengedve a vére. Így mondták a Jeruzsálemből jött tanítványok. Pál és Barnabás sohasem beszéltek erről[56]. Jézus halála felszabadított minket a régi törvény uralma alól – szokta Pál mondani.

E két férfiú működése alatt az antiokheiai egyház elsőként szakadt ki a történelem folyamán a zsidóság anyaföldjéből. Pál és Barnabás maguk sem tudták, hogy történt ez. Gyakran maguk is csodálkozva szemlélték az evangéliumi „mustármag" pogány talajon terjeszkedő erejét; olyan volt, mintha céltudatosan erre a klímára szánták volna. A tényeknek épp az az értékük, hogy rejtett eszméket hoznak napvilágra és kifejlesztik őket.

Az Orontész menti városban a helyzet magától arra késztetett, hogy a hellenizmus világkultúrájával világot átfogó egyházat állítsanak szembe. Így nőtt bele az Egyház fokozatosan a görög világ keretei közé. Ez a tény abban is kifejezésre jut, hogy Jézus követői itt kapták először a nép ajkáról, később pedig a hatóságoktól is a „christiani" (keresztények') nevet. Ezt a nevet nem a zsidók adták nekik. A zsidók azelőtt is, azután is „nazoreusok"-nak, „názáretiek"-nek nevezték őket, ahogy a sémi nyelvű népek még most is teszik. Ők maguk „testvér"-nek, „tanítvány"-nak, „szentek"-nek, „hivők"-nek, „barátok"-nak mondták egymást. Tudjuk, hogy milyen, a lényegre irányuló éleslátással van megáldva az egyszerű nép, és már a gyerekek és az iskolások hogy értenek ahhoz, hogy tanítóik jellegzetes vonásait intuitív módon egyetlen szóval kifejezzék. Egyik nap szájról-szájra jár egy név. Nem tudjuk, ki alkotta, de a lényegre tapint. Művész a nép! Az antiokheiaiak egyébként is híresek és félelmetesek voltak a szellemességük miatt. „Jöhet valami más is Antiokheiából, mint tréfacsináló?" – kérdezte egykor Severus császár. Így az antiokheiaiak a névben telitalálattal fejezték ki az új vallás legmélyebb lényegét, ahogy később a „katolikus" (az egyetemesek, akik a teljességre törekszenek) jelző az Egyháznak mindent átfogó egyetemességét. Fehérbőrű vagy fekete, úr vagy rabszolga, római vagy zsidó, görög vagy szkíta: egyetlen megkülönböztető jelük volt csupán, hogy mindnyájan „Krisztus rabszolgái" voltak. A névalakulás külső indítékát bizonyára az a körülmény adta, hogy a keresztények az istentisztelet alatt és otthon, mint Pál a leveleiben írja, mindig Krisztus-dalokat énekeltek. Mindenesetre sokkal gyakrabban használták a Krisztus nevet, mint a Jézus nevet. Különben a jó antiokheiaiak erről a névről nevezték volna el az új vallást, és a Jézus Társaság atyáinak meg kellett volna elégedniük a „christianus" névvel. Mivel egyébként a chrisztosz és a chrésztosz (derék, jóravaló) szavak hasonló hangzásúak, mindjárt készen volt a szójáték is: a „chrisztianosz" szó jelenthetett Krisztus-imádót is, és jóravaló, derék embert is, a bigottnak valami komikus mellékízével, ahogy a pietisták szót szokták érteni. Hogy a szót kezdetben csúfnévnek szánták és ilyenként alkalmazták, arra Szent Jakab utal: „Hát nem ők gyalázzák meg azt a fönséges nevet, amelyről el vagytok nevezve?" (2, 7); ugyanígy Péter is (1 Pét 4, 16): „Ha pedig valakinek mint keresztménynek kell szenvednie, ne szégyellje, hanem dicsőítse meg az Istent ezzel a névvel" Egy angol egzegéta nagyon szépen kiemeli, hogyan jut kifejezésre ebben a névben a kereszténység egyetemes jellege.[32] A név értelme: „a Fölkent tanítványa" héber gondolkodásra vall, a szótő görög, a végződés latin. Ez a héber-görög-latin szó

tehát meglepő párhuzama a kereszt feliratának, amelyet Pilátus e három nyelven tűzetett ki, ezáltal öntudatlanul hirdetve a keresztény univerzalizmust. „Ünnepélyes az az óra, melyben egy új alkotás megkapja a nevét. Csak a név által válik ugyanis egy személy vagy egy közösség olyan lénnyé, amely minden mástól különbözik."[78] A kereszténység ezzel lerázta magáról az arám köntöst. Görögül beszélt, és véglegesen belépett a görög-római kultúrvilágba, amelynek mélyreható, egészen az istentisztelet, a dogma és a tekintély köréig hatoló befolyása a germán mellett mind a mai napig meghatározó jellegét adja a nyugati kultúrának.

b) Szeretetadományokkal Jeruzsálembe

Az egyház emelkedett hangulatban élt Antiokheiában. „Nagy ujjongás uralkodott" – jegyzi meg egy régi kézirat (Cod. D). A lelkes hangú jelentés, amelyet Barnabás a jeruzsálemi anyaegyháznak küldött, hamarosan számos keresztény vándortanítót, ún. „prófétá"-t csalogatott Antiokheiába, mint ahogy később az ifjú Szent Bonifác kedvező jelentései számtalan missziós hivatást ébresztettek az angol hazában, akik azután mind Németországba igyekeztek. A Léleknek ezek a „kiválasztott"-ai az állandó egyházi vezetés mellett igen nagy tekintélynek örvendtek. Hosszabb ideig időzhettek egy-egy közösségben, a keresztény mozgalom első éveinek lelkesedését lendületben tartották, és bizonyos szabad elemet képeztek az Egyházban. Akadtak köztük kissé különös lelki „vándormadarak" is, akik néha a Lélek nevében beszéltek, amikor pedig a Lélek nem szólt, és nem ritkán kissé kényelmetlenné váltak az egyházi vezetés számára. Mennyi szeretetre és nagylelkűségre volt szükség az ilyen ellentétek áthidalására és a rend megőrzésére![17] E bevándorolt próféták egyike, név szerint Agabusz szomorú híreket hozott Jeruzsálemből. Hogy az első napok testvéri vagyonmegosztása nem vált be, mert ellenkezik az emberi természettel. A jövővel való bizonyos törődés nélkül nem megy a dolog. Keserű tanulság volt ez! Agabusz a Lélek ösztönzésére egy nagy éhínséget is meghirdetett, ami 44-ben (Orosius szerint), Claudius császár uralkodása alatt valóban be is következett. A zarándoklatok elmaradása súlyosan érintette Jeruzsálemet. Antiokheiában ekkor nem jártak kaján gúnybeszédek Jeruzsálem együgyű szentjeiről, akiknek nem volt „egy csepp jövőbe látó okosságuk" sem. Itt csúszik ki Az apostolok cselekedetei szerzőjének tollából először (a Cod. D szerint) a „mi" szócska jeléül annak, hogy Lukács, a született antiokheiai tanúja volt az összejöveteleknek. A hit Jeruzsálemből érkezett. Ott voltak az Úr apostolai. Mi sem volt természetesebb, mint hogy földi javakkal viszonozták a lelkieket. Verse-

nyezve segített mindenki. A hit köteléke a szeretet kötelékévé vált, mert hiszen a kapcsolat Pál szellemében alakult: szeretettel átitatott hit volt. Minden lelkesedésük mellett ezek az első keresztények nagyon is józan, gyakorlatias emberek voltak! Az elöljárók Barnabást és Sault bízták meg a szeretetadományok átadásával; ezek bőr derékszíjukba kötötték a pénzt és elutaztak.

Úgy látszott, hogy Jeruzsálemben elmúlt a bizalmatlanság Saullal szemben. A szükség és az üldözés megpuhította a kedélyeket. Az ottani egyházat a két barát nagy szorongattatásban találta. Az idősebb Jakab, Szent János evangelista bátyja, a „mennydörgés fiai"-nak egyike, ahogy tüzes vérmérsékletük miatt Jézus szerette nevezgetni őket, főleg ama heves érzelmi kitörés óta, amikor tüzet akartak lehívni az égből a barátságtalan szamariai városokra, nos ez a Jakab néhány nappal azelőtt a vérpadra lépett az új király, I. Heródes Agrippa parancsára (5. j.). Csak egyszer még, mégpedig utoljára a zsidó nép történetében, Claudius alatt három évre (41—44) ismét föléledt az egyesült heródiánus királyság. Ez a Heródes a betlehemi gyermekgyilkosnak az unokája volt, ifjúságát Rómában töltötte, ott Tiberius udvarában együtt nevelkedett a császári ház hercegeivel, és ifjúkori barátja lett Caligulának. A királyi világfi kitűnően értett ahhoz, hogy a feslett udvari életet a legszigorúbb vallásosság és a zsidó törvényhűség látszatával ötvözze össze. Hogy a zsidókat megbékítse az ő új királyságával, első „nagyvonalú" tette egy keresztényüldözés volt a fővárosban. Az volt azonban a terve, hogy ezúttal az Egyház a legtekintélyesebb vezetőit sújtja, így azután Jakabot pusztán uralkodói szeszélyből, bírósági eljárás nélkül lefejezték, ahogy egykor Keresztelő Jánossal tette Heródes Antipász. A két testvér, Jakab és János egykor édesanyjuknak, Szalóménak az ösztönzésére a fiatalok gyanútlanságával az Üdvözítőnek bejelentette, hogy az ő, mint remélték, hamarosan nagy pompával megalakuló messiási országában az Úr jobbján és balján levő két díszhelyre pályázik. A jóságos Mester, akinek szeme minden dolognak a mélyére látott, mosolyogva válaszolt nekik: „Nem tudjátok, mit kértek!" (Mt 20, 22; Mk 10, 35) De ebben a gyerekes kívánságban meglátta hősies lelkületüket. „Ki tudjátok-e inni azt a kelyhet, amelyet majd kiiszom?" — kérdezte tőlük. „Ki tudjuk!" — válaszolták büszkén. Az ifjúkori álom már régen a semmibe foszlott. Jézus halála és a pünkösd ünnepe föltárta előttük az apostoli élet véres komolyságát és a messiási ország szellemi természetét. Azóta csendesek és szerények lettek, de annál bátrabbak is. Jakab most kiürítette a kelyhet. Alig kezdte el munkáját, máris lehívták a porondról[17]. „Sunt lacrimae

rerum!" Hiszen, ha a dolgok sírni tudnának! Ez emberileg szólva a tények tragikuma, de egyúttal isteni humoruk is. A Szentírás egy cseppet sem érzelgős könyv. Néhány szóval elintézi Jakab halálát, bizonyságául annak, hogy akkor már mennyire megbarátkozott az Egyház a Krisztusért való vértanúság gondolatával. A vértanúhalál vagy legalábbis annak lehetősége a Szentírás szerint az apostoli élet szabályszerű rendjébe tartozik.

A második ütést Péter apostolnak szánták, de az célt tévesztett. Isten nem tűri, hogy minden széltoló felborítsa örök terveit. Megvalósítja őket, hamindjárt angyalt kellene is küldenie. Különben hogyan teljesednék az ígérete? A 44-es év húsvétja körül történt. Akkoriban még lassan terjedtek a hírek, és így Antiokheiában még semmit sem tudtak róla. Ekkor érkezett meg Barnabás és Saul meg az ő kis kíséretük élelmiszerekkel és tetemes pénzösszeggel. Jakabon, „az Úr testvéré"-n kívül, akinek a zsidóktól is elismert életszentsége miatt Heródes nem mert ártani, már egy apostolt sem találtak. Máriának, Márk anyjának házában az ifjú Márk, Barnabás unokaöccse és Rodé, a derék szolgáló beszéltek annak az éjszakának a rettegéséről, amikor Péter kiszabadult és elmenekült. A rejtekhelyét azonban nem volt szabad elárulnia. Ha valaki megkérdezte, hová ment, csak azt kellett mondaniuk: „egy másik helyre" (ApCsel 12, 17). Péter mindenesetre elhagyta Heródes országát, és külföldre, feltehetőleg a szíriai közösségekhez távozott. Az, hogy már ekkor Rómába ment, csak későbbi koholmány (Euszebiosz, Egyháztört. II. 14)[63]. Heródes akkor az egész börtönőrséget, 16 főnyit, kivégeztette („elvezettette"), jeléül annak, hogy a bosszús zsarnok mily kevésre tartotta az ember életét, de milyen nagyra értékelte Pétert (ApCsel 12, 4 6 19). Ez Péter és az ifjú egyház kedélyvilágára nyilván súlyos teherként nehezedett. Adódnak problémák, amelyeket gondolati síkon nem tudunk megoldani és a legszebb teodicea segítségével sem kimagyarázni. Férfiasan meg kell hajolnunk az Isten világában jelentkező rejtélyek és homályosságok előtt. Eme események következtében az Egyház központja eltolódott Jeruzsálemből. Jeruzsálem püspöki várossá süllyedt. A vezetés először Antiokheiába, majd később Rómába került át. Így lett egy királyi bolond, aki istenné fújta fel magát (ApCsel 12, 22), és emiatt hirtelen halállal bűnhődött, oka annak, hogy világtörténelmi fejlődés indult el. Minthogy lehetetlen volt Péterrel az őt nyugtalanító kérdéseket megbeszélni, valamint utazásának tisztára praktikus célja elegendő indok lehetett Pál részére, hogy miért nem említette ezt az útját A galatáknak írt levélben (1. fej.). Ezzel roppant egyszerűen megoldható lenne az a nehézség,

amit gyakran Az apostolok cselekedetei és A galatáknak írt levél ellentmondásává fújtak fel* (6. j.).

Barnabás és Pál elutaztak Jeruzsálemből, és magukkal vitték a fiatal János-Márkot, akit a pogány misszióba akartak beavatni Antiokheiában. A jeruzsálemi Mária családja példaképe volt egy keresztény családnak. Az apa meghalt. Az anya, aki Jézus gazdag női tanítványainak egyike volt, szemmel láthatóan nagy háztartást vezetett Jeruzsálemben, és itt bejáratosak voltak az apostolok. Azt az emeleti termet, amelyet gyülekezeti helyiségül az apostolok rendelkezésére bocsátott, az első keresztény templomnak tekinthetjük. Némelyek úgy vélik, hogy az övé volt a Getszemáni nevű olajfakert is. Az ifjú Márk így nőtt fel magától az Úrtól megszentelt apostoli környezetben. Jézus tetteit és csodáit szinte mind ismerte, sok mondását fejből tudta, folyékonyan beszélt és írt görögül, bár az arám dialektus halvány árnyalata érződött rajta. Valószínűleg ő volt az, aki a szenvedés éjszakáján Jézusért és az apostolokért való aggodalmában könnyedén magára vetett köpennyel az olajfakertbe osont, s amikor a katonák meg akarták ragadni, köpenyét a kezükben hagyta. Ő volt a megfelelő férfi arra, hogy később Jézus evangéliumát pontosan Péter prédikációja nyomán megírja. Barnabás nagy reményekkel tekintett ifjú unokaöccsére. Hogy fognak figyelni az antiokheiaiak, ha majd a saját tapasztalatából beszél nekik Jézusról és az apostolok életéről!

*Néhány kritikus azonosnak tartja az ApCsel-ben szereplő ezt a második jeruzsálemi utat A galatáknak írt levélben említett második úttal (2. fej.), hogy így oldják meg a két jelentés összhangjának nehéz kérdését. Ám ezzel újabb nehézséget teremtenek.

III. AZ ELSŐ MISSZIÓS ÚT

13. A ciprusi misszió

ApCsel 13, 1–12.

Miután visszatértek Jeruzsálemből Antiokheiába, Barnabás és Pál tudatára ébredt annak, hogy micsoda különbség van a két közösség között. Antiokheia a tettrekész, vállalkozó szellem városa. Jeruzsálem irigység nélkül, hálával ismerte el a Szentlélek munkáját a leányegyházban. Antiokheia mindjobban a keresztény misszió elővárosának kezdi érezni magát. Még csak 15 év múlt el az Úr halála óta, és máris „ragyogó gyöngyfüzérként"[50] sorakoztak az új alapítású közösségek az Orontész völgyében és a szír–föníciai tengerpart mentén. Jeruzsálem viszont a legősibb hagyományok városa, szent előjogok és páratlan emlékek fénye ragyogja be. Antiókheia a világ felé való kitárulkozás városa, Jeruzsálem viszont a sok pap és farizeus áttérése folytán a lezártság és a zsidóságból örökölt vallásos arisztokrácia városává válik.

Eltelt egy esztendő. 45 tavaszán vagyunk. Bizonyos idő óta sajátos mozgolódás érezhető az antiokheiai egyházban. „Nyugtalanok voltak, mint rajzás előtt a méhkas."[56] Pál az utóbbi időben többször beszélt Jézus missziós parancsáról. „Valami kényszer hajszol engem – kiáltott fel – jaj nekem, ha nem hirdetem az evangéliumot!" (1 Kor 9, 16.) Ahogy Nagy Szent Gergelyről beszélik, hogy a messzi Angliából érkezett fiatal rabszolgák láttán jutott arra a gondolatra, hogy hithirdetőket küldjön oda, úgy érezhetett Pál is, amikor a kikötőben minden országból, beleértve Illíriát, Galliát és Hispaniát, érkezett hajókat és embereket látott, bizonyos lelki kényszert, ha a külső misszió gondolata ötlött elméjébe. Gyakran hangzottak el ilyen értelmű prófétai hangok is. Végül az egyik nap sajátos ünnepségre gyülekezett az antiokheiai egyház a Szingon utcában, az *első missziós istentisztelet*re, amelyről tudomásunk van. A legöregebbek tanácsa hosszas megbeszélés után az Úr akaratának megisme-

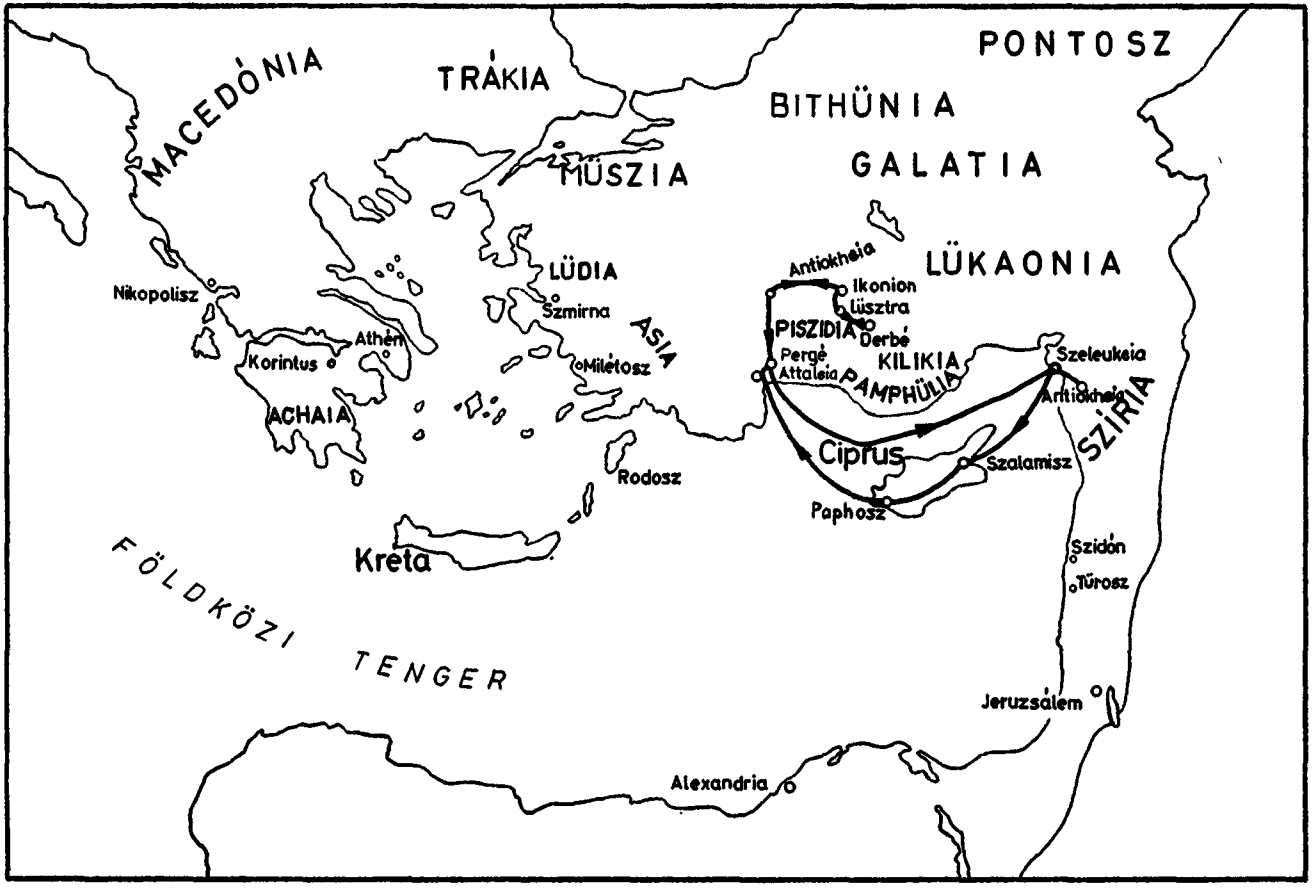

Pál apostol első missziós útja

résére általános böjtöt rendelt el. A legtekintélyesebb férfiak közül öt, próféták és tanítók állnak a gyülekezet előtt. Ritkán látott az Egyház különösebb keveréket ilyen kis helyen. Három fehér és két fekete Afrikából. Miniatürképe a népekhez szóló küldetésének. Kezdjük rangjuk sorrendjében. Itt van a szimpatikus Barnabás Ciprusról. Mellette Simon, akinek a mellékneve Niger. Ez nem a mai értelemben vett négert jelent. Az észak-afrikaiak másféle sötét bőrű fajta voltak. Inkább móroknak nevezték őket. Esetleg talán Cirenei Simon volt ő? Ha igen, akkor megértjük a keresztény misszió iránti érdeklődését. Mellette honfitársa, az ugyancsak kürénéi Lúciusz. Manaén volt a negyedik, egykori tejtestvére és ifjúkori barátja Heródes Antipász negyedes fejedelemnek, aki lefejeztette Keresztelő Jánost és Jézust kigúnyolta. Ugyanaz az anya táplálta a két fiút, és ugyanazt a nevelést kapták. Az egyik zsarnok, házasságtörő, gyilkos, az Úr halálának bűnrészese lett, a másik Krisztus evangéliumának hirdetője. Mily különbözők az emberek útjai! Ez a kegyelem és az emberi szabadság titka. Ötödiknek vegyük még hozzájuk a tarzuszi Sault, és előttünk áll a „misszionáriusok legérdekesebb csoportja, amely valaha is létezett"[51].

Az eukharisztikus lakomát befejezték. Behozzák a választáshoz szükséges urnát. A gyülekezet arcra borulva imádkozik. Ekkor hirtelenül megcsendül egy hang ünnepélyesen és komolyan, mintha egy másik világból jönne, egy prófétai tehetséggel megáldott férfi hangja: „Rendeljétek nekem – Barnabást és Sault – arra a munkára, – amelyet szántam nekik." Egy másik, egy harmadik hang csatlakozott hozzá. A közösség a déli emberek szenvedélyességével lelkesen ismételgeti a neveket. „Barnabás, Saul!" A választás fölöslegessé vált. Az így kiválasztott két férfi kilép a sorból az öregek tanácsa elé. Az elöljárók, a próféták és a tanítók rájuk teszik a kezüket, bár ez a kézföltétel aligha értendő úgy, hogy püspökszentelés. Sokkal inkább annak a küldetésnek forma szerinti elismerése, amit Saul már korábban közvetlenül Krisztustól megkapott. A belső hivatást Isten adja, a külső meghívásnak az Egyháztól kell jönnie. Meg kell csodálnunk a kis antiokheiai egyháznak a merészségét, amely alighogy megalakult, máris világhódító tervekre gondol, és erre odaáldozza legjobb erőit, hithirdető csapatának kiválóságait. Még ilyen kifogások is szóhoz juthattak: Miért küldjük éppen a legjobbjainkat a misszióba? A Szentlélek azonban hallani sem akar ilyen okos célszerűségi számítgatásokról. Az antiokheiai egyház meghajolt a döntés előtt: „Rájuk tették kezüket, és útnak bocsátották őket."

Ha tanúi lettünk volna a Szingon utcai ünnepségnek, talán észrevettünk

volna egy 15 év körüli ifjút, aki csillogó szemmel figyelte a szent eseményt, és bizonyára már akkor kialakította magában azt a Szent Pál iránti izzó tiszteletet, amit írásaiban megcsodálhatunk. Később János apostol „lábánál ült", és e jelenet után harminc évvel Antiokheia püspökévé szentelték, és ismét harminc év múlva Traianus császár idején a római amfiteátrumban mint vértanút az oroszlánok elé vetették. A híres püspök ő, *Antiokheiai Szent Ignác* (†Kr. u. 107-ben)[51]. Az Egyház történetének egyik legmegkapóbb jelenete, ahogy az ősz püspök a Rómába vezető halálos útján (ő is római polgár volt, mint Pál) Szmirnában, ahol a hajó hosszabb ideig horgonyzott, az ottani püspököt, Polikárpot, Szent János apostol utolsó tanítványát, valamint Efezus és Magnészia püspökét papjaikkal együtt magához kérette, hogy búcsúáldásában részesítse őket. Onnan írta hét híres levelét is a kisázsiai közösségekhez és a rómaiakhoz. Ezeket a leveleket Szent Pál szelleme járta át az utolsó szóig. Mint Pál, „Krisztus foglyá"-nak nevezi magát, rabláncait pedig „gyöngyei"-nek. A legfeltűnőbb ezekben a levelekben a monarchikus püspökség, a katolikus tekintélyelv erős hangsúlyozása. Antiokheia nagyon korán lett az egyházi szervezet egyik legerősebb támaszpontja. Magát Pált véli hallani az ember, amikor Ignác azt írja: „Aki közel a kardhoz, az közel az Istenhez!" (A szmirnaiaknak írt levél.)

És most kezdetét veszi Pál apostol missziós utazásainak [35*] a nagy története, az ő „megfordított irányú Nagy Sándor-hadjárata" (H. Weinel) Keletről a Herkules oszlopaiig, a „Nyugat legszélső határáig" – amint Római Szent Kelemen mondja. Ezzel új fejezet nyílik a keresztény missziók történetében. Eddig csak a tengerpartokon és a folyók mentén terjeszkedett az Egyház. Most az országok szívéig hatolt előre. Egyelőre még Barnabás volt a misszió vezetője. Megint ragyogó tavaszi reggel lehetett – az ókorban ez idő tájt indult meg a hajózás –, amikor Barnabás és Pál, papok és nép kíséretében az Oszlopok utcáján végig, az Orontész hídján át, a zöldellő előkertek közt lement a szeleukeiai kikötőbe. Ott, amerre most tudatlan türkmének lovagolnak el gyanútlanul, derült napokon még ma is látni lehet a víz tükre alatt a két hullámtörőt, amint mélyen benyúlnak a tengerbe. Az egyiket Pálról, a másikat Barnabásról nevezték el. A kis csoport a móló mellett utolsó imádságra térdelt le. „Milyen kedves a jövetele annak, aki jó hírt hoz!" (Iz 52, 7; Róm 10, 15.) A pogány matrózok és utasok ilyet még nem értek meg. Még egy utolsó ölelés, és a hajó frissítő szelektől hajtva kisiklott a nyílt tenger sötétkék vizeire. Milyen boldogan dobogott apostoli szívük! Hiszen Pál és Barnabás őszinte jóbarátok voltak, és még elég fiatalok ahhoz, hogy

megérezzék egy ismeretlen kaland természetes izgalmát is. Pedig ők egy isteni küldetés bizonyosságát hordozták! Ehhez járult Barnabás részére még egy kellemes dolog: unokaöccse, az ifjú *János-Márk* is velük volt mint missziós segítőtárs. Jónéhány merész expedíció indult már ki abból a kikötőből előttük is, utánuk is: hatalmas királyok, hadvezérek és roppant keresztes hadak. A történelem mindnyájukat elfelejtette, és elfújta a nyomukat. Megmaradt azonban az, amiért akkor három szegény misszionárius elindult, hogy ti. megnyerjék a világot Krisztusnak. Valaki Pál missziós útjait keresztény Odüsszeiának nevezte. Homérosz kora óta nem indult hajó merészebb wiking-útra. A ciprusi hajó megérdemelte volna, hogy megörökítsék a nevét, nem kevésbé, mint Kolumbus hajóját, mert világra szóló jelentőség tekintetében ez az út nem állt hátrább, mint a merész genovai hajósé.

Barnabás útjuk legközelebbi céljául hazáját, *Ciprus* szigetét ajánlotta. Ha Saultól függött volna, talán más irányt vett volna az utazás. Ciprus nem feküdt fontos kereskedelmi utak keresztező pontjában. A Tarzuszi előtt világos volt, hogy „az evangélium magvát a világforgalom nagy központjaiban kell elhinteni"[56]. Mégis beleegyezett, annál is inkább, mivel Márk is élénken tiltakozott volna.

Ciprus keleti partja csillogó fehéren emelkedik ki a tengerből, akárcsak Dover krétaziklái Angliában. A mai gőzhajók Larnakában kötnek ki. Az apostolok azonban akkor 50 kilométerrel északabbra, Szalamiszban szálltak partra, Ciprus legnagyobb kereskedelmi kikötőjében, amely ma kiterjedt romvidék Famaguszta közelében. Ez volt Barnabás hazája, ahol rokonok és ismerősök üdvözölték régi barátjukat, és az ő kedvéért szívesen fogadták Pált is, aki kereszténynüldözésével idézte elő, hogy a jeruzsálemi menekültek elhozták ide az evangéliumot (ApCsel 11, 19). Ma csupán néhány rom emlékeztet a valamikor fényes városra, amelyben a görög lakosság a Makkabeusok napjai óta (1 Makk 15, 23) erős föníciai beütést mutatott, és zsidó kolóniák sűrűn helyezkedtek el közöttük (Jos. Flav., Zsidó régiségek 13, 10, 4; Philón, Ad Gaium 36). Ezt a Traianus alatt történt nagy zsidómészárlásokról szóló tudósítások is megerősítik[63]. Több hét telt el, amíg misszionáriusaink a város számos zsinagógájában beszéltek. Úgy látszik, a diaszporai zsidók itt nagyon türelmesek voltak. Semmiféle összeütközésről nem tudunk. Mivel Barnabásé volt az irányítás, bizonyára került a honfitársaival minden nézeteltérést. A zsidók között minden keresztény igehirdetést történelmileg kellett megalapozni; Krisztust mint a zsidó Messiás-várás, a legjobb prófétai hagyomány beteljesítőjét kellett bemutatni. A feltámadás nem okozott különösebb

problémát a farizeusok részére. A fő nehézség csak a mózesi törvénnyel kapcsolatos állásfoglalással kezdődött.

A mag el volt hintve, az embereknek volt min elgondolkodni. A termést majd a visszautazáskor lehet tető alá hozni. Most a magas felvidékre vezetett az út, a Pédiaiosz folyó mentén, amelynek Ciprus gazdag aratásait köszönheti. Már Nagy Heródes igen sok zsidót telepített ott le a rézbányák miatt, amelyeket Augustus császártól bérelt. A keleti szélétől a nyugatiig Ciprus légvonalban 150 kilométer hosszú. Ha Pál és kísérői fölkeresték mind a 15 jelentősebb várost, amelyekről Plinius beszél, és csak egyszer prédikáltak minden városban, a szigetnek hosszában való bejárása legkevesebb négy hónapig tartott. „Ringó erdők gyanánt pompáztak a gyümölcsöskertek, amelyekben ma is kimeríthetetlen bőségben terem a narancs és citrom, füge és eper, sárgabarack és franciabarack... Még ma is látható, hogy milyen termékeny lehetett valaha ez a sziget, amikor a mindent elpusztító török uralom a hajdan oly boldog szigetnek több, mint felét pusztasággá változtatta; ezt a rombolást az angol megszállás még távolról sem tudta orvosolni. Ciprus egyik legszebb fája a ciprus, amely nevével hazája hírnevét szétvitte az egész világba."[50]

Apró keresztény gyülekezetek alakultak mindenfelé. A kovász működött, az erjedés megindult. A művet majd Barnabás fogja bevégezni későbbi missziós utakon. A misszionáriusok a régi római úton haladtak, mely *Paphosz*ba vezetett. A hegység végre lépcsőzetesen leereszkedett a tengerpart felé. Fentről látták a tengerparton elterülő Ó- és Új-Paphoszt. Fent az Amatheusz, a mai Limaszol magaslatán állt Aphrodité hírhedt szentélye, aki a monda szerint itt jelent meg először az emberek között, és akit Venus Amathusia néven az ókori világ királynőjeként tiszteltek[56]. Nem Platón Aphroditéja volt ő, a görög szépség és báj istennője, hanem Asztarté, a föníciaiaknak, Kám fiainak kéjsóvár istennője, akinek gyalázatos misztériumai, termékenységvarázslata, a legalantasabb ösztönök otromba dicsőítése bizonyos meghatározott napokon nemcsak a sziget lakóit csábította oda, hanem más népek képviselőit is. Fiatal lányok űzték itt az istennő papnőiként szomorú mesterségüket. A szír—föníciai Baal- és Asztarté-tisztelet félelmetes romlottsága és förtelme volt ez, amely már meghódította Görögországot, és Carthagóból kiindulva pestises leheletével megfertőzte volna az egész Nyugatot, ha Róma a Gondviseléstől rá kirótt feladatát a „Carthaginem esse delendam" vastörvényével nem teljesítette volna.

Új-Paphoszban volt a római helytartó székhelye. *Sergius Paulus* hely-

tartó a római nemességből származott; Plinius szerint magas műveltségű, jelentős férfiú, természettudományos kérdésekben szaktekintély, a Tiberis szabályozására alakított bizottság tagja; érdeklődött bölcseleti és vallási kérdések iránt, becsületes, igazságkereső ember volt, nem pedig Pilátus-formájú, az élvezetekbe belecsömörlött kétkedő. Szent Lukács megértő embernek mondja, mert nyíltan kereste a természetfelettihez vezető utat. Hogy ő volt a helytartó, egy Ciprus északi partján, Szoloiban talált felirat igazolja. A kis sziget kormányzása sok szabadidőt hagyott neki a szellemi munkára. Mint minden prokonzulnak, neki is volt maga körül római patrícius-fiúkból álló udvara, akik későbbi hivatásukra, a provinciai közigazgatásra akartak képzettséget szerezni. A vidéki élet egyhangúságában, úgy látszik, Sergius szellemi emberek valamiféle társaságával is körülvette magát, tudósokkal, költőkkel és teozófusokkal, akik között egy Barjézus nevű tanult zsidó volt a legjelentősebb. Ez egyike volt ama zsidó mágusoknak vagy elimászoknak, akik a künikosz vándorbölcselők módjára ide-oda jártak. Az elimász az arab „ulema" görögösített formája, és annyit jelent: bölcs. Ezen az elimászon nem szabad valami tanulatlan varázslót vagy kuruzslót értenünk – ilyen nem nyerhette volna meg a helytartó bizalmát –, hanem művelt teozófust, aki jártas volt Egyiptom, Babilónia és Perzsia minden titkos tudományában. A zsidó mágia abban az időben tekintélynek örvendett, és bölcsességét az egyiptomi írásmagyarázóktól, sőt egyenesen Mózestől származtatta (21. j.). Sergius képzettségéről mindjárt nem leszünk valami lesújtó véleménnyel, ha meggondoljuk, hogy még egy Szent Ágoston is kilenc évig élt a manicheus titkos tanítás bűvöletében, és egy Rudolf Steiner a maga bölcsességiskolájával még a mi felvilágosult századunkban is követőkre talált. Ez volt az az idő, amikor szofistákká lettek a filozófusok és mágusokká a szofisták. Mindenféle filozófián egy leheletfinomságú réteg a keleti okkultizmusból: ezt akkoriban nagyra becsülték az előkelő házakban. A pogányság három fokozatban merült ki: a mitológiát, a naiv néphitet gondolatban és szóban szétnyálazta, szétmarta a felvilágosodás; a filozófia szofisztikává bomlott, s ezzel már elérkeztek a mágiához. A sztoikusokban azonban, a legmélyebben látókban a gondolat átfordult, és ismét visszatért az eredeti eszméhez: kell, hogy a világnak végső soron eredete és célja, ennélfogva alkotója és morális egysége legyen. Az angol Ramsay[38], Szent Pál korának kiváló ismerője azt írja: ez az elimász testesíti meg Sergius udvarában az emberi akaratra ható okkult erők legerősebb befolyását, és főképviselője annak a *mágikus világnézet*nek, amelynek szétzúzására jött el a kereszténység. A keleti misztikának pont ez ellen a torzszüleménye

ellen kellett Pál apostolnak élete végén A kolosszeieknek írt levélben és a lelkipásztori levelekben szívós harcot kiállania.

A két misszionárius igehirdetése napi beszédtéma lett. A helytartó vallásos beszélgetésre hívta meg őket a kormányzósági palotába. Ez volt az evangélium első közeledése a római arisztokrácia körei felé. Érezhető, hogy Barnabás és Pál erre az alkalomra szerepet cseréltek egymással. Nem a ciprusi, hanem a római polgár szereplése volt itt helyénvaló. Ismerjük Pál *missziós módszerét a pogányok között* lüsztrai, tesszalonikai (1 Tesz 1, 9) és athéni fellépéséből. Pogány hallgatóság előtt a természetes istenmegismerésből, a monoteizmusból, az immanens Istenből indult ki, „akiben mozgunk, élünk és vagyunk", *a bennünk levő Isten*ből; innen halad tovább *a felettünk levő*, a világfeletti teremtő *Isten*hez, hogy ebből vezesse le Istennek, velünk emberekkel való kapcsolatait és a gyakorlati következtetést, az Isten tiszteletét. Eddig a filozófusok nyugalmával beszélt. Ezután áttért a *Krisztusról szóló jó hír*re. Ebbe belemelegedett, és szinte lángolt, amikor a feltámadásról és damaszkuszi élményéről beszélt, az Úrról, aki egyesegyedül a „Küriosz", aki magában foglalja a világ egész üdvösségét. Az apostolnak átszellemült és saját eszméitől átforrósodott egyénisége nagy hatással lehetett a helytartóra. Mint okos ember, mint római jogász, hallani akarta az ellenpártot is, és megadta a szót az elimásznak is. Ezzel megkezdődött a világosság és a sötétség birodalma közötti küzdelem, amelynél drámaibbat el sem tudunk képzelni. Mint zsidó, az elimász is járatos volt a Szentírásban. De miért harcolt egykor Pál Istvánnal, mire való volt éveken át tartó kutatása és elmélkedése? Az apostol világosan látta, hogy milyen nagy hatással volt beszéde a rómaira, de a rómainak is látnia kellett, hogy Jézus vallása nem sápadt gondolatrendszer, hanem az Isten ereje, amely különb minden szemfényvesztő varázslatnál. A mágus szánalmas viselkedése, aki Pál átható tekintetétől támolygott, és megvakulva hagyta el a gyűlést, megnyitotta a helytartó szemét, meglátta, hogy a mágia teljességgel tarthatatlan, mert alapjában véve nem más, mint szemfényvesztés és ostobaság. A helytartó megtérése a kereszténység első diadala volt a római társadalom magasabb köreiben.

Simon mágus bukása óta most másodszor ütközött meg a kereszténység a keleti mágiával, és győzelmet aratott. A mágus leleplezésének óriási hatással kellett lennie a helytartóra. Ókori embert, mint amilyen Sergius Paulus volt, legtöbbször csak így lehetett meggyőzni a kereszténység igazáról. A kereszténység bizonyára sohasem hódította volna meg a régi kultúrvilágot, ha nem bizonyítja be a mágikus szertartások és misztériumok feletti fölényét. Ez a világ messzemenően a mágia befolyása alatt állt.

Ezért kellett az új vallásnak más úton eljutnia az emberek szívéhez, mint ma. Az akkori világ szemében csak az volt az isteni és igaz, amit csodálatos kísérő jelenségek hitelesítettek. Emiatt is van a csoda feloldhatatlanul összefonódva az újszövetségi elbeszélésekkel.

Ebben az epizódban annak a pusztító szemita tűznek egy sugarát látjuk hirtelen fellobbanni az apostol lelkéből, amely minket, nyugatiakat az ószövetségi prófétákban, pl. Illésben szinte megrettent[38]. Pál a legmélyebb gyökerében prófétai, Illés-természet; csakhogy a kegyelem befolyása a természetes sajátságot, ami a kereszténység előtti korában már-már sátáni jelleget öltött, most megfékezte és megáldotta. Ez a nap személyes diadala is volt. Ettől kezdve már nem Barnabás, hanem ő a főszereplő. Ez abból látható, hogy a nevét ezentúl mindig barátja neve elé teszik. Barnabás mindjobban háttérbe szorul, később pedig egészen eltűnik. A hagyomány úgy tudja, hogy a ciprusi missziót a továbbiakban sikeresen bevégezte.

Szent Lukács ettől kezdve már csak polgári nevén nevezi az apostolt, ti. Pálnak. Ő maga is így mutatkozhatott be a neve és származása után érdeklődő helytartónak. Most felcserélt egy szent nevet, amely a görög világban túlontúl hangsúlyozta az Izrael népével való vérségi kapcsolatot, az ő római nevével; ezzel a névvel egy új hang rezdült együtt: a római birodalomnak világot átfogó kiterjedése és az ő hivatása, amely abban áll, hogy e népek apostola legyen. Ezzel a görög-római világhoz fordul mint annak szabadszületésű tagja. Nem akar ebben a világban idegen, egy idegen keleti vallás hírnöke lenni. A pillanatot lélektani szempontból jól kiválasztotta. Az a pillanat volt ez, amelyben szembeszállt a Kelet mágiájával annak bizonyítására, hogy az evangéliumnak semmi köze sincs Kelet mágikus vallásaihoz. Az elimász nem tudta elfelejteni a vereségét. Létezik egy olyan hagyomány (Migne, P. G. 86, 189), amely szerint a mágus bujtogatására a zsidók később agyonverték Barnabást. Márk temette volna el testét egy római sírban Szalamisz közelében. Zénón császár uralkodása alatt (489) találtak rá szent testére Máté evangéliumával együtt, amelyet Márk tett a keblére[74].

Csakugyan megkeresztelkedett-e akkor Sergius, amint ezt hallgatólagosan mindig feltételezik? Az apostolok cselekedetei nem beszél róla. Talán a befolyásos elimász és követőinek fenyegető bosszúja késztette hamarosan való elutazásra az apostolokat. Valószínűbb azonban, hogy az idő előrehaladt, és hogy még mielőtt a hajózást megszüntették, a hideg időjárás betörése előtt át akartak kelni a Tauroszon. Pál soha többé nem kereste fel Ciprust. Barnabás alapításának és munkaterületének tekintette, és nem akart „idegen alapokon" építeni.

14. Útban a galaták országába

ApCsel 13, 13. – Vö. 2 Kor 6, 4–10; 11, 23–28; 2 Tim 3, 11.

Pál, akinek a tekintélye a mágus leleplezésével hallatlanul megnőtt, most keresztülvihette bizonyára már régóta dédelgetett tervét, hogy Kisázsiába menjen. Legszívesebben bizonnyal mindjárt Efezusba ment volna, mert előnyben részesítette a tengerparti városokat és a nagy közlekedési gócpontokat. Ám oda nem volt rendszeres hajó-összeköttetés, csak a déli partra, mégpedig Attaleia kikötővárosba. Mindez együtt dönthette el az apostol útirányát. Pálnak nem volt kész útiterve a tarsolyában, hanem sokszor hagyta, hogy az út nehézségei vezessék, és ebben Isten ujjmutatását ismerte föl. Abban az időben kényszerítő ok nélkül senki sem választotta a sok veszéllyel járó, időt rabló utat a maláriával fertőzött Pamphülián keresztül, a Tauroszon át; ilyen ok volt a kereskedők számára a haszon reménye, a katonának a kötelesség és a misszionáriusoknak Isten hívó szava. Pál részére ez a szó, hogy „veszélyes" vagy „nehéz", nem létezett. Azonkívül mint Tarzusz szülötte ifjúságától fogva rokonszenvet és lelki kapcsolatot érzett ezekkel a hegyeken túli nyers és ismeretlen népekkel. Nagyon sok zsidó is lakott ott, akik úgy követték a római gyarmatosítókat, mint a varjak a szántóvető embert. Ciprus élénk forgalmat bonyolított le Kisázsiával, és így a fiatal ciprusi egyházközségek valószínűleg kérték az apostolokat, hogy vigyék el az evangéliumot odaát lakó testvéreiknek is. Alighanem öntudatlanul működött Pálban egy bizonyos gyerekkorából maradt kalandvágy is. Mily gyakran fordul elő, hogy egy kutató férfikorában halad keresztül olyan országokon, amelyekről gyermekkorában álmodott. Gondoljunk csak Schliemannra és trójai ásatásaira! Minden férfiban szót kér az a gyermek is, aki álmaiban már elővételezte a jövőt.

45 késő ősze volt, amikor három barátunk Új-Paphoszból átkelt Kisázsiába. Hogy Pál nem Kilikiával kezdte, nagyon is érthető. „Senki sem próféta a maga hazájában!" A Taurosz szaggatott hegylánca fenyegető jégfalként meredt elébük az átkelés közben. Vastag felhősapkát viselt, és így még riasztóbbnak látszott. Pál jó társalgó és szellemes elbeszélő volt. Az a férfi, aki azt ajánlotta híveinek, hogy sohase hiányozzék beszélgetésükből a só, kellett, hogy maga is bőven rendelkezzék vele. „Látod, Márk – kiáltott fel –, ott túl, a fehér havasok lábánál fekszik Tarzusz, az én szülőhazám; a fehér fal mögött pedig a piszidiai Antiokheia. Gyakran hozták onnan a földművesek meg a kereskedők a kecskeszőrt édes-

apám üzletébe. Jólelkű emberek, s nem is olyan dacosak, mint amilyennek látszanak. Amott pedig a pamphüliai alföld terül el. Egészségtelen vidék, ott úgy hullanak az emberek, mint a legyek. Azt mondják, hogy a sátán megtestesült angyala emészti el tagjaikat, és az okozza, hogy zöldnek és sárgának látszanak[56]. Szinte el is hiszem! Nálunk Kilikiában is otthonos ez a sátán angyala. A mocsarakból kel ki esténként ködpárából szőtt libegő ruhában. Mikor még kisfiú voltam, megérintett egyszer a kezével. A keze mintha tűzből volna, felforr tőle az ember vére, a szeme pedig lázban ég. A legnagyobb iramban megyünk át ezen a vidéken. A Úr megoltalmaz minket ettől az öldöklő angyaltól és a délben támadó démontól." Márknak ma nincs jó napja. Egy szót sem szól már. Úgy látszik, az is kedvét szegte, hogy a nagybátyja, Barnabás átengedte a vezetést ennek a rettenetes Pálnak, aki „bátor vakmerőségében nem riad vissza semmitől", és ezen a hófalon át előre akar hatolni azokhoz a barbárokhoz. Egyet s mást már hallott is az iszauriai rablókról, akik kifosztják a magányos utasokat, a holttestüket pedig eltüntetik a hegyi patakokban. Márk még nem tudja megérteni a Mester szárnyaló szellemét. De eljön majd egyszer az idő, amikor nagyon is megérti őt (Kol 4, 10).

Kisázsia, amelynek déli partja mentén a hajónk haladt, akkoriban a hajdani helyi fejedelemségek, néptörzsek, provinciák, nyelvjárások, babonás szokások és különös kultuszok színes egyvelege volt. Noha a hellenizmus már messzire előrenyomult, azért minden városnak megvolt a maga külön istene; a neve ugyan görög volt vagy latin, de ázsiai eredetét mégsem tudta letagadni. A vidék szinte nyüzsgött a szentélyektől, furcsa misztériumoktól és papi testületektől. Pamphülia katonai jellegű császári provincia volt, propraetorral vagy vezénylő tábornokkal az élén. Minden provinciában fölállították az Augustusnak valamiképpen a tartományi székhelyekre támaszkodó [egyfajta metropolitai] szervezettel bíró papi testületét, a császár és az isteni Róma templomait pedig gazdag alapítványokkal látták el.

Kisázsia lakosságának különleges jellemvonása a vallásos érzék volt, amellyel a babonához és a roppant primitív formákban őzött titkos kultuszokhoz való vonzódás járt együtt. Ebben az időben garázdálkodott itt egy Tüanai Apollóniosz mint pogány „csodatevő", majd nem sokkal később Peregrinosz Próteusz és az Abónuteikhoszból származó Alexander hazug próféta, és a rendkívül hiszékeny népet elszédítve befolyásuk alá vonták.

Apostoli vándoraink *Attaleia* (ma: Adalia) öblében, a Kesztrosz torkolatánál szálltak partra. A tengeri rablók ellen a bástyák egész koszo-

rújával védett város büszkén tekintett le sziklatalapzatáról, akárcsak Amalfi vagy Sorrento, és narancs- és citromerdeinek aranyában sütkérezett. Innen folyami csónakon mentek tovább az árral szemben a néhány órányi távolságban északra fekvő *Pergé*be. Itt indult a Taurosz szurdokain át vezető hegyi út. A hegység lábánál vad kaktuszbokrok és házmagasságú tüskés opunciák szegélyezték az utat, feljebb már piniák, erdei fenyők és óriási rekettyebokrok nőtték be a hegyoldalakat, még feljebb pedig királyi cédrusok himbálództak a szélben. Egyre zordabb lett az út, és mind hűvösebben fújt a szél a hegyekről. Barnabás tűrte, hogy magával sodorja Pál lelkesedése, Márk azonban hevesen ellenkezett. Mit akarnának ők itt fenn a hegyek között? Nincs se zsinagóga, se oltalmat nyújtó gettó, hajszálnyira a szakadékok mellett járatlan hegyi ösvények, elsodort hidak, pallók, leselkedő útonállók! Nem így képzelte el a dolgot. A nagyváros fia, aki még sohasem állt harcban a vad természettel, elvesztette a bátorságát. Nem tudott, de nem is akart továbbmenni. Egy vezetésre született természetnek, mint amilyen Pál volt, merész féktelensége túlságosan keserves dolog volt számára. Nem érezte magát elég erősnek arra, hogy megállja a helyét a nehézségekkel és a veszélyekkel szemben, amelyekkel talán a pergéi korcsmáros ijesztgette, és föltárta nagybátyjának azt az elhatározását, hogy visszafordul, és a legközelebbi hajón hazautazik Caesareába. Barnabás nem helyeselhette ezt az elhatározást. Az elé a választás elé került, hogy vagy cserben hagyja Pált és a missziót, vagy elválik unokaöccsétől. Nehéz szívvel bár, de mégis ez utóbbi mellett döntött. Így kívánta az apostoli elkötelezettség.

A fiatal Márk meghátrálása mélyen sértette Pált. Még évek múlva is érezte e fájdalmat. Kishitűnek tartotta Márkot, és Jézus szavaira gondolt: „Aki az eke szarvára teszi kezét, és hátrafelé néz, nem alkalmas az Isten országára" (Lk 9, 62). De ama elhatározás mögött, hogy visszafordul, bizonyára egy még mélyebb ok rejtőzött Márkban, amit nem akart elárulni, s amit Lukács sem említ. Sokkal tapintatosabb annál, mint hogy ilyet tegyen. Inkább engedi, hogy találgassunk. Ha csak bátorság vagy fizikai teljesítőképesség hiányáról lett volna szó, aligha említette volna Lukács ezt az esetet. Roppant finoman mérlegelő író ő. Nála bizonyos súlya van annak is, amit mond, de annak is, amit elhallgat[32]. Márk Jeruzsálemben a régi apostolok között zsidó hagyományok világában nőtt fel, és ezek érzelmileg erősen összekötötték az ifjú egyházat a zsinagógával. A szilaj Pálnak azonban elszánt akarata volt, hogy az Egyházat leszakítsa a zsinagógáról. Márk Péter apostol leghűségesebb tanítványa és görög tolmácsa volt, s az is akart maradni. Szent Péter „Márk fiam"-nak nevezi

őt (1 Pét 5, 13). Így jelentkezik Pál életében már itt az a nagy probléma, amelynek megoldása az ő feladata volt, amely mindenütt rávetette a maga sötét árnyékát az életútjára, és amelyért később — amint még majd látni fogjuk — a barátság gyengéd szálait is fel kellett áldoznia. Ha az isteni gondviselés valakit nagy feladat megoldására hív meg, az ugyan a legnagyobb boldogság és áldás, mert Isten kitüntető bizalmának a bizonyítéka, de a feladattal megbízott ember részére nehéz terhet és tengernyi szenvedést jelent. Ez Isten szentjeinek és választottjainak sorsa. Isten barátsága egyúttal Istentől a vállunkra tett teher is. „Isten szava ugyanis eleven, átható és minden kétélű kardnál élesebb, behatol a lélek és szellem, az íz és a velő gyökeréig" (Zsid 4, 12). Hogy Pál ezeket a belső áldozatokat, amelyektől sokszor vérzett a szíve, meghozta, abban rejlik az ő apostoli nagysága. A szentek életében is előfordulnak persze időleges lehangoltságok, de nem lesznek úrrá rajtuk, az Isten országa nagy ügyei mögött háttérbe szorulnak. Így később Márk is legyőzte ezt az ifjúkori megtorpanást, és értékes munkatársa lett Pál apostolnak római fogságában[50].

Most a két barát kénytelen volt kettesben folytatni az útját. Magasalpesi jellegű új világ fogadta őket. Egy olyan ország, amely még ma is ismeretlen és idegen előttünk!* Hogy az ezekre a vidékekre tett utazások apostolainknak csak a testi teljesítőképességével szemben milyen igényekkel léptek fel, világossá válik előttünk, ha az akkori idők kezdetleges közlekedési viszonyaira és a klíma különbségeire gondolunk. Ott a különböző magassági szinteken az időjárás rendkívül hirtelenül változik. „Ma még virágzó barackfák mellett halad el a vándor, holnap pedig már heves hóviharral viaskodik egy frígiai hágó magassági szintjén. Tarzusz és a szíriai Antiokheia alig nyolcvan méterre fekszik a tenger szintje fölött, a piszidiai Antiokheia viszont 1200, Ikonion 1027, Lüsztra pedig 1230 méter magasan. Ehhez járul a hiányos élelmezés: vízbe áztatott száraz kenyér, marék olajbogyó, és amit még esetleg a szabad természet nyújtott, volt a két misszionárius tápláléka"[9] (22. j.).

Vadság dolgában a vidék nem maradt el a „Kilikiai kapuk" hágójától. „Gyakran vezetett útjuk olyan sziklás völgyön át, ahol két hatalmas sziklahegy között ásta meg magának a medret a Kesztrosz. Az egyik oldalon a magas sziklafalak, amelyeknek legfölső peremén egy pinia raj-

* Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy ezeknek az utaknak leírásában olyan kiváló hiteles tanúk jelentésére támaszkodhatunk, akik kutató buzgalmukban hűségesen utánamentek Szent Pálnak ezeken az utakon, így az angol W. M. Ramsay, A Deissmann, D. L. Schneller és újabban H. V. Morton.

zolódott bele a kék égbe, árnyékolták be a zord utat, a másik oldalon pedig a mélyben a Kesztros dübörgött tova gyakran tajtékozó lépcsőzetes vízesésekben sziklatömbökön és szakadékokon át. Ezekben a szurdokokban néha találkozott velük a rabló iszauriaiak egy-egy csapata, sötét tekintetű, bozontos szakállú, mindenre elszánt alakok, amilyeneket Pál néhány évvel korábban Arábiában látott gyalog vagy lóháton hosszú lándzsával a pusztában száguldozni. Jó egynéhány nyílvessző suhant el hajszálnyira az utasok mellett, míg kiderült, hogy nem gazdag kereskedők, akiktől a vagyonukat el lehetett volna rabolni. Olykor olyan útszakaszhoz érkeztek, ahol híd nélkül kellett átjutniuk a folyón. Mint a mai türkméneknek, át kellett úszniuk, vagy a legjobb esetben derékig elmerülve átlábalni rajta, ruhájukat és kevéske holmijukat egy-egy fatörzsön húzva maguk után."[50]

Három napon át kapaszkodtak a Kesztrosz mentén a hegyek között fölfelé. Most elérték a szoros legmagasabb pontját, és az északi oldalon le kellett ereszkedniük a piszidiai fennsíkra, hol piniaerdők között, hol pedig hegyi réteken át, ahol juhok, kecskék és veszedelmes bivalycsordák legelésztek. „Sietniök kell, hogy még az éjszaka beállta előtt elérjenek egy szegényes, piszkos tevehajcsárszállást, mert itt bizony az éjszaka nem barátja az embernek. A vadkutyák és a barátságtalan pásztorok állják el olykor dühöngve az utat, a fagyos éjszakai levegőből pedig, amely az oldalvölgyekből előtör, a láz démonjai fenyegetik a felhevült és elfáradt utast."[9] A kemény talaj vagy egy kihajló sziklafal szolgál nyugvóhelyül.

Milyen közel kerülhetett egymáshoz a két barát e hosszú vándorlás során![50] Semmi sem kapcsol úgy össze, mint a napokon át tartó gyalogos utazás kettesben Isten csodálatos hegyi világában, mint a közösen átélt örömök, az együtt kiállt veszélyek. Milyen gyakran gondolhattak a széthasadt sziklák láttán, a víznek és az Isten érezhető közelségétől borzongó óriási erdőségeknek zúgása közben a Sinai-hegyi hatalmas isteni kinyilatkoztatásra, hányszor magasztalhatták Jahve szent „Sziklája"-t, zendítettek rá Dávid csodálatosan szép, a hegyeket és a természetet dicsérő zsoltáraira! Hiszen a „Szikla" a jámbor izraelita számára istennév volt, Isten őserejének a jelképe. Pál A korintusiaknak írt első levélben (10, 4) úgy látja, hogy Isten sziklája mintegy együtt vándorol a pusztában népével, és vizet ad az elepedt embereknek. A sziklában Krisztus szimbólumát látja: „Ittak ugyanis a lelki sziklából, amely kísérte őket, s a szikla Krisztus volt." Vajon nem itt öltött-e Pál lelkében különösen konkrét formát a vizet adó Isten-sziklának ez a képe, amely földi zarándoklatunkat kegyelmével üdíti fel, amikor fáradtan és fölhevülten a sziklából előbugy-

gyanó vízsugártól felfrissültek? A régi idők jámborai nem öncélúan kéjelegtek a természetben, hanem isteni titkok hasonlatait és megnyilatkozásait látták benne. Így ezek az élmények valószínűleg hozzájárultak keresztény ismereteik elmélyítéséhez és szemléltetéséhez.

Boldog ujjongás szakadt fel keblükből, amikor a negyedik napon kiléptek a hegyek világából, és lent a magasan fekvő völgyben megpillantották egy alpesi tó kéken csillogó pompás víztükrét, mögötte pedig a hatalmas *Szultán-Dagh* sziklatömbjét. A mai *Egerdir-Göl* volt ez. „E 900 méter magasan fekvő tó partján az ember azt képzeli, hogy a felső-olaszországi Lago Maggiore bájos vidékére került. Ameddig a szemük ellátott, észak felé a 720 négyzetkilométer kiterjedésű kék tó terült el alpesi tájtól koszorúzva; igazi felüdülés a szemüknek a fáradságos hegyi út után... A mai egypár lapos csónak helyett számtalan hajó szelte a kék vizet, hogy lebonyolítsa a virágzó partmenti városok egymás közti forgalmát. A túlsó parton, szorosan a tó mellett fekszik a mai Egerdir városa; ez adta a tónak a nevét."[50] Ha Pál és Barnabás a tavon való hajóutat nem részesítették előnyben, akkor gyalog kellett menniük a tó keleti partján a széthasadozott hegyeken át; ezek meredeken emelkednek ki a víz széléből, állandó kilátást nyújtva a tóra és a túloldali római útra, amely Efezusból Antiokheián át Tarzuszba vezetett. Egerdir ma a végállomása az Efezusból kiinduló szárnyvasútnak, a szmirnai (izmíri) fővonal viszont Antiokheiától északra, Ikonionon át fut Tarzusz felé, s a Németországtól épített bagdadi vasútvonalba torkollik.

Vándorlásuk ötödik napján maguk mögött hagyták Egerdirt, és a hatodik napon feltárult előttük a nagyszerű Szultán-Dagh lábánál utazásuk célja, a *piszidiai Antiokheia*. Elsőnek a római vízvezeték hatalmas boltíveivel találkoztak. *Piszidia* vidéke Amüntasz galata király egykori birodalmának legdélibb része volt; most a *Galatia* nevű római provinciához tartozott. A rablók garázdálkodásának megfékezésére Augustus és Claudius császár roppant hatásos eszközhöz nyúlt. Római veteránteleplüléseket létesítettek mindenfelé. Antiokheia is ilyen itáliai jogokkal rendelkező római kolónia volt. A Caesartól egykor Galliában toborzott *kelta* „Alauda" légiónak, amelynek ezredzászlaját pacsirta díszítette, a veteránjai voltak a fő telepesek (7. j.). Az egész városban a cserző műhelyek szaga terjengett. A zsidók, akiket a bőrkereskedelem csalogatott ide, jelentős kiváltságokat élveztek itt, mint mindenütt nagy pártfogójuk és adósuk, Caesar napjai óta. Nem ok nélkül sírtak éjszakákon át a ravatalánál amikor meggyilkolták[71] (13. j.).

Antiokheia is szent város volt; egy idevalósi férfi-holdistennek volt

szentelve, akinek *Men*, vagy ahogy a rómaiak mondták: *Lunus* volt a neve. Pál a város kapuja fölött megpillantotta a képét: frígiai sapka a fején, két szarv nőtt ki a válla fölött, keze pedig lándzsára támaszkodik[12].

Ez a *Men* valószínűleg nem volt más, mint az iráni zord hegyekből leszállt óperzsa világosságisten, a Mazda-vallás *Mithrásza*, akit Babilóniában Samas nevű napistenként, Szíriában Baalként, Frígiában és Trákiában mint Attiszt vagy Szabazioszt, a görögök pedig mint Hélioszt tiszteltek, itt a galaták földjén viszont az ősi holdistennel olvadt össze[37]. A Men- és Mithrász-kultusz iráni eredetű, alapgondolatában egységes világvallás volt, amelynek a Rajna partvidékéről ide vándorolt ingatag galaták feláldozták saját druida kultuszukat. Kelta anyaistenségeik révén Kübelének, az istenek anyjának frígiai kultusza sem volt valami szokatlan dolog a galátáknak. Krisztus két hírnökének persze sejtelme sem volt ezekről a vallástörténeti összefüggésekről, amikor 45 őszén Men alakjában a kereszténység főellensége köszöntötte őket a város kapujáról. „Ugyanúgy, mint Tarzuszban, tűzfényes éjszakákon itt is lefolytak azok a vad természetimádó orgiák, amikor a pogány antiokheiaiak örömujjongásával hódoltak a napnak, holdnak, a csillagoknak és a templom nagyszámú személyzetének seregével a vallás nemes nevében a legféktelenebb kicsapongásokat űzték."[50] Rájuk utal Pál, amikor a múltba visszapillantva azt írja A galatáknak írt levélben: „Azoknak szolgáltatok, akik természet szerint nem istenek, és szolgái voltatok az erőtlen és nyomorúságos elemeknek" (Gal 4, 8). A török Jalovacs városka mellett még ma is ott hevernek hatalmas márványtömbök, nagy tökélyű baráz-dált oszlopok, az antiokheiai hajdani Akropolisz egyik templomának maradványai[74].

Ahogy ma fekszenek a törökök a városon átfolyó hegyipatak partján a platánok alatt gyékényükön, szürcsölik a kávéjukat és szívják a vízipipát, úgy heverészhettek akkor is a jó galaták, a görögök és római nyugdíjasok, és kíváncsian mustrálgathatták a két jövevényt. Pál és Barnabás honfitársaik után érdeklődtek. El is irányították őket a zsidónegyedbe, ahol egy céhtársnál, egy szőnyeg- és sátorkészítő családban barátságos fogadtatásra találtak.

Itt az ideje, hogy Szent Pál *külső missziós módszeréről* is szót ejtsünk. Ha nem volt is kész missziós térkép a zsebében, mégsem szabad azt gondolnunk, hogy terv nélkül járt el. Két dolog tűnik fel és határozza meg sokoldalúan az útját. Rendszerint azt a barázdát követi, amit a zsidó kivándorlás hosszú idők óta meghúzott. A hellenizált diaszpora-zsidóság a zsinagógák hálójával vonta be a római birodalmat. Azonfelül Pál

szívesen választott olyan helyeket, ahol mesterségét gyakorolhatta. Ez ugyan időt vett igénybe, de közben alkalma volt, hogy az embereket jobban megismerje, és anyagilag független maradjon, jóllehet azt az evangéliumi elvet képviselte, hogy az evangélium hirdetőjének joga van arra, hogy az evangéliumból éljen is. Ő azonban büszke arra, hogy azt mondhatja, hogy ő semmibe sem kerül a közösségnek. Így gondolkodott Barnabás is. Ez a módszer bizonyos rendszeresség és egyformaság bélyegét üti Szent Pál missziós életére: Megérkezik egy városba, elmegy a zsidónegyedbe, munkahelyet keres, itt keleti szokás szerint befogadják a családi közösségbe, és mindjárt meg is kezdi a munkát a szövőszéken. Az első szombaton elmegy a zsinagógába, mint törvénytanító mutatkozik be, és megkapja a díszhelyet. A Szentírás olvasása után a zsinagóga elöljárójának megbízásából odalép hozzá a „hazzán" (templomszolga) és felkéri, mondjon épületes beszédet a gyülekezetnek.

Pálnak nem volt más lehetősége. Új vallást, amely nem akart beolvadni az államvallásba, a „religio illicita" birodalmi törvénye alapján tilos volt hirdetni. Csak a zsinagógának volt meg az államilag elismert joga arra, hogy prozelitákat gyűjtsön. A pogányok évtizedeken át nem tudták megkülönböztetni a kereszténységet a zsidóságtól. Mindkét félnek, a keresztényeknek csakúgy, mint a zsidóknak időnként szenvedniük kellett amiatt, hogy így összetévesztették őket (ApCsel 18, 2; 19, 33).

Minden készen állt tehát, hogy a termést, amely már fehérlett a szántóföldeken (Jn 4, 35) betakarítsák Krisztus csűrébe: a római birodalmat a világra kiterjedő forgalmával, a görögséget világnyelvével, világkultúrájával és megváltásvágyával meg a zsidóságot, amely egyistenhitével, erkölcsi törvényeivel és a prozelitáknak ehhez vonzódó seregével akaratlanul bár, Krisztusra előkészítő nevelő és a kereszténységnek előcsarnoka lett.

Így kezdődött Pál és Barnabás kisázsiai nagy hadjárata, amely bátorság és veszély, nélkülözés és szenvedés dolgában semmiben sem marad el a tízezer görögnek a Fekete-tengerhez való menetelése mögött. Micsoda hűhót csapott volna belőle Xenophón, Szent Lukács viszont szerényen hallgat róla. Úgy látszik, hogy Pál még a barátjának sem sokat mesélt. Ha ellenfelei beszédre nem kényszerítik, semmit sem tudnánk róla (2 Kor 6, 5; 11, 26).

15. A piszidiai Antiokheiában

ApCsel 13, 14. – Vö. 2 Kor 6, 4–10; 11,23–25; 2 Tim 3, 11; Gal 4, 13–14.

Ünnep van az antiokheiai zsidónegyedben. A bazárok mind bezártak. Ünneplősen, csoportokba verődve sietnek a zsidók és sok „istenfélő" pogány a zsinagógába. Ez az Anthiosz folyó partján áll, hogy kéznél legyen a tisztulásokhoz szükséges víz. Két olajág és ez a felirat van az ajtó fölött: „A héberek temploma". A földszinten a mosdóhelyiségek vannak. Aki tiltott húst, halottat vagy sírt érintett, előbb mosakodni tartozik. Széles kőlépcső vezet föl az imaterembe. Zöld függöny takarja el azt a falmélyedést, ahol a Biblia tekercsei vannak. Előtte a hétágú gyertyatartó áll. Lámpák függnek a mennyezetről. Középen emelvényen áll az olvasóállvány. Az asszonyok oldalt ülnek farácsok mögött. Két írástudó érkezésének híre szájról szájra jutva már elterjedt. Pál és Barnabás a barna – fehér csíkos köpenyt, a „talith"-ot viseli, hogy megkülönböztessék magukat a prozelitáktól. Minden szem rájuk irányul. Pál mint törvénytanító mutatkozik be, Barnabás mint levita. Lemondanak arról, hogy a rabbik mellett díszhelyeket foglaljanak el, megemlékezve Jézus intelméről: „Óvakodjatok az írástudóktól! Szeretnek hosszú köntösben járni, és szívesen elfoglalják a zsinagógában a főhelyeket" (Mk 12, 38; Lk 11,43; 20,46). Az imádság után a templomszolga kiemel egy könyvtekercset a függöny mögül, lehúzza róla a tarka szövésű takarót, és kigöngyöli addig a helyig, ahol az elmúlt szombaton abbahagyták a felolvasást. A felolvasás után az elöljáró odaküldi a szolgát Pálhoz, és felkéri, hogy szólaljon fel. Pál előlép, és kinyújtja a karját. Ez volt az ókori szónok szokásos tanító gesztusa.

Az apostol missziós beszédeinek megvolt az egységes alakja, határozott kerete, amelyet a pillanatnyi szükséglet szerint töltött ki. *A missziós beszéd két vázlatát* készítette el, egyet *a zsidók* és másikat *a pogányok* részére. Szent Lukács az ApCsel 13, 15. skk.-ben egy a zsinagógai hallgatóság részére készült missziós beszéd mintavázlatát őrizte meg rövid körvonalakban[35a]. Három részből áll, ezeket a „Férfiak, testvérek!" megszólítás választja el egymástól. A zsidók őseikre büszke nemzetség voltak a legrégibb emlékekkel, amilyenek valaha is voltak egy népnek. Tudatában voltak annak, hogy van mondanivalójuk a világ számára, méghozzá három dolog: átszellemült egyistenhitük, fennkölt erkölcsi törvényük és a Megváltót váró reménységük. Úgy álltak a sok istent imádás és a bűn világának közepén, „mint egyetlen józan nép a támolygók között"

(Lotze). Egész történelmük folytonos megemlékezés volt a „magnalia, mirabilia et terribilia Dei-re, az Isten nagy csodálatos, hatalmas tetteire" (105. zsolt.). Ilyen néphez szólva mindig a történelmébe kellett kapcsolódni. És így Pál azzal kezdte a beszédét, hogy áttekintette, miképpen vezette Isten Izraelt az ószövetségben, amelynek a Messiás volt a titkos tartalma. Már az első mondatoknál örömmel intettek egymásnak az emberek: „Figyelj, messiási beszéd!" Lépésről lépésre fejtette ki előttük az egész világot átfogó isteni *ígéreteket*, amelyek céltudatosan Krisztusba torkolltak. Amikor eljutott Dávidig – anélkül, hogy elhagyta volna a prófétai talajt –, észrevételenül Jézusra terelte a gondolatmenetét: „Dávid nemzetségéből kell jönnie!" A zsidóságnak a babiloni fogság óta bekövetkezett helytelen fejlődését mellőzte. Azután arra késztette hallgatóit, hogy átéljék azt a nagy népi megmozdulást, amely tizenöt évvel azelőtt végigremegett egész Palesztinán: a keresztelő mozgalmat a Jordánnál és János prófétai alakját. Ennek a keresztelő mozgalomnak a hullámai egészen Kisázsiáig eljutottak.

A második részben azután hatalmas ugrásokkal tört a célja felé: nem Ábrahám vagy a tőle való leszármazás volt a történelem értelme, hanem az Isten országa! Isten valóban azt küldte el, akibe, a minden népet átfogó szeretethatározat parttalan óceánjába torkollnak az összes ígéretek, mint a patakok: *Jézust!* Most elhangzott a nagy szó, kimondta azt a nevet, amely vízválasztóként áll a népek és a századok között. És most Pál a maga nagyvonalú módján megmutatja, hogyan teljesült be a Messiás engesztelő haláláról szóló jövendölés Jézuson Izrael atyáinak elvakultsága folytán. Tudjuk, hogy a zsidók abban az időben éppen a 21. zsoltárt, amelyet Jézus sugalmazott ősatyja ezer esztendővel azelőtt a szenvedés nagyszerű látomásában költött, és amelyet Jézus a kereszten imádkozott, minden szombaton olvasták a zsinagógában, könyv nélkül tudták, és klasszikus messiási zsoltárnak ismerték el:

Istenem, Istenem, miért hagytál el...?
De én csak féreg vagyok, nem ember,
az emberek gúnytárgya s a népek megvetettje...
Elosztják maguk közt ruhámat,
köntösömre pedig sorsot vetnek.

Nem úgy sikolt-e ki ebből a zsoltárból a golgotai kiáltás, mint amely egyetlen ember ajkáról szól? A hivatalos zsidóság izzó nemzeti önáltatásában ezt a zsoltárt a névtelen, szétdarabolt és leigázott nép politikai

gyötrelmeire vonatkoztatta, azokra a „messiási fájdalmak"-ra, amelyekből majd a nagy nemzeti hős fogja őket megszabadítani. Pál azonban megmutatja hallgatóinak, hogyan szolgáltatták ki „Jeruzsálem lakói és vezetőik" tragikus félreértésből Messiásukat, mint a nemzet ellenségét a pogány Pilátusnak, aki öntudatlanul véres iróniával juttatta ezt az elvakultságot a kereszt feliratában kifejezésre, és hogyan folyt a bűnnek és a tévedésnek ebből a szövevényéből Isten üdvözítő határozatának beteljesülése. Azt is ecsetelhette hallgatóinak, amit talán a Főtanács jegyzőkönyveiből tudott, hogy miképp gúnyolták a zsidó papok haldokló Messiásukat: „Ha te vagy a Messiás, akkor szállj le a keresztről!", és hogy az a felelet, amit a haldokló Jézus ebben az órában a Főtanácsnak adott, éppen a 21. zsoltár volt! Mint népének messiási képviselője, mint a „zsidók királya" mondja ki Jézus és az ő ajkával a nép magára az elvetés ítéletét: „Én Istenem, miért hagytál el engem?" Elhagyta Messiását, és ezért Istentől elhagyatva fog ide-oda tévelyegni, míg az idők végén majd elismeri Messiását. És a haldokló Messiás második felelete ez: nem zsidó világuralmuk álmát fogja beteljesíteni, hanem a próféták vágyát: az összes népek megtérését és a keresztje alatt egyetlen, világot átfogó istenországgá való egyesítését. A 21. zsoltár a jövendőnek ezzel a tüzes látomásával zárul:

A föld határai erről emlékeznek,
és az Úrhoz térnek mind.
Leborul előtte a pogányok minden törzse,
hiszen az Úré a királyság, ő uralkodik a népeken.

Valamikor Pál is félreértette e jövendöléseket, de Damaszkusznál megvilágosodott előtte az értelmük. Hogy minden népnek a szemét megnyissa Isten szeretete eme határozatának megértésére, ez mostani küldetése. „És mi ketten mint az Ő hírnökei állunk előttetek!" A feltámadt Krisztus tanújaként áll itt Kisázsiában, holnap pedig majd Macedóniában és Görögországban, azután Rómában és végül Hispaniában; nem fog addig nyugodni, míg el nem jut mindenkihez ez az üzenet. Van valami döbbenetes egy ilyen meggyőződésben, ekkora hivatástudatban, ilyen végsőkig kitartó hűségben!

A harmadik részben Pál hallgatóinak legsajátosabb belső tapasztalatára hivatkozik: „Jól tudjátok ti is, hogy Mózes törvénye nem hozta meg nektek a megigazulást. Jézusban azonban megtaláljátok, amire vágyakoztok: bűneitek bocsánatát, a békességet és a kiengesztelődést Istennel."

A törvény és a kegyelem ellentéte itt ragyog fel először. Ez Pál apostolnak az oroszlánkörme! A vallási vezetési igény zsidó rendszere egy magasabb helyről jött üzenet, Istennek a történelembe való újólagos beavatkozása folytán meghaladottá vált és megszűnt.

Az elöljárók néma csendben néztek maguk elé. „A keblükben titkos aggodalom ébredezett." Hangzavar keletkezett. A zsidók vitába kezdtek egymás között az ószövetségi bizonyítékokról. A prozeliták és az istenfélők fellelkesedtek: ez az ember nem tesz különbséget köztünk és közöttük. Kezdetnek ez nem volt rossz. Kinn közrefogják Pált és Barnabást, és kérlelik, hogy maradjanak náluk, és a legközelebbi szombaton beszéljenek megint.

Az elhangzott beszéd a város szenzációja lett. Az egész héten a lakásukon látogatókat fogadtak a misszionáriusok. Hogy valóban igaz az a dolog Jézus körül, és hogy Pál csakugyan látta őt? Nem győztek eleget beszélni mindarról, ami Jeruzsálemben történt, s amiről csak homályos hírfoszlányok kerültek ide.

A legközelebbi szombaton már jóval korábban zsúfolásig megtelt a zsinagóga. Nagyon sokan kívülrekedtek. Az elöljárók bosszankodva vették észre, hogy a pogányok többségben voltak. Úgy érezték, hogy megzavarták őket vallási birtokukban. Nemzeti örökségnek tekintették a messiási reménységet, amit kizárólag csak ők kaptak. Kelletlenül bár, de mégis újra átengedték a szónoki emelvényt a két jövevénynek. Elhatározták azonban, hogy ezúttal hevesen ellentmondanak.

Először Barnabás beszélt a maga megnyerő, szívélyes modorában. Ki tudott volna ilyen férfira haragudni? Valami békülékeny vonás volt a természetében. Inkább azt hangsúlyozta, ami összeköt, mintsem azt, ami szétválaszt. Azután Pál következett. Abból a zárószóból, amellyel Pál a választóvonalat meghúzta, arra következtethetünk, hogy igehirdetésének választott *szentírási szövegrésze* Izajás 49. fejezete volt. Izajás 42. fejezetéből tudták a zsidók, hogy Izrael hivatása megismertetni a világgal a kinyilatkoztatást. De éppen a 49. fejezetben ébred tudatára Izrael magas küldetésének: „Halljátok, szigetek, és figyeljetek, távoli népek!... Jahve szól hozzám: Kevés az, hogy szolgám légy, s fölemeld Jákob törzseit, és visszatérítsd Izrael maradékát. Nézd, a nemzetek világosságává tettelek, hogy üdvösségem eljusson a föld határáig!" (Iz 49, 1–6.) Ám, hogyan teljesedjenek be ezek az ígéretek? A nép szétszóródott, Dávid házát megalázták, a templom tele pogány ocsmánysággal! Pál az ígéretek és a szomorú jelen közti ellentmondást a Gondviselés fényében fejti meg. Éppen a nép szétszórása volt az első hajnalpír.

Ha Izrael nem szóródik szét a pogány világban, a szabadító utáni vágyakozás Jákob csillagaként sohasem kelt volna fel a pogány világ felett. Mint idegenbe szakadt hazátlanok lettek a szolgái Jahvének és a Messiásnak, a pogányok világosságának adventi prédikátorai. Hiszen lehetetlen, hogy Isten üdvözítő világterve csupán a zsidókra vonatkozzék. Össze kellett törni az agyagedényt, hogy tartalma minden ember közkincsévé legyen.

Az apostol most minden kitérő nélkül csak Jézusról beszél. Izrael előjogainak vége. Nem a választott néphez való vér szerinti tartozás a mérvadó, hanem a Jézusba vetett hit. Ő azért jött, hogy ledöntse a válaszfalakat zsidók és pogányok között. „Krisztusban nincs különbség zsidó és pogány, úr és szolga, férfi és nő között. Krisztusban mi mindnyájan egy személy vagyunk!" Az elöljárók már látják, hogy a válaszfal, amelyet évszázadokon át építgettek, recsegve-ropogva kezd összeomlani. Vad szenvedéllyel ugráltak fel a padokról. Ordítozás, fütyülés szakítja félbe a szónokot: „El vele! Hitehagyott! Ilyen Messiás nekünk nem kell!" Irigység és nemzeti gőg torlaszolja el előttük az igazsághoz vezető utat. Még egészen jámbor embereket sem képes megközelíteni egy-egy tanítás, ha az velük született előítéletekbe ütközik[17]. A pogányok ellenben ujjongva ünneplik a misszionáriusokat. A zsinagóga megrendült dicsérő énekeiktől, és ez kiterjedt a kívülrekedtekre is. Pál állt az emelvényen, mint egy ércszobor, és hallgatott. Tekintete befelé fordult, mintha egy láthatatlan személlyel beszélne. Ez életének ismét döntő órája volt. Nem sok ideje maradt: egy rövid pillanat alatt, a köröskörül tomboló ellentmondások közben hozta meg életének azt a *döntését*, amely a jövő egyháza részére tökéletes átalakulást jelentett. Az Úr föltárta előtte egy pillanatra a jövendőt: hogyan fogják üldözni mint hitehagyottat, hogyan fogja követni népe gyűlölete, bárhová megy is; és ez a nép borzalmas lesz a gyűlöletében. Pál igent mond a sorsára. Azután kierőszakolja magának ismét a meghallgattatást, és lassan, kimért szavakkal, belső izgalommal és rendíthetetlen határozottsággal megszólal: „Először hozzátok kellett szólnunk, de mivel ti magatok nem tartjátok magatokat méltónak az örök életre, ezért a pogányokhoz fordulunk! !"A kocka el van vetve. A szenvedés ezentúl úgy fog összecsapni a feje fölött, mint ahogy a tenger hányja hullámait. Barnabás szilárdan barátja mellé állt, és együttesen tárták az elöljárók elé a próféta ígéretét: „Nézd, a nemzetek világosságává tettelek, hogy üdvösségem eljusson a föld határáig" (Iz 49, 6). Ez a prófétai szó leszerelte a zsidókat.

Pál apostol ezen a napon mintegy magasra vonta zászlaját az Egyház hajójának árbocán[32]. Ezentúl az ő szellemének pecsétjét fogja magán

viselni az Egyház, mert ő ragadta meg a legmélyebben a Mester *univerzális szellemét*. Krisztus egyháza világegyház, amely minden nemzetet magába fogad, de egyikhez sincs odaláncolva. Számunkra ez ma közhely vagy annak kellene lennie. De a zsidók szemében nem kevesebbet jelentett, mint szellemi forradalmat. „Hús és vér" elválasztja az embereket, a népeket egymástól, a lélek az, amely egyesíti őket. Krisztus az összekötő kapocs ég és föld, ember és ember, nép meg nép között.

A két misszionáriusnak ezentúl tilos volt a zsinagógában fellépnie. Ezért bérelt lakásukon, magánházakban, tetőteraszokon és a szabadban tanítottak. Krisztus növekvő titokzatos testének egyre több sejtje alakul meg. A hivők minden este Pál és Barnabás köré gyülekeztek, később pedig a tőlük kiképzett preszbiterek és tanítók (katekéták) köré. Pál A galatoknak írt levelében (6, 6) ezeket a tanítókat említi, és elismeri azt a jogukat, hogy viszonzásul tanítványaiktól nyerjék megélhetésüket. „Akit az igazságokra tanítanak – mondja –, engedjen részt tanítójának minden javából", azaz a kapott szellemi javakért adjon anyagi javakat oktatójának. Micsoda *remek munkaterület*, olyan, mint annak idején a szíriai Antiokheiában! Most a zsidóktól nem zavartatva oly szemléletesen állíthatták a megfeszített Krisztust az üdvösségre sóvárgók szeme elé, hogy a természetnek ezek az egyszerű gyermekei gyakran könnyekre fakadtak (Gal 3, 1). Itt nem volt már szó arról a számtalan kicsinyes zsidó előírásról, étkezési törvényekről, tisztulási szabályokról, újholdról, ezekről „az erőtlen és esendő elemekről" (Gal 4, 9). Az az Isten, akit Pál és Barnabás hirdetett, nem volt kicsinyeskedőn számoló kereskedő vagy földesúr, aki minden fillérért perlekedik és alkudozik szolgáival, hanem nagylelkű király, „aki szabad királyi kegyelmező szavával" minden bűnöst üdvözít. Milyen bárgyúságnak tűntek most az istenek atyjáról, Zeuszról szóló mesék, aki folyton csak szerelmi kalandok után futkosott, vagy az istenek anyjának, Kübelének a története, aki gyászolta az ő szeretett Attiszát, akit vadkan tépett szét, és aztán állítólag föltámadt; képét papjai megfürösztötték a folyóban, szamárfogaton körülhordozták, és fizetés fejében mutogatták! Milyen nevetséges lett most a szemükben a bután bámuló holdisten, Lunus vagy Men[56]. Senki sem tudta megmondani, hogy éltek-e egyáltalán, és mikor. Minél tüzetesebben vizsgálta az ember a dolgot, annál hihetetlenebbé vált. De erről a fönséges Krisztusról tudja az ember, hogy tizenöt évvel ezelőtt még itt élt a földön, hogy barátai még élnek, és hogy ő jelent meg ennek a Pálnak, és ő küldte őt hozzájuk (Gal 4, 4–7). És hogy megszabadította őket mindettől a kísértetjárástól és a tőlük való rettegéstől! Manapság el sem tudjuk már képzelni, milyen nyomás alatt

élt az antik ember lelke a babona miatt. Valóban ördögi zsarnokság volt ez, hasonló a középkori boszorkányhithez, ami ugyancsak visszaesés volt a pogányságba. A közösség egyre szorosabbra zárult apostolai köré. „Boldog lelkesedés"-ük határtalan volt (Gal 4, 15). És micsoda ünnepi órák voltak azok, amikor a hittanulók újabb csoportját vették föl! Akkor az egész egyházközség fehér ruhában vonult le az „Anthiosz zúgó hullámaihoz, amely a Szultán-Daghról indulva a közeli Egerdir-tóba ömlött"[50]. Ez a friss lendület csakhamar átcsapott a vidékre is. A vásárra érkező földművesek kereszténnyé lett városi rokonaiktól és üzlettársaiktól értesültek arról a boldogító örömről, amelyre rátaláltak, és kérték az apostolokat, hogy menjenek ki hozzájuk is. Így be is járták a Szultán-Dagh lejtőin és a tó partján fekvő számos városkát. „Jalovacs környékén még ma is található néhány barátságos, kertekkel övezett, kiadósan öntözött falu, amely a völgyben vagy festőien a magaslaton fekszik."[50]

Van egy figyelemre méltó és jól megalapozott vélemény, hogy Pál A galatáknak írt levelét elsősorban a dél-galatiai közösségekhez intézte. Ha helytálló ez a vélekedés – és egyre világosabban látni fogjuk, hogy az –, akkor az is biztos, hogy A galatáknak írt levelében (4, 13) említett *betegség* itt, Antiokheiában támadta meg először az apostolt. De enélkül sem lenne csodálni való, ha Pál a mláriával fertőzött Pamphülián való átutaztában magába ne szívta volna a csíráit a malárialáznak; ezt a kimerültség állapota váltja ki. Így aztán Pál egy napon magas lázzal feküdt a lakásán. Háromszor szenvedte már végig ezt az állapotot, amikor A korinthusiaknak írt második levelét írta; háromszor kérte az Urat, hogy vegye el tőle ezt a „testében levő tövist".* Most is erre kérte az Urat, amikor lázban feküdt, a munka pedig úgy sürgette. De csak ezt a hangot hallotta a lelke mélyén: „Elég neked az én kegyelmem. Mert az én erőm testi gyengeségben nyilvánul meg a maga teljességében" (2 Kor 12, 9).

Micsoda áldásos erők fakadtak ebből a betegségből! Pál nem szívesen mondott volna le ezekről a nehéz napokról. Mert most mutatkozott meg a legmeghatóbban az újonnan megtértek ragaszkodása és hálája. A mláriás beteg undorodott magától, s azt hitte, hogy mások ugyanígy éreznek iránta. Boldog volt az a beteg, aki magányos szobácskájában elrejtőzhetett a kíváncsiak szeme elől!. A keleti élet nyilvánosságában azonban nem volt külön szobája Pálnak a maga számára. Ott feküdt a közös helyi-

* „A testben levő tövis" kifejezést már Tertullianus ősi hagyomány nyomán őrjítő fejfájásra értelmezte.

ségben, amely egyszerre volt lakószoba és műhely, s amelynek az utca felé sem ajtaja, sem fala nem volt, kitéve mindenki tekintetének. Hogarth angol régész az általa közzétett feliratokból igazolta, hogy a malária a pogány néphit szerint azon betegségek közé tartozott, amellyel az istenek azokat sújtották, akik tisztátalanul közelítettek valamely szentélyhez[38]. A babonás keleti ember egy ilyen valamely istentől megvert beteg láttán, akárcsak az epileptikusok (a „szent betegség"-ben szenvedők) előtt is mintegy a démon elhárítására köpni szokott egyet. Bizonyára erre utalva mondja Pál A galatáknak írt levélben: „Hiszen tudjátok, mekkora próbát kellett kiállnotok testi állapotom miatt! De ti mégsem vetettetek meg, és nem utasítottatok el, hanem úgy fogadtatok, mint Isten angyalát, mint magát Krisztus Jézust" (4, 14). Ezek a naiv, jóakaratú, természetes emberek eleinte bizonyára bátortalanul és kíváncsian kukucskáltak be, aztán minden nap elmentek, és a maguk módján kifejezték neki tiszteletüket és részvétüket, amikor ilyen holtfáradtan, üveges szemmel és tüzes orcával ott látták feküdni kedves apostolukat. A saját betegeik ordítoztak, őrjöngtek, ostoba dolgokat beszéltek, és gonosz szellemeket láttak. Egészen más volt ez a Pál! Még lázában is Krisztusról beszél, vele társalog, zsoltárokat énekel neki. A galaták itt ébredtek rá, hogy valami különös dolog kereszténynek lenni, hogy a keresztény még a betegségben és a halálban is egészen más ember. Nem, ez előtt a Pál előtt nem tudtak volna köpni, mint valami természetfeletti lényre néztek rá. Legszívesebben kivájták volna szemüket, s neki adták volna, amikor begyulladt szemét látták (4, 15). Ekkor támadt először sejtelmük a keresztény szenvedés és betegség értékéről.

De még más vonatkozásban is nagy áldás lett ez a betegség. Ez lett ugyanis az oka annak, hogy Pál lemondott a jón partokra való utazás tervéről, és teljesen a dél-galatiai kerületek misszionálására szentelte magát. Mert mindig a „nyitott ajtó" gyakorlati elvét követte (1 Kor 16, 9), azaz mindig odament, ahol ajtó nyílt az evangélium előtt.*

Így keletkeztek a galatiai egyházak. Galatia (=Gallia) nagyon tág fogalom volt. Eredetileg gallok vagy kelták törzsi megjelölése volt, Pál idejében az egyik római provincia neve, amelyben a korábban Amüntasz galata király alatt egyesített sok kelta, fríg, piszidiai és lükaoniai törzs élt, akik görögül beszéltek, de akiket római hivatalnokok kormányoztak. Tulajdonképpeni galaták kivált a kelta légió veteránjai között voltak ta-

* A „nyitott ajtó" fogalma Pál apostoltól az angolok révén kerül bele a modern idők politikai-diplomáciai nyelvezetébe.

lálhatók. Mint rabszolgák és rabszolga-kereskedők (gallo-graecus) is ismeretesek voltak a galaták.

Így telt el egy esztendő, sőt még több is. A galaták első, legnagyobbrészt pogánykeresztény egyháza megalakult. De már mutatkoztak egy közeledő üldözés első előjelei. A zsidóknak jól bevált módszerük volt akkor keresztény ellenfeleik felszámolására. Üzleti érzékük és pénzük révén kitűnő kapcsolatokat tartottak fenn a befolyásos körökkel. Gazdag zsidónők gyakran kötöttek házasságot görög és római hivatalnokokkal, és barátnőik a városatyák feleségei közül kerültek ki. Így a zsinagóga a buzgó asszonyokon át vezető kerülőúton meg tudta nyerni a városi rendőrhatóságot. Bemagyarázták nekik, hogy az apostolok idegen, meg nem engedett kultuszt vezetnek be, hogy egy bizonyos Krisztust, akit Pilátus idején mint a római főhatalom elleni lázadót kivégeztek, a Kelet új királyának mondanak, s ezzel felségsértést követnek el. Mindenféle szedett-vedett csőcselékkel még lázadást is rendeznek. A városatyák ekkor kijelentik, hogy nem tudnak tovább kezességet vállalni a közbiztonságért, ha a két idegen nem hagyja el a várost. Ahol a zsidók nem tudják megnyerni maguknak a városi hatóságokat, ott maguk hajtják végre az ostorozás büntetését a zsinagóga alagsorában. Ez a módszer ezután fárasztó rendszerességgel tér vissza az apostol életében. Fontoljuk csak meg egy ilyen élet vértanúságát! Régi kéziratok itt betoldják, hogy Pálnak igen nagy szomorúságot és üldözést kellett elszenvednie Antiokheiában. Ha ezt összevetjük azzal, amit szenvedései történetének azokban a diadalénekeiben A korintusiaknak írt második levélben elmond (6, 4—10; 11, 23—25), akkor majdnem biztosra vehetjük, hogy ama öt zsinagógai megvesszőzés egyike vagy egy abból a három megostorozásból, amit lictorok hajtottak végre rajta, itt történt Antiokheiában. A városi hatóságok olykor nem sokat törődtek a római polgárjoggal. Ez természetesen csak a kisebb vidéki városokban fordulhatott elő, ahol nem volt római prokonzul, mint Antiokheia, Ikonion vagy Filippi. Micsoda lelki nagyságra vall, hogy Pál — hacsak kényszerből nem — sohasem használta fel saját javára átélt szenvedéseit! Még élete végén is, amikor az ősz apostol a börtönben ült Rómában, újra maga előtt látta ezeket az órákat, és kedvenc tanítványát, Timóteust emlékeztette ezen az úton kiállt szenvedéseire (2 Tim 3, 11).

A régi Antiokheia rommezeje körül ma nagyon elhagyatott a vidék. Csupán egy templomterasz vaskos fundamentuma és a római vízvezeték néhány megrepedt íve a kőbe vésett emléke annak, hogy itt volt az a hely, ahol Pál apostol először tett véres tanúbizonyságot Krisztusért.

16. Ikonion

ApCsel 14, 1–7. – Vö. 2 Tim 3, 10–11.

Amikor Pál és Barnabás a véres ostorozás csíkjaival még a hátukon elhagyták Antiokheiát, választhattak, hogy keletnek vagy nyugatnak vegyék-e útjukat. Nyugat felé a frígiai hegyvidékből, Apameián át nyitva állt előttük az út Efezusba. Kelet felé egy sós sztyepp és nehezen járható ingoványok mögött, egy sekély tó partján feküdt Ikonion. Vajon mi késztethette a két jóbarátot, hogy ezt az utat válassza? Nyilván összefüggő missziósterületnek tekintették a dél-galatiai fennsíkot, és több erős támaszpontot akartak kiépíteni rajta. Pálnak egyébként is nagyon a szívéhez nőtt ez a nyíltlelkű kis nép.

Most egy szigethez hasonló beláthatatlan *felföldi sztyepp*re léptek, amely körül merészen megformált, hósapkás vulkánok őrködtek, mint az ősidők óriásai: északon a Szultán-Dagh, délen a Taurosz, délkeleten a Kara-Dagh, messze keleten pedig a Karadsa-Dagh. Kopár, élettelen, egyhangú vidék, minden ízében a közép-ázsiai pusztaságok és sztyeppek jellegzetes vonásaival. „Nyáron ez a fennsík iszonyatos sivatag, fölötte perzselő hőség terpeszkedik. Télen hónapokon át lábnyi hó borítja. Tavasszal, amikor véget érnek a téli esők, az egész lefolyástalan síkság egyetlen nagy mocsárhoz hasonlít, amelyben sokszor szügyig süppednek a lovak."[50]

Föltéve, hogy Pál és Barnabás egy esztendőt töltött Antiokheiában, akkor 46 őszén érkezhettek arra a helyre, ahol még ma is látható egy romba dőlt hatalmas várkastély. Ez volt az a hely, ahol Barbarossa a Szultán-Daghon át való kimondhatatlanul nehéz menetelés után már alaposan megcsappant seregével, miután a „törökök nagyfejedelme", Kilics Arglan tőrbe csalta, 1190. május 18-án a „Christus vincit, Christus regnat, Christus imperat!" csatakiáltással kikényszerítette az Ikonionba való bevonulást. „Rőtszakállú Frigyes ünnepélyes hálaadó istentiszteletet rendelt el Ikonionban, amelyen az egész kereszteshad részt vett; a mainzi püspöknek pedig megparancsolta, hogy ezen az ApCsel 13, 51 szövegéről prédikáljon: ‚Ők lerázták – ellenük bizonyságul – lábukról a port, és Ikonionba mentek'."[50]

Százhúsz kilométeres gyaloglás után végre feltűnt a messzi láthatáron *Ikonion* virágzó *oázisa*. A város ekkor csakúgy, mint ma, varázslatosan szépen feküdt, akárcsak Damaszkusz, kertjeinek zöldjében, a pusztaság homoktengerének közepén, 1030 méter magasan a tenger szintje fölött, ősrégi kereskedelmi utak metszőpontjában.

Az ikonioniak büszkék voltak városuk történelmére. A monda szerint már a vízözön előtt létezett, és utána ismét fölépült. Prométheusz akkor a vízbe fulladt emberek helyébe újakat készített agyagból. A város lakói naiv büszkeségükben innen származtatták az Ikonion nevet (ikon=képből). Claudius császár római veteránokat telepített ide, amiért szívesen nevezte magát a város Claudiconiumnak. Római arkhónok alkották a városi hatóságot. Néró feleségét, Poppaeát, a város istennőjeként ábrázolták a pénzérméken. A *lakosság* hellenizált galatákból, római tisztviselőkből, veteránokból és zsidókból tevődött össze. Pál könnyen talált itt elhelyezkedést és foglalkozást, mivel a város akkor épp úgy, mint még ma is, a gyapjúszövés központja volt.

Ebben a városban játszódott le az ismert *Thekla-epizód.* Erről a megtért fiatal pogány nőről csak hamisított apostol-akták (Acta Pauli et Theclae) hagyományából (8. j.) és egy kéziratnak a 2 Tim 3, 11-hez csatlakozó kis betoldásából tudunk: „Gondolj arra, mit szenvedtem Thekláért!" Tertullianus közlése szerint (De baptismo 17) egy kisázsiai pap a második század vége felé Szent Pál és híres tanítványa, Thekla iránti tiszteletből indíttatva egy Thekla-regényt gyártott sok abszurd részletből, az az igaz és valótlan dolgokat kevert össze. A szerzőt irodalmi tákolmányáért, Szent Pál tekintélyével való visszaélés miatt megfosztották hivatalától. A keleti egyházatyák, mint Aranyszájú Szent János, hitelesnek tartják a Thekla-életrajz lényeges vonásait, sőt Thekla közöttük egyenesen rajongó tiszteletnek örvendett, akárcsak a 13 éves római Ágnes, akit a latin egyházatyák emlegetnek elragadtatással. Harnack úgy vélte, hogy nem kitalált alak, hogy csakugyan létezett egy Thekla nevű lány, akit Pál térített meg, s aki a misszióban tevékenykedett. Nevét és három borzalmas megkínzását még ma is említi az Egyház a haldoklók imáiban. Története valamelyest emlékeztet Assisi Szent Ferencre és Szent Klárára. Ramsay azt véli, hogy kb. a következő tartható a legenda történeti magvának:

A két apostol, miután kiűzték őket Antiokheiából, a Lüsztrába vezető, „Via Szebaszté"-nak nevezett császári úton vándorolt. A Karalisz nevű tónál balra Ikonion felé országút ágazott el. Itt egy bizonyos Oneziforusz (= 2 Tim 1, 16?) várta őket, aki látomásban értesült jövetelükről. Alaposan megnézte az előtte elhaladókat, és külsejéről ismerte föl Pált: arról, hogy alacsony ember, szemöldökei összenőttek, orra kissé előre ugrik, a haja ritka, a lába görbe, az arca csupa kellem, hol olyan, mint egy ember, hol meg mint egy angyal. Ikonionba vezette az apostolokat, és a saját házában adott nekik szállást: ez lett az ikonioni keresztény egyház első gyülekezeti helye. A Thekla-akták meglepő módon azt említik, hogy

a „kenyértörés" alkalmával a Legszentebb tisztelete térdhajtással történik. Egy szomszédos előkelő házban – ez a ház nagyságban messze felülmúlta Oneziforusz szerény hajlékát – a ház leánya az ablakából mindent hallott, amit Pál odaát mondott. Egy alkalommal az apostol szájából a szüzesség magasztalását hallotta. Ez annyira elbűvölte, hogy lemondott egy gazdag család fiával kötendő házasságról. Mindkét család kétségbeesett, azt hitték, hogy a leányt megbabonázták, és emiatt figyeltették Pált, akinek a lakásán rengeteg fiatal megfordult. A keresztény tisztaságról szóló beszédét egyesek tévesen mint a házasság tilalmazását értelmezték. Ezért azzal vádolták az apostolt, hogy beleavatkozik mások magánéletébe, és mágikus bűvészkedés címén börtönbe zárták. Thekla megvesztegette a szülői ház kapusát, neki ajándékozta a karperecét, hogy az éjszaka leple alatt engedje ki a házból. A börtönőrnek pedig ezüst tükröt adott, csak engedje be Pálhoz. Az apostol egész éjszaka oktatta a keresztény vallásra. Még be sem fejeződött az oktatás, amikor édesanyja és vőlegénye reggel rátalált az apostol lábánál. Szent Thekla szenvedései és további sorsa, amelyeket az előbb említett regény igazi keleti fantáziával ecsetel, minket itt most tovább nem érdekel. A lényeg az, hogy a város két pártra szakadt: az apostolok mellett és ellenük. Az „arannyal való kézszorítás" segítségével megnyert csőcselék megmozdult. Pált a liktorok megvesszőzték. Végül a misszionáriusoknak menekülésszerűen kellett elhagyniuk a várost.

Szent Lukács is említi a missziós beszéd nagy sikerét, a városi csőcselék lázadását, és hogy hosszabb tevékenység után az apostolok éppen hogy csak elkerülték a megkövezést. Thekláról való hallgatása önmagában még nem ellenbizonyíték a Thekla-legenda történeti magja ellen. Szent Lukács óvatos író, nem akar ösztönzést adni félreértésekre. Csak annyit mond: „Elmenekültek Lükaonia városaiba: Lüsztrába, Derbébe és környékükre." Viszont Az apostolok cselekedetei ezen a helyen feltűnő módon kiemel olyan jeleket és csodákat, amelyeket Pál és Barnabás végbevitt. Ez volt ugyanis az a vidék, ahol bizonyos pogány csodatevők és szemfényvesztők, mint pl. Pál kortársa, a tüanai Apollóniosz visszaéltek a tömeg hiszékenységével és zavaros eszméikkel elcsavarták az emberek fejét. Ezek között az emberek között az apostoloknak karizmatikus adottságaik segítségével meg kellett mutatniuk, hogy az evangélium messze fölötte áll minden pogány szellemidézésnek.

Minden bizonnyal feltételezhetjük, hogy az apostolok egy évnél tovább tevékenykedtek Ikonionban, és hogy a környéken való portyázásra is vállalkoztak: az Ala-Dagh és Lorasz-Dagh lejtőin meghúzódó számos

helységben, ahol kisebb paraszti közösségeket hoztak létre, amelyeket később Ikonionból, mihelyt ott az egyház megerősödött, lehetett lelkipásztori tekintetben ellátni. Antiokheia mellett hosszú időn át a keresztény egyház egyik támaszpontja Kisázsia belsejében Ikonion volt, és patriarchátusa volt több, mint tizennégy város fölött. Hogy nem mindig maradt így, hogy Ikonion a szultánok székhelye és a táncoló dervisek főfészke lett a török Kisázsiában, a történelem végzetei közé tartozik, amelyben sors és emberi bűn kibogozhatatlanul keveredik egymással. Az első világháború előtt Ikonion még kb. 60 000 lelket számlált, és a bagdadi vasútvonal megépítésével a világforgalomnak újra jobban a középpontjába került. Örmény keresztények tanúsítottak itt mint utolsók a világmegváltó hit iránt hűséget[50], míg a háború folyamán a törökök a legszörnyűbb módon le nem mészárolták őket. Hogy Pál öröksége, fáradozásainak és Krisztus szenvedéseinek gyümölcse: a galata egyház oly maradéktalanul elpusztult, az apostol és az ő történelmi utóélete nagy tragédiájának lényeges része. Ikoniontól egy órányira még ma is látható a „Szent Pál barlangjai"-nak nevezett sziklakolostor, egy további órányira pedig hajdan görög szőnyegkészítők lakta termékeny völgyben sziklába vágott templomok rejtőznek ősrégi freskókkal; Észak-Galatiában viszont semmi effélét nem találtak.

17. Lüsztra és Derbé

ApCsel 14, 8–26. – Vö. 2 Kor 11, 25; 2 Tim 1,5; 3, 11–15.

Immár másodszor kellett az apostoloknak sebtiben való menekülés miatt cserben hagyniuk művüket. Az útjuk most Lükaonia zord vidékére vezetett. Alighogy maga mögött hagyja az ember Ikoniont, a vidék kezdi magára venni a sztyepp jellegét. Szegényes, részben mocsaras tájék. Juhnak, kecskének, vadszamárnak való legelő. Zsidónak nem volt itt mit keresnie. Claudius császár római kolóniák létesítésével némi rendet és biztonságot teremtett ezen a hírhedt tájon. A környező hegyek között, főleg a Kara-Dagh (Fekete-hegy), amely mint vészthozó bábu meredeken és sötéten magasodott elébük, mellékvölgyeiben lapultak az ókor legkonokabb rablófészkei. Cicero egykor mint kilikiai prokonzul Ikonionnál hadban állt a rablóbandákkal, és Kr. e. 51. augusztus 3-án innen Atticusnak küldött levelében azt írta: „Július 31-én érkeztem Laodikeiába. Ezzel a nappal kezdheted az új kalendáriumot. Innen Lükaoniába vonu-

lok a táborba. Onnan pedig majd a Taurosz felé megyünk, hogy fölvegyük a harcot Moiragenész rablóvezérrel, és döntésre vigyük az ügyet."

A török uralom alatt évszázadokon át ismeretlen volt a Páltól és Barnabástól alapított galata egyházaknak – Ikoniont kivéve – a földrajzi fekvése. Csak 1833 óta ismerjük Arundell angol lelkész jóvoltából a piszidiai Antiokheia helyét, 1885 és 1888 óta pedig az amerikai Sitlington Sterret fáradozásai alapján Lüsztra és Derbé helyét. Bár Ikonion és Lüsztra között légvonalban csak 30–40 kilométer a távolság, az út ma is jelentős nehézségek elé állítja az autósokat. Merészen emelkedik ki a Fekete-hegységből a „Fülöp és Thekla" kettős orma. Rossz országúton, amely hirtelenül összeszűkül öszvéreknek és tevéknek való keskeny hegyi ösvénnyé, vagy eltűnik egy úttalan mocsárban, érkeztek meg vándoraink Kilisszébe, a mai Bin-bir-Kilisszébe. A mintegy ötven kis bizánci templom és kolostor maradványai – ezek adták a helynek az „Ezeregytemplom" nevet – „szomorú, kőbe írt okmánya" ama virágzó galata egyházak egyikének, amelyeknek kezdetei bizonyára Szent Pál napjaiig nyúlnak vissza. Néhány órás gyalogútnyira innen, Khatün-Szerai falu mellett Sterret egy „Lustra" feliratú oltárkövet talált, amely vitathatatlanul a katonai kolónia helyét jelöli meg[74].

Ezek a lükaoniaiak jószívű, babonás és műveletlen nép voltak, bizonos „anatoliai" (napkeleti) hegyi nyelvjárást beszéltek, amelyről már Arisztotelész és Cicero is megvetéssel szólt. Csak kevés városban beszélték és értették a görögöt. Azok a görögök, akik idejöttek, magukkal hozták frígiai istenmondájukat Zeuszról meg Hermészről, az ott honos lükaoniai mondákat pedig elgörögösítették. Az ilyen mondák szívesen kapcsolódnak különös természeti jelenségekhez. Például két nagyon öreg hársfa állt itt a város közelében, amelyeknek a törzse és a koronája teljesen egymásba nőtt. A dús képzeletű görögök, akiknek a szemében minden különös fa és minden forrás az istenség megjelenése volt, azt mondták: Ez Philémón és Baukisz. Egykor ugyanis leszállt az égből Zeusz, az istenek atyja kísérőjével és szóvivőjével, Hermésszel együtt, hogy a föld gyermekeinek gondolkodásmódját megismerje. Miután mindenütt elutasították őket, a fáradt vándorok Lüsztra közelében egy erdőszéli kunyhóhoz érkeztek, ahol egy derék, jámbor pásztor házaspár lakott. A legnagyobb barátsággal fogadták a jövevényeket, és megvendégelték őket; másnap Zeusz fölfedte előttük kilétét és megígérte, hogy teljesíteni fogja egy kívánságukat. A két jó emberkének nem volt más kérése, csak az, hogy egészségesek maradjanak késő öregkorig, azután pedig együtt haljanak meg ugyanazon a napon. Zeusz szívesen teljesítette a kívánságot, sőt még meg is toldotta

azzal, hogy a két kis öreg, fává változva, örökre egybefonhassa sorsát (Ovidius: Metam. 8, 611). Ebből a szép mondából legigazibb emberség, az Istennel való érintkezésre, Istennek és az ő Igéjének emberré válására és megjelenésére (hiszen Hermész az istenség követe és szószólója volt) epedő ősi emberi vágyakozás csendül ki. Ez az Isten utáni vágyakozás, ez az őskorból és az emberiség közös szellemi hazájából maradt örökség minduntalan felbukkan, mind a pogány népi mítoszokban (gondoljunk csak Odinra, a vándorra), mind a zsidóknál (lásd az ószövetségi teofániákat, Isten látogatását Ábrahámnál a tölgyfa alatt!). Csakhogy a görögöknél az isten leszállása az emberekhez lassankint a nevetségességbe fordult át: Zeusz álruhába öltözik, beleszeret szép asszonyokba, és házasságtörést követ el, mint pl. az Amphitrüón-mondában.

És most megjelentek Lüsztra kapui előtt Annak követei, aki szent Fia elküldésével végre beteljesítette az emberszív vágyát. „Ekkor üdvözítő Istenünk kinyilvánította jóságát és emberszeretetét" (Tit 3, 4). A Philémón és Baukisz-monda hitében a Lüsztraiak Zeusznak szentelték a városukat, és kis szentélyt emeltek neki a város kapuja előtt, amelyben pogány pap látta el a szolgálatot. Ez a Zeusz-monda lett az oka és indítéka egy tragikusan mulatságos félreértésnek, amely a helyi szokások nemtudása folytán majdnem az életébe került Pálnak.

Biztosan az ikonioni testvérek ajánlására találtak az apostolok a csaknem teljesen pogány városban barátságos fogadtatásra egy zsidó családnál. Meglepő, hogy hogyan hatott tovább az ószövetségi jámborság ilyen környezetben egy szórványban élő családban. Három személy tartozott ehhez a lüsztriai családhoz: Loisz, a zsidó nagymama, Euniké, a leánya, akinek pogány származású férje meghalt és ennek fia, a fiatal *Timóteus*, egy nagyon jámbor, majdnem lányosan finom érzésű és gyengédségű ifjú (2 Tim 1, 4), mint ez gyakran megfigyelhető olyan fiúk esetében, akik anyai szeretetbe bugyolálva, teljesen asszonyi környezetben nőnek fel. Úgy látszik, hogy Timóteust bizonyos bátortalanság egész életén át jellemezte (2 Tim 1, 7). Édesapja alighanem római vagy görög hivatalnok lehetett. Ilyen vegyesházasságok gyakran előfordultak a diaszporában. Édesanya és nagymama nyilvánvalóan egészen „Izrael vigaszának" reményében élt, és fiukat a Szentírásra oktatták kora gyermekségétől kezdve. Az asszonyok elmondták az apostolnak, hogy a fiú még nem részesült a körülmetélésben. Pál nem tulajdonított neki jelentőséget: a keresztség — mondta — jóvá tesz mindent. Nagyon megszerette az ifjú Timóteust. Még nem sejtette, hogy egyszer majd eljön az a nap, amikor fejére teszi a kezét a pappá és püspökké szentelés jeléül. Ez a

kedves, meghitt családi élet jólesőn üt el a zsidó fanatizmus sötét hátterétől, és azt igazolja, hogy az ószövetségi vallás mégis valami egészen más volt, mint az úgynevezett judaizmus, amely helytelen fejlődést és a próféták nagyvonalú irányzatától való elszakadást jelentett. Ez a család lett a városban megalakult keresztény egyház első központja.

Lukács utal rá, hogy az apostolok itt is kiterjesztették munkálkodásukat az egész környékre. Ezeken az utakon valószínűleg Timóteus szolgált mint a környéket jól ismerő kísérő és útivezető. Szép előjátéka volt ez a későbbi utazásoknak, amikor Timóteus szinte állandóan az apostol oldalán fog tartózkodni. Úgy látszott, hogy minden jól megy, míg egy napon egy esemény megint hirtelenül véget nem vetett a munkájuknak.

Keleti városok kapuja nyilvános gyülekezőhely volt vásárok, bírósági eljárások és az esti tereferék alkalmával. Egy napon Lüsztrában Zeusz-ünnep van országos vásárral. A városban hemzsegnek a környékről érkezett parasztok. Rengeteg koldus kószál az utcán. A templomok és magánházak lépcsőit a nyomorékok szeretik előnyben részesíteni (vö. a bénán született embert a jeruzsálemi „Ékes kapu"-nál!). Az apostolok élnek az alkalommal, és prédikálnak a nagyszámú tömegnek. Pál hallgatói között van egy szegény nyomorék is, aki még sohasem tudott lábra állni. Gondolatokba merült tekintetét vágyakozva emeli az apostolra, mint valami égi jelenségre. Pál talán éppen Jézusról beszél, a betegek orvosáról, a segítőről minden bajban, a messiási jövendölésről, hogy eljövetelekor a vakok látni, a némák beszélni, a bénák pedig ugrándozni fognak. Erre a remény világossága gyúl fel a béna szemében, és mintha csak a megváltó szavakra várna. A rá irányuló pillantás és a fájdalmas arckifejezés megzavarja Pált a beszédében. Hirtelen elönti a szent tűz. Beszédét félbeszakítja, tekintetét és egész lelki erejét a gyógyulásra szorulóra összpontosítja, és parancsoló mozdulattal rákiált: „Állj a lábadra!" Mintegy magasabb kényszer hatása alatt a bénán született mindenki csodálatára fölugrik, és körbejár.

Előttünk van itt egy a bénán születettnek Péter apostoltól történt meggyógyításához feltűnően hasonló eset. Hogy itt karizmatikus adottság hatásos kisugárzó erői és azokra való bizalmas ráhagyatkozás találkozott, maga a Szentírás is kiemeli. De pusztán szuggesztióval aligha magyarázható meg az eset. Isten csoda alkalmával is felhasználja a tőle teremtett természeti és gyógyító erőket addig, ameddig azok hatálya kiterjed. Ezt a határpontot nem ismerjük. Az isteni szikrának itt át kell ugrania, hogy hidat verjen a természet határa és a természetfeletti végső eredmény között.

Kiabálások, zűrzavar. A nyomorék a mankóit lóbálja, s alig tud magán uralkodni az örömtől és a hálától. A történeti hitelesség jele, ha Lukács arról értesít, hogy az emberek az ámulattól magukon kívül a saját nyelvjárásukra váltottak át, és kiabálták egymásnak a hihetetlent: „Istenek szálltak le hozzánk emberi alakban!" Mindjárt tudni vélik azt is, hogy mely istenek ezek: Zeusz, az örökös vándor látogatta meg követével, Hermésszel együtt az ő népét! Nem hasonlít-e a magas növésű, sötét hajú és szakállú, méltóságteljes Barnabás hajszálpontosan ahhoz a Zeuszhoz, akinek szobra a kapuk előtt áll? Illik hozzá a hallgatás. A hallgatás fejezi ki az istenség méltóságát. Az az alacsony, fürge, jóbeszédű Pál pedig nem lehet más, mint Hermész! A különböztetés a méltóságteljes főistenség és a dolgos, tevékeny mellékisten között mélyen gyökerezik a keleti ember lelkében, aki a királynak és az ő tevékeny szolgáinak az életéről alkotott elképzeléseit kivetítette az istenekre. Nyugalom, állandóság és méltóság illett elképzelésük szerint a főistenhez, tevékenység és munka az alárendeltnek, a démiurgosznak (világalkotónak) és az istenek követének a dolga.

Tüstént értesítették Zeusz papját, és máris indul az ünnepi felvonulás fuvolásokkal, két virággal koszorúzott áldozati bikával a városkapuhoz, a Zeusz templom elé, hogy áldozatot mutassanak be a két istennek. Mindabból, amit összevissza beszéltek, az apostolok semmit sem értettek. Most azonban föltárul előttük ennek a hódolatnak az értelme. Pál és Barnabás felháborodva vetik magukat tömeg közé, hogy megmagyarázzák a végzetes tévedést. „Mit csináltok, emberek? Hát nem megmondtuk nektek, hogy ezek az istenek, akiket ti tiszteltek, egyáltalán nem léteznek? Mi magunk is csak hozzátok hasonló esendő emberek vagyunk!" Egy modern misszionárius ma feltehetőleg másképp viselkednék, barátságosan mosolyogva világosítaná fel azokat a jó embereket, hogy összetévesztik őket, és nem mondana prédikációt az istenfogalom szellemi mivoltáról. De Pálnak és Barnabásnak mint zsidóknak a vérében volt az iszony és az irtózás mindenféle bálványimádástól. Hiszen ebben az időben csalók is járták az országot, mint a tüanai Apollóniosz, akik látszatcsodákat tettek, áldozatot mutattattak be maguknak, hódolatot kívántak és vándorló istenembereknek adták ki magukat. Tüana nem volt messze innen, Krisztus pedig azért jött, hogy minden szemfényvesztést szétzúzzon. Az apostolnak önmagában nagyszerű rögtönzött beszéde teljesen célt tévesztett. Pál és Barnabás feltehetőleg épp oly kevéssé tudta beleélni magát ennek a természeti népnek primitív pszichológiájába, mint ahogy mi sem tudnánk pl. egy dél-tengeri sziget kannibál törzsébe. Veszélyes

dolog egy néptől, amely mindig nagy gyerek marad, elvenni a játékszerét, kiábrándítani kedvenc eszméjéből, amelybe belehabarodott. A természet egyszerű népei többnyire jóindulatúak és ártatlanok, míg egy félreértés vagy kívülről jövő izgatás a szunnyadó természetes ösztönöket föl nem ébreszti és robbanásig nem hevíti. Kockázatos dolog ostobaságnak nevezni rögeszméiket. Ha babonás izgalmukban imádni akarnak egy embert, veszélyes dolog nevetségességüket éreztetni velük[51]. Most is pillanatok alatt megváltozott a hangulat. „Ha nem istenek, akkor varázslók!" Harmadik lehetőség nem létezett ezeknek az embereknek számára. Már csak az hiányzott, hogy zsidók jöjjenek Ikonionból, szítsák a tüzet, és máris megvan a baj. Jöttek is, mintha csak megszagolták volna. „Óvakodjatok ezektől! – mondogatták. – Mindketten nagyon veszedelmes csalók, varázslók és gonosztevők! Mindenütt megkövezték és kiutasították őket. Ha megtűritek őket magatok között, nem kerülitek el Zeusz haragját." És a hiszékeny lüsztraiak készséggel adtak hitelt a zsidó rágalmazóknak.

Amikor Pál néhány nap múlva újra megpróbál beszélni, érzi, hogy a hangulat megváltozott. Valami ellenséges feszültség van a levegőben. Éles kiáltások és füttyök. A tömeg feléje nyomul. Kövek zúgnak el a feje mellett. Egy éles kő homlokon találja. Vékony vércsík fut végig az arcán. Vérbe borulva zuhan a földre. Lábbal tiporják, kőzáport zúdítanak rá. A szeme becsukódik, de szelleme villámgyorsasággal egy másik megkövezés szemléletes képét rajzolja elébe, amelyen ő személyesen részt vett, és egy arc, mintha csak egy angyalé lenne, hajol föléje. Pál megismeri és felsóhajt: „István, meg vagy velem elégedve? Megbűnhődtem a halálodért?" Hiszen ez életének rejtett fájdalma. És hangot hall, ez azt mondja: „Majd én megmutatom neki, mennyit kell szenvednie az én nevemért!" Még egy kődobás, még egy rúgás, és a kép eltűnik a lelkéből. Néhány markos legény kicipeli, mint egy halottat, a városkapu elé, és mint egy elhullt állatot, az út mellé lökik.

Barnabáson, aki feltehetően máshol beszélt ezen a napon, és Timóteus családján rossz sejtelem cikázott át, amikor Pál nem tért haza. Megfélemlített keresztényektől csakhamar megtudták, hogy mi történt. A csőcselék dühe és a zsidók miatt, akik még mindig a városban voltak, otthon kellett tartózkodniuk. Csak éjjel ment ki (amint a Beza-szöveg mondja) Barnabás, Timóteus, a két asszony és más tanítványok, hogy elsirassák. Barnabás fájdalomtól dermedten hajol le, hogy belenézzen a vérrel borított, sápadt arcba. Mit fog tenni ezután nagy barátja nélkül? A tanítványok fölemelik, az asszonyok megmossák az arcát. De mi ez? Még van

benne élet! Kinyitja a szemét. Pál nem halt meg! Ó, valamivel több kell ahhoz, hogy megöljenek olyan valakit, aki világtörténelmi feladatot kapott az Úrtól, s az még távolról sem volt megoldva.

Érdekes *párhuzam* gondolata merül itt fel. Körülbelül tíz esztendővel ezelőtt Pál tanú volt István megkövezésénél, és akkor az Egyház ennek fő eredményeként benne nyerte el legbátrabb harcosát. Ki a szemtanúja ma ennek az éjszakai lüsztrai eseménynek? Egy bátortalan ifjú: a serdülő Timóteus. E megkövezés fő eredményeként Pál elnyeri benne leghűségesebb munkatársát, aki egyszer majd öregségének vigasza lesz úgy, mintha fia lenne. Akkor érhette az ifjú Timóteust annak a felismerésnek egy sugara, hogy mit jelent apostolnak lenni, Krisztusért szenvedni! Majd húsz év múlva, amikor már Timóteus is püspök lesz, Pál levelet fog neki írni, és erre az órára fogja emlékeztetni: „Emlékezzél, Timóteus, mit szenvedtem Lüsztrában!" (2 Tim 3, 11.) Felületes szemlélő akkor azt mondhatta volna: Úgy látszik, a nyomorék csodás meggyógyítása egészen hiábavaló dolog volt, akárcsak a bénán született ember meggyógyítása a Templom kapujánál, ami szintén csak börtönt eredményezett Péter számára. A pillanatnyi siker alapján való ilyen ítélkezés rövidlátásra vallana. Isten hosszú távra állítja ki a váltóit! „Sok dolognak előbb sikertelenségen, félreértésen kell keresztüljutnia, hogy érvényesülni tudjon és feltárhassa igazi lényegét."[17]

Ezek után nem maradhattak tovább. Pált még az éjszaka folyamán biztonságba kellett helyezni a zsidók elől, mert még mindig a városban voltak. Kis parasztkocsira tették – még ma is látni ott ilyeneket –, azután Barnabásnak és talán Timóteusnak is a kíséretében pihenés és ápolás nélkül a kb. nyolc órányira fekvő Derbébe kellett szállítani. Pál egész életén át a testén viselte ennek a megkövezésnek a forradásait. Ezek voltak az ő Krisztusért viselt szenvedéseinek a sebhelyei. Ezzel kapcsolatosan kapják meg reális hátterüket és megkapó értelmüket azok a szavai, amelyeket később az ő kedves galatáinak ír: „Ezután senki ne okozzon kellemetlenséget nekem, mert Jézus jegyeit viselem testemen!" (6, 17).

A lüsztrai véres intermezzó láttán az ember kísértve érezhetné magát, hogy megkérdezze, hogy Pál mégiscsak nem túlságosan oktalanul és hevesen lépett-e fel ennek a természeti népnek a tévedése ellen. A helyzetet kihasználhatta volna az evangélium javára. Aki így gondolkodik, az teljesen félreismeri a helyzet komolyságát. Ilyen kétértelműségekkel nem szabad gyanúsítani egy Pál apostolt. Hiszen a pogányság félelmetes baja az volt, hogy lerántotta az istenséget a merőben emberi szférába, az em-

berit meg az isteni körébe emelte, a Teremtő és a teremtmény közötti határt és végtelen távolságot elkente. A határnak ez a megszüntetése végül is a „humanum" pusztulásához vezetett. Ezt olyan alakok tárják elénk, mint Caligula és Néró. A római császárok istenítése (apoteózisa) akkoriban teljes lendülettel folyt, és sehol sem olyan mértékben, mint Kisázsiában. A pogányság alapbetegségét nem lehetett meggyógyítani, ha a „maiestas diviná"-t nem hirdetik teljes kíméletlenséggel. Pál, mint Jézus, nem ismer fontosabb feladatot, mint hogy síkraszálljon az Isten tiszteletének ügyéért, megőrizve a saját személye és mennyei Ura közötti szakadékot. Aki ismeri a történetíró Szent Lukács finoman árnyalt és mérlegelő előadási módját, azonnal észreveszi, hogy itt nem is szólva róla párhuzamot akar vonni Pál és Heródes Agrippa magatartása között; az előbbi hevesen elhárít egy mint istennek neki szánt hódolatot, az utóbbi a maga hiúságában szívesen fogad, sőt kierőszakol Istennek kijáró tiszteletet. Heródest angyal fenyítette meg. Pál biztos benne, hogy őt is azonnal megbüntetné az Isten angyala, ha nem adná meg Istennek a megillető hódolatot. Teremtményi mivoltának ugyanebből a tudatából, ugyanebből a Krisztus iránt tanúsított alázatos magatartásából kifolyólag tiltakozott később azellen, hogy egy korintusi Pál-párt hőssé emelje: „Miért hívjátok magatokat az én nevemen? Vajon Pált feszítették értetek keresztre, avagy Pál nevében keresztelkedtetek meg?" (1 Kor, 1, 13.) Pál ezúttal is teljesen Jézus szellemében jár el, aki a Mk 10, 18-ban megírt ismerős jelenetben (erre Mt 23, 9 már csak enyhített formában emlékeztet) emberi természetének minden, Istennel szemben önérvényű, Istentől független tiszteletét elhárítja, amennyiben a „jó Mester" megszólításra így válaszol: „Miért mondasz engem jónak? Senki sem jó, csak az Isten!"

Nem tudjuk kellőképpen megcsodálni az apostol fizikai teherbírását és a szenvedés elviselésére kész erejét, ha meggondoljuk, hogy az előző napi borzalmas vérveszteség után 40 kilométeres utat tett meg hepehupás úton, rázós szekéren, egy kopár pusztaságon át. Úticélja a Galatia provinciájának legszélső határán fekvő, Isten háta mögötti hegyi városka, Derbé. A nem sokkal korábban még veszélyes rablófészek most Claudius császár alatt római veteránkolónia lett. Az 1888-ban gránitból, márványból, porfirból és edénytörmelékből álló, Gudeszilin közelében föltárt romhalmaz a hajdani Derbé szomorú maradványa[74].

Zsidó ellenfelek, akik Pált halottnak vélték, nem követték tovább. Így a két misszionárius zavartalanul meg tudott alapítani ebben a békés vidéki városban egy pogánykeresztény közösséget. Minthogy később bizonyos Derbéből származó Gájusszal mint Pál tanítványával és útitársá-

val ismerkedünk meg (ApCsel 20, 4), fönnáll annak lehetősége, hogy Pált és Barnabást ő fogadta be házába.

Pál nyomorult állapota miatt hosszabb időn át mindenesetre a betegágyhoz volt bilincselve. Aki A galatáknak írt levélben (4, 14) említett betegség számára szilárd megalapozást kíván, itt is megtalálhatná. Pál betegágya ezúttal is Isten áldotta kiinduló pontja lett egy széleskörű apostoli tevékenységnek. Tehát a derbéi keresztény közösség, csakúgy, mint a többi három Galatiában, fájdalomban született. Pál a lelki születésnek bizonyára erre az órájára utal akkor, amikor a judaista üzelmektől hitükben fenyegetett galatáinak később így ír: „Fiaim! Újra a szülés fájdalmait szenvedtem értetek, amíg Krisztus ki nem alakul bennetek" (Gal 4, 19). Bizony, fáradságos egy munka volt a természetnek ezeket a gyermekeit babonájuk, holdtiszteletük és csillagkultuszuk „erőtlen és szegényes elemei"-nek lelki szolgaságából elvezetni Isten gyermekeinek szabadságára, épp olyan fájdalmas, mint egy anyának a gyötrelme, aki gyermekét az anyaméh sötétségéből a világra szüli. Ha valaki Pál apostolt fanatikus, érzéketlen rajongónak vélné, olvassa el csak egyszer ebben a most nyert megvilágításban A galatáknak írt levelet; meg fog rendülni egy magát egészen az önemésztő hevességig odaadó és szeretetre képes léleknek ettől a tüzes küzdelmétől. Akkor meg fogja érteni azt a mély fájdalmat, amely A galatáknak írt levélből előtör; az édesanya jajkiáltása ez, akitől a legdrágábbját, méhe gyümölcsét akarják elrabolni.

Joggal tételezhetjük fel, hogy az apostolok működése Derbében is legalább folytatódott, és az Ak-Göl tava és az ősi Hérakleia (= Eregli) körül magasan fekvő szomszédos völgyekig terjedt ki[50]. Hogy eközben Lüsztrával, Ikonionnal és Antiokheiával a lelkipásztori kapcsolatok nem szakadtak meg, hogy Timóteus mindenkor készséges hírvivőnek bizonyult, már abból is láthatjuk, hogy az ottani egyházközségek, amikor Pál visszatért, ragyogó bizonyítványt állítottak ki róla (ApCsel 16, 2). Ha továbbá arra gondolunk, hogy a szomszédos Kappadokia és Iszauria is Lükaoniából kapta az evangélium világosságát (Péter apostol is ide küldi első levelét!), és hogy később ezek a területek milyen kiváló egyházdoktorokat adtak az Egyháznak, csak akkor értjük meg igazán Pál apostol prédikációjának és szenvedéseinek lelkipásztori értékét. Ő maga oly nagy jelentőséget tulajdonít szenvedéseinek, hogy egyenesen a misztikus Krisztus szenvedésének Egyházában történő kiegészítésének nevezi őket (Kol 1, 24). De egy félelmetesen komoly intelem is szól ezeknek a galata egyházaknak szomorú sorsából minden idők keresztényeihez. Hová lettek e nagyszerű egyházközségek, amelyek a nemzetek apostolának oly mond-

hatatlan szenvedései közepette keletkeztek? Min alapul a Kisázsiában, Örményországban és az Észak-Afrikában létesített oly sok keresztény egyházközség mélységes tragédiája? Bizonyára főként azon, hogy eltértek Jézusnak és legnagyobb apostolának a szellemétől, hogy fülük mellett eresztették el az apostolnak A galatáknak írt levélben kifejtett intelmeit és Szent Jánosnak a Jelenések könyvében a kisázsiai egyházközségeknek címzett fenyegetéseit, hogy gondolkodásuk a betű szolgálatában és a külsőségekben megkövesedve szőrszálhasogatássá és nemzeti féltékenykedéssé fajult, és hogy elvakultságukban végül még a megújulásnak attól az egyetlen forrásától is elszakadtak, amely Péter sziklájából fakad. „Ha a só elveszti az ízét, mivel ízesítik meg?" (Lk 14, 34; Mt 5, 13; Mk 9, 50.) És így az apokaliptikus lovasok száguldottak el a próféta zöldszínű zászlajával a sós sivataggá vált kereszténység fölött.

Csaknem négy év telt el azóta, hogy Barnabás és Pál elhagyták szíriai anyaegyházukat. Nehéz órákban valószínűleg gyakran elfogta őket a vágy a testvérek után, akikhez csak ritkán küldhettek életjelt magukról utazó kereskedők vagy karaván vezetők útján. Pál is betegágyából nem egyszer fordíthatta pillantását dél felé: Ott túl a Taurosz mögött, csak 200 kilométer távolságnyira feküdt szeretett szülővárosa, Tarzusz. Álmodott-e valaha, ha észak felé nézett, ilyen kalandokról az a tarzuszi kisfiú, amikor felvillant lelkében a Messiás kardja? A misszionáriusok a Kilikiai és Szíriai kapun keresztül néhány nap alatt elérhették volna hazájukat. De az újonnan alapított közösségekért érzett apostoli felelősség ugyanazon az úton vezette őket vissza, mint amerre jöttek. A közhivatalok birtoklásában bekövetkezett csere időközben megszüntetett néhány veszélyt. Most végső, elmélyítő és szervező munka kezdődött. Mindenütt derék férfiakat szenteltek a közösségek papjaivá és tanítóivá. Közben meg kellett találniok a kiegyenlítés módját a görögök és a galaták hangulata, szabadságszeretete és a zsidóból lett keresztények szűkkeblűsége között. Még mélyebbre kellett vésni a lelkükben az evangélium nagy alapelvét: „Sok szenvedésen át kell bemennünk az Isten országába." Az Antiokheiában megtartott utolsó búcsú-istentisztelet után ismét csak a Taurosz morajló szurdokain keresztül Pergé felé indultak. Itt alapították az utolsó közösséget. A Krisztusnak meghódított hét erőd győzelmi trófeáival meneteltek hazafelé: Szalamisz, Paphosz, Antiokheia, Ikonion, Lüsztra, Derbé és Pergé. Pál azonban még egy másik, elveszíthetetlen nyereséget is vitt haza erről az első missziós útról: A szenvedések hatása alatt megtanulta, hogy szenvedélyes szívét, tüzes vérmérsékletét hogyan fékezze, hogyan hajtsa Krisztus szelídségének igája alá, és változtassa erős, kitartó türelemmé.

IV. KÜZDELEM A SZABADSÁGÉRT

18. Mózes vagy Krisztus?

ApCsel 14, 27–28; 15, 1–2.

Még a fülükben zúgott a Taurosz zuhogóinak dübörgése, amikor Pál és Barnabás a 48. év folyamán, majdnem négy évi távollét után mint két diadalmas hadvezér Szeleukián keresztül, az előkerteken és a pálmaligeteken át az Orontész menti városba visszaérkezett. Kolumbust és társait fogadták úgy, amikor hazaértek kalandos útjukról, mint ahogy az elöljárók és a hívek üdvözölték az evangélium két úttörőjét. Úgy érezték magukat, mintha vadonból újra emberek közé kerülnének. Oly kedves és oly szép volt itt minden, szemben Lükaonia durva és vad vidékével. Ők viszont azt a benyomást tették barátaikra, hogy megöregedtek, és mintha súlyos élmények emléke lengené őket körül. „Honnét vannak ezek a sebhelyek az arcodon, Pál testvér?" Oly jóleső volt ez a szeretet és a megértés vállalkozásuk nagy jelentősége iránt! Ritka közösségi ünnep volt, ragyogó missziós ünnepély, amikor a két apostol a Szingon utcai gyülekezet előtt beszámolt új alapításairól, élményeiről és Krisztusért elviselt szenvedéseiről. Pál és Barnabás a közösséggel együtt ünnepélyes hálaimát mondott a „nagy dolgokért, amiket általuk művelt az Isten, és hogy a pogányok előtt is kitárta a hit kapuját".

Amikor az üdvözlésükre rendezett összejövetel befejeződött, még sokáig együtt maradtak az apostolok az elöljárókkal, és az antiokheiai munka állásáról beszélgettek. „Nos, hogy mennek az ügyek nálatok?" Erre elmondták a preszbiterek, hogy mennyire nem volt Antiokheia sem tétlen az elmúlt időben. Egész Szíriában, föl az Amanoszig, sőt befelé Kilikiáig olyan fiatal egyházközségek koszorúja (ApCsel 15, 23) virágzott fel, amelyekről korábban még szó sem volt. „No, és milyen tapasztalatokat szereztetek a zsidókból lett keresztényekkel kapcsolatban?" A preszbiterek aggódva pillantottak egymásra, hogy beszéljenek-e erről. „Ha

a dolog így megy tovább, attól félünk, hogy válságba zuhan minden. A jeruzsálemi testvérek nem értik meg a mi viszonyainkat. Ők sohasem voltak a hazájukon kívül. A pogányságból újonnan megtértjeinknek a kereszténységét kétségbe vonják. Azt állítják, egyáltalán nem lett volna szabad megkeresztelni őket anélkül, hogy előbb a mózesi törvényt el nem fogadják. Ha nem jön valami megoldás, az Egyház kettészakad."[51] Ez bizony nagyon keserű ürömcsepp volt, amely már első este az öröm kelyhébe hullott. Pál látta, hogy művét lényeges pontján fenyegeti veszély: Ha ez az irányzat felülkerekedik, akkor vége a munkájának, vagy pedig szakadás következik.

Most tehát abban a teljes terjedelmében lépett elébe ez a *probléma*, ahogyan már régóta félt tőle. A teljes prozelitákkal nem volt baj. De hiszen a többség pogánykeresztényekből és félprozelitákból, az ún. „istenfélők"-ből állt, akik csak laza kapcsolatban álltak a zsidósággal. Ha az Egyházba való felvételüket a körülmetéléstől és a rituális törvénytől teszik függővé, ez annyit jelentett, hogy az Egyházat zsinagógává zsugorítják, és a megváltás egyetemességét tagadják. Ha pedig félkeresztényként vennék föl őket az Egyházba a zsidókból és a teljes prozelitákból álló teljes keresztények mellé, akkor ez azt jelentette volna, hogy az Egyházban egy külső és egy belső kört alakítanak ki, megteremtik az Egyház prozelitáit, s a régi válaszfalat beépítik a keresztény Egyház közepébe. Ez megint azt jelentette, hogy a kereszténységből faji vallást csinálnak, amelynek értéke zsidó vérhez volna kötve. Felvenni a pogányokat az Egyházba, de ugyanakkor kerülni velük az asztalközösséget, ez azt jelentette, hogy keresztény páriává alacsonyítják le őket. A probléma tehát egyszerre volt *vallási és társadalmi* vonatkozású. Pál volt az, aki ezt teljes súlyával fölismerte, és megoldásra vitte. Napjaink egyik félreértése Pált a zsidó faj ügynökének tekinteni, holott a keresztény szabadság és a világegyház úttörője. Így festett a probléma *Antiokheiá*ból nézve.

Milyen volt ez a kérdés *Jeruzsálemből* tekintve? Az ottani egyházban még nagyon sok tanítvány élt, akik szemtanúi voltak, hogyan tartotta meg maga az Úr, aki a törvény alatt született, még ha átszellemesített formában is, a törvényt, tanítványok, akik az ő szájából hallották, hogy nem felbontani jött a törvényt, hogy egy betűje sem fog elveszni, tanítványok, akiknek a szemében az étkezési előírások, a szombattörvények s a körülmetélési szertartásban jelképezett és szavatolt elkülönülés a pogány tisztátalanságtól a legszentebb atyai örökséghez tartoztak, amiről nem volt szabad lemondani, tanítványok, akik a kereszténységben ősi szokásaik legátszellemültebb formáját és a zsidóság legszebb kivirágzását

látták. A nemes törzs, amely a legnagyobbat adta a világnak, egyszerre száradjon ki, miután legdrágább gyümölcsét megtermette? Sokan gondolkoztak így, de nem az ősapostolok[26].

Az apostolok cselekedeteinek egyértelmű tanúsága szerint biztos, hogy a jeruzsálemi ősapostolok semmiképpen sem képviseltek részérdekeknek kedvező, szűkkeblű álláspontot. Ha már a próféták ószövetségi vallása sem volt nemzeti vallás, ha Jézus a maga vallásának egyetemességét és az ő Tizenkettőjének egyetemes apostolságát hirdette, semmiképpen sem tételezhetjük fel, hogy mindezt a jeruzsálemi ősközösség elfelejtette, s nem tudott túlnézni a zsidóság korlátain. Hiszen már a pünkösd ünnepét olyan eseményként hirdették, mint amelynek Joel próféta szerint az egész világ népei számára jelentősége volt. Jézus pedig nem a történelmen kívül akarta meghozni saját személyében az üdvösséget, hanem mint az Ószövetségben megjövendölt, minden népnek szóló üdvözítő ígéret beteljesítője. És a tőle alapított Egyháznak a feladata lett, hogy az ő üdvözítő gondolatainak a hordozója legyen az egész emberiség számára.

A *nehézség* azonban ebben rejlett: A feltámadt Krisztus, aki az összes népekhez szóló missziós parancsot adta, semmiféle útmutatást nem nyújtott arra vonatkozólag, hogy milyen *feltételek*kel kell a pogányokat fölvenni az Egyházba. A körülményeket, hogy hogyan kell végrehajtani a hittérítést, homály borította. Nem volt világos, hogy Péter kioktatása a joppéi látomással általános érvényű-e, vagy csak egy bizonyos kivételes esetre szól. Az utóbbit tételezték fel. Nem szabad túlságosan szigorúan megítélnünk a jeruzsálemi egyházközséget amiatt, hogy vonakodott a pogányságból megtért hivőket minden további nélkül a messiási közösség egyenértékű tagjaként bekebelezni. A kérdést esetről esetre akarták megoldani és az evangélium terjesztésében Isten tetteivel vezettetni magukat. Ez volt a jeruzsálemi apostolok nézete. A törvényt a saját személyükben megtartották, de túlzásba vitt aggályoskodás nélkül, hűhó nélkül, úgy, ahogy Mesterüktől látták; ám tudták, hogy az üdvösség egyedül Krisztustól jön. Az az állapot a legnehezebb, amelyben egy új vallásnak előbb meg kell teremtenie magának új kifejezési formáit és saját istentiszteleti rendjét. A jámbor gyakorlatok a zsidóságban a legtökéletesebben ki voltak csiszolva. Ezért ragaszkodtak egyelőre még hozzájuk. Péter is hallgatott és elodázta a döntést, ameddig lehetett.

De a *farizeusok* közül átlépett sok zsidókeresztény eltért e megfontolt álláspontól. A keresztségben a farizeusköpennyel együtt egyáltalán nem vetették le a farizeusi szellemet is[50]. Ezeknek az embereknek a hatására a jeruzsálemi kereszténység egyre inkább az ősi zsidó vonások irányában

fejlődött vissza. Sőt terrorizálták az egész egyházközséget, és megfélemlítették még az apostolokat is. Egy dologban mégis igazságot kell szolgáltatnunk ennek a judaizmusnak: Legmélyebb eltévelyedésében sem süllyedt odáig, hogy az Ószövetség kinyilatkoztatott Istenét zsidóistenné vagy faji istenné alacsonyította volna. Hiszen ezzel ezeknek a zsidókeresztényeknek meg kellett volna tagadniok az összes prófétákat. Alaptévedésük inkább ebben állt: Isten minden bizonnyal a pogányok Istene is, az ő Messiása pedig az egész emberiség királya; a pogányok minden bizonnyal részesei lehetnek az ő országának, de nem a zsidókkal egyenlő mértékben. A monoteizmust és az erkölcsi törvényeket nagy kegyesen még csak meg akarták osztani a pogányokkal, de a messiási remény az ő népük családi öröksége volt. Ennek az országnak teljes jogú polgára az ember csak mint Ábrahám leszármazottja vagy a körülmetélés fölvétele és a választott népbe való beiktatás által lehetett. Törvénynek és körülmetélésnek kellett szerintük mint egyfajta szentségnek az üdvösséget közvetítenie. A vér és a szertartási törvény lettek volna tehát Krisztus áldásainak hordozói és közvetítői, a kereszténység pedig csupán a zsidó vallás lezárása, megkoronázása és kicsúcsosodása. Ezzel a kereszténység lényege, a Krisztus által történt egyetlen és kizárólagos megváltás és üdvösségközvetítés vált kérdésessé.

A legerősebb ösztönzést ez az irányzat az *ifjabb Jakab* apostol tiszteletre méltó személyiségétől, az Úr legközelebbi rokonától nyerte, aki a vitathatatlan fő, vagy ha szabad így mondanunk — az elnevezés akkor még nem volt meg —, a jeruzsálemi püspök volt. Hégészipposz mondja (Euszeb., Hist. eccl. 2, 25), hogy egykor az Úr ama négy „testvére" közé tartozott, akik kezdetben értetlenül álltak szemben Jézus missziójával (Mt 13, 56; Mk 3, 21; Jn 7,5). Hogy csak később nyílt meg a szeme. Egyesíteni tudta Jézus szeretetével a törvényhűséget és a legszigorúbb aszketikus életmódot. A haja hosszú fürtökben omlott a vállára. Nyíró olló még sohasem került a fejére. Sohasem érte egy csepp olaj a testét. Ez a Jakab már életében önmaga mítosza lett. Egész életében nazireus volt. Alig tudjuk elképzelni, micsoda szent és félő tiszteletet ébresztett ez a férfi ruházatával, életmódjával és viselkedésével a kortársakban, zsidókban és keresztényekben egyaránt, még ha csak a fele is igaz annak, amit a hagyomány közöl róla: Nem viselt sem szandált, sem gyapjúruhát, minthogy csak vászonruhát hordott, csupán neki volt szabad belépnie a templomnak egyébként minden laikus számára tilos szentélyébe. Nőtlen volt (ez azonban ellentétben látszik állni az 1 Kor 9, 5-tel) és vegetariánus, részegítő italt nem ivott, órákon át térdelt imádkozva a templomban. Azt beszélték róla, hogy azért tölti ott, mint Jeremiás, a napjait, hogy népéért vezekel-

jen, és a fenyegető büntető ítéletet Jeruzsálemről elhárítsa. „Igaz férfi"-nak, „a nép védelmezőjé"-nek hívták. Állítólag csak az ég felé kell emelnie karját, máris csoda történik. Mert ha akarnák a jámborok, világot teremthetnének – mondogatták akkoriban Jézus egyik szavának téves értelmezése alapján: „Minden lehetséges annak, aki hisz" (Mk 10, 27; 9, 23). Ő volt a vallás numinózumának megkapó kifejezője, az ószövetségi jámborság utolsó és legtisztább megtestesítője, mielőtt örökre elsüllyedt volna. Egyszóval: az Ó- és Újszövetség patriarkális alakja egy személyben. Őt megtámadni nem merték sem a farizeusok, sem a szadduceusok. Még Heródes Agrippa sem. Mikor az összes apostolok elhagyták a várost, ő egyedül ott maradt. Sok farizeus éppen őmiatta lett kereszténnyé, úgyszintén különféle rangú papok is, akik, úgy látszik, eleinte még ugyanakkor mint zsidó papok működtek. (Ez lehet a történeti háttere annak a 200-ból származó régi hagyománynak, hogy Márk levágta volna a hüvelykujját, hogy ne kényszerüljön zsidó papként szolgálatot teljesíteni[26].) Kívülről nézve vallásos zsidó szektának tűnt a jeruzsálemi egyház. Hiszen belső titkáról, eukharisztikus életéről semmit sem tudott a világ. Úgy látszott, hogy István szabadságra törekvő irányzata teljesen eltűnt. Az ő szellemi örököse Pál apostol volt.

Az anyaegyházban tehát Jakab mint középpont körül (Gal 2, 12) egy, a végsőkig eltökélt konzervatív párt alakult ki. Ez visszaélve Jakab apostol nevével néhány szélsőséges képviselőjét Antiokheiába küldte, amikor az a hír érkezett Jeruzsálembe, hogy Pál és Barnabás visszatértek, pogánykeresztényekből nagy egyházat alapítottak, és eszméiket az antiokheiai egyházban is keresztülvitték. Az elöljárók nagy tisztelettel fogadták a küldötteket, hiszen mögöttük egy egészen nagy személyiségnek az árnyéka volt látható. De hideg zuhanyként hatott, amikor a jövevények egy pogánykereszténnyel való minden véletlen érintkezés után kezet mostak, és keresztény házba nem fogadtak el meghívást. Hiszen tilos volt egy asztalnál étkezni körülmetéletlennel; még inkább egy tálból enni, ahogy ez akkoriban Keleten szokás volt. Ezek az emberek a pünkösd ünnepének szellemi szélviharából egy leheletnyit sem éreztek, mindenütt veszélyt szimatoltak. De amikor a szombat esti szeretetlakomán is elkülönültek, saját asztalaiknál ettek, és nyilvános összejövetelen az antiokhiaiaknak kereken kijelentették: „Ha nem metéltetitek magatokat körül, nem üdvözülhettek", akkor kirobbant a vihar. Kemény harc folyhatott, mert Szent Lukács ezen a helyen egyenesen „zendülés"-ről beszél (ApCsel 15, 2). Pál és Barnabás következetesen szenteknek, Isten választottjainak és gyermekeinek, polgárainak és házanépének szólította a pogányok közül

megtért keresztényeket, ezek a jeruzsálemi jámborok ellenben mint „tisztátalanok"-at, mint „bűnösök"-et, mint „idegenek"-et és „nem teljes jogúak"-at kezelték őket, és elvitatták tőlük a kereszténységet. Hiába tette a két apostol azt az ellenvetést, hogy az egész életmódnak ezzel az étlap részletkérdéseiig és a családi élet legintimebb mozzanataiig terjedő zsarnoki megszabályozásával sohasem lehet megnyerni a szabad görög világot, hogy a pogányoktól visszataszítónak érzett, kigúnyolt körülmetéléssel pedig éppen a férfivilágot taszítják el maguktól. Hogyan volna lehetséges társadalmi élet? A körülmetélés felnőtt korban nem volt veszélytelen műtét. A nyilvános fürdők látogatása így kizárt dolog volt, úgyhogy mint Pál említi (1 Kor 7, 18), egyes zsidók származásuk jelét egyenest orvosi beavatkozással próbálták eltüntetni. A mózesi törvény fajtalanságnak és bűnténynek tekintette a vegyesházasságot. Ha tehát egy Józushoz megtért zsidó feleségül akart venni vagy vett egy görög származású hittestvért, akivel Krisztus szeretetében már egy volt, hallania kellett, ahogy ezt az ő szemében házas kapcsolatot fajtalanságnak szidalmazták[78]. Az étkezési törvények a lelkiismereti kérdések egész tömegét vetették föl. A kóser életmódhoz saját mészárszékekre volt szükség, és minden vásárlás, minden meghívás alkalmával érdeklődni kellett, hogy honnan való a hús (1 Kor 8, 4; 10, 25)[30]. Röviden és velősen: társadalmi fal választaná el őket a többi embertől. A kereszténység kis szekta lenne, de nem világvallás. A legnagyobb baj az volt, hogy ezek az emberek nemcsak társadalmi, hanem *dogmatikai szakadék*ot is vágtak. Hisz végül is az a kérdés, hogy a Törvény vagy Krisztus kegyelme által üdvözül-e az ember. De hiába volt minden. A zsidó előítéletek és a zsidó nevelés korlátjának a ledöntése lehetetlennek látszott.

A Szentlélek azonban lehelt egyet, és a válaszfal leomlott. Isten bölcsességet és határozottságot adott az apostoloknak, és kegyelme által Pál választott eszköz lett egy olyan mű végrehajtására, amire egy valóban katolikus, azaz egyetemes Egyház létrejötte érdekében szükség volt. Gyors és határozott döntést kellett hoznia a jeruzsálemi legfőbb tekintélynek. Pál csak külön kinyilatkoztatás által volt rávehető arra, hogy részt vegyen ezen az úton (Gal 2, 1). Vele kapcsolatban két dolog várt megoldásra ezen a gyorsan elhatározott jeruzsálemi úton: a keresztény *szabadság* ügye és az *ő apostoli méltóságá*nak elismertetése az anyaegyház részéről. Mindkettőt elérte.

19. Az apostoli zsinat

ApCsel 15, 1–34. – Vö. Gal 2, 1–10.

Pál kíséretében ez alkalommal egy addig ismeretlen fiatalembert látunk. Antiokheiai származék, név szerint Titusz, akit Pál nemrég nyert meg a kereszténységnek. Pál sokra tartotta ezt az ifjút. Benne leghűségesebb tanítványainak és legtettrekészebb segítőtársainak egyike növekszik fel számára, akit még igen nehéz küldetésekben fog felhasználni (2 Kor 7, 15). Egyszer „a közös hitben szeretett fiá"-nak (Tit 1, 4) nevezi. Ezt a pompás fiatalembert Pál mint valami győzelmi jelvényt vitte magával, mint „élő bizonyítékát azoknak a nemes gyümölcsöknek, amelyek máris megtermettek a pogányokból lett egyház fáján"[50]. E pogányból lett keresztény ember vonzó egyéniségének aligha tudnának ellenállni Jeruzsálemben. Pálnak csalódnia kellett.

A jeruzsálemi utazás (kb. 48 őszén) valóságos diadalmenetté vált. Föníciában szálltak partra, meglátogatták az ottani közösségeket: Szidónt és Türoszt, Ptolemaiszt és Caesareát, azután a szárazföld belseje felé haladtak Szamarián és Judeán keresztül. Mindenütt lelkesen hallgatták beszámolóikat Krisztus diadalmas bevonulásáról a pogányok közé. Végre hetek múlva Pál kísérőivel megérkezett Jeruzsálembe. Ha valakinek eszébe jutna ennek a küldöttségnek a bevonulását összehasonlítani pl. a Konstanzi zsinat résztvevőiével, ez eléggé nyomorúságosan festene. És mégis a későbbi zsinatok közül egynek sem kellett nagyobb horderejű döntést hoznia, mint az apostoli zsinatnak. Bizonyos értelemben előképe lett minden későbbi zsinatnak, és nélküle egyik későbbi sem lett volna lehetséges.

A jeruzsálemi egyház három csoportból állt: az apostolokból, az öregek tanácsából és a testvérekből. Az apostolok közül hárman „oszlopként" emelkedtek ki; Péter, az ifjabb Jakab és János. Vihar előszele érződött a levegőben. Feltételezhetjük, hogy szentségi ünnepség szeretetlakomával és eukharisztiával előzte meg a tárgyalásokat. A közösség lélegzetét visszafojtva figyelte a misszionáriusok jelentését. Mikor befejezték, általános tetszés morajlott át a gyülekezeten. Hiszen a pogányok megtérése a messiási ország legbiztosabb jelének számított. Ám a judaisták és farizeusok befolyásos csoportja csak kénytelen-kelletlen kapcsolódott be az általános helyeslésbe. Mihelyt a közösség egy szívvel -szájjal elmondott egy istendicséretet és egy hálaimát, fölvetették a vitás kérdést, és itt feltárult az ellentét a maga kibékíthetetlen mélységében. Még az a tény sem, hogy már maga a Szentlélek döntött a pogányok javára, nem hatott ezekre

a makacs emberekre. Csak azt válaszolták: „Körül kell metélni őket és kötelezni az egész mózesi törvény megtartására." Hogy Pál el merte hozni ezt a Tituszt a szentek gyülekezetébe, kihívásnak tekintették, és követelték, hogy a véres szertartást végre kell rajta hajtani. Ez Titusz részére roppant kínos helyzet volt. Érezték, hogy még sok imára és higgadt megfontolásra van szükség, mielőtt határozatot lehetne hozni. Az összejövetel, amely oly áhítatosan kezdődött, viharos jelenetté fajult. Így ez alkalommal döntés nélkül oszlottak szét. A megoldásnak szűkebb körben kellett megtörténnie.

Pál A galatáknak írt levélben (2, 5) kissé tekervényes és nyelvtanilag pontatlan mondatban azt írja, hogy egy pillanatra sem engedett annak a követelésnek, hogy Tituszt körülmetéltesse. Az erőltetett mondatszerkesztésen érződik, hogy még évek múltán is ott remegett az apostolban a fájdalom és az izgatottság. Mások úgy vélik, hogy Pálon ennek a helynek az írása közben egy vereség érzése vett erőt, úgyhogy az egész nyelvtan darabokra tört benne. Szent Lukács könyvének békülékeny jellege folytán és talán rokonára való tekintettel is elhagyja a Titusz-esetet. Pál apostol részére ez volt a dolog állása: Azt az *elvi* kérdést, hogy szükséges-e a körülmetélés az üdvösségre, és hogy helyes-e az ő missziós módszere, dogmatikailag kell eldönteni. Ez csak egy részlet egy sokkal nagyobb kérdésből, hogy vajon kizárólag Krisztus kegyelméből fakad-e az üdvösség. Miután ez a kérdés el volt döntve, akkor – anélkül, hogy megfeledkeznék a maga és az evangélium méltóságáról – egy-egy esetben, kivételképp nyugodtan hozzá tudott járulni a körülmetéléshez, ha magasabb szempont, a béke megőrzése ajánlatosnak mutatta. Így járt el később Timóteus esetében. Az Egyház isteni irányításának egyik leghomályosabb rejtélye, hogy ilyen tág teret enged az emberi szabadságnak és korlátoltságnának. De nem vet-e föl a történelem sok ilyen rejtvényt? Nem tehetünk jobbat, mint amit a jövendőt világosan maga előtt látó isteni Mester tett, amikor így imádkozott: „Atyám, add, hogy egyek legyenek!" De ha nem, akkor ne vígy minket abba a kísértésbe, hogy ne tudjunk eligazodni isteni rendelkezéseden, amely végül is megint mindent jóra fordít, még ha a „hogyan" titok marad is.

Pál a közbeeső időt a három főapostollal való *magántárgyalások*ra használta föl. A galatáknak írt levélben három ízben nevezi őket „mértékadó"-nak, nem az ősapostolok elleni támadásként, amint azt a balul sikerült Vulgata-fordítás sejtethetné, hanem enyhe gúnyként azok felé, akik kétségbe vonták apostoli méltóságát. Az ősapostolok kénytelenek voltak személyesen meggyőződni, hogy teljesen az evangélium talaján

áll, akárcsak ők. Semmit sem törölhettek, és semmit hozzá nem adhattak. A *pogányok apostola* címet, amelyre Pál igényt tartott, most hivatalosan megerősítették. Ezzel az ő damaszkuszi megtérési és meghívási látomását egyenértékűnek ismerték el az ősapostolok meghívásával, illetve a feltámadt Krisztus többi megjelenésével. Valószínűleg ezeken a megbeszéléseken történhetett, hogy Pál a közte és Péter között a missziós területek elhatárolása tekintetében létrejött megegyezést ebbe a klasszikus formulába öltöztette: „Neked az evangelizálás a zsidók között, nekem az evangelizálás a pogányok között!" Abban tökéletesen egyek voltak, hogy a megváltás kizárólag Krisztus kegyelméből származik. Ezen a napon a három, oszlopnak tekintett apostol a szövetség jeléül kezét nyújtotta Pálnak, és a missziós területek elválasztását megpecsételték, természetesen nem kizárólagos értelemben. Hiszen mindegyikük az Úrtól az egyetemes apostolságot kapta. Ha ez a három férfi nem jutott volna Pállal megegyezésre, az a kereszténység számára beláthatatlan következményekkel járt volna. Ám a Jézus iránti szeretet, amelyet mindnyájan egyforma bensőséggel ápoltak a szívükben, erősebb volt minden viszálynál.

Végre elérkezett a *döntés* napja. Miután a pártok kellő terjengősséggel kifejtették mondanivalójukat, *Péter* apostol állt fel. Beszéde kész mestertermű. Nem Pál apostolra, hanem saját tapasztalatára és arra hivatkozik, ahogy ő maga nyert bepillantást Isten határozatába. Három pontban tárta fel világosan és áttekinthetően a problémát: 1. Ebben az ügyben maga Isten volt a kezdeményező, amikor megparancsolta nekem, hogy a pogány Kornéliuszt megkereszteljem. 2. Az ősi törvény az ember erkölcsi tehetetlensége folytán a maga egészében teljesíthetetlen. 3. Az üdvösség kizárólag a szabadon működő kegyelem dolga. Ez a bölcs beszéd Pál és Barnabás számára egyengette az utat, és kedvezően hangolta a szíveket álláspontjuk elfogadására. Pál bölcsen mérlegelve a dolgot átengedte az elsőbbséget Barnabásnak, mert ő bizalmi embere volt a jeruzsálemi egyháznak. Csak a puszta tényeket kellett beszéltetniük: hogy a Szentlélek nem tett különbséget kegyelmi ajándékainak, a profétálás és a csodatevő erő karizmájának osztogatásában. Azt az ajtót, amelyet Isten maga nyitott ki, az embernek nem szabad becsapnia. Ha a zsidózó pártra súlyos csapás volt is Péter beszéde, egy utolsó tromf még a kezükben volt, akibe minden bizalmukat helyezték, „titkos császáruk", *Jakab* apostol! Pál maga csak röviden és futólag láthatta és beszélhetett vele, nem hatolt be e férfiú titkába. Némán, anélkül, hogy belső gondolatait akár csak egyetlen arcmozdulattal elárulná, a maga ünnepélyes és mégis oly szelíd komolyságában ült ott Jakab az egész idő alatt. Valami tiszteletet

parancsoló aradt sápadt, aszkétikus alakjából. Mindkét fél visszafojtott lélegzettel várta megszólalását. Szerényen és keresetlen szavakkal tesz hitet Péter álláspontja mellett, hogy Isten üdvözítő szándéka feltétel nélkül minden emberre érvényes. Pétertől eltérően – mint Dávid igazi fia – az Ószövetségre hivatkozik, a próféták tanúságára, kiváltképp Ámoszéra, aki minden nép számára Dávid nemzetségéből származó messiási királyságot hirdetett előre. A pogányok megtérése törvényszerű, Isten akarata. A mózesi törvény, amelynek lényege a körülmetélés volt, ezzel elvesztette erejét és hatályát. A zsidózóknak pedig még nyugtató pilulát is adott Jakab azzal a megjegyzéssel, hogy a törvény sincs azért veszélyben: Mindig lesz ugyanis az embereknek egy olyan szent nemzetsége, akik a zsinagógában olvassák Mózes törvényét, és eszményét megvalósítják. Hogy lehetővé tegye a két fél testvéri viszonyát, olyan *közvetítő javaslat*ot ajánlott, amit az antiokheiaiak is elfogadhattak. Javasolta, hogy a pogányokból megtért keresztények a két fél összeolvadásának meggyorsítására megértő szeretettel vegyék figyelembe a zsidókeresztények érzésvilágát, mégpedig három, a zsidóknak különösen botrányos ponton: 1. Távolmaradás pogány áldozati lakomákról, amire a pogány barátokkal és a rokonokkal való társadalmi kapcsolat oly könnyen alkalmat adhatott. 2. Önmaguk tisztán tartása a pogányoknál szokásos, sőt a templomi prostitúció révén gyakran vallásilag is szentesített nemi erkölcstelenségtől. Ezen nem csupán a rokonsági fok miatt tilos házasságkötés, hanem mindenekelőtt a pogányoknál nem kifogásolt kapcsolat a szajhával és a görögök nemzeti bűne, a fiúkkal való fajtalankodás volt értendő. 3. Egy ételtörvény tiszteletben tartása, ti. „kizárólag kóser húsnak a fogyasztása a (közös) étkezések alkalmával" (Lietzmann), tehát a tartózkodás a fojtott, azaz nem szabályosan sachterolt állatok húsának az élvezetétől és a vérnek, azaz ki nem vérzett húsnak a fogyasztásától (9. j.). A vér fogyasztásától való irtózás a sémi népek évezredes faji sajátsága volt; ennek az a nézet volt az alapja, hogy titokzatos erő, maga a lélek lakik a vérben. Sokan a démonoknak különleges vérszomjat tulajdonítottak, és attól féltek, hogy egyszersmind démont is nyelnek, ha ki nem vérzett húst esznek (Órigenész, Contra Cels. 8, 30)[78]. Bizonyos állatok húsa iránti ellenszenv is elterjedt sok nép körében. Érdekes, hogy még olyan erős egyéniség, mint Szent Bonifác sem tudott figyelmen kívül hagyni ilyen zsidókeresztény időkből való érzelmi elmaradottságokat és előítéleteket. Noha maga is germán volt, a germán elődök elfogulatlan szokásával kapcsolatban súlyos aggályai voltak, hogy ti. szabad-e ló, varjú, gólya húsát vagy szalonnát enni, és ezért még Rómához is fordult kérdéssel.

Ez az ételtilalom nem volt könnyű. Ezzel „minden piaci hús ki volt zárva, és csak a zsidó mészáros, vagy ha az nem adott el semmit a keresztényeknek, csak saját sachter jöhetett a húsellátás szempontjából számításba"[30]. Hiszen a piacon (macellum) sem lehetett az áldozati állatok húsát más hústól megkülönböztetni. Önmagában véve a tilalom veszélytelen volt, ezért szerető kíméletből a „hitben gyengék" iránt – amint Pál mondja (Róm 14, 3) – el lehetett fogadni. Pál, akinek a szemében minden a külső forma és minden, ami nem tartozott a lélek és a lelkiismeret világához, semmis volt, a maga személyében kész volt akár arra is, hogy vegetariánus életet éljen, ha ezzel megnyerhetett vagy ha ezáltal megóvhatott a botránkozástól egy lelket. Sok huzavona után elfogadták a közvetítő javaslatot. Hogy forma szerint Pál is megadta-e hozzájárulását, a szó szerinti szövegből nem derül ki világosan. Sajátságos, hogy soha sem említi leveleiben az apostoli dekrétumot, még az áldozati húsról adott tanításában sem (1 Kor 8).

Az apostolok értettek ahhoz, hogy a vitát az emberi szűkkeblűség mélyéről magasabb szintre emeljék, ahol a Szentlélek hatékony működése számára nyitva áll az út. Ennek a *felsőbb vezetés*nek az érzése nagyon erős volt, és kifejezésre jutott az antiokheiai egyházközségnek küldött levélben: „Úgy tetszett a Szentléleknek és nekünk." Az Egyház négy ősi *ismertető jegye* nagyszerűen domborodott ki: A pogányoknak az Egyházba való feltétel nélküli és az apostolok tekintélye alatt történő fölvétele által az Egyház katolikusnak és apostolinak ismerte el magát; a bálványimádás elutasítása és a nemi élet megfékezése egy széteső és rothadó kultúra kellős közepén a szentség sugárkoszorúját ragyogtatta föl az Egyház homlokán. Az egység és a szeretet kötelékének pedig abban kellett megmutatkoznia, hogy az új közösségekben élő jómódú testvérek a *szeretetadományok* adóját fizetik az elszegényedett jeruzsálemi anyaegyháznak. Pál, aki egykori üldözésével bizonyára szintén hozzájárult az anyaegyház pénzügyi romlásához, szívében boldog volt, hogy ily módon valamit ismét jóvátehet. Leveleiben ezért játszik oly nagy szerepet a jeruzsálemi egyház számára rendezett gyűjtés. A zsinat egész lefolyása mintapéldája az isteni és az emberi tevékenység egymásba fonódásának. Az emberi lendületnek kell az Egyházban is mindig újból előbbre vinnie a fejlődést, az isteni statika kell, hogy biztosítsa számára az organikus egységet és az isteni eredettel összekapcsoló folyamatosságot.

A zsinat határozatát apostoli írott üzenet formájában két kiküldött a keletiek szokása szerint nagyobb kísérettel, köztük Pállal, Barnabással és Titusszal vitte Antiokheiába. A két küldött kiválasztásában is kifeje-

zésre jutott az újonnan megerősített egység: Az egyik Júdás Barszabbász Jeruzsálemből, keresztény az első perctől, valószínűleg József Barszabbász fitestvére, tehát olyan család tagja, akik még személyesen ismerték Jézust, a másik Szilás vagy Szilvánusz, mint Pál, a diaszporából származó hellenista, zsidó és latin névvel és római polgárjoggal. Mindketten a prófétálás karizmájával rendelkeztek. Mint a jeruzsálemi egyház pártatlan képviselőinek, nekik kellett élőszóval kifejteniük a dekrétum jelentőségét. Az antiokheiai gyülekezetet, ahol az írást átadták, felolvasták és megmagyarázták, leírhatatlan örömujjongás töltötte el. Júdás és Szilás nem győztek a különböző összejöveteleken eleget mesélni arról a benyomásról, amelyet Pál és Barnabás tettek missziós teljesítményükkel az ősapostolokra, és a nagyszerű diadalról, amelyet kivívtak. Júdás azután ismét visszatért Jeruzsálembe, Szilás azonban úgy járt, mint annak idején Barnabás: rabja lett a szabad, nagyszerű, erőteljes levegőjű és tág lendületű missziós város varázsának.

20. Az antiokheiai végzetes nap

Gal 2, 11–21; ApCsel 15, 35.

A népszerűsítő történetírás, amely a múltat csak a megdicsőültség fényében képes látni, Pétert és Pált szívélyes, soha el nem homályosult barátságban szokta egymás mellé állítani. Fájdalmas dolog, de el kell mondani, hogy nem volt mindig úgy, hogy volt egyszer egy nap, amely barátságukat kemény próbára tette. A dolog így történt: A jeruzsálemi apostoli dekrétum a két irányzat megbékélésére szolgáló kompromisszumával nem hozott teljes megoldást. Kiderült, hogy csak *közbülső megoldás* volt. A gyakorlati egyesítés gondjának előtérbe kerülése miatt nem volt elég élesen kidomborítva az a teológiai és *vallási* szempont, hogy a megváltás a törvény cselekedetei nélkül, kizárólag a kegyelemnek köszönhető. Az asztalközösség és az életvitel *társadalmi* kérdése sem volt egészen megoldva. Nem adtak választ arra a kérdésre, hogy a rituális törvény alól mentesítő keresztény szabadság csak a pogánykeresztényekre vonatkozik-e, és a zsidókeresztények kötelesek-e továbbra is, mint eddig, viselni a törvény egész terhét. Ha igen, akkor ismét két osztálya van a kereszténynek: a tisztáknak és tökéleteseknek törvényhű és a tisztátalanoknak és tökéletleneknek a törvénytől mentes csoportja. Ha a pogánykeresztények megtartották is az apostoli zsinattól elrendelt étkezési törvényeket, a szigorúbb fegyelmű zsidókeresztények még távolról sem

hitték magukat feljogosítva arra, hogy szabadon érintkezzenek velük, és egyenrangúaknak tekintsék őket[35a]. Szerintük még mindig szédületes űr tátongott egy pogány nép tisztátalan sarja és Ábrahám igaz fia között. Volt valami nagyszerű ebben a faji büszkeségben, de világegyház nem épülhetett rá. Mindezekről a gyakorlati kérdésekről nem történt döntés Jeruzsálemben a viharos légkör miatt, amely ott uralkodott.

Egyházlátogató körútján *Péter* apostol nemrég Antiokheiába is megérkezett, és kedvencét, az ifjú János-Márkot magával hozta. El volt ragadtatva e pogánykeresztények közvetlenségétől, a légkör üdeségétől és keresztény közösségi szellemüktől. Habozás nélkül csatlakozott a helyi szokásokhoz. Az antiokheiaiak büszkék voltak, hogy az Egyház mindenkitől tisztelt legfőbb vezetőjét maguk között láthatták. Péter is a legfesztelenebbül érintkezett a családokkal, részt vett a szombat esti szeretetlakomákon, amelyek testvéries szellemükkel a legjobb előkészület voltak az eukharisztikus úrvacsorára. Nem kérdezte, hogy tiszták vagy tisztátalanok-e zsidó törvény szerint az ételek, és „nyúlpecsenyét, disznóhúst vagy az Orontészből fogott angolnát" nem utasított vissza[56]. Történelme folyamán soha többé nem látott kebelében együtt ilyen csapat apostoli férfiút Antiokheia városa. A jeruzsálemi *zsidózók* aggódtak Péterért. Nem sok idő telt el, és a „Jakab környezetéből való emberek" kémeket küldtek utána. Nem merték ugyan a jeruzsálemi határozatokat támadni, de a pogánykeresztényektől való gőgös elkülönülésükkel a helyzetet rendkívül kényelmetlenné tették. Elszánt elhatározásuk volt, hogy kenyértörésre viszik a dolgot. *Pál* fájdalommal látta, hogy barátja, Péter e túlbuzgók példájára miképp vált bizonytalanná, hogyan tűrte, hogy megfélemlítsék, és hogyan húzódott vissza egyre jobban a társadalmi érintkezéstől, minden asztalközösségtől és különült el még a szeretetlakomán is az új jövevényekkel és a zsidókeresztényekkel saját asztalokhoz települve. Pál fájdalmát csak tetézte, hogy még Barnabás is követte Péter kétszínűségét mint a jelen körülmények között az egyetlen kisegítő szükségmegoldást. Az egyházközösség többi tagja Péter különös viselkedése miatt úgy érezte, hogy keresztény mivoltában sértik meg, háttérbe szorítják és másodrendű keresztényként kezelik. Ami Pált a legmélyebben felháborította, ez volt: Minthogy az egyházi fegyelemnek a belső meggyőződésből kell kinőnie, ezzel a tettetéssel adva volt a hit elhomályosulása is a leglényegesebb ponton és a kiharcolt jeruzsálemi győzelem kérdésessé válása. Az ő számára itt nem volt kisegítő szükségmegoldás. Hit és élettvitel nem választható el egymástól. Itt a *hit forgott kockán* és vele együtt a megváltás egész műve[35a]. Alapjában véve Pál és Péter egy meggyőződésen

volt, egy szándék vezette őket, hogy ti. megakadályozzák a közösség szétesését. Pál volt a jobb emberismerő. Túlságosan is jól ismerte korábbi farizeus elvtársait ahhoz, hogy ne tudta volna, hogy Jeruzsálemben a lelkük mélyén nem járultak hozzá a határozatokhoz, hogy igényeik nem nyertek kielégítést és kerülő utakon szeretnék érvényteleníteni a jeruzsálemi végzéseket.

Most tehát ismét föltámadt ellene a régi rém, és pusztulással fenyegette művét. Mit kellene tenni? A megfélemlített Pétert nem lehetett rávenni, hogy korábbi életmódjára visszatérjen. Minden meghívást zavartan mosolyogva elhárított. Pál sokáig vívódhatott az imádságban önmagával, míg a végsőre határozta el magát vállalva azt a veszélyt is, hogy megsérti két legjobb barátját. Hiszen mindig megmutatta, hogy nincs tekintettel testre és vérre, ha Krisztus vált kérdésessé. Ezt megtenni természetesen csak egy Pál merészkedhetett, és bizonyára csak belső, isteni hangra cselekedett. Tudatában volt, hogy mennyei Krisztusának megbizatását teljesíti, akinek földi élete folyamán ismételten is támogatnia kellett az ingadozó Pétert. Az ellenfelek már azt hitték, hogy csatát nyertek. Egy *nyilvános összejövetelen* magától tört ki a veszekedés. A keletiek szenvedélyes jellemének ismeretében heves összecsapásokat feltételezhetünk. Péter igyekezett igazolni magatartását. Most jött el Pál számára az óra. Méltó módon tett eleget felsőbb helyről való megbizatásának. Ennek a kifejezésnek: „Szemtől szembe ellenálltam neki", a görögben nincs ellenséges vagy sértő jelentése, mint ahogy a Vulgata-fordítás esetleg sejteti, hanem csupán azt akarja mondani: nyíltan, szemtől szembe, nem a háta mögött. Bizonyításának komolysága és világossága ezúttal is győzelmeskedett.

Megrázó látvány volt: a két legtekintélyesebb apostol egymás ellen. Nem szabad apró nézetkülönbséggé vagy pusztán a vérmérsékletből fakadó kitöréssé bagatellizálni a jelenetet. Pál szemére vetette Péternek a tettetését, hogy nem jár az evangélium igazságának megfelelő egyenes úton, hogy ellentmondás van belső gondolkodása és külső magatartása között, hogy az engedékenység ürügyével sérti az Egyház egyik részének jogait és veszélyezteti a hitet. Nem hitbeli eltévelyedésről volt szó Péter és Barnabás esetében, de ingadozásuk a többiek alapvető hitbeli tévedését vészesen előmozdíthatta, és ez a kereszténységet lényegében érintette volna.

Pál A galatáknak írt levelében vázolta számunkra annak a *beszédnek a tartalmát*, amelyet akkor a zsidózóknak címzett és mondott. Magán a lerövidített megjelenítésen, a szabálytalan mondatépítésen, az inkább odavetett, mint kimondott mondatokon, amelyek nehezen érthetők és fordít-

hatók le, érezhető egy szent szenvedély és a belső elfogódottság forró lehelete (Vö. Prat elemzését[36]).

1. Mi mindannyian – mondja –, te meg én meg Barnabás meg a többiek mind, akik mindnyájan megszoktuk, hogy a pogányokat természetüknél fogva bűnösnek tekintjük, zsidó származásúak vagyunk. Legmélyebb hittudatunkban azonban tudván tudjuk, hogy az ember sem a természeti törvény erkölcsös megtartása, sem a Törvénytől kívánt cselekedetek (áldozatbemutatás, tisztulási előírások, körülmetélés), egyáltalán *semmiféle emberi teljesítmény* révén nem állhat meg Isten előtt, kegyét nem nyerheti el. Ezzel a meggyőződéssel lettünk krisztushivők, és mondtunk le a Törvény megtartásáról. Most visszafordulni és a többieket is magunkkal rántani, ez ellentmondás.

2. Éppen a Krisztus túláradó megváltó kegyelmébe vetve bizalmunkat szabadultunk meg a Törvénytől, és eddig eszerint viselkedtünk. Ha ez most bűn volna, akkor ez a bűn Krisztust, hitünk szerzőjét érné. Ha a Törvény teljesítésének abbahagyása folytán bűnösök lennénk, akkor lenne indokolt ellenem irányuló szemrehányástok, hogy Krisztust a bűn cinkosává teszem. De éppen ellenkezőleg áll a dolog: ti teszitek Krisztust a bűn szolgájává azzal, hogy a Törvény visszaállításával áthágását bűnnek bélyegzitek. Itt áll az az elv: Ha valamit ismét felépítek, amit előbb leromboltam, akkor ezzel a tettemmel azt mutatom, hogy hibát követtem el. Ha az evangélium elfogadásával elismertem a Törvény elégtelenségét, ezt, mint egy rozzant épületet, leromboltam, és most újra felépítem azt a rozzant épületet, ezzel azt bizonyítom, hogy nagy sietve és vétkesen jártam el; ezzel pedig azt hirdetem: *Krisztus kegyelme magában* nem elég!

3. A Törvény halott, trónjától meg van fosztva, hatályát elvesztette, Krisztus halála elragadta tőle kötelező erejét. A mózesi törvény alapján ítélték keresztre halálra Krisztust. Ezzel a Törvény magamagát szüntette meg, ad absurdum jutott, értelmetlennek és hatástalannak bizonyult, túlhaladta önmagát. Mármost mivel a keresztény ember élet- és halálközösségben áll Krisztussal, ő is meghalt a Törvénynek, és a Törvény is az ő számára. A Krisztussal való együtthalásból *új élet* támadt. Krisztus a mi új életünk. Az apostol érvelése misztikus. Ám e páli misztika nyilván nem volt idegen hallgatósága előtt, az ő galatáinak sem, hanem nagyon is helytállónak találták. Már nem a Törvény és annak megtartása a keresztény személyiség, a személyes keresztény életalakítás formáló elve, hanem maga Krisztus, azaz Krisztus titokzatos bennünk lakása a Szentlélek, a pünkösd ünnepének lehelete által.

Súlyos érvek ezek! A legsúlyosabb azonban maga Pál volt, úgy, ahogy

őt vette birtokába Krisztus, akkor, amikor föltárta lelke legbensőbb titkát; „Krisztussal keresztre vagyok feszítve! Élek, vagy inkább éltetnek engem, másvalaki él bennem, másvalaki létemnek alapja: Krisztus! Az életemnek számomra már csak a Krisztusba vetett hitben van értéke, aki szeretett engem és föláldozta magát érettem?" Itt az ő misztikus szeretete Jézus iránt, az ő *damaszkuszi élményé*nek rejtett tüze tör ismét szíve mélyéből elő. Legbelsőbb valója válik láthatóvá. Most már értjük: Hogy miért érezte át Pál oly mélyen a Törvény és a kegyelem közti ellentétet, mélyebben, mint bárki más az apostolok közül, annak oka abban rejlik, hogy egyikük sem ment át olyan megtérési élményen.

Pál halhatatlan *érdeme*, hogy legmélyebb alapjaiban és legvégső következményeiben áttekintette a kérdést. Ezzel újabb szakaszba lépett saját fajtájának ama zsidózó bálványozása ellen vívott világtörténelmi harca, miszerint az szükségszerű hordozója a megváltásnak. Mily élesen látott mindent ez a jó Pál testvér! Péter és Barnabás viszont elég nagyok és alázatosak voltak ahhoz, hogy belássák tévedésüket. A helyzet meg volt mentve. Persze bizonyos lehangoltság, keserű szájíz pillanatnyilag még visszamaradhatott. Szent emberek sem tudnak olyan könnyen elviselni nyilvános rendreutasítást. Később azonban mindezek a rossz hangulatok eltűntek, a közös vértanúhalál leszámolt minden sötét földi maradványt, a történelem ráborította megszépítő ragyogását, és joggal állította egymás mellé mind az életben, mind a halálban testvérként a két apostolt.

Az antiokheiai jelenetet gyakran kínos esetnek érzik, mintha ezzel veszélybe került volna *Szent Péter tekintélye*. Az effajta érzésnek a tekintélyről alkotott hiányos fogalom az oka, ez azonban nincs megalapozva az evangéliumban. Későbbi korok lettek érzékenyebbek és aggályosabbak a tekintély kérdésében. De kezdetben nem így volt. Nem mondta-e az isteni Mester: „Aki a legnagyobb köztetek, legyen mindenkinek a szolgája! Ne hivassátok magatokat tanítóknak és mestereknek. Egy a ti mesteretek: Krisztus!" Hogy történt tehát? Két szeretetreméltó, nyílt, nagyérdemű és Krisztust szerető férfi súlyos véleménykülönbséget tárt föl az Egyház színe előtt. Bárcsak sose lett volna nagyobb botrány az Egyházban![32] Mai gondolkodásmódunkat nem szabad visszavetítenünk az akkori időkre, épp oly kevéssé, mint a középkornak ismert eseteire és jeleneteire. Az ilyesmik az érzelem és az ítélet anakronizmusai. Antiokheiában senki sem értelmezte ezt Péter apostol méltatlan megaláztatásának. Még sokkal gyermekdedebben és természetesebben gondolkodtak, úgy érezték magukat egymás között, mint egy családban. A Szentlélek, a fiatal Egyház lelki magassági szintje átsegített minden egyenetlenségen.

Péter alázata, az a megható mód, ahogyan talán könnyes szemmel kezet nyújtott testvérének, Pálnak, leszerelt mindenkit, aki viselkedéséről kemény véleményt nyilvánított. Péter megérezte, hogy Jézus szólt Pálon keresztül, s egy könny megszépítette tekintetét, mint akkor, ama nagypéntek éjszakáján.

Ilyen jeleneteknek még néha meg kellett ismétlődniük. Az isteni gondviselés mindjárt az egyháztörténelem kezdetén megengedte ezt az esetet, minden későbbi nemzedék tanulságára és vigasztalására. Lelki ember mondta egyszer: A szentekről szóló irodalomban az egyik leghasznosabb könyv volna az, amely nem a szentek erényeiről, hanem a szentek hibáiról szólna. Egy hosszú időszakaszra vonatkozólag már megvan ez a könyvünk: a Szentírás! Kérlelhetetlen őszinteséggel rajzolja meg emberi hőseinek nagysága mellett gyengeségét is. Vigasztaló tudni, hogy az Isten országában a nagyokon is hosszas munkája volt az ég kegyelmének. De egy dologban azonosak voltak mindezek a szentek: Jézus iránti határtalan szeretetükben és odaadásukban. Ha komolyra fordult a dolog, Péter épp olyan határozott tudott lenni, mint Pál vagy a „mennydörgés két fia": ha arról volt szó, hogy meghaljanak. Látjuk, hogy Krisztus jellemnevelő iskolájában a személyes jelleg kifejlesztésére a változatoknak mekkora tere nyílik. Ha azon a napon valaki gratulált volna Pálnak győzelméhez, azt válaszolta volna: Krisztusban nincsenek sem győzők, sem legyőzöttek!

Péter apostol ezzel az epizóddal eltűnik az Újszövetség életrajzi jellegű adalékai közül. Ez életének utolsó vonása, amit a szent történet közöl. Csak még két levél található a Szentírásban, amely az ő nevét viseli; ezek erősen támaszkodnak Pál tanítására. Dicstelen lelépés ez a színről? Biztosan nem. Legszebb vonásainak egyike mutatkozik itt meg: hogy alázatosan, őszintén, minden hátsó gondolat nélkül elfogadja az igazságot egy testvértől; tisztán Jézus iránti szeretetből.

Az Egyház történelmében vannak olyan napok, amikor kézzelfoghatóan érezni lehet a természetfölötti vezetést. A fiatal kereszténységben nagy *ellentétek* rejtőztek. A Szentlélek oltalma nélkül ezek az ellentétek szétfeszítették volna a zsenge szervezetet. Kissé kiélezve a dolgot azt mondhatnók: Péter – Jakab jelenti a törvényt, Pál a keresztény szabadságot, amely azonban Isten előtti roppant felelősség. Az Egyház a hithagyomány törvényének alapjára, mint sziklára támaszkodik. De: „A Lelket ki ne oltsátok!" – kiáltja Pál (1 Tessz 5,20). *Péter és Pál nem ellentétek, hanem testvérek!* A törvény könnyen áldozatul esik a megmerevedésnek, ha a páli szellem föl nem lazítja. Lehetnek korok, amikor a páli szabadság

kerül veszélybe, amikor a kísértő Pétert környékezi meg. Ilyenkor kell, hogy Pál fölemelje szavát. De olyan korok is voltak, amikor a péteri tradíció került veszélybe. Akkor Péternek kell közbelépnie. A szó kizárólagos értelmében nincs péteri és nincs páli egyház, sem egy jövőbeli jánosi egyház, amely fölébe kerekedik az előző kettőnek. Mert Péter, Pál és János egyenrangú tanítványai az Úrnak, és Krisztus Lelke magában foglal mindent.

Még egy kérdést! Hogyan magyarázható, hogy *Az apostolok cselekedetei hallgat* az antiokheiai eseményről? Lehetetlen, hogy Szent Lukács ne tudott volna a dologról, főként, minthogy ő maga is antiokheiai volt. Itt egy probléma rejlik. A Szentírás azonban sok ilyen talányt ad elénk. Mindegyiknek a megoldása nem szükséges az üdvösségre. Mindig szem előtt kell tartanunk ezt: Lukács nem csupán történetíró, ő felelőssége tudatában élő egyházi férfiú is. Mint Tacitus, ő is ért ahhoz, hogy személyeket és viszonyokat kevés szóval jellemezzen, ért hozzá, hogy hová helyezze a megfelelő megvilágítást és hangsúlyt. Ha valamit nem mond el, annak is megvan a jelentősége. Mint szent író, elsősorban a maga kora számára ír, és nem későbbi századoknak szenzációjául. Ahol valamely cél, az Egyház egy bizonyos érdeke — amit mi, kései utódok nem ismerünk -- megköveteli, ott nyugodt lélekkel föláldozza — nem a történelmi igazságot, Isten ments! —, hanem csupán a mi kíváncsiságunk kielégítését. Könyve jóval később, talán tizenöt évvel a történtek után jelent meg. Közben a helyzet már megváltozott, a két párt összebékítése folyamatban volt. A régi ellentétek elsimultak, régi sebeket újra föltépni nem lett volna kívánatos. És így Lukács szokott előkelőségével és a felelősségteljes férfiú finom érzékével hallgatagon siklott el e fölött az esemény fölött.

21. Egy barátság megszakad

ApCsel 15, 35—39.

Miután az antiokheiai közösségben az oly nehezen kivívott szabadság elismerésén kelt örömujjongás valamelyest elcsitult, Az apostolok cselekedeteiben kiemelt hangsúllyal ez olvasható: „De Pál és Barnabás Antiokheiában maradtak, tanítottak, és hirdették az Úr szavát sok más társukkal együtt" (ApCsel 15, 35). Úgy látszott, hogy sohasem fog lenyugodni a nap e két férfi zavartalan egyetértése fölött; éveken át kéz a kézben harcoltak és küzdöttek Krisztusért. Nem sejtették, hogy mielőtt ez az év lehanyatlik, megszakad a barátságuk, és elválnak útjaik anélkül, hogy

valaha is újra egyesítenék missziós munkájukat. Az evanglium szolgálata a szív sok áldozatát kívánja. És néha egy csipetnyi személyes vétek is közrejátszik.

Egy idő múlva ama antiokheiai nap után történt. Pált missziós vándorösztöne ismét csalogatta ki a messzeségbe, hogy az első út hódításait biztosítsa, és hogy további köröket csatoljon hozzájuk. Hogy nem rótta fel barátjának, *Barnabás*nak a törvénykérdésben tanúsított magatartását – gyorsan el tudott felejteni kellemetlen dolgokat! –, abból látjuk, hogy meghívta, tartson vele, és a megtért testvérek meglátogatásával újítsák fel az együtt átélt lelkipásztori örömöket és szenvedéseket. Mi is köthetne szorosabban össze, mint a Krisztusért együttesen végzett munka? Barnabás boldogan mutatkozott késznek, csupán az az egy kívánsága volt, hogy unokaöccsét, Márkot magával vihesse. „Régóta fájt neki, hogy Pergében megfutamodott, és nagybátyja alkalmat akart adni, hogy a csorbát kiküszörülje."[50] Pál azonban mint a misszió felelős vezetője úgy vélte, hogy a kérdést el kell utasítania. Ennek a vonakodásnak nem volt személyes éle. Rendkívül magas véleményt táplált magában egy apostol felelősségéről, és magával szemben is az odaadás képességének legmagasabb követelményeit állította fel. Márkot még nem tartotta elég érettnek egy misszionárius kemény munkájára. Még nem tartotta képesnek a végső, legteljesebb odaadásra. Talán attól is tartott, hogy Márknak túlságosan nagy befolyása van Barnabásra, és megzavarhatná terveit, ha kettő áll eggyel szemben. A missziós élet sokkal komolyabb dolog, semhogy rokonsági szempontokkal szabad volna veszélyeztetni. Pál ezen a ponton hajthatatlan maradt. Igaza volt? Nem ítélte meg Márkot túlságosan keményen? Barnabás megértőbben gondolkodott ebben a kérdésben, és mégis érett ítéletű és tapasztalt, bölcs és szent férfiak voltak mindketten. A jellem értékének mérlegelése során akadnak olyan vonások, amelyekről csak a Mindentudó mondhat tévedhetetlen ítéletet, és amelyeket mi emberek mindig csak csöppet sem csalhatatlan értelmünk és rokonszenvünk prizmáján át láthatunk. Barnabás ragaszkodott kívánságához, és a két apostol vitája úgy kiélesedett – Az apostolok cselekedetei itt a „paroxüszmosz", azaz elkeseredés kifejezést használja –, hogy elváltak egymástól, elkülönítették missziós területeiket, és ezentúl különböző utakon jártak. Barnabás a szülőhazáját, Ciprus szigetét választotta missziós területnek, és Márkkal együtt odahajózott. Így futott személyi kérdésen zátonyra egy régi missziós barátság. A két apostolnak ezzel a különválásával Barnabásnak nyoma vész. Nagy barátja fénykörében ismét visszatér a legenda homályába.

Emberileg nézve Barnabás magatartása rokonszenvesebbnek tűnhetik nekünk. Az az érzésünk, hogy Pál mégiscsak túlságosan szigorúan ítélte meg az ifjú Márkot, aki pedig később oly derekasan viselkedett vele szemben is, és akinek a második evangéliumot köszönhetjük. Úgy érezzük, hogy Barnabással szemben is túlságosan kemény, majdnem igazságtalan volt. Pedig nagy hálára volt kötelezve az iránt a Barnabás iránt, aki ismételten áldásosan nyúlt bele az életébe, és aki kiemelte a homályból. Amint szelleme lépésről lépésre haladt előre a megismerésben, úgy kellett Krisztusba való teljes belenövekedésének is fokról fokra bekövetkeznie. „Nem sikerült mindig megfékeznie szíve viharos dobogását... Csak egy valaki járt a földön anélkül, hogy hozzátapadt volna a föld pora: az, aki nem állt természetes kapcsolatban Ádámmal."[35a] Mindig fájdalmas, ha régi, megszentelt barátság romba dől, még ha csak átmenetileg is; ha jó barátok válnak szét, s nem találnak többé egymásra... Éppen mélységes vonzódásuk tette még csak kínosabbá elválásukat.

A Szentírás megdöbbentően nyílt hősei hibáinak a tekintetében; ezért is kaptuk okulásunkra, javulásunkra és nevelésünkre (2 Tim 3, 16), meg vigasztalásul is (Róm 15, 4), hogy Isten még a hibáinkból is áldást tud fakasztani országa számára. Ha a jelen esetben Barnabás emberségesebbnek és szeretetreméltóbbnak mutatkozik is, Pál magatartása sem nélkülözi a nagyságot. Teljesen nagy művének szentelte magát. A tett embere volt, és a tettek azon embereinek a sorsában osztozott, akiknek olykor a szívük ellen, látszólag szívtelenül kell cselekedniük. Ne gondolkodjunk hát kicsinyesen! Boldogok lehetnénk, ha veszekedéseinknek mindig ilyen nemes oka lenne![51] Nehogy azt higgyük ám, hogy Pál érzéketlen és gyémántkeménységű ember volt! Hányszor tekinthetett vissza arra a napra, amikor Barnabás volt az egyetlen, aki hitt benne, mindenki más pedig bizalmatlan volt hozzá, kiváltképp arra a felejthetetlen napra, amikor Barnabás Tarzuszba érkezett, hogy őt felkeresse, és végül arra a másik napra Lüsztrában, amikor Barnabás éjnek idején sírva és szorongó szívvel hajolt halottnak hitt barátja fölé! Az ilyen, a szíveket összekapcsoló köteléket nem lehet széttépni anélkül, hogy közben az ember szíve ne vérezzen.

Az évek múlása ismét rendbe hozott mindent. „Később újra kapcsolatba léptek egymással, és kölcsönösen értesítették egymást missziós munkájukról."[78] Ez az 1 Kor 9, 6-ból következik. Pál dicsérettel emlékezik meg barátjáról, aki hozzá hasonlóan nem vitt magával női kísérőt missziós útjain, és mindig a saját munkájából élt anélkül, hogy az egyházközségektől támogatást fogadott volna el. Márk megítélésében a tények

később Barnabást igazolták. Bátor, önzetlen és nagylelkű férfi vált belőle, aki Péter, valamint Pál apostol értékes munkatársának bizonyult, és akinek nevét mint evangélium szerzőjét az egész kereszténység magasztalja. Szent és lángelme is tévedhet. Pál nem vonakodott jóvátenni tévedését. A római börtönből később azt írja a kolosszeieknek: „Köszönt titeket Márk, Barnabás unokaöccse; rá vonatkozó utasításaimat már megkaptátok. Ha megérkezik oda, fogadjátok szívesen!" (Kol 4, 10.) Utolsó fogságában ismét Márk képe lebeg előtte, és ezt írja Timóteusnak: „Márkot is vedd magad mellé és hozd el, jó szolgálatot tenne nekem" (2 Tim 4, 11). Ezt mutatja, hogy eltűnt minden felhő közülük. Újra egymásra találtak a kölcsönös megértésben, és ami még több: a börtönben! (Filem 24.)

Magasabb szempontból tekintve azt kell mondanunk, hogy itt is felsőbb hatalom keze volt a dologban. Barnabás számára elviselhetetlen lett volna, hogy huzamosan, egész életén keresztül alárendeltként dolgozzék Pál oldalán; hogy mindig második helyen álljon egy nagyobbnak az árnyékában[32]. Ehhez mégiscsak túlságosan jelentős egyéniség volt ő. Ha nem került volna törésre a dolog, akkor az elszakadás bizonyára sohasem következett volna be, és vezetői képességei nem találtak volna kielégítő működési terepet. Pedig nagyon is megérdemelt önálló munkaterületet. Nem egykönnyen akad nemesebb, hűségesebb, önzetlenebb jóbarát, mint Barnabás. Nem volt ugyan tüzes szellem és harcos egyéniség, nem alakított ki eredeti eszméket, mint Pál, de szelíd komolysága, barátságos, meleg tekintete, atyai hangja, prófétai intelemre különösen alkalmas karizmája, amire neve utal, elbűvölő, lenyűgöző, vígasztaló erővel bírt, és egy-kettőre megnyerte neki a szíveket. Ragaszkodó természetű volt, hűséges maradt hazájához, és azt kívánta, hogy ott temessék majd el. Sírját Famagusztától két órányira északra mutogatják. Gondolataiban és igehirdető módszerében mindvégig barátjának, Pálnak tanítványa és hűbérese maradt. A már Tertullianustól képviselt nézet, amely azt gyanítja, hogy a benne foglalt oly sok páli gondolat miatt A zsidóknak írt levél szerzője Barnabás, csak merő feltevés. Órigenész is megcsodálja ennek a kánoni, de névtelen levélnek a többi páli levéltől elütő elegáns formáját, kiváló görög nyelvezetét, a harmonikus, kiegyensúlyozott, minden darabosságtól és viharos szabálytalanságtól mentes mondatszerkesztést, ami kétségtelenül tükrözhetné Barnabás szép, nyugodt lelkületét. Mint Ciprus szülöttének ismerős volt neki az alexandriai szellemiség is, amely meg-megcsillan A zsidóknak írt levélben. Ez a levél mindenesetre sokkal hívebben tükrözné a nemes férfiú szellemét, mint

az ún. Barnabás-levél, amelyet egy középszerű ismeretlen szerző az apostol nevével ékesített, ha mindjárt egy bizonyos szeretetreméltó külső forma azt a látszatot kelthetné is, mintha Barnabástól való lenne[20]. Az Egyház, noha ismeretlen kéz írta, joggal vette föl kánonjába A zsidóknak írt levelet, mert Szent Pál szelleme nyomta rá bélyegét, és szépen tükrözi a tanító és jóbarát szellemi rokonságát, bárki legyen is az.

V. A MÁSODIK MISSZIÓS ÚT

22. „Ó, Timóteus!" (1 Tim 6,20)

ApCsel 15, 39 – 16, 5.

49 márciusában lehetett. Újra elérkezett az az idő, amikor a királyok háborúba, a kereskedők és a misszionáriusok a távolba indultak. Pál érezte azt a heves vágyat, amely egyre tovább űzte: nyugatra, még nyugatabbra! Efezus–Korintus–Róma–Hispania! Róma volt titkos, ki nem fejezett célja sóvárgásának. Csak a római világtérben bonthatta ki szárnyait ez a királyi sas. Barnabás és Márk már elvitorláztak a Ciprusba. Most Pál számára is ütött az óra.

Pál nem szívesen utazott egyedül, már maláriás rohamai miatt sem, de az Úr rendelkezéséhez való hűségből sem, aki kettesével küldte ki tanítványait. *Szilás* volt számára az igazi bajtárs, a hűséges, nemeslelkű, minden áldozatra kész férfiú, akitől távol állt a zsidó szűkkeblűség. Pál részére nagyon kellemes dolog volt, hogy a jeruzsálemi egyház egyik tagja van vele, méghosszá olyan, aki nagyon közel állt Péter apostolhoz (1 Pét 5, 12). Ez is mutatja, hogy a Péterrel való nézeteltérés semmi személyes ingerültséget nem hagyott vissza benne. Mint Jeruzsálemmel való összekötő kapocs Szilás Pál számára az anyaegyház részéről történt elismerésének értékes bizonysága volt. És ami az állami hatóságok felé különös érték: ő is római polgár volt. Szilást nyilvánvalóan Pál bátor, vállalkozó szelleme nyerte meg arra, hogy a jón-tengeri és az Égei-tenger melléki kultúrközpontokat meglátogassa. Az ő sorsa is Pál apostol lett. Aki közel került ennek a férfinak az erőteréhez, azt berántotta oda, többé nem szabadult tőle. Pál szívesen használta a Szilás helyett a teljesebben csengő Szilvánuszt, mert ebben inkább benne rezgett a római élettér tágassága (10. j.).

Ez alkalommal Pál a *szárazföldi út* mellett döntött, hogy útközben

meglátogassák és megerősítsék az Észak-Szíriában és Kilikiában levő új közösségeket. Észak felé haladva elmentek az antiokheiai víztároló mellett. Azután kiváló római úton megkezdődött az Amanosz hegységbe való felkapaszkodás előbb babér- és mirtuszborkrok között, később fönt tölgy- és pineaerdőkön át. Pagrai romantikus fekvésű római kastélya – romjai még ma is ott állnak fönt – őrizte a bejáratot a 900 méter magasságban fekvő Amanosz-hágóhoz. A két vándor, miközben kifújta magát, még egyszer visszanézett a kedves antiokheiai síkságra. Egy óra múlva elnyelte őket a vad hegyszoros, amelyet ma Beilân-szorosnak hívnak; a régiek „Szír kapu"-nak nevezték.

A régi római úton, amelynek fekete bazaltburkolata még ma is a felszínen fekszik, frissen zuhogó hegyipatakok mentén ereszkedett le Pál és Szilás, míg végre elérkeztek az alexandrette-i (ma Iszkenderûn) öbölhöz. A hegyek koszorújában bájosan fekvő kikötővárost egykor Nagy Sándor a Mezopotámia felé vezető nagy karavánutak kiindulópontjául alapította. Itt a isszoszi síkság és az a világtörténelmi csatatér fogadta őket, ahol Nagy Sándornak Dáriuson aratott győzelme (Kr. e. 333-ban) Ázsia és Európa sorsát eldöntötte. Nagy Sándornak ez a csatája régtől fogva foglalkoztatta az utókor képzeletét. Ez volt a hellenizmusnak, az elkeletiesedett világhódító görögségnek a születési órája, az a gátszakadás, amelyen át Kelet és Nyugat kulturális áramlásai egymásba folytak. A nagy „Barázdahúzó" így lett akaratlanul az evangélium útkészítője. Mert „a görög nyelvnek és kultúrának ez ütközettel megalapított világuralma és a Keleten való tőle előkészített római uralom nélkül teljességgel elképzelhetetlen lett volna Pál hatalmas útja a római impérium világán át"[50].

A pompás öböl szép ívének vonalán túl a misszionáriusok útjukon érintették a későbbi egyháztörténelemből jól ismert Mopszuhesztia (ma Misszisz) városát, amelynek hajdani jelentőségéről már csak az Akropolisz és a várromok tanúskodnak, és Adanán át megérkeztek Pál szülővárosába, *Tarzusz*ba[50]. Az említett városokat Pál már ezen a területen tett egyik korábbi útjáról ismerte (Gal 1, 21). A testvérek között mindenütt eltöltöttek a misszionáriusok néhány napot, és ismertették a jeruzsálemi határozatokat, amelyek a pogány- és zsidókeresztényeknek megengedték, hogy Krisztus barátságában ugyanabból a kenyérből egyenek, és ugyanabból a kehelyből igyanak.

Pál és Szilás ellátták magukat sátorral és útravalóval, amely kemény kétszersültből, olajbogyóból és szárított gyümölcsből állt, és elbúcsúztak. Tarzusz volt a kiindulópontja a Tauroszon át Lükaoniába és Kappado-

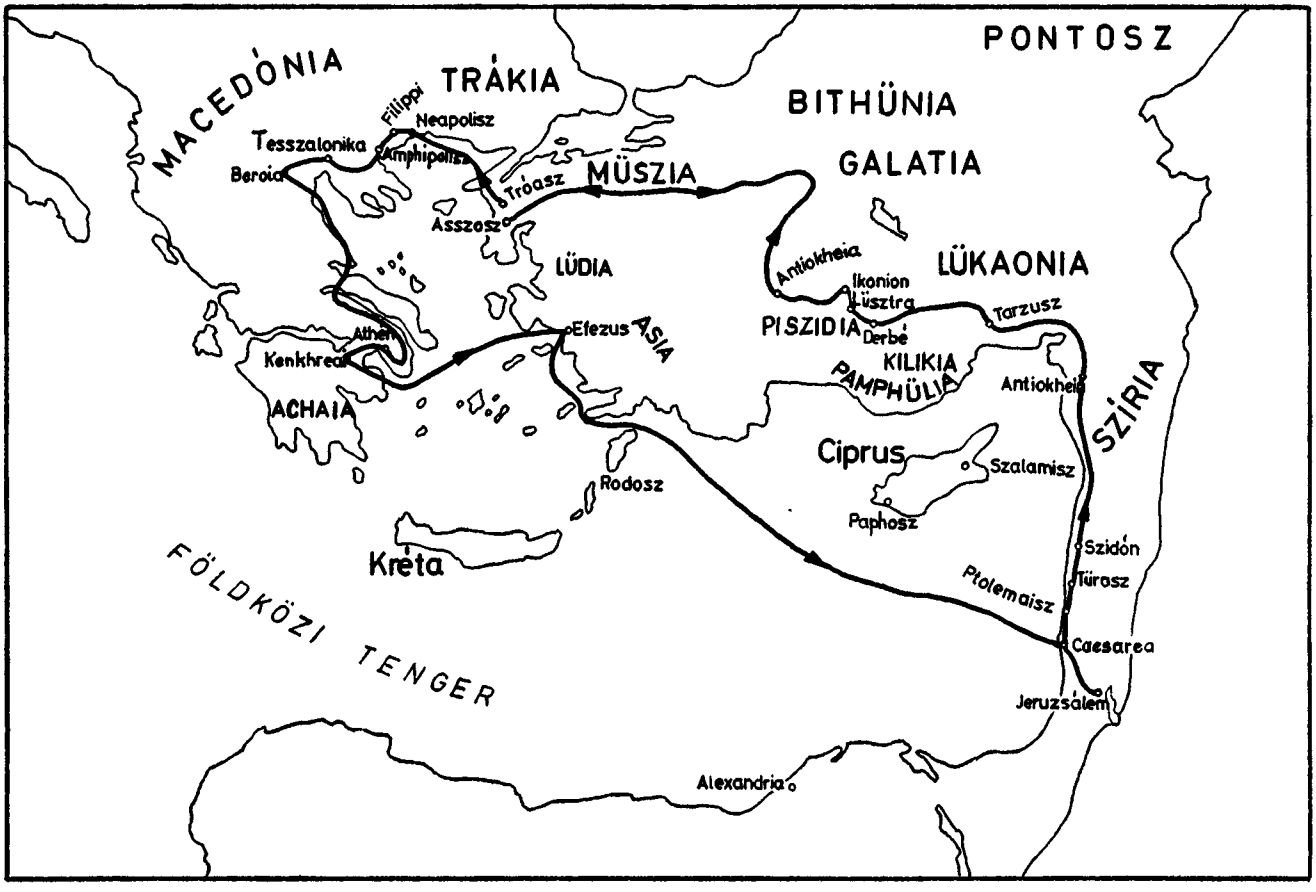

Pál apostol második missziós útja

kiába vezető nagy karavánútnak. Cicero említi egyik Atticushoz írt levelében (5, 21): „A hó miatt június eleje előtt nem lehet átkelni a Tauroszon". Eszerint az apostol indulását sem helyezhetjük május vége elé. Az első nap gazdag kilikiai polgárok nyaralói mellett vezetett, és egy alpesi magaslati völgy minden pompáját terítette elébük. A második napon kezdődött az út legnehezebb része. A pamphüliai Taurosz, amelyen Pál évekkel korábban már átkelt, nem hasonlítható össze a horizontot fantasztikusan szétfűrészelő kilikiai Taurosz és a „Kilikiai kapu" vadságával, amelyet ördögszakadéknak is neveztek, és oly keskeny volt, hogy háború idején el lehetett torlaszolni. Hetven alagúton át kanyarog ma a német mérnöki ügyesség alkotása, a bagdadi vasút azon a hegyláncon keresztül, amelyen a Tarzusz-Csa számos vízesést alkotva tör át. „A modern utas az anatoliai vasút kényelmes üléséből a mérnöki szakértelemmel épült pályán vagy az autóútról borzadállyal pillant le az antik út maradványaira, amelyet asszírok, perzsák és római mérnökök vágtak a sziklákon át."[9] Az a régi hadiút, amelyen Pál és Szilás kapaszkodott fölfelé, a mai Csaküt szakadéktól tovább nyugatra egy vad hegyszoroson át húzódott. Ennek a szurdoknak mészkőszikla falai több száz méter magasra emelkednek, és olykor 12 lépésre megközelítik egymást; fölöttük, fenn a magasban magányos fenyők szegélyezik a zegzugos gerincet, és homályba borítják a szakadékot. A folyó tajtékozva dübörög a szurdokon át, és a sziklafal meg a part széle között csak néhány lábnyi széles ösvényt hagy[56]. Itt-ott csak gerendák vezetnek át a rohanó ár fölött. A legszűkebb helyen ma is láthatók egy sziklaoltár romjai és két fogadalmi tábla, amelyeknek feliratát elpusztította az idő. „Ezeken a kapukon át jöttek a kardpengék Damaszkuszból, a balzsam pedig Jerikóból; ezeken a kapukon át járt az Ige, aki Galileában emberré lett, majd újra lélekké az egész világ számára."[9] Első követe ez a két magányos vándor volt, akik feltűrt ruhában, összegöngyölt köpennyel és a szegénység könnyű batyujával, de a szellem fegyverzetében kapaszkodtak fölfelé. Sejtettek valamit abból, hogy azoknak a keresztény utódoknak mutatják az utat, akik az Úr bölcsőjének és sírjának fölszabadítására vonultak föl, s akik e szakadék vadsága miatt érzett félelmükben azt „Júdás kapui"-nak nevezték? Sejtették-e, hogy vetésüket egykor ismét kiirtja a felizgatott mohamedán gyilkosok vallási és nemzeti fanatizmusa; hogy dühöngésüknek az örmény keresztények ezrei esnek áldozatul; hogy a meggyilkoltak tetemét a tavaszi ártól megduzzadt Küdnosz és Szarosz folyó sodró hullámai ragadják a tenger felé; hogy a kilikiai föld naponta újra meg újra keresztény vértanúk vérét issza?[9] Bizony, még egy Pál is megdermedt

volna rémületében az emberi történelem e tragédiája láttán, de Isten a tudat korlátaival és a jövendő fátyolával kegyesen eltakarta az ember szemét. Csak egy valaki tudta a bűn és a démonok gorgói arcának látványát diadalmasan elviselni és legyőzni, az az egy, aki átment a Getszemáni kert és a Golgota szenvedésein; de még az ő pórusaiból is véres verejtéket sajtolt ki a jövőnek ilyen látványa!

Az antik út részben bemélyítve vagy gerendákra elébeépítve a keleti sziklafal mentén haladt. A sziklafal fölött meredek magaslaton régi arab erőd romja emelkedik az égnek. És most Pál és Szilás a híres Kilikiai kapuk, egy „néhány száz méter magas, alig húsz méter széles sziklaszoros előtt álltak, amelyen folyó zúg keresztül, és amely csak négy és fél métert hagy szabadon az út részére"[69]. A sziklába vésett néhány elmosódott felirat az oklevélszerű bizonysága annak, hogy itt keltek át egykor a világtörténelem nagy hódítói: a fáraók, az asszírok, a nagy perzsa királyok, Xerxész és Dárius, Sándor, Harun al Rasid és Bouillon Gottfried. A Taurosz magas gerincén való átkelés után a szakadék pompás völggyé szélesedik, a túloldalon azonban ismét a Bulgar-Dagh (3560 m) hatalmas mészkőtömbjének hágómagaslatához kapaszkodik. Egy lovasnak négy napra volt szüksége, hogy a 120 kilométeres hegyiutat megtegye. „Mivel a hidak, már ahol egyáltalán effélék találhatók voltak, akkor, akárcsak még ma is, életveszélyes állapotban voltak, vándoraink néha, mint Barbarossa idejében, lovon vagy anélkül kényszerültek átúszni a rohanó folyókon."[50] Az éjszaka idejére s a rablók ellen csak ritkán nyújtott nekik védelmet egy-egy római katonai őrház. Ilyen veszélyekre gondolt Pál, amikor később ezeket írta: „Sokszor voltam vándorúton. Veszélyben forogtam folyóvizeken, veszélyben rablók miatt, veszélyben a pusztaságban... éheztem és szomjaztam, sőt koplaltam" (2 Kor 11, 26). Sehol sem találunk utalást arra, hogy Pálnak útjain valaha is rendelkezésre állt volna egy hátasállat kényelme. De a Tauroszról való leereszkedés Dél-Kappadokia beláthatatlan, fátlan, kialudt kráterekkel körülvett síkságára még akkor sem lett volna számára gyönyörűség. Megelőző esőzések után egybefüggő mocsár az egész vidék. Helyi tájékozottsággal rendelkező vezető nélkül ember és ló nyomorultul elmerülhet a mocsárban. A vidék egyébként ősi hetita föld volt. Itt-ott egy durva emberalak szőlőfürttel és kalásszal volt a sziklába vésve. Szandan volt ez, az ősi hetita isten, Pál már Tarzuszból ismerte.

Hét napi menetelés után a két vándor Kübisztrán és Hérakleián át, ahol talán már keresztény közösséget is találtak, végre megérkezett a barátságos *Derbé*be. Az emberek ujjongva fogták körül a két misszio-

náriust. Hol maradt Barnabás? – volt első kérdésük. Este aztán Gájusz és a preszbiterek mindenféle nehézségekkel és kérdésekkel hozakodnak elő. Még kevéssé tájékozottak, és írott evangélium még nincs. *Lüsztrá*ban egy hűséges család várta lelkiatyját. Timóteus nagyszerűen fejlett pompás emberré lett. Mocsoktalan ifjúsága, jámborsága és okossága tetszett az apostolnak. A legszebb reményeit váltotta valóra. Természeténél fogva is, a kegyelem révén is szeretetre méltó volt. Vannak emberek, akiknek a szeméből sugárzik az istengyermekség. Ilyen volt Timóteus. Pál először érezte annak az eszményien emberi szeretetnek az örömét, amit az Isten Fia szentelt meg, s amely a Krisztushoz kötődő közös barátságból az Egyházban minduntalan kivirágzik. Azt is érezte, hogy milyen fontos, hogy Mesteréhez hasonlóan, kialakítsa a tanítványok iskoláját, akik művét majd továbbviszik, ha az ő kezéből kiesik. Pál föltárta dédelgetett tervét Timóteus előtt, majd előadta az ügyet az édesanyjának, Eunikének és a nagymamának, Loisznak is: adják oda fiukat az Úr szolgálatába. Bizonyára ez volt magának a családnak is a legtitkosabb szíve vágya, így mindkét fél ugyanabban a kívánságban találkozott. A Szentírást Timóteus majdnem fejből tudta. Édesanya és nagyanya gyerekkorától kezdve olvastatták a fiukkal. Ragyogó példája ez annak, hogy papi hivatások nem mesterségesen készülnek, hanem természetesen nőnek ki egy-egy keresztény család öléből. Ez annak is jele volt, hogy a család társadalmilag magasabb rangot töltött be. Timóteus úgy beszélt és írt görögül, mint egy született görög.[56] Titkárként a legértékesebb szolgálatokat tehette az apostolnak. Pál készítette fel a *papszentelés*re, és kikérte a lüsztriai és ikonioni elöljárók véleményét. Ezek nem győzték eléggé dicsérni a fiatalember nemes viselkedését, aki talán az istentiszteleteken mint fölolvasó vagy más templomi szolgálatokban már eddig is használhatónak mutatkozott. A legidősebbek testülete Pállal és Szilással együtt az ifjú fejére tette a kezét. Ha az apostolnak Timóteushoz intézett leveleiben levő utalások esetleg erre az ünnepségre s nem a későbbi püspökszentelésre vonatkoznak, akkor ez alkalommal Pál is, a legidősebbek is különféle beszédeket mondtak („prófétáltak"), és maga Timóteus „igaz hitvallást tett számos tanú előtt" (1 Tim 1, 18; 6, 12; 2 Tim 2, 2). Ennek az első missziós papszentelésnek, amelyről értesülésünk van, legmeghatottabb tanúi minden bizonnyal Euniké és Loisz volt. E két magányos asszony szívből jövő áldozata bizonyára a legnagyobb és legszebb áldozatok közé tartozik, amelyeket valaha Krisztus országában hoztak[32].

Timóteus édesapja nyilván korán meghalt. Az ő kedvéért mondott le az anya a fiú körülmetéléséről. Ez nehézség volt sok zsidó és zsidókeresztény

előítélete miatt. A törvény értelmében a gyermeknek az anya vallását kellett követnie. Ez a misszió ügyének éles kritikát, üldözést és ellenségeskedést okozhatott. Pál „sohasem vihette volna magával Timóteust egy zsinagógába anélkül, hogy az első lépésével halálosan meg ne sértette volna azokat a testvéreket, akiket meg akart nyerni"[50]. Egy sereg aggályos emberben kételyek támadtak volna. Pál gyorsan határozott, és meg akarta előzni a kételyeket. Titusz esetében megtagadta a körülmetélést, mert ő pogány származású volt, és a körülmetélést elvi szempontból kívánták. Itt azonban más volt a helyzet. Itt a szertartás merő hasznossági kérdés volt, és másodlagos jelentőségű kérdésekből Pál sohasem csinál merev elvi ügyet. Csak a nagy cél lebeg szeme előtt, az eszközök folyton változnak. Ellenfelei nem tudták, és nem is akarták megérteni az apostol eljárásának mélyebb értelmét. Később következetlenséget vetettek szemére: hogy nincsenek elvei, hogy csak embereknek akar tetszeni (Gal 1, 10).

Az ifjú neopreszbiter boldogsága nem sok idő múltán a búcsúzás fájdalmává alakult át. Pál apostolt kellett elkísérnie, s talán sohasem látja viszont hazáját. Az apostol férfias lelkülete belesugározta az ifjúba az erőt és saját gondolatainak magasan szárnyaló röptét, fölkeltette benne a természetfölötti célok iránti odaadás készségét. Pált pedig boldoggá tette a gyengéd vonzalom és hálás ragaszkodás: erre komoly szellemek is rászorulnak, hogy a magasságok magányában el ne vesszenek. Gyakori lázas rohamaiban, aggodalmas éjszakáin, „az összes egyházak gondjai" közepette, amikor úgy érezte, hogy ereje fogytán van, Timóteus gyengéd együttérzéssel állt mellette. Követte őt Korintusba, Efezusba, Jeruzsálembe és Rómába. Fáradhatatlan titkára volt, teljesen otthonos a mester szellemében és nyelvezetében; a lelkipásztori levelek viszont, amelyeknek létrejöttében nem működött közre, egészen más kézről árulkodnak. Meghatódottan, ezekre a fölbecsülhetetlen szolgálatokra való hálás emlékezéssel írja Pál első római fogságából: „Nincs senkim, aki annyira hozzám hasonló lelkületű volna... Ő megbízható, hiszen mint a gyermek apja mellett, úgy szolgált mellettem az evangélium ügyében" (Fil 2, 20, 22). Atyai büszkeséggel nevezi „a hitben igaz fiá"-nak (1 Tim 1, 2). Mindig kedves fia ő; hiszen az atya szemében a fiú mindig fiatal. Érdekes megfigyelni a nemzedéki problémát az egyháztörténelemben is: hogy hogyan következik egy eredeti, önálló, teremtő erejű, hajlíthatatlan akaratú és élesen körvonalazott személyiségű nemzedékre egy olyan második, amely híjával van az első nemzedék eme tulajdonságainak, de a kapott benyomásokat és tanításokat képlékeny kedéllyel és nagy hűséggel adja tovább:

„Quod didicerunt, docuerunt; quod acceperunt, tradiderunt." Ezek az ősi szavak találóan jellemzik az apostoli atyák második nemzedékét. Nem szabad a második század eme férfiait hibáztatnunk, hogy hiányzott belőlük az eredetiség, vagy hogy nem voltak teremtő egyéniségek; a Gondviselés terve szerint nem is volt szabad azoknak lenniük[32].

23. „Lukács, a kedves orvos" (Kol 4,14)

ApCsel 16, 5–10.

A dél-galatiai egyházak újból megerősödtek és megszilárdultak. És most merre tovább? Pál apostol új földet kívánt megszántani. Nyugat felé, még nyugatabbra – érezte az ösztönzést. Felmerült előtte régi terve, amelyet első útján valószínűleg betegsége hiúsított meg. Menjen a Lükosz és a Maiandrosz völgyén keresztül a jón tengerpartra? Apameián keresztül közvetlen római út vezetett Metropoliszból Efezusba. De „Isten lelke ellenállt nekik". Fontos elhatározások alkalmával a keleti ember sokkal inkább vezettette magát sejtésektől, előjelektől, felsőbb sugallatoktól, isteni ösztönzésektől, belső hangoktól, mint amit mi manapság meg tudunk érteni. Nagyobb mértékben élt a földöntúli világban, mint mi, úgy érezte, hogy felsőbb hatalmak vezetik: ezek akaratát a csillagok és az álmok segítségével akarta megtudni. Ez a keleti lelkialkat a pogányságban, ahogy ezt Homéroszból és a jóslásokból tudjuk, egynémely babonára adott alkalmat. De tudatalatti folyamatok ősrégi, mélyenszántó felismerése is alapul szolgál neki. Ehhez a természetes lelki alaphoz az isteni vezetés is hozzákapcsolódhat. Pál és kísérői missziós terveiket megbeszélték Istennel. Az apostolok cselekedeteiben a legfeltűnőbb jelenségek közé tartozik, hogyan engedi át magát missziós útjain Pál teljesen az isteni vezetésnek, amely itt is bizonyos tények, hírek, úti nehézségek, talán még földrengések, az istentisztelet alkalmával hallott prófétai hangok vagy álmok révén nyilvánult meg[35a]. Apameiában ágazott el az út, és bizonyára itt következett be a „Lélek" első vétója. Különös! Hiszen Efezusban korlátlan kisugárzási lehetősége nyílt volna az evangéliumnak. Pál nem töprengett, ő mindig a gyors elhatározás embere. Ha Isten Lelke az egyik utat elzárja, nyitva hagy sok mást. A kisázsiai tartományok közül most Müszia, Bithünia és Észak-Galatia jött tekintetbe. Tehát északra! Így feltehetőleg Akmónián vagy Szünnadán, Akroēnoszon és Kotüaeionon át érkeztek Dorülaionba (Eszkiser), Észak-Frígia legfontosabb úti, ma vasúti gócpontjára, amely egyúttal Galatia tulajdonképpeni területének

nyugati határa. Pált azonban nem az ország belseje vonzotta, hanem a tenger. És így a gazdag kereskedelmi központokkal és parti városokkal, mint Prúsza, Nikaia, Nikomédeia és Khalkédón, rendelkező Bithünia mellett döntött. Itt az Olümposz hegytömbje meredt feléjük, mint egy elhárító mozdulattal rendelkező kinyújtott kéz. És ismét jött az égből egy vétó, de pozitív ujjmutatás nem. Nem találtak átjárót.

49 őszén történhetett, hogy ott álltak Frígia, Müszia, Bithünia és Galatia négyes országhatáránál tanácstalanul. Kézenfekvőnek látszott a gondolat, hogy keleti irányban, Észak-Galatia felé térnek le Pesszinuszba és Ankürába a tektoszagoszok, tolisztobógioszok és trokmoszok földjére. E vándorkedvű törzsek előfutárait és szétszórt töredékeit Pál már Dél-Galatiában megismerte és megszerette. Sok Szentírás-magyarázó föl is tételezi, hogy Pál valóban erre az útra tért, és megbetegedése (Gal 4, 13) itt tartóztatta föl. Szent Lukács azonban egy szót sem közöl egy olyan fontos új alapításról, mint amilyen egy észak-galatiai egyházé lett volna, pedig mégiscsak missziós történelmet ír (11. j.). Akkor legkevesebb egy évet hozzá kellene adnunk. Hogy honnan vegyük ezt az időt, megfejthetetlen rejtély, hiszen Pál 51 márciusában már biztosan Athénban van. Egyébként nem akarunk kedvenc nézeteket szétrombolni. Ha Pál valóban kelet felé kanyarodott, akkor itt egy rendkívül érdekes kis néppel ismerkedett meg.

A galata görög neve a galloknak vagy keltáknak; egykor a mai Németország területén laktak. Néhány törzsük Kr. e. 280 körül Toulouse vidékéről elindult a Duna felé, és a Balkánon, majd Görögországon át (Delphoi nagy veszélyben forgott!) betört Kisázsiába. Kényükre-kedvükre fosztogattak, míg végül megtelepedtek a Halüsz mindkét partján; itt alapították Pesszinusz, Anküra (a mai Ankara) és Tavium városát. Utolsó királyuk, Amüntasz, a rómaiak zsoldjában kiterjesztette uralmát Kis-Örményországra, Piszidiára, Lükaoniára és Iszauriára. E barbár törzsek már korán félelmet és rettegést, de egyszersmind nagy érdeklődést ébresztettek a görögökben; ez többek között a művészetben is tükröződik. A pergamoni I. Attalosznak fényes diadallal sikerült 240-ben kiűznie a galatákat a birodalmából. Erre való emlékezésül sokalakos fogadalmi ajándékot állíttatott az athéni Akropoliszra. A pergamoni iskola két legnagyobb műalkotása őrzi Rómában még ma is ennek a kelta betörésnek az emlékét: „a haldokló gallus" és a „gallok csoportja" (Pauszaniasz X. 19).

Ezek a nyers, de alapjában véve nyíltszívű népek Szent Jeromos (Ep. ad Gal., Előszó) szerint a görög mellett még beszélték egykori gall hazájuk

kelta dialektusát. Olyanok voltak, ahogyan már Caesar jellemezte őket; tudásra éhes, kíváncsi, élénk szellemű, de egyszersmind hencegő, könnyen fellobbanó, zűrzavart kedvelő, nagyzoló, szertelen érzésvilágú és szeretetreméltó nép. Mint harcosok az első lendületben ellenállhatatlanok, de igazi kitartás nem volt bennük. Még ma is hasonló jellemvonások ismerhetők fel az ír népben. Nem csoda, hogy ez a roppant tehetséges néptörzs, amelynek a kelta vándorszenvedély folytán szétszóródott töredékeit Dél-Galatiában megismertük, a rá jellemző könnyedséggel és átalakuló készséggel vette föl az új vallást, de csakhamar hagyta magát ismét eltéríteni is. Az ankürai Augustus-templom felirata, az ún. „Augustus végrendelete" igazolja, hogy zsidó kereskedők is éltek az országban. Az északi galatáknak még megvolt az ősi törzsi és nemzetségi tagolódásuk, de régi druidakultuszukhoz nem maradtak hűségesek. Egyszer Kübelé templomában táncolnak és énekelnek, máskor bárdjaiknak ősi, istenekről szóló meséire és dalaira figyelnek, máskor meg kíváncsian hallgatják a zsinagógákban a zsidókat[56].

Pesszinusz városában állt Kübelének, az istenek anyjának a főtemploma. Papsága részben a frígiaiak, részben a galaták közül került ki. Orgiákba fúló kultikus ünnepeiken a szent tánc hatására valóságos vérszomj vett rajtuk erőt, és őrjöngő fanatizmusukban megcsonkították magukat. Egyáltalán nem meglepő, hogy éppen itt keletkeztek a montanisták és a táncoló dervisek rajongó szektái. Bizonyára a Kübelé-papok szokásaira való epés utalás, amikor Pál A galatáknak írt levélben (5, 12) odakiált a körülmetélés zsidózó apostolainak: „Bárcsak egészen megcsonkítanák magukat!" Mindenütt a sziklafalakon, a völgyekben és a ligetekben oltárai és templomai álltak a frígiai istenek-anyjának. Kolduló papok egész hordái vontatták cimbalom- és furulyaszó, timpanon- és dobverés mellett az országon át az istennő lefátyolozott képét. Egy anyaistenségnek és szeretőjének vagy fiának vagy férjének, a meghaló és új életre támadó vegetáció istenének ezekben a kultuszaiban, hívták légyen Kübelének és Attisznak vagy Istarnak és Tammuznak vagy Asztarténak és Adónisznak vagy bármi másnak, az emberi léleknek egyik vallásos ősösztöne lelt kezdetleges, gyakran ördögien eltorzított kifejezésre. Mindenütt találkozunk velük, ahol a termékenység varázsának legdurvább formáiból magasabb kultúrfokra emelkedett az emberiség. Annak az embernek a részére, aki elkezdte a földet ekével feltörni, szent állatokat, mint a bikát és a tehenet megszelídíteni, ez nem csupán gazdasági tevékenység volt, hanem papi szolgálat is a természet termékenységének és növekedésének nagy kozmikus misztériumában. Az anyaistenségnek, a meghaló és új életre

kelő tenyészistenségnek a misztikus drámája, amit évente tavasszal ünnepeltek, vallásos jelképe volt a szántás, vetés és aratás gazdasági körforgásának. Aki minden emberi kulturális kibontakozásnak erről a vallásos őselvéről, a földműveléstől az írás feltalálásáig, a görögök államalkotásáig és gyarmatalapításáig tud, az a pogányok apostolával ebben az eredendően, mindenestől vallásos pogányságban nem csupán akadályt fog látni, hanem valamiféle útkészítést, a föltámadt Istenfia evangéliumának „praeparatio"-ját, aki magamagát nevezte elhaló vetőmagnak, noha a vallásos mag köré démoni elemek rakódtak le. Csak ha ezt a vallási környezetet ismerjük, akkor nyerünk némi fogalmat ezeknek a „nyomorúságos elemek-"-nek a teljes igazságra való elvezetésének arról a roppant munkájáról, amelyet az apostol a kisázsiai törzsek között végzett[37].

De amint említettük, ez az egész észak-galatiai kitérő rendkívül vitatható és valamelyest homályos. Ezért inkább a megalapozottabb vélemény mellett foglalunk állást: Pál Dorülaionból nyugat felé fordul. Valami a tenger felé hajtja! Az út Aizanoion át, amelynek nagyszerű romjai, a Zeusz-templom és Kübelé barlangszentélye még ma is meglepnek, a Rhündakosz római hídján keresztül, Müszia déli határa mentén Thüateirába, a bíborkereskedő Lídia hazájába vezetett. Pergamonban Pál, akárcsak később János apostol, undorral állhatott meg Zeusz oltárának hatalmas teraszos építménye, „a sátán trónja" előtt (Jel 2, 13). Kinn a szabadban, magasan a sziklafalon levő nagyméretű óriások és istenek csatájában barbárokként ábrázolva látta kedves galatáit, mint akiket a hellén kultúra legyőzött. A pergamoni királyoknak a galaták feletti győzelménél mennyivel szebb volt az apostol győzelme! Adramüttionból a gyér népességű Müszián át, az istenek hegyének, az Idának déli lankái mellett, amelynek csúcsáról nézeti Homérosz az istenekkel a Trója körüli harcokat, gyalogoltak, míg végül az utolsó magaslatról feltárult Pál és kísérete előtt a Szkamandrosz és Szimoeisz folyóktól öntözött nevezetes trójai síkság.

Így szelte át Pál apostol, látszólag tervszerűtlenül, délkelettől északnyugatig egész Kisázsiát. Csak itt világosodott meg előtte, hogy kétszeri vétójával mit is akart a „Lélek". *Európát* kellett célba venni, és ennek az új Odüsszeiának a Homérosza, életrajzírója is készenlétben állt már: *Lukács!* Itt látta meg Pál életében először az európai szárazföldet és az első európai szigetet, Szamothrakét a ködös messzeségben a tengerből kiemelkedni. Északi irányban Priamosz régi városának rommezeje hevert a lába előtt. Innen indult el ősz atyjával a vállán a jámbor Aenaas, hogy

hosszú bolyongás után Itália partjain kössön ki. Vergilius, a római udvari költő, az augustusi császári ház ősatyjává tette meg őt, hogy tiszteletreméltó hagyományok nimbuszával vegye körül. Így ezek a romok szent dolgok voltak a rómaiak szemében, és római templomokkal ékesítették őket. A túlsó oldalon Patroklosz sírdombja emelkedett. Ott ugrott egykor Nagy Sándor csupa tiszteletből hőse, Akhilleusz iránt teljes fegyverzetben a hajóról a partra, és mutatott be áldozatot a trójai hősöknek. Hadvezérei később ezen a helyen, a Tenedosz szigetével átellenben építettek szép kikötővárost: *Alexandreia Tróaszt*. Caesar állítólag egy pillanatig azzal a romantikus álommal is foglalkozott, hogy ide, császári háza szent emlékeinek a helyére teszi át a kormány székhelyét is. Augustus a várost itáliai veterán kolóniává emelte. Így nyújtott itt kezet egymásnak Görögország és Róma. Még ma is hatalmas maradványok, vízvezetékek, kapuívek, övgerendák, gránitoszlopok, a stadion és a színház kváderkövei tanúskodnak a római világhatalomról.

Ha Pál nem olvasott volna is görög költőket a tarzuszi iskolában, akiket pedig alkalomszerűen idéz, Homérosz énekeit ismernie kellett; ezek beletartoztak az általános iskolai képzésbe, és minden utcai énekes énekelte. Neki is volt érzéke az emberi nagyság iránt, és nem nézhette közömbösen ezeket a mezőket. De az azokról a görögökről szóló monda, akik egy szép asszonyért tíz évig itt kimondhatatlanul sokat szenvedtek, nem tudta csodálattal eltölteni ezt a keleti embert, akinek nem mondákat, hanem valóságot és szent üzenetet kellett hoznia. Pál „egyetlen egy gondolat embere" volt: megnyerni a világot Krisztusnak! Az a marathóni futó, akinek a görög flotta győzelmének hírét kellett Athénba vinnie, nem engedte, hogy bármi is feltartsa útjában; a célnál aztán végső erejével elkiáltotta győzelmi hírét, s holtan zuhant a földre. Pál mint Isten gyorsfutára azt érezte, hogy diadalnak izgalmas üzenetét hordozza: hogy Isten Fia eljött, az Olümposz isteneit legyőzte, és az emberiség új, fényes jövőt láthat maga előtt. Mi volt ehhez képest Trója, micsoda Ilion?

Pál el volt ragadtatva attól, hogy itt újra láthatta az ő szeretett tengerét. Világtenger és világegyház egyetlen képpé olvadt össze gondolataiban. Megint felmerül előtte a római világhatalom nagy látomása. „Csodálta merész lángelméjét, szabadságszeretetét, rendező ügyességét, törvényhozó tehetségét, a szüntelen előrehaladásra irányuló törekvését és kivárni tudó türelmét." Evvel a római szellemmel rokonnak érezte magát. Rómába vinni az evangéliumot: ez volt titkos becsvágya. Ez a kívánság itt kézzelfogható alakot öltheteett. Hiszen később azt írja a rómaiaknak: „Már több éve készülök hozzátok" (15, 23). De ezt a vágyat Jézus Lelke mind-

untalan megzabolázta, „Rómának Péter birtokává, munkaterületévé kellett lennie!"[20]

Rövid kis pihenő után a három vándor leereszkedett Tróaszba. Úgy látszik, itt nem volt nagyobb számú zsidóság, sem pedig zsinagóga. Pál minden bizonnyal kezdeményezett itt-ott vallásos beszélgetéseket, hogy a talajt előkészítse a misszió számára. Az embereket, macedónokat és görögöket legkönnyebben a kikötőben lehetett megtalálni. Ott naponta futottak ki hajók Európába, és onnan ide. Pál bizonytalan volt, hogy mit tegyen. Oly sok hajó horgonyzott itt: melyiket válassza? Ekkor az Úr maga avatkozott be: útjába vezette az antiokheiai orvost, Lukácsot, akit Pál már Antiokheiából ismert, sőt talán ő maga keresztelt meg. Ezt a találkozást nagy valószínűséggel abból lehet következtetni, hogy Az apostolok cselekedeteinek szerzője ettől kezdve a „mi" szócskával az apostol útitársaságába számítja bele magát. Ez a találkozás döntő fordulatot hozott az apostol útiterveibe. Lukács korábban prozelita volt. Antiokheiai származását Euszebiosz is állítja. Szokatlan tengerészeti szaktudása arra enged következtetni, hogy kikötővárosban született, vagy nagyon sokat utazott. Hiszen a görög orvosok bejárták az egész világot. Így aztán föltételezhetnénk, hogy Lukács akkortájt olyan kikötővárosokban, mint Tróasz, gyakorolta hivatását, és Pált is kezelte, aki talán még nem épült fel egészen a betegségéből. Ez az Isten áldotta találkozás a következményeiben legjelentősebb barátságok egyikévé fejlődött a kereszténység történetében. Eltekintve attól az időtől, amely Pálnak első és második filippi tartózkodása között telt el, Lukácsot állandóan az apostol kíséretében találjuk. Megosztotta vele első és második római fogságát is. A fogságban írt leveleiben Pál háromszor is említi őt. Először A kolosszeieknek írt levelében (4, 14): „Köszönt titeket Lukács, a kedves orvos." Ez úgy hangzik, mint a szenvedő Pál mély hálája barátjának érte való hűséges orvosi fáradozásaiért. Üdvözletét küldi a kolosszeieknek. Tehát ott is kellett, hogy jól ismerjék. Munkatársai között említi Pál A Filemonnak írt levélben. Második római fogságából Pál némileg fájdalmasan írja Timótusnak: „Csak Lukács van mellettem" (2 Tim 4, 11). A Lukács-evangéliumhoz írt egyik régi előszó szerint, amely feltehetőleg a második századból való, Lukács nőtlen maradt, Pál halála után Achaiában működött, Boiótiában halt meg 84 éves korában, és Thébaiban temették el. Egy szakember megvizsgálta a Lukács-evangéliumot és Az apostolok cselekedeteit a bennük előforduló orvosi szakkifejezésnek szempontjából, és azt találta, hogy Lukácsnak feltétlenül tanulmányoznia kellett a gyógyításról szóló görög műveket. „A görög főiskolákon az orvostudomány tanulását

egyenlő értékűnek tekintették a filozófia tanulmányozásával. Ezért az akkori társadalmi életben Lukácsnak körülbelül olyan rangja volt, mint a mi korunk orvosának."[32]

*Jelleme képé*ben három igazi görög vonás tűnik fel. Elsőként vándorszenvedélye, különösen tengerszeretete, ami őt Pál szemében nagyon rokonszenvessé tette. A hajózásra és a hajózási útvonalakra vonatkozó pontos adatai mutatják, hogy mesterségét főképp kikötővárosokban, talán hajóorvosként is gyakorolta. Senki sem utazott az ókorban úgy kedvtelésből a tengeren, hanem csak hivatásszerűen. Kétségtelenül ismerte ama „Itinerarium"-ok vagy útitérképek egyikét, amelyeket a gyakorlatias rómaiak készítettek az utazók használatára, amelyekről a híres „Peutinger-tábla" nyújt nekünk világos fogalmat (12. j.). A második vonás írói képessége. Kitűnő görög képzettséggel rendelkezett, és könnyedén, eleganciával fejezte ki magát. Éles szemű megfigyelő volt és lelkiismeretes krónikás. Szem- és fültanúktól pontos adatokat gyűjtött Jézus életéről születésétől kezdve mennybemeneteléig, és gondosan papiruszlapocskákra jegyezte föl, hogy később egyszer majd könyvvé állítsa őket össze. Tisztább görögséggel írt, mint a többi újszövetségi író. A három görög főiskola, az athéni, az alexandriai és a tarzuszi közül az ő kiképzése szempontjából bizonyára az utóbbi jön számításba. És így Pállal való első ismeretsége már onnan eredhet. Mint antik író sohasem beszél önmagáról első személyben (eltekintve Lk 1, 3-tól); mindig szerényen visszahúzódik a háttérbe. Jellemének harmadik ismertető jegye szelíd, békülékeny szelleme, nemes, gyengéd érzésű lelkülete, sírig tartó, hűséges ragaszkodása. Őszinte csodálója a nagy apostolnak, de amellett mindig önálló marad, mértéktartó szóban és gondolatban. „Tárgyilagos jelentéseiben az egész Keletet megrajzolja, változó szenvedélyeivel és hirtelen kitöréseivel együtt." Szavakkal fest, nem színekkel. Ennek a nyugodt és kiegyensúlyozott férfinak kellett „életrajzírójának lennie a legszenvedélyesebb emberek egyikének és a legizzóbblelkű Jézus-tanítványnak"[20]. Milyen értékesek az ilyen személyes baráti kapcsolatok mind maguk az emberek, mind az Isten országa számára! A Pálból kiáradó ragyogó világosság révén Lukács is világhírességre emelkedett, és műve a világtörténelem alakulására jelentős lett. A Gondviselés így a születő Egyház két eleven képét ajándékozta nekünk: az egyiket Pál kezéből, az ő harcos, hévtől remegő leveleiben, a másikat a sebész nyugodt, biztos kezéből, aki egyforma biztonsággal kezelt szikét és tollat. Kelet és Hellász legszebb adottságaikat egyesítették: Pál prófétai látomásának mélységét és tüzét és a lukácsi gondolat világos kecsességét.

Nem kétséges, hogy Lukács, akinek Macedóniával nyilván szoros kapcsolatai voltak, irányította először oda az apostol figyelmét. Egyik este Pál barátaival ismét ott állt a tengerparton, ahol Ázsia és Európa úgyszólván kezet nyújtottak egymásnak, macedón matrózokkal beszélt, és átnézett Szamothraké szigetének az est aranyában úszó hegyei felé. A vágyakozás hullámai töltötték el apostoli lelkét, mint egykor Nagy Szent Gergely lelkét, amikor Rómában a fiatal brit rabszolgákat látta. A nappal képei eltöltötték az éjszaka látomásait. Az éjszakai álomlátásban világosodott meg előtte vágyakozásának értelme. Álmában a tengeren túlról Szamothraké hegyei fölött egy macedón férfi alakja lebegett el át oda hozzá, segítséget kérőn nyújtotta felé a kezét, és azt mondta: „Gyere át Macedóniába, és segíts rajtunk!" Európa kiáltása volt ez a kereszténység után. Valamikor régen Macedóniából jött a 22 éves ifjú hős, és a Nyugat adományát: a görög nyelvet és bölcseletet hozta Keletre; most a Nyugat szellemileg tönkrement, és a Kelet legszebb ajándékáért könyörgött. Ma már tudjuk, hogy az álomvilágban gyakran jelképesen tükröződik az ember legmélyebb sóvárgása. Így ez az álom is bepillantást nyújt nekünk Pál lelkivilágába, amely csak egyetlen nagy, életalakító gondolatot ismert: elvinni Krisztust és az ő örömhírét a föld végső határáig.[50]

A nyugati kultúra a Lukáccsal való eme találkozásnak és ennek az álomlátásnak a következtében más fordulatot vett. Másnap Pál közölte társaival álmát. Mindegyiküknek az volt a benyomása: A dolog az Úrtól jön! Lukács mint művelt görög ismerte Agamemnón híres álmát, amely Nesztór képébe öltözött, és amelyet Zeusz küldött a király megtévesztésére (Iliász 2, 1–75); mint keresztény viszont tudta, hogy Isten nem küld hazug álomképet. „E látomás után rajta voltunk, hogy mielőbb útra keljünk Macedóniába, mert biztosak voltunk benne, hogy az Isten oda rendelt minket hirdetni az evangéliumot."

Gyere át hozzánk! Az út nem volt hosszú, két napig tartó átkelés! A hívást azonban nemcsak térbelileg kellett értelmezni, hanem szellemileg és kulturális szempontból is. Ha így vesszük, akkor hosszú út volt. A szír–frígiai–keleti gondolkodásmód viszonylag közel állt a zsidó emberhez, de a görög–macedón, illetve a római kultúra még távol esett az apostoltól. Pálnak lelkileg át kellett állnia, hogy a görögöknek is görög, a rómaiaknak római lehessen. Gyere át! Ez a hívás újra meg újra felhangzik az Egyház felé. Bele kell élnie magát az idegen népek és fajok gondolkodásmódjába, életfelfogásába és érzésvilágába, nem szabad az Isten adta értékes és egészséges természetes sajátságokat elnyomnia. Ez nem volna „átjövetel"! Az Egyháznak azoknak a népeknek a nyelvén,

akiket meg akar téríteni, kell szólnia hozzájuk. Éppen ez hiányzott az ír–skót szerzetesekből, akik a maguk kelta mivoltában nem ismerték a germánok nyelvét és érzésvilágát, amíg meg nem jött Szent Bonifác, aki úgy beszélt és érzett, mint azok.

24, Lídia, a filippibeli bíborkereskedőnő

ApCsel 16, 11–15.

Az emberiség történelmében nagy nap volt az, amikor Pál és három kísérője először tette lábát európai földre Macedóniában. Bátor és egészséges, nemes nép lakott itt egykor, amely ifjú királyának merész vállalkozása folytán nemcsak világhírű lett, hanem amelynek a Gondviselés tervei szerint már évszázadokkal előbb a világon az evangélium számára az utat kellett törnie. Csodálatos egyszerűséggel és nagyvonalúan mondja el a Szentírás a Makkabeusok első könyvének bevezetőjében: „Miután Macedóniai Sándor legyőzte a perzsák és médek királyát, Dáriust... minden erődöt elfoglalt, királyokat küldött a halálba, és egészen a föld határáig előrenyomult, az egész föld elnémult előtte... De aztán ágynak esett, és tudatára ébredt, hogy meg kell halnia." Az emberiség legnagyobbjai, ha Sándornak vagy Caesarnak hívják is őket, csupán útkészítők, barázdahúzók az isteni szántóvető részére és „Isten szolgái". Az ókori népek közül a macedónok hasonlítottak leginkább a rómaiakra. Kr. e. 167 óta a rómaiak voltak az ország urai, és négy közigazgatási kerületre osztották; ezek közül a legjelentősebbek Tesszalonika és Filippi voltak.

Már messziről látszott *Neapolisz* (ma Kavalla) kikötőváros Dianatemploma, amely színpadszerűen állt egy tengerparti kiugró sziklán. A Szent Miklós templom padlózatán ma kör jelzi azt a helyet, ahol Szent Pál partra szállt. Vándoraink a városka mellett elmenve hol a híres római úton, a Via Egnatián, hol egy a sziklába vágott ösvényen megmászták a tengerparti Pangaiosz hegységet egészen a hágó magasságáig; itt északi irányban csodálatos látvány tárult szemük elé. Leláttak a forrásokban gazdag völgy síkjára, amelyben velük szemközt, a hegyvidék utolsó nyúlványán emelkedett *Filippi* várhegyével, az Akropolisszal. Idilli vidék volt, telve a hajdani pásztorköltészettel. Ezekről a virágos aszfodéloszmezőkről ragadták el egykor a monda szerint Perszephonét az alvilágba, hogy ott királynőként uralkodjék a halottak árnyain. Így megváltatlan gyász és fájdalom lehelete lebegett Hellász mezőin és a

szíveken, míg meg nem érkezett a halhatatlanság és a feltámadás örömhíre; első hirdetői ma mentek át a vidéken. Lent a Gangasz folyócska mellett esett el Brutus és Cassius a Róma szabadságáért Marcus Antonius és Octavianus ellen vívott küzdelemben (Kr. e. 42). És most itt voltak egy új szabadság követei, egy új világhódító hírnökei, aki kard nélkül többet tett a világ szabadságáért, mint az összes szabadságharcosok együttvéve[51]. Ezen a csatatéren kovácsolták az Augustus-ház császári koronáját. Ezért emelte Augustus Filippit római katonai kolóniává itáliai városjoggal és adómentességgel. A veteránok igazi rómaiaknak érezték magukat, és római istenségeikkel, Minervával, Dianával, Mercuriusszal együtt magukkal hozták a római tisztességet és életstílust is. Azt érezték, hogy a római hadiút, amely kelet-nyugati irányban átszelte egész Macedóniát, s az Adrián túl Brundisiumon át Rómába vezetett, összekötötte őket a világ fővárosával s a Jupiter Capitolinusszal. Filippi ilyenformán tipikus római tartományi város lett, afféle kicsinyített Róma fórummal, színházzal, várheggyel és erődfalakkal. Az emberek büszkék voltak szabad alkotmányukra, és a római consulok mintájára évente két polgármestert, vagy „arkhón"-t választottak, akiket népiesen „sztratégosz"-oknak is neveztek. Ha ezek igazságot szolgáltatni mentek a fórumra, két lictor ment előttük vesszőnyalábbal és hóhérbárddal.

Ezek között a rómaiak között azonban ott éltek még a macedóniai és trákiai őslakók leszármazottai, akiket valamikor Fülöp király telepített ide, hogy arany után kutassanak a Pangaiosz ereiben. Még mindig nehezen kezelhető emberek voltak. A férfiak nyersek, büszkék, dacosak, az asszonyok szabadok és függetlenek voltak, fennhangon beszéltek a politikáról, és részt vettek a politikai választásokon és zavargásokban[56]. Ha itt az asszonyok kereszténnyé lettek, nagy befolyást gyakorolhattak. A szomszédos Trákiából az orphikus titkos tanok gondolatai, szokásai és himnuszai is behatoltak, az utóbbiakban nagy lendülettel a halhatatlanság eszméjéhez emelkedett a lélek. Ez a vallásos szárnyalás mindenekelőtt a mennyei dolgok iránt oly érzékeny női lelkeknek jutott osztályrészül[20]. Pál itt is elsősorban az asszonyok között talált lelkes követőkre. Filippi hálás missziós területnek ígérkezett.

A következő napokban az evangélium hirdetésének kilátásait és az e célból való kapcsolatteremtés lehetőségeit kémlelték ki. Így jött el a szombat. Csak kevés zsidó élt itt. Nem volt zsinagóga sem, mert nem volt meg a rabbitörvény szerint szükséges száma a törvénytanítóknak, akik bíróságot alkothattak volna. De ha nem létesítettek zsinagógát, kellett, hogy legyen nekik legalább valamilyen zárt, fallal körülvett vagy bekerí-

tett területük, imahelyük, ún. proszeukhéjuk (13. j.). A rabbik jól tudták, hogy nyilvános vallásgyakorlat nélkül a népnek hamarosan a közömbösség vagy az ateizmus áldozatává kell lennie. Lukács tájékozott volt, és társait a város kapuján kívülre vezette a Gangasz folyása mentén. Ott hamarosan meg is látták az alacsony kertfallal körülvett helyet. Legnagyobb meglepetésükre csak néhány nőt találtak a bekerített helyen, részint zsidóasszonyokat, részint istenfélő pogány nőket, akik éppen reggeli ájtatosságukat végezték. Felségesen emelte fel a háttérben a Pangaiosz havas ormait, és a hely mellett a patak csörögte dallamát. Bizonyára nem sokat tudtak ezek az asszonyok, de eleven vallási érdeklődés élt bennük; akiben pedig ez van, azt Isten tovább vezeti. Itt e jólelkű asszonyok előtt Pál szabadon kitárhatta a szívét. Valószínűleg ritkán is volt hálásabb közönsége. Az asszonyoknak ebben a csoportjában feltűnik egy vallási dolgok iránt különösen érdeklődő, jól öltözött valaki; nem Filippiből való volt, hanem a lüdiai Thüateirából ide vándorolt jámbor pogány nő. Ezért *Lídiá*nak is hívták. Gazdag kereskedőasszony volt, aki férje halála után – akiről semmit sem tudunk – bizonyára tovább vezette a városban levő bíborkelmeüzletüket. Hazája, Thüateira Homérosz kora óta (Iliász 4, 141) híres volt bíborkereskedelméről. Nagyon értékes anyag volt a bíbor, s a vele való kereskedelem jelentős forgótőkét igényelt. Lídia ama természetüknél fogva keresztény lelkek egyike volt, akik mihelyt Jézusról hallanak, tüstént fölismerik benne az utat, az igazságot és az életet. Izgalmas elképzelés azt feltételezni, hogy Lídián kívül Evodia és Szintihé is, akik később vetélkedtek egymással, és akiket Pál A filippieknek írt levélben oly szívélyesen intett a békességre (Fil 4, 2), ott voltak ezen a reggeli vallási ünnepen. Íme, tehát már több ismerősünk van ebben az idegen városban.

Lukácsnak hálásaknak kell lennünk azért a szép mondatért, amellyel Lídia megtérésének történetét bevezeti; azt mutatja, hogy ismeri a női lelket és a kegyelem működését. „Ennek megnyitotta szívét az Úr, hogy hallgasson Pál szavaira", Okos, a dolgokat megfontoló asszony volt. Hiszen ügyes kereskedő pontosan meggondol mindent. De szó sem volt részéről habozásnak. Rendkívül gyorsan határozta el magát a keresztségre. Talán még ugyanezen a napon, a szombatról vasárnapra forduló éjszakán történt, hogy Pál és társai az újonnan megtért asszonyokkal lementek a Gangasz mellé, ahol a keresztelési ünnepség történt. Lídia, ez a magvas beszédű, „erélyes háziasszonyokra emlékeztető szavú"[17], határozott kereskedőnő csakhamar keresztelésre hozta háza személyzetét is. Sőt tettereje láttán feltehető, hogy nemcsak Filippiben, hanem

hazájában, Thüateirában is apostola lett Krisztusnak, és része volt abban a dicséretben, amit János apostol a Titkos jelenések könyvében ír Jézus megbízásából a thüateirai egyház angyalának: „Ismerem türelmedet" (Jel 2, 19).

Második ténykedése mint keresztény nőnek az volt, hogy a misszionáriusokat meghívta, hagyják el szállásukat, és az ő tágas üzletházába térjenek. „Ha nézetetek szerint hűséges vagyok az Úrhoz" – mondta. Ez értelmes beszéd volt. Lídiának valóban jó érvei is voltak: az ő háza volt az egyetlen megfelelő hely a jövendő egyházközség istentiszteleti összejövetelei számára. Azt pedig ki vehetné zokon tőle, hogy keresztény önérzete, anyás igénye és asszonyi becsvágya is bizonyos kielégülést talált abban, hogy az első keresztény egyházat elszállásolja, és a misszionáriukat gondozza? „És erővel rá is vett erre minket" – fűzi hozzá Lukács mosolyogva. Kitüntetés volt Lídia részére, hogy Pál elfogadta meghívását. Ez az asszony olyan szerepet tölthetett be az életében, mint a jó Jakoba, Assisi Szent Ferenc római barátnője. Oszlopa lett az apostoli egyháznak, az apostol, minden hithirdető és a fiatal közösség anyai barátnője. Ha Pál később azt írja: „Ti tudjátok, filippiek, hogy az evangélium hirdetésének kezdetén, amikor Macedóniából elindultam, nem volt egyetlen egyházközség sem, amely velem az adás és viszonzás kapcsolatában állt volna, csak ti. Már Tesszalonikába ismételten küldtetek, amire szükségem volt" (Fil 4, 15–16), akkor e szeretetadományok közül sok kétségkívül Lídia kezén ment keresztül.

Ki gondolta volna, hogy az evangélium ilyen csendben és ilyen kedélyesen fog bevonulni Európába? Nem olyan ünnepélyesen, mint a filozófusok előtt az Areiopagoszon, nem is drámaian, mint az államférfi előtt Cipruson, hanem olyan idilli módon, mint amilyen egy friss, harmatos nyári reggel vagy a bájos keleti hajnalpír. Ezeket a gyengéd s amellett mégis erőteljes érzelmi melódiákat az *asszony* vitte bele az evangéliumba. Már Jézus idejében. És Filippiben továbbcsengenek. Amikor Európába érkezett az evangélium, először az asszonyokhoz jutott el, mert a férfiak nem voltak ott, aminthogy a szamaritánusok földjén is asszony volt az, akit Jézus beavatott Isten országának titkába. Asszonyok voltak az utolsók a kereszt alatt és a temetésnél, valamint az elsők az üres sírnál. A képmutatás, a gyűlölet, az üldözés, a szidalmazás, a hűtlenség és a gyáva megfutamodás szomorú esetei alkalmával nem találunk asszonyt az evangéliumban. Igaz, a férfiak mint hithirdetők, misszionáriusok és a vallásos érdekek képviselői jobban a reflektorfényben állnak, de hol volna a keresztény Európa a keresztény nő nélkül, aki a családi

otthonban mint anya, feleség, testvér áll helyt, az ezerarcú nyomorban pedig mint szűzies-anyás segítő? Pál apostolnak kiváló érzéke volt a *nőiesség*nek ez iránt az oldala iránt, és elsőként alkalmazta a nőt tevékenyen a missziós munkában. Értékeli a tehetséges nőt, mint pl. Priszcillát, aki a tanult Apollót oktatja. Leveleiben mindenütt találhatók az asszonyoknak címzett üdvözletek és elismerés. Megbecsüléssel szól Kloénak Korintusban, Főbének Kenkhreaiban tett szolgálatairól – ez utóbbira bízta A rómaiaknak írt levelét – és Rufusz édesanyjának nőies magatartásáról, aki neki is szinte anyja volt. Amikor levelet ír a gazdag kereskedőnek, Filemonnak, nem felejti el üdvözletét küldeni feleségének, Appiának. Különösen nagyra értékeli az asszonyok házi munkáját és a gyermeknevelést; az asszony ezzel nyeri el a mennyországot; becsüli Fülöp prófétai tehetséggel megáldott hajadon leányait Caesareában, gondja van a derék özvegyekre is, akik karitatív területen működtek, és ezért a közösség tartotta el őket (1 Tim 5, 3–16). Mint kiváló emberismerő számba veszi a női jellem összes jó oldalait. „Filippi nemeslelkű asszonyai: szent személyekként állnak ők Európa kapuiban, mintha figyelmeztetni akarnák összes testvéreiket ezen a földrészen arra, hogy az európai nőknek szent missziója van a keresztény egyházban, az, hogy papnők legyenek, akikre legeslegelőször bízatott az a szent tűz, amely földrészünket boldoggá és naggyá tette."[50]

De nem szabad megfeledkeznünk azokról a nemeslelkű férfiakról sem, mint pl. *Epafroditusz*ról, akit Pál „fegyvertársának, munka- és küzdőtársának" nevez, aki Rómában fölkeresi a fogságban sínylődő apostolt, és adományokat visz neki. *Kelemen* és *Szinzigus* is (ha ez utóbbi valóban tulajdonnév) és még sokan mások felzárkóznak azok mellé az asszonyok mellé, mégpedig olyan kitartással, hogy Pál úgy tudja, hogy „nevük föl van jegyezve az élet könyvében" (Fil 4, 3). Egyetlen egyházközség sem vált oly kedvessé Pálnak, mint Filippi. Ez volt első szerelme, „öröme és koronája" (4, 1) Európa földjén. „Isten a tanúm, mennyire vágyakozom mindnyájatok után Krisztus Jézus szeretetében" (1, 8).

25. A jósnő

ApCsel 16, 16–23. – Vö. 1 Tessz 2, 2.

A filippi egyház alapítása az ősegyház életében a legérdekesebb és legtanulságosabb epizódok egyike. Túlnyomóan pogánykeresztény egyházközség kialakulását figyelhetjük meg római környezetben, és mélyen

bepillanthatunk ennek a pogányságnak szellemi világába és tehetetlenségébe. Pál és Szilás kitűnő keresztények és szívélyes jó barátok egész seregét nyerte már meg a városban; ezek hol a Gangaszpart platánjai alatt, hol Lídia házában gyülekeztek. A derék asszonyok kiváló toborzó munkát végeztek. A nap fáradalmai után kedélyes pihenés és csevegés folyt e baráti körben. De különös dolog! Az apostoli tevékenységnek ezekről a napfényes, szép oldalairól, a mélységesen emberi és bensőséges érintkezésről nagyon keveset szól Az apostolok cselekedetei[17]. A filippieknek írt levélből a sorok közül kell mindezt nagy fáradsággal kiolvasnunk. Ezek az emberi vonások mint bájos mellékvölgyek vad hegyvonulatok közé vannak beágyazva. És az apostoli misszió történetíróját csak az utóbbiak érdeklik. Az apostolok cselekedetei hősökről szóló könyv, hősi eposz. Szívesen rajzolgatja a nagy küzdelmek napjait, s csak röviden jelzi a közbülső idilleket. Meg akarja mutatni, hogy az első apostoli eredmények mennyire mindenütt a szenvedésnek köszönhetők, aminthogy mindig is apostoli verejtékkel és vérrel kell átitatni az új területet. Akkoriban kőzáporok szerepeltek szíves fogadtatás gyanánt és fabarakkok szép, kedélyes plébánialakok helyett.

Ismét nő volt az, aki új fordulatot vitt az evangélium történetébe Filippiben. Ezúttal nem egy okos, értelmes Lídia volt az, hanem egy hisztériás leány, spiritiszta médium. Az imahely felé vezető úton, ahová gyakran mentek a misszionáriusok az újonnan megtértek oktatására vagy új hívek megnyerésére, lakott egy fiatal rabszolgalány, aki kapcsolatban állt a szellemvilággal. Mint beszélték, Püthónja, vagyis jós-szelleme volt, tehát afféle „Püthia" vagy jósnő volt, és Apollónnak, a jóslás istenének a védelme alatt állt. Transzállapotjaiban hasbeszélő is volt, és tudta az alvilági szellemek legkülönfélébb hangjait a legkülönbözőbb nyelveken tettetni. Mint gondolatolvasó és látnok fel tudta tárni az emberek legrejtettebb gondolatait és jövendő sorsukat megjósolni. Az ilyen jósnőnek már akkor is nagy volt a vevőköre. Mivel a rabszolgaosztályba tartozott, remek bevételi forrás volt a gazdájának. Nagy árat fizettek ilyen rabszolganőért. A mi esetünkben úgy látszik, hogy a rabszolganő pogány papok testületének szolgálatában állt, s ezek alaposan kihasználták a lelki beteg leányt. Valahányszor Pál a közelében ment el, úgy látszik, az ő felfokozott szellemi erői rendkívüli módon felizgatták a szerencsétlen teremtést. Állandóan a hithirdetők után rohant, és kiáltozott: „Ezek az emberek a fölséges Isten szolgái, s az üdvösség útját hirdetik nektek!" Ez nem azt jelenti, hogy a lánynak világosan tudatos sejtése volt a keresztény igazságról. Mint ördögtől megszállott lelki kényszer alatt állt, és

akarata ellenére bizonyságot kellett tennie arról a magasabb hatalomról, amit Pálban és Szilásban megérzett. Az eredetileg zsidó istennevet, a „Hüpszisztosz"-t (= a fölséges = Jahve) akkoriban Kisázsia pogány kultuszaiban, nevezetesen Pontoszban átvitték Zeuszra, Attiszra, vagy Szabazioszra (Szabaoth ura), és nagyon általánosan használt volt (21. j.). Ez a lány származására és vallására enged következtetni. Az orphikus és dionüszoszi misztériumok közé, amelyeknek Macedóniában régtől fogva nagy befolyásuk volt, tartozott az a gondolat, hogy bizonyos emberek el vannak kötelezve egy meghatározott istenségnek, a védelme alatt állnak, és az ő követeik, valamint az a vágy, hogy ilyen istenségekkel mágikus, megváltó kapcsolatba léphessenek. De a kereszténység kinyilatkoztatott vallása, mely a maga észfölötti világosságában a démonok világának és az irracionalizmus sötét országának legszélsőbb ellentéte, nem szorul rá az alvilágból és a tudatalatti birodalmából származó hírverésre. Jézus sem fogadta el a tisztátalan lelkek tanúságtételét, pedig ezek mindenütt kiáltoztak a megszállottak testéből és lelkéből, ahol megjelent. Pál is azonnal megérezte ennek a tanúságtételnek istenellenes eredetét, és nem kompromittáltathatta ezzel az evangéliumot. El kellett hárítania minden olyan gyanút, mintha Jézus vallásának bármiféle köze lenne a mágia erőihez. Az apostol tudatában volt annak, hogy itt ki kell mutatnia a kereszténység fölényét a démonok országával szemben még annak a veszélynek az árán is, hogy az Akherónt és az egész alvilágot predikációja ellen dühíti. Maga a lány azonban kíméletet és könyörületet érdemelt. Hiszen ő nem állt harcban az igazság ellen, mint az elvakult ciprusi elimász. Pál ráförmedt a démonra, hogy Jézus nevére távozzék. A leány arcának merevsége, a lelkét szorító görcs is feloldódott; érezte, hogy az értelem és a szabad akarat ereje mintegy messzi távolból visszatér belé. Krisztus édes hatalma vonult be kedélyvilágába, a Lélek szent ereje a megmentője iránti hála könnyeivel töltötte el a szemét. Érezte, hogy egy félelmetes hatalom karmaiból szabadult ki, visszaadták önmagának, és föltételezhető, hogy ettől kezdve Jézus szolgálatára szentelte magát, mint az az evangéliumi megszállott, aki az ördögűzés után értelmesen és nyugodtan ült az isteni Mester lábánál, vagy mint ama magdalai Mária, akiből Jézus hét ördögöt űzött ki, és aki még a föltámadásnak is első hírnöke lett (Mk 16, 9–10).

Pál itt csakúgy, mint korábban Ciprusban vagy Lüsztrában, megint azzal a félelmetes hatalommal találta magát szemben, amely az antik világot, a megváltatlan emberiséget zsarnoksága alatt tartotta, és a pogányságnak mintegy a jelzetét alkotta. A *démoni erőknek* az emberi szfé-

rákba való *betörése* volt ez. Ha ez a rabszolgalány egy pogány, pénzsóvár papság szolgálatában állt, talán Apollón templománál, akkor teljesen érthető, hogy gazdái mozgósítani tudták a két apostol ellen az egész pogány lakosságot és a városi hatóságot. Eddig leginkább a zsidók voltak az apostol ellenségei. Ezek csak akkor támadták meg, ha a vallásukat érintette, a pogányok viszont, ha pénzről volt szó. Így történt ez később is Efezusban. A törvény nem védte a jövendőmondást. Kártalanítási keresetnek kevés reménye lett volna a sikerre. Ezért kellett a vádat a politikai és nemzetiségi területre átjátszaniuk. „Ezek az emberek itt zavart keltenek városunkban. Zsidók, és olyan életmódot hirdetnek, amelyeket mi – rómaiak lévén – nem fogadhatunk el, és nem követhetünk." Némi igazság volt ebben. Pál és Szilás valóban olyan vallást hirdetett, amely mélyen belenyúlt a római kolónia erkölcseibe és szokásaiba. Az igaz kereszténység gondolattalan nyugalmukból és életmódjukból fölriasztja az embereket. A kereszténység nem merő gondolatrendszer, amely semmire sem kötelez, hanem életforma. Miatta valószínűleg már volt is egynémely nézeteltérés Filippi családjaiban férj és feleség, szülők és fiak meg lányok között.

Nem volt könnyű a városbíráknak (praetoroknak) ebben a kavarodásban megőrizni józan ítélőképességüket, de még kevésbé a vádlottaknak, hogy szóhoz jussanak, és meghallgatást nyerjenek. Minthogy csak néhány ismeretlen bevándorolt zsidóról volt szó, a városbírák nem sokat kérdezősködtek kilétük felől, hanem sommásan vesszőzésre ítélték őket. Keményen süvített az éles római vezényszó végig a csarnokon: „Lictor, expedi virgas! Ad verbera! Oldjátok meg a kötegeket – vesszőzzétek meg őket!" Látnivaló, hogy a sokat magasztalt római igazságszolgáltatás gyakran gyenge lábon állt a tartományi városokban. Cicero nem alaptalanul emelt oly szenvedélyesen vádat Verres helytartó ellen (In Verrem 2, 1, 9).

Felmerül egy kérdés. Sehol sem olvasunk arról, hogy Pál és Szilás mint római polgárok óvást emeltek volna a büntetés végrehajtása ellen. Tudjuk, hogy római városok kisebb hivatalnokai, akiknek lictoraik voltak, gyakran semmibe se vették a *római polgárjog*ot. De kísérletet mégiscsak tehettek volna! Nem könnyű erre megnyugtató választ adni. Talán azt mondhatnók, hogy a zűrzavarban úgyis hiábavaló lett volna. Az apostolok cselekedetei 16, 37-ből az látszik következni, hogy nem kapták meg a szót a védekezésre. Vagy talán érzéketlen volt Pál és Szilás a tisztelet és a gyalázat tekintetében; nem volt érzékük az emberi méltóság „arisztokratikus" érzelmei iránt? Ki merne ilyet állítani egy olyan férfiról, aki

büszke önérzetből még alamizsnát sem volt hajlandó elfogadni! Úgy látszik, itt csődöt mondanak a mércéink, ha nem helyezkedünk természetfölötti álláspontra. Pál csak olyankor hivatkozott római polgárjogára, ha azt az evangélium ügye érdekében nagyon hasznosnak hitte. És erre a célra előnnyé alakulhatott, ha a hithirdetők most meghozzák ezt a véres áldozatot. Mert e vizsgálat nélküli törvénytelen eljárással – a Lex Valeriana értelmében – a hatóság súlyos vétséget követett el. Pál így most kezében tartotta a hatóságot, s az kénytelen volt tekintettel lenni a követőire. Ez magyarázza meg az elöljáróság másnapi aggodalmát is.

Kegyetlenül kemény világ volt az, amelyben az apostol leélte külső életét; a szeretetlenséget és a szívtelenséget később is a pogányság ismérveként emelte ki A rómaiaknak írt levelében. Az ókor valóban a szeretet hiányától ment tönkre. Ezt a világot csak a vértanúságban megnyilvánuló legnagyobb szeretettel lehetett legyőzni. Pál nem volt az az ember, aki csak gondolatban játszik a vértanúsággal, ahogy az átlagember tesz, aki adott esetben hat lovat fog be, hogy sorsa szekerét vagy az Isten akaratát más irányba fordítsa. Pál ilyen vonatkozásban is nagy realista volt. Rendkívüli fizikai teljesítményeivel gyakorolta be magát erre: „Kiadós fáradalmakat viseltem el, többször voltam börtönben, módfelett sok verésben volt részem, sokszor forogtam halálveszélyben, háromszor megbotoztak" (2 Kor 11, 23). Úgy tekintette életét, mint egy küzdelmet az olimpián, a stadionban, és nem riadt vissza az akaratedzés semmilyen fáradalmától, hogy a győzelmi koszorút elnyerje: „Nem veszítjük el kedvünket, mert bár a külső ember romlásnak indult bennünk, a belső napról napra megújul!" (2 Kor 4, 16.) Egy olyan embert, aki ezen az állásponton van, az egész világ sem gyűrheti le.

26. A filippi börtönben

ApCsel 16, 23–40.

Filippi alsóvárosában, az Agorán még ma is látható négy szerteszét heverő oszloptöredék. Ezek egykor az apostolok vértanúságának néma tanúi voltak. Timóteust és Lukácsot, akik mint csupán kisegítői a misszionak nem voltak érte felelősek, nem érte bántódás; talán jelen sem voltak, s csak később tudták meg a történteket. A szenvedésnek azonban még nem volt vége. Pált és Szilást sötét, bűzös cellába dobták a börtönben, amely a várhegyen volt a felsővárosban, és amelynek a cellái részben hegyoldalba voltak bevésve, kívülről pedig faajtókkal és fareteszekkel vol-

tak bezárva. A lábuk erősen be volt csavarozva a kalodába, csuklójukon és nyakukon vasgyűrűk, amelyeket lánc kötött a falba erősített kampóhoz. A felsőtestükkel egyenesen kellett ülniük. A hátuk fájt, a nyílt sebek és véraláfutások égtek, mintha tüzes tűkkel szurkálták volna[56]. A szomszéd cellákból átkok, kiabálások, nyöszörgés, nyögés hangzott át. De mi volt ez? Amikor az őrszem a harmadik éjszakai őrségre váltott a jelszóval, egyszer csak olyan éneklés és ujjongás kezdődött, amilyet még sohasem hallottak a filippi börtönfalak. Először halkan, panaszosan, azután tisztán csengve és vidáman, hogy a falak beleremegtek. Az átkozódó sorstársak közül egyik a másik után némul el. Csöndben és álmélkodva figyelnek oda:

Mikor az Úr hazavezette Sion foglyait,
úgy tűnt, hogy álmodtuk az egészet.
A pogányok közt ezt mondogatták:
„Az Úr nagy dolgot művelt velük."
(125. zsolt. 1–2.)

Ezt a jelenetet a kritika, mint valószerűtlent kétségbe vonta. Az apostolok éjféli éneke azonban csak akkor nyeri el teljes és legszebb értelmét, ha a korakeresztény liturgia fényébe állítjuk. A második század általános egyházi rendje értelmében, amely a szakértők véleménye szerint föl egészen az apostoli időkig nyúlik vissza, keresztény szokás volt, hogy a hívek éjfélkor fölkeltek imádkozni. „Éjfélkor kelj föl, moss kezet és imádkozzál! Ha pogány a feleséged, menj egy másik szobába és ott imádkozzál!" A megokolás rendkívül mélyértelmű. „Mert így hagyományozták át ránk elődeink, mivel ebben az órában egy pillanatra az egész teremtett világ megáll, hogy dicsérje az Urat: a csillagok és a fák és a folyók és az angyalok és az igazak lelke."[41] Az indítást ehhez a szép értelmezéshez minden bizonnyal a „Salamon bölcsességé"-nek ez a részlete adta: „Mialatt mély csend borult mindenre, és az éjszaka sietős útja közepén tartott, mindenható szava ott termett az égből, királyi trónjáról" (Bölcs 18, 14). Éjfélkor várták Krisztus újból való eljövetelét is; ez a gondolat még közelebb állt a mi foglyainkhoz. Így a kereszténység új vallásos világérzést teremtett, és az időfogalmat, az aeont, amit a régiek kígyóhajú, oroszlánfejű sorsistenként ábrázoltak[22], erkölcsi tartalommal töltötte el (23. j.).

Valami egészen új, foghatatlan dolog volt azt hallani, hogy foglyok jámbor énekeket dalolnak ahelyett, hogy üvöltenének és átkozódnának. Ugyan melyik isten lehet az, aki ekkora erőt ad nekik? Ezek egy új Isten szolgái és követei lehetnek. Ez új dallam volt, amilyet a világ még nem

hallott. Ezt a dallamot a kereszténység hozta a világba. Ez Assisi Szent Ferencnek „Az igazi örömről" szóló éneke. Ez az ő Naphimnusza: „Áldott légy, Uram, testvérünkért, a testi halálért!" Pál és Szilás biztosak a dolgukban. Az Úr, aki Pétert kiszabadította a börtönből, róluk sem fog megfeledkezni. És ahogy azon az éjszakán a hívek együtt voltak az imádságban Máriának, Márk édesanyjának a házában, úgy egyesültek az imádságban Filippi derék keresztényei Timóteus és Lukács körül Lídia házában. És az Isten, aki az angyalokat, a vihart és a tüzet teszi meg követeül, most a földrengést tette meg akarata hordozójául. Ezen a „csodán" is megbotránkozott a kritika: A szemtanúnak az imént még oly világos közlését hirtelen elhomályosítja az a mániája, hogy mindenütt csodára és meglepő kegyelmi működésre leljen[78]. A Földközi-tenger térségében, az Égei-tenger szigetein és Macedóniában azonban a földrengések éppen nem mennek ritkaság számba. Az apostolok imájával való feltűnő egybeesést persze tekinthetjük imameghallgatásnak, a Gondviselés művének. A továbbiakban minden nagyon is természetesen folyt le. A török börtönök egy kiváló ismerője írja: „Aki valaha török börtönt látott, nem csodálkozik, hogy felpattantak az ajtók. Az egyes ajtók csak retesszel voltak elzárva, s amikor a földrengés végigfutott a talajon, széttépte az ajtófélfákat, úgyhogy a reteszek kiestek a zárból, s az ajtó felpattant. A láncok és a satuk kiszakadtak a falból, és ez annyira megrendült, hogy nyílások tátongtak a kövek között."[38] Kétezer év óta ezekben a dolgokban nem sok változott a Balkánon!

Ismeretes egy erős földrengés lelki kihatása. Kezdetben szinte megbénul az ember, és újabb lökést vár. Pál és Szilás, akik a földrengésben magától értetődően az Úr feleletét látták, fölkeltek, és a hátsó helyiségből, ahol feküdtek, kimentek az elülső tágasabb börtönhelyiségbe, ahol a fogolytársak részint már kiszabadították magukat, részint egymást segítették, hogy megszabaduljanak a láncoktól és satuktól. Megnyugtatták a foglyokat, és megakadályozták, hogy szökni próbáljanak. A börtönőr eközben odasietett a házból; a gyenge csillagfénynél látja, hogy sötét nyílások tátonganak, ahol az ajtók voltak, és azt hiszi, hogy a foglyok kitörtek. Valódi római felfogás szerint az öngyilkosságot jobbnak tartja a kivégzésnél, ami politikai bűnösök nem kielégítő őrizetére volt kiróva. Ekkor tisztán csengő, hangos kiáltás hallatszott a sötétből: „Ne árts magadnak! Még mindnyájan itt vagyunk!"

Bele kell élnünk magunkat a jóindulatú, de babonás börtönőr *lelkiállapotá*ba. Egy idegösszeroppanásfélét él át, s az egyik végletből a másikba esik: A balsorsán érzett kétségbeesésből a túlcsorduló örömbe és hálába

azok iránt a férfiak iránt, akik megmentették az életét. A Beza-féle kézirat szerint a többi foglyokat az őrök újra celláikba zárták, csak Pált és Szilást eresztették ki az udvar területére. A foglár kettejükben nyilván egy istenség követeit látta, amint ezt a jósnő már hetek óta harsonázta a városban. Tegnap látta mindkettőt, amint zokszó nélkül páratlan lelkierővel viselték a véres ítélet-végrehajtást, hallotta őket, ahogy énekeket zengtek istenükhöz, és ez az isten most valóban megsegítette őket. Itt áll egy felsőbb hatalomtól borzadozva, az istenség félelmetes hatalmának színe előtt; és ő ennek az istenségnek a szolgáit láncra verte. Itt mutatkozik meg a pogányság egész belső tarthatatlansága, a pogány élet értéktelensége és kiszolgáltatottsága: Sehol szilárd alapelvek és meggyőződések, minden csak érzés, hangulat, rettegés és reménykedés; ezek között hányódik ide-oda az ember. Sehol valami erős támasz, kapaszkodó, ahol horgonyt vethetne a lélek. Az életet mint értéktelen dolgot elveti az ember, mihelyt elveszti a fejét. Belső kapcsolataik ezeknek az embereknek nem voltak isteneikkel. Isteneiknek volt szeme és füle, de semmit sem láttak és hallottak, nem is törődtek az emberek lelki nyomorúságával. De ezeknek az embereknek az istene egészen más: szabaddá, vidámmá, boldoggá és erőssé teszi az övéit. Ha én is ilyen isten védelme alatt állhatnék! Bizonyára ez volt az öntudatlan gondolatmenet ennek a pogánynak a fejében. És ennek a pogány léleknek a mélyéből felszakad a kiáltás: „Uraim, mit kell tennem, hogy üdvözüljek?" Van erre lehetőség? Mit kell tennem, hogy jóindulatra hangoljam irántam ezt az istent? Így gondolkodik a pogányság (l. j.).

És most az egyik legérdekesebb *megtérési és keresztelési jelenet* játszódik le. Pált és Szilást úgy tekintik, mint felsőbb lényeket. Ők idézték elő a földrengést. Félénken és nagy tisztelettel csoportosul köréjük az éjszakai udvarban, a kút mellett, a csillagfénynél a börtönőr egész házanépe. Ez ott a filippi börtönudvaron volt a legkülönösebb hittanóra, a leginkább a lényegre szorítkozó keresztelési oktatás az érdekességekben oly gazdag apostoltörténetben. Képzeljük el a két apostol állapotát: az előző nap ijedelmeit, az éjszaka izgalmait, a vértől ragadós ruhákat, a halántékukban a szúró fájdalmat, az éhségérzetet a gyomrukban. De rögtön örömmel vállalják kötelességüket. E tudatlan emberek iránti részvétük nem engedi, hogy saját kényelmükre gondoljanak. Nem szabad azt hinnünk, hogy tudatlan pogányok egy pillanat alatt kereszténnyé lettek. Pál és Szilás nem voltak olyan férfiak, akik teljesen felkészületlen embereket megkereszteltek volna csak azért, hogy meg legyenek keresztelve. Igaz, nem is tartották magukat merev sémákhoz. Ha sürgetett az idő, hosszú

dogmatikus oktatásról lemondtak. Ez később még pótolható volt. A fődolog a szív megrendülése volt, a készség a kegyelem befogadására, a természeténél fogva keresztény lélek „fides implicitá"-ja. Ennek az előkészületnek az érdekében az éjszaka eseményei többet tettek, mint egy hosszas keresztelési katekumenátus. A pogányoknak az ő vallásukban minden a külső tevékenységen, szokásokon és ceremóniákon múlott. Amikor tehát Pál a keresztségről beszélt, a börtönőr valószínűleg ugyanolyan türelmetlenül kérdezte, mint az etiópiai kamarás: „Uram, mi akadálya van annak, hogy azonnal megkeresztelkedjünk?" Amikor az apostol a természet e gyermekeinek bár még tisztázatlan üdvözülési vágyát látta, lezárta a tanítást ezekkel a szavakkal: „Higgy az Úr Krisztusban, és üdvözülsz magad is, a házadnépe is!" Így napkeltekor a börtönudvarban a kútnál minden további nélkül sor kerülhetett az egész család megkeresztelésére.

A börtönőr felesége volt az első, akinek a keresztelés után először jutott eszébe, hogy a két fogoly tegnap óta nem is evett. Bevezették hát őket a házba, és fekvőhelyet készítettek nekik. A ház ura tisztelettel kíméletesen maga mosta ki sebeiket. Örömlakomát, szeretetlakomát, eukharisztikus lakomát kellett tartani. Ez az első *keresztelési lakoma* európai földön, amelyről értesülésünk van. Ez a felejthetetlen hajnali óra fonta valószínűleg a bensőséges szeretet és a hűség elszakíthatatlan kötelékét az apostolok és az új megtértek köré. Valahányszor Pál később Filippibe érkezett, bizonyára felkereste kedves börtönőrét; ha levelet írt Filippibe, vagy egy tőle való más levelet olvastak fel, milyen érzésekkel figyelhetett ez a család szeretett apostolának szavaira! Ilyen eredmények és apostoli örömök láttán vigasztalást érzett Pál: Igen, érdemes volt valamit szenvedni az evangéliumért!

Az eseménydús éjszaka a városatyák fölött sem múlt el nyomtalanul. A földrengés megtette a magáét (a Beza-szöveg szerint). Felébredt a lelkiismeretük a római törvénynek fittyet hányó tegnapi eljárás miatt. Már korán reggel azt üzenik a börtönőrnek: „Engedd szabadon ezeket az embereket!" Most jött el Pálnak az ő ideje. A hatóság most az ő kezében volt. Ezt meglehetősen világosan érezteti is velük. Szent Lukács látható élvezettel ecseteli mestere sakkhúzását, ahogy hirtelenül behajítja, mint valami bombát, a polgárjogát a hatalmasok közé, és játssza a sértődöttet: Nem egyezik bele kérésükbe, hogy se szó, se beszéd, tűnjön el a városból, hanem azt kívánja, hogy a városatya urak kísérjék ki tisztelettel a városból. A Megfeszített tanítványaként megmutatta, hogy Krisztusért tud gyalázatot elviselni, mint az okosság és a becsület embere viszont, hogy nem tűri, hogy az evangélium miatt csavargóként kezeljék. Most aztán

felvonulnak ám maguk az előkelőségek az egész városi elöljárósággal és barátaikkal együtt (a Beza-szöveg szerint), elhebegik bocsánatkérő szavaikat, arra kérik az apostolokat, hogy a béke kedvéért egy ideig kerüljék el a várost, nehogy egy még nagyobb lázadás törjön ki, és megadják nekik a díszkíséretet. Pálnak magának bizonyára fáradságába került, hogy komolyságát megőrizze. Most ő a helyzet ura. Most kérésük teljesítésével maga iránt tartósan hálára tudta kötelezni őket. Hiszen hallgatására voltak utalva. Lukács részletes rajzán észre lehet venni, hogy mint igazi görögnek finom érzéke van a helyzetkomikum iránt. Pálnak és Szilásnak viszont egyáltalán nem volt sürgős most elhagyni a várost. Méltóságteljes ünnepélyességgel Lídia házához vezettetik magukat, ahol a testvérek összegyűltek. Pál preszbitereket szentel, elöljárókat rendel, és megadja nekik a szükséges utasításokat a közösség irányítására. Lukács, aki a történtekbe nem bonyolódott bele, visszamaradt, hogy az egyházközség további épülésére felügyeljen. Ez abból látható, hogy ettől kezdve a 20. fejezetig naplójának „mi" szavát az „ők"-kel cseréli fel (ApCsel 16, 40). Talán azt is fel lehet tételezni, hogy Filippi volt a második hazája, ahol orvosi hivatását is gyakorolta. Lukács közvetítésével maradt Pál állandó kapcsolatban a filippi testvérekkel. Ez volt az egyetlen egyházközség, amelyet sohasem kellett megdorgálnia, és amelynek kivételképpen megengedte, hogy szegénységében pénzzel támogassa.

Valahányszor Pál később filippi tartózkodására gondoi, az ott elszenvedett gyalázat van a szeme előtt: „Jóllehet közvetlen azelőtt, amint tudjátok, Filippiben szenvedés és bántalom ért bennünket" – írja a szomszédos tesszalonikaiaknak (1 Tessz 2, 2). Ez volt Európa első köszönete Pálnak az evangéliumért. De sem keserűség, sem neheztelés nem tudott urrá lenni ezen a nagy lelken. Ellenkezőleg! Az a gyermek a legkedvesebb az édesanyának, akiért a legtöbbet szenvedett. Pál szinte anyai gyengédséggel viseltetett ez iránt a közösség iránt. Szemében a szenvedés a leghatásosabb lelkipásztori eszköz. Mint minden intézmény, Krisztus egyháza is csak azokkal az eszközökkel tartható fenn, amelyekkel alapították. Az apostol *szenvedésmisztikája* értelmében „a messiási idők szenvedései különböző személyekre és csoportokra nehezednek: Krisztus azt akarja, hogy legyenek még társai a szenvedésben"[65]. Krisztus titokzatos teste minden egyes igaz tagjára e szenvedések egy bizonyos meghatározott része van kimérve, több vagy kevesebb a közelség mérve szerint, amelyben az illető áll Krisztushoz, az apostolokra és az egyházközségek alapítóira tehát a legtöbb. Ők a halálnak eljegyzett gladiátorok, Krisztus lovagjai, „látványosság a világnak, az angyaloknak meg az embereknek,

bűnbakjai a világnak, mindenkinek söpredéke mostanáig" (1 Kor 4, 9 skk.). Pálnak szenvednie kell, „mert még oly sok el nem szenvedett szenvedés van, és mert Isten rendelése az, hogy viselje el a maga részét abból a maradékból, amit Krisztus meghagyott". Az apostoli szenvedésnek eszkatalogikus jelentősége is van. „A paruziára, vagyis Krisztus újraeljövetelére csak akkor kerülhet sor, amikor Krisztus szenvedései maradéktalanul megvalósulnak." Amint az élete Krisztus élete, úgy szenvedései is Krisztus szenvedései (Kol 1, 24), és ezért írja a filippijeinek: „Isten a hit által tett igazzá, hogy megismerjem őt és feltámadásának erejét, de a szenvedésben is vállaljam vele a közösséget. Így hozzá hasonulok a halálban, hogy ezáltal eljussak a halálból a feltámadásra is" (3, 10–11).

Pipázó és kártyás plébánosi életről Szent Pál még mit sem tud. Ilyesmi az első nemzedékben nincs. Később mindez meglesz, amikor a kereszténység uralkodó életformává válik, keresztény klíma alakul ki, és az egész táj valami olyan langyos katolikus közegbe merül. De jaj, ha akkor elszunnyad az éber gond, ha a hősiesség szelleme eltűnik a kereszténységből! Akkor aztán hirtelenül jön egy szélroham, s halomra dönti a kedves plébániai idillt. Néha Isten is földrengéssel ráz meg egész földrészeket, hogy szállásainkból és fedezékeinkből előjöjjünk.

27. Tesszalonikában

ApCsel 17, 1–4. – Vö. 1 Tessz 2, 1–12; Fil 4, 16.

Filippi volt az egyetlen város, amelyet Pál a helyi hatóságokkal békességben, sőt azok díszkíséretével hagyott el. Apostoli vándorélete mindjobban a pihenést nem ismerő nyugtalanság és állhatatlanság benyomását kelti. Sehol sem melegszik meg amúgy igazában, azonnal megint tovább kell mennie. Az élete szakadatlan jövés-menés, sőt kidobottság és elűzöttség. Ennek ellenére rendkívüli mozgékonysága, „folyton új feladatoknak nekigyürkőző egyre újabb lendülete" messze esik attól a külső tevékenységtől, nyugtalan munkaláztól, ideges, csúnya nyüzsgéstől, amely sohasem tud önmagába térni, egyre újabb dolgok után kapkod, és sohasem fejez be semmit. Mindig „kívülről jövő kényszerűség, balsors és üldözés" volt az, ami ide-oda hajszolta. Emellett ő maga a legösszeszedettebb ember volt, aki csak létezett. Egyenest felfoghatatlan, hogyan tudta Pál ebben a külsőleg zaklatott életben szellemét egy olyan hatalmas, zárt gondolatrendszerre összpontosítani, mint amelyet nagy leveleiben

hátrahagyott. Ebben is ő hasonlít legjobban Krisztushoz az összes tanítványok között, a legélesebb párhuzam Jézusnak minden fáradhatatlan tevékenysége mellett megnyilvánuló derűs isteni nyugalmával.

Az 50. év tavaszán lehetett, amikor Pál, Szilás és Timóteus a gránittal kirakott katonai úton, a Via Egnatián két napos, egyenként öt órás meneteléssel nyugat felé Amphipoliszba gyalogolt. Egy nappal előbb a hátuk a fájdalomtól hajlott meg a lictorok suhogó ütései alatt. Még égtek a kék foltok, amelyeket Lídia gondos keze kötött be; lábuk fájt még a kemény kalodától, amelybe be volt szorítva. Ha mindezeket figyelembe vesszük, tiszteletet érzünk e menetteljesítmény iránt. A csodálatosan szép út bájos völgyön át, széles lenföldek között, aztán megint plantánfasorok üdítő árnyékában vezetett. A Pangaiosz havas csúcsairól kellemes, hűvös szél fújdogált. A hegyoldalakról kristálytiszta patakok zuhogtak alá, és a Sztrümóni-tengeröböl felé siettek. Némelyik forrásnál rövid pihenőre bizonyosan leheveredtek a vándorok. A második napon estefelé kikerültek a hegyek közül a Sztrümónnak, amely a Tachino-tavon folyik keresztül, széles völgyébe. A folyó itt hatalmas ívben egy félsziget körül kanyarog, amelyen, a tó délkeleti partján feküdt *Amphipolisz* városa, egy órácskányira a tengertől a szárazföld belseje felé; magas hegyek vették körül, remek kilátása nyílt az Égei-tengerre. Itt vonultak éjszakai szállásra. Egy reggeli városi séta meggyőzte őket arról, hogy a városka túlságosan jelentéktelen ahhoz, hogy egy nagyobb missziós körzet központjává legyen. Úti céljuk Tesszalonika volt. Pál mindig nagyvárosokat részesített előnyben. Ezekből kiindulva könnyen lehetett a közbülfekvő kisvárosokat téríteni.

Így aztán a harmadik és negyedik napon úgy tíz órát ismét meneteltek a kék Sztrümóni-öböl és a parti hegység között, hol sűrű erdőn keresztül, hol szabad réteken át mindig elbűvölő kilátással a tengerre, két magányos hegyi tó mellett, teljes szélességében átszelve Khalkidiké félszigetét. Itt-ott magányos tengerszem villant meg a távolból. Itt elbűvölő pihenőhelyek adódtak. A legszebb bizonyára az arethuszai keskeny völgy volt, amely a belső tavak tenger felé folyó vizeinek gyűjtőmedencéjéül szolgál. Ott volt egy tölgy-, platán-, erdei- és jegenyefenyő-ligetben a görög tragédiaírónak, az antik világ Ibsenének, Euripidésznek a sírja, a csattogó fülemülék dala zengte körül. Szilaj kétségektől mardosott szíve itt megpihent. Ünnepi csend uralkodott a nagy halott birodalmában. Olyan volt, mintha maga a nagy Pán halt volna meg, hogy azután egy szélrohamtól fölriadjon, és páni félelembe kergessen pásztort és nyájat. Dús gesztenyeerdők lombsátora alatt a negyedik napon estefelé érkeztek meg a vándo-

rok *Apollóniá*ba, amely egy nagyobbacska tengerszem déli partján festőien terült el egy magaslaton; csupán egy magas hegyhát választotta el a szerzetesi köztársaságáról később oly híressé vált Athósztól. Most útjuk utolsó szakasza állt még előttük: tizenkét órás gyaloglás.

A mügdoniai tavak vidékén át való szép, de fárasztó menetelés után talán a hatodik utazási nap késő délutánján érték el az utolsó dombvonulatot a Tesszalonikai-öböl keleti partján. Lent a tenger örökké nyugtalan kéklő tükre és túlnan, a távoli párás messzeségben a sokcsúcsú tesszáliai Olümposznak (2985 m), az istenek szent hegyének a lenyugvó nap sugaraitól bíborszínre festett jéggé tömörült hava. A felhőket gomolyító Zeusz trónolt ott „ércpalotájában" (Iliász 1, 426). Ugyanazzal a szent rettegéssel, amellyel az izraelita a Sinaira gondolt, nézett föl a jámbor görög az isteneknek e hegyére:

„Szólt Kronión, és bólintott rá barna szemölddel:
ambrosziás hajafürtje előreomolt a hatalmas
nem múló főről, s megrendült a nagy Olümposz"
(Iliász 1, 528–530. Devecseri Gábor fordítása.)

Még ma is elragadtatással érzi az ember a vak dalnok e verssorainak erejét, aki gyakran oly mélyen megsejtette az istenség lényegét, és meghatottan állunk meg még a másolatai előtt is az olümpiai Zeusznak, amelyet Pheidiasz e sorok alapján alkotott. Annak a „logosz szpermatikosz"-nak, ama örök teremtő szónak a szikrája volt ez, amely az egész univerzum fölött elhangzott, s amelynek emberi testben való megjelenését jöttek most hirdetni Krisztus hírnökei. Az Olümposz úgy látszott lebegni a világűr éterében, mint az istenek lakása[78]. „Tehát ott – szólt Pál kísérőihez – keresi a görögök népe isteneit. Jöjjetek, hirdessük nekik a mennyei Atyát, és mondjuk el, hogy ezek a hegyek csak lábainak zsámolya." A nép fia ugyan még tisztelettel nézett föl az istenek hegyére, de a műveltek már régóta tudták, hogy ott nem laknak istenek.

Lent a vándorok lába előtt terült el a márványtól ragyogó *Tesszalonika*, mint egy csillogó gyöngyös ékszer a tenger istennőjének hullámzó kebelén. A hajdani Thermé, amelyet Nagy Sándor testvéréről neveztek el Tesszalonikának, akkoriban vitathatatlanul Macedónia fővárosa volt; itt volt az Égei-tenger egyik legbiztonságosabb és legnagyobb kereskedelmi kikötője, és a via Egnatia római útja, a Via Appiának Dyrrhachiumtól Bizáncig vezető folytatása kapcsolta össze Rómával és Ázsiával. A mai főút alatt 12 lábnyi mélységben itt-ott feltárták a római utat. Vándoraink

itt léptek be az első európai nagyvárosba, amely kereskedelmével még ma is ellátja a Balkán legnagyobb részét. Mint egy görög színház félköríves ülősorai, úgy emelkednek a város teraszai a tengertől föl a hegyoldalba; ezeket számtalan utca és út töri át, közben pedig zöldellő kertek, sötét ciprusok vannak. A város régiségéről és gazdag történelméről még ma is tanúskodnak ódon ciklopfalak, római templomok és diadalívek maradványai. Melegvizű forrásai, színházai, sportpályái, hajóútjai sok kereskedőt, utazni vágyót, legionáriust és hivatalnokot csalogattak ide. Mindenféle származású hajók, utasok minden országból való eszmékkel és hírekkel nap mint nap jöttek és mentek ki innen a távoli világba. Ha itt egyszer megvetette lábát az evangélium – gondolta Pál, amint tűnődve figyelte a várost –, akkor gyorsan el kell terjednie a Földközi-tenger egész térségében. Így is történt. Alighogy egy esztendő elmúlt, már így írt Korintusból Tesszalonikába: „Tőletek kiindulva terjedt el az Úr szava, s nem is csupán Macedóniában és Achaiában; Istenbe vetett hitetek mindenütt ismeretes lett" (1 Tessz 1, 8).

Tesszalonika politikai tekintetben saját önkormányzattal rendelkező szabad kereskedőváros volt. Filippi, mint veteránkolónia római jelleget viselt, erre a városra viszont a vidám *görög* kereskedőnép nyomta rá bélyegét. Demokratikus gondolkodású volt, mint a görög városok általában, és hat „politarkhón"-ból álló tanácsot választott minden esztendőben; ezeknek hivatali megnevezését a British Museumban egy felirat tanúsítja. Hogy szabadságszeretetüket valamelyest féken tartsák, a római helytartó lictoraival itt székelt. A polgárok erkölcse nem állt éppen a legjobb hírben. Hogy a kereskedelemben becstelenek, hogy állandóan készen állnak mások becsapására, hogy kíváncsian és tétlenül lebzselnek az utcákon, az oszlopcsarnokokban és a lóversenytéren, hogy inkább a mások, mint a saját ügyeikkel törődnek, jobban szeretnek mások támogatásából élni, mint a saját munkájukból, hogy a házasságban csapodárok, érzéki szenvedéllyel vannak tele, hogy éjjelente örömtanyákra lopakodnak: ez volt az általános benyomás, amelyet az idegenek ebben a matrózvárosban nyertek. Ezektől a hibáktól kellett Pálnak már első levelében óvnia újonnan megtértjeit (1 Tessz 4, 1–12).

Egyébként Tesszalonika tevékeny kézművesváros benyomását nyújtotta. Virágzott a szőnyeg- és sátorszövés, a bazárokban a legszebb, legtarkább mintás keleti szövetek és a legfinomabb bőráruk kellették magukat. A lakosság a világ minden tájáról való keverék volt: macedónok, görögök, kisázsiaiak, szírek, egyiptomiak, zsidók, római hivatalnokok és legionáriusok. Vándoraink kérdezősködve jutottak el a zsidónegyedbe.

Filippiből Pált egy jóindulatú fajtestvérnek, aki magát görögül *Józon*nak nevezte, a pártfogásába ajánlották. A jelek szerint kis textilgyára volt tágas bolthelyiségekkel. Itt Pál és két útitársa barátságos fogadtatásra és szállásra talált, ellátást és munkát kapott. Pál már a következő napon ott állt bőrkötényben a szövőszék mellett. Két társa is hasznosan töltötte az időt. Nem akartak egyszerre hárman terhére lenni a vendéglátó házigazdának, mert hosszabb tartózkodásra számítottak. „Emlékezhettek, testvérek – írja Pál –, fáradozásunkra és kemény munkánkra. Éjjel-nappal dolgoztunk, hogy senkinek se legyünk terhére" (1 Tessz 2, 9). Ez ismét az igazi Pál. Ugyan melyikünk volna képes, hogy több napi gyaloglás után sebhelyes háttal a lelkipásztori munka mellett még órákon át durva sátorszövetet dolgozzon fel, hogy ebédjét megkeresse, és ráadásul még évente egyszer megostoroztassa és megköveztesse magát?

Ha Pál ma újra ellátogatna Tesszalonikába, bizonyára nem lepődnék meg, hogy az utcákon mindenfelé héber újságokat kínálnak megvételre. Volt itt már az ő idejében nagyszámú zsidóság és tágas zsinagóga, az egész Macedóniában élő valamennyi zsidónak vallási középpontja; ezt gazdag zsidó kereskedők és bankárok nagy pompával ékesítették fel[50]. Az első három szombaton Pál fölkereste a zsinagógát. Itt nagyon vegyes, de vallási dolgok iránt érdeklődő közönséget talált: a külföldön élő zsidók mellett nagyszámú prozelitát és istenfélő pogányt, különösen asszonyokat. A szokásoknak megfelelően mint jeruzsálemi írástudókat nagy tisztelettel fogadták, és vallásos beszéd mondására kérték fel őket. Az apostolok cselekedeteinek rövid utalásából arra következtethetünk, hogy Pál *Izajás prófétának* a szenvedő Messiásról szóló híres *53. fejezetét* tette meg prédikációjának szentírási szövegéül és témájául. Ez az Ószövetség legnagyszerűbb és legdöntőbb részeinek egyike: a *Messiás* helyettesítő, a bűnös emberiség javára elviselt *szenvedéseiről* szóló jövendölés:

„A fájdalmak férfia, aki tudta, mi a szenvedés; olyan, aki elől iszonyattal eltakarjuk arcunkat... Igen, a mi bűneinkért szúrták át, a mi gonoszságainkért törték össze; a mi békességünkért érte utol a büntetés, az ő sebei szereztek nekünk gyógyulást... Megkínozták, s ő alázattal elviselte, nem nyitotta ki a száját. Mint a juh, amelyet leölésre visznek, vagy mint a bárány elnémul nyírója előtt."

Ez az a szövegrész, amely egykor az etiópiai prozelitát, Kandáké királyné kincstárnokát oly mélyen megrendítette, és amelynek érelmét Fülöp úgy magyarázta neki, hogy Jézus engesztelő szenvedésében telje-

sült be. Ez az a *döntő messiási* hely, amely az ősegyház igehirdetése értelmében Krisztusban talált tökéletes beteljesülésre. És most Pál kénytelen volt zsidó hallgatóinak legérzékenyebb sebét érinteni, a kötést a szemükről levenni, úgyhogy a teljes igazság fényénél minden szemideg fájdalmasan beleremegett: a ti diadalmas messiáskirálytok csak lázálom. Az igazi Messiás töviskoronát visel! Ez volt a csalódás, az a nagy bosszúság, az a botránykő, amin összezúzta magát e nép. Már Pilátus „Ecce homo"-jával akaratlanul kifejezésre juttatta e nagy csalódást. És most Pál három szombaton át az ő lélegzet-visszafojtva figyelő hallgatóinak erős vonásokkal Krisztus keresztjét mint a nagy, szent „muszáj"-t (ApCsel 17, 3) állította a szeme elé, nem a végzet antik – pogány mindenhatóságának értelmében véve, amely elől még az istenek sem képesek megmenekülni, hanem Isten örök szeretethatározatának a fényében; ez eddig rejtve volt a korábbi nemzedékek előtt, de Krisztusban föltárult. Mint minden ellentét metszőpontjára, mint minden meghasonlás kibékítőjére, minden nehézség megoldására mutatott a keresztre: mint az egész emberiség feje szenvedve függ Jézus a kereszten, hogy ősi bűnért vezekeljen. Így a Golgota keresztje most első ízben vetette óriási árnyékát Tesszalonikára. Az apostolnak ez a három beszéde mennykőcsapás volt, fölrázta a szíveket; ez volt a városban a beszédtéma. Szerencsére akadt még őszinte Natanael-lélek az akkori zsidóság között is. „Néhányan hittek közülük." De lényegében Pálnak a vallásilag érdekelt pogányokhoz kellett igazodnia. A legnyíltabb szívekre köztük talált az apostol.

„A kereszténység minden időben megkívánja a szív és a lélek bizonyos előkészületét, készségét."[17] A nemzeti korlátok között gondolkodó zsidóság és a panteista pogányság felől kegyelmi csoda nélkül nem vezetett út Jézushoz. Pál számára első szívbéli előkészületnek a Szentírásba való elmélyedés számított. Hallgatóit elmélyedő *irástanulmányozás*ra vezette rá. A Szentírásban, kivált a próféták mondásai között való őszinte, egyszerű kutatás volt a legtermészetesebb és legbiztosabb út. Pál így indult ki a Szentírásból: „Azt tárta fel előttük". Ehhez azonban meg kell lennie a kulcsnak, és ez Jézus *engesztelő halálá*nak nagy központi gondolata. A Szentírás elmélyült tanulmányozása minden időben megfiatalító forrása volt a kereszténységnek, amikor a tevékenység lázában az elkülsőségesedés, a törvényekbe való belecsontosodás, az elburjánzó szokásokból kifolyólag az ellélektelenedés vagy a politikába való belegabalyodás veszélye fenyegette. Mint második lelki előkészületet követelte meg Pál az őszinte *vágyódás*t *az igazságra*. Tesszalonikában voltak olyan emberek, akik Isten szavát „a Szentlélek örömével... nem mint

emberi tanítást" fogadták (1 Tessz 1, 6; 2, 13). A harmadik előkészület vagy föltétel az isteni dolgokkal szemben tanúsított bizonyos szent tisztelet volt, a numinózum iránti érzék, egyféle *istenfélelem*, ha eleinte meglehetősen kezdetleges és babonával kevert volt is, mint a filippi börtönőré. Ahol ez a három feltétel együtt volt, ott Pálnak nehézség nélkül sikerült zsidó és pogány hamis elképzeléseket lerombolni és a szíveket a megfeszített Üdvözítő számára megnyitni.[17]

28. Tesszalonikából Beroiába

ApCsel 17, 5–15. – Vö.
1 Tessz 2, 1–12; Fil 4, 16.

Pál nemcsak misszionárius, hódító volt, hanem *lelkipásztor* is. Ért hozzá, hogy amit meghódított az Úrnak, azt megerősítse és megtartsa. Nem szemfényvesztő gyors sikerekre törekszik. Mint misszionáriust „gondos építőmester"-hez hasonlítja magát (1 Kor 3, 10), mint lelkipásztort olyan „atyá"-hoz, aki gyermekeit jósággal és szigorral szilárdan tartja a jó úton, „anyá"-hoz, akinek épp a sok szenvedésbe került gyermekei a legdrágábbak, végül „dajká"-hoz, aki ápolja a gondjaira bízott gyermeket. (1 Tessz 2, 8–12).

A tesszalonikaiaknak írt első levél szerint a zsinagógában elmondott beszédei csupán nyitány és toborzás volt a most egészen intenzíven meginduló, hosszabb időt felölelő lelkipásztori munkához; ezen Szent Lukács átsiklik, mert írói főcéljának megfelelően inkább az evangélium terjeszkedő erejét akarja ábrázolni, és ezért fordul sietve egyre újabb missziós színterek felé. Miután Pál megnyerte a zsinagóga legjobb és legnemesebb elemeit, szükségszerűen sor került a tőle való elszakadásra, mint eddig mindenütt. Most vette kezdetét az elmélyítő munka Jázon házában, a műhelyekben, magánházaknál, a rabszolgák lakta szobákban, az előkelő lakásokban, sőt tekintélyes asszonyok fogadótermeiben is (Ap Csel 17, 4). Teljességgel személyes lelkipásztorkodás volt ez: szemtől szembe, embertől emberig, házról házra. Elképzeljük Pált és Szilást, amint kezükben jegyzetfüzeteikkel, védenceik címével utcákon és közökön át a legkülönbözőbb negyedekben és külvárosokban lépcsőkön föl, lépcsőkön le járnak. Az apostol személyesen fáradt mindenkiért, meghallgatott kételyeket, nehézségeket, kívánságokat, csodálatos beleérző képességével belehelyezkedett minden egyes ember lelkivilágába, érvényesítette magával ragadó meggyőző erejét, elbűvölő szeretetreméltóságát, önzetlen odaadá-

sát. Jelen voltak szívében és emlékezetében valamennyien, a kétkedők, az elgondolkodók, a nehezen kezelhetők, a viharosan lelkesülők, a tétovázók meg a túlzásba menők, a kritizálók meg az ingadozók és csüggedezők is[50]. Senkit sem veszített szem elől. Csodálatos iskola volt ez az ifjú Timóteus részére, hogy beleélhette magát nagy mestere szellemébe és módszerébe. Pál A tesszalonikaiaknak írt első levelében vázolja *módszerét*, ahogy tanítványai s újonnan megtérítettjei körében ül és mindegyiket, mint az atya gyermekeit, inti, bátorítja, kérleli, éljen Istenhez méltó életet. Ennek a csodálatos embernek a szív leggyengédebb hangjai, az érzelmek gazdag skálája állt rendelkezésére. Ez a bensőséges barátság kötelékét hozta létre ő és az újonnan megtértek között. Ez a szoros, személyes barátság egészen sajátos ismertetőjele missziós módszerének. De a szívek személyes kötődése nem volt számára öncél vagy valami barátságigénynek önző kielégítése, hanem eszköz arra, hogy a híveket a legszorosabb barátsággal Krisztushoz kösse, hogy vőfélyként a mennyei vőlegényhez vezesse a menyasszonyt. A kereszténység Pál apostol számára nem volt elvont tan, nem is puszta elméleti viszony Istennel, hanem mindenek előtt gyengéd, bensőséges kapcsolat az Úrral, egy egészen eleven reális valami, amelyért az ember kész szenvedni és meghalni. „Mindezt az evangéliumért teszem" – írta (1 Kor 9, 23).

Az ő egyéni sajátosságaival valószínűleg gyakran eléggé nehezére eshetett, hogy mindazon a burkon át, amit nevelés, vérmérséklet, öröklött adottság és nemzeti sajátosság rak az emberre, a személyiség lényegi magjához hatoljon. De Pál mindenütt az igazi emberit kereste meg az emberben, és ezt tette szövetségesévé. „A zsidók előtt zsidóvá váltam, hogy megnyerjem a zsidókat. A törvény alá rendeltek között a törvény alárendeltje lettem – noha magam nem vagyok a törvénynek alárendelve –, csak hogy megnyerjem azokat, akik a törvény alárendeltjei. Azok közt, akikre a törvény nem vonatkozik, olyan lettem, mint aki a törvényen kívül áll – csak hogy megnyerjem a törvény alá nem rendelteket. A gyöngék (azaz a zsidó étkezési törvényekkel aggályosan törődők) közt gyönge lettem, hogy megnyerjem a gyöngéket. Mindenkinek mindene lettem, hogy mindenkit üdvözítsek" (1 Kor 9, 20–22). De a *szeretetreméltóságnak ez az aszkézise* nem volt részéről hideg számítás, amiben nincs része a szívnek. „Bár mint Krisztus apostolai követelményekkel állhattunk volna elő, mégis olyan szelíden viselkedtünk körötökben, mint a gyermekét dajkáló anya. Annyira közel álltok szívünkhöz, hogy nemcsak Isten evangéliumát, hanem életünket is nektek akartuk adni. Ennyire megszerettünk benneteket" (1 Tessz 2, 7–9).

A hűvös számító nem így ír. A világ még sohasem tapasztalt ilyen pazarló önátadást, ilyen lélektől-lélekig való szenvedélyes viaskodást, mint amikor az Emberfia a jó pásztor alakjában, és amikor a jó pásztor a legnagyobb Krisztus-tanítvány személyében ment végig a világon.

A tesszalonikai fiatal egyházközségnek erősen *karizmatikus színezete* volt. A Szentlélek gazdag bőségben áradt az újonnan megtértekre és misztikus elragadtatásba ejtette őket. Pálnak voltak olyan időszakai, amikor a karizmatikus adottsága különösen nagy erővel tört elő belőle. Néhány hónappal később azt írja Tesszalonikába: „Az evangéliumot nemcsak szóval hirdettük közöttetek, hanem erővel, Szentlélekkel és mély meggyőződéssel is" (1 Tessz 1, 5); erre a kegyelmi bőségnek azok a feledhetetlen órái tolulhattak emlékezetükbe, amikor Pál lángoló prófétai szózatával úgy megrendítette őket az összejöveteleken, hogy hol hangosan fölsírtak az addigi életükön érzett szent fájdalomban vagy a Megfeszített iránti részvéttől, hol meg az örömtől és a vigasztalás boldogságában felujjongtak, egy bénán született hirtelen felugrott, vagy egy megszállott egy utolsó vad roham után egészségesen távozott. Ha azután Pál, a szívek ismerője bevilágított lelkük szakadékaiba és rejtett mélységeibe, egymásnak ellentmondó gondolataik és érzelmeik kusza csomóját megoldotta, és bűn meg sors, szellem meg test, továbbá a kettős törvény szövedékét fölfedte: ezek édes-fájdalmas élmények voltak, de a hallgatók a nagy orvos hozzáértő keze alatt érezték, miközben eltávolította azt, ami beteg és torz, hogy „az Isten szava eleven, átható és minden kétélű kardnál élesebb, behatol a lélek és szellem, az íz és a velő gyökeréig, megítéli a szív gondolatait és érzéseit" (Zsid 4, 12). De a lelkes elfogódottság eme órái csak bevezetése és elindítása voltak egy hosszadalmas gyógyulási és átalakulási folyamatnak. Csak amikor a keresztelkedés ünnepi órája, midőn a folyó vize mint valami mennyei palást összecsapott fölöttük, amikor a megtérés első napjai elmúltak, akkor kezdődött az apostol számára a hétköznapok finom és aprólékos munkája. Lassankint le kellett őket szoktatni az anyatejről, és keményebb ételhez szokniuk. Az apostoltól távol állt, hogy megtértjeinek első fellengzős érzéseit, amelyeket ő maga nagyon is jól ismert, értelmetlen rajongásnak tüntesse fel. Azt azonban meg kellett nekik mondania: nem a bűnből való feltámadás mámora, hanem az az „Isten akarata, hogy szentek legyetek"! (1 Tessz 4, 3.)

Hamarosan versenyre kelt a tesszalonikai egyház a hitnek élő és tevékeny szelleme és áldozatkész szeretet dolgában a filippivel. De a páli közösségek mindegyikének sajátos arculata volt. A tesszalonikai egyház különösen erős *eszkatologikus jelleg*et mutatott. Egy dolog tett a kissé köny-

nyen izgalomba jövő tesszalonikaiakra rendkívül mély hatást: a közelgő világvég titka. Akkortájt az egész birodalmon végighullámzott valamiféle világvégi hangulat. Úgy látszik, Pál maga is érzelmileg ilyen lelki hangulatok és a paruzia (Krisztus közeli újraeljövetele) várásának hatása alatt állott, anélkül azonban, hogy a világkatasztrófára vonatkozólag meghatározott, biztos időszakokat jelölt volna meg. A világ végéről, az utolsó ítéletről és az azt megelőző jelekről mondott prófétikus beszédeinek hatására a jó tesszalonikaiak már látták, hogy vörösödik az alkonyati ég, és közvetlenül fenyeget a katasztrófa. Caligula caesari őrületével megfosztotta Augustus és Tiberius birodalmát fényétől, Claudius uralkodása alatt pedig a császári trónon ülő lelkiismeretlen asszonyok, mint Messalina és Agrippina és palatinusi köreik fűzték gyalázatos játékukat, és megittasodtak hatalmi és vérmámoruk részegítő serlegétől. Üstökösök, véresők, torzszülöttek, járványok, árvizek, villámtól szétzúzott császári szobrok és templomok rosszat látszottak jelezni. Mindezek mellett föltolult a kérdés: Tulajdonképpen kié a birodalom? Ki lesz a császár? Britannicus, Messalina fia vagy Agrippina szülötte, Néró? Meglehet, hogy néhány keresztény rosszul értelmezte és adta tovább Pálnak egy-egy kijelentését: „Ne törődjetek ilyen dolgokkal! Nekünk keresztényeknek is van államunk, és az a mennyben van. A világ fiai nevezzék csak a császárt kürioszuknak és istenüknek, nekünk hatalmasabb kürioszunk és királyunk van, akinek maga az Atya adta az országot: Jézus a mi királyunk és urunk." Az ilyesmik veszélyes fegyverré lehettek a zsidók kezében, s ők tudták is forgatni. Mert abban az időben nem is egy Damoklész-kard függött a fejük fölött. Claudius épp most tiltotta ki a zsidókat Rómából. A kitiltó rendeletet bármelyik nap kiterjeszthették a provinciákra is. Ilyen időben a császárhűeket kellett játszani. A gyűlöletet Pálra és keresztényekre kellett irányítani. Zsidó pénzen „csőcseléket és vásári söpredéket", ahogy Lukács szó szerint mondja, szerződtettek; ezek ezt kiáltozva: „Pál! Összeesküvés! Felségsértés!" vonultak fel az utcákon, és minden bazár és kocsma előtt meggyarapodva rohantak Józon háza felé. A veszély közeledtére Pált és két társát valahol elrejtették. Így mint túszokat Józont és néhány testvért hurcolták csalódottan a városi hatóság elé az Agorára, és a felségsértés vádját emelték ellenük: „Azok a világfelforgatók itt is megjelentek, és Józon szállást adott nekik. Szembeszállnak a császár parancsaival, hangoztatták, hogy más a király, Jézus." A városatyák azonban a helytartó szeme előtt óvatosabbak voltak, mint Filippiben. Nyilván tudták, hogy mit tartsanak ennek a csőcseléknek és felbujtóiknak patriotizmusáról. Minthogy Józont békés, tiszteletre méltó polgárnak ismerték, bizonyos

pénzösszeget adattak vele maguknak kezesség gyanánt, hogy az idegeneket a lehető leghamarabb és feltűnés nélkül elbocsátja.

Pál még ugyanennek a napnak éjszakáján Józon házába rendelte az egyházközség elöljáróit (a „testvéreket"), s ellátta őket utasításaival. *Elbúcsúzott* tőlük és megköszönte a nemeslelkű Józon minden szeretetét, hűségét. Súlyos áldozat volt Pál részéről cserben hagyni pompásan virágzásnak induló egyházközségét. Sejtelmei, hogy nagyon nehéz napok törnek az újonnan megtértekre s különösen Józonra, beigazolódtak. Ahányszor majd később hallunk a tesszalonikai egyházról, mindannyiszor hallunk üldözésekről és szorongattatásokról is (1 Tessz 2, 14; 2 Tessz 1, 4). Pál akkor azt hitte, hogy távozása csak rövid időre szól. De másképp történt. Teljes nyolc esztendőn át nem látta tesszalonikai barátait. S amikor aztán visszatért, akkor sem volt nyugta, és menekülnie kellett az egyik házból a másikba: „Kívül harcok, belül félelem" – írja később (2 Kor 7, 5). Ezek az állandó üldözések azonban belülről nagyon összekovácsolták az egyházközséget, és ébren tartották buzgóságukat. Egyetlen más közösséget sem dicsért meg annyira az apostol türelme, hitéhez való ragaszkodása és rendkívül erős testvéri szeretete miatt (2 Tessz 1, 4). Két hűséges munkatársat is ajándékozott neki: Szekunduszt, utolsó útjának kísérőjét, és Arisztarchuszt, aki megosztotta vele római fogságát (ApCsel 20, 4; 27, 2; Kol 4, 10; Filem 24).

Az 51. év elején lehetett. Pál és két kísérője az éjszaka leple alatt elhagyta a várost; az öböl mentén vándoroltak, ahol a hajóárbocok és a számos halászbárka jelzőtüzei világították meg az utat. Később letértek a Via Egnatia hadiútról, s egy kisebb országúton 12 órai gyaloglás után, a következő napon a harmadik macedóniai közigazgatási kerületbe tartozó csendes fekvésű *Beroiá*ba (ma: Verria) érkeztek. Ebben a félreeső, az Olümposz lábánál festőien meglapuló, források csobogásától hangos hegyi városkában nyugodt, békés élet uralkodott. Szőlőhegyeik és olajfaligeteik nyugalmas csendjében ez a kézművesekből, parasztokból és az Olümposz márványbányáiban dolgozó kőtörőkből álló egyszerű nép egy szemernyit sem törődött a világban folyó nagy eseményekkel és odaát, a nagy kikötővárosban keringő napi pletykákkal. Pál itt tulajdonképpen csak ki akarta várni, amíg a vihar Tesszalonikában lecsendesedik. Kétszer is megkísérelte, hogy visszatérjen, de az ottani zsidóság sátáni üzelmei miatt lehetetlen volt (1 Tessz 2, 18). Így az időt új közösség létrehozására használta fel. Még Beroiában is volt a zsidóknak egy kis kolóniájuk és zsinagógájuk. De ezek „nemesebb lelkűek voltak, mint a tesszalonikaiak. A tanítást igen készségesen fogadták". Valóságos biblia-mozgalom kelet-

kezett. Zsidók és prozeliták serényen tanulmányozták görög bibliájukat, és megkeresték azokat a helyeket, amelyeket Pál annak igazolására idézett, hogy a Messiás nem politikai jellegű. Itt éppen az előkelő osztályok csatlakoztak a kereszténységhez, bizonyságául annak, hogy azt a tételt, hogy az induló kereszténység csak a proletárokból tevődött volna össze, nem szabad általánosítani. Az asszonyok nagy száma és a missziós munka iránti tevékeny érdeklődése azt mutatja, hogy itt európai talajon állunk. Beroia is adott egy értékes munkatársat az apostolnak: Szopatert, Pirrusz fiát (ApCsel 20, 4), aki később utitársai között található.

De az öröm nem tartott soká. Amint a kutyaugatás végigkíséri az éjszakai vándort a faluban, fölébreszti a környező falvak összes kutyáit, és nyomon követi a vándort, úgy történt itt is. Pál maga is használja egyszer ezt a kutyahasonlatot macedóniai ellenfeleivel kapcsolatban (Fil 3, 2). De a bujtogatók és uszítók, akiket utánaküldtek Beroiába, nem találtak a tőlük kívánt visszhangra. Persze azért bizonyos nyugtalanságot mégiscsak keltettek, és mivel mindenütt akad megvásárolható és botrányra éhes csőcselék, a testvérek megelőzték a nagyobb nyugtalanságok kitörését. Tanácsosnak tartották, hogy Pált biztonságba helyezzék. Hiszen a dolog csak ellene irányult. Így ismét meneküléssel zárult az apostol tevékenysége. Most Pál úgy határozott, hogy teljesen elhagyja Macedoniát, és olyan országba megy, ahol ellenfeleinek gyűlölete nem érheti el olyan könnyen. A tengeri utat választotta. A Beza-szöveg azt mondja: „Pál elkerülte Tesszáliát; megakadályozták ugyanis, hogy ott prédikáljon." Egy Verriában még ma is élő hagyomány szerint Pál Aiginionon át Methóné (akkor Eleuterokhori) kikötővárosba ment[74]. Egyesek úgy vélik, hogy Pál Beroiában vagy pedig az 50 kilométeres gyaloglás közben betegsége egyik rohamát vagy idegösszeroppanást szenvedett el. Igazán nem volna lehetetlen ilyen idegtépő vándorélet mellett. Különben is nehezen magyarázható meg, hogy kísérői, akiknek csak a tengerig kellett vele menniük, miért nem fordultak vissza, hanem nála maradtak, és „egészen Athénig vezették". Pál szívének egy részét: Szilást és Timóteust Beroiában hagyta. Meg akarta hozni szívének ezt az áldozatát, mert a fiatal egyháznak ott olyan égető szüksége volt rájuk. De amikor Athénban elbúcsúzott a beroiai testvérektől, kérve-kérte őket: „Mondjátok meg Szilásnak és Timóteusnak, hogy amint lehet, jöjjenek utánam". Tehát mégiscsak nagyon betegnek és segítségre szorulónak érezhette magát.

29. „Egyedül Athénban" (1 Tessz 3, 2)

ApCsel 17, 16. — Vö. 1 Tessz 3, 1.

Szellemi túlerőltetéstől, gondtól és bánattól meggyötört férfi részére semmi sem oly üdítő és jótékony hatású, mint egy tengeri utazás. Ezt Pál is érezhette, amikor három-négy napot pihenve a mélykék Égei-tengeren, a tesszáliai part mentén hajózott; ekkor az Olümposznak, az Osszának és Pélionnak hatalmas tömbje meredt a szeme elé; meg amikor a Euriposz tengerszorosán át haladt a két irányból torlódó hullámokon a marathóni síksággal a látómezőben, végül amikor a Szunion nyúlványait megkerülte, hogy Görögország fővárosát elérje. Mily „ambróziás éjszakák" voltak ezek meggyötört szívének! És micsoda ébredés, amikor

„fölhágott az olümposzi bércre az isteni Hajnal,
hogy hirdesse a fényt Zeusznak meg az égilakóknak!"
(Iliász 2, 48—49. Devecseri Gábor fordítása.)

Mily csodálatos és szent dolog egy ilyen csendes, tiszta, szűzies reggel a tengeren! Szent Hajnal! Hogy érezte ezt már Homérosz! Oly tisztán jelent meg neki a hajnal, hogy egy istennő jelentette be érkezését a magas olümposzi lakóknak. Ez tör elő ujjongva Izrael énekesének szívéből is: „Isten, hajnalban hozzád serkenek!" A Szentírás és a liturgia tele van a szent hajnalok varázsával. Bárki utazik is a görög szigetvilágon át, azt, akár akarja, akár nem, megérinti nagy költőjük szelleme. Tarzuszi Pál pedig, „az ezerlelkű férfi", ahogy őt is nevezhetjük, a nyelvvel együtt magába szívta a görög lelket is. A negyedik nap reggelén körülhajózták a Szunion-fokot (most Kolonnaesz-fok), az attikai szárazföld legkülsőbb csúcsát. A hajósok nagy fáradsággal küzdöttek a tengeráramlás megfordulásával. Itt a jövevényt a magasból Poszeidónnak, a tenger istenének és az ország istennőjének, Athénának a temploma köszöntötte. A márvány csillogóan fehér színe még ma is dacol az elmállással. Ez volt Hellász első üdvözlete Pál apostolnak. Innen dagadó vitorlákkal vitte a szél tovább a hajót a Szaróni-öbölbe, majd a világhírű Aigina és Szalamisz mellett Peiraieusz árboccal zsúfolt kikötőjébe.

Itt állt hát végre a szeme előtt Thészeusznak és Pallasz Athénának, a bölcsesség istennőjének városa, aki csillogó fegyverzetében vakító sisakdíszével és az aranyos lándzsával mintha csak azt mondta volna neki, hogy erő és szépség — az emberi szív földi eszményképei — egymástól elválaszt-

hatatlan isteni ajándékok, de elválasztva és Istentől elszakítva a romlásba viszik a népet. Abban a hagyományban, hogy amikor Aiszkhülosz a perzsák elleni szabadságharcban küzdött Szalamisznál, Szophoklész pedig a győzelem ünnepi torán énekelt és táncolt, állítólag akkor született Euripidész, jelképesen az az igazság tükröződik, hogy az életnek a haza és a hazai istenek szolgálatában való bátor föláldozása adta meg a görög művészetnek a legnagyobb lendületet, és hogy vallás, erő és szépség hármas szövetsége vetette meg Görögország dicsőségének alapját. Az emberiség történetében csak egyszer fordult elő az a megfoghatatlan csoda, hogy egy maroknyi kis nép nem is egészen egy rövid évszázad leforgása alatt megjárta az emberi szellem összes csúcsait tudományban, művészetben, bölcseletben, politikában és az emberi test nemes kultúrájában. Ennek a csodának a neve: *Athén!* A ránk maradt romokban még ma is megcsodáljuk az örök ifjúság virágzását. „Habár porrá lett a test, a nagy név még mindig él." De nemcsak a név, hanem a nemes mérték és a szépség eszméje és törvénye is.

Vajon az apostolnak nem dobbant-e meg egy kissé a szíve, amikor a távolban megvillanni látta Pallasz Athéné lándzsáját és annak aranyozott hegyét? Amikor fönt magasan, az árbockosárban felkiáltott a matrózlegény: „Athénai!" Csaknem kétezer esztendő után is bizonyára az történik mindenkivel, ami velem is történt: Mindazok a mondai és történeti ismeretek, a régiségnek és művészetének minden szeretete, mindaz a csodálat emberi nagyság és tragikum iránt, amit nevelés és klasszikus képzés évtizedei az ember szívében fölhalmoztak, az itt hirtelen mind feléled, mint valami rejtett kamrából előtör, és mint a vágy himnusza szárnyal a halhatatlan Athén és legfőbb jelképe, az Akropolisz felé. És hát a tarzuszi Pál sem volt barbár! Nem, az igazán nem volt. Az a férfiú, aki azt írta a filippiek emlékkönyvébe: „Egyébként, testvéreim, arra irányuljanak gondolataitok, ami igaz, tisztességes, igazságos, ami ártatlan, kedves, dicséretre méltó, ami erényes és magasztos!" (Fil 4, 8), az a férfiú, minden nemes és szép emberi vonást, minden tisztességes és finom szokást, mindent, amit emberméltóságnak neveznek, tudott értékelni az Isten országa tekintetében való jelentősége szempontjából.

Persze az a Görögország, amelyre Pál most rátette lábát, már nem volt a perzsa háborúknak és Periklésznek az a büszke, szabadságszerető Hellásza; sem az a macedóniai felségjog alatt álló Hellász, amelyre mindenesetre még ráhullt egy sugár a nagy Sándor ragyogásából. Amióta Korintus eleste (Kr. e. 146-ban) után „Achaia" néven római provinciává

süllyedt, elnéptelenedett, kapzsi római helytartók kifosztották és segélyforrásaiból kiforgatták. És éppen görög földön, Filippi és Actium csatamezőin kovácsolták a római jellem kemény ércéből és a görög művészet gyöngyeiből a római császári koronát. Görögország ettől kezdve csak árnyéka volt önmagának. A vidéki tájak és a városok pusztaságá lettek, a kisebb városok vásárterein marhacsordák és juhnyájak legelésztek. A Peloponnészoszon már csak Spártának és Argosznak volt némi jelentősége. Olümpia ledőlt arról a magaslatról, ahol egykor volt. Thébaiban, Pindarosz városában már csak a várat lakták. Egész Boiótia elpusztult. Az ősi nemesi családok kihaltak. Fiaik republikánus buzgóságból Brutus hívására Filippihez siettek, és ott elvéreztek. Csak *Athén* és *Korintus* vészelte át az összeomlást. Athén az ősök dicsőségének köszönhette, hogy megmenekült, Korintus pedig Róma kegyelméből emelkedett föl újra romjainak porából. Görögország már csak nagy művészettörténeti múzeum volt az akkori világjárók számára, és a görögök maguk a felügyelők és idegenvezetők. Ezrével éltek görögök hontalanul a nyugati provinciákban. A nagyvilág lett a hazájuk. Párhuzam a zsidók sorsával! Ilyen magasból ilyen mélységbe zuhant ez az ország! Csak Hellásznak nem volt olyan prófétája, mint Izraelnek, hogy halhatatlan siralmakban énekelte volna meg szerencsétlenségét (lásd Pauszaniasz első könyvét).

És mégis! Ennek a városnak még romlásában is oly hatalmas volt a varázsa, hogy egyetlen római sem tartotta magát műveltnek, ha nem itt szentelte volna magát a tanulmányoknak, úgyhogy a szellem és a kard római nemeseinek jóhíréhez hozzátartozott, hogy bizonyos időt Athénban töltöttek. Olyan kiválóságok, mint Cicero, Ovidius, Horatius, Vergilius, ott kapták a legmaradandóbb benyomásaikat és ihletéseiket. Államférfiak és politikusok, mint Caesar, Antonius, Pompeius és Augustus hódoltak Athén szépsége előtt. Ahogyan manapság minden keresztény nemzetnek nemzeti szentélye van Jeruzsálemben vagy Rómában, úgy minden nép megtiszteltetésének tartotta, ha Athénban valami fogadalmi ajándékot, legyen az műtárgy vagy templom vagy oszlopcsarnok vagy portál, létesíthetett.

Pál Peiraieuszból híres sírok és falmaradványok mentén, a Képhiszosz hídján át, az Akropolisz csodáját szemlélve ballagott fölfelé, és a kettős kapun, a Dipülonon át belépett Thészeusz városába. Innen a Dromoszon, a nagy csarnokos utcán eljutott a *Kerameikoszra*, a vásártérre, és egy iparosok és zsidók lakta külső városnegyedben, egyik fajtestvérénél kapott szállást. Nagyon sok szép várost látott már életében, de ennek a városnak

túláradó gazdagsága és tündöklése valamelyest mégiscsak megzavarhatta. Olyan hangulata lehetett, mint az egyszerű Péternek, amikor a Caesarok Rómáját maga előtt látta. Magányosnak és elhagyatottnak érezte magát a hideg márványnak ebben a lélektelen fölhalmozásában, a magasból lehanyatlott pogányságnak ebben a közszemlére tételében. Oly magányosnak érezte magát, mint amilyennek mi is, ha hirtelenül példának okáért Mekkába vagy Benáreszbe helyeznének, és ott egyedül hagynának. Nem akadt senki, akivel arról beszélhetett volna, ami szívét-lelkét eltöltötte. Lélekben még mindig ott időzött az ő kedves tesszalonikaijai között, és ezért írta nekik: „Egyedül voltam Athénban!" Anyátlan árva! Ezért kérte most a búcsú alkalmával oly nyomatékosan kísérőit: „Mondjátok meg Szilásnak és Timóteusnak, hogy minél előbb jöjjenek utánam!" (ApCsel 17, 15.)

Napokon át kószált a városban, hogy ezeknek a különös embereknek a lelkületéről tájékozódjék (ApCsel 17, 23). Eddig még nem látott tiszta, keveretlen kultúrájú görög várost. Athén történetében ez nem volt a legkedvezőbb pillanat. Nem volt már Periklész és Platón városa, és még nem Hadrianusé. Athénnak ebben az időben Plutarkhosz tanítóját, az alexandriai Ammónioszt kivéve nem volt egyetlen kimagasló személyisége sem. A nyugalmi helyzet pillanata volt ez. Olyan volt, mintha a város története visszafojtaná a lélegzetét, hogy kíváncsian meghallgassa, miféle mondanivalója van az „idegen istenek eme hírnöké"-nek.

Pál az első napok egyikén fölkapaszkodott a meredek várdombra, amely valamikor a királyok székhelye volt, később pedig az istenekre maradt. Még mindig „a klasszikus művészet delelésének tökéletes képét nyújtotta; ennek sugarai máig világítanak nekünk és melengetnek minket"[70]. Még a város fölé emelkedett, mint valami királyi diadém, a nagyszerű *Akropolisz*, és ebben a fejékben mint legszebb drágakő fénylett a Parthenón, Pallasz Athéné temploma, benne a szűzies istennőnek aranyból és elefántcsontból faragott szobra, Pheidiasz mesterműve. Ennek az istennőnek az eszméje, az istenek atyjának, Zeusznak leányáé, aki teljes fegyverzetben pattant ki a legfőbb isten fejéből, olybá tűnt a görögök szemében, mint valami kinyilatkoztatás, alakja, mint az isteni bölcsesség legfőbb megtestesülése, aki fénylő tisztaságban lebeg Aphrodité Pandémosz és Dionüszosz érzéki kultuszának alacsonysága felett. Pál talán megállt ama másik Athéné előtt is, akiről úgy látszik, mintha Görögország jövőjével foglalkozó mély gondolatokba merülne. Rendkívüli mértékben jelképes találkozás volna ez. A művész itt azt formálta meg, amit évszázadokkal korábban Homérosz jón zsenije megpillantott

Athéné istennőben: az isteni irányítás megszemélyesítését, amint az ifjú Télemakhoszt pártfogásába veszi, Odüsszeuszt a legnagyobb veszélyek között a haza, a hitves és a gyermek iránti szeretetben megtartja, Akhilleusz hirtelen haragját lecsitítja, aki már kirántotta a kardját, hogy Agamemnónt átdöfje. Az „anima naturaliter christiana" volt az, amely a görög élet tetőpontján így beszélt. Megérezte-e Pál a rokon hangot? Hogy igen, az Areiopagoszon mondott beszéde bizonyítja.

Pallasz Athéné szobra legméltóbb párja volt ugyanazon művész egy másik remekének, a híres olümpiai Zeusznak; ennek látványa minden szemlélőt megrendített, és a római hadvezér, Aemilius Paulus „megbűvölten állt meg előtte, és alig mert lélegzetet venni"[50]. Úgy megnyilvánult a bölcsesség és erő, a gyengéd jóakarat és a fenség a vonásain, nyugodt pillantása viszont a kifürkészhetetlent sejtette. A görögök roppant tehetséges népének a Gondviselés azt juttatta osztályrészül, hogy az istenit a szépség formájában sejtesse meg. Művészeinek finom érzésű kezével tapogatta végig a márvány simaságát, hogy nem tudná-e megérezni az Isten ősszépségét, amit Platón megénekelt. Mily magasan áll e nép istenfogalma az egyiptomiaké és más népeké fölött, akik szent bikákban, karvalyokban, állati vagy emberi hímnő alakokban látták isteneiket. A görögök számára az ember a maga harmonikus felépítettségében volt az Isten legfőbb megnyilatkozása: derengő megsejtése a megtestesülés titkának! Pál beszédében szerencsés ötlettel indult ki ebből a művészet formáiban megnyilvánuló megható istenkeresésből meg a görög költők döbbenetesen mély istenélményéből, és ezzel csodálatosan méltányosnak mutatkozott a görög szellem iránt.

Sétáján Pál pár lépés után az *Erekhtheion*ba érkezett. Még zöldellt ott a szent olajfa, amely az istennő szavára sarjadt a földből, és virágzó ültetvényekké változtatta Görögország kopár szikláit. Egy mécses, amelyet a legtisztább olivaolaj táplált, égett az isteni adományozó képe előtt; elmés gondolat, melynek gyökere lenyúlik az általános emberi mélységeibe, és amelyet a kereszténység minden további nélkül átvehetett. Ha észrevette, szükségszerűen az is rokonszenvesen érintette Pált, hogy az athéniak a „Részvét"-nek is oltárt állítottak. Hát nem volt ez is olyan, mint a vágyakozás kiáltása a még romlatlan pogányságból az „irgalom Istené"-hez, aki emberré lett? A delphoi isten is azt hirdette egyszer: „A férfié a tett, ez azonban keveset számít a nagy irgalmasság előtt!"

A Részvét e szobra abból az időből származott, amikor a görögök szabad emberek népe voltak. Most azonban a nép szolgalelkülete szemérmetlen tisztelettel halmozta el római parancsolóit. Pálnak csak néhány

lépést kellett tovább tennie, s szembe találta magát *Róma* és *Augustus* géniuszának templomával. Caesar és Antonius kora óta a császár istenítése országos kultusszá lett Görögországban. Ahogyan korábban a Részvétnek, úgy most a hízelgésnek és a szolgai lelkületnek állíthattak volna oltárt. Alig múlt el nyolcvan év, és ekkor Hadrianus császárt athéni tartózkodása idején, az olümposzi Zeusz tőle építtetett templomának fölszentelése alkalmával mint Zeusz Olümpioszt, Panhellénioszt és Szótért (= üdvözítő), sőt egyenest mint istent ünnepelték. Megkapta az olümposzi istennek kijáró tiszteletet, aminthogy felesége, Sabina Démétérét; Antinous, a kegyence – egy sötét pont az életében – halála után még oltárokat kapott. Az istenítés volt a háládatosság kifejezésének egyetlen módja, amit leigázott nép az uralkodónak adhatott (Gregorovius). Klasszikus példája ez annak a tapasztalatnak, hogy szolgalelkűség és személyi kultusz kéz a kézben együtt jár, hogy Isten imádása az embert szabaddá, az ember istenítése viszont rabszolgává teszi. Pál idejében Athén legalábbis olyan mélyre még nem süllyedt, mint Korintus és más városok, amelyek mint római kolóniák, bevezették a véres gladiátori játékokat. Amikor a második században Athén is követni akarta Korintus példáját, Démónax filozófus szólásra emelkedett, és azt kiáltotta: „Akkor előbb döntsétek le a Részvét oltárát!" (Lukianosz.)

Mély gondolatokkal telve „az athéni istenvár messze kimagasló sziklakoronájának ragyogó homlokdíszén"[70], a *Propülaián* át hagyta el Pál az Akropoliszt. Mindez a szépség és pompa, amit itt látott, mind a hazafias gondolat szolgálatában állt. Itt ülték meg minden negyedik évben *Panathénaia* nagy nemzeti ünnepségeit Thészeusz városa alapításának emlékére, zenei, szavaló, drámai és sportrendezvényekkel. De az ünnepség legfőképpen akkor nyert szent jelleget, amikor az egész nép fölvonult az ország istennőjének szentélyéhez, egy szűzektől szőtt sáfrányszínű drága ruhát ajánlottak föl az istennőnek, és a győztesek mintegy az ő kezéből kapták meg a babérkoszorút. Hat évszázadon át rendezték meg ezt az ünnepet; ilyen hosszú időn keresztül volt a Parthenón a szűz istennőnek szentelve, hogy azután a Szűz Istenanya szolgálatába lépjen. Tisztára barbárnak kellene az embernek lennie, ha az Akropolisz láttán – az emberiség ilyen emlékhelyén – nem hatódnék meg a lelke mélyéből. Az ember ott áll arra az időre való emlékezés hatalmától lenyűgözve, amikor az ünnepi menet közeledtére föltárultak az aranykapuk, és a költő Arisztophanész elkiáltotta: „Ó te ibolyával koszorúzott, ragyogó város, te legirigylésreméltóbb: Athénünk, te!"

Az Akropoliszt elhagyva tűnődve állt meg az apostol *Niké* temploma

előtt. Erről a helyről nézve előtte volt az egész attikai táj nemes körvonalaival, ahogy festőien váltakozik szárazföld és tenger. Olyan látvány ez, amely ma is gyönyörűséggel tölti el az ember lelkét. Átellenben, a Szaróni-tengeröböl fölött, a kéklő messzeségben feltűnt az Akrokorinthosz kupola alakú magaslata, amelynek lábánál terült el az a város, amely a legszebb örömöket és a legtöbb szenvedést készíti neki.

Tovább ereszkedve lefelé *Szókratész* börtöne mellett vitt el Pál útja, ahol minden görögök legnemesebbike tanítványaival azokat a híres beszélgetéseit folytatta a halhatatlanságról, mielőtt Delphoiból visszatért a szent hajó, amelynek megérkezéséig semmiféle halálos ítéletet nem volt szabad végrehajtani. Egykor őt a delphoi isten az összes emberek között a legbölcsebbnek magasztalta, mivel ismeri tudása határait, a nemtudás tudásának azt a határát, Cues-i Miklósnak azt a „docta ignorantiá"-ját, amely az alázatnak is egyik fajtája, és tudja, hogy az ember csak keveset, vagy éppen semmit sem ér, amennyiben a puszta tudása kerül szóba. Élete hetven esztendeje folyamán szellemét egyre inkább arra a Lényre irányította, aki egészen szellem és hatalom és jóság; már előre csendben csatlakozott minden idők minden istenszerető igazságkeresőinek „láthatatlan egyházá"-hoz, amely Isten egyetemes üdvösségterve alapján magához ölel minden jóakaratú embert, akiknek nincs meg az a szerencséjük, hogy Krisztusnak ehhez a látható egyházához tartozzanak, amelynek építésére érkezett most ide Pál apostol. Szókratész ebből a hűségből ehhez a tökéletes és láthatatlan Lényhez, akinek rabszolgájának dicsekedve mondta magát, merített erőt annak a keserű órának az elviselésére, amikor a méreg hatása lassan-lassan a szíve központjához hatolt fel. Szókratésznak ez a magatartása, amellyel a halálraszántak cellájában meggyőződéséért elszenvedte a halált, valami egészen új, Görögországban sohasem tapasztalt viselkedés volt (W. Pater, Plato). Mintegy a kereszténység előjátéka volt. Hogy Pál valamiképpen tudatában volt-e ennek, amikor elment Szókratész börtöne mellett, nem tudjuk. De az objektív szellemi összefüggések mégiscsak fennállnak, s a költő szava szerint „nagy szellemeket régtől fogva összekapcsoltak". Püthagorasztól Szókratészon, Platónon, Arisztotelészon és Kleanthészon át szellemi fővonal vezet Pál apostolhoz. Ők valamennyien, mint Platón mondta egy alkalommal, azt a biztos ismeretet keresték, amelynek a tulajdonságai, hogy „egy és ugyanaz mindenütt, sértetlen és egész, egységes minden vonatkozásban, minden tulajdonságon keresztül és minden tulajdonság fölött, vagyis katolikus (kat'holon)". Így Platón és az ő nyomában Arisztotelész (Eth. Nic. 2, 7) alkotta meg elsőnek a „katolikus" szót.

Az ember itt Lerini Szent Vince híres definícióját véli előre megsejtett formában olvashatni: Quod semper, quod ubique, quod ab omnibus..."

Ám az ilyen felemelő benyomások mellett, amelyek nagy hivő múlttal voltak kapcsolatosak, akadtak mások is, amelyek azokkal ellenkezni látszottak. Egész Athén valóságos őserdeje volt az isteneknek templomokkal, oltárokkal, szobrokkal, hermákkal, oszlopcsarnokokkal, műalkotásokkal, egyszerűekkel és sokszínűekkel fából, bronzból, márványból, aranyból, ezüstből és elefántcsontból. Ha valaki elhagyta otthonát, ez nem azt jelentette, hogy kilépett az utcára, hanem azt, hogy belépett egy templomokból álló kerületbe. Petroniusnak egy megjegyzése szerint Athénban könnyebb volt találkozni egy istennel, mint egy emberrel. Hozzá vagyunk szokva ahhoz a gondolathoz, hogy Krisztus eljövetele előtt Jeruzsálem volt a világ vallási fővárosa. Ez csak annyiban igaz, hogy Jeruzsálem foglalta magában a vallásos gondolatoknak azt az állományát, amelynek a jövendő vallásának a magvait kellett képeznie. De az akkori világ szemében Jeruzsálemnek csak olyasféle jelentősége volt, amilyen ma körülbelül Mekkának jár ki. A világ vallási fővárosának Athén számított, aminthogy szellemi és művészi középpontjának is. E számtalan oltár és szentély látványa egy egészen az istenhitben és a Biblián nevelkedett férfinak, mint amilyen Pál volt, szinte elviselhetetlen lelki gyötrelmet jelentett. Lelki felindulása kifejezésére Az apostolok cselekedetei itt ezt a kemény szót használja: „megrendült". Ami az ő Istenért buzgólkodó prófétai lelkét legmélyebben megrendítette, az ez az összbenyomás volt: hogy itt „az emberszív legszentebb igényeit puszta esztétikai élvezetté laposították. Sajnálta ezt a népet. Akadhatnak, akik nem értik meg az apostolnak ezt a haragját. De akkor ezek még nem is tapasztalták meg, hogy létezik ezen a világon olyan jajveszékelés, amelyet semmiféle művészet sem képes megbékíteni"[50].

Renan azzal vádolja Pált, hogy a zsidóság képromboló eszméinek rabja volt, és ennek előítéletei elvakították. „Reszkessetek — kiáltja franciás pátosszal —, ti igazi istenek és istennők szép és tiszta képei! Itt áll előttetek az a férfi, aki meg fogja lendíteni ellenetek a pörölyt. A végzetes szó már elhangzott: bálványok vagytok, idólumok. Ennek a kis, undok zsidónak a tévedése a ti halálos ítéletetek." Valóban nem tudnók Pált úgy elképzelni, hogy idegenvezetővel vagy Baedekerrel a kezében mesterműtől mesterműig rohan, vagy esztétikai műélvezetbe merülve álldogál előttük. Vannak időpontok, amikor az embernek a szépséget a szépség kedvéért, a művészetet a művészet kedvéért el kell hagynia. Ilyen volt az az idő, amikor Jézus nem a csodálat pillantásával

fordult a templom márványpompája felé, hanem csak ez a kemény szava volt: „Mindebből kő kövön nem marad." Ilyen volt az az idő is, amikor Pál Isten haragját látta villámlani az antik világ felett. Időközönként szükséges az ilyen egyoldalúság, amikor vigyázni kell, hogy a jóság el ne vesszen a szépségben. Az istenek e világának nem azért kellett elmúlnia, „hogy egy valaki gazdagodjék", mint Schiller mondta, hanem a fennköltebb igazság kedvéért, és azért, hogy az emberek az embermivolt magasabb fokára jussanak. A görög a látás embere volt. Amit imádott, az voltaképpen az emberi test kecses vonalvezetése volt. Pál azonban a *lelket* kereste: és lélek nem volt benne. Aki ma végigmegy egy olyan múzeumon, amelyben az antik és keresztény művészet egymás mellé van állítva, az az összehasonlítás közben meg fog lepődni az antik művészet lélektelenségétől s a keresztény lelki mélységétől. A katakombák primitív művészetében nyitja fel először a szemét az az istenszerető lélek, amely egy boldogító titokról tud. Ezért nem hanyatlás, hanem egy új kezdet. Ha a pogány művészet nem tűnt volna el, sohasem jöhetett volna létre keresztény művészet, azaz a lélek megszólaltatásának a művészete. Sohasem lett volna Giotto és Fra Angelico. Valamikor Hellász a legjobb úton haladt, de azután elvesztette lelkét, eltévesztette a legfőbb célt. Ilyen körülmények között már a művészet sem segített rajta. Elvették tőle az erőt is, a szépséget is.

Ezek után megértjük, hogy Pál oly elhagyatottnak és olyan anyátlan árvának érezte magát ebben a lélektelen városban. Ez első nap egymással ellenkező benyomásainak súlyától fáradtan és kimerülten szenderült szegényes szállásán Krisztusával való imádságos párbeszéd közben álomra.

30. Az ismeretlen Isten

ApCsel 17, 16–21.

Pál már hosszabb időt töltött a városban. Szokásához híven először nagyszámú fajtestvéréhez fordult, akiknek jelenlétét az akkori Athénban feliratok is igazolják. Az első szombatokon fölkereste a zsinagógát, és ott beszélt zsidókhoz és az istenfélőkhöz. Az eredmény, úgy látszik, nagyon sovány volt, talán azért, mert az ottani zsidóság a fejlett pogány kultúra hatása alatt elvilágiasodott, s csak gyéren látogatta a zsinagógát. Ezért a pogányokkal, a filozófusokkal kellett kísérletet tennie, az ő vallási nézeteiket kellett megismernie. Így aztán napról napra rótta minden irányban

a város utcáit és kereste a megfelelő kapcsolódási pontokat ahhoz, ami a lelkében lángolt.

De minél jobban szétnézett, annál inkább eltűnt lelkéből az az első fennköltt benyomás, amit az Akropoliszon szerzett, annál inkább feltárult előtte a jelen vallási hanyatlása. E bolyongásai egyikén mély lelki megrázkódtatást élt át. Hirtelenül földbe gyökerezett a lába. Az egyik utcasarkon egy kis templomocska állt, benne oltár vagy fogadalmi kő ezzel a felírással: „*Agnósztó Theó = Egy ismeretlen istennek*". Ma már különféle forrásokból tudjuk, hogy akkoriban Athénban is, másutt is, mint pl. Pergamonban álltak oltárok határozatlan fogadalmi felírásokkal ismeretlen istenek tiszteletére (agnósztoisz theoisz) (14. j.). Athén környékén, a phaléroni kikötőhöz vezető úton is volt néhány. Szent Jeromos szerint (In Tit. 1, 12) egy ilyen feliratnak ez volt a szó szerinti szövege: „Diis Asiae et Europae et Africae, diis ignotis et peregrinis", azaz „Ázsia, Európa, és Afrika isteneinek, az ismeretlen és idegen isteneknek". Azt akarták ezzel kifejezni, hogy a hazai isteneken kívül mások is vannak, más külföldi, figyelembe nem vett istenek is; ezeknek nem kívánatos beavatkozását az életükbe akarták megelőzni. Szabály volt, hogy minden istenséget, minden démont a nevén kellett idézni; ha az ember nem ismerte a nevét, legalább névtelenül tisztelni vagy engesztelni őket. Pál nagyon elcsodálkozott e feliraton, de másképp értelmezte, mint ahogy létesítői gondolták. Valamiféle agnoszticizmust látott benne, úgy körülbelül a goethei szöveg értelmében: „Ki nevezheti meg őt? Ki vallhatja meg?" És tárgyilagosan nézve a dolgot igaza is volt. Szókratész és az orphikusok óta egyre világosabbá vált a görögök, nevezetesen a sztoikusok vallási tudatában, hogy az ismerős népi istenek voltaképpen csak álruhái egy Nagynak, Ismeretlennek, Névtelennek. Ezt a Nagyot, ezt az Ismeretlent Platón szellemünk belső világából, Arisztotelész pedig a külvilágból bizonyította. Ám ezután jött az Akadémia a maga beteges kételkedésével, s az Ismeretlen visszahúzódott a felhők mögé. Minthogy az ószövetségi kinyilatkoztatás Istene is névtelen volt a pogányok számára, és a zsidók sem mondhatták ki a nevét, azért az apostol ebből a fogadalmi feliratból a homályos törekvést olvasta ki valami nagyobb és jobb után, mint amit az athéniek ismertek, valami láthatatlan tapogatódzást az egy, igaz Isten után, „hátha talán megtapasztalhatnák őt". Ez a látvány mély benyomást tett Pálra, megkétszerezte benne a részvétet e szegény emberek iránt, akik panteonjukban nem tudták, hogyan elégíthetnék ki az isteni utáni szomjukat, névtelen istenekhez fohászkodtak, s így öntudatlanul imádói voltak egy világfeletti titoknak. Ilyen kitöréseit a szerencsétlenségtől, háborútól, minden-

féle nyomorúságtól, ritkábban bűntől és a lélek terhétől megszabadító Valaki utáni vallásos vágyakozásnak megtaláljuk az emberi nem legrégibb hagyományaiban, minden népnél, még a kései zsidóság apokaliptikus irataiban is. A Mohamed előtti időből maradt ránk egy arab ember imádsága: „Istenem, ha tudnám, hogyan kell neked szolgálni, örömmel szolgálnálak. De sajnos nem tudom."[51] Pál nem volt az összehasonlító vallástudomány szakembere, és semmit sem tudott ismeretlen istenségek seregeiről. Ő csak a büszke görögség kiáltását hallotta a „Deus absconditus", az elrejtett Isten után, ahogyan Tróaszban hallotta a macedón férfi kiáltását. Ez új ösztönzés volt neki arra, hogy ne csüggedjen.

A görög *mitológiá*nak is Athén volt a központja, és azt annyi szellemmel és képzelőerővel dolgozták ki, hogy az egész kultúrvilág istenelképzelései eszerint alakultak. Ez az istenek történetének klasszikus tana volt. És mi volt a rejtett értelme? Az, hogy az egész világ egyetlen nagy egységet alkot, egy szellemi univerzumot, amelyben a személyes isteni erőknek fokozatosan elhelyezkedő hierarchiája érvényesül; ezek az erők mind az egy legfőbb Istennek, minden ember atyjának fejéből származnak, s Zeusz fiai és leányai. Az ember is valamiképpen az istenek magvából született, tehát isteni eredetű. A múlt nagyjai, az emberiség nagy jótevői, mint például főként Héraklész, haláluk után az élők okulására és példaképül az istenek sorába kerültek. Az egyszerű nép betű szerint vette az istenek e sokféleségét, a bölcselők azonban csak az egyetlen istenség költői, művészi alakításait, jelképeit, más-más szemszögből való nézését és tulajdonságait látták bennük. Ezek a görögök tehát mégiscsak sokkal közelebb álltak a keresztény igazsághoz, mint azok az ezrek és ezrek, akik csak a vér tompa zúgásában vélték hallani az Isten hangját. Hősi korukban a görögök hittek az istenség természetfölötti működésében, és ennek a hitnek az erejében olyan tetteket vittek véghez, amelyeket a világ nem egykönnyen fog elfelejteni (15. j.).

De Pál idejében az athéniek hajdani férfias koruk hitét elveszítették. Arisztotelész, a görög szellem legmagasabb csúcsa nem volt abban a szerencsés helyzetben, hogy találhatott volna olyan vele egyenrangú tanítványt, mint amilyen később Aquinói Szent Tamás lett. Így szellemi hagyatéka középszerű szellemek kezében foszlott szét. A szofisták mással váltották föl a vallást, minden dolog isteni ősokát az atomok gyorsan változó játékává vagy a természeti törvények kérlelhetetlen, végzetszerű működésévé alakították. Az ősi jelképek ezzel üres bálványokká lettek, az erények elvont fogalmaivá vagy a bűn szégyenteljes otrombaságaivá. A görög géniusz leeresztette szárnyait, s már nem volt képes semmiféle új

fölemelkedésre. A gondolkodásnak ezen a sekélyességén megerőltetés nélkül tudott átgázolni a fiatal kereszténység. Pál már nem találkozott semmiféle Platónnal, Arisztotelésszal, csak a formuláikkal, amelyek nem elégítették ki a szellemet. Kevés kivétellel más sem akadt, mint „koldusbottal járó filozófiai proletariátus" (Gregorovius), amilyeneket Lukianosz tömegével mutat be nekünk. Azok a *sztoikusok* és *epikureusok*, akiket Az apostolok cselekedetei szerepeltet, voltak azok, aminek ők nevezték csúfolódva az apostolt: „szemcsipegetők" vagy „vetési varjak" (szpermologosz), akik gondolatszegénységükben szánalmasan böngészkedtek mások tudásának szántóföldjein. Még művészi ráncokba szedve vetették vállukra a filozófusok palástját, de a próféta már nem volt benne. Büszkén mutogatták az idegeneknek Platón Akadémiáját, az Ilisszosz-völgy platánjait, ahol Szókratész heverészett tanítványaival, Arisztotelész Lükeionát, Zénón oszlopcsarnokát (Sztoa), Epikurosz kertjét. Legszívesebben mégis az *Agorá*ra, az oszlopcsarnokokkal, templomokkal, bazárokkal, kormányépületekkel körülvett piactérre mentek sétálni, kezükben elegáns sétapálcával, szagosvíztől illatozó hajjal és kézzel; a nap minden órájára volt megfelelő mondásuk és köszöntésük, babonásabbak voltak a vénasszonyoknál, egy darabig hallgatták a frissen érkezett filozófusokat, akik legújabb sütetű bölcsességüket bocsátották áruba, és kihallgattak minden idegent politikai újdonságokról vagy vallásos nézetek tekintetében. „Mert sokkal azelőtt, hogy a keresztény igehirdetők szétvitték az új hírt a világon, járták ugyanazokat az utakat a pogány predikátorok durva tribónban (köpeny), bottal és tarisznyával felszerelve, mezítláb, szegényen, hogy új üzenetet vigyenek az emberiségnek" (Wendland[82]).

Ahogy Pál az isteni elem alanyagiasítása és az érzéki világba való lerántása miatt megundorodott a lehanyatlott görög művészettől – az Areiopagoszon mondott beszédében ezt kifejezésre is juttatta –, ugyanez történt vele az athéniek bölcselete és istentisztelete tekintetében is: ezekben *a vallási elem* egyre fokozottabb *elvilágiasítása* nyilvánult meg. A vallás már csak a földi élet megdicsőítésére és a hazafiság szentté avatására szolgált. Az athéniek értettek hozzá, hogy a vallást még a világfiak számára is élvezhetővé tegyék. Ám az olyan embert, mint Pál, aki összes korábbi eszményeinek olyan összeomlását érte meg, akinek maga Krisztus nyitotta fel a szemét, hogy meglássa az élet igazi hátterét és szakadékait, és akinek figyelme egészen a lényegesre irányult, azt sokkal jobban érdekelte egy verejtéktől csapzott kikötői munkás, akit megnyerhetett Krisztusnak, mint az olümpiai Zeusz. Fontosabb volt előtte a kisiparosok, matrózok és rabszolgák istentiszteletre jött gyülekezete, mint professzo-

rok egész egyeteme. Ha úgy tetszik, nevezzük ezt fanatizmusnak. Akkor Jézus is fanatikus volt. De létezett-e valaha olyan nagy ember, a gondolat vagy a tett olyan forradalmára, aki nem egy kizárólagos szempontból, egyetlen egy átfogó eszme szemszögéből nézett volna mindent, az egész ezerarcú életet, és aki nem erről az arkhimédészi pontról mozdította volna ki sarkából a világot? Így Jézus számára az egyetlen gondolat, amire mindent vonatkoztatott, az „egy szükséges", az Isten országa volt, Assisi Szent Ferenc számára Jézus követése szegénységben és alázatban, Loyolai Szent Ignác számára pedig a vazallusi hűség Jézus, a királyi hadvezér iránt. Így Pál is egyetlen gondolat embere volt: az új ember eszméjéé, a Krisztusban való új életé. Nem csoda, hogy ez a tisztára pogány környezet idegenszerűen hatott rá.

Pál már hosszabb időt töltött a lelki elmagányosodásnak ebben az állapotában. Végre megérkezett Szilás és Timóteus Beroiából, és örvendetes híreket hoztak az ottani közösségről. Erre ismét nekibátorodott, szorgalmasan látogatta az Agorát, és vallásos beszélgetéseket kezdeményezett[35a].

Az Agora volt Athén részére a város társadalmi és tudományos központja. Az apostol külső megjelenése, aki viseltes köpenyében talán künikosz vándorprédikátorhoz hasonlított, az idegenszerű tarzuszi hanghordozás, a kissé éneklő orrhangú kiejtés – emiatt gyakran csúfolták is a tarzusziakat – kíváncsi hallgatóságot szereztek neki. A bölcsésztanulók beszéltek mestereiknek a különös, furcsa jövevényről és kusza filozófiájáról, amelyet az ismert iskolák egyikébe sem lehetett besorolni. Beszéde keleti badarságok zagyva egyvelegének tűnt nekik. Az attikai szellemesség mindjárt csúfnevet is talált Pálnak: „vetési varjú", „szemcsipegető". Ezzel olyan embert szoktak illetni, aki válogatás nélkül összeollózott dolgokat adott elő. Kb. így fordíthatnánk: „Mit akarhat ez a szószátyár?" De a dolog mégis érdekesnek látszott. Úgy vélték, annyit fölfogtak belőle, hogy „idegen istenek hírnöke". Hogy ezt a kifejezést kultúrtörténeti hátteréből megértsük, tudnunk kell, hogy az antik világban élt egy *theiosz-tan* és theiosz-hagyomány[65]. Platón, a Sztoa, a künikosz bölcselők, Seneca és Epiktétosz tanítása szerint létezik egy legmagasabb rendű embertípus: ez az „isteni ember" (theiosz anér), akinek szent, mélyebb ismerete van az istenségről, aki angyal vagy Zeusz követe, és akinek küldetése van az emberekhez. E tanításnak megfelelően hittek ilyen theiosz-lényekben: mint Püthagorasz, Empedoklész, Szókratész, Khrüszipposz. Ezek mellett az igazi „theioi" mellett voltak hamisak is: csaló szemfényvesztők és mágusok; ezek után a tanulatlan nép futott. Pál ilyennel akadt össze Sergius helytartó udvarában, Péter meg Simon mágussal. Őt magát Barna-

bással Lüsztrában Hermésznek és Zeusznak vélték; Filippiben a jósnő szintén a „fölséges Isten szolgáinak" hívta őt és Szilást, és a börtönőr valami istenit szimatolt benne. Az egész ókort, a Keletet és a görögséget a legmélyebben átjárta az istenemberség gondolata abban az értelemben, hogy némely emberben van valami isteni. Hogy milyen valószerűen képzelték el a görögök az isteni vagy az istennel rokon hírnököknek ezt az eszméjét, mutatja Menedémosz története, aki feltűnő öltözékben, papi palástban, bíborszínű övvel, arkádiai kalappal, tragikus színészi cipőben, hatalmas szakállal, kőrisfabottal rajta az állatöv tizenkét jelével lépett a nyilvánosság elé, azt hirdette, hogy a Hádészból jön, és az a rendeltetése, hogy mint „episzkoposz" felkeresse az embereket, és tegyen jelentést bűneikről az isteneknek. Ilyen „isteni emberek" Görögországban és Kisázsiában időről-időre felléptek. Az önkéntes szegénységben és igénytelenségben, a dolgokkal és az emberekkel szemben való függetlenségben és szabadságban, ami gyakran durvasággá fajult, a sztoikusok és a künikosz filozófusok az istenséggel való rokonság különös jelét, az igazi papi mivoltot látták[83].

Pálnak valami egészen szokatlan jelenségnek kellett lennie az athéniek szemében, hogy isteni embernek, idegen istenek hírnökének vélték. Valószínűleg nem is rejtette véka alá, hogy valóban új vallást kell hirdetnie. Amit előadásából kihalásztak, mindössze néhány vezérszó volt: Jézus és anasztaszisz (feltámadás), és lapos fejükben már készen is volt az új vallás: Pál egy új istenpárt hirdet, egy férfi és egy női istenséget, az istent Jézusnak, az istennőt Anasztaszisznak hívják (Aranysz. Szt. János In Acta Ap. hom. 38, 18). Nem sejtik, hogy ennek a „fecsegő"-nek a prédikációja egykor majd kiszorítja az ő filozófiájukat s ledönti a tanszékeiket. Mindenesetre még négy és fél évszázad telt el addig, amíg I. Justinianus császár 529-ben egyetlen tollvonással megszüntette az athéni filozófiai iskolát. Ilyen szívósan tartotta magát ott a pogányság. A különös félreértés lehetett az oka, hogy Pált szinte erőszakkal arra kényszerítették, hogy jelenjen meg az *Areiopagosz*, Athén legfőbb és legtiszteletreméltóbb testülete előtt. Az Areiopagosz konzervatív nemesi testület volt, a vallás és erkölcs, a kultusz és az oktatás összes kérdéseiben döntő klasszikus törvényszék, amelynek tekintélyét az egész világ elismerte. Ősi rege lengte körül ezt az idős emberekből álló bíróságot. Egykor egyfajta szent esküdtbíróság volt, amelynek döntenie kellett minden vérbűn ügyében, és amely az Árészdombon, amelyet keskeny hegynyereg kötött össze az Akropolisszal, éjjel tartotta gyűléseit. Aki valaha is látta az Árész-sziklát, nehezen tudja elképzelni, hogyan lehetett itt nagyobb létszámú gyűlés. Talán túlságosan

színpadias elképzelés volna azt hinni, hogy Pál ezen a dombon, szabad ég alatt, mint valami magasított szószékről, az oszlopcsarnokok éjszakai fénypompája fölött mondotta el híres beszédét. Sokkal kézenfekvőbb az a feltevés, hogy az Areiopagosz akkoriban a „Királyi Csarnok"-ban (Sztoa) gyülekezett az Agorán, ahol Démoszthenész is mondotta beszédeit. Ez volt az a hely, ahol sűrűn szorongó hallgatóság, Görögország szellemi elitje, a professzorok és hallgatók előtt Pál „próbatanítás"-át tartotta. Nem szabad bírósági eljárásra gondolnunk. Pál nem mint vádlott, hanem szabad emberként állt, hogy tanításáról felvilágosítást nyújtson, az előtt a legfőbb hatóság előtt, amelynek a tanítási engedély megadásáról kellett döntenie. Az a tény, hogy Cicero az Areiopagoszt fölkérte, hogy Kratipposz filozófust hívja meg, arra mutat, hogy állami ellenőrzést gyakoroltak.

Pál nem volt sem kultúrbarbár, sem képromboló. De magasabb szépségeszmény lebegett előtte: a lélek szépségéé. Élő emberekből keresztényeket formálni, rideg egoistákból melegen érző embereket alkotni, lelkükben Krisztust kialakítani, a Zeusz fejéből kipattant Pallasz Athénának szép mítosza helyébe az örök Logosznak, az Isten emberré lett bölcsességének a valóságát tenni: mindez nagyobb művészetnek számított előtte, mint a holt kövekből élettelen istenszobrokat készíteni. Pallasz Athéné szent címerállata a bagoly volt, az éjszakának a madara, amelynek szeme nem bírja a nappali fényt. Így Görögország akkori bölcsessége is csak az élet csökevényes, éjszakai látképe volt. Pedig Istennek mint világosságnak, szeretetnek és életnek a megismerése, ez volt az életnek az a nappali látképe, amelyet Pál képviselt.

31. Az Areiopagoszon

ApCsel 17, 22–34.

Hellász örök csillagai ugyanúgy ragyogtak, mint akkor, 400 évvel azelőtt, amikor a minden görögök legbölcsebbje állt ugyanezen törvényszék előtt. Szókratésznak, Görögország legvallásosabb gondolkodójának az istentelenség és új istenségek behozásának a vádja ellen kellett védekeznie, mert a szívében felhangzó isteni hangot követte, s ebben az értelemben tanította hallgatóit. Bárminő igazságtalan volt a Szókratészra kimondott ítélet, azt az ádáz komolyságot mégis becsülni kell, amellyel az akkori bírák a korábbi idők hagyományain őrködtek. Pál viszont egy nagy gondolkodó nemzedék gyenge utódai előtt állt, egy frivol nemzedék előtt,

amely már nem vette olyan komolyan a vallást, amelynek a részére a vallási dolgok csak érdekes beszédtéma voltak.

Missziós tevékenységében Pál eddig mindig a zsidóktól vagy a prozelitáktól némiképp előkészített talajon állt. Athénban tökéletes színváltozás mutatkozott. Az Areiopagoszon Pál teljesen érintetlen pogány talajon áll. Ezért itt megváltoztatja szokott taktikáját. A beszéde tisztára pogány környezetbe helyez bennünket. Másfajta *kapcsolódási pont*ot kellett keresnie, ahonnan lehetséges volt Krisztus megközelítése. A zsidóknál az Isten igéjére hivatkozott, a pogányok között Istennek a természetben megnyilvánuló művére, a zsidók előtt az üdvösségtörténetben megszólaló kinyilatkoztatásra, a pogányok előtt viszont Istennek arról a magáról való tanúságtételére, amely a lelkiismeretben és a szív legbensőbb megtapasztalásában, abban az isteneháségben és vallási sóvárgásban jelentkezett, hogy az istenséggel kapcsolatba lépjenek, amint az Keleten és a misztériumvallásokban széles körben elterjedt. Ami kapcsolódási pontot Pál a pogány filozófusoknál talált, az semmiképpen sem volt benső eszmei rokonság, a vallási szint és a lelki ráhangoltság azonossága, hanem csak távoli hasonlóság a kifejezési formákban és elképzelésekben, valamint a természettől a keresztény igazság befogadására berendezett lélek általános emberi altalaja és valamiféle kívánása a megváltásnak, amelyben kuszán keveredtek földi és vallási indítékok.

Pál idejében már nem volt nagy iskolája Athénban Platónnak és Arisztotelésznek, még ha gondolataik tovább éltek is más iskolákban[36]. Az Areiopagoszon lényegében két irányzathoz tartozott a hallgatóság: a *sztoikusok* és az *epikureusok* iskolájához. Nem lehet eléggé nagyra értékelni a Sztoának ebben az időben az egész világra gyakorolt hatását. A Sztoa nem volt egységes fogalom: létezett régebbi, közbülső és újabb, görög és római Sztoa. A Sztoának panteizmust és vigasztalan fátumhitet szokás szemére vetni. Nem lehetünk azonban igazságtalanok. Etikája mindenesetre magasabb szinten állt, mint a bölcselete, és az egyházatyák sok egybehangzást fedeztek fel benne a kereszténységgel (Hieron., In Is. c. 11). Sok mindent, amit később platóni örökségnek tartottak, a sztoikusoktól kölcsönöztek, és aztán átkerült az újplatonizmusba. Hogy milyen vallásos lendületre volt képes a Sztoa, láthatjuk *Kleanthész* híres Zeusz-himnuszából. Először híres versenyző, majd később görögdinnyeárus, végül pedig az egyik sztoikus szekta papja volt; Kr. e. 300-ban himnuszában olyan szavakra lelt, amelyek Izraelnek a Sinai-hegyi kinyilatkoztatásra: „Halld, Izrael, az Úr, a mi Istenünk az egyetlen Úr!" – adott hivő válaszának visszhangjaként csendülnek át Görögországba:

„Ó Zeusz! Áldott vagy te minden istenek fölött!
Sokféle neved van, s örökre a tied minden hatalom.
Tőled vette eredetét a világ,
és biztos törvénnyel uralkodol a mindenség fölött.
Üdvözlégy! Hozzád kiált minden élő,
mert a *te nemzetséged* vagyunk.
Ezért akarom neked dicsőítő énekemet zengeni,
s magasztalni akarom mindenhatóságodat mindörökké.
Hallják a te szavad minden egek,
melyek a föld körül keringenek,
és a csillagok mind, a nagyok és kicsik:
Mily hatalmas vagy Te, örökkévaló Isten!
Semmi sem történik nélküled a földön,
semmi az égen, és semmi a tengereken;
csak az, amit a bűnösök tesznek,
akik saját dőreségüket követik.
Te azonban még az egyenetlent is simává teszed,
megszépíted a rútat, és még az idegen is ismerős neked.
Így egyesítettél mindent,
az áldást tetted a baj mellé,
hogy igéd egy legyen mindenben, és örökké megmaradjon.
Űzd el lelkünkből a dőreséget,
hogy a megbecsülést tisztelettel viszonozzuk neked,
és örökké magasztaljuk művedet,
amint az emberek fiaihoz illik." (15. j.)

(W. Pater, Plato.)

Amint látjuk, Isten természetes kinyilatkoztatása a görög gondolkodó lelkében szépség és mélység, az érzés bensőségessége és a nyelv emelkedettsége tekintetében csak kevéssé marad el a zsoltárok és a próféták kinyilatkoztatása mögött. Spinoza rideg bölcsességétől, hogy aki igazán szereti Istent, nem várhatja el, hogy Isten viszontszeresse, messze van ez a sztoikus bölcs. Ha Pálnak meglett volna az a szerencséje, hogy olyan férfiakkal mint Platón és Kleanthész beszélhet, hamar megértették volna egymást. Hellász a legvilágosabb óráiban az *isteneszme* tekintetében csaknem utolérte Izraelt, egy dologban pedig túl is szárnyalta: művészien is meg tudta formálni az isteneszmét, Izrael viszont ebben a tekintetben barbár maradt, és a Gondviselés szándékai szerint annak is kellett maradnia! Az isteneszme és a művészet egyesítését csak a kereszténység tudta az

isteneszme tisztasága szempontjából veszély nélkül megvalósítani. Más vonatkozásban viszont Izrael áll magasan Hellász felett: a sinai törvényhozóban az Istent mint a *szentség* Istenét fogta föl. Mindkét népnek erős volt a küldetéstudata, hogy nekik mondanivalójuk van a világ számára. Hellász már kimondta végső szavát: felismerte az emberi szellemnek az *Istennel való rokonságát*. Izrael is azon volt, hogy a sinai törvényen túl még egy új, legeslegvégső szót mondjon az emberiségnek: az emberré lett Istenfiáról szóló igét. De azt, aki ezt kimondhatta, Pált már kitaszította soraiból.

A *későbbi Sztoá*nak Pál idejében általánosan elterjedt gondolatait (Prat alapján[36]) így foglalhatjuk össze: A sztoikus Istenről beszél, de a mindent elrendező világszellemet, a világtörténet vagy valami titokzatos, rejtett erőt ért rajta; ez ad minden lénynek formát, egységet és hatékonyságot. A sztoikus a lélekről beszél, de valamiféle személytelen szellemi fluidumot ért rajta, amely a testtel együtt feloszlik és a világmindenségben, amelynek része, szétfoszlik. Hosszabb-rövidebb túlélést tulajdonítottak ugyan neki, de nem halhatatlanságot. A sztoikus gondviselésről beszél, és a sorsot, a hajlíthatatlan világtörvényt (heimarmené) érti rajta. Beszél a sztoikus imádságról is. De mit kér az istenektől? A világ törvényeibe való beavatkozást? De hisz ez a Sztoa szerint lehetetlen, sőt istentelen dolog. Erényt és lelki boldogságot? De ez tőle magától függ. „Hallgass lelkiismereted szavára! – mondták. – Lehet, hogy egy nagy lény áll a hátterében. Senki sem tudhatja." Sztoikus volt az, aki elsőként vezette be a lelkiismeret fogalmát az etikába: Menander, akinek híres életszabálya így szól: „Minden halandó részére az ő lelkiismerete az ő istene." A sztoikus tipikus imádsága Epiktétosz formulája volt:

„Vezess hát, ó Zeusz, és te is, te bölcs Sors
oda, hol végzésetek szerint állnom kell!
Nem akarok vonakodni, hogy titeket kövesselek. Ha nem akarnálak,
gonosztevő lennék, s mégiscsak kellene!
A gyémántkemény Sorsnak hidegvérrel való engedelmeskedés:
csak ez jelenti azt, hogy az ember bölcs és elismeri az istent."
(23. j.) (R. Mücke: Epiktet, Heidelberg 1924.)

Egy világ választja el egymástól e sztoikus imát és Newman bíboros imáját, amely így kezdődik: „Lead, kindly light, lead on! – Vezess engem, te barátságos, szelíd fény, vezess fölfelé!" A gyengéden vezérlő kegyelem világa ez: „Senki sem jöhet hozzám, ha az Atya nem vonzza"

(Jn 6, 44). Az élet bajaival szemben a sztoikusnak ott volt ellenméregként a büszke érzéketlenség és gyógyszerként az öngyilkosság. Nem mintha nem volna valami megható ebben a végzetbe való szomorú beletörődésben; nem mintha nem volna semmi csodálatra méltó abban a törekvésükben, hogy az emberi méltóságot megmentsék; nem mintha nem lehetne nemes vonást felfedezni emberszeretetükben, amely a pusztán ésszerű mérlegeléseken nyugodott, és nem volt semmi köze a keresztény irgalomhoz, amelyet gyengeségnek tartottak; de mindebből a kozmikus világértelem hideg, mozdulatlan kristályszeme mered ránk. Bizonyos, hogy igazságtalanságot követ el az ember a Sztoával, különösen az ifjabbal, ha minden különböztetés nélkül panteizmust vet a szemére. Erősen monoteisztikus jelleg vonul végig rajta. „Isten felismerése": ez volt a kedvenc szavajárása és legfőbb szívügye[75]. Ám istenfelismeréséből hiányzott az a melegség, az a misztikus izzás, amely Krisztus szívéből ered. Itt bosszulta meg magát az érzelmek sztoikus megvetése. Ezért nem is tudta megmenteni a világot, mert a világ csak szeretettel váltható meg. Ezért nem tudták még olyan férfiak, mint Epiktétosz vagy Marcus Aurelius sem megérteni a keresztény vértanúságot. A Sztoa legértékesebb vonásai beolvadtak a kereszténységbe, és ez nem volt méltatlan bukás. A legfontosabb, ami Pál gondolkodásában közös a sztoikus etikával, a személyes lelkiismeret mint belső törvényhozó, vezető és bíró iránti nagyrabecsülés. Mindenesetre kimutatták a páli prédikációs módnak bizonyos hasonlóságát a népszerű sztoikus épületes írásokkal (diatribék), ezek azonban inkább a künikoszoktól, a Sztoa eme elveszett gyermekeitől származnak[36]. Ezért nem is fordul Pál beszédeiben a tulajdonképpeni szakfilozófusokhoz, hanem a fejük fölött a művelt hallgatóság ide-oda hullámzó tömegéhez.

Hallgatóinak másik csoportja *Epikurosz* tanítványai közül került ki: az ő nevével később visszaéltek, amennyiben minden hitvány élvhajhászás szimbólumává tették. Az epikureusok hadjáratukat a görög népi istenek elleni támadással kezdték, de nem tagadták, hogy vannak valóságos istenek. Az azonban, hogy tudnak-e vagy akarnak-e rajtunk segíteni, hogy egyáltalán törődnek-e velünk, az több, mint kétséges. Ez csak zavarná őket boldog olümposzi nyugalmukban. Az epikureusok szerint a világ véletlen műve volt, boldogság és mértékletes élvezet az ember életcélja. Bár elméletük így hangzott: „Keresd embertársaid boldogságát is!", de a gyakorlati életben az volt az alapelvük: „Csak a magad boldogságát keresd, csak rövid ideig élsz, és sokáig vagy halott." Ezek a szívek mind zárva voltak a természetfölötti világ számára (24. j.).

A magatartása és látványa ezeknek az embereknek, akik félig gúnyosan és kételkedve, félig kíváncsian és babonásan mustrálták az idegen szónokot, Pál részére nem volt valami biztató. Kritizáló kedv és irónia velük született tulajdonságuk volt az athéniaknak, és mindenütt kikandikált az udvariasság alól, amellyel leplezték. Attikai eleganciával adta meg az elnök az apostolnak a szót: „Megtudhatnánk, mi az az új tanítás, amit hirdetsz?" Kíséreljük meg a mi mai gondolkodásmódunkhoz alkalmazott átírását annak a beszédvázlatnak, amelyet Szent Lukács hagyományozott ránk. *A beszéd* a maga nemében ragyogó példája az antik beszédművészetnek. Alkalmazkodik időhöz és helyhez, helyi színezet és attikai finomság tünteti ki. (Itt Prat finom érzékkel dolgozó elemzését követjük[36].)

Pál szójátékkal kezdi. A „deiszidaimoneszterosz" szó eredetileg (Xenophónnál és Arisztotelésznál) azt jelenti, hogy „nagyon istenfélő", Pál idejében azonban még az a mellékértelme is volt, hogy „babonás", „démonoktól félő". A görögöknek a csodálatos dolgok iránti szeretetét, az istenség megismerésére irányuló szenvedélyét egy olyan kifejezés segítségével jelölte meg, amely egyszerre jelentett jámborságot és babonát aszerint, hogy normális vagy a félrevezetett vallási érzés kifejezésének veszi-e az ember. A hallgatóság dicséretnek tekinthette a szót, és ezt bizonyára meg is tették. „Athéniak! Látom, rendkívül istenfélő, magatokat isteneitek imádására szentelő nép vagytok."

Ezzel máris a maga oldalára vonta a hallgatóságot. Figyelmüket még inkább megnyeri azzal, hogy az „ismeretlen isten" rejtélyének megoldását ígéri nekik: Azzal vádoltok, hogy idegen istenek hírnöke vagyok, és idegen isteneket szeretnék hozzátok behozni. Ellenkezőleg! A városban való jártomban-keltemben megtekintettem szentélyeiteket, és találtam egy oltárt ezzel az ajánlással: Egy ismeretlen istennek (14. j.). Úgy látszik, tiszteltek valamit, amit nem ismertek. Bizonyos értelemben igazatok is van. Mert ennek az ismeretlen istennek és az igazi rejtőző Istennek, akit én hirdetek nektek, van egy közös vonása: hogy titok veszi őket körül. Tulajdonképpen e titokzatos Istennek nem kellene egészen ismeretlennek lennie előttetek! Hiszen bizonyságot tett magáról teremtése, a természet, az ég és föld által, amelyek az ő kezének művei. Mint egy olyan város polgárainak, amely egy Platónt hozott a világra, nem szükséges nektek ennek az egy legfőbb Istennek a létezését bizonyítanom, aki végtelenül felülmúlja az Olümposz szegényes isteneit. Ti templomaitok szűk celláiba zárjátok isteneiteket. Ám az igazi Isten az egész világ ura, betölti az egész földkerekséget, és nem lehet emberkéz alkotta templomokba bezárni. Nincs kép róla, a végtelenről: kép nélkül kell tisztelnünk. Ti templom-

szolgák és szolgálók seregeivel veszitek körül isteneiteket, ételeket raktok eléjük, áldozati lakomára hívjátok meg őket, szürcsöltetitek velük ételeitek illatát, drága borral kedveskedtek nekik, mintha rászorulnának szolgálataitokra. Ám az Isten nem szorul rá ezekre a dolgokra: *mi* szorulunk rá az *ő* adományaira. Ő ad mindnyájunknak ételt és italt és lelket és lélegzetet és életet. Ti azt mondjátok, hogy az istenek boldog nyugalomban laknak ott fenn, és nem törődnek az emberek dolgaival, akikkel mint a világmindenség atomjaival, a vak véletlen kockázik össze-vissza. De ez nem igaz! Isten örül a keze munkájának, és nem vet meg semmit abból, amit teremtett. Neki megvan a terve az emberi nemzetséggel. Azt akarta, hogy egy embertől származzék az egész emberi nemzet, és szétosztotta őket a föld színén. Nem egyetlen nép istene ő, mint a ti olümposzi Zeusztok és Pallasz Athénétok, akik csak a görögöket szeretik, a többi népet pedig mint barbárt megvetik. Egy vérből származik minden nép, és a népek nagy családját alkotják valamennyien. Isten rakta le országaik határjeleit, jelölte ki népi életük időtartamát. Ha éghajlat és nyelv és égtáj elválasztja is őket: van közös magasabb céljuk, amely a legmélyebben összeköti őket. Isten ugyanis lelkének egy fényszikráját sugározta az emberekbe, és arra kötelezte őket, hogy keressék őt, hátha talán megérezhetik és megsejthetik. Természetéből kifolyólag minden ember istenkereső, de ti görögök különös mértékben vagytok azok. Jámbor látnokaitok, mint Homérosz, Püthagorasz, Pindarosz titkos mítoszokban keresték őt. Művészeitek a szépség örök törvényében; filozófusaitok az oknyomozó gondolkodás minden útján, mint Arisztotelész, vagy a sejtő vágyakozás, a mennyei Erósz útján, mint a ti isteni Platóntok. Müsztagógoszaitok a titkos szertartások mágikus istenítő misztériumaiban keresik, tisztviselőitek pedig a császár és az isteni Róma géniuszában. Vágyakozástok, hogy Istennel egyesüljetek, mint cél jó, de nagy kerülővel és tévutakon keresitek. Pedig Isten oly könnyen megtalálható! Térjetek vissza önmagatokhoz! Isten bennünk van, mi pedig őbenne! Így hirdette ezt már egyik költőtök, Epimenidész: „Benne élünk és mozgunk és vagyunk." És ez az oka annak, hogy miért van ő olyan közel a szívünkhöz-lelkünkhöz: az isteni lét alapja egyúttal a mi megismerésünknek is fundamentuma. Benne kaptuk meg az érzéket is arra, hogy Őt könnyen kitapinthassuk és megérezhessük (gör.: pszélaphészeian). Pál ezzel a sebre tette az ujját. „Közel van, mégis nehezen fogható meg az Isten" – Hölderlin e mondása, találóan fejezi ki a görög lélek álláspontját. Hiszen ez volt a pogányság legsebezhetőbb pontja: hogy csak gondolati képeket, a fantázia leleményeit imádták, amelyeket elvont fogalmakba vagy istenekbe összegeztek,

nem pedig az élő Istent, az „élet szerzője"-t, aki Jézusban és Jézuson végrehajtott hatalmas tettével nyilatkoztatta ki magát, és akit Pál oly megrázó élményben tapasztalt meg.

És most föltárja előttük Isten utáni vágyódásuk legbensőbb értelmét, ismét csak egy mély homályos költői kijelentés, most a Zeusz-himnusz énekese szavának felhasználásával: „Mert az ő nemzetsége vagyunk!" (15. j.) Isten több, mint létesítő okunk: minket szellemének ősképei nyomán teremtettek. A művész nem lehet kevesebb, mint a műve. De ha már mi is az ő szellemének vagyunk a fényszikrái, akkor Isten a legtisztább szellem, akkor képesek vagyunk arra, hogy részt vegyünk az isteni életben, sőt ha ő úgy akarja, hivatottak vagyunk rá. Még mindig nem hangzott el annak a neve, akiben ennek a részesedésnek, ennek a létfelmagasztalásnak be kell következnie, de már ott ég az apostol ajkán.

„Amíg Pál bölcseleti területen maradt, addig az összegyűltek csendben, figyelmesen hallgatták. Visszaemlékeztek, hogy valami hasonlót már olvastak isteni Platónjuknál is. Ezek a gondolatok a köztük levő sztoikusokban sem keltettek visszatetszést, noha ők szívesen bonyolódtak panteisztikus álmodozásokba"[36]. Sok epikureuson is nyomot hagyott akkoriban a platonizmus. De mindez Pál részéről csak csalétek volt, bevezető és a tulajdonképpeni témára irányító. Erre megtört a varázslat! Pál már csak néhány mondatot szólhatott; de ebbe belesűrítette pogányoknak szóló prédikációjának a leglényegét. Négy gondolat volt, aminek büszke szellemű hallgatói számára nagyon ellenszenvesnek kellett lennie.

Először is vallásos elmaradottságot, sőt tudatlanságot vetett a szemükre: A kicsinyes gondolkodásmód, Istennek általánosan elterjedt elképzelései a világ gyermekkorába valók. De ezen most már túlvagyunk! Isten elnézte ezt a gyerekes dadogást. A tapogatódzás és tévelygés, a bizonytalanság és tudatlanság ideje elmúlt. Az emberek nyugtalankodni kezdenek. Nem hallatlan dolog ez? Ez a barbár a világ legképzettebb népének tudatlanságot mer szemére vetni? De Pál nyugodtan folytatja: „Isten kilépett rejtettségéből, és válaszút elé állította a világot: meg akar-e maradni továbbra is az ő puszta keresésében, tapogatódzásában, sejtelmeiben, a megváltásra való elmosódott vágyakozásában, vagy akar-e újat tanulni, gondolkodásában új utakra térni, érzületet megváltoztatni és az isteni valóságot és a megváltást az Istenemberben föl- és elismerni?" Az izgató, idegcsiklandó szertartások segítségével való tisztulást, megdicsőülést, megistenülést, azt ismerték, azt kedvelték a misztériumaikból kifolyólag. De az érzület megváltoztatása vagy pláne bánat: hát ez mi?

Adj szerencsét – imádkozik Horatius –, egykedvűségről majd magam gondoskodom! Pál figyelmét nem kerüli el a növekvő nyugtalanság, de erőt vesz magán, és tovább folytatja: „Isten hatalmas kézzel belenyúlt az emberi sorsokba egy férfiú által, akit arra rendelt, hogy ítélkezzék a világon." Világbíró, világítélet! Ez túlságosan sok! Elég! Pál elereszti a füle mellett, és tűzbe jön: „Bizony, athéniak, amit nektek mondok, tiszta igazság. Én, aki itt állok előttetek, én ezt az Istentől rendelt férfiút magam láttam. Népe üldözte és gyötrelmes halálra ítélte, ahogy a ti elődeitek a nemes Szókratészt, és amint Platóntok az ő eszményi igaz emberének sorsát megrajzolta. De Őt és küldetését Isten igazolta azzal, hogy föltámasztotta a halálból."

Ez megint egészen Pál volt „a maga bizonyos mértékben rideg nagyszerűségében."[17] Nos tehát elhangzott a végzetes szó: kereszthalál és feltámadás! Kitör a nevetés: „Micsoda badarság!" Ha a hallgatóság nevet, Pál nem beszélhet tovább. Félbe kell szakítania beszédét anélkül, hogy a „Jézus" nevet kiejtené. Nem engedheti meg, hogy az Üdvözítő nevetség tárgya legyen ilyen bolondok előtt. Az elnöknek meg a filozófusoknak kínos az ügy. Udvarias frázis mögé rejtik csalódásukat, noha nem minden gúny nélkül, amennyiben a gyűlést berekesztik, és Pált fölkérik, hogy erről egy más alkalommal beszéljen: „Nagyon érdekes volt! Szeretnénk máskor többet hallani!" Pál érezte, hogy ez balsiker volt. Szomorúan és csalódottan „eltávozott körükből". Inkább csak magának, mint Timóteusnak mondogatta: „Rosszkor hagytam abba. Jobb lett volna, ha a feltámadásról ejtett szót visszafogtam volna, s előbb Jézus történetét beszéltem volna el. Elegem van ezekből az öntelt tudósokból. Jobb, ha visszatérek az egyszerű dolgozó néphez. A puszta tudás felfuvalkodottá tesz. Ezentúl már nem fogok a görög bölcsességről beszélni, hanem csak egyedül Krisztusról és a kereszt oktalanságáról. Timóteus, ezek olyan emberek, akikről a Szentírás azt mondja: ‚Fecsegésben töltik az életüket.'"

Amint Pál a szállása felé igyekezett, észrevette, hogy néhányan nyomon követik. Megfordult, és egy komoly, tiszteletreméltó, barátságos tekintetű férfi mutatkozott be: *Dionüsziosz*, az Areiopagosz tagja. Hasonlóképpen egy fekete fátyolos nő; a fátyla mögül mély tüzű, értelmes szempár csillant elő: *Damarisz*. És még néhányan mások. Nem volt ez nagyszámú, de annál válogatottabb közösség, amely itt kialakult. „Areiopagitész" – ez világszerte keresett és megbecsült cím volt. Az a tény, hogy egész legenda alakult ki Dionüsziosz körül, és hogy a 6. század legnagyobb teológusa az ő neve mögé rejtőzött, azt mutatja, hogy ő volt az athéni közösség lelke és

talán első püspöke. Amíg a szofisták a különös tarzuszi zsidón gúnyolódva vonultak le az Areiopagosz lépcsőjén, „Pál azon az estén még sokáig ült az újonnan megnyert testvérek körében", és Jézusról beszélt nekik[50].

Ez a tisztára hellén város, amely a maga apollóni szépségre irányuló hajlamából kifolyólag az élet egész félelmetes komolyságát szép látszattá hazudta át, amely egének és racionális gondolkodásának kristálytiszta átlátszóságában élve azt kedvelte, ami be van határolva, élesen körvonalazva, és nem volt érzéke a halál gondolata, az örökkévalóság végtelen súlya, az élet természetfölötti rendeltetése iránt, ez a város Pál szemében nem látszott alkalmas talajnak az evangélium számára. A szép Narcissus, aki a tiszta forrásban saját maga tükörképét szemléli, és beleszeret saját arcképébe, ez Görögország géniusza. Ezt a népet nem annyira az igazságért való kiállás érdekelte, mint inkább a gondolkodás élvezése. A gondolkodás kedvéért való gondolkodás ínyencfalat volt számukra, és élvezettel vesztek bele a gondolat labirintusaiba. Nyelvükben ehhez megvolt nekik a legkicsiszoltabb eszköz, ami egy népnek valaha is megadatott. A szellem valamennyi adományát pazar mértékben kiképezték, de a szív rovására. Hiányzott belőlük a szeretetnek és az odaadásnak az az ereje, melyet költő így fogalmaz meg:

Tiszta keblünkből vágy tör fölfelé, hogy
egy felsőbb, tisztább, különb Rejtelemnek
hódoljunk önként és hálásan, és ott
fejtsük titkát az örök Névtelennek.
(Goethe. Szabó Lőrinc fordítása.)

Nem kínált Pálnak kapcsolódási pontot a görög lélek másik, *irracionális* ellenpólusa sem, az, amelyet Nietzsche óta dionüszoszinak szokás nevezni: Dionüszosz kultuszának baccháns mámora, valamint az istenülésre és az emberi és isteni közötti határok megszüntetésére irányuló szenvedélyes törekvés az eleusziszi misztériumokban. Az athéniek ismerték és ünnepelték a kis és nagy Dionüszosz-ünnepeken, az eleusziszi ünnepi héten, a mi húsvéti ünnepünk táján az Attisz- és Adonisz-kultuszban egy isten halálát és feltámadását. Az apostol bizonyára maga is megért Athénban ilyen felvonulásokat. Mindezt már ismerte tarzuszi hazájának Dionüszosz-Szabaziosz kultuszából. De annak a jelszónak, amellyel halott hősük feltámadását egymásnak odasúgták: „Bátorság, beavatottak, istenetek meggyógyult; ti is kilábaltok a bajból!" – semmi köze sem volt a

páli üzenethez: „Krisztus feltámadt!" A fájdalom vad kitörései, amelyekkel az isten halálát siratták, és képét a tengerhez kísérték, a fülledten érzéki légkör, az a visszataszító színjáték a nemi jelképekkel, amelyeket az eleusziszi szekrénykében körülhordoztak, az éjszakai orgiás ünnep, amelyen az egyébként a házba zárt női elem kitombolhatta magát: mindez egy ősi természetmítoszra utal, amely csak a vegetáció elhalását és újjáéledését jelképezte, és amelynek az volt a célja, hogy az állatiast, a nemi ösztönt dicsfénybe vonja. Milyen messze van ez Isten történeti üdvözítő tettétől, amely Fiának halálos áldozatában valósult meg, valamint a keresztény húsvéti eszme erkölcsi magasságától![37] (17. j.) Így a lelki akadályok iszonyatos hegye meredt az evangélium hirdetésének az útjába. Kegyelmi csoda nélkül nem lehetett ezeket az ellentéteket áthidalni. Pál „Athén istenvárát felszólította, hogy adja meg magát Krisztusnak, de fölismerte, hogy még nem lehet elfoglalni" (Gregorovius). Ismét gazdagabb lett egy tapasztalattal. Ezt nem sok idő múltán A tesszalonikaiaknak írt második levélben (3, 2) ebbe a találó kijelentésbe foglalta: „A hit nem mindenkié." A hit bizonyos lelki ráhangoltságot, bizonyos őszinteséget, nem egyszer lelki megrázkódtatást is föltételez. Ez a város viszont szkeptikus volt, felszínes, önmagába szerelmes. E világ bölcsességének mélységes megvetését vitte innen magával és azt az elhatározást, hogy a jövőben még erőteljesebben szegezi vele szembe a kereszt igéjét.

Voltak, akik kétségbe vonták az areiopagoszi beszéd hitelességét, mert az antik történetíró hősének beszédeit beleélve magát a helyzetbe rendesen maga találja ki (16. j.). De már maga a sikertelenség bizonyítja az ellenkezőjét. Egy kitaláló siker elérésére találta volna ki. Ernst Curtius, az ókor egyik legnagyobb ismerője, azt mondja, hogy aki kétségbe vonja a Pálról szóló jelentés történeti értékét, az kitépi az egyik legfontosabb lapot az emberiség történelméből. Gregorovius pedig így vélekedik: „Nincs még egy világmozgató eszmét megtestesítő halandó, akinek athéni megjelenése figyelemre méltóbb volna, mint Pál apostolé. A keresztény missziók évkönyveiben nincs merészebb vállalkozás, mint Pálnak Athénban, a pogányság fellegvárában elmondott beszéde, abban a városban, amelyet akkor még a művészetek és irodalom vakító fénye övezett... Csak Az apostolok cselekedeteinek szűkös híradásából tudjuk kihámozni, mit mondott a lelkes prédikátor Athén bölcselőinek: hogy menthetetlenül halálra van ítélve ez a szép hellén világ, mert túlságosan beszűkült és szeretetlen, léte mindössze egyetlen emberi törzs kiváltságán, a rabszolgaságon meg a barbárok fennhéjázó megvetésén alapul... Ki sejthette akkor, hogy éppen a Páltól az atheniaknak hirdetett új vallás

lesz hosszú évszázadok múlva az az egyetlen oltalom, amelynek a hellének nemzetük, irodalmuk és nyelvük fennmaradását köszönhették?" (Athén und Athenais 19. l.)

Amikor Pál ezen az estén szegényes szállásán a Fazekas-negyedben nyugovóra tért, ugyan milyen képek rohanhatták meg ezen az éjszakán? Olyan hangulatban lehetett, mint Illés próféta a rekettyebokor árnyékában: „Vedd el, Uram, az életemet!" Talán felmerült előtte a Szaróni-öböl mögül, az Akrokorinthosz fölött – ezt az Akropoliszról látta – egy arc: „Pál, hosszú, hosszú út áll még előtted!" Athénban nem sikerült nagyobb egyházközséget alapítania. Soha nem is említett ilyet leveleiben, nem írt levelet „az athéniakhoz", városukat nem érintette harmadik útján. Az athéni egyház még a második században is nagyon gyenge lábon áll. Athén az utolsó városok egyike volt, amelyek megtértek, a pogány bölcselet utolsó védőbástyája a kereszténység ellen (Renan[78]). Ugyanabban az 529. évben, amikor Szent Benedek a Monte Cassinón kolostorrá alakította át az utolsó Apollón-templom romjait, az utolsó hét athéni bölcselő, akiket Justinianus császár rendelete száműzött, kivándorolt Perzsiába, hogy Khoszroész perzsa királynál menedéket keressen. Így múlhat el egy világ dicsősége!

32. A korintusi egyház megalapítása

ApCsel 18,1–17.

Pál apostol nem tudott megszokni Athénban. Ehhez túlságosan ázsiai volt. Megérezte, hogy ez a tisztára hellén, képzettségére és fajára büszke város sohasem lehet támaszpontja a kereszténység egyetemes szellemének. Gondolatai minduntalan visszaszállottak Macedónia szeretett egyházközségeihez. Ismételten már-már azon volt, hogy visszatér oda. Az utolsó emlékkép, amelyet Tesszalonikából magával vitt, a zsidóktól föllázított csőcselék volt. Azóta csak sötét hírek jutottak fülébe az ottani egyházközség szenvedéseiről. Rendkívül nagy szükség volt bátorító üzenetre és személyes kapcsolatra az ottani közösségekkel. Inkább lemondott a barátság vigaszáról, semhogy továbbra is bizonytalanságban maradjon szeretett gyermekeinek sorsa felől. És így mielőtt Athént elhagyta, a legközelebbi hajóval elküldte oda Timóteust, maga pedig egyedül indult el Korintusba. Pál szándékosan ment a nagyvárosokba. Tudta, hogy ott vívják a szellemi csatákat. „Akié Korintus volt, azé volt Görögország. Ha Korintusnak csak a kikötőjében tudtak valamit Jézusról, akkor már csak idő kérdése volt, hogy a köröskörül fekvő szigetek is megtudjanak róla valamit.

Korintus megérte, hogy az apostol neki áldozza a lelkét" (Naumann). Pál azt is jól tudta, Korintusnak egészen kozmopolita lakossága van, minden szűkkeblű nemzeti büszkeség nélkül, akárcsak Antiokheiának. Itt minden nézetnek polgárjoga volt. Ilyen talajon az evangélium magja nagyon könnyen gyökeret verhetett.

Nem állapítható meg, hogy Pál a szárazföldi utat választotta-e a 65 km hosszú országúton Eleusziszon és Megarán át, vagy a rövidebb hajóutat a Szaróni-öböl mentén Kenkhreai kikötője felé. Az utóbbi, valószínűbb esetben Peiraieuszból indulva, Szalamisz és Aigina szigete között egyenesen az Iszthmosz felé utazott. A tenger itt olyan, mintha köröskörül meredek sziklafalakkal körülzárt hegyi tó lenne, számos apró szigettel: balra az aiginai hegyek Aphaia magasba nyúló szentélyével, amely olykor még az Akropolisz méltóságát is kérdésessé tette, és ahonnan tiszta időben egyszerre lehetett látni az Akropoliszt és az Akrokorinthoszt; jobbra Szalamisz magaslatai, mögöttük Megara meredek sziklafalai, egyenesen előre pedig Argolisz fenyőborította hegyei. Pálnak ez alatt az átkelés alatt volt ideje, hogy rendezgesse benyomásait. Sohasem érezte olyan mélyen, mint most, hogy hamis bölcsesség mekkora akadályt tud gördíteni az ember megújítása elé. Szent Ágoston később ugyanezt tapasztalta. A rómaiaknak írt levélben, amelyet Pál néhány évvel később itt írt, óva int a görög bölcseletnek ettől a szellemi irányzatától, mely egyenesen elidegeníti az embert az igazságtól. „Belevesztek okoskodásaikba, és érteni nem akaró szívük elhomályosult. Kérkedtek bölcsességükkel, és oktalanná váltak" (Róm 1, 21–22).

Az Akropolisz egyre jobban eltűnt a szeme elől, másik kép lopakodott a látómezejébe. Kezdetben párás kék messzeségben, később egyre élesebben kibontakozott a szeme előtt az a magas hegyhát, amelynek lábánál terült el Korintus. (L. Pauszaniasz 2. könyv, Korinthiaka). A mai utasnak, aki gőzhajón, az Iszthmoszi-csatornán át, mint egy csaknem függőleges sziklafalak között húzódó, mély aknában, amely fölött 47 méter magasban dübörög a vonat, utazik Újkorintus felé, nincs meg már az az öröme, amit Pál érzett Korintus ismertetőjelének lassú közeledtén:

„Magas hegyháton már integet az utas felé az Akrokorinthosz." Kenkhreaitól, Korintus keleti kikötőhelyétől a két tenger urának, Poszeidónnak lejtős rétjein és fenyőligetein át, három órás meneteléssel a Hexamilia nyájas völgyén keresztül, egy szelíd emelkedésen haladva gyalogolt Pál Korintus felé. Innen kezdve ma csakúgy, mint akkor, a Peloponnészosz egész partvonala mentén Patraiig és Olümpiáig az alacsony növésű, apró, édes, feketeszemű mazsolát termő, végeláthatatlan szőlők húzódnak.

A földszoros legmagasabb pontján Pál rövid pihenőt tartott. Micsoda látvány! Két bíborszínű tenger köszönt fel hozzá. Hiszen Korintus dicsőségét és vonzóerejét páratlan fekvésének köszönheti: két öböl, az Iszthmoszi- és a Korintusi-öböl között, magas hegységek alkotta óriási körszínházban terül el; a táj a természet építkező kedvétől alkotott, világosan megkülönböztethető emeletekre tagozódik, és fönt hó ragyogja be. Délen a Külléné-hegység nézett a buja világvárosra, észak felől a Helikón és a Parnasszosz távoli gerincei világítottak rája. Magányosan és a hegyek alkotta hatalmas háttértől elkülönülve emelkedik elöl egy hegycsonk; nagyobb, mint az athéni várhegy, és ma az Aphrodité-templom helyén egy bizánci-török várkastély falai emelkednek rajta. Innen két erődfal futott le párhuzamosan Lekhaion kikötőjébe, a híres Iszthmosz-fal pedig keresztbe szelte át a földszorost, úgyhogy 400 főnyi védőőrség a Peloponnészoszt minden északról érkező támadás elől le tudta zárni. Pál átment a Leuka folyó hídján, és a várost övező kerteken át, délről megkerülve a nagy amfiteátrumot lépett a Kraneion nevű külvárosba. Ott emelkedett Diogenész síremléke, aki most biztosan elfújta volna lámpását azon való örömében, hogy végre találkozott egy olyan emberrel, aki előtt elnémult volna a szegénységről szóló szónoklata.

Alig lehet nagyobb ellentétet elképzelni, mint Athént és Korintust Pál idejében. Athén középkori egyetemi városhoz hasonlítható, vándordiákok lármájától zengő, énekétől hangos; Korintus nyüzsgő gomolygó hangyaboly, a világ minden tájékáról való tarka kereskedőnépség zümmögő méhkasa. A Görögország feletti politikai uralom, amelyet egykor mint az Akhaiai Szövetség feje birtokolt, már régen megszűnt. Mummius római hadvezér Kr. e. 146-ban Korintust romhalmazzá változtatta. De két tenger közötti fekvése, a Keletet a Nyugattal összekötő híd-jellege és a Peloponnészosz vonatkozásában betöltött kulcshelyzete nem maradhatott kihasználatlanul. Caesar száz évvel ezelőtt szabadosokból és veteránokból álló itáliai kolóniát telepített az óváros romjaira. Így létesült a római sas védelme alatt egy antik Port Said, egyszerre katonai őrhely és átmenő kikötő, amely a Peloponnészosz körüli fáradságos és viharos utazástól megkímélte a hajósokat. A két kikötő között ugyanis csúzdát építettek, hogy kis hajókat rakományukkal együtt gördülő kocsikon a szárazföldön vontathassanak át. Néró terve és Heródes Antipász kísérlete, hogy az Iszthmoszt átvágják, csak a XIX. században (1881–1893, Türr István és Gerster Béla műve) valósult meg.

A római gyarmatosok már csak elenyészően kis részt alkottak a görögök, afrikaiak, szírek és zsidók népkeverékének áradatában. Gondolko-

dásmód és kultúra már nem a régi Görögországé volt, hanem egy új kalandornépségé, amelyet betolakodónak tekintettek a korintusiak. A szír Levante az Asztarté- és Melkarth-kultusz kíséretében szégyenteljes szenvedélyeit és bűneit hozta, Róma a brutalitását és a véres gladiátorjátékokat, a frígek Attisz- és Kübelé-tiszteletüket, az egyiptomiak különös Iszisz- és Szerapisz-kultuszukat, Trákia pedig Dionüszosz-misztériumait. Korintus egykor a delfines és a háromágú szigonyos Poszeidón városa volt, most Aphrodité Pandémosznak volt szentelve, a közönséges Venus Vulgivagának, aki a fóníciai Asztarténak volt egyik változata. Temploma ott állt az Akrokorinthoszon, körülötte takaros rózsáskertek mögött fekvő házacskákban mintegy ezer örömlány (hierodulai, de hieroduloi is) szentelte magát az istennő szolgálatára, fosztotta meg pénzüktől és egészségüktől a gazdag külföldieket, kéjutazókat, katonákat, matrózokat, kereskedőket meg hajóskapitányokat, és terjesztette el a korintusi betegséget a birodalom minden részébe[56]. A jelképük Laisznak, a leghírhedtebb hetairának a korintusi Holtak Városában álló szobra volt; egy nőstény oroszlán képében ábrázolta, amely a karmai között tartott áldozatát fölfalja[20]. A római Vesta-szűzekhez hasonlóan a Nagy Színházban megkülönböztetett helyük volt, amint egy felirat állítani látszik. Egy szállóige járta a világot: „Nem tanácsos akárkinek Korintusba menni!" „Korintusi lány" és „szajha" egy és ugyanaz volt. A korintusi kocsmatöltelék és világfi állandó komikus figura volt az akkori színházban. Lent pedig a két kikötőben, a matrózkocsmákban és lebujokban az egész világ tengeren hajózó söpredéke torlódott össze. Amikor Pál Korintusból A rómaiaknak írt levelét fogalmazta, s sötét képet rajzolt pogányságról, ez a város volt a szeme előtt[20]. És mégis jobban szerette, mint Athént. Mert az evangélium előtt a legnagyobb akadály nem a bűnös test gyengesége, hanem a szellem büszkesége. „Amikor azonban elhatalmasodott a bűn, túláradt a kegyelem" (Róm 5, 20).

Ha az ókor oly jó ismerőivel, mint E. Rhode és Nietzsche az apollóni szépségösztönt és a dionüszoszi eksztatikus mámort mint két olyan pólust jelöltük meg, amelyek között a görög élet ide-oda hullámzott, akkor a mágnestű Korintusban biztosan a dionüszoszi pólus felé lengene ki. Ennek a dionüszoszi kultusznak a súlypontja a túltengő nemi zabolatlanságban nyugodott; hullámai túlcsaptak minden családi jellegen és annak tiszteletre méltó szabályain. „A természetnek éppen a legvadabb bestiái szabadultak el itt gyönyörnek és kegyetlenségnek egészen azzá a förtelmes egyvelegévé, amely nekem mindig a tulajdonképpeni boszorkányitalnak látszott" (Nietzsche I 55). A korintusiaknak írt első levél az akkori po-

gányság legmélyebb szakadékába nyújt betekintést. Kelet kultuszaiban, amelyek eredetileg mégiscsak a termékenységnek és a növekedésnek az istenítései voltak, az életellenes démoni erők olyan betörését figyelhetjük meg, amelyeknek baccháns mámora az emberi társadalmat gyökerében fenyegette. Az érzékiség démona a föníciai Moloch-kultuszban gyermekek lemészárlásához és feláldozásához vezetett; Aphrodité és Dionüszosz szolgálatában pedig a házasság és a szaporodás gyűlöletéhez. Éppen nem véletlen, hogy pont abban a Kisázsiában, ahonnan ezek a kultuszok származnak, merültek fel később életellenes aszkézisükkel a manicheus és montanista mozgalmak. Missziós élete folyamán sehol sem kellett Pál apostolnak úgy küzdenie ezek ellen a veszélyes törekvések ellen, mint Korintusban.

Mint A korintusiaknak írt első levélből (2, 3) következik, Pál meglehetősen levert és kedvetlen volt, amikor odaérkezett. Az athéni sikertelenség még úgy furdalta, mint egy tövis az ember testében. Mindnyájan hús-vér teremtmények vagyunk, függünk vérmérséklettől és hangulattól. Miért ne lett volna Pál is ilyen? Hiszen maga az Isten Fia is emberségében alá volt vetve a levertség és a lelkesülés ilyen hangulatainak. Pál, mióta Krisztusban élt, a legboldogabb ember volt, aki valaha is létezett. Zsoltárokat és himnuszokat tudott énekelni még a börtönben is.[51] De időnként őt is, mint minden szentet, hatalmukba kerítették a mélységes levertség időszakai. Senki, aki látta, hogy az az idegen ott jár a zsidónegyedben, nem sejthette, hogy a jövőben a város történelmi jelentősége attól a ténytől függött, hogy ez a szegény, szállást kereső sátorkészítő ma bevonult Korintusba. Nem sejtette *Aquila* és *Priszcilla* sem, a korintusi szőnyegbazárban dolgozó sátorkészítő házaspár, akikkel Pál véletlenül elegyedett beszélgetésbe, vagy akik üzletének az ajtaján munkát keresve találomra bekopogtatott, hogy ezzel a perccel bekerül a nevük az egyháztörténelem évkönyveibe, sőt az élet könyveibe is. A bíborkészítő ipart csakúgy, mint a szőnyeg- és sátorszövést keletről ültették át ide. Aquila keleti vendégszeretettel nyitott ajtót az idegennek, amikor egy szállást kereső fajtestvért látott maga előtt, és bemutatta feleségének, Priszkának. Megtiszteltetésnek vették, hogy egy törvénytanítót munkatársnak fogadhattak föl, és szállást adhattak neki. Ezzel a legszebb és legtermékenyebb barátságok egyike indult el Pál és az ifjú egyház életében. Az a felfedezése volt a legmeglepőbb, hogy Aquila és Priszcilla már keresztények voltak. Ez minden bizonnyal következik abból, hogy Pál ezt a házaspárt nem említi a tőle Korintusban megkereszteltek között (1 Kor 1, 14). Keresztény család Korintusban! Istennek e rendelésén érzett hálás öröm mindenütt kicsen-

dül szavaiból, valahányszor leveleiben róluk megemlékezik. Nem csoda, hogy akik talán egyedül voltak keresztények a városban, szorosan összekapcsolódtak, lakást, munkát és megélhetést egymással megosztottak.

Az új barátság több szempontból is áldásos volt Pál részére. Figyelmét nyugat felé irányította, és Rómát még erősebben a látókörébe vonta. Az a messzi szemhatár, amelyet ez a világváros feltárt előtte, olyan volt, mintha Végtelent szomjazó szelleme részére készült volna. Az új vendéglátók élete rendkívül mozgalmas és kalandos volt. Aquila a Feketetenger mellett, Pontoszban született, Rómában telepedett le, és ott folytatta sátorkészítő mesterségét; ezt az ókorban, amikor minden utazónak szüksége volt sátorra, sok esetben gyáriparszerűen űzték. Valószínűleg Rómában ismerkedett meg a feleségével. Pál Priszkának szereti nevezni, Lukács pedig Priszcillának. Neve előkerül a Priscilla-katakombákban, a Gens Acilia sírboltjában, és valószínűleg ennek az előkelő nemzetségnek egyik fölszabadított rabszolganőjére utal. Ramsay azon a véleményen van, hogy Priszka magasabb rangú volt, mint a férje, tekintélyes római nő, korábban prozelita, aki feleségül ment a vagyonos zsidó kereskedőhöz. Úgy látszik, hogy mindketten a képzettségnek nem közönséges mértékével rendelkeztek, amint ez Pállal és a nagyműveltségű Apollóval folytatott bizalmas érintkezésükből következik. Úgy látszik, Priszka volt a ház vezető szelleme. Hat eset közül az ő neve négy alkalommal szerepel az első helyen. A kereszténység vezető női egyéniségeinek egyike lett. Nem nyert egyetlen asszony sem, akik igehirdetésében támogatták az apostolt, hozzá hasonló dicséretet (Róm 16, 3). Esténként, a szövőszék mellett végzett munka után mesélniük kellett az apostolnak Rómáról, vágyainak célpontjáról. Elmondták, hogy a római gettóban — Suetonius szerint (Claudius 25) „egy bizonyos Chrésztosz (= Krisztus?) felbujtására" — kitört zsidózendülés következtében Claudius császár rendeletére — amelyet egyébként hamarosan visszavontak — legutóbb el kellett hagyniuk Rómát (Kr. u. 49-ben). Ennek a házaspárnak az élete nagyon jellemző a birodalom területén élő ekkori diaszpora-zsidók nyugtalan vándoréletére. Kettejükkel később Efezusban találkozunk, azután újra Rómában és végül még egyszer Efezusban. Ilyen vándorélet mellett nem vergődhettek valami jólétre. Úgy látszik, csak Rómában virradtak rájuk megint jobb napok; az Aventinuson levő házukat ugyanis ott tudták mint istentiszteleti helyiséget a testvéreknek rendelkezésére bocsátani (Róm 16, 3—5).

A keresztény barátság vigaszán túl még a szövőszéken és az Isten országáért végzett közös *munka* is összekapcsolta Pált Aquliával. Aquila

műhelye a szőnyegbazárban levő, az utca felé nyitott helyiség volt[50]. Itt ült Pál szállásadójával együtt a szövőszék mellett egész nap, és „istenes gondolatokat szőtt szövőszéke szálaiba" (Gerok). Sátorlappal a térdén beszélt a többi segédnek meg a kíváncsi látogatóknak, akik a nyitott ajtóban megálltak, mindazokról a nagyszerű dolgokról, amelyek lelkét hevítették. Ha Cicero tanúja lett volna ilyen áhítatos óráknak, minden bizonnyal megváltoztatta volna véleményét, hogy az iparosműhelyben nem lehet az ember tisztességes. A kézműves munkáról vallott mai keresztény felfogásunk szerint azt hihetnők, hogy az apostolnak ez az önzetlen életformája még csak könnyebben nyitott utat az evangéliumnak. De ebben az esetben nem vetünk számot az antik ember érzésvilágával. Görögországban még mindig éreztette utóhatását a klasszikus idők arisztokratikus felfogása, amely minden kézművestől, még a szobrászoktól és a művészektől is, megvonta a polgári megbecsülést, mert nézetük szerint a kézműves foglalkozás a maga alantas szolgálataival lenyomja a lelket, és nem engedi, hogy felébredjen benne az érzék az eszmények iránt. Maga Plutarkhosz is kevés megbecsüléssel szólt olyan művészekről, mint Pheidiasz és Arkhilokhosz (Periklész 2)[54]. Olyan időben, amely a szégyen és a társadalmi csökkentértékűség bélyegét sütötte a munkára, az ő példája valami teljességgel új dolog volt, és jó ideig tartott, amíg ez a keresztény felfogás érvényre jutott. Egyébként az apostolnak ezek a szociális eszméi zsidó múltjával függtek össze. Amint a zsidóság csak rendkívül enyhített formában ismerte a rabszolgaságot, úgy az Ószövetség is a társadalmi megbecsülés légkörét teremtette meg a zsidó dolgozó körül. Pálnál ennek a társadalmi megbecsülésnek még egy mélyebb vallási háttere is volt, nevezetesen az a felfogása, hogy az ember a Szentlélek temploma, valamint az, hogy Krisztusban mindnyájan lelki, természetfeletti értelemben rokonok és testvérek. „Aki megveti, testvérét, nem embert, hanem Istent veti meg."

Korintusnak gazdag *zsidó kolóniája* is volt, és ez a Rómából való legutóbbi odavándorlás révén még gyarapodott is. A korintusi ásatások alkalmával fölleltek egy márványba vésett feliratot, amely valamikor egy zsinagóga bejárati ajtaja fölött volt elhelyezve, talán épp ama zsinagóga utódjának az ajtaja fölött, amelyben Pál mostantól fogva szombatonként szólásra jelentkezett. Itt nemcsak hitükhöz szigorúan ragaszkodó zsidókat talált, hanem néhány zsidókeresztényt is, akiket Rómából kiutasítottak, továbbá pogány görögöket is, akik a „város bűnös életéből Izrael szent vallásához menekültek"[50]. Pál az athéni sikertelenségtől egy kissé lehangolva, kezdetben meglehetősen tartózkodó volt az új környezetben.

Felszólalásaival mindenekelőtt a talajt kívánta előkészíteni, amennyiben a prófétákból egy szenvedő Megváltó gondolatát emelte ki, és a Jézus nevet csak egészen alkalomszerűen „szőtte be". Tehát nagy óvatossággal úgy vetette meg az alapot, mint egy építész, aki először a talaj teherbíró képességét vizsgálja meg, és a fundamentumot rakja le (1 Kor 3, 10). Missziós tevékenységét a testi munka is erősen hátráltatta.

Egyik nap azonban megállt a szövőszék. Megérkezett Macedóniából *Szilás* és *Timóteus;* pénzbeli segítséget és jó híreket hoztak magukkal Tesszalonikából. Gondolhatjuk, hogy kinek volt ebben fő része: a tesszalonikai Jázonnak és a filippi Lídiának. Pál az érzelmek embere volt. Egész lélekkel részt tudott venni közösségeinek sorsában, állandóan velük és bennük élt és szenvedett, misztikus kapcsolatban állt velük. Ezért aztán most fölelevenedett, miután a gondot és a bizonytalanságot levették a válláról. Nyíltsága, tettereje és lelkesedése határtalan volt. Ez mindjárt a legközelebbi zsinagógai beszédén meglátszott. Az előkészítő prédikációk után most teljes támadásba lendült, áttért a Jézusról, a megfeszítettről és a feltámadottról, valamint a világítéletre visszatérő Messiásról szóló nyílt evangéliumra. Tekintélyes zsidók és prozeliták hosszasan beszéltek vele az istentisztelet után, és otthon is oktattatták magukat vele. *Sztefanász*, a gazdag prozelita és egész családja voltak az első nagy siker. Szerette Sztefanászt „Achaia első termésének" (1 Kor 16, 15) nevezni. Ebben az is kifejezésre jutott, hogy a főváros egyházközségének az volt a feladata, hogy „Achaia egész területén képviselje Jézus örömhírét. Pál úgy látja, hogy Krisztus nagy aratása érik be az egész tartományban"[42]. Két másik tekintélyes férfi is követte az elsők példáját: *Fortunátusz* és *Achaikusz*. Pál ezért eltért eddigi gyakorlatától, és maga szolgáltatta ki a keresztséget. Megható ünnepség lehetett, amikor Pál, Szilás, Timóteus, az Aquila és Priszcilla házaspár a jelöltekkel kivonultak a Leuka (Fehér) patakhoz, és ott a piniák árnyékában rövid beszédek, hitvallás, hűségfogadalom és zsoltáréneklés közben végrehajtották a szent cselekményt. A következő *Ticiusz Jusztusz* volt, a zsinagóga mellett álló nagy ház tulajdonosa, a római kolónia tagja (colonus); őáltala Pál a művelt római körökkel került kapcsolatba. Lehetséges, hogy a Titiusok közismert fazekascsaládjához tartozott, akiknek a kerámiái az egész világra eljutottak (Sztrabón)[74].

A zsinagóga gyanút fogott. A gazdag zsidó nagykereskedők és pénzemberek nemzeti büszkeségből nem tűrhették, hogy ez az idegen vallásos nyugalmukat megzavarja, tekintélyüket aláássa azzal az ártalmas tanítással, hogy nemzetük minden büszke reménye, az évezredes kiváltságok egy

a szégyen keresztjén rabszolgahalált halt Messiással véget értek. A legközelebbi szombaton aztán kitört a vihar. A jelenet olyan volt, mint annak idején a piszidiai Antiókheiában és Tesszalonikában. A választóvonalat is azonos módon húzta meg az apostol. Mozdulatlanul állt a szónoki emelvényen. Amikor az ellenség fáradtra kiabálta magát, nagyszerű szimbolikus mozdulatot tett, amely tévedhetetlen hatást gyakorol a keleti ember lelkére, és amely Keleten még ma is szokásos. Feléjük rázta ruhájáról a port, ezzel mintegy minden felelősséget elhárítva magáról[50], és odakiáltotta a tömegbe: „Véretek szálljon a fejetekre! Én ártatlan vagyok. Mostantól a pogányokhoz fordulok." A kiközösítés egyik fajtája volt ez, az első, amelyet Pál alkalmazott, és amellyel megelőzte a zsinagóga átkát.

Nyugodtan, mint egykor Mestere, vonul Pál, barátaitól körülvéve az őrjöngő, öklét rázó tömegen át. Kint Ticiusz Jusztusz lép hozzá, és fölajánlja házát a közösségi összejövetelek számára. Pál örömmel fogadja. Megtörténik a szellemek különválása, a hasadás a zsidó közösségben. Az egyik rész visszamegy a zsinagógába, a másik rész Pált követi Ticiusznak szomszédos házába, ahol a belső oszlopcsarnokban folytatja tevékenységét. Egyik-másik ingadozik, és később még beoson. Az elkülönülés megtörtént, létrejött az első pogányokból lett keresztény egyház Korintusban.

33. Maranatha!

Pál apostol részére a vasárnapok voltak a legmunkásabb és legfelemelőbb napok Korintusban. Itt találkozunk az Újszövetségben a *keresztény vasárnap* első nyomaival (1 Kor 16, 2). A korai keresztény istentisztelet kezdeteit homály fedi. De az apostolnak a korintusi karizmatikus jellegű életre vonatkozó fejtegetései és nyílt őszintesége, amellyel a lábra kapott visszásságokat megrója, kissé föllebbenti előttünk azt a fátylat, amely az ősegyház e leggyengédebb titkát takarja. Ha ehhez még hozzávesszük a tróaszi vasárnapi istentiszteletről szóló értesítést, a Didakhé adatait, amelyet a Pált követő első emberöltő idején állítottak össze, továbbá Pliniusnak Bithüniából Traianus császárhoz intézett levelét a második század elejéről, akkor valamelyest kikerekedik a kép. A fejlődés akkor lassan haladt előre, s így néhány, a későbbi időből való adatot visszahelyezhetünk az apostoli időkbe. Pliniusnak a keresztény szolgálólányok kihallgatásáról készült jelentése alapján „stato die", a kijelölt napon, azaz vasárnap két egymástól eltérő istentisztelet különböztethető

meg. Az elsőt „ante lucem", napkelte előtt, a másikat később, talán ugyanannak a napnak az estéjén tartották. Az elsőn egy „carmen Christo quasi Deo", tehát Krisztus istenségéhez szóló kultikus éneket énekeltek „secum invicem", azaz váltakozva, karban, a másikon a keresztények „cibum promiscuum tamen et innoxium" vettek magukhoz. E kettős kifejezés, úgy látszik, kettős étkezést jelez: a keresztény szeretetlakomát és az eukharisztikus áldozati lakomát. Ehhez járul még egy harmadik adat: A reggeli istentisztelet alkalmával a keresztények „sacramento" kötelezték magukat a keresztény erkölcs szigorú megtartására. Nem biztos, hogy a keresztségi fogadalomról van-e itt szó. Lehet az is, hogy egyfajta nyilvános bűnvallomás értendő rajta, amint ezt a Didakhé a 14. szakaszban kifejezetten megemlíti: „Gyűljetek össze az Úr napján, törjétek meg a kenyeret, és adjatok hálát, miután előbb bevallottátok vétkeiteket!" Hogy Korintusban is feltételezhetünk-e már akkor két különböző istentiszteleti időt, az nem biztos.

Ha a keresztény igeliturgia mintaképeit keressük, nem kell a beszédekkel, litániákkal színezett *pogány* istentiszteletekre visszamennünk, amilyeneket a kutatás Iszisz, Attisz, Kübelé, Mithrasz és a püthagoreusi szekták kultuszával kapcsolatban megállapított; tökéletesen elegendő mint mintakép a *zsinagógai istentisztelet*, amely imádságok, énekek, olvasmányok és beszédek szigorúan megállapított rendjére épült. Az apostol ezeket a felolvasásokat bizonyára a próféták messiási szövegeire korlátozta. Egyre inkább Jézus életéről szóló elbeszélések és az Úr feljegyzett beszédei és kijelentései, amelyek lassankint szilárd formát öltöttek, kerültek a középpontba. Ebben az időben, amelyben éppen járunk, kezdte el Pál a jeruzsálemi Szünedrion mintájára, amely saját futárszolgálatot és rendszeres levélbeli kapcsolatot tartott fenn a világ minden zsinagógájával, a maga közösségeit is levélbeli érintkezéssel egyre szorosabban magához kötni és egymáshoz fűzni. Ezek a levelek közösségről közösségre vándoroltak, lemásolták, az istentiszteleten felolvasták, az irattárba tették őket, és lassan-lassan a szentiratok méltóságára emelkedtek.

Az olvasmányok után Pál prédikált. Az ő keresztény felismeréseinek mélyeiből hol ezt, hol azt a pontot emelte ki. Először a keresztény élet legelemibb kérdéseire (1 Kor 3, 2) szorítkozott, szónoki pompáról és cicomáról lemondott, hadd hasson a maga teljes fölségében csak a tanítás. Megtanulta, hogy ennek a bájdús filozófiai fecsegéssel túltelített népnek a kereszt teljes félelmetes valóságát (1 Kor 2, 2) és a keresztény élet egyszerű komolyságát kell odaállítani. Az apostol szemében *Krisztus halála* elválaszthatatlan volt a feltámadástól, anélkül befejezetlen mű volna. Pál a

feltámadást elsősorban mint az üdvösség tényét és a megváltó halál megkoronázását mutatta be. Az Egyház Pál részére nem csupán, mondjuk, őre volt egy történelmi igazságnak; ebben az esetben a kereszténység csak történelemoktatás lenne. Ellenkezőleg: az *üdvösség tényei*nek történeti központi igazsága neki az a lángoló kapu, amelyen keresztül Krisztussal a dicsőségbe megyünk be. Cifrázatlan beszéde a mögötte álló személyiségből sugárzó erő révén magával ragadó, meggyőző hatást fejtett ki. De Krisztusért való lelkesedése lendületében a legmagasztosabb hangokat is meg tudta ütni, amelyek valaha is felcsendültek emberi nyelven. Gondoljunk csak a szeretet himnuszára az 1 Kor 13. fejezetében. Az emberszív érzelemvilágának olyan gyógyulását és megdicsőülését érte el itt, amire nem létezett semmiféle indítás az egész antik irodalomban. Nem utolsó sorban ebben áll az apostol páratlan nagysága és a kereszténység életmegújító kulturális ereje.

Egy ilyen páli istentisztelet nagyon mozgalmas képet mutathatott Korintusban. Mert ami az elragadó erőt legfőképp kölcsönözte neki, az a Szentlélek érezhető jelenléte volt, „a lélek és az erő bizonysága". Ami manapság már csak ritkán és egyes esetekben fordul elő a szentek életében, akkor az napirenden volt: hirtelen megvilágosítások, sugalmazások, elragadtatások, a jövendölés adománya, a szív titkainak felismerése, a szellemek megkülönböztetése, nyelveken szólás és beteggyógyítások. Szent Márk azzal az utalással fejezte be evangéliumát, hogy Jézus övéinek rendkívüli jeleket és csodákat ígért. Ezek az adományok, amelyekben egy természetes képesség emelkedett fel, alakult ki és lépett az Egyház szolgálatába, vagy törte át a dolgok természetes lefolyásának szokásos rendjét, három különböző lelki területhez tartoztak: a megismerő képességhez (jövendölés, bölcs beszéd, a szellemek megkülönböztetése, a szívek ismerete), az akaraterőhöz (csodák, beteggyógyítások, hősies hit) és a nyelvi kifejezőképességhez (nyelvek beszélése, a tanítás adománya, zsoltár- és himnuszköltés). Ezek olyan lelki gazdagságot képeztek, amelyben a páli közösségek erejüket, vigasztalásukat, a kívülállókra gyakorolt vonzó hatásukat tapasztalták meg. Pál kifejezetten emlékeztette korintusi híveit arra az ellentétre, amely „korábbi néma pogányságuk – ennek istenképei hallgató bálványok, templomai süket csarnokok voltak (1 Kor 12, 2) – és a megnyilatkozások ama túláradó bősége között fennáll, amelyeket most összejöveteleiken tapasztaltak"[16].

Ezek a korintusi istentiszteletek tehát nem voltak merev, a lendületet és az egyes ember tevékeny részvételét nélkülöző összejövetelek. A görögök rendkívül muzikális, igen kifinomult ritmusérzékű nép voltak. Az éneket

kedvelő apostoli idők számára már Pál tömör programot adott: „Egymás közt énekeljetek zsoltárt, himnuszt és szent énekeket! Énekeljetek és ujjongjatok az Úrnak – de óva őket a merő esztétikai élvezettől, mintegy figyelmeztetésképpen – szívből!" (Ef 5, 19–20; 1 Kor 14, 26.) Pál a zsoltáréneklés különleges adományát is emlegeti (1 Kor 14, 26), máskor pedig emellett még himnuszokat és ódákat (Ef 5, 19). Itt bizonnyal frissen költött, az ájtatosság ünnepélyes hangulatából fakadó énekre gondol, az ószövetségi canticumokhoz hasonlókra, amelyek a bibliai személy mindenkori helyzetéből és lelkiállapotából születtek. A boldogságos Szűznek, Zakariásnak és Simeonnak az evangéliumokban áthagyományozott dicsőítő énekén, valamint a jeruzsálemi közösségnek Péter fogsága idején imádkozott istendicséretén kívül csak egyes töredékek maradtak ránk a páli levelekben (Ef 5, 14; 1 Tim 3, 16; 2 Tim 2, 11).

Az ilyen először tán csak családi körben költött és énekelt himnuszok azután behatoltak a liturgikus összejövetelekbe is. Ha néha lírai vagy himnikus részekkel találkozunk a levelekben, valamint az evangéliumokban is, meg kell gondolnunk, hogy az antik szónok és költő egyúttal szavainak zeneszerzője is volt. A szöveget zenei ritmusban fogalmazták és recitálva adták elő fuvola, citera, lant, hárfa és más húroshangszer kíséretében. „Az antik zene mindenestől szolgálója volt a szónak. A művészi próza is énekmódra került előadásra, körülbelül mint a gregorián dallamok."[54] Nekünk hideg északiaknak fogalmunk sincs a görögök ritmusérzékéről, amely később a római retorikába is behatolt. Ismeretes, hogy Gracchus politikai beszédeihez fuvolást alkalmazott, aki megadta neki a pillanatnyilag szükséges hangmagasságot, vagy bizonyos patetikus részeket játékával kísért (G. Pietzsch). Ókori írók, vázaképek és reliefek szemléletes képet nyújtanak a zenének és az éneknek az antik istentiszteletben játszott fontos szerepéről. A zenének az volt a célja, hogy erőszakkal odavarázsolja az istenséget vagy elűzze a gonosz démonokat. Ezzel szemben a kereszténységben vallásos érzelmek fölkeltésére és elmélyítésére szolgált. Ezt bizonyítja a katakombák művészetében Krisztusnak Orpheuszként való gyakori ábrázolása (Dr. J. Quasten, Klerusblatt 1938. júl. 6.). Megalapozott lehet tehát az a feltevésünk, hogy az ilyen lírai helyeket Pál leveleiben és az evangéliumokban, mint pl. az Úr ujjongó énekét: „Áldalak téged, Atyám!" nem olyanféleképpen olvasták fel, mint nálunk, zenei dallam nélkül, hanem a gregorián dallamok módjára adták elő. Ha Szent Ágoston azt meséli, hogy Milánóban a közösség karéneke egészen magával ragadta és könnyekig meghatotta, akkor az nem lehetett unalmas, kedvetlen ének. „Az antik drámában

a kar jelentette a tiszta természet eszményi hangját, amely ment volt az alantas szenvedélyek zűrzavarától. A cselekmény fölött álló reflexió volt."[54] Így a kar a korakeresztény istentiszteleten sem volt az énekesek tetszőleges gyülekezete, mint a mi templomi kórusainkban, hanem szoros szerkezetű kollektív személyiség, hol az istenszerető keresztény lélek hangja, hol az egész Ecclesia, Krisztus jegyese, hol Krisztus hangja, amely minden más hang fölé emelkedik. Férfiak és nők, áldozópap és nép görög kórus módjára válaszolgattak egymásnak, de milyen új hanglejtéssel, a szívnek milyen igazi túláradásával! Ennek az imádságnak és éneknek misztikus hangja azonos volt a felszabadultságnak és a hálás bizalomnak azzal a kifejezésével, amely az egybegyűltek arcán ragyogott.

Másképp kell elgondolnunk az istentisztelet alkalmával való *szentírás-olvasást* is, mint napjainkban. Az antik ember – mondja egy helyütt Nietzsche – egyáltalán sose olvasott pusztán a szemével, halkan, csak úgy önmagának; ő hangos szóval felolvasott magamagának valamit, ami azt jelenti: mindazokkal a hullámzásokkal, hajlításokkal, a hang átcsapásával és a tempó váltogatásával, amelyekben az antik nyilvános élet örömét lelte. A kimondott szó a görögöknél hallatlan hatalom volt, olyan hatalom, amilyent el sem tudunk képzelni. „A jó felolvasásra még díjakat is tűztek ki."[54] Az Egyház is kialakított hivatalai között egy lectorátust, felolvasói tisztséget.

Feltűnő jellegzetességet adott a korintusi istentiszteleti életnek a *nő* erőteljes *előtérbe kerülése*. A zsidóknál a nő nagyon háttérbe volt szorítva az istentiszteleten, a karzaton vagy az oldalhelyiségekben ült. Arra sem törekedtek, hogy leányoknak megtanítsák a törvényt. Így értjük meg azt a hálás hódolatot, amellyel a nők Jézushoz vonzódtak. Ők is megváltójuknak érezték, minthogy a lelkükért fáradt. Mária Jézus lábainál Betániában, a Jézus lábát megkenő bűnös nő, a szamariai asszony Jákob kútjánál: ezek a képek jellemzik a nő új helyzetét a kereszténységben, hirdetnek új lelki tavaszt a női világ számára. De tulajdonképpeni nőkérdés Keleten nem volt; a nő elégedett volt szerény sorsával. Egészen más volt azonban a helyzet a szabadságszerető Görögországban. Itt a nő a maga háremlétét egyre nehezebbnek érezte. Goethe Iphigeniája mondja:

Az istenekkel nem veszekszem én:
de a szegény nő dolga oly keserves!
(Babits Mihály fordítása.)

Amikor Görögország római provincia lett, a római nő szabadsága befolyásolta a görög nők magatartását is[54]. A külföldi vallások kedveztek a görög nő eme ébredő szabadságvágyának. Egy ősrégi Iszisz-szöveg, amelyet bizonyára az Iszisz-istentiszteleteken használtak, így szólítja meg az istennőt: „Ugyanazt a hatalmat adtad az asszonyoknak, mint a férfiaknak."[29]

Így Iszisz, aki mint „egyetemes istennő" egyenest rajongó tiszteletet élvezett, lett a nőmozgalom védnöke. A korszellem akkor különösen kedvezett a női befolyásnak. Rómában a nők emancipációja a császári időkben érte el tetőpontját. Befolyásuk a vallási életben is erősen érezhető lett. Múló vallási hangulataik divatot teremtettek. A szentimentális érzelmi beütésű keleti titkos kultuszok elterjedése teljesen érthetetlen volna az élet egyre fokozódó elnőiesedése nélkül. Egy bizonyos szeretetigény, rajongó misztikus hajlam, az anyaság ősi ösztönei, amelyeket egy züllött kor házasság- és gyermekellenes törekvései nem elégítettek ki, mindez olyan légkört teremtett, amelyben buján tenyésztek a keleti kultuszok. Titkos ünnepeiken fontos hivatalokat töltöttek be nők. Pál jól tudta ezt, és számolt is ezzel az áramlattal (17. j.).

Második missziós útja óta, miután görög földre lépett, azt látjuk, hogy egyre erősebben előtérbe kerül a nő. Ez már Filippiben feltűnt. Tekintélyes patríciusasszonyok Tesszalonikában is értékes támaszai voltak az egyháznak, és Athénban az areiopagitész mellett egy Damarisz működött. Különösen tevékenyek voltak a *korintusi asszonyok*. E korintusi nők legfeltűnőbb vonása odaadásuk és az a merészség volt, amellyel az istentiszteleten fontos szerepeket sajátítottak ki maguknak. Minthogy néhányan közülük a prófétálás adományát bírták, Pál nem némította el őket, híven ama szavaihoz: „A Lelket ki ne oltsátok! A prófétálást meg ne vessétek!" Csak amikor néhányan elkezdték az istentiszteleten levetni a szokásos fátylat, női alárendeltségüknek ezt a jelét, akkor mondott határozott nemet[29].

Az igeliturgia után közösségi vacsorához ült a gyülekezet. *Agapé*nak vagy szeretetlakomának nevezték. Ezek az agapék a korakeresztény közösségi szellem legmeghatóbb találmányainak egyike voltak. Nehéz megmondani, hogy miben volt a példaképük: a zsidó szombati lakomában-e, amelyet az evangéliumokból ismerünk, vagy pedig a görög baráti szövetségekben (eranosz, thiaszosz), amelyek közösségi lakomáikkal (szümposzion, szüsszitia) a szerencse kirekesztettjei részére egy bizonyos kárpótlást jelentettek a magasabb osztályok társadalmi életének elvesztéséért.

Lehet, hogy a keresztény agapé résztvevői között sokan voltak olyanok, akik korábban ilyen pogány kultuszszövetségek (collegia) tagjai voltak. Nagyszerű alkalom nyílt itt a keresztényeknek arra, hogy a törvény szempontjából kifogástalan formában egymás között társadalmi kapcsolatot létesítsenek. És mivé fejlesztette a kereszténység ezt a szokást! Ez volt az Egyháznak kifelé látható szervezete apró sejtekben és helyi csoportokban, ezek a mi plébániai közösségeink előfutárai. Ne csodálkozzunk, hogy a szeretetnek ez a zseniális találmánya oly gyakran visszatér a katakombák képein: egyszer az eukharisztikus lakomával kapcsolatban, máskor pedig az üdvözültek mennyei lakomájának szimbólumaként. Néha még egybefolynak pogány és keresztény motívumok. De Rossi és Wilpert katakombakutatók nyilvánosságra hoztak ilyen korai keresztény asztaltársaságábrázolásokat. Öt-hat személy, olykor gyermekekkel együtt, vesz körül egy asztalt, keresztény asszonyok és lányok pedig felszolgálnak. „Agapé, keverj bort nekünk!" – kiált az egyik. „Iréné, hozz forró vizet!" – szól a másik. Így volt Korintusban is. Pillanatok alatt odahoztak kis asztalokat, patkó alakban vagy félkörben állították fel őket. Itt testvéri egyetértésben ült a szegény rabszolga és rabszolganő, akiket otthon gyakran szidalmaztak, vertek, a város vagyonkezelője, Erasztusz, a zsinagóga egykori elöljárója, Kriszpusz meg a gazdag Ticiusz Jusztus mellett, és derűs, szeretetreméltó asszonyok szolgálták ki őket, akik mint az „Agapé" (szeretet) és az „Iréné" (béke) megtestesítői sürögtek az asztalok körül. A legidősebbek egyike ült mindig minden asztaltársaság közepén, amint szintén a katakombaképeken látjuk. Kisebb kellékeket, mint meleg és hideg vizet, olajbogyót, szardíniát, tányérokat, csészéket a házigazda adott. A házigazda, egy diákonus vagy egy preszbiter mondta az ételek fölött az asztali áldást, ahogy az apostolok idejéből ránk hagyományozódott: „Áldott légy, Urunk, Istenünk, mindenség királya, aki teszed, hogy a föld kenyeret teremjen..., aki a termőföld és a szőlőtő gyümölcsét teremted!" Hogy milyen liturgikus-vallási keretük volt ezeknek az agapéknak a kultikus ünnepen belül, már nem tudjuk, de valami kultikus hímporuk kellett, hogy legyen nekik[63]. Úgy tűnik, hogy hamarosan az „eucharistia lucernaris" éjszakai fényistentiszteleteinek adtak helyet.

A szeretetlakoma után eltávoztak azok, akik még nem voltak megkeresztelve, a többiek pedig fölmentek az *eukharisztikus lakomá*ra a felső terembe, amely a keleti házakban az egyik felső emeletet alkotta, és amelyet ünnepi fogadásokra használtak. Magas, szellős építésű volt, és ablakokkal volt ellátva. Számos mécsest gyújtottak meg (ApCsel 20, 8). Férfiak és nők közös bűnvallomást tettek az apostol kezébe, a legnagyobb rend-

ben az áldozati asztalhoz léptek, és lerakták búzaliszttel, szőlővel, tömjénnel, a szent lámpásokba szánt olajjal, tiszta búzakenyérrel és az Iszthmosz kertjeiből meg Argoszból hozott borral telt kosárkáikat; ezalatt váltakozó énekben felcsendült a Kürie eleiszon. Ama kenyér és bor egy részét Pál vette a kezébe, és megkezdte azoknak az elemeknek a megszentelését, amelyek ősidőktől fogva az emberiség legegyszerűbb, legelőkelőbb és legtisztább lakomáját alkották, és ott nyugodtak Krisztus kezében is. A váltakozó ének ihletett felkiáltás hangnemében alakult egyfajta ünnepélyes párbeszéddé Pál és a jelenlevők között: „Emeljétek fel szíveteket!" – „Fölemeltük az Úrhoz!" – „Adjunk hálát Urunknak Istenünknek!" – „Méltó és igazságos." Pál ezután ünnepi hanglejtéssel elmondta az utolsó vacsora történetét, amint azt az Úrtól vette a jeruzsálemi anyaegyház közvetítésével. „Azon az éjszakán, amikor az Úr Jézus elárultatott..." (1 Kor 11, 23). A közösség ráfelelte: „Köszönetet mondunk neked, Atyánk, Dávid szolgád szent szőlőtőkéjéért (= Krisztus véréért; homályos hely a Didakhéban), amit megismertettél velünk Jézus, a te szolgád által. Hódolat legyen neked mindörökké! Amint ez a kenyér szét volt szórva a hegyeken, és összegyűjtve eggyé lett, engedd, hogy egyházad is úgy gyűljön össze a föld határairól országodba. Mert tied a dicsőség és az erő Jézus Krisztus által mindörökké" (Didakhé 9. fej.).

Egymás után léptek oda a hívek, hogy apostoluk kezéből vegyék át a konszekrált búzakenyér darabkáit, és igyanak az odanyújtott kehelyből; könnyed ölelés és békecsók után hátraléptek. A férfiak megcsókolták egymást, és a nők hasonlóképpen. Miközben a szent lakoma maradványait elvitték azoknak, akik esetleg betegek voltak, az örvendezés a tetőpontját egy hálaadó himnusz éneklésében érte el; az egész ünnepség erről kapta a nevét (eukharisztia). Ez a Didakhé szerint az Úr újraeljöveteléért sóvárgó kiáltással végződött: „Emlékezzél meg, Uram, egyházadról, szabadítsd meg minden rossztól, és tedd tökéletessé szeretetedben. Gyűjtsd azt, a megszenteltet mind a négy égtájról országodba, amelyet neki készítettél. Mert tiéd az erő és a dicsőség mindörökké. Jöjjön a kegyelem, múljon el a világ! Hozsanna Dávid Istenének! Aki szent, lépjen ide; aki nem, tartson bűnbánatot! Maranatha! Amen!" (Didakhé 10. fej.) A „maranatha" kettős értelmű volt, és jelenthette ezt: „Az Úr eljött", vagy ahogy az Apokalipszis fordítja: „Jöjj el, Uram!"

Így gyülekezett a közösség mint „test" az „Úr" mint a feje köré. Mindig így áll az istentiszteletre összejött közösség az apostol lelki szeme előtt, ha imádkozik érte, ha ír neki, ha Isten háza építéséről beszél. „A közösségi istentiszteletben fejlődött ki a hívekben egységük és páratlan

zártságuk tudata. Napközben szét voltak szórva a mindennapi élet foglalkozásaiban, rabszolgaszobákban, kenyérdagasztó teknők mellett, a bazárban, elszigetelten, idegen világban, olykor kitéve csúfolódásnak, de esténként összegyülekeztek a közös szent lakomára. Itt élményszerűen megtapasztalták a közösség csodáját, a közös hitért, közös reményért való lelkesedés tüzét, itt lángolt fel a lélek, és körülvette őket a csodák világával. És a lelkesedésnek e fölött az egész hullámverése fölött trónol erejével az Úr Jézus mint közösségének feje lélegzetelállító megfoghatóságban, bizonyosságban és jelenlétének közvetlenségében. Jézus a vendéglátó, aki köré a közösség gyülekezik."[5] Ez a vacsora bensőségesebben köti össze a közösséget egymással és Jézussal, mint az egyiptomi Szerapisz követőit, akik „Szerapisz asztalá"-hoz járulnak, amint ez az akkori időkből való levelekben olvasható.

34. Incipit Novum Testamentum!
(A tesszalonikaiaknak írt első levél).

Az a nap, amelyen Szilás és Timóteus Korintusba érkezett, boldog nap volt az apostol életében. Pál missziós munkájában nem volt szívesen egyedül. Nem volt érzéketlen aszkéta, hanem hús-vér ember, és szüksége volt az együttérzésre, részvétre és emberi vigasztalásra. Amint a két jövevény árnyéka megjelent a műhelyének ajtajában, az öröm ragyogó sugara suhant át az arcán. Viharos ölelkezés következett. A szövőszék orsója a láncban csüngött egész nap, és a beszámoló nem akart véget érni. Este az olajmécses pislákoló fénye mellett Pál késő éjszakáig együtt ült két barátjával. „Nos, Timóteus – kezdte – hogy állnak a dolgok Tesszalonikában?" Timóteus csak a legjobb bizonyítványt állíthatta ki a tesszalonikaiakról. „Hithűségük rendületlen. Pontosan úgy történt minden, ahogy előre megmondtad. De fényesen kiálltak minden üldözést. Összetartásuk, testvéri szeretetük igen mély benyomást tett a pogányokra egész Macedóniában. Jó emlékezetükben tartanak téged, nagyon ragaszkodnak hozzád, és viszontlátásra vágyódnak (1, 8; 3, 4–6). Semmit sem hisznek el a rágalmakból, amelyeket rólad terjesztettek, hogy csaló, nagyravágyó, hízelgő vagy, telve kapzsisággal és pénzéhséggel. Ottani, napról-napra munkában töltött kemény életed szétrombolta mindezeket a galád hazugságokat" (2, 3–10). Pál végtelenül boldog volt. „Persze némi árnyfolt azért akad a képen... És sajnos közösségünkben a halál is aratott. A legutóbbi vihar alkalmával néhány derék halász a vízbe fúlt. Ez a haláleset

megrendítő hatással volt. A családok tanácstalanok, és folyton csak azt kérdik: ‚Mi lesz most a halottainkkal? Hiszen azt remélték, hogy megérik az Úr újraeljövetelének ‚nagy napját', és az istengyűlölő hatalmakon való győzelmét.' A paruzia napja okoz az embereknek leginkább gondot. Sokan törekszenek előre kiszámítani a napot és az órát, előjelek után kutatnak, házról-házra járnak és azt mondogatják, hogy nincs már értelme a földi életnek, már nem érdemes dolgozni, új vállalkozásba belefogni vagy a házat kijavítani. Eközben elszegényednek, és másoknak terhére vannak. Teljesen félreértették a végső dolgokról mondott prédikációdat."

Nem szabad úgy felfognunk a tesszalonikaiak kérdését, mintha kételkedtek volna a feltámadásban. Ebben az esetben Pál biztosan „egészen más hangot ütött volna meg", mint ezt a 1 Kor 15 mutatja[61]. A „Krisztusban elhunytak" föltámadásának nem a ténye, hanem időpontja felől voltak tévedésben (1 Kor 6, 2; 15, 24; l. 329. l. sk.).

Pál gondolkodóba esett. „Timóteus! Legjobban szeretnék mindjárt holnap Tesszalonikába utazni. De ez nem megy. Itt az embereket nem hagyhatom cserben. Holnap reggel a legközelebbi boltban itt a sarkon szerezd be a szükséges írószereket! Levelet írunk nekik."

Áldott legyen az óra, amelyben Pál ezt az elhatározást tette! Az egész világra nézve szerencse volt ez. Ezzel az egyik legfontosabb szakasz kezdődött el életművében; sőt egyáltalán kereszténység történetében. Nem sejtette, hogy még évezredek múltán is milliók áldják azt a kis korintusi műhelyt, amelyben első leveleit írta. Így kezdődött az Újszövetségi szentírás, és első lapja egy levél volt, amely a pillanatnyi szükségből született. Ez körülbelül 51-ben történhetett, jó húsz évvel az Úr feltámadása után.

A Szentírás ezúttal is rejtéllyel szolgál. Mi emberek sok mindent másképp csinálnánk. Mi például az Újszövetséget ünnepélyes harangkondulással kezdtük volna: „Kezdetben volt az Ige!" Isten azonban a legtöbbször az ellenkezőjét teszi annak, amit mi gondolunk. Ő éppen hogy az „egészen Más". Olykor nagyszerűen és ünnepélyesen hirdeti meg műveit, mint például, mikor azt mondja: „Teremtsünk embert!", vagy amikor megszólítja a földkerekséget: „Halljátok, egek, és te, föld, figyelj! Mert az Úr beszél" (Iz 1, 2). Vagy főangyalt küld, hogy hírül adja Fia megtestesülését. Máskor pedig azt akarja, hogy csak hadd keletkezzenek és növekedjenek művei úgy, mint a szántóföld szélén eldobott búzaszem. Senki sem veszi észre. De egyszer csak itt van. Így kezdődött az Újszövetség Aquila szegényes műhelyében. Ez megint a megtestesülésnek egészen ugyanaz az Istene, aki úgy rendelkezett, hogy örök Fia egy nyomorúságos

názáreti szobácskában öltsön testet, és a betlehemi istállóban vegyen szolgaalakot magára.

Késő éjszakáig tárgyalta Pál barátaival a tesszalonikaiak ügyeit, és viasztáblára jegyezte a legfontosabb pontokat. Gondolkodással és imádságban töltötte az éjszakát. A levélen is érezni lehet, hogy átimádkozták és átelmélkedték. Összes levelei tulajdonképpen Isten színe előtt leírt imádságok. Gondolkodásmódját „imádkozó elmélkedés"-nek nevezték[49].

Másnap reggel Timóteus elment, és megvette az *íráshoz szükséges dolgok*at (18. j.): több papiruszlapot, tintát, írónádat, habkövet durva felületek simítására és a toll élesítésére, szivacsot az íráshibák törlésére, csirizt a lapok összeragasztására, pecsétnyomót és zsinórokat a levél lepecsételéséhez. Pliniusból ismerjük azt a kilenc papírfajtát, amelyek akkor kaphatók voltak. Ha elég pénze volt, akkor Timóteus bizonyára a „Hieratika" fajtát és formátumot vásárolta, amely 13 ujj (24 cm) széles volt. A papiros, amelyet Egyiptom szállított, nagyon drága volt akkor, és ha éppen kimaradt egy teherhajó, akkor hivatalosan adagolták a papírkészletet. Alig valószínű, hogy Pál pergament alkalmazott; ezt főként magáncélokra és a zsidóknál a „szent iratok"-hoz használták. Később, második római börtönfogsága szegénységében ezért kérte Timóteust, hogy könyveit és „pergamen tekercseit", azaz a Bibliáját hozza magával.

És így ezután csakhamar munka közben látjuk a három barátot. Az írás fizikai tevékenysége összeegyeztethetetlen volt az ókorban a szellemi munkával. A sok kézi munkától túlságosan nehézkesek voltak hozzá az ujjak. A régiek szokása szerint Pál apostol is *diktálta* leveleit. Föltételezhetjük, hogy Timóteus és Szilás fölváltva végezték az írás munkáját. Szilás később Szent Péter mellett is írnokoskodott (1 Pét 5, 12). Bizonyára ezzel magyarázható a két Péter-levélben található bőséges páli gondolatkincs is. Az írnokot egymás fölött keresztbe rakott lábakkal a földön ülve kell elképzelnünk az ismert egyiptomi falusi írnok módjára. Nekünk ma szinte felfoghatatlan, de a keletiek nem szilárd alátéten, hanem a tenyerükön írtak. Még ha az írnok ügyes volt is, aligha tudott két óránál hosszabb ideig egyfolytában írni. Ezért sok *szünet*re volt szükség a diktálás közben. Ezek a szünetek többnyire megbújnak a különböző kérdések közötti átmenetek mögött. Abból, hogy Pál leveleit nem lehetett futószalagon írni, hanem gyakran napokat vettek igénybe, magyarázható gyakori a hangulatváltozás egy és ugyanazon levélben.

Timóteus tollkéssel és habkővel levágja és megélesíti a lúdtollat. Pál fejét tűnődve a tenyerébe hajtva a szövőszéknek támaszkodik, vagy elgondolkodva sétál föl és alá. Most elkezdi (18. j.): „Pál, Szilvánusz és Timó-

teus a tesszalonikaiak egyházának, amely az Atyaistenben és Urunkban, Jézus Krisztusban áll fenn. Kegyelem nektek és békesség!" „De Pál – szakítja félbe Szilás –, hisz ez a *te leveled!* Mit keres itt a *mi* nevünk?" – „Nem, Szilvánusz, a *mi* levelünk! Hiszen mindnyájan ugyanazt érezzük tesszalonikai barátaink iránt." Ez megint az igazi Pál! A férfi szerénységéről és nemeslelkűségéről tanúskodik az, hogy fiatalabb munkatársaival mint egyenjogúakkal kapcsolódik össze. Hatvanötször használja a „mi" szócskát, hogy barátait a közösség társalapítóiként foglalja bele[49] (25. j.).

Ittcsendül fülünkbe az Újszövetségben először a keresztény hármashangzat: „*Hit, szeretet, remény*". Ezzel a fönséges hármashangzattal kezdődik az Újszövetség. Ez is megintcsak jellemző arra az átolvasztó munkára, amit Pál az ókor kulturális javain végbe visz. A platóni „erósz" (szeretet), a lélek fájdalmas, csillapíthatatlan vágyakozása a nem látható örök szépség után és az érzéki szenvedélybe mártott gnósztikus „erósz" a megszenteletlen atmoszférából átalakul a keresztény „agapé"-vá, amely az Isten szeretetének következménye, és mint boldog tulajdonunk már kiáradt a szívünkbe. A levél egész hangvétele áhítatos, gyengéd, a lélek mélyéről fakadó, tele van abból a beleélő képességből származó odaadással, amely belehelyezkedik mások lelkivilágába, és ért ahhoz, hogy megossza velük örömüket és bánatukat. Ez a levél nem vitairat, mint a harmadik missziós út nagy levelei, nem is gondolatok logikus kifejtése, hanem inkább azoknak az embereknek érzelmi állapotait és lelki helyzetét tükrözi, akikre a végső dolgokról (eszkatológia) mondott predikáció ilyen lenyűgöző hatást gyakorolt. Ezért áll az első két levél csaknem kizárólag eszkatologikus megvilágításban. Tévedés volna tehát azt gondolni – mint ahogy bizonyos kritikusok teszik –, hogy a végső dolgokról szóló tanítás volt a keresztény oktatás középpontja, vagy hogy a keresztény dogma a végítélet eszméjéből fejlődött ki.

Pál tud Isten *örök elhatározásá*ról, amely szerint Isten öröktől fogva gondolt tesszalonikai gyermekeire, és kiválasztotta őket, hogy Krisztus egyházába tartozzanak[49]. Az Egyháznak tehát az örökkévalóságban vannak a gyökerei, Istennek történelemfeletti akarati tényében, amit Pál kiválasztásnak nevez. Az evangélium a természetfölötti világnak *radikális betörése* a polgári élettérbe, új világ a letűnőben levő régi világ kellős közepén. Azt, aki nyíltan Krisztus hívének vallotta magát, akkor „békebontó"-nak, politikailag megbízhatatlannak tartották. Ezt a tapasztalatot Pál már Filippiben megszerezte. A *szenvedés* azonban Pál elgondolásában beletartozik a Krisztussal való közösségbe. Így a szenvedések krisztusi

szenvedésekké válnak. Szent dolog az evangélium hirdetése. „Csak tiszta szívvel és tiszta kézzel szabad erre a feladatra vállalkozni"[49]. Pál ezért nem akarja, hogy az antik vallási vándorszónokokkal összekeverjék, akik nyereségvágyból tarka tömegben járták az országot. Ezért végzett a missziós tevékenység mellett még fárasztó kézimunkát is. Tapasztalata szerint az újonnan megtértekre az ő saját népe részéről szakad a legsúlyosabb szenvedés. Ezért foglalkoztatja különösen a *zsidó probléma*. Szíve mélyén nem hágy neki nyugtot. Egész életén át küszködik népéért, „félelmetes világossággal látja Izrael megrendítő vétkét, és mégsem tudja elhinni, hogy végleg elvettetett, és hogy már nincs semmi jelentősége Isten üdvözítő tervében".

Pál a fogalmazás közben lelke mélyéig hatoló szenvedélyes izgalomba lovalta bele magát. Szünetre van szüksége, hasonlóképp Szilásnak is, akit most talán Timóteus vált föl. A *tollbamondás szünetét*, úgy látszik, az új megszólítás: „Testvéreim!" jelzi, valamint az a hangulatváltozás, amely most jelentkezik. Most Pál kiönti a tesszalonikaiaknak emberségesen érző szívét. Összes emberi kapcsolatai azonban az Istenhez való viszonyába vannak beépítve. Ismeri a krisztusközösségben a szívek összetartozását is. Az Egyház nemcsak közösség a hitben, közösség a kultuszban, hanem *szeretetközösség* is, szent testvéri szövetség, amelyet Krisztus szeretete fog össze és zár magába. Milyen sokszor akarta Pál felkeresni tesszalonikai híveit! „De a sátán megakadályozott minket benne." Mi talán színtelenül azt mondanók: kedvezőtlen körülmények, a politikai viszonyok. De Pál szemében nincs véletlen, nincsenek kedvezőtlen viszonyok, sem politikai, sem időjárási, sem egészségi természetűek; számára nem létezik semmiféle személytelen vagy semleges valami. Úgy látja, hogy az egész világtörténést élő, személyes erők hordozzák, amelyek vagy Istenért, vagy Isten ellen dolgoznak. *Isten vagy sátán!* Más ellentét Pál részére végső soron nincs. Ez pompásan egyszerű világnézet. Ez a Loyolai Szent Ignác fajtájából való nagy lelkek határozottsága, ahogy azt a két zászlóról írt alapelmélkedésében megfogalmazza: Itt Jeruzsálem, ott Babilon! Pál apostol szerint nem személytelen csillagvonzások, nem az idegek, nem az öröklött tulajdonságok, általában nem földi erők, hanem személyes természetfeletti hatalmak azok, amik az emberek sorsát irányítják[49]. A világszínpad mögött a drótok tulajdonképpeni mozgatói állanak. Egy ünnepélyes imádságban Pál gondolatai a Krisztus visszatérésére való utalásig lendülnek. Egyes kéziratokban itt egy „Amen" áll annak jeléül, hogy Pál ismét lezár egy gondolatsort, és újból szünetet tart a diktálásban.

Pál a levél második részében jut el végre főtémájához, Krisztus *újra-*

eljöveteléhez, ami eddig már minden szakasz végén megcsendült. Az egész őskeresztségen két hatalmas eszmei és érzelmi áramlat hullámzik végig, és váltakozva kerekednek fölénybe: a jövőbe, az Ország végleges megalapítására irányuló izzó várakozás és a jelen feladatainak megvalósítása azokkal az üdvözítő erőkkel, amelyeket Krisztus juttat a Szentlélekben. Az első ószövetségi, prófétai ihletésű, a második jellegzetesen keresztény gondolat. De mindkét áramlat Jézustól indul ki, aki ezt a kettős hivatástudatot hordozta magában: hogy legyen az Isten országának megalapítója a jelenben, és az Isten országának beteljesítője újraeljövetele által, amikor messiáskirályként megtartja az utolsó ítéletet, és e világ mulandóságát elnyeli a jövendő élet dicsősége. A Szentléleknek (Pneuma) a keresztség révén való birtoklása az üdvözítő erőkkel való felszerelést jelenti a jelen számára s egyszersmind „foglaló" és megpecsételés Krisztus újraeljövetelekor a föltámadásra és megdicsőülésre. Ez a két áramlat akkor még kiegyenlítetlenül küzdött egymással. A tesszalonikai hívek figyelme túlságosan egyoldalúan a jövőre, az utolsó napnak közeli felvirradására irányult. Már vörösödni látják az esti égboltot. Ebből az izzó várakozásból kifolyólag az a veszély fenyeget, hogy a polgári hivatás értéktelenné válik.

A tesszalonikaiaknak írt két levél eszkatologikus helyeit nem érthetjük meg, ha nem tételezzük föl, hogy *Krisztus*nak az ő újraeljöveteléről mondott *jövendölései* állnak Pál szeme előtt, és hogy ezeket akarja közelebbről megmagyarázni. Továbbá abból az előzetes feltevésből kell kiindulnunk, hogy minden nagy jövendölés – kivált a végső dolgokra vonatkozók – kettős értelmezést és kétféle beteljesedést enged meg, sőt kíván: egy *közelit* és egy *távolit*, egy *átmenetit* és egy *végérvényest*, egy időbe ágyazottan *történelmit* a legközelebbi kor eseményeiben, és egy a *történelmet befejezőt* a világfolyamat végén[16]. Egyáltalában nem volt szükséges, hogy az apostol tudatában legyen annak, hogy szavainak a legközelebbi beteljesedésen túlmenően mekkora a hordereje. Az sem lényeges, hogy milyen elképzelései voltak a végső dolgok közelségéről vagy távoliságáról. Elegendő volt, hogy tudatában volt annak, hogy a végső katasztrófa idejének Krisztus akaratából az apostolok előtt csakúgy, mint minden hívő előtt rejtve kellett maradnia, hogy senki sem tudhatja, hogy a vég holnap vagy csak évezredek múlva következik-e be. Mindezek után úgy látszik, hogy Pál elsősorban Krisztus jövendölésének első és közvetlenül fenyegető beteljesedését tartotta szem előtt, mert adatainak némelyike csak egészen közeli eseményre vonatkozhat. Csaknem az összes apostoli iratok közeli eseménnyel számolnak. De hogy a végső katasztrófa gyorsan követi-e az elsőt, vagy ezer esztendős időköz (2 Pét 3, 8) van-e a kettő között, titok

volt, amiről csak sejtéseket, reményeket vagy aggodalmakat lehet táplálni.

Az apostol idejében a zsidó iratok (Ezdrás 4. könyve 5, 1, valamint Josephus Flavius munkái is) a *közeli világvég általános hiedelme* folytán erős izgatottságot mutatnak. Zsidó felfogás szerint tulajdonképp minden nemzedék az utolsó időben élt, közvetlenül a végső lezárás előtt[33]. Az apostolok és tanítványok nem lettek volna emberek, ha a világvéghangulat befolyása alól érzelmileg ki tudták volna vonni magukat. A sugalmazás és az Úrnak a szava az ítélet napjának bizonytalanságáról ugyan visszatartotta őket attól, hogy Krisztus újraeljövetelének pontos idejéről valami biztosat, mérvadót tanítsanak; ezzel szemben viszont a közeli visszatérésnek a lehetőségét, sőt bizonyos jeleken alapuló valószínűségét nyugodtan elismerhették. Kezdetben Pál is még hajlott arra a nézetre, hogy a hívek többsége, valamint ő maga is még életben lesznek a paruzia megtörténtekor (1 Tessz 4, 17; 1 Kor 15, 52). Csak később számolt hosszabb időtartammal és vértanúságával (2 Kor és Fil). A jelen az ő szemében is egy a pusztulás felé siető világ összes jeleit viseli magán. De ő ennek az egyoldalúan a jövőbe meredő látomásmódnak a veszélyességét is látja. És ő, a jelennek ez az energikus, reális gondolkodású embere ért ahhoz, hogy ezt a veszélyt elhárítsa.

Számára *a jelen élet* épp azáltal nyer magasabb értéket, hogy ez „Krisztusban való élet", hogy a mennyei világ erői töltik el és járják át. Krisztus-élménye királyi szabadság, biztonság és világfölényesség érzését adta meg neki. Ez a gondolat természetesen már Pál apostol előtt is ott állt a keresztény hit hátterében. Már Jézus azt hirdette: „Munkálkodjatok, amíg nappal van!" Csakhogy Pál éppen az az ember volt, aki mindenki másnál jobban ki tudta aknázni, ami kimondatlanul ott volt Jézus szavai mögött. A „Krisztusban való lét" révén a keresztény már a földön élvezi a megváltottság boldogságát. Ezzel Pál a jelenre irányította a figyelmet, a végső idők várását megfosztotta veszélyes kizárólagosságától, és a kereszténységbe beleoltotta a jelenben való derekas helytállást, az élettel való közeli kapcsolatot és a valóság derűs értékelését. Súlyos félreértés azt állítani – amint B. Wilamowitz teszi –, hogy Pál etikája a közeli világvég hideleméből meríti erejét. Az Úr közeli visszatérésének a várása persze, hogy hatalmas lendületet adott missziós tevékenységének. Szűkös antik világképe folytán számolt azzal a lehetőséggel, hogy még életében elviheti az evangéliumot az egész földkerekségre. Biztonságba akarta helyezni a termést, mielőtt a „nagy nap" megjön. Sőt a lehetőség szerint még siettetni is akarta, talán az Úr egy homályos kijelentésére em-

lékezve: „A mennyek országa erőszakot szenved, az erőszakosak szerzik meg" (Mt 11, 12). De tanításában a döntő nem az eszkatologikus gondolat. A keresztény igehirdetés keveset vesztett hatóerejéből, amikor a nagy feszültség alábbhagyott, és Krisztus érkezése mindjobban elhúzódott. A paruzia várása változatlanul megmaradt, minden kornak számolnia kell vele és imádkoznia: „Onnan lészen eljövendő ítélni eleveneket és holtakat." Az izzó várakozás alkonyati ege (az akkori elképzelés szerint a Messiásnak éjszaka kell eljönnie!) hajnali égbolttá változott: Új nap kezdődik, amelyen Krisztus napja uralkodik.

Ezért mielőtt Krisztus újraeljövetelének tárgyalásához fogna, Pál előbb *erkölcsi életeszmény*t állít föl. Nem más ez, mint a „Krisztusban való lét" által a belső ember megszentelése és ezzel az egész földi létezése is, nevezetesen e földi lét két fő területének, a *nemi* és az *üzleti élet*nek a megszentelése. A keresztény a bűnös „világ"-ból, a régi korszakból kiemelt és immár a jövőbe besorolt ember, és így számára nem létezik olyan földi tevékenység, amelyet kivonhatna Krisztus uralma alól. Az új páli etika ebbe a mondatba foglalható össze: „Légy, aki vagy!" A keresztény legyen azzá, ami máris Isten akaratából, „Krisztusban", a Lélek birtoklása által. A létszerű „szentség"-et, a Krisztusban való létet fejezze ki erkölcsi szentségben, a Lélektől irányított cselekvésben. Az apostol szavai (4, 4) mind a házaséletre, mind általában a nemi életre érthetők. Az „edény" szó ugyanis a görög nyelvben egyformán jelenti az „asszony"-t és a saját „test"-et. Az új keresztény nemi erkölcs ragyog itt fel! De egy új, keresztény kereskedelmi erkölcs is, szemben egy tenger melletti kalmárváros, mint pl. Tesszalonika, pogány üzleti praktikáival, ahol kétszer is meg kellett fordítani minden drachmát, nehogy hamis pénzzel csapják be az embert. A görögök másik főhibája az volt, hogy szerettek a vásártéren vagy a fürdőkben tétlenül ácsorogni és nagy szájjal politizálni. „Az izgatott, haszontalan nyüzsgés helyébe lépjen a nyugodt, céltudatos, az élet egészét átfogó teljesítmény, a magánélet nyugodt polgári rendje."[49] Nem új célkitűzésről van tehát szó Pál rendelkezéseiben — a cél mindig a jövendő élet marad — hanem súlypont-áthelyezésről, hangsúly-eltolódásról.

Ez a súlypont-áthelyezés viszont nem tette fölöslegessé a felvilágosítást azok sorsáról, akik a *paruzia előtt haltak meg*. Krisztus újraeljövetele helyett az őskeresztények megérkezést vagy paruziát mondtak. A császári időkben „paruziá"-n a császárnak valamelyik városban tett ünnepélyes látogatását értették. Hírnökök jelentették, ünnepségeket tartottak, játékokat rendeztek, áldozatokat mutattak be. Szobrokkal, alapítványokkal, emlékérmekkel, új időszámítás kezdésével kötötték le a nép képzeletét,

örökítették meg az eseményt a város történetében. Egyetlen más kifejezés sem illett volna jobban Krisztus győzelmes visszatéréséhez. Néhány tesszalonikai, akit esetleg zsidó és pogány nézetek befolyásoltak, azt gondolhatta, hogy a halál utáni állapot az öntudat kialvása, egyfajta lelki alvás, amelyből nincs többé ébredés, valami árnyékszerű, vigasztalan pislákolás az alvilágban; halottaikat tehát legszebb reményük, Krisztus diadalmas megjelenése tekintetében becsapták. Hiszen a pogányság ismertetőjegye éppen a reménytelenség vagy a halottaik sorsa felőli bizonytalanság volt. Az alvás a zsidók és a pogányok körében közismert kép volt a halál szemléltetésére. Pál felfogása szerint a halál test nélküli állapotban való alvás, de csak kívülről nézve; Isten felől nézve valódibb élet, mint a földi, ti. egy „Krisztusnál való lét", amit a katakombák feliratai is hirdetnek: „Vivas in Deo, in pace, in aeternum!" A halál utáni állapot Pál szemléletében nem az élet visszfénye csupán, hanem annak a Krisztus dicsőséges fényével hatványozott állapota. A halál és a paruzia közötti állapot már előlegezi azt a boldogságot, amelyet a paruzia után remélünk: „Az Úrnál" vagyunk (2 Kor 5, 9). „A halál nem szüntetheti meg a Krisztussal való közösséget."[49] A halálnak már nincs hatalma a feltámadt Krisztuson és az övéin. Amit Krisztus a kereszten megvásárolt, azt nem kótyavetyéli el. A halál választóvonala nem a földi élet és az utána következő állapot között húzódik. Halott csak az, aki kívül áll a Krisztussal való közösségen, vagy azt felbontotta. És még egy dolgot felejtettek el a tesszalonikaiak: a Krisztusban és a Szentlélek birtokában elhunytaknak részük van a paruziában az egyidejű feltámadás és a megdicsőült mennyei testbe való átöltözés által. „Vigasztaljátok tehát egymást ezzel a tanítással!" Ez úgy tekinthető, mint az egyiptomi Iréné eme antik részvétlevél-mintapéldányának szinte tudatos ellenképe: „Ilyesmi ellen nincs mit tenni. Így vigasztaljátok tehát egymást!"[8] (26. j.)

Azok a képek és színek, amelyekkel Pál a paruziát ecseteli, részben az evangéliumból, részben a prófétákból, részben az egykorú zsidó apokaliptikus irodalomból valók: a „harsonaszó" mint az Isten megjelenéseinek kísérő jele, a „felhő" mint kíséret és diadalkocsi, a parancsszó és a főangyal (Mihály) szólítása, a fényjelenség, amelyben Krisztus előlép a rejtekből, a feltámadottak és a még életben levők számára készenlétben álló megdicsőült test, amelybe „átöltöznek", a földről való elragadtatás, a föld és menny közötti közbülső terület, amelyben a Krisztussal való találkozás megtörténik. Ebbe a kifejezésbe: „Mi, akik életben maradtunk", Pál önmagát és a tesszalonikaiakat mint a minden időket átfogó hivő közösség tagjait azonos egységbe foglalja minden jövőbeli, még meg

sem született nemzedékkel, akár megéri ő maga a paruziát, ahogyan ebben az időben reméli, akár nem, amitől A korintusiaknak írt második levélben már fél.

Végül felvázolja az *időnek* életünk védtelenségében jelentkező roppantul *szükséges voltát:* „az emberi egzisztencia biztosítatlanságát, az Istentől rendelt sors elkerülhetetlenségét", továbbá a hivők és a hitetlenek ebben a tekintetben különböző magatartását. Az egyik csoport, *az éjszaka gyermekei* elsáncolják magukat a „béke és biztonság" jelszava mögé, megrészegednek koruk, kultúrájuk kábítószereitől, míg csak Isten egyik nap közbe nem lép, és szét nem tépi az emberi önbiztosítás egész pókhálóját; az ember pedig ott áll bizonytalan létének teljes mezítelenségében. Akkoriban úgy látszott, hogy a „Pax Romana", vagyis a minden népre rákényszerített rend minden népnek szavatolja a létnek egy bizonyos biztonságát. A *nappal fiai* azonban azok az éberek és józanok, akik állandó készenlétben állnak és közösségben vannak Krisztussal. Pál e szigorítottabb riadókészültség keresztény magatartását a páncélos és sisakos római őrszemnek a katonai életből vett képével jellemzi. Mi, mai keresztények ismét apokaliptikus időket élünk, és erősen a jelenre érvényes hangot hallunk ki az apostol szavaiból. Mi a kifinomult technika ellenére sokkal inkább, mint bármely más nemzedék, érezzük minden emberi lét bizonytalanságát. A „modern" ember nem hisz abban, hogy Isten belenyúl a történelembe. Ez a gondolkodás olykor átterjed a hivőkre is. Nem érezzük magunkat eléggé biztonságban Isten kezében, és legszívesebben száz százalékos biztonságot, mechanikai, technikai és szervezeti biztosítékokat építenénk be az életünkbe, silókat és a jövőt biztosító csűröket, mint a gazdag gabonatermelő az evangéliumban.

Az *öröm*, az *ima* és a *hálaadás* hármashangzatával zárul a levél. Itt kezdődik a keresztény örömnek az az éneke, amely egészen római fogságáig elkíséri az apostolt. Az örömből fakad a hála. Az egész őskereszténység egyetlen örvendező hálaadás. „Vizsgáljatok felül mindent, a jót tartsátok meg!" A kereskedelemben jártas tesszalonikaiak nagyon jól megértették ezt a figyelmeztetést; hiszen a pénzhamisítás világában minden érmét párszor meg kellett forgatniok. „Legyetek becsületes pénzváltók!" — hangzik az Úrnak egy le nem írt szava. A csók és az ölelés akkoriban (minden bizonnyal a görög életformák hatására) a baráti köszöntésmód volt zsidóknál és keresztényeknél, még a Jézussal való érintkezésben is (Lk 7, 45; Mk 14, 45); Pál apostol révén beleépült még az istentiszteletbe is. Ezért az apostol szívesen zárta leveleit ezzel a formulával: „Köszöntsétek egymást szent csókkal!" (Vö. 1 Kor 16, 20; 2 Kor 13, 12.) A legkö-

zelebbi istentiszteleti összejövetelen aztán majd felolvassák a levelet, és köszöntését a „szent testvércsók" formájában adják tovább.

Szilás még egyszer felolvassa a levelet. Nincs benne semmi javítani való. Csirizzel egymáshoz ragasztják a lapokat, hogy tekercset alkossanak. Szilás már össze akarja göngyölíteni a szalagot. „Megállj, Szilás! – kiált Pál. – Toldd még hozzá: „Az Úr nevében felszólítalak benneteket, hogy ezt a levelet minden testvér előtt olvassátok fel." Előfordulhat, hogy az első alkalommal nincsenek az összes egyházközségi tagok teljes számban együtt. Ezért többször is olvassák fel a levelet, és adják tovább a szomszédos közösségeknek. Ez volt az első levél, amelyet Pál egy közösségnek írt. Nagyon helyénvaló volt tehát az ilyen utasítás. Végül kiveszi a tollat az írnok kezéből, és a maga erélyes módján, nagy betűkkel saját-kezűleg még ezeket a szavakat fűzi hozzá: „A mi Urunk Jézus Krisztus kegyelme legyen veletek! Amen."

Pergamenburkolatba (paenula) dugják a tekercset, ráírják a címet, átkötik zsinórral és viasszal lepecsételik. Ki vigye el a levelet? A birodalmi posta, mint köztudomású, nem kézbesített magánleveleket az ókorban. A levélíróknak maguknak kellett gondoskodniuk arról, hogyan juttatják leveleiket a célba[40]. Az előkelőknek külön rabszolgáik és szabadosaik voltak erre a feladatra. A keresztény közösségek a jeruzsálemi Szünedrion mintájára már korán saját futárszolgálatot szerveztek meg. Különben nem volna érthető, hogy Pál a távoli egyházközségekben előforduló minden fontos eseményről olyan pontosan volt értesülve. De a tesszalonikaiaknak írt levelek idején az ügy még a kezdeteknél tartott. Szilás és Timóteus utazott el a legközelebbi alkalmas hajón Macedóniába vagy néhány tesszalonikai testvér, akik kereskedelmi ügyekben jöttek Korintusba, vitte magával a levelet Kenkhreaiból hazájába.

A tesszalonikaiaknak írt első levéllel új irodalmi műfajt kezdeményezett a Szentírás: a levélformát, az összes emberi érintkezési formák közül a legközvetlenebbet és legelevenebbet. És jellemző, hogy éppen Pál volt az, aki bevezette. Pál nem volt író, nem volt meg neki az ehhez szükséges nyugalma. A levélnek művészi kifejezést kevésbé igénylő műfaja volt az alkalmas műforma impulzív jelleme, gyorsan változó hangulatai, lázas munkamódszere, a legerősebb ellentétekkel telített lelke számára, hogy az őt megrohanó gondolatokat kifejezze. Rendkívül nagyra becsülte az írásművészetet. Hiszen a rabbik szerint az írótoll azok közé a dolgok közé tartozott, amelyeket Isten a teremtés utolsó napjának esti szürkületében még megteremtett (Nestle).

Tertullianus Tesszalonikát ama városok között említi, amelyekben az

apostol oda címzett leveleit még az eredeti példányokból olvasták föl (Praescr. 36). A testvérek úgy érezték, hogy belőlük „az ő hangjára és arcjátékára ismernek rá". A Gondviselés nem akarta, hogy akár csak egy darabka is eljusson hozzánk az ő eredeti kéziratából, jóllehet a közömbös papiruszok százai maradtak épen számunkra. Itt is érvényes a mondás: „A betű öl; a lélek az, ami éltet."

35. Az Antikrisztus

(A tesszalonikaiaknak írt második levél)

Alig telt el három hónap a tesszalonikaiaknak küldött első írás óta, máris új nyugtalanságok és félreértések merültek ott föl. Rémhírterjesztők és naplopók, akiknek a jámbor koldulás kedvesebb volt, mint a kenyérkereset és napi feladataik teljesítése, komor, eszkatologikus ábrázattal futkostak ide-oda, mindenféle előjeleket fejtegettek, amelyeket állítólag láttak, és azt hajtogatták: „Az Úr napja a küszöbön áll!" Röviden: úgy viselkedtek, mint akinek a napjai meg vannak számlálva. Egy az istentisztelet alkalmával megnyilatkozott próféta állítólagos kijelentésére, egy Pálnak tulajdonított szóra, vagy egy tőle való (hamisított) levélre hivatkoztak. A sóvárgásnak őskeresztény felkiáltását: „Maranatha" (= ‚Jöjj el, Urunk!' vagy ‚Az Úr eljön') nem kívánságnak, hanem bejelentésnek vették. Néhány testvér Korintusba hozta ezt a hírt. Szükség volt tehát egy második levélre.

Hogy az apostolnak mint apokaliptikusnak a válaszát és véleményét megértsük, vallástörténeti összefüggésükben kell őket néznünk. Minden kornak megvan a szellemi fejlettségének megfelelő saját világképe. Ez a *világkép* képviseli azt a térbeli-időbeli keretet, amelybe nekünk, embereknek szellemi-érzéki természetünknél fogva bele kell foglalnunk vallásos világnézetünket is; ez a világkép megváltozhat anélkül, hogy a hit lényege kárt szenvedne. Hiszen csak mulandó köntös a belérejtett eszme számára, mint Mózes teremtéstörténetében a hatnapos keret a teremtés eszméje számára, mint a régi ptolemaeusi világkép az embernek és a földnek Isten üdvösségtervében elfoglalt helyzete számára. A megszokott világkép megrendülései kétségkívül néha nagy nyugtalansággal járnak. Ez volt az eset, amikor Galilei idejében felmerült a kopernikuszi világrendszer, a 19. században pedig a természettudományos fejlődéselmélet. Az őskeresztény eszkatológiájában is két dolgot kell megkülönböztetni: a Krisztus újraeljövetelébe, Isten országának beteljesedé-

sébe vetett, a jövőbe irányuló hitet és azt a hagyományos apokaliptikus keretet, amelybe ezek a jövendővárások bele voltak foglalva.

Hogy mennyire a *jövőre irányult* az első idők kereszténysége, már abból is látható, hogy az Újszövetség Pál apokalipszisával kezdődik és Szent János nagy apokalipszisával végződik. A kettő között foglal helyet az evangéliumok ún. kis apokalopszisa (Mt 24; Mk 13; Lk 21). A keresztelési oktatás mindig magában foglalt a végső dolgokra vonatkozó tanítást. Az apostol szűkszavú utalásai A tesszalonikaiaknak írt két levélben azért érthetők olyan nehezen, mert mindenütt feltételezik a szóbeli prédikációt. Pál állandóan figyelmeztet szóbeli tanításainak főbb vonásaira: „Hiszen tudjátok"... „Tanúi vagytok..." „Nincs szükségtek levélbeli közlésre..." „Emlékeztek, hogy mondtam nektek, amikor még nálatok voltam..."

A jövőre vonatkozó várakozások ősi jövendölésekhez kapcsolódtak, amelyek két elgondolás körül mozogtak: *Isten országának* (malkut Jahve) és *az üdvösség szerzőjének a várása*, valamint *két, egymást váltó világkorszakról*, ún. *aeonról*, a jelenlegiről és a jövőről *vallott elképzelés;* e kettő között áll az Üdvösség Meghozója. Csak a zsidók között élt az a föltételezés, hogy két gyökerében különböző világfolyamat követi egymást, és hogy az a nap, amely elválasztja őket egymástól, a világtörténelem legfontosabb napja, „az Úr napja". Izajásból és Dánielből ez az aeonelgondolás átkerült valamennyi zsidó apokalipszisba; közülük Ezdrás negyedik könyve örvendett nagy tekintélynek. Pál is átvette a jelenlegi rossz világnak, amelynek kormányzói a sátán és az ő angyalai, valamint az eljövendő boldog végidőnek ezt a dualizmusát, csakhogy szerinte az új aeon már megkezdődött, és a híveket a Szentlélek közlése által birtokába vette, jóllehet a régi még tovább tart. A két korszak tehát átnyúlik egymásba. A két aeonnak ez az átfedése ismeretlen tartamú, átmeneti időt képez. Az apostoli igehirdetés feladata, hogy ezt a „világ"-ot a szellem megújításával, kovásszerű átalakító hatással egyre inkább átjárja; ez a világosság és a sötétség közötti állandó harcot jelent. Így bizonyos interregnum, közbülső uralom jön létre, amelynek történelmi periódusai jellegükben attól függnek, hogy mennyire hatja át a kereszténység, míg végül lezárja őket a Krisztus újraeljövetele folytán bekövetkező végső katasztrófa és Krisztus hatalomátvétele.

Pál azzal a tévhittel akar szembeszállni ebben a levélben, hogy már elközelgett az idők vége. Ez nem állhat fenn, mert három esemény még nem következett be: a hívek *nagy elpártolása* a hittől, a *„törvénytelenség emberé"*-nek föllépése, és ennek merénylete a jeruzsálemi *templom* ellen[16].

Pál kétségtelenül várta ezt a három eseményt; ismerte ugyanis az „akadály"-t vagy az akadályozó személyt, a „gátló"-t, akinek léte még útjában állt a „bűn embere" fölléptének. Azt is tudta, hogy a „gonoszság titka" már megkezdte működését. Tehát két nagy titok tevékenykedik és áll harcban egymással: „Krisztus titka", amit Pál majd később ismertet (Ef 3, 4), és az „istentelenség titka", az Antikrisztusé. Egyidejűleg és egymás ellenében fejlődnek, csak azzal a különbséggel, hogy Krisztus már titkának kezdetén kinyilvánította magát, az Antikrisztus viszont csak titka végén fog megmutatkozni. Krisztus műve terjed a népek között, mindenki hall róla, de az Antikrisztus ellenhatása már szintén megkezdődött.

Pál írásaiban még nem szerepel az „Antikrisztus" név; csak János apostol leveleiben jelenik meg (1 Jn 2, 18, 22; 4, 3; 2 Jn 7). Az Antikrisztus eszméje ősrégi, és az ószövetségi és a kései zsidó hagyományból ment át a kereszténybe. Izajásnál Dávid Fia el fogja pusztítani az „istentelen"-t, (Iz 11, 4). Egyes vonások Antiokhosz Epiphanésznak Dániel könyvében található jellemzéséből vannak véve (Dán 11, 36), mások olyan alakokra emlékeztetnek, mint Bileám, Nebukadnezár, Góg és Magóg (észak népei Ezekielnél). Bár Jézus kifejezetten nem nevezte meg az Antikrisztust, de a hamis krisztusoknak, a Messiás sátáni ellenfeleinek fellépésére tett utalása folytán a régi hagyomány új erőre kapott. Pál ismer egy „titkos hagyomány"-t (mysterium, 2 Tessz 2, 7)[33], és mint ennek a gondolatkörnek élő tanúja áll az őskeresztény hagyomány sodrának kellős közepén. Úgy beszél, mint olyan dologról, amely már nem szorul magyarázatra. Amikor azt mondja: „A gonoszság titka már munkálkodik", akkor bizonyára a minden népnél és társadalmi osztálynál tapasztalható, egyre terjedő vallási-erkölcsi hanyatlásra, a rend összes kötelékeinek fölbomlására gondol. Ebből az erkölcsi zűrzavarból fog kiemelkedni a törvénytelenség embere, Krisztus ellenlábasa, a „káosz csodálatos fia", mint „minden ördögi vonás képviselője", akiben minden istenellenes törekvés összpontosul; olyan tetteket fog végrehajtani, amelyek a csodával határosak és magamagának fog Istennek kijáró tiszteletet igényelni. Ezzel kezdődik a végső küzdelem, a világ belép létének utolsó szakaszába. Az Antikrisztus bukása lesz Krisztus újraeljövetelének a jelzése. De ezt megelőzően kell jönnie a nagy „elpártolás"-nak. A népek mindjobban eltávolodnak a keresztény elvektől. Csak ekkor fog az Antikrisztus, akinek eddig csak előfutárai voltak, igazi mivoltában lelepleződni. Ez az istentelen azonban megkülönböztetendő magától a Sátántól, akinek eszköze és mintegy megtestesülése. Pál itt, a leghomályosabb helyek

egyikén egy tényezőről szól, amely az Antikrisztus megjelenését még késlelteti. Ez a gátló hatalom már működik, és Tesszalonikából való elutazása óta ismeretessé lett.

Ezek az apostol gondolati távlatai. Ebben a történelmi szemléletben a keresztény isteneszme hatalmas fölénye domborodik ki a pogánysággal szemben: hogy a történelem Isten hatalmában van, és ő a világtörténelembe az elejétől a végéig tevőlegesen nyúl bele; a Sztoában és Epikurosznál ellenben az istenek részvétlenül nézik az emberi sürgés-forgást, és csak a maguk boldogságával foglalkoznak. Isten Jézus személyével belenyúlt a világ folyásába, őt küldte el mint az Isten országának üdvözítőjét és királyát. Ha már itt elővételezzük az apostolnak A korintusiaknak írt első levelében található fejtegetéseit, akkor tehát azt látjuk, hogy az őskeresztény eszkatológia három dolgot foglal magában: 1. Egy félelmetes végső katasztrófa után Krisztus dicsőségben ítéletre fog visszatérni; 2. ez a holtak föltámadása folytán új, megdicsőült testi lét lesz; 3. az egész természeti és emberi világ új alakba változik át.

Az apostolnak az Antikrisztusról tett kijelentései fölöttébb óvatosak és burkoltak. A tesszalonikaiak tudták, hogy mire gondolt, mi viszont csak sejtésekre vagyunk utalva. Föltételezték, hogy politikai hátterű titokról van szó, amelyet levélben nem lehetett megemlíteni anélkül, hogy az ember veszélyeknek ne tegye ki magát. Egy elfogott levél elegendő lett volna borzalmas üldözések kirobbantására. A Jelenések könyvében is látjuk a gyakorlatban ezt az óvatosságot. Tehát már itt a titoktartási fegyelem egy nemének a kezdetével volna dolgunk. A Bibliában kétségkívül alig van olyan hely, ahol a magyarázók, a legrégibb egyházatyáktól kezdve, annyira eltérnének egymástól, mint itt. Három magyarázati lehetőség van: a *kor történeti eseményeire vonatkoztatott*, az *eszkatologikus* és a kettő *kombinációja* a jövendölés kettős jellegének, kettős értelmének és kettős beteljesedésének megfelelően. Az apostol szavai csak annyiban viselik magukon a jövendölés jellegét, amennyiben a végső időkre vonatkoznak. Amennyiben azonban egy hamarosan bekövetkező eseményre utalnak, nem jövendölések, hanem a korviszonyok értelmezései Krisztus jövendölésének fényében.

A századok folyamán ugyancsak kiaknázták a levelet az egyes korok *történeti eseményeinek értelmezésére*. Minden kor azt hitte, hogy az idők jeleit a páli eszkatológia fényében szabad értelmeznie, amennyiben szavait hol egy történeti személyre, hol egy szervezetre vagy szellemi irányzatra vonatkoztatták, és a középkor katarjainak és valdenseinek, továbbá a reformátoroknak ama bárgyú állításaiig mentek, hogy az Antikrisztus a

pápa, a késleltető hatalom a Római Szent Birodalom, a gonoszság titka pedig a jezsuita rend[36]. Nekünk azonban figyelembe kell vennünk, hogy Pál közeli eseményről beszél. Ő tesszalonikai híveinek meg akarja fejteni az akkori idők nyugtalanító jeleit, emlékeztetni őket arra, hogy Krisztus jövendölésének első beteljesülése során nagy szorongattatások várnak rájuk, a végső beteljesedés viszont teljességgel homályba van borítva. A „törvénytelenség emberé"-nek bemutatásakor nyilván egy esemény jár az eszében, amelyet 14 évvel korábban ő maga élt át: Caligula rendeletét, hogy hatalmas szobrát állítsák föl a jeruzsálemi templomban, és a templom a jövőben Caius, az új Jupiter templomának nevét viselje, bosszúból azért, hogy csak a zsidók voltak azok, akik nem ismerték el őt istennek. Pál tudta, hogy a „császáristen kultusza állandóan terjedőben és növekvőben van. Ázsiai és görög városok egész polgársága kitüntetésnek vette, hogy a császáristen neókoroszainak (templomfelügyelő) nevezhetik magukat. ‚Ölj meg, vagy én öllek meg!' – kiáltott oda Caligula Homérosz szavaival Zeusznak"[16]. Ez volt a legteljesebb értelemben vett törvénytelenség. Nyilvánvalóan ilyen Caligula-féle pogány uralkodóra gondol Pál. Mint Caligulának, neki is a kezében lesz az állam egész hatalma, és mindent térdre fog kényszeríteni. „De – szakítja félbe Pál saját magát – nem emlékeztek, hogy minderről már beszéltem nektek, még amikor nálatok voltam? Tudjátok azt is, hogy mi késlelteti föllépésének idejét."

Amikor Pál ezeket a szavakat írta, Claudius ült a trónon. Mostohafiát, Nérót már trónörökösnek („ifjú fejedelem"-nek) kiáltották ki. Senecát éppen visszahívták korzikai száműzetéséből, és Agrippina, Néró nevelőjévé rendelte. Tanítói megbízatása csak a szónoklás művészetére vonatkozott. Tudjuk azonban, hogy az előkelő családokban az ilyen retorika tanároknak az volt az elsőrendű feladatuk, hogy tanítványuk erkölcsi magatartásával törődjenek. Ezen az úton lett Seneca az udvar tanácsadója. Ezekről a dolgokról tudtak Korintusban is, meg Tesszalonikában is. A késleltető hatalom (szó szerint „a hatalom birtokosa") tehát nem lehet más, mint a római államiság törvényes jogrendje, amely Claudiusban még megtestesült. A nérói kormányzás első öt esztendejében bölcs államigazgatásával és Néróra gyakorolt befolyásával Seneca is gátolta ennek a vulkanikus vérmérsékletnek a kitörését. Amikor azonban Senecát és barátját, Burrust elérte tragikus sorsa, a Tigellinus hatalmába került császár őrjöngése már nem ismert határt. Néró bízta meg Vespasianust a hadjárat vezetésével, és így előidézte a jeruzsálemi templom megszentségtelenítését[16]. A pogány hadsereg megjelenését a templom tájékán, a császárok képével díszített római sasok fölállítását és a császárkultusz

megszervezését az ősi templom helyén Krisztus és az ő nyomában Pál a dánieli jövendölés beteljesüléseként magyarázta (Mt 24, 15). Ha Pál az ellenség fellépését olyaténképpen látja előre, hogy az sátáni behatások felhasználásával és hazug csodatettek csillogása közben történik, szabad arra is gondolni, hogy Plinius tudósítása szerint senki sem adta oda magát nagyobb buzgósággal a mágikus praktikáknak, mint Néró, aki a fekete mágia segítségével még az isteneknek is parancsolni akart. A nérói rémuralom hatása oly nyomasztó volt a kortársakra, hogy a Néró visszatéréséről és az alvilágból való följöveteléről suttogó mendemonda még sokáig nyugtalanította a kedélyeket. Egy angol tudós írta: „Ha Pál tovább élt volna, és olvasta volna Szent János Apokalipszisát, meghasadt volna a szíve."[39] Ez azonban az apostol prófétai jellemének félreismerése. Pál és János alapjában véve azonos nézeten voltak. Csak kettejük kindulópontja különbözött. Pál a nagy fordulóponton innen, János pedig azon túl írt, mivel Domitianus idején végérvényesen a kereszténység ellen fordult a kocka. A császári hamis isten imádását Pál is a trónra emelt hazugságnak tekintette, és a római államesmében a maga vallási totalitásigényével már ekkor, előre megérezte a korai kereszténység fő-fő ellenségét. De egyelőre még a római törvényes rend a nagy „késleltető" volt, az Egyház még a zsinagóga árnyékában élt, és a rómaiak zsidó szektának tekintették. A kereszténység szervezetté formálódása sem jutott még odáig, hogy a római törvényhozó szeme számára mint önálló testület felismerhető lett volna. Még csak kialakulóban volt, de már öles lépésekkel haladt a szervezettség ama állapota felé, amikor az összeütközés majd elkerülhetetlen lesz. Pál számára a filippi és tesszalonikai tapasztalatok alapján már akkor kézenfekvő volt, hogy a zsidók nem nyugszanak addig, amíg föl nem nyitják a római állam szemét, hogy a keresztényeket nem szabad velük összekeverni; hogy a keresztények azok, akik az államvallást elutasító magatartásukkal alá fogják ásni a római államhatalmat. Néró uralkodása alatt, 64-ben, csakugyan sikerült a zsidóknak a római államhatalom figyelmét Poppaea, a császár felesége révén, aki prozelita volt, a keresztényekre irányítani. A kortörténet páli értelmezésében tehát minden lényeges dolog beteljesült.

Természetesen minden kornak megvan a joga, hogy apostol szavait *a maga jelenére vonatkozó jelentés*ben értelmezze és alkalmazza. Így később éppen a római államrend szerkezetében látták azt a társadalmi erőt, amely szembeszáll az anarchiával és gátat emel a gonosz hatalmának. Ez a társadalmi erő a „Pax Romana"-val járt együtt. Az első keresztények nyugalmas időben maguk is érezték ezt, s ezért — amint

Tertullianus mondja – imádkoztak is a római hatalom fennmaradásáért (Apol 39). Az északi népek rohamától azonban összeomlott a római birodalom. E korforduló táján merült fel Szent Ágoston lelkében a „Krisztus titokzatos testé"-ről szóló páli gondolat átformálásával az „Isten állama"-nak eszméje: „Kétféle szeretet kétféle várost épített: az önmegvetésig menő istenszeretet: Jeruzsálemet, az Isten megvetéséig menő önszeretet: Babilont." Az Egyház, az antik világ örököse, amely magába olvasztotta Róma törvényhozó és szociális erejét és Görögország bölcseletét, a Civitas Dei-gondolatot, a birodalom eszméjét és annak társadalmi rendjét az új nemzeti képződményeknek áthagyományozta, és nevelésüket kézbe vette. Így az Egyház a germánokkal szövetkezve a római birodalom újjáalkotásával megteremtette az európai műveltséget, a keresztény állami és társadalmi rendet. Az Augustus alapította „Pax Romana" átalakult „Pax Christi in regno Christi"-vé (Krisztus békéje Krisztus országában). De hogy a viszonyok hová fajulnak, mihelyt a vallás nevelő hatalma és az állam vallási alapja megrendül, arról a világ különböző részeiben már ma kaptunk ízelítőt. A kereszténységnek mint a rend, a béke és harmónia hatalmának nemcsak az a feladata, hogy az örök üdvösséget biztosítsa tagjainak, hanem a kereszténység az állami és társadalmi rend legfőbb alapja is. Ha ezt a tekintélyt aláássák, senki sem fogja már a gonosz hatalmát féken tartani tudni. Ez lesz aztán a gátlástalan istentelenségnek, a tudomány és technika minden fegyverével fölszerelt, a „Sátán erejével" föllépő barbárságnak az uralma. És az lesz a tények iróniája, hogy az az ember, aki nem hisz Isten igazságában, „hinni fog a kísértés hatalmának és a hazugságnak" – mint Szent Pál mondja (2 Tessz 2, 11). Ekkor ütött az óra az Antikrisztus föllépésére, de uralma csak rövid életű lesz: „Az Úr ajka leheletével megöli" (Iz 11, 4).

De tudatában kell lennünk annak, hogy minden, egy-egy kor történeti eseményeire vonatkoztatott magyarázat és minden történeti értelmezés nagy nehézséggekkel küzd, és hogy Szent Ágostonnal (De civ. Dei 20, 19) azt kell mondanunk: „Bevallom, valóban nem tudom, mit akart mondani." Mindig szem előtt kell tartanunk: Pál prófétaként is beszél, és mint János, a jövőbeli általános fejlődést tekinti, az utolsó, végérvényes beteljesedést az idők végén. Hogy minden nehézséget elkerüljenek, a mai magyarázók az *eszkatologikus* értelmezést részesítik előnyben, amely az eseményeket magasabb, a történelem fölötti szintre emeli. Pál az ószövetségi és a keresztény eszkatológia síkján mozog, mint Dániel és János, a gonosznak a jó ellen vívott titokzatos, örök, világfeletti harcát rajzolja, amely különböző időkben különböző formákat ölt, amely a földön a hit

és a hitetlenség közötti harcban tükröződik, de amelynek tulajdonképpeni színhelye máshol van. A sátán vezeti ezt a harcot, miközben a földön hol ezt, hol meg azt az embert használja föl. Tehát ellenlábasának, a „késleltető"-nek is ugyanabba a szellemi rendbe kell tartoznia. Dániel próféta és János apostol szerint ez nem más, mint Szent Mihály főangyal, aki a nagy szorongattatások idején és az idők végén támogatni fogja az Egyházat[36]. E magyarázat szerint tehát Pál az „akadályozó, késleltető hatalom" kifejezéssel valami szellemi, természetfeletti hatalomra, személyesen talán éppen Szent Mihály főangyalra gondolna, aki az őskeresztény hit szerint a föltámadásra és a világítéletre adja meg majd a jelet, és aki az apostoli időktől kezdve vezeti a sátán elleni harcot a történelem századain át.

Látjuk tehát, hogy az áthagyományozott zsidó *keret* ellenére a *szellem* Jézus és Pál tanításában teljességgel nem-zsidó. Hiányzik a zsidó világhatalom gondolata, amely kiemelkedő szerepet játszik az olyan apokrif művekben, mint „Salamon zsoltárai", „Mózes mennybemenetele", „Hénoch apokalipszisa" és Ezdrás 4. könyve[33]. Nem államférfinak és hadvezérnek ábrázolják a Messiást, mint a zsidó eszkatológiában. Hiányzik egy közbülső politikai birodalomról való elképzelés is, vagyis a Messiás földi uralmáról a jelen és jövendő világfolyamat között (4 Ezd 7, 26). Jézus, valamint Pál számára csak *lelki javak* jönnek számításba, s ezek részben már most a hívek birtokában vannak. Jézus tanításában marad még hely hosszú fejlődés, a pogányok közötti misszió („a pogányok ideje") számára, sőt éppen utolsó napjaiban ad erre megbízatást és készít fel rá. Pál is minél tovább él, egyre inkább számol *hosszú közbülső idő*vel a keresztény misszió számára. Az Egyház berendezkedik a világban, és igyekszik a világot átalakítani. Lassan túlságosan szűknek bizonyult a hagyományos, a zsidóktól örökölt keret gazdag, képes nyelvezetével együtt, ki kellett bővíteni, mégpedig úgy, hogy annak az évszázados és évezredes időnek, amelyben a kereszténység Krisztus újraeljöveteléig él, helye legyen benne, és önálló értékét megtartsa. Ennek a szellemi átállásnak az előkészítése volt Pál apostol nagy feladata. Önmagában is nehéz volt, és neki magának is nehéz lett. Az a gondolat, hogy a paruziát már nem éri meg, és a feltámadás mennyei testét már nem fogja fölölteni tudni a földi testre, sóhajt sajtol ki belőle (2 Kor 5, 1). De beletörődik annak a vigasztaló gondolatnak a segítségével, hogy már ebben az életben megkaptuk a Lélek „foglalójá"-t, és a halál után majd „az Úrnál" leszünk. „Zsidó emberként ebben a cionista gondolatkörben nőtt fel: Amikor majd eljön a nap, és megszólal a harsona, a szélrózsa minden irányából összegyüle-

keznek népének a világban szétszóródott gyermekei, hogy elfoglalják örökségüket. Ősi szent hagyatékként élt ez a gondolat mélyen gyökerezve minden vezető szellem lelkében."[5] De Pál mint keresztény, mint eszkatologikus misztikus ezt a gondolatot, ezt a reménységet, hogyan átültette egy magasabb, keresztény hangnembe! És a jelen számára micsoda erkölcsi életerőt vezet le, következtet ki belőle! Nincs itt semmi nyoma a quietizmusnak, rezignált nyugalomnak vagy kiliaszta rajongásnak (az ezer esztendős közbülső birodalomnak). Küzd mindkettő ellen. Egy derűs, tettekben megnyilvánuló kereszténység nyeri tőle szüntelenül forrásozó frisseségét. „Az erkölcsi erők felszabadítása az öregedő világon végzendő munkára"[9] – ez számára annak a reménykedésnek a gyümölcse, amelyet a végső kibontakozásba vet. A paruziát váró remény, a „Maranatha", a sóvárgásnak ez a kiáltása számára a jövőben kibontakozó nagyfontosságú tényből a jelen immanens erejévé válik. „Merész fogással ragadja el Pál a római császároktól és más istenektől az uralkodó isteni címét, a Kürioszt."[5] „Ha sok úr van is, nekünk *egy* az Urunk, Jézus Krisztus" (1 Kor 8, 5 sk.).

A tesszalonikai rajongókon keresztül így küzd Pál a földi élet *elértéktelenítése* ellen. A keresztény ember egész földi élete Pál tanítása szerint kettős élet: a polgári hivatás élete, amije a kereszténynek a többiekkel közösen van, és a Krisztusban való tulajdonképpeni, igazi, rejtett, misztikus élet, amelyet csak a második, a mennyei aeon erői alapján lehet megérteni, és amely titokzatos módon már most tevékeny bennünk. „Életünk Krisztusban van elrejtve." A polgári életet nem értékteleníti el látszatéletté, az a küzdőtér, a megbízhatóság igazolásának helye. A kereszténynek részt kell vennie a polgári élet minden feladatában, közre kell működnie e világ átalakításában és kereszténnyé formálásában. Ha Pál azt mondja: „A mi hazánk a mennyben van" (Fil 3, 20) – ezzel a kereszténynek a politikai életben való részvételét akarta elutasítani és a politikát a pogányoknak átengedni? Ez a kérdés egyáltalán nem is jutott el az apostol látószögébe. A keresztény államesmének a kérdése vagy még kevésbé az aktív, vezető keresztény politikának a kérdése akkor még nem tartozott bele a fiatal egyház látókörébe és lehetőségei közé. De nem is ellenkezett volna az alapvető keresztény gondolatokkal. Ha ugyanis a keresztény két aeonban él, két életkörhöz tartozik, akkor teljes és készséges törvénytisztelettel is kell ennek az államnak szolgálatára állania, ha ebben az aeonban állást tölt be. Az állam is, ahogy Pál A rómaiaknak írt levélben (13, 1) hangsúlyozza, „Isten rendelte emberi berendezkedés"[35a]. Ezért amikor Jézus Kafarnaumban a római katonai erők egy képviselő-

jével szembekerült, ő sem kívánta tőle, hogy mondjon le állásáról, mielőtt hivő kereszténnyé lenne. Ugyanúgy járt el Péter is Kornéliusz római katonatiszttel. Pál sem tanácsolta Sergius Paulus proconsulnak, hogy nyújtsa be lemondási kérelmét. És ha T. Flavius Clemens consul, Domitilla férje elutasított is minden tevékeny közreműködést az állami szolgálatban, és emiatt rokona, Domitianus császár kivégeztette is, az ő magatartása a különleges korviszonyokból és ama veszélyekből, amelyeknek a keresztény hivatalnok akkoriban ki volt téve, érthető, de semmi esetre sem minden idők részére szolgáló példakép. A keresztény államférfi és a keresztény politika problémája csak Nagy Konstantin után merült fel.

Összefoglalóan tehát azt mondhatjuk: Pál egész *világszemlélete*, akárcsak Jézusé, teljességgel *vallási* jellegű. A világ és minden, ami benne van, a földi államrend is, Istené. A keresztény ember tulajdonképpeni életfeladata az, hogy adja meg Istennek, ami az Istené, keresse Isten országát, de teljesítse a földi berendezkedésekkel kapcsolatos kötelezettségét is. Minthogy pedig a bűnben bekövetkezett démoni betörés folytán a világ a démonoknak is küzdőtere, ezért a keresztény ember a két aeon közötti feszültségi viszonyban áll; ezek egyike, a régi aeon, a római államesze istenítésének ősrégi démonisága, amely a cselekvés és a jog végső normájának tekintette magát, a másik az Isten országának új aeonja az autonóm lelkiismeret igényével. Krisztus csak az egyes embert váltotta meg, de nem a népet vagy az államot mint olyant. Maguknak az embereknek kell az emberi képződményeket és hatalmi szerveket, az állami és társadalmi berendezkedést a keresztény üdvösségi erőkkel átitatniuk. Ezzel egy keresztény politika kérdését alapjában véve csak mint lehetőséget állítjuk. Megvalósítása azonban attól függ, hogy a földi berendezkedéseket milyen mértékben hatja át a keresztény szellem. Egyszer látszott úgy, hogy az emberiségnek ez az álma, az államformák keresztény szellemmel való tökéletes átitatása, a vallás és politika egysége közel áll a megvalósuláshoz. Ez volt rövid időközökben, a középkor legjobb szakaszaiban az eset. Azóta az Isten országa-politikának ez az eszménye csak Dante virágos vágyálmában élt, és él tovább mint üdvtörténeti kérdésfeltevés, amely minden kor számára újból megoldandó feladat, a legjobbak szívében.

36. Pál apostol és Gallio

ApCsel 18, 12–17.

A zsinagógával történt szakítás nagy feltűnést keltett. Az antiszemitizmus éppen Korintusban volt erős. Így ez a világos elkülönülés csak hasznára válhatott a keresztényeknek. A pogány lakosság áramlása napról napra nőtt. A zsinagógából is megkezdődött egyre inkább a lemorzsolódás. Nem kellett sokáig várni, és keresztelésre jelentkezett a zsinagóga elöljárója, *Kriszpusz* is. Sztefanásszal egyenrangúként említ Pál egy bizonyos *Gájusz*t is, házigazdáját második korintusi tartózkodása idején (Róm 16, 23). Mindkettőnek az esetében ismét kivételt tett az alól a szokása alól, hogy munkatársainak engedje át a keresztelést (1 Kor 1, 14–16). Egyik nap jelentős személyiség, Korintus városának vagyonkezelője, *Erasztusz* jelentkezett keresztségre (Róm 16, 23). Kétséges, hogy a színház közelében talált egyik feliraton említett név rá vonatkozik-e[59]. A közösség összetétele egyre sokrétűbb lett. A korintusiaknak írt első levél alapján *három szociális réteg*et lehet megkülönböztetni: egy kiemelt rendet a birtokosok és a közigazgatási hivatalnokok köréből, akiknek a háza elég tágas volt a közösség befogadására, és akik elég módosak is voltak, hogy a közös szeretetlakomákat elkészítsék. Ehhez a körhöz tartoztak az eddig említett személyiségek és később még *Szosztenész* és egy bizonyos *Zenász* nevű zsidó jogtudós, akit Pál Apollóval együtt említ (Tit 3, 13). Ide sorolhatjuk *Kloé*t, az özvegyet is szolgáival együtt. A főként latin középosztályhoz tartozott *Terciusz* is, Pál későbbi titkára, akinek A rómaiaknak írt levelet diktálta, továbbá *Quartusz*. Az újonnan megtértek legnagyobb része azonban az alsó rétegekhez tartozott, szegényebb szabadosok, kézművesek, rabszolgák. Korintusban rengeteg rabszolga volt, még ha az Athénaiosztól ránk hagyományozott létszám, a 460 000 túlzás lehet is. „Gondoljatok csak meghívástokra, testvérek! Nem sokan vannak köztetek olyanok, akik a világ szerint bölcsek; nem sok az előkelő...; ami a világ előtt alacsonyrendű és lenézett, azt választotta ki Isten, a semminek látszókat, hogy megsemmisítse azokat, akik valaminek látszanak" (1 Kor 1, 26–28). Ilyen mélyre eddig még nem szállt le Pál a legalacsonyabb és a legelvetemültebb rétegekbe, mint itt Korintusban. Amikor később a kissé nagyzoló korintusiaknak, hogy valamelyest szerényebbé tegye őket, emlékezetébe idézi, hogy nagy részük mi volt a megtérése előtt, meglehetősen kevéssé hízelgő megvilágításba helyezi őket: „Tisztátalan, bálványimádó, házasságtörő, kéjenc, kicsapongó, tolvaj, kapzsi, részeges, átkozódó, rabló... néhányan bizony ilyenek voltatok!"

(1 Kor 6, 10) Hogy le kellett győznie veleszületett ellenkezését az egykor oly büszke, öntelt farizeusnak, aki korábban az efféle csőcselékkel való bármilyen érintkezést elhárítva azt kiáltotta volna: „Tisztátalan! El innen!" Ma azt vetik Pál szemére, hogy minden faji keveréket, a földközi-tengeri országok minden rongyos söpredékét maga köré gyűjtötte. De ha a világnak egyáltalán szüksége volt Megváltóra, akkor talán mégsem az igazaknak, hanem a bűnösöknek! Ha pedig a kereszténységnek sikerült a Földközi-tengernek ezt a söpredékét megmentenie, akkor már egyáltalán nem volt senki, akin az evangélium ereje magamagát próbára ne tehette volna. Mesterműve volt az apostolnak, hogy ezeket a szociális, népi és erkölcsi ellentéteket áthidalta, szabadot és rabszolgát asztalközösséggé kovácsolt, zsidókat és görögöket, rómaiakat és ázsiaiakat egyetlen gyülekezetté ötvözött. „Annak megvetését, akinek semmije sincs" (1 Kor 11, 22), bűnnek érezték; később az apostol eltávozása után mindenesetre megváltozott a helyzet.

Egyre inkább tudatára ébredtek a korintusiak, hogy nem elszigetelt, különálló közösséget alkotnak, hanem keresztény közösségeknek nagy, világot átfogó szövetségébe tartoznak. Kétszer tartózkodtak tesszalonikai küldöttek Pál apostolnál. A macedóniaiakkal való megbeszélés a testvérek nagyobb csoportja előtt zajlott le[42]. Ilyen alkalmakkor vették észre a korintusiak, hogy apostoluk világszerte ismert személyiség. Minden szál az ő kezében fut össze, az ő vállára nehezedik az összes egyházakért való felelősség. Ámulva észlelték, milyen elszakíthatatlan volt kapcsolata az egész Egyház életével, hogy szíve volt az a nagy gyűjtőmedence, amelyben az egész Egyház összes gondjai és ügyei összefutottak, és egyszersmind az a motor, amely mozgásban tartott mindent. Aranyszájú Szent János ezt ebbe a szóba foglalta össze: Cor Pauli, cor mundi! Először itt ragyogott fel a *katolikus egység* nagy gondolata. Ami az egyik közösségre tartozott, mozgásba hozta a többit is. De még valami tudatosult a korintusiakban! Ők eddig a városban háborítatlanul éltek, sőt közszeretetnek örvendtek, viszont „a tesszalonikai jelentések egészen mást mutattak: hogy a Jézushoz való csatlakozás harcra szólított, amelynek le kellett győznie a zsidóság elkeseredett ellenállását, és ennek következtében az államhatalom nyomását is"[42]. Ebből hamarosan Korintusban is ízelítőt kaptak.

Az apostol sikere nem engedte nyugodni Izrael vezetőit. Az apostol érezte, hogyan tornyosul a vihar a feje fölött. Meg is írta ekkoriban a tesszalonikaiaknak: „Imádkozzatok értünk, testvérek, hogy az Úr szava terjedjen és dicsőségre jusson, mint nálatok is, és hogy megszabaduljunk

az ártó és gonosz emberektől" (2 Tessz 3, 1). A lelke is néha szinte megdermedt, amikor látta, milyen törékeny emberanyaggal kell felépítenie az Egyházat, mily gyakran előfordulnak a régi pogány bűnökbe való visszaesések. A más egyházakért való gondok rohama is nyugtalanította lelkét, és azt a kísértő gondolatot sugalmazta neki, hogy Korintust elhagyja. Még alvás közben, álmában is üldözték ezek a gondolatok, Egy ilyen éjszakai órán, forró imádságos vergődés után történt, hogy az Úr *álomlátás*ban megjelent neki, és így vigasztalta: „Ne félj, hanem beszélj, és ne hallgass! Én veled vagyok, senki sem fog hozzád nyúlni vagy ártani neked, mert sok emberem van ebben a városban." Ez a látomás újabb bátorságot adott neki, hogy kitartson nehéz őrhelyén. „Ha Isten velünk, ki ellenünk?" (Róm 8, 31.) Tehát nyugodtan szembenézhetett a közelgő eseménnyel.

Achaia helytartói hivatala 52 tavaszán ürült meg. Az ilyen fontos helyeket Róma nagyon megértő és bölcs személyekkel szokta betölteni, mint pl. Anglia a legfelsőbb kormányszékeket Indiában. Ezért bízta a szenátus az achaiai proconsuli hivatalt kora egyik legszeretetreméltóbb és legképzettebb férfijára, Marcus Annaeus Novatusra, aki örökbefogadó atyja után *Junius Galliónak* is nevezte magát. Nevét és hivatali tevékenységét Claudius császárnak az 52-ik esztendő áprilisa és augusztusa között Delphoi városához intézett levele tanúsítja egészen pontosan; ezt a levelet megcsonkított formában találták meg Delphoiban egy kőbe vésett feliraton. A felirat az újszövetségi kortörténet legfontosabb dátumai közé tartozik[9]. „Gallio, barátom és Achaia helytartója!" – így nevezi őt Claudius. Ha eszerint Gallio 52/53-ban volt proconsul, akkor az apostol másfél éves korintusi tartózkodása az 51 tavaszától 52 őszéig terjedő időben helyezhető el. Gallio kinevezését Görögországban mindenütt lelkesedéssel fogadták. Képzettségéről híres nemzetségből származott, legkedvesebb testvére volt a filozófus Senecának, aki a császári hercegnek, Nérónak a tanítója volt, és nagybátyja Lucanus római írónak. Gazdag szellem, nemes jellem, és az ókor egyik legvonzóbb egyéniségének rajzolják. Seneca és az egész irodalmi világ rajongó tiszteletet tanúsított e férfiú iránt. Statius „Édes Gallió"-nak nevezi. Az antik emberiség legnemesebb virágának tekintették, amit a Sztoa akkor létrehozott, a római gentleman-eszményképnek. Seneca rajongása fivéréért odáig ment, hogy azt írta róla: „Halandó nem lehet annyira jóságos a barátjához, mint amilyen Gallio mindenkihez. Nem lehet eléggé szeretni Gallio testvéremet."

A korintusi zsidók hallottak az új proconsul szeretetreméltó egyéniségéről, és az volt a szándékuk, hogy jóságát bosszúterveik céljaira használ-

ják fel; de nem tudták, hogy a zsidókkal szemben való ellenszenv öröklétes Seneca családjában, és hogy fanatizmusuknak kevés sikere lesz egy ilyen szenvedélytől mentes embernél. Egyik nap megrohanták Pált a műhelyben, és fölbérelt csőcselék ordítozása közben az Agorára hurcolták a helytartó ítélőszéke (Bema) elé. Az apostol elleni vád így hangzott: „Ez az ember törvényellenes vallásra (religio illicita) bujtogatja az embereket!" De rosszul számítottak. A rómaiban nyilván tiszteletet keltett Pál lelki nyugalma és méltósága. Tüstént átlátott az ármánykodáson, és még mielőtt Pál szólhatott volna, elutasította a panaszt. Hűvös fölénye a megfelelő szót adta ajkára: „Zsidók! Ha valami törvénytelenségről vagy gonosztettről volna szó, meghallgatnám a panaszotokat. De vallási civakodástokba nem avatkozom bele. Nincs kedvem arra, hogy ilyesmiben bíró legyek." Milyen hevesen várta Pál az alkalmat, hogy a helytartó előtt beszélhessen, milyen komolyan nézett e nagyszerű férfi szemébe, akit Jézus is megszeretett volna, mint egykor a gazdag ifjút. A kegyelem pillanata volt ez, amely halk rezdüléssel érintette meg a sztoikus lelkét! De Gallio, a római alig vetett ügyet a szegény zsidóra. Finom mosollyal, de határozott kézmozdulattal intett a panaszosoknak, hogy hagyják el a Sztoát, a lictoroknak pedig, hogy ürítsék ki a bírósági csarnokot. A jelenet bohózattá fajult. Szosztenészt, a zsinagóga új elöljáróját, aki redőzött köpenyében nem tudott elég gyorsan lemenni a törvényszéki épület lépcsőjén, az elősiető görögök, akik szívesen töltötték ki a zsidókon mérgüket, alaposan helybenhagyták: Ez egyike ama kevés komikus helyzetnek, amit Lukács finom görög humorával történeti munkájába beleszőtt. Ám éppen ez a fenyítés vált Szosztenésznek üdvösségére. Eszmélkedésre indította, s bizonyára kiindulópontja lett megtérésének. A kegyelem fel tud használni ilyen csekélységeket és nagyon is emberi, nevetséges dolgokat is.

A színteret megtisztították a zsidóktól. Egy pillanatig egymással szemben állt *Pál és Gallio*, a büszke római és a kis zsidó. A Sztoa és a kereszténység szembenézett egymással. Vajon megérezte-e a sztoikus lelke a kegyelem fuvallatát? Ez a második és utolsó alkalom volt, hogy Jézusról halljon. Többé nem tért vissza. Seneca, aki testvérében a valóban bölcs, jó és szent ember mintapéldányát tisztelte, „A boldog élet" (De vita beata) című írását ajánlotta neki. Ebben azt mondja, hogy erényes embereket úgy kell tisztelni, mint „antistites"-eket, azaz az istenségtől megbízott embereket, nem úgy, mint az ostoba nép, amely azt csodálja mint „divinus"-t, aki térdre rogyva üvölt, kezében gyertyát szorongatva könyörög valamelyik istenhez, karját-vállát fölsebzi, és a „sistrum"-ot (csörgő)

rázza. Itt most Galliónak egy ilyen „divinus", egy „theiosz", egy Isten kegyelte ember volt a szeme előtt, de nem ismerte föl. Az apostolok cselekedetei finom lélekábrázoló művészettel sok ilyen jelenetet mutat be, amikor a kegyelem megérinti az embereket, azok pedig vakon mennek el mellette. Ilyen a kegyelem! Az egyik emberhez viharos szélben jön, a másikhoz a zefír susogásában gyengéden, mint a lehelet, a harmadikhoz jó adag veréssel. Még rágondolni is szomorúság, hogy ez a kiváló Gallio sztoikus szellemi magatartásával elszalasztotta üdvössége egyetlen alkalmát. Mély tragikum is rejlik ennek a finomlelkű világfinak a történetében. Úgy halt meg, mint a bátyja, a sztoikusok halálával, Néró parancsára önkezével vetve véget életének. Ez volt a bölcsesség végső következtetése a szenvedések elviselhetetlensége esetén a Sztoa tanításában: Seneca egyik híres levelében (Ep. 70. ad Lucilium) ezt a következőképpen fejti ki: „Semmit sem rendezett el jobban az örök törvény, mint hogy csak egy utat adott nekünk az életbe való belépésre, kijáratot ellenben sokat. Várjak egy szörnyű betegségre vagy egy kegyetlen emberre, holott szabadságomban áll, hogy minden kellemetlenség alól kivonjam magam? Ez az egyetlen pont, amiért nem panaszkodhatunk az életre: senkit sem tartóztat erőszakkal. Ez igazán nagyszerűen van elrendezve az életben. Nem kell senkinek sem boldogtalannak lennie, hacsak nem a maga hibájából. Elégedett vagy? Élj! Elégedetlen vagy? Visszatérhetsz oda, ahonnan jöttél" (19. j.).

A korintusi egyháznak most nyugta volt. A községi hatóságokkal ellentétben, akik már többször csúnyán elbántak Pállal, a római állami hatóságról jó tapasztalatot szerzett. Ez növelte a római államhatalom iránti rokonszenvét, de a fiatal egyház tekintélyét is a pogányok között. Tevékenységének köre egyre tágult. Korintus városán túl nem feledkezett meg Achaia tartományáról sem; ennek egyházközségeit A korintusiaknak írt második levélben (1, 1) köszönti. Szilás és Timóteus mellett nagyszámú missziós munkatárs vette körül; ezeket minden irányban kiküldhette a félsziget távoli tájaira: Sziküónba, Argoszba, talán még Olümpiába és Spártába is. Név szerint azonban csak Kenkhreairól tudunk, ahol a hűséges diakonissza, Főbe a matróznegyedben mint a „szeretet angyala" működött. Mindent egybevetve Korintus, a görög szárazföld legnagyobb belterületű városa (21 km falhossz 600 ha kiterjedés), a 23 templom, öt nagy oszlopcsarnok – mindenféle luxusbolttal – az öt vásártér, öt fürdő, két bazilika, több színház és amfiteátrum – az egyik közülük 22 000 ülőhelyet foglalt magában – városa, a két kikötőbe sodródó és onnan továbbszéledő lakosság városa egy Pál kalandos vállalkozásának

készült munkaterület volt. Hogy az ő karizmatikus adottságának erőkiáradásai tekintetében sem rövidítette meg korintusi híveit, ez, ha személyesen is meg nem mondta volna, magától értetődő lenne egy olyan városban, ahol Aszklépiosznak oly híres szentélye állt; ennek fekvőcsarnokaiban a betegek a templomban való alvást gyakorolták, és egészségesre aludták magukat. A korintusi múzeum még ma is őrzi a meggyógyultak hálatábláit. De milyen messze kerültek az apostol szellemétől azok a negyedik századi keresztények, akik – amikor már nem járt veszéllyel kereszténynek lenni – a pogány Szótér („Üdvözítő") ellen fordították tisztulatlan buzgalmukat, és a pogány templomok lerombolásával akartak olcsó győzelmet aratni a pogányságon. Erre nem tanította őket az apostoluk.

VI. A HARMADIK MISSZIÓS ÚT

37. Utazás Efezusba

ApCsel 18, 18–23; 19, 1.

Egyetlen városban sem maradt Pál eddig olyan sokáig, mint Korintusban: 18 hónapon át a Gallio előtti kihallgatásig és azután még több hétig. Lelkesítő gondolat volt: e züllött népség között felragyogtatni Krisztus kegyelmének erejét. Másrészt viszont az egyház fennmaradása szempontjából nagy veszély egy ilyen társadalmi réteg, ha az alapító nem maradhat köztük elég időn át. A mi fogalmaink szerint Pál apostolnak tovább kellett volna egy-egy helyen tartózkodnia[17]. Ám ő Isten nagy magvetőjének érezte magát, aki elvégzi a vetést, de az aratást – akárcsak isteni Mestere – másoknak engedi át. Amikor a korintusi egyház bizonyos fokig megállt a maga lábán, már nem vonzotta az elnéptelenedett Görögország, amelynek Athénon és Korintuson kívül nem volt jelentős nagy városa. Sejtelmes nyugtalanság űzte, hogy korábbi munkaterületeit meglátogassa és újakat keressen. „Isten Lelke" már két ízben távoltartotta Efezustól. Harmadszor ismét megtenné? Nagy hálaérzet töltötte el szívét, amiért kimenekült ellenségeinek a karmaiból, és hogy Gallio proconsul nemes türelme folytán egyháza szabadságot élvezett. Ezért fogadalmat tett (hogy az ún. nazireátusit-e, kérdéses), amely a jeruzsálemi templomban való megjelenésre kötelezte. Ebből látjuk, hogy milyen sok szál kötötte még Pált érzelmileg össze atyáinak ősi vallásos szokásaival. Ki nem mondott úticélja azonban választott hazája, a szíriai Antiokheia volt. Onnét akart új területet munkába venni.

A búcsúzás eléggé nehezére eshetett. Hogy könnyebben el tudjon szakadni a korintusiaktól, fogadalmával meg kellett nekik „mutatnia elhatározása megmásíthatatlanságát"[42]. Aquila és Priszcilla úgy határozott, hogy elkísérik Efezusba, és szállást készítenek neki elő egy későbbi ott-tartózkodásra. Úgy látszik, Korintusban nem valami nagyon virágzott

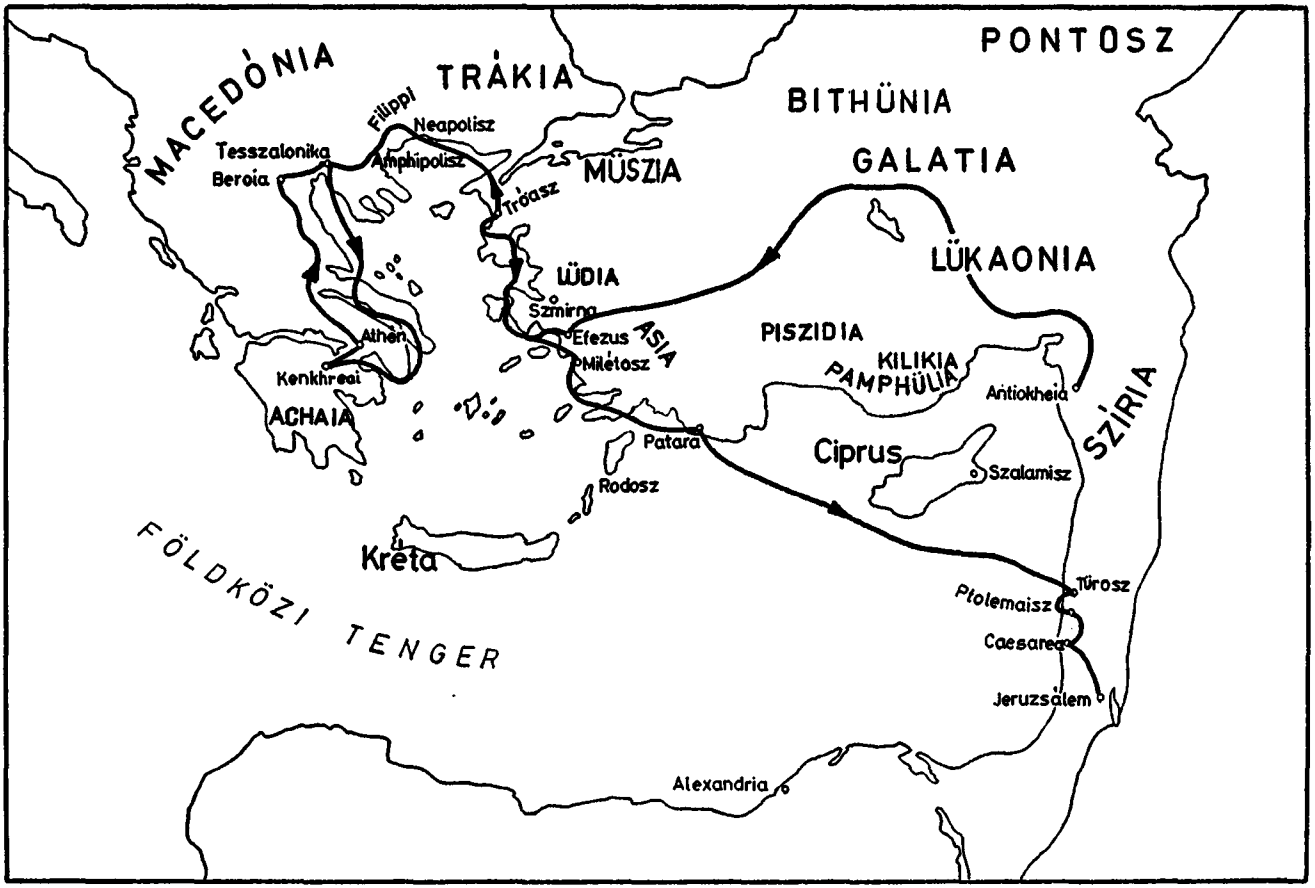

Pál apostol harmadik missziós útja

az üzletük, mert Pál mindig nagy szegénységben élt náluk. Efezus viszont híres volt sátorkészítő iparáról. Szilás és Timóteus is az apostol kíséretében voltak. Aki utazott már tavasszal vagy ősszel az Égei-tengeren, az tudja, hogy a Kükladok kétszáz szigetének és szigetecskéjének vidékén, amelyek a szent Délosz, Apollón mondabeli szülőhelye körül rajzanak, milyen elragadó képek tárultak utasaink szeme elé. Az átkelés körülbelül tíz napig tartott, mivel a régiek éjjel nem szoktak utazni. Az 52. év nyárutójának egyik ragyogó napja lehetett, amikor Pál Szamosz szigete mögött megpillantotta Ióniának a kéklő messzeségben felbukkandó hegyeit, főként a magas Tmóloszt.

Iónia! Milyen csengése van ennek a szónak még ma is! Homérosz hárfáját, Szapphó lantját és Anakreón dallamait halljuk kicsendülni belőle[50]. Az ősi Hellász itt saját szellemi arcát mintegy tükörben látta még egyszer, mint ahogy Dél-Itáliában és Szicíliában (Nagygörögországban) nyugati képmását szemlélte. Itt volt a jón oszlop és jón építészeti stílus hazája. Efezus utcáin botorkált hajdan a vak énekes, Homérosz, itt töprengett Hérakleitosz, a „homályos" minden lét kezdetén, az örök világszellemen, itt hangzott el először a *Logosz* neve. Itt alapította Püthagorasz a világbölcsesség aszketikus iskoláját, rakta le Hérodotosz a történetírás alapjait. Itt nyilvánította a milétoszi Thalész, a „nyugati filozófia atyja" a vizet minden lét ősokának. A világkereskedelemnek ebben a központjában rejlettek a Szókratész előtti görög gondolkodás kezdetei. A görög értelem itt győzte le először az orphikusok és kozmogóniáik (világkeletkezés-elméleteik) kaotikus álmodozásait. Pál nem vetette meg az értelmet, a görög „nusz"-t (észt), nem volt ellensége a szellemnek, hanem csak az intellektus hiú játékában való elfajulásának. Amit azonban ő hozott, sokkal több volt: a Szentlélek, a Lélek zúgása, amely nem az emberből jön, hanem az emberre árad, és hatalmába keríti. „Pneuma! Pneuma! Mi lenne a „nusz" nélküled!" – kiáltott fel egykor sokat sejtetve a fiatal Goethe. Száz hajó kötött ki a világ minden tájáról érkezve naponta Efezusban, de soha egyik sem fuvarozott értékesebb terhet! (20. j.)

Panormosz kikötőjében, amely nem volt egyéb, mint a Kaüsztrosz lagunaszerű torkolata, hagyták el utasaink a hajót, és egy csónakba szálltak, amely egy két kilométer hosszú csatornán a kisebb belső kikötőbe vitte őket[50]. Itt kötöttek ki *Efezus* legbüszkébb épületeinek közvetlen közelében, az Agora és a görög színház nyitott csészéhez hasonló hatalmas félköríve előtt. Az egész Efezus, akárcsak Palermo, hegyeinek tágas körzetében egy „Conca d' oro"-hoz, arany gyümölcsöstálhoz hasonlított:

délen a meredek Koresszosz (Bülbül-Dagh), keleten a Pión (Panajir-Dagh), északon pedig a Gallészion. Az összes hegyoldalakat a gazdagok villái foglalták el ugyanúgy, mint Antiokheiában. A hegyek gerincén merész lendülettel futott végig Lüszimakhosznak még ma is felismerhető városfala.

Efezusban virágzó, saját önkormányzattal és szabad vallásgyakorlattal rendelkező *zsidó kolónia* volt. Az ázsiai zsidóknak a jeruzsálemi templom javára juttatott adományai mind az efezusi zsidó bankon mentek keresztül. Cicero Kr. e. 61-ben mint védő nevezetes pert vitt Flaccus, Asia tartomány helytartója érdekében, aki megtiltotta az „aurum iudaicum"-nak, a zsidó templompénzeknek a kivitelét[33]. Itt tehát jövevényeink jómódú honfitársaiknál könnyen szállásra találtak. Az ottani zsidók eddig csak egészen felületesen kerültek ismeretségbe a kereszténységgel, és feszülten várták, hogy Páltól valami közelebbit halljanak meg. Mivel az a hajó, amelyen érkezett, a következő hét elején továbbindult, Pál csak egy szombatot tölthetett Efezusban. Messiási beszéde nagy visszhangra talált, és ígéretet kellett tennie, hogy mielőbb visszatér.

Úgy látszik, hogy a *jeruzsálemi fogadtatás* némileg kiábrándító és nem valami szívélyes volt. Lukács ez alkalommal még a nevét sem említi a szent városnak, és lakonikus tömörséggel csak ennyit mond: „Fölment, hogy üdvözölje az egyházat". Az anyaegyház állapota nem volt valami vigasztaló. Egyre jobban beszűkült, betokosodott. Szomorú, hogy Jézus vallása éppen palesztinai hazájában nem tudott igazi gyökeret verni. „Mégiscsak kellett valaminek lennie ebben a vallásban, ami rokon a szabadabb görög szellemmel... Micsoda erőpróba volt az, amit ez a vallás már zsenge gyermekkorában átélt! Vonulj ki földedről, rokonságod köréből és atyád házából arra a földre, amelyet majd mutatok neked. Nagy néppé teszlek. Az iszlám Arábiában keletkezett, és mindenütt arab vallás maradt... A keresztény vallást szinte közvetlenül a megjelenése után elűzték abból a népből, amelyhez tartozott. Így mindjárt a kezdet kezdetén meg kellett tanulnia, hogy különbséget tegyen aközött, hogy mi mag és mi héj."[26]

Most az apostol életében annak külső csúcspontjához közeledünk, a nagy katasztrófához, az ellene és az Egyházban végbevitt életműve ellen irányuló vad szembeszegüléshez. Az Egyházban minden nagy dolognak nagy szenvedésekből kell megszületnie. Így a zsidó burokból való tökéletes kiszabadulásnak is. Ama antiokheiai nap óta, amelyet a szélsőséges zsidókeresztények nem tudtak elfelejteni és Pálnak megbocsátani, ez az irányzat iszonyú propagandaszellemtől fűtött hatalmas mozgalommá

növekedett. Ez a mozgalom tervszerű hadjáratot indított, ellenmissziót Pál ellenében, és arra törekedett, hogy minden tőle alapított egyházban ellenegyházat hozzon létre. Csak az apostol halála és Jeruzsálem pusztulása hallgattatta el ezt az ellenségeskedést. Ettől kezdve a zsidókeresztények egyre inkább szektásokká lettek. Gyűlöletük még több, mint száz év múlva is ott reszket a hamisított ál-kelemeni írásokban.

Milyen szívélyes volt ezzel szemben a fogadtatás *Antiokheiá*ban, a Szingon utcában! Hiszen apostoluk volt, szeretett vezérük és hősük! Ők indították el missziós útjára, ő formálta és tette őket az egyetemes Egyház elővárosává. Valószínűleg itt találta Pétert, Jánost és Márkot, sőt talán még Barnabást is. Hiszen az ősi egyházi hagyomány tud egy antiokheiai „Cathedra Petri"-ről. Az idő őszre fordult. Közeledett a tél. Ez a kifejezés: „Egy ideig még itt tartózkodott", úgy látszik, azt jelenti, hogy Antiokheiában töltötte a telet. Ezen a kifejezésen Pál az 1 Kor 16, 7-ben az egész téli tartózkodását érti. Utazásait mindig szívesen kezdte tavasszal[38]. Ekkor elbúcsúzott kedves barátaitól; soha nem látta őket viszont. Élete legnagyobb és legtermékenyebb korszakába lépett, amely majd csak a vérpadon ér véget Rómában. A jelek szerint itt még egy új ifjú barát társult hozzá: Titusz (2 Kor 8, 23); róla érdekes módon sohasem történik említés Az apostolok cselekedeteiben, noha mostantól fogva kimagasló szerepet fog betölteni az apostol életében. Szilást nem látjuk már mellette, úgy látszik, kérésre átengedte Péternek, ezentúl az ő bizalmasa és titkára lett (1 Pét 5, 12). Azt is sejteni lehet, hogy még elutazása előtt kapott Pál jelentést ellenfelei tervéről, hogy Kisázsiában ellenmissziót indítanak. Ez is egyik oka lehetett annak, hogy miért nem utazott a legrövidebb úton Efezusba, hanem minden nehézség ellenére másodszor is Galatiába sietett a Tauroszon át, a Kilikiai-szoroson keresztül, hogy az ellenfelek támadását lehetőleg megelőzze, és egyházközségeibe „sorra erőt öntsön". Mivel Lukács egész sor észak-galatiai egyház alapításáról semmit sem tud, ezért a „sorra" szón bizonyára a dél-galatiai egyházaknak, Derbének, Lüsztrának, Ikonionnak, Antiokheiának és ezek leányegyházainak előttünk már ismerős sorát érthette. A Kisázsián való eme második átutazásának tehát ezúttal sem új egyházak létrehozása volt a célja — ilyen szerteágazó egyházközségi rendszert különben sem alapít valaki csak úgy kutyafuttában egy utazás közben —, hanem a már meglevők megerősítése az jón partra vezető legrövidebb úton. El sem képzelhető, hogy Pál ne látogatta volna meg az annyira veszélyben forgó és oly igen szívéhez nőtt dél-galatiai egyházközségeit. Derbét 53 júniusának közepe előtt nem érhette el. Itt egy új

tanítvány, a derbéi Gájusz csatlakozott hozzá. Amíg Pál Galatiában időzött, ellenfelei elhallgattak, de lesbe álltak, hogy távozása után folytathassák aknamunkájukat. Jelenléte lenyűgözte őket. A már ingadozók is szemre a szépet tették (Gal 4, 18). Később ő maga is tartott tőle, hogy energikus beszédét keménynek találják a galaták, és nem azt a határtalan szeretetet olvassák ki belőle, amit irántuk érzett. Itt a jeruzsálemi szegény testvérek számára végzendő gyűjtés megindítása is sok időt vett igénybe (1 Kor 16, 1). Már most elképzelhetetlen, hogy Pál a nagy egyházi gyűjtést csak Észak-Galatiának soha nem említett, teljességgel homályban leledző közösségeiben (Anküra, Pesszinusz) rendelte volna el, a nekünk ismerős dél-galatiai egyházakat pedig ettől megkímélte. Kézenfekvő, hogy Pál és Lukács a „Galatia" és „galata vidék" elnevezésen a római provinciamegjelölés értelmében vett Dél-Galatiát értette. Ha ehhez a felügyeleti utazáshoz még a szükséges pihenőket is hozzászámítjuk, akkor Pál körülbelül a következő tavasszal indulhatott további útjára Apameián át, a frígiai felvidéken és a Maiandrosz völgyén keresztül, és 530 kilométeres gyaloglás után 54 áprilisában érkezhetett meg Efezusba. Tarzustól számítva ez körülbelül 1150 kilométeres összteljesítmény volt.

Aki az apostol észak-galatiai útiránya mellett kardoskodik, annak fel kell tételeznie, hogy Pál balról elkerülte az ő veszélyben forgó dél-galatiai egyházközségeit, és erőltetett menetekben Kübisztrán (Eregli) vagy Tüanán, Caesareán, Ankürán, Pesszinuszon és Dorülaionon át, a lávatömegekkel fedett ún. „kiégett Frígiá"-n keresztül, a perzsa királyi úton érkezett Efezusba. Az összeköttetés Ereglibő Anküra felé rendkívül rossz volt, és még manapság is az (Chrys. Bauer, Im christlichen Orient 127 l.). Mindenesetre szörnyű, életveszélyes utazás lett volna göröngyös hegyi ösvényeken, sziklahasadékok között, szűk hegyszorosokban, rohanó patakok mentén, mocsarakon és sós sztyeppéken át. Ez volt az az út, amelyen 350 évvel később az apostol lángoló tisztelőjének, Aranyszájú Szent Jánosnak kellett a számkivetésbe mennie; erről írta az első tél után Kukuszoszban: „Valóban a pokol kapuiból térek vissza!" Ez majdnem 600 kilométeres kerülő lett volna, és Tarzusztól Efezusig kereken 1700 kilométeres, azaz 68 napos összteljesítmény, minthogy az ókorban a rossz útviszonyok között napi 25 kilométeres menetet számítottak a gyalogos vándornak, 37 kilométerest a császári postának. Mire való lett volna mindez, ha úgysem került sor egyetlen egyház alapítására sem? Minden emberi teljesítménynek van határa. Nem kell az apostol menetteljesítményét a hihetetlenségig fokoznunk, anélkül is elég hatalmas. Ha a kitűnően szerkesztett Baedeker-kötet (Konstantinápoly és Kis-

ázsia, 1914) segítségével három kisázsiai útja kilométereinek a puszta számát csak úgy összeadjuk, a következő eredményre jutunk: az első út Adaliától Derbéig és vissza 1000 km; a második út Tarzuszból Tróaszba 1400 km (Anküra felé való kitérővel pláne még 526 km-rel több, csupán a sínhosszúságot számítva); a harmadik út Tarzuszból Efezusba, 1150 km (Ankürán át való kerülővel meg egyenest 1700 km). Vegyük még hozzá a sok kitérőt, a szintbeli különbségeket, az országutak többletét a sínhosszal szemben, akkor egy olyan menetteljesítményt kapunk, amelyről Deissmann a saját kisázsiai úti élményeit tekintetbe véve elismeri: „Jórészt modern járművekkel tett utazásaim legmaradandóbb benyomásainak egyike a kimondhatatlan csodálat a gyalogosan járó Pál tisztán fizikai teljesítménye iránt; hitelesen és nem alaptalanul mondta, hogy testét ököllel verte és mint rabszolgát leigázta"[9], azaz úgy edzette és tartja hatalmában, mint egy ökölvívó.

Pál *Asia provincia* szívében állt. A Kaüsztrosz melletti „Aszia rétjé"-ről, ahogy Homérosz nevezte, később egy egész világrész kapta a nevét. És *Efezus* Asia első metropolisának mondhatta magát. Más városok irigykedve tekintettek szerencsés vetélytársukra. Azt az Efezust, ahová Pál belépett, Nagy Sándor zseniális vezére és utóda, a diadokhosz-király, Lüszimakhosz építette újjá; a kései görög internacionalizmus szellemét lehelte. Amikor Szent János Titkos jelenéseiben a római birodalom felhalmozott gazdagságát és fényűzését megrajzolta, nyilvánvalóan Efezus gazdag raktárai és világkereskedelme lebegett a szeme előtt, úgyhogy némi joggal azt lehetne mondani, hogy Efezus az Apokalipszis Babilonja; nem Róma városa, hanem a „Róma" istennő, aki Efezuson uralkodott. Az apostol e szavai is csak egy gazdag tengeri városra vonatkozhatnak: „Minden hajókormányos és révész, minden hajós és tengerész megállt a távolban, amikor megpillantotta füstölgő tüzét, és így kiáltozott: Melyik város hasonlít ehhez a nagy városhoz? Hamut szórtak a fejükre, zokogva és gyászolva siránkoztak: Jaj, jaj, te nagy város! A te gazdagságodból gazdagodott meg mindenki, akinek hajója járt a tengeren. Egy óra elég volt, hogy elpusztulj! Kereskedőid a föld nagyjai voltak, varázslataid tévútra vezettek minden nemzetet" (Jel 18, 17–24).

Volt azonban egy másik Efezus is. Athénnal és Jeruzsálemmel együtt az ókor három *legszentebb* városának egyike is volt. *Artemiszion*ával vagy Diana-szentélyével Efezus volt az ázsiai varázsló mesterség központja, a Kelet gyönyöreinek, bűneinek és titkos szertartásainak paradicsoma. Ugyanazok az érzések, amelyekkel Pál egykor az athéni istenszobrokat nézte, ébredtek fel benne, amikor a Magnésziai-kapun be-

lépett a városba, a Sirok útján végigment, és tekintetét az óriási magaslatra emelte, amelyen Artemisz világhírű szentélye, a világ hét csodájának egyike állt. Ez az Artemisz azonban nem volt a görögök szűzi istennője és a vadászat úrnője, hanem a föníciai Asztarté változata. Fából faragott és megfeketített szobra a monda szerint az égből hullott alá, akárcsak az istenek anyjának fekete köve Pesszinuszban vagy a mekkai Kába-kő. Olyan volt, mint egy ősi természetistenség, mint a tenyészösztön megtestesítője: tömör, varázsigékkel fődött altesttel, számtalan emlővel, várfalszerű koronával a fején és súlyos, bunkósbotra támaszkodó karokkal; valósággal elárasztották a fogadalmi ajándékok. A templom az istennő iránt megnyilvánuló vak bizalom folytán egyúttal nagy bankház is volt. Szobra mögött és oltalma alatt volt Asia provincia kincstára. Hasonlóan a jeruzsálemi templomhoz, itt is a papságra bízták megőrzés céljából a megtakarított pénzeket és az árvák vagyonát. A Nagy Sándor születése éjszakáján leégett és később újból felépített templom másfélszer akkora volt, mint a kölni dóm. A födémszerkezetet 127 jón oszlop hordozta, amelyek művészien kidolgozott márványalakokon nyugodtak. Egyetlen egy oszlop még látható a British Museumban. A szentélyt Pheidiasz és Polükleitosz, Szkopasz és Praxitelész mesterművei díszítették. Nagy Sándor szobrát Lüszipposz állította fel, Parrhasziosz, Zeuxisz és Apellész, a nagy festők alkották a képeket. A világ minden tájáról érkezett zarándokok színes processziói vonultak a félórás körmeneti útvonalon énekszóval és tánccal a városból föl a templomhoz[56]. Az óváros mindenestől papi város volt. A papnők egész serege, akik eredetileg mint fegyverforgató amazonok az istennő képét tartoztak őrizni, és papok, akik mind eunuchok voltak, álltak a főpap, a a megabüzosz legfőbb vezérlete alatt. Körülöttük csoportosult a templomőrök, énekesek, zenészek, vesszőhordozók, varázslók és fakírok roppant számú törzskara. Mesterien értettek ezek ahhoz, hogy a bacchanális felvonulásokon táncoló dervisek módjára nem kímélve tüdejüket cimbalmokkal és fúvós hangszerekkel lendületben tartsák a vallásos lelkesedést. Hányszor zavarhatta meg Pált előadásai közben ez az elvonuló, üvöltő papság. A templom menedékjoggal is rendelkezett mindenféle gonosztevő számára, és minden kétes elemet, akik ki igyekeztek bújni az igazságszolgáltatás alól, a maga körletébe vont.

Mindezeknek a félelmetes, orgiás eltorzulásoknak ellenére az ázsiai anyavallásokban szendergett egy alapjában véve mégis természetes mag, valami vallásos ösztön; enélkül nem volnának érthetők ezek a kultuszok. A léleknek az *anyaság* vallási megdicsőülését kívánó csillapíthatatlan

igénye volt ez. Az emberiség honvágyának kiáltása az anya után. Nem az volt a helyzet, mintha az istenek anyjának, Artemisznak vagy Kübelének ebben a hitregéjében, aki szeretett Attiszát gyászolja, valami nagyon-nagyon távoli megsejtése rejlene a kereszténység Magna Materjének, aki a kereszt tövében siratja Fiát? Nem Éva ő, a bűnös, aki áldozatul esve a kígyó termékenységvarázsának, panaszkodva vonul végig az emberiségen, és megváltóját, Máriában pedig a maga tiszta tükörképét keresi? Ismét csak a kereszténység mindent magába ölelő jellegének bizonysága ez, hogy semmit, ami valódi és természetes, el nem utasít abból, amit a Teremtő az emberi szívbe helyezett, hanem beleépíti egy magasabb, természetfölötti szervezetbe. Így számba vette minden vágyaknak ezt a legemberibbjét is, és Mária istenanyaságának a dogmájával, amelyet éppen itt Efezusban hirdettek ki először (Kr. u. 431), megmentette az eltorzulástól és megszentségtelenítéstől. Méltánytalanok volnánk a Mária-kultusz mélységével szemben, ha azt csupán a „Május királynője" iránt való érzelgős vágyakozás vallási díszleteként akarnánk fölfogni. Sokkal inkább az anyaságnak arról a nagy titkáról van itt szó, amely az egész emberiség tulajdona, amelyet már Platón a „Dajká"-ról és a „Tápláló"-ról mondott homályos szavában megsejtett, de amely a megtestesülés dogmája révén csak a kereszténységben ért el soha nem sejtett mélységet és méltóságot.

„Senki sem sejtette még, hogy az a jelentéktelen külsejű férfiú, aki ma belépett Efezusba, arra készül, hogy több mint ezer éves uralom után Dianát letaszítsa trónjáról, és új korszakot vezessen be, amelynek fénye előtt minden maskarádénak és az eunuchok papi csalásainak úgy szét kell foszlania, mint a ködnek a nap előtt."[50] Márpedig rövid idő múlva ez a pogány pompa olyan alaposan elsüllyedt, hogy az angol régésznek gőzszivattyúkat kellett alkalmaznia, hogy azt a néhány töredéket kiemelhesse a talajvíz színe alól. A templomnak csak egyetlen egy köve maradt a helyszínen. Csupán néhány oszlopcsonk hordozza még Krőzus fogadalmi feliratát. Egy régi epigrammához, amely a legnagyszerűbb világcsodának magasztalta a templomot, egy középkori magyarázó ezt fűzte hozzá: „Most azonban Krisztus kegyelméből és János, a teológus révén a legelhagyatottabb és legnyomorúságosabb." Ez a jó ember sajnos csak arról feledkezett meg, aki legfőképp volt okozója a pogány kultusz pusztulásának, s aki ma senkitől észre nem véve az Isten örök Fiának hatalmába vetett legyőzhetetlen hittel fölfegyverkezve barátaival belépett a városba. Egy délkeletre, az efezusi Celsus-könyvtárban talált, az V. századból származó feliraton rendkívül eleven bizonyíték maradt ránk a

két világnézet Páltól előidézett szellemi harcának idejéből. A kereszténységnek Artemiszon való végleges győzelmét jelzi: „Artemisz démon (!) csaló képét Démeasz leemelte, s helyébe ezt a bálványképeket elűző jelet (a keresztet) állította dicsőségére Istennek és a keresztnek, Krisztus e győzedelmes, el nem múló jelképének" (J. Keil, Führer durch Ephesus).

Ezeken a jón tengerpartokon a görög természetbölcselők hajdan a világ létének ősokain töprengtek. Kezdetben volt a víz – kiáltotta Thalész; kezdetben volt a tűz – hangoztatta Hérakleitosz; kezdetben volt a határtalanság, az alaktalanság – bizonygatta Anaximandrosz; kezdetben volt a harc, minden dolgok atyja – erősködött a negyedik. És amikor Iónia bölcselő szelleme kialudt, megérkezett végre egy egészen nagy valaki, és leírta az őserejű szavakat: „Kezdetben volt az Ige."

Ez – volt – Efezus!

38. Apolló

ApCsel 18, 24–28; 19, 2–7.

Az Artemisz-kultusz nem volt az egyetlen ázsiai elem, amely Efezusnak vallásos jellegét adta. Emellett virágzott a *császárkultusz*, méghozzá sehol inkább, mint ebben a városban és provinciában. Előázsia volt a szülőhazája a despotizmus vallásának, amely az emberiségre oly mélyen lealázó volt (Gregorovius). Évtizedekkel ezelőtt német tudósok egy régi, érdekes föliratot fedeztek fel és hoztak nyilvánosságra. Ez az ázsiai görög városok szövetségének határozatából való maradvány Augustus korából. Az Asia provincia tartománygyűlése – Efezus volt a székhelye – Kr. e. 9-ben olyan szavakkal szól a császár születésnapjáról, amelyek minden olvasót a mi egyházi ünnepünkre, Jézus születésének ünnepére emlékeztetnek[10]. Ez a dekrétum szeptember 23-ára, Augustus császár születésnapjára teszi az év kezdetét, s bevezeti a Julián-naptárt. Az a mód azonban, ahogyan ez történik, mutatja, hogy Augustus születését új világkorszak kezdetének tekintették. A dekrétum klasszikus módon foglalja össze a római császárvallás tartalmát; Kisázsiában ennek templomokat építenek, papi testületeket és gazdag alapítványokat létesítenek. Harnack fordítása nyomán adjuk a fő tartalmát: „Ez a nap az egész világnak új formát adott. Pusztulásra jutott volna, ha a most születettben föl nem ragyog a közös boldogság minden ember számára. Helyesen ítél az, aki e születésnapban felismeri a maga számára az élet és minden életerő kezdetét. Végre elmúlt az az idő, amikor meg kellett bánni születésünket.

Egyetlen más naptól sem nyer az egyes ember és az egész emberiség annyi jót, mint ettől a mindenki számára egyformán boldog születésnaptól. Nem is lehet megfelelő módon hálát adni azokért a nagy jótéteményekért, amelyeket ez a nap hozott. A gondviselés, mely az életben mindent irányít, ezt a férfit az emberek üdvére olyan adományokkal töltötte el, hogy üdvözítőként küldte el őt nekünk és az eljövendő nemzedékek számára. Minden viszálynak véget fog vetni, és mindent nagyszerűen ki fog alakítani. Megjelenésében az elődök reményei beteljesedtek. Nemcsak az emberiség valamennyi korábbi jótevőjét múlta felül, de az is lehetetlen, hogy valaha nagyobb jöjjön. Isten születésnapja meghozta a világnak a hozzá kapcsolódó örömhíreket (szó szerint: evangéliumokat!). Születésétől új időszámításnak kell kezdődnie!" Hasonló gondolatokat fejt ki az ismert halikarnasszoszi felirat is (Wendland[82] 410 l.).

Ha méltatni akarjuk *az apostol merész vállalkozását*, akkor feltétlenül szem előtt kell tartani az Artemisz- és a császárkultusz e kettős hátterét. Rettenthetetlen bátorságra, a Krisztus hatalmába vetett diadalmas hitre volt szükség, hogy valaki bemerészkedjék az ázsiai feketemágiának ebbe a fellegvárába. Hisz nem tudott mást szembeállítani a római állami mindenhatóság imádásával, mint egy Názáretből való keresztre feszített ácsfiúnak kicsiny, szegényes történetét, és az Artemisz-kultusz részegítő érzéki mámorával, az efezusi varázsirodalommal és szerelmi novellisztikával sem tudott mást szembeszegezni, mint egy falatnyi kenyér szűzies titkát, amely fölött titokzatos szavakat ejtett. Ennek az embernek Krisztust saját magában valóban mint legyőzhetetlen hatalmat és jelenvaló erőt kellett megtapasztalnia, hogy egy ilyen kalandba vesse bele magát. Miben rejlik a titok? Ebből az Efezusból írta a korintusiaknak: „*Hiszek, azért beszélek.*" Ez az! Igen, hitt és azért beszélt. Szeme a „Diana-kultusznak nemcsak szégyenletes jellegét és visszataszító vonásait, nemcsak ennek az egész világot hatalmában tartó babonának a balgaságát látta. Mélyebbre látott. Egy olyan nép, amely nem fáradt bele abba, hogy isteneinek áldozatokat hozzon, amely vágyakozva nyúlkált a láthatatlan hatalmakkal való minden, akárcsak állítólagos kapcsolat után, mélyen meghatotta. Éles fülével mindebből a szegény emberi lélek vágyó kiáltását hallotta ki az ő Istene után, ha még egészen ferde utakon kereste is Őt. Pál hitt az emberiségben, mert hitt Jézusban, aki ezt az emberiséget elég jónak tartotta arra, hogy életét áldozza érte."[50]

Kb. 54 áprilisában haladhatott el Pál társaival együtt az efezusi régi körúton, a Pión és a Koréssszosz közötti házak szurdokán át, a nagy

gimnázium, a városi tornacsarnok, az Ódeion és az oszlopokkal körülvett, üzletekkel és bódékkal beépített Agora mellett. A Sztadion, a sziklából kivájt birkózópálya mellett még ma is láthatók annak az útnak hatalmas burkolatkövei, amelyeken járva Pál a máig megmaradt római kapuív alatt áthaladt. Nagy kényelmére szolgált, hogy Aquila házában előkészített szállást talált.

Az a kevés keresztény, aki akkor Efezusban élt, meglehetősen különös egy népség volt, és vallásuk valami eléggé tökéletlen, kialakulatlan, ha szabad így mondanunk, egyház nélküli, a katolicizmust megelőző félkeresztténység volt, amelynek nem volt kapcsolata az apostolok egyházával: kereszténység a Szentlélek ajándékai és szentségek nélkül. Emlékezzünk arra, hogy a kereszténység első éveiben egy sereg ember, diaszpora-zsidók és prozeliták lelkét megragadta a János-féle keresztelési mozgalom a Jordán folyónál, megkeresztelteték magukat vele, csakhamar azután szétszóródtak a világ minden tájára, és minden különösebb megbízatás nélkül térítgettek. Nem az őskeresztény volt ez a maga igazi, eredeti formájában, mint némelyek tévesen vélik, hanem a Jordán melletti keresztelő mozgalomban megrekedt, kezdetleges laikus kereszténység, amely később Jézus iránti gyűlöletté fajult. (Kezdetei talán már Mk 9, 38–40, Lk 9, 49-ben mutatkoznak.) Ezek az efezusi ún. keresztények inkább a szív és vágy, mintsem a hit vagy tudás értelmében voltak keresztények.

Pál itt hallott első ízben ennek a jánosi „elő"-kereszténységnek egy rendkívül érdekes, de szabadabb képviselőjéről, aki megérkezése előtt működött itt, azután pedig Korintusba távozott. Alexandriai zsidó volt, jelentős írástudó, tüzes szónok és igen vonzó jellem. A neve Apollóniosz, röviden *Apolló* volt. Őt is megnyerte az egészen Egyiptomig ható keresztelő mozgalom, és most ő maga lett a teljes evangélium előfutára és úttörője. Ez az Apolló mostantól kezdve átmenetileg új jelenségként lép az apostol fénykörébe, és az ő missziós körzetében jelentős szerepet játszik. Általa új alkotóelem, az *alexandriai* lép az ősegyházba, amely később majd mint „alexandriai iskola" filozófiai lendületével, szellemes, allegorikus Szentírás-magyarázatával jelentős mértékben hozzá fog járulni a keresztény igazság védelméhez. Alexandria akkoriban központja volt annak a nagyvonalú, a világ felé kitárulkozó zsidó teológiának, amely minden nemzet bölcsességét, a görögöknek az isteni észcsírákról és a teremtő világszellemről szóló logosztanát, a Sztoa etikáját törekedett egy felvilágosult mózesizmussal összeolvasztani. Iskolájuk elismert feje volt a hires *Philón*, aki a „szentséges Platón"-t az ószövetségi szentírási

bölcsességgel akarta összebékíteni, olyannyira, hogy ez a szólásmondás járta: „Vagy Philón platónizál, vagy Platón philónizál". Ezeknek a zsidó-alexandriai teológusoknak a törekvése arra irányult, hogy a görög nyelvet és bölcseletet a zsidó eszmék alkalmas hordozójává tegyék. Éppen ezzel valósították meg a Gondviselés művét. Belesegítettek ugyanis abba, hogy a görög nyelv a keresztény dogma klasszikus kifejezési formájává váljék. A pogány világ szájaízéhez akarták igazítani a mózesi vallást, és ennek folyományaképpen palesztinai konzervatív testvéreik legnagyobb rémületére szabadabb gondolkodásmód alakult ki bennük. A jeruzsálemi templom hellenisztikus ellenképéül még zsidó templomot is építettek Leontopoliszban, Alexandria közelében[32]. Apolló alkalmasint tanítványa lehetett e nemeslelkű Philónnak, és ezzel az ő helyzetét mint kereszténnyét már világosan megjellegeztük. Vallása platonikus lendületű kereszténység volt, de hiányzott belőle a misztikus mélység. Lelkes híve volt Jézus erkölcstanának, az ő új vallásértelmezésének, hogy ti. Istent „lélekben és igazságban" kell imádni, ezeket „nagy pontosság"-gal fejtegette, de fogalma sem volt a kereszténység lényegéről és magváról, az Úr engesztelő halálának, feltámadásának, valamint a Szentlélek elküldésének misztikus felfogásáról. Ami hiányzott benne Krisztus teljes ismeretéből, azt pótolta az Úr iránti lángoló szeretetével. Lukács „tüzes lélek"-nek nevezi. Ha azt mondja róla: „Apolló már kapott valami oktatást az Úr igazságairól (katekhumenosz), buzgón és helyesen beszélt és tanított Jézusról, de még csak János keresztségéről tudott", akkor ebből az következik, hogy a kereszténység néhány lényeges pontja, annak történeti oldala, Jézus Messiás-volta és isteni természete tekintetében jól ki volt képezve. Így az alexandriai keresztények egy csoportjának szellemi vezetője lett, akik szorgalmasan kutattak a Bibliában, de még nem találták meg az Egyházzal való kapcsolatot. Követői a zsidó zsinagógával együtt egyetlen, különbséget nem ismerő közösséget alkottak. Ő volt Efezus nagy szenzációja. Egyik nap Aquila és Priszcilla is elmentek a zsinagógába, hogy meghallgassák. Sodró erejű messiási prédikáció volt, de hiányolták belőle a teljes hangzatot, Pál ismerősen csengő, szívből fakadó hangját. A harang jól szólt, de más hangja volt. A Logoszról szólt, de hiányzott a szent Pneuma, ami Pál prédikációjának csodálatos zengését adta. Az istentisztelet után összebarátkoztak vele, meghívták magukhoz, és föltárták előtte az új, a Lélek szerint való életet az Egyházban úgy, amint azt Páltól megismerték. A tanult férfiú meghitt barátjuk, a keresztségre készülő tanítványuk lett. Nem megható jelenet: az egyszerű keresztény házaspár a szegényes kézműves lakásban és a lábuknál a tudós alexand-

riai? Nem hiába mondták Szent Lukácsot a festőnek az evangélisták között. Meséltek Apollónak a korintusi egyházról, amelyet Pál szervezett meg, és gazdag karizmatikus életéről. Apolló el is határozta: Achaiába megy, hogy a teljes egyházi életet ott ismerje meg magánál a forrásnál; az ottani egyházi elöljáróknak szóló ajánlólevelet vitt magával. Úgy látszik, hogy csak Korintusban vette föl Pál egyik tanítványa a keresztség és bérmálás által az Egyházba. Ott csakhamar fő beszédtéma lett, és vezető személyiséggé nőtte ki magát. Föllépése újság volt a szenzációra éhes korintusiaknak! Finom attikai kiejtése, platóni szellemi szárnyalása, amely inkább a „megismerés"-re (gnószisz), mint az egyszerű hitre (pisztisz) törekedett, hízelgett a korintusiak önérzetének. „Ez a megfelelő férfi Korintusnak!" – mondogatták a barátai. Anélkül, hogy akarta vagy megakadályozhatta volna, kialakult a korintusi egyházban egy külön Apolló-párt, amely az ő Pállal szemben való szónoki fölényére roppant büszke volt. Amikor párthívei túlságosan hangosak kezdtek lenni, Apolló elhagyta Korintust, és visszatért Efezusba, nehogy veszélybe sodorja az Egyház egységét; nagyon szép bizonysága önzetlen jellemének.

Efezusban ezenkívül létezett a *János-tanítványok*nak még egy másik köre is. Mármost Pálnak első feladata az volt, hogy a félig keresztények és furcsa szentek e kis körét a keresztény hit és élet teljességébe vezesse. Érdekes élménye volt ez munkája közben. Egy kb. tizenkét férfiból álló csoportra bukkant, akik szigorú és visszavonult életmódjukkal vonták magukra figyelmét. Észrevette rajtuk, hogy hiányzik valami a keresztény-ségükből, hogy nem ragyogja be vonásaikat az akkori keresztényeknél általános öröm és karizmatikus adottság egyetlen sugara sem; tüstént meg is kérdezte tőlük: „Tán nem kaptátok meg a Szentlelket, amikor hivőkké lettetek?" Eléggé megrökönyödött képet vághattak. Nem értették, mire gondol. Hogy a Szentlélek már eljött (ti. pünkösd ünnepén), arról állításuk szerint soha semmit sem hallottak. „No, és ugyan miféle keresztségben részesültetek?" Akkor aztán kiderült, hogy Keresztelő Szent János szellemében jámborul imádkozók és böjtölők kicsiny testvéri közössége volt ez. Pál fölvilágosította őket arról, hogy János keresztsége mint az eljövendő Krisztusba vetett hit kifejezése már régen meghaladott dolog. Erre azt kérték, részesítse őket hiánytalan oktatásban, és keresztség meg kézrátétel (bérmálás) által vegye fel őket az Egyházba. Ekkor az volt az érzésük, mintha valami sötét előcsarnokból, homályos boltozat alól egy barátságos, fényesen kivilágított templomba léptek volna. Egy olyan új felismerés világossága árasztotta el, egy olyan szívbeli megrendülés ragadta meg, olyan lelkes hivő bizalom töltötte el lelküket, hogy

elragadtatott emelkedettség állapotába kerültek, és új élményüknek jövendöléssel meg nyelveken szólással kellett kifejezést adniuk.

Pál kérdése: „Megkaptátok a Szentlelket?" a döntő kérdés volt az őskeresztségben. Nem a keresztség volt a keresztény ember pecsétje és igazolása, hanem a *Lélek birtoklása.* A keresztség a kereszténnyé válásnak csak a kezdete. Ez csak a bérmáláskor a Lélek közlésével fejeződik be. Ezért a *bérmálás* a keresztség megkoronázása és lezárása, bizonyos értelemben a kiteljesedett keresztség, mint ahogy a pünkösd a húsvét ünnepének a lezárása, és régen a „húsvét kiteljesedése"-nek is nevezték. A két szentség együttesen képezi a keresztény ember beavatási szertartását, ezért csak egyszer vehető fel. A kereszténnyé válásnak azonban akkor a keresztény létbe kell átmennie és érnie. Keresztség és bérmálás misztikus módon beiktat a halálnak és a feltámadásnak Krisztussal való közösségébe, és ennek a kapcsolatnak állandóan meg kell újulnia és tökéletesednie az eukharisztiában való misztikus élet-, áldozat-, és asztalközösség által. Csak így zárul le a megváltás misztikus körforgása. Ezt a három szentséget a megváltás szentségeinek nevezik. Katekizmusainkban még most is az őskeresztény egymásutánban sorolják fel őket.

Egyébként nem Efezus volt az egyetlen zsidó közösség a diaszporában, ahol János-tanítványok voltak találhatók. Tanítványainak egy részét még maga a próféta vezette Jézushoz. De már az ő életében kialakult bizonyos feszültség és féltékenység az ő tanítványai és a Jézus-tanítványok között (Jn 3, 26). Halála után tömörültek csak igazán tanítványai eszményített személye köré, és alkottak saját önálló közösségeket; túl a Jordánon, messze egészen Ázsiáig és Egyiptomig csaptak a keresztelő mozgalom hullámai. János evangélista is utal prológusában erre a keresztelő mozgalomra: „Nem ő volt a világosság; csak tanúságot kellett tennie a világosságról" (Jn 1, 8). Ennek semmi értelme sem volna, ha nem lettek volna akkor még a Keresztelőnek követői, akik benne látták az igaz világosságot. A 2. században lassan eltűnnek.

Az apostolnak a tizenkét János-tanítvánnyal való élménye mutatja, milyen lényeges a kereszténység számára az apostoli egyházzal való szerves kapcsolat, és hogy az Egyházzal kapcsolatban nem álló, attól függetlenül kifejlesztett, pusztán személyes vagy a Biblián alapuló kereszténység hogyan vezet szükségszerűen terméketlen elkülönüléshez, örömtelen aszkézishez és szektaképződéshez, csökevényes Krisztus-képhez. Az a kereszténység, amelyet Pál Efezusban talált, csak előcsarnok volt, ezért joggal nevezik őt az efezusi egyház tulajdonképpeni megalapítójának. Itt sem idegen talajon épített.

39. „Az összes egyházak gondja" (2 Kor 11, 28)

ApCsel 19, 8–10; 20, 19–21; 1 Kor 16, 19

Pál Efezusban hű maradt korábbi módszeréhez. Az első naptól kezdve saját keze munkájából élt, és ott ült a műhelyben kora reggeltől dél körülig. Fontosnak tartotta, hogy ilyen kereskedővárosban, mint Efezus, megmutassa, hogy kereszténység és gazdasági élet nem zárja ki egymást, hogy Jézus vallása nem csendes álmodozóknak való.

De efezusi házigazdáitól sem tagadhatjuk meg az elismerést. Képzeljük csak el, hogy milyen nyugtalan élet folyt a házukban. Rendezett háztartásról már nem lehetett szó: egész napon át be egészen a késő éjszakába állandóan idegenek és látogatások, akiknek kérdeznivalójuk volt, akik lelkiismereti ügyekben kértek eligazítást, akik keresztségi oktatásra jelentkeztek, akik üdvözleteket és híreket hoztak Frígia, Galatia, Macedónia és Görögország különféle egyházközségeiből, és utasításokat vettek át. Igen, aki egyszer belekerült ennek a férfiúnak a sodrába, azt ennek a nyugtalan, roppant energikus életvitelnek az örvényébe ragadta. Unalom sohasem terjengett Pál körül. Esténként keresztségi oktatás volt kezdők és haladók részére, igeliturgia, és annyiszor, ahányszor csak lehetséges volt, legalábbis vasárnaponként eukharisztikus ünnep. Egyre több katekumencsoportot kellett különböző magánházaknál kialakítani; ezeket kísérőire bízta. Valószínűleg csak az egész oktatás legfőbb vezetését, a kézrátétel szentségeit (bérmálás és papszentelés), továbbá a nagy nyilvános előadásokat tartotta fenn magának. A zsidó vallásos érzület azt tartotta, hogy az első termés, mint ami az Úrnak van szentelve, különösen értékes. Ezért köszönti Pál A rómaiaknak írt levélben (16, 6) azzal a büszkeséggel, amellyel egy atya néz elsőszülöttjére, külön is első efezusi neofitáját; „Köszöntsétek kedves *Epenétusz*omat, Ázsia (ti. Asia provincia) zsengéjét Krisztusban".

A zsinagóga magasztos istentanával és erkölcsi törvényével Efezusban is akaratlanul az evangélium előcsarnoka és úttörője lett. De csak Pál révén ébredtek az ottani keresztények a zsidóságtól lényegesen különböző jellegüknek a tudatára. A zsinagógákban tartott előadásavaival került Pál kapcsolatba a lakosság legkülönbözőbb köreivel, így a legjobbakkal és legkomolyabbakkal, a prozelitákkal. Ezek alkották az új efezusi egyház alapállományát. Az első *három hónap* rendkívül értékes volt. Nem tartott azonban soká, s a zsidók máris észrevették, hogy a teljes katolikus kereszténység az ő nemzetre szűkített vallásuk végét jelentené. Az apostol nem

riadt vissza semmilyen vallásos beszélgetéstől, ha tisztességes szándékkal folyt. A zsinagógákban azonban vad civakodássá fajult minden beszélgetés. Ez szakításhoz vezetett. Pál mostantól fogva nem tette be a lábát többé a zsinagógába[56]. Közben annyira megnövekedett az új vallás iránti érdeklődés, hogy Pál első alkalommal kísérelt meg egy egészen új missziós módszert. A magánházak túlságosan kicsinyek voltak és nem mindenki részére hozzáférhetők. Ezért a pogány szónokok mintájára nyilvános előadásokat kezdeményezett, amelyeket mindenki és a pogány előadásoktól eltérően ingyen hallgathatott meg.

Küszöbön állt a tél. Pál nem folytathatta, mint eddig, tevékenységét. Alkalmas helyiség után nézett. Egy bizonyos *Tirannusz* nevű grammatikus, feltehetően újonnan megtért keresztény hajlandó volt bérbeadni tágas előadótermét. Ez a terem talán az öt gimnázium egyikében volt; ezek játék- és sportpályákon meg fürdőkön kívül előadótermeket is magukban foglaltak professzorok, szónokok és költők előadásai számára. Az osztrák Archeológiai Társaság a Celsus-könyvtár közelében egy épület alapját ásta ki, amelyet „auditorium"-nak jelez egy felirat, és amelybe, ha éppen úgy akarjuk, Pál első teológiai népfőiskoláját helyezhetjük. A gimnáziumok akkor már rég nem voltak azok, aminek a nevük mondja őket, sporttelepek atlétikai gyakorlatok számára, hanem a testgyakorlatok mellett felölelték a szellemi képzést és a szórakozást is. Költők és filozófusok felolvasásai a gimnáziumok fontos részét képezték. Ezek az előadótermek félkör alakú apszisok vagy belső oszlopos udvar köré csoportosított körfolyosók voltak, és „szkholé"-nak, (szabadidő, pihenés, szórakozás) nevezték őket. Így jutott el lassan a görög „szkholé" szó ahhoz a kultúrtörténeti jelentéséhez, hogy a komoly, rendszeres szellemi munka helye és ideje. Ma már az „iskola" szón annak eredeti jelentéséből nem észlelünk semmit[32]. A Beza-féle szövegből az apostolnak még a pontos órarendjét is ismerjük, de előadásainak témajegyzékét sajnos nem. Tirannusz délelőtt 11 órakor fejezte be előadásait. Azután fél órás szünet következett 1/2 12-től 1/2 5-ig állt Pál rendelkezésére a terem. Ez volt a tetszés szerinti foglalkozásra szánt szabadidő. Maga Pál azonban nem ismer szabadidőt. Egész reggel gondolataiba merülve állt a szövőszék mellett, hogy megkeresse kenyerét és a lakbért. Azután megmossa arcát és kezét, és siet az előadóterembe, ahol nagyon vegyes hallgatóság várja; diákok, bolt- és üzlettulajdonosok, irodai alkalmazottak, kézművesek, hivatalnokok, filozófusok, a módosabb társadalmi osztályokból való nők, rabszolgák és szabadosok. Két teljes évig folytatta Pál ezt a megerőltető foglalkozást. Az Artemisz tiszteletére kivált májusban rendezett nagy ünnepségek,

amelyek az egész világról vonzottak oda látogatókat, Pálhoz is sok kíváncsi embert vittek az egész Asia provinciából: frígiaiakat a Maiandrosz és a Lükosz völgyéből, lüdiaiakat, Milétoszból, Szmirnából, Priénéből, Halikarnasszoszból, a mesés Pergamonból, Tróaszból és az Égei-tenger minden szigetéről való népeket. Hol itt, hol ott emeli föl valaki a kezét, ellenvetéseket tesz, pontosabb felvilágosítást kér[56]. A görögök csavaros észjárású, filozofikus koponyák. Nem véletlenül ringatták itt a nyugati filozófia bölcsőjét. Hogy Pál sem riadt vissza alkalomadtán az Artemiszkultusz elleni támadásoktól, az Demeter ezüstműves beszédéből, valamint Az efezusiaknak írt levélből következik: „Ne éljetek úgy, mint a pogányok, akik hiúságokon jártatják az eszüket. Sötétség borult az elméjükre, és elidegenedtek az istenes élettől tudatlanságukban, amely szívük megátalkodottságának következtetménye. Lelkileg eltompulva kicsapongásokra adták magukat, és kapzsiságból mindenféle ocsmányságot űznek" (Ef 4, 17–19).

E mellett a nyilvános előadótevékenység mellett folyt a családlátogatások és az egyenkénti lelkipásztorkodás *aprólékos és finom munkája;* erről Pál megkapó képet rajzol milétoszi búcsúbeszédében. Ezek nem pietista kávé- és teadélutánok voltak, hanem komoly viaskodás az újonnan megtértek, a gyengék, az ingadozók, kételkedők és kétségbeesettek lelkéért. Mily gyakran ment át Pál az Agorán, a kikötőnegyeden, az üzletsorok mentén, a szegények kvártélyain föl egészen a Pión és Korészszosz magaslatáig[50]. Hány estét töltött el együttülve az újonnan megtértekkel, és próbálta – a Keleten szokásban levő asztal melletti beszélgetéseiben – bevezetni őket Krisztus mélyebb ismeretébe; beszélt nekik missziós útjairól és a hit terjedéséről más országokban. Az efezusiaknak írt levél talán épp a vázlatát adja annak, amit Pál akkor tanított. Közben annyira megerősödött az ottani egyház, hogy Pálnak szoros szervezetre kellett gondolnia. Ezért létesíti a *preszbiterek* helyhez kötött testületét; elnevezésül a községi hivatalnokoknak és az egyesületi tisztviselőknek abban az időben kimutatható címét: „episzkopoi" (felügyelő) adta nekik (ApCsel 20, 28). Távozása után nekik kellett a helyi egyházak felelős pásztorainak, lelki vezetőinek lenniük, az összes egyházak legfőbb irányítását pedig megtartotta a maga kezében.

Pál sehol sem talált eddigi tevékenysége folyamán expanzív apostoli ereje számára ilyen gazdag munkalehetőséget és ilyen termékeny mögöttes területet, mint Asiában, ebben a nagyon városias provinciában. Hiszen Efezus a legnépesebb provincia fővárosa volt, amelyben kb. ötszáz város és helység feküdt. Itt „széles kapu tárult fel" előtte (1 Kor

16, 9) a pogány világba. Ő maga Efezusban maradt, kezében tartotta messze ágazó missziós műve szálait, és csaknem minden közösségből fogadott küldötteket, akik hosszabb-rövidebb időre nála maradtak; így a két macedóniait, Gajuszt és Arisztarchuszt, továbbá Szekunduszt Teszszalonikából és Szopatert Beroiából. „Fürge galaták jöttek Frígiából és Piszidiából, Antiokheiából és Ikonionból lóháton vagy kocsikon, amelyekbe vadszamarak voltak befogva, bőrt és kecskeszőrt szállítottak, és nagy hűhóval mesélték az apostolnak, hogy mennek ott a dolgok a gyermekei között. Filippiből Lukács küldött kis papiruszlapokat, amelyeken az orvos pontosságával voltak följegyezve a közösségek fejlődésére és előhaladására vonatkozó hírek."[58] Korintusból kereskedők, matrózok és olyan tekintélyes férfiak érkeztek, mint Apolló, Erasztusz, a város vagyonkezelője, továbbá Szosztenész, az egykori zsinagógai elöljáró. Ha ehhez még hozzávesszük régebbi barátait is, akkor azt látjuk, hogy munkatársak kiváló törzskara, férfiaknak Isten áldotta társasága veszi körül Pál apostolt; ezekkel beszélte meg minden közösség jaját-baját, s őket küldte mint új közösségek alapítóit a környező városokba. „Asia egyházai köszöntenek titeket" – írja Korintusba (1 Kor 16, 19). Az Efezustól északra és délre elterülő partvidéken, továbbá a keleti hátországban, az Apokalipszis hét közösségének hazájában létrejött új misszióterületek követei és képviselői állandóan jöttek-mentek[50]. Efezus a kulcspont volt ahhoz a négy völgyhöz, amelyet a Kaüsztrosz, a Maiandrosz, a Hermosz és a Kaikosz alkot, valamint azoknak a városoknak, amelyek ezek mentén és torkolatuknál feküsznek. Szent Pál missziós segítőtársainak erre a messze kiterjedő tevékenységére vonatkozóan is sajnos „Az apostolok cselekedeteinek hiányosságai"-t, mint oly sok esetben, az apostol leveleiben levő utalásokkal kell kiegészítenünk. Sajnálatos, hogy Lukács itt nem meríthet a saját élményeiből. Az apostol leveleiben és az Apokalipszisban minduntalan felbukkannak olyan új közösségek, amelyek alapításának lényegében erre az időre kell visszamennie. Az apostol munkatársai elmentek *Milétosz*ba, az ókor Velencéjébe, amely még a Thalész, Anaximandrosz és Anaximenész idejében volt szellemi aranykoráról álmodozott, most azonban hírnevét a didümai Apollón jóshelyének, gazdagságát pedig a gyapjúszövésnek köszönhette. Eljutottak *Szmirná*ba is, a tenger királynőjéhez, a sötét Szipülosznak, a tantalidák mondai lakhelyének lábához, ahol a gyászoló Niobé sziklába vájt képe volt. Elgyalogoltak az erősen ipari jellegű *Magnésziá*ba, ahol már messziről dübörögtek a kovácsok kalapácsai, *Tralleisz*ba, a mazsolakereskedőkhöz és fügetermelőkhöz, akiknek állítólag Fülöp diákonus is

hirdette az evangéliumot. Mások a Kaüsztrosz mentén fölfelé *Philadelphiá*ba érkeztek, vagy a Tmólosz hágóján át *Szardeisz*ba, Krőzus merész fekvésű, régi hírű székvárosába jutottak; itt volt Kübelé temploma és a lüd királyok temetkezési helye. Eljutottak *Thüateriá*ba, a bíborkereskedő Lídia hazájába, azután föl *Pergamon*ba, ahol a Titkos jelenések szerint a „sátán trónja", a hatalmas Zeusz-templom és Zeusz-oltár állt, amelynek maradványai a berlini Pergamonmuseumban még ma is olyan lenyűgöző hatást tesznek. Hogy elkerültek-e *Tróasz*ba és *Asszosz*ba, vagy Lukács hirdette-e ott az igét, nem tudjuk. Mindenesetre, amikor nem sokkal később Pál Korintusba utazott, Tróaszban már keresztény közösséget talált. Így fejlődött ki a hét egyházközség Asiában. Mindezekben a városokban – a középkori városokhoz hasonlóan – zsidó kolóniák és hatalmas iparoscéhek virágoztak. A polgárháborúk borzalmai után hosszú béke tette fogékonnyabbá a szíveket az Istenben való békés lét boldogsága iránt. Mint hét csillagból font koszorú állták körül ezek a leányegyházak az efezusi anyaegyházat. Pál örömmel írhatta nekik Rómából: „Valaha sötétség voltatok, most azonban világosság az Úrban" (Ef 5, 8). Meglepő, hogy ilyen rövid idő elég volt arra, hogy elterjesszék az evangéliumot az egész provinciában. Márpedig Az apostolok cselekedetei kétségtelenné teszi, hogy „Asia minden lakója, zsidó és görög egyaránt hallotta az Úr szavát", és Demeter föl tudta a népet arra való utalással izgatni, hogy „ez a Pál okoskodásával nemcsak Efezusban, hanem egész Asiában nagy tömeget meggyőzött".

A keresztény hit Délkelet-Frígia egyik gazdag kerületében, a Maiandrosz mellékfolyójának, a Lükosznak völgyületében virágzott fel a legbujábban. Három lüktető életű város feküdt ott egymás mellett: Kolossze, Laodikeia és Hierapolisz. *Kolossze* (ma Chonasz) kicsi, ódivatú, jómódú vidéki város volt a Kadmosz hegy lábánál; ez hatalmas, hófödte tömbjével komor hátteret ad a városnak, számos hegyipatakjával pedig a Lükoszt és a Maiandroszt táplálja. Ennek a vidéknek az apostola *Epafrász* volt, a Kolosszéból való előkelő görög, akit Pál nyert meg a hitnek, és mint barátja és munkatársa különösen a szívéhez nőtt. Pál ezt a szép bizonyítványt állítja ki róla: „Így tanultátok ezt kedves szolgatársunktól, Epafrásztól. Ő hűséges szolgája köztetek Krisztusnak" (Kol. 1, 7). Epafrász később még a fogságot is megosztotta az apostollal Rómában. Lehet, hogy épp őáltala került Pál barátságba *Filemon*nal is, a gazdag kolosszei polgárral, aki feleségével, *Appiá*val együtt élete legnagyobb boldogságát köszönhette neki, és ezért rendelkezésére

bocsátotta a házát istentiszteleti összejövetelek céljára. *Onezimusz*, a rabszolgája nem egy levélkét vihetett Pálhoz. Filemon egyik nap a barátját vagy rokonát, *Archippuszt* is magával vitte Pálhoz; ő annyira örömét lelte ebben a fiatalemberben, hogy később Kolosszéban papi hivatalt bízott rá, és „küzdőtársá"-nak nevezte (Filem 2; Kol 4, 17; 2 Tim 2, 3).

Epafrász Kolosszéból a szomszédos *Laodikeiá*ba (ma: Eszki Hisszár) távozott, amely a legszebb bíbort gyártotta, és egy szemorvosi iskoláról volt híres. Valószínűleg erre utal Szent János, amikor ehhez a közösséghez ezt az intelmet intézi: „Végy tőlem kenetet, hogy megkend szemedet, és láss" (Jel 3, 18). Epafrász itt is létrehozott egy közösséget, amely Lümphasz (= Lümphodorosz) házában gyülekezett (Kol 4, 15). Már tizenöt év múlva János apostoltól mind a hét egyházközség közül ez a közösség részesült legkomolyabb dorgálásban: „Bárcsak hideg volnál vagy meleg! De mivel langyos vagy, se hideg, se meleg, kivetlek a számból" (Jel 3, 15–16). Ennek a városnak mai romjai iszonyatos zűrzavarukkal olyanok, „mint az ítélet e félelmetes fenyegetésének megrendítő beteljesülése"[50].

A túloldalon, ahol Lükosz a Maiandrosszal egybefolyik, a völgy pedig két óra járásnyira szélesül, egy kiemelkedő sziklalépcsőn fekszik a frígiaiak ősi szent városa, a legritkább természeti csodák egyikéről híres *Hierapolisz*. A folyó üledékes vize és számos melegforrás, amely itt ered, játékosan szökellve zuhog szirtről-szirtre, pompás vízeséseket alkot, majd mintegy varázsszóra bizarr cseppkőképződményekben széles, megkövült vízeséssé merevedik[50], vagy kis barlangokból és sztalaktit boltozatú tündérpolotákból álló földalatti birodalmat formál. Epafrász itt is működött mint a hit követe. Ha Pál azt mondja rója: „Ő állandóan küzd értetek imáiban... Tanúskodom, hogy sokat dolgozik értetek és azokért, akik Laodikeiában és Hierapoliszban élnek" (Kol 4, 12–13), akkor bizonyára valamiféle püspöki hivatalt gyakorolt ezen a környéken. Itt működött 30 évvel később mint püspök a jó, öreg, kissé bőbeszédű *Papiasz*, aki oly hűségesen gyűjtögette az apostolok tanítványainak ajkáról az „Úr kijelentései"-t, s aki még ismerte János evangélistát. Hierapolisz jelentős szellemi műveltségű város volt. Itt nőtt fel ekkortájt a rabszolga *Epiktétosz*, aki Senecához hasonlóan a maga sztoikus etikájában jónéhány nagyon nemes gondolatot adott a pogány világnak, olyanokat, amelyek keresztény filozófusnak is becsületére válnának.

A frígiai nép hajlamos volt a misztikára és az álmodozásra, és a parszizmus (Zoroaszter perzsa-iráni vallása) meg a kései zsidóság kettős

befolyása alatt babonás angyal- és démon-kultuszt ápolt: ez még a 4. században is virult, amint feliratok és a laodikeiai zsinat aktái tanúsítják. Olyan a helyzet, mintha a vulkanikus talaj minduntalan megrázta volna lakosainak szellemét is. Az ember bizonyos fokig szellemi részében is a táj gyermeke, és ennek színét gondolatainak ruhájában hordja. Innen indult el Kübelé egykori papja, a montanista rajongók szektájának alapítója. Itt keletkeztek az ázsiai gnószticizmus legbizarabb formái, egészen az ophiták őrült rögeszméiig, pl. hogy Krisztus istenségét a kígyó alakjában kell imádni. Frígia azonban Pál tanítványainak előmunkálatai révén igen hamar fellegvára lett a kereszténységnek is. Frígiai emlékeken találhatók a leggyakrabban az apostoli kor keresztény nevei: mint Trofimusz, Tichikusz, Teleszphorosz[78]. Frígia korai keresztény jellegét síremlékek és feliratok tömege bizonyítja; ezek ismeretét a Pál-kutatónak, Ramsaynak köszönhetjük. Arra, hogy milyen eleven volt az apostol tisztelete Frígiában, a legérdekesebb példa a frígiai püspöknek, a hierapoliszi *Aberkiosz*nak híres felirata, amelyben a római egyházba és az eukharisztiába vetett hitének oly régies és rejtett kifejezését adta (titoktartási fegyelem). A hit egységének és tisztaságának gondja az isteni Pásztor ösztönzésére Marcus Aurelius császár idejében Rómába vitte:

„Fénylő pecséttel (keresztség) ékes népet láttam ott.
Mindenütt velem egy nézetet valló társakat szereztem (a
montanizmus ellen),
hiszen Pál volt a kocsiban útitársként velem (a levelei).
A hit volt a vezérem.
Táplálékul mindenütt a halat nyújtotta nekem a forrásból,
igen nagyot és tisztát, akit a Szent Szűz fogott...
Ő nyújtotta eledelül barátainak mindenfelé,
vízzel elegyített tiszta bort a kenyérrel együtt."

Hogyan tudott gyökeret verni itt, e homéroszi nap alatt, ebben az elpuhult Ióniában az evangélium, amely a szegénység ölében született és mégiscsak a szegénység klímájában tenyészik leginkább? A választ itt is az egyház szociális rétegződésének az a rajza adja meg, amelyet Pál A korintusiaknak írt levélben szerkeszt meg. Efezusban is, csakúgy, mint Korintusban, mindenekelőtt az alsóbb rétegek fogadták mohón az evangéliumot, amely megváltásként és váratlan vigasztalásként jelent meg az akkori idők égbekiáltó szociális igazságtalanságával szemben.

Ám Kisázsia keresztény városainak sorsa komoly figyelmeztetés is.

A kereszténység az alapítás idejének magas szintjét nem tudta sokáig tartani, csakhamar lagymatagságba és világiasságba süllyedt. Az a hófehéren csillogó halotti lepel, amellyel a melegforrások lerakódásai Hierapolisz ősi városát elborították[50], a lelki halál e jelképe, csakhamar kiterjedt egész Kisázsiára, úgyhogy a félholdnak könnyű volt e formulákba merevedett kereszténységen átgázolnia, és ma alig lakik ott még egy féltucat keresztény. Az „Istennel telt" Pál emléke, ahogy őt üres szavakkal magasztalták, mindjobban háttérbe szorult, az alapítót hamarosan teljesen elfelejtették, és a látnok fenyegetése beteljesedett: „Elmozdítom helyéről gyertyatartódat" (Jel 2, 5).

40. Az „Isten magaslatai" és a „sátán mélységei"

ApCsel 19, 11–22.

Pál működésének zenitjén állt. A Tirannusz termében folyó nyilvános előadói tevékenységnek, az egész provinciában érvényesülő befolyásának, jelleme tisztaságának mély benyomást kellett tennie a politikai élet embereire is. Arról értesülünk ugyanis, hogy még több „asziarkhón", azaz a tartományi gyűlés tagjai és az ünnepi játékok vezetői is barátságban voltak vele. Úgy látszik, a városi kancellár is jóindulattal volt iránta. Az apostolnak a *vezető férfiak*kal és az igen művelt pogányokkal való ez a barátságos érintkezése nagyon tanulságos. Az Úr példája nyomán a kereszténység sohasem hárította el magától, hogy befolyást szerezzen ezekre a körökre, amint azt Pál már Athénban megmutatta. Hiszen nem parasztvallás, hanem egyformán fordul minden társadalmi osztályhoz és műveltségi réteghez. De az egyszerű és romlatlan nép szeretete és bizalma mindig a legteherbíróbb alapja lesz egy igazi népi egyháznak. Az e világ gazdagjaival és hatalmasaival való túlságosan nagy barátság magában az Egyházban az elektromos indukcióhoz hasonló módon olyan lelki magatartást eredményezhet, amely a nép szívét el kell, hogy idegenítse tőle. A nép rendkívül fogékony a jó pásztor igazi hangjára, de finom füle van minden mellékzönge számára is. Pál aggályosan őrizkedett az ilyen látszattól.

Abban az időben szép számmal futkostak szélhámosok, zsidó és pogány népámítók, akik a nép naiv csodahitét önző célokra használták ki. A sokat vitatott pogány csodatévő, *Tüanai Apollóniosz*, a „rajongónak és a szélhámosnak ez a keveréke"[33], akivel már Athénban találkoztunk, éppen ebben az időben Efezusban tartózkodhatott (l. Philosztratosznak

róla írt munkáját 3). A hirhedt asztrológus, *Balbillus*, aki oly áldatlan hatással volt Néróra, efezusi születésű volt[50]. Aszklépiosz gyógyító isten (Szótér) csodakúrái, a varázsitalok és védőszerek, a csillagjóslás és jövendölés a papok, szemfényvesztők, varázslók egész seregét részesítették gazdag megélhetésben. Efezus olyan város volt, ahol nagyon sok követője akadt a teozófiának, az okkultizmusnak és a fekete mágiának, és ahol spiritiszták vezettek be a *„sátán mélységei"*-be (Jel 2, 24). A titkos tudománynak, a varázspapiruszoknak és az ugyanilyen szennyirodalomnak sajátos válfaja virágzott itt, amelyek „Epheszia grammata" néven az egész világon híresek voltak. Ilyen környezetben, amely ennyire vonzódott a mágikus és démoni dolgokhoz, kellett Pálnak ellensúlyozásképpen erőteljes karizmatikus adottságát megcsillantania. A helyzet önként hozta felszínre az apostol lelkében a legmélyebb karizmatikus elhárító erőket. *Hataimas tettei Efezeusban*, amelyekről Szent Lukács értesít, a bizonyítékai ennek. A fekete mágia mesterei megdöbbentek attól a lelki erőtől, amely Pálból áradt. Amit nem tudott elérni az igehirdetés, azt megtették „a Lélek és az erő megnyilvánulásai", a beteggyógyítások és az ördögűzések. A betegek a pogány ókorban, épp úgy, mint még most is a pogány missziós országokban, a szegények legszegényebbjei közé tartoztak. Az Aszklépiosz-szentélyeket mindig mindenfajta emberi nyomorúság hemzsegte körül. Egynémely ideges állapot, görcs és bénulásos jelenség eltűnhetett az általános lelki izgalomban; nyilván ezekre utal a sok megtalált fogadalmi ajándék, ahogy pl. az „Ókorintus" múzeumban össze vannak gyűjtve. Csak a kereszténység ragadta meg azonban a bajt a gyökerénél, amenynyiben legmélyebb alapját, a lelki-erkölcsi zavart, a személyiség erkölcsi szétesését a Megváltó kegyelmi erejével megszüntette, és a lélek merevgörcsét feloldotta. Amikor Pál végigment az utcán, a házak mentén betegek, bénák, gennyes sebű emberek feküdtek, akiknek testét a lepra marta szét; ezek könyörögve nyújtották feléje kezüket vagy karcsonkjukat, ahogy ezt még most is látni Keleten. És Pál Jézus nevének segítségül hívásával meggyógyította őket, viszonzásul nem kívánva mást, mint hogy ezentúl Jézus nevét dicsérjék. „Ingyen kaptátok, ingyen adjátok!" Híre mint csodatevőnek akkora lett, hogy Priszcillához mentek, és elkérték az apostol fehérneműjét, ruhadarabjait, kendőit és munkaköténeyeit – természetesen tudta nélkül. Olykor az előadás közben egy-egy női hallgató jámbor hitében titokban bizonyára az izzadságkendőt csente el, hogy otthon egy betegre terítse[56].

Befolyásának ereje akkora volt, hogy némelyeknek sikerült az apos-

tolra való hivatkozással felidéznie a démonokat. A zsidók között ősidőktől fogva gyakorolták a szellemidézést. Zsidó ördögűzők bejártak akkoriban minden országot. Már Jézus beszél róluk (Mt 12, 27 és Lk 11, 19). Az evangélisták is ismernek ilyeneket, talán János-tanítványokat, akik „Jézus nevében" ördögöket űztek (Mk 9, 38 és Lk 9, 49). Még a második században is jártak zsidó ördögűzők mindenfelé (Justinus, Dialogus 85)[63]. Az efezusiak vonzalma az efféle hátborzongató látványok és ezek csiklandós idegizgalmai iránt egy nagyon kínos esetet eredményezett, amelyet Lukács bizonyos enyhe humorral mond el. Egy zsidó főpapnak, név szerint Szkévának hét fia, ördögűzők ide-oda csatangoló csoportja nyilvános ördögűzést rendezett. A megszállott azonban kigúnyolta erőlködésüket. A csalódott tömeg, már ahogy az történni szokott, a kontárok ellen foglalt állást; egész tekintélyük veszélyben forgott. Végső kétségbeesésükben ugyanazzal a „varázseszköz"-zel próbálkoztak, amelyet véleményük szerint Pál használt, „Jézus nevével, akit Pál hirdet". De Jézus neve nem használható varázseszköznek. Gúnyos feleletet kaptak: „Jézust ismerem, Pálról is tudok; de kik vagytok ti?" Ezzel a megszállott ember dühöngve nekik esett, kettőt közülük elagyabugyált, letépte róluk a ruhát, a többieknek pedig szégyenszemre gyalázatosan meg kellett futamodniuk. Ilyen esetet Josephus Flavius is elbeszél egy bizonyos Eleazárról, aki Vespasianus jelenlétében egy gyűrűben elhelyezett gyökér segítségével, salamoni mondások közepette húzta ki az ördögöt a megszállottnak az orrából (Jos. Flav., Zsidó régiségek 8, 2, 5). Vallási kétszínűségük keservesen megbosszulta magát. Pál részére viszont nagy győzelem volt. Jézus neve volt mindenkinek az ajkán, és tisztelettel emlegették. Most már világos volt, hogy Pál nem varázseszközzel vitte végbe csodatetteit, hanem a mennyei Krisztus erejével. Ez volt az a küzdelem, amelyről Pál ezt írja: „Nem annyira a vér és a test ellen kell küzdenünk, hanem a fejedelemségek és hatalmasságok, ennek a sötét világnak kormányzói és az égi magasságoknak gonosz szellemei ellen" (Ef 6, 12).

Jézus neve minden utcában diadalt ült. Az apostol száz prédikációjának nem lett volna ilyen hatása, mint a tények e bizonyítékának. Ez a valóság hatalma! Hamarosan észrevette ezt Pál előadóterme látógatóinak létszámán. A nagy csodatevő most olybá tűnt fel előttük, mint akit magasabb hatalom leng körül, mint ama isteni emberek egyike, akiket az ősök hite szerint időről-időre isteni erővel és megbízatásokkal a mennyből küldenek. Ha ő mondta ki a Jézus nevet, milyen ezerhangú gazdagságban csengett ez, mennyire másképp, mint a póruljárt ördögűzők ajkán! Amikor pedig belső megindultságában fölkiáltott: „Jézus nevére hajoljon

meg minden térd a mennyben, a földön és az alvilágban, és minden nyelv hirdesse az Atyaisten dicsőségére, hogy Jézus Krisztus az úr!" (Fil 2, 10), remegés és rettegés futott végig a jelenlevőkön. Sokan lettek hivőkké, s egyik a másik után kiáltott fel aggodalmában: „Pál, hívd le rám is Jézusod nevét, és segíts rajtam!" A lelki megrázkódtatás, egy ilyen feltámasztásszerű élmény olyan általános nyilvános bűnvallomást eredményezett, amilyen nekünk, zárkózott északiaknak megfoghatatlan, a délieknek azonban egyáltalán nem esik nehezére. Pál, a nagy lélekismerő és lelkivezető el tudott igazodni ezek között a jelenségek között. Sok fáradságába került az emberek megnyugtatása és a még tisztulatlan megrázkódtatásnak helyes irányba terelése. Az előadásból ezen a napon nem lett semmi. Félig vitték, félig sodorták magukkal Pált az Agorára. Az emberek minden irányból odacipelték titkos irataikat és varázspapiruszaikat, álmoskönyveiket és Epheszia grammatáikat. Hamarosan sistergő lángok csaptak a magasba, és sziszegve emésztették el a pergameneket és amuletteket. A véletlen megőrzött számunkra néhány ilyen varázsmondásokat tartalmazó papiruszt; ezeken érthetetlen szavakból álló értelmetlen zagyvaság van: „Aszki – Kataszki – Aiksz – Tetraksz" (21. j.). Ezek, mint a mi levélláncaink, valahol az égből pottyantak, ütés és szúrás ellen biztosítottak, használták köszvény és csúz ellen, védelmeztek boszorkányoktól és szemveréstől. Mások Nóétól és Salamontól való varázskönyveket cipeltek oda, és belehajították a lángtengerbe. Csak most nyugodtak meg, és éreztek úgy, hogy bűnük bocsánatot nyert. Óriási autodafé lehetett, ha Lukács az elégetett könyvek értékét 50 000 ezüst drachmára becsüli. Hatalmas jelzőtűz volt ez az egész Efezusnak arra, hogy a régi pogányság hatalmának meg kell hátrálnia az evangélium fénye előtt. Csak egyszer ismétlődött meg a történelem folyamán egy ilyen máglyajelenet. Több, mint 1400 évvel később Firenze piacterén történt Savonarola bűnbánati prédikációinak megrázó hatása alatt.

Itt megint a *kinyilatkoztatott* és a *természeti kötöttségű vallás* közötti alapvető különbség lép a szemünk elé. Minden természeti vallásnak, amely az emberi lélek irracionális mélységeiből, a vér természetes ösztöneiből fakad, általános ismertető jegye a babonára és a mágiára való hajlam. Ez a hajlam benne volt minden antik népnek, de különösen a szemitáknak és a föníciaiaknak a vérében. A 18. században, a klasszikus humanizmus idején a görög vallás megszépített, eszményi képét álmodták össze; a legtisztábban Schillernek „Die Götter Griechenlands" című költeményében jutott kifejezésre. Ma már tudjuk, hogy a görög lélek a ragyogó apollóni elem mellett egy sötét, irracionális

dionüszoszi elemet is, tehát iszonyatos ellentéteket egyesített magában. A magasság istenei mellett ismerték és tisztelték a görögök a „mélység istenei"-t is, a jóságos, komoly hatalmak mellett a szörnyűeket, a nemzés, a vér, a halál és a sors földhöz kötött és alvilági hatalmait is, hol fennkölt, mennyei, hol meg sötét démoni természetű isteni erőket. Az eredetileg magas szintű monoteisztikus Zeusz-vallás csak nehezen tudott védekezni az Asztarté-kultusz ázsiai és föníciai befolyásainak behatolása ellen. Az efezusi Artemisz bizonyítéka volt annak, hogy ismert görög istenségek teljességgel nem-görög, keleti vonásokat nyertek. „Dionüszosz leleplezi előttünk a görög lélek sötét, kaotikus lehetőségeit, és az emberi szív rejtett titkos zugaiban aggodalmasan őrzött ösztönöket rémületesen éles megvilágításban hozza felszínre, pompásan, az érzékeket megbódítva s ugyanakkor borzalmasan" (Thassilo von Scheffer: Die Kultur der Griechen).

Már most honnan eredt Pálnak ez a roppant *befolyása* az *emberekre?* Ez, mint minden nagy ember és szent esetében, az ő személyes titka. Ez az ő osztatlan személyiségének, egyetlen, egységes isteni központból, Krisztusból forrásozó önzetlen életének a hatalma volt. Ez az igazi, valódi és jótékony befolyás titka, azé a befolyásé, amely Isten világosságából jön, és világosságra vezet. Van a befolyásnak, az embereken való uralomnak még egy más titka is: a démoni befolyás titka, amely a mélyből, a sátán démoniságából ered, és a „sátán mélységeibe" visz. Ezek a káosz furcsa szüleményei. Ilyen emberek és hamis próféták kaotikus időkben kerülnek felszínre, és mint akkor Tüanai Apollóniosz, hatalmukba kerítik a gyengébb és önállótlanabb természeteket, továbbá minden önmagával és Istennel meghasonlott embert, akik autonómoknak képzelik magukat. A korábbi idők vallástörténete kellemetlen példákat szolgáltat erre.

Pál sokkal nagyobb lélekismerettel rendelkezett, semhogy ne tudta volna, hogy az ilyen emelkedett hangulatokat, amilyenek akkor uralkodtak, nem lehet hosszabb időn át fenntartani. A hozsannára még mindig crucifige következett. Rövid ideig mértéktelen rajongó hódolatot halmoztak rá. De sokkal okosabb volt annál, semhogy ezeket a sikereket élvezze, és ezt a tömjénillatot szürcsölje. Tudta, hogy most mozgosít ellene az *alvilág hatalma.* Az ő szemében az ördög nem dantei képzelmény, hanem kemény valóság. A korintusiaknak írt első levél, mely éppen ebben az időben készült Efezusban, és a második, amely a népi indulatok kitörése után íródott, a kép másik oldalát mutatja. Hamarosan „nagy megaláztatás, a könnyek és megpróbáltatások" ideje következett

(ApCsel 20, 19). A szenvedés és a szomorúság oly hatalmas hulláma zúdul rá, hogy elveszíti az életkedvét, és megutálja az életet. Mind Az apostolok cselekedetei, mind Az efezusiaknak írt levél kezünkbe adja a kulcsot ezeknek a szenvedéseknek a megértéséhez. Tudatában volt annak, hogy pokoli hatalom működött ellene az események mögött. Gonosz lelkek különféle fokozatai egyesültek ellene közös támadásra. Ezek ismert jelenségek a szentek életében. Alig van olyan szent vagy misztikus, akinek az életében az ördög ne játszanék szerepet. És az nem hisz komolyan a személyes Isten létében, és annak nincs megtapasztaláson alapuló hite, aki nem tud Isten nagy ellenlábasának a létéről.

Krisztusban való életének a magaslata Pál részére a *Krisztussal való együttszenvedés*nek a magaslata is volt. Nagyon ínséges életnek kellett annak lennie, ha Pál ekkoriban azt írhatta Korintusba: „Mindmáig éhezünk és szomjazunk, nincs ruhánk" (1 Kor 4, 11). Ilyen mérvű szegénység egy olyan lelki nagyságból eredt, amely pénzéhes honfitársainak valami szokatlan dolog volt. Pál idejének is csak töredékrészét szentelhette a munkának, és sokszor napokon át meg kellett szakítania. A lelkipásztori munka meg a távoli közösségekkel való levelezés fontosabb volt.

De még szegénységénél is büszkébb volt arra, hogy a megfeszített Jézus szolgálatában áll[56]. Éppen ebben az időben írta a galatáinak: „Én azonban nem akarok mással dicsekedni, mint Urunk Jézus Krisztus keresztjével" (Gal 6, 14). A korintusiaknak írt két levelében nem kevesebb, mint négy megrázó jegyzéket hagyott ránk a szenvedéseiről. „Isten nekünk apostoloknak az utolsó helyet jelölte ki, mint olyanoknak, akiket halálra szántak, hogy látványul szolgáljunk a világnak, az angyaloknak és az embereknek is . . . Verést szenvedünk. Nincs otthonunk, és kezünk munkájával keressük kenyerünk. Ha átkoznak minket, áldást mondunk, ha üldöznek, türelemmel viseljük, ha szidalmaznak, szelíden szólunk. Szinte salakja lettünk ennek a világnak, mindenkinek söpredéke mostanáig" (1 Kor 4, 9–13). Szenvedés közepette teljesíteni a földi hivatás feladatát: ezt leste el Pál isteni Mestere földi életviteléből. Amikor előadásai közben Krisztus szenvedésére és véres megostorozására tért rá, akkor előfordulhatott, „hogy hirtelen mozdulattal meglazította nyakán és tarkójánál a ruháját, úgyhogy láthatókká váltak azok a vöröses csíkok, amelyek az ostorcsapásoktól származtak. Akkor ezeket a legnagyobb nyugalommal a Megfeszített jegyeinek nevezte, amelyeket a testén visel (Gal 6, 17; 2 Kor 4, 10). Ahogy a rabszolgák viselték gyakran a nyakukon gazdájuk monogramját, és a légionáriusok légiójuknak karjukra és mel-

lükre égetett jelét, úgy viselte Pál, mint Krisztus rabszolgája, büszkén mennyei Ura jegyeit"[56] (27. j.).

Pál efezusi tartózkodásának *legfélelmetesebb élmény*eként említi, hogy „Efezusban vadállatokkal küzdött" (1 Kor 15, 32). Sok magyarázó képletesen érti ezt a kifejezést, mások szó szerint, mint valódi élményt, amelyről oly érdekes, regényesen kiszínezett ábrázolást hagytak ránk a „Pál-akták" (8. j.). Weizsäcker „Das apostolische Zeitalter" című munkájában ezt írja: „Ez nem szókép, ez tény. Mi értelme is lenne annak, hogy emberi ellenségeit vadállatokkal hasonlítsa össze, ha nem kellene rajta legalább fizikai erőszak, életre-halálra menő támadás elleni harcot érteni?" A versenyek, állatviadalok és gladiátorjátékok tartására szánt Sztadion épp akkoriban lett készen. Faragott köveken még ma is látható két felírás, amely a nézőteret Artemisznak és Néró császárnak szenteli. Még megvannak a ketrecek a feliratokban említett „líbiai bestiák" részére; ezekre utal Pál, amikor amint újabb magyarázók vélik, efezusi szellemi harcát képletesen állatviadalhoz hasonlítja, mivel mint római polgár nem volt állatviadalra ítélhető anélkül, hogy polgárjogát elvesztette volna[50]. Akárhogy áll is a dolog, a kifejezés mindenesetre nagyon erősen emlékeztet Antiokheiai Szent Ignác vértanú püspök leveleiben az egyik helyre; ő tudatosan utánozva tisztelt mesterének, Pál apostolnak életmódját, a deportáló hajón fogolyként elviselt szenvedéseit és az őrzésére kirendelt katonákkal való tapasztalatait így foglalja szavakba: „Szíriától Rómáig vadállatokkal harcolok, tíz leopárdhoz vagyok kötve". Ez képletes beszéd, mégis nagyon reális élmény. És így, ha az ember az apostolt nem akarja „egyenesen nagyzolással vádolni", az ő esetében is olyan tényleges élményt, katasztrófát kell vélelmeznünk, amely majdnem elpusztította. Minden a szöveg enyhítésére irányuló kísérlet kudarcot vall az apostol szerfölött reális nyelvezetén: „Úgy látom, hogy Isten nekünk, apostoloknak az utolsó helyet jelölte ki, mint olyanoknak, akiket halálra szántak, hogy látványul szolgáljunk a világnak, az angyaloknak és az embereknek is" (1 Kor 4, 9). És nem sokkal a katasztrófa után azt írja: „Nem szeretném, testvérek, hogy ne tudjatok arról az üldöztetésről, amely Asiában ért bennünket: módfelett, szinte erőnkön felül ránk nehezedett, úgyhogy már az életünkről is lemondtunk. Sőt magunkban már a halálos ítéletet is elfogadtuk" (2 Kor 1, 8–9).

Néhány újabb kutató nem egészen alap nélkül feltételezi az *apostolnak egy efezusi fogságát* (hivatkozással a 2 Kor 6, 5 és 11, 23-ra)[74]. Ha Pál nem sokkal ezután mély hálával jelenti ki A rómaiaknak írt levélben

(16, 4), hogy Aquilának és Priszcillának köszönheti életét („Ők életüket kockáztatták értem"), és ugyanebben a levélben Andronikuszt és Juniát „rokonai és fogolytársai-"nak nevezi, akkor nagyon nehéz itt csupán képes kifejezési módról beszélni. Létezik egy későbbi hagyomány is, amely tudni vél „Szent Pálnak a Koresszoszon elviselt fogságá"-ról (ma Bülbül-Dagh, azaz Csalogány-hegy), ha e fogságnak ehhez a helyhez való kötése egy római őrtoronnyal való összecserélésnek bizonyult is. (W. Michaelis, Die Gefangenschaft des Paulus in Ephesus, Gütersloh 1925.)

Milyen szörnyű dolgot kellett Pálnak elviselnie, ha neki, a munkát kedvelő, szenvedésektől próbált embernek életuntságából szívesen fogadott menedéknek ígérkezett a halál! Ha az önző, viszálykodó korintusiaknak nem kevesebb, mint négyszer ecseteli szenvedéseinek túlcsorduló mérvét, és dicsekszik is ezekkel a szenvedésekkel, akkor már több, mint nagyothallónak kell lenni, hogy ne érezzük ki ebből a „dicsekvés"ből a szókratészi iróniát, az ő görög örökségét!

Ezekhez a külső szenvedésekhez járult ráadásul még az a *lelki szenvedés*, amelyet szeretett gyermekei, a korintusiak és galaták okoztak neki. Szíve-lelke megtelt aggodalommal, ha arra gondolt, hogy életművét, amelyet ő mint Isten „megfontolt építőmestere" felépített, zsidó ellenfeleinek aknamunkája összeomlással fenyegeti. Ami még fokozta szenvedését, az az érzelmek embere, Pál részére az egyedüllét és az elhagyatottság érzése volt. Épp ebben az időben csaknem egyedül volt, megfosztva a hozzá legközelebb álló barátaitól. Timóteus, Erasztusz és Titusz Macedóniába és Görögországba mentek. Nem csoda, ha nehéz levertség időszakait kellett elviselnie. Ismerjük ezt a vonását Korintusból, amikor álmatlanul feküdt, és olyan borus és sötét volt a lelke. De akkor megint belső erővel ragadta meg őt valami, és hallotta Urának hangját: „Ne félj! Sok emberem van ebben a városban!" Így mindig újra hitt Isten erejében, amely életet tud támasztani a halálból. Nem esett kétségbe Korintuson, nem esett kétségbe Efezuson sem. Így itt Efezusban is a belső ember újra megerősödve került ki benne minden szenvedésből. „Hiszek, azért beszélek... Ezért nem veszítjük el kedvünket, mert bár a külső ember romlásnak indult bennünk, a belső napról napra megújul" (2 Kor 4, 13–16). Csak aki úgy hisz, mint Pál, beszélhet így a szenvedéseiről, és annak van joga, hogy beszéljen. Efezusban is csak mennyei hangok tartották erőben, amelyek új munkára hívták (ApCsel 19, 21). Az az út, amelyet körvonalaztak neki, Macedónia, Achaia, Jeruzsálem és végül a Kelet fölött el az ő titkos vágya: Róma volt. „Ha ott már voltam, Rómát is kell látnom." A Lélek épp akkor mutatta meg neki a

világ fővárosát mint olyan gyújtópontot, ahonnan Krisztus világosságának örök időkre sugároznia kell! Ez volt az a nagy látomás, amely ezekben a szomorú napokban lábon tartotta: Prope Romam semper!

41. „A meghívástok szabadságra szól!"
(A galatáknak írt levél)

Amit Pál szorongó gonddal már régóta közeledni látott, most bekövetkezett. Abba a szép harmóniába, abba az eszményien bizalmas viszonyba, amely közte és szeretett galatái között kialakult, zsidókeresztény ellenfelei már korábban belevitték az első hamis, bántó hangot. Egyre sűrűsödtek a hirek, hogy most teljesen betörtek a Taurosztól északra fekvő első kedves alapításaiba, és ott serény ellenmissziót folytattak.

Pál apostol szívesen szokta tanítványait messze terjedő felderítő utakra kiküldeni. Talán Timóteus hozott ilyen híreket magával a hazájából? Vagy galata telepesek jöttek Pálhoz Aquila műhelyébe, és meséltek élénk taglejtések közepette a legutóbbi eseményekről? Elmondták, hogy idegen, előkelő hithirdetők jöttek Jeruzsálemből Jakab környezetéből való ajánlólevelekkel, és a legtekintélyesebb testvérek házában meg az istentisztelet alatt ők vitték a szót. Azt állították, hogy Pál megcsonkított evangéliumot hirdetett[56], nem is igazi apostol, mint a jeruzsálemiek, hiszen sohasem látta Jézust. Neki magának is előbb a jeruzsálemi ősapostoloktól kellett megtanulnia az evangéliumot, ezek az egyedül „mérvadók". Jeruzsálemben egészen rosszul járt. Elsikkasztotta a legfontosabbat: hogy a pogányokból lett keresztényeknek is vállalniok kell a mózesi törvényt. Ezt elhallgatta, mert a pogányok ízlése szerint akarja átformálni az evangéliumot, hogy a lehető legnagyobb tömeget tudja megnyerni. Egyszer így, máskor meg amúgy cselekszik. Lüsztrában körülmetéltette Timóteust, hogy a zsidóknak hízelegjen; a pogányok között ezzel szemben semmit sem szól a körülmetélkedésről, hogy tetszésükre legyen. Őket küldték Jeruzsálemből, hogy a megcsonkított evangélium helyébe az igazit állítsák.

Pál mélyen megrendült. Úgy látszott, hogy első egyháza, amelyet fájdalmak között szült, elvész. Legszívesebben azonnal útra kelt volna a galata lovashírnökökkel ezekhez a hűséges szemű és ingadozó szívű nagy gyerekekhez. De a napi teendők torlódása, az összes egyházak gondja akadályozta. Kik lehettek ezek a fondorkodók? Nyilván azoknak

a „besurrant hazug testvérek"-nek és zelótáknak voltak a küldöncei, akik Caligulának Jehova és temploma ellen irányuló elhibázott vállalkozása óta (Jos. Flavius, Zsidó régiségek 18, 8) a Törvény érdekében végletes reakcióra adták meg a jelet, akik mindent fanatikusan visszautasítottak, ami nem zsidó, akik a fiatal egyházba is belopakodtak, hogy előörsnek használják nacionalista céljaik elérésére, s akik megpróbáltak valamiképpen még az apostolokon is zsarnokoskodni. Ők vetették a „Törvény érdekében végzett agitáció egész lármáját" Pál békés közösségeibe, a házakba és a családokba, úgyhogy most „veszekedés és marakodás" (Gal 5, 15) a mindennapi kenyér lett ott, ahol korábban a Lélek tetteit gyakorolták. Az ellene irányuló támadást Pál még csak el tudta volna viselni. De hogy a természet mit sem sejtő gyermekeit a háta mögött hitük legszebb kincse, Krisztusban való szabadságuk tekintetében csapták be, ez szívet tépő fájdalom volt számára. Ha Pál visszatekintett arra, hogy mit vitt ő az ő közösségeinek, akkor „a Lélek tűzcsóvájá"-t látta maga mögött, látta, amint karizma karizmára, csoda csodára ragyog. Az ő újonnan megtértjei imádkoztak, ujjongva énekeltek eukharisztikus hálaimákat Krisztusuknak, nyelveken szóltak, gyógyítottak és csodákat műveltek. És most az új életnek ez a fenséges lendülete adja át a helyét egy száraz, fagyos törvénygyakorlatnak? Ha nem akarjuk Pálról feltételezni, hogy kérkedik, akkor kevés az, ha csak egyszerűen komolynak minősítjük e helyzetet. A lényeg, a kereszténység jövője forgott kockán[35a]. A mérleg nyelve ingadozott. Miről volt végül is szó? Nem kevesebbről, mint arról, hogy a kereszténység formalisztikus, csak szertartásokból álló vallás legyen-e, külső gyakorlatok vallása, mint amilyenek a pogány misztériumvallások, mint a kései zsidóságnak a próféták szellemétől elszakadt vallása és később az iszlám, hogy az, ami egykor oly szép tavaszként kezdődött Galileában, ebionita szektaként valami satnya, nyomorúságos Krisztussal éljen egy darabig tovább a történelemben, és a zsidó teokráciával együtt elpusztuljon-e, vagy hogy Jézus öröksége a Lélek szárnyain folytassa-e merész sasröptét a világon át, vagyis azt a halhatatlan vívmányát, hogy Istent lélekben és igazságban kell imádni, hogy Isten semmit sem kíván az embertől, csak a szívét és hitét, hogy az Isten országa nem a helyes evés és ivás kérdése, hanem a Szentlélekben való öröm, a lelkeknek az az emelkedett állapota, amelyben azt kiáltjuk: „Abba, Atyánk!" Ezért harcolt Pál egykor oroszlán bátorságával Jeruzsálemben és Antiokheiában, ezért járta magányos útjait, ezért hozott olyan vér- és szíváldozatot, mint senki más. Ember még nem harcolt végig Jézus nyomában hatalma-

sabb felszabadítási folyamatot, mint Pál, aki bár a legszigorúbb törvénytiszteletben nőtt fel, a zsidó szertartási törvényt az örök üdvösség szempontjából egy szintre állította a pogány természetimádással, „az erőtlen és esendő elemek"-kel, Lunus holdisten és Kübelé földistennő kultuszával. „Itt, frígiai talajon vívták a nagy ütközetet, amelynek döntő szerep jutott. Ami utána következett, Korintusban és Rómában, az már csak az utójáték volt"[5] (9. j.).

Mint a hadvezér, aki a döntő harci cselekmény előtt maga köré gyűjti a vezérkarát, úgy hívja meg most Pál összes Efezusban tartózkodó munka- és harcostársait: Timóteust és Tituszt, az efezusi Tichikuszt és Trofimuszt, a macedóniai Gájuszt és Arisztarchuszt, a korintusi Szosztenészt és Erasztuszt, a derbéi Gájuszt és a kolosszei Epafrászt: nemes harcosokból álló nagyszerű vezérkar! A nagy emberkezelő módszerét jellemzi, hogy bevonja barátait a döntéseibe, mintha azok tőlük származnának.

A levél megszerkesztése az 54/55. év fordulója körül történhetett. Van egy külső támpontunk erre vonatkozóan. Pál feddi a galatákat, hogy hagyták, hogy rájuk tukmálják a szombatéves zsidó ünnepnaptárt. Márpedig Josephus Flaviustól tudjuk, hogy az 54-es esztendő szombatév volt (Zsidó régiségek 15, 1, 2). Pál tehát valószínűleg ennek a szombatévnek a folyamán írt, amelyet a félrevezetett galaták zsidó módon ültek meg.

A levél megerősíti az embereknek azt a benyomását, hogy az apostol *szenvedélyes egyéniség*. A levél úgyszólván egyhuzamban, tüzes betűkkel íródott. Alapgondolatában, bibliai alapvetésében és kifejezésmódjában mintegy vázlata A rómaiaknak írt levélnek, amely később kelt, vérmérsékletben és szenvedélyes megindultságban pedig előfutára A korintusiaknak írt második levélnek. Némelyik szó csak a pillanat szent szenvedélyéből magyarázható, így a határtalan meglepődés és megdöbbenés kifejezései, a „másfajta" evangélium hirdetőire két helyen mondott átok, a megszakított mondatok, amelyek hatalmas érzelmi felindultságról tanúskodnak. A tartalmat és a gondolatmenetet két nagy alapeszme határozza meg, amelyek kölcsönösen feltételezik és keresztezik egymást: 1. az ő apostoli hivatala eredetiségének és valódiságának *személyes* vezéreszméje; 2. a hitből való megigazulásról szóló evangéliumának *tárgyi* vezéreszméje.

Az első rész hatalmas „apologia pro vita sua", apostoli hivatalának önvédelme. „Pál kézzel-lábbal tiltakozik, (mint A korintusiaknak írt második levelében is) azellen, hogy a második nemzedékbe sorolják, hogy ő apostoltanítvány, másodrangú apostol. A földi Jézussal való személyes ismeretség nem döntő. Döntő csak egy dolog: az apostolságot

és az erre való felkészítést a többi apostol is csak a mennyei Krisztusnak, a Feltámadottnak a megnyilatkozásából és megbízásából, a Szentlélek erejében pünkösdkor kapta. Ezért apostoli tekintélyét sem Jeruzsálemben szerezte, hogy még a látszatát is elkerülje annak, mintha hivatalát és természetfeletti Krisztus- és üdvösségértelmezését az ősapostolok közvetítésével kapta volna."[19] A Szentlélek által teljesen egyenjogúnak tudja magát a Tizenkettő mellett. Így tehát apostoli hivatalának kétségbevonása Pált rákényszerítette, hogy hivatástudata mélyére ereszkedjék, onnan felhozza autonóm helyzetének teológiai indokolását, s ily módon megajándékozzon minket a Krisztus titkába való mély betekintésével. Van valami nagyszerű hivatástudatának ebben a rendíthetetlen biztosságában. Olyan titok előtt állunk itt, amelynek semmiféle pszichológia nem képes a mélyére hatolni. Itt a levél egyes kimagasló részeit átírva közöljük[67]. Némely részlet a magával ragadó lendület tekintetében vetekedik Marcus Antoniusnak Brutus ellen mondott beszédével.

„Pál, apostol nem emberi kegyből, nem is önhittségből, hanem egyedül és kizárólagosan Jézus Krisztusnak, a Feltámadottnak meghatalmazásából. Az összes testvérek, akik hűségesen oldalamon állnak, csatlakoznak a galatiai kolóniákhoz intézett következő körirathoz. Köntörfalazás nélkül azonnal térjünk a tárgyra! Meg vagyok döbbenve, hogy oly hirtelen elpártoltatok egy egészen más, az enyémmel pont ellentétes evangéliumhoz. Pedig én vezettelek első- és egyetlenként benneteket Krisztushoz. És most hagytátok, hogy felizgassanak titeket, mintha csak létezne másik, finomabb evangélium, amelyet én megcsonkítottam. Ilyen nincs! De vannak olyan emberek, akik elcsavarják a fejeteket, és meghamisítják az evangéliumot. De ha akár én magam, Pál, vagy barátaim közül valaki, vagy éppen egy mennyei angyal hirdetne más evangéliumot, különbözőt attól, amit én hirdettem, essen az Isten ítélete alá! Semmit sem vonok vissza, még egyszer megismétlem, amit már korábban, legutóbbi ott tartózkodásomkor mondottam nektek: Ha valaki olyan más evangéliumot hirdet, amely ellenkezik azzal, amit tőlem kaptatok, arra szakadjon az Isten ítélete. Azt hazudták rólam, hogy hízelgő, népszerűséghajhászó vagyok, emberek kegyeire pályázok, nem pedig az Isten ügyéért fáradozom! Hogy csak ravasz módon alkalmazkodtam a körülmetélkedéstől való idegenkedéstekhez, s így elsikkasztottam a legértékesebbet. Igazán azt hiszitek, hogy emberi kegy érdekel? Ó ha így állna a dolog, már rég abbahagytam volna Krisztus-szolgálatomat. Hiszen ez a kettő nem egyeztethető össze. Nem, én Krisztus jobbágya vagyok, az ő tulajdona szenvedélyből és iránta égő szeretetből.

Testvéreim! Még egyszer meg akarom magyarázni nektek evangéliumom természetét és eredetét: Nem kiagyalt emberi mű az. Ember iskolájába nem jártam, nem vagyok apostoltanítvány, hanem közvetlen kinyilatkoztatásból kaptam evangéliumomat. Szememre vetik korábbi életemet. Csodálkoznak, hogy Krisztus nekem jelent meg Damaszkusznál, és hogy állítólag engem hívott meg a pogányok apostolának. Mindenfélét föltételeznek gondolkodásom feltűnő átalakulásáról. De hát ki akarja Isten elhatározását helyesbíteni? Most, utólag ismerem föl, hogy az Isten örök kegyelmi kiválasztása folytán, tekintet nélkül akaratomra vagy ellenkezésemre, már az anyaméhben arra méltatott, hogy kinyilatkoztassa Fiát bennem. Attól az órától kezdve megvolt az elhatározásom. Nem kértem ki senki emberfia tanácsát. Ahol Isten szól, abba test és vér nem beszélhet bele. Még a híres jeruzsálemi apostolokkal sem törekedtem kapcsolatba lépni".

Itt rendkívül élénken beszéli el Pál a nekünk már ismerős élményeket: az arábiai magányt, első fellépését Damaszkuszban és Jeruzsálemben, utazását hazájába, tárgyalásait az apostoli zsinaton a körülmetélkedés kérdéséről, Titusz esetét, evangéliumának elismerését az ősapostolok részéről, a missziós területek felosztását egyezség és kézfogás által. Ez tán elegendő bizonyíték arra, hogy meghívása és tanítása egyenértékű a legtekintélyesebb apostolokéval. Mint további átütő erejű bizonyítékot arra, hogy milyen önálló az üdvösségről vallott felfogása, elbeszéli a Péterrel történt ismeretes antiokheiai vitáját (l. 146. l. skk.). Beszámolója ebben a bizonyításban csúcsosodik ki: ha mint emberek bizonyos vallási előírások megtartásával, a szertartási törvény által valódi kegyelmi viszonyba kerülhetnénk Istennel, akkor fölösleges volna Krisztus halála, Isten hiába áldozta volna fel Fiát, és ezzel hibát követett volna el!

Most Pál áttér a tárgyi részre: a hitből fakadó megigazulás nagy témájának megtárgyalására. Hogy egy világtörténelmi *félreértés*t, amit a *reformáció* követett el, eleve kizárjunk: Pál itt nem beszél az embernek a megigazulás utáni erkölcsi teljesítményeiről, a kegyelem állapotában való életről. Az emberi teljesítmény és az egyszer már meglevő kegyelmi állapot alapján való erkölcsi magatartásnak érdemszerző jellege Pál egész etikájából s annak alapfeltételezéseiből adódik[36]. Az apostol sehol sem tanít passzív quietizmust. Az ellenfeleivel folytatott vitában neki az első alkalommal való megigazulással, az ember újjászületésével, az üdvösség megszerzésével és a megváltásnak az egyes lélekben történő megvalósulásával, valamint a bűnös állapotból a kegyelem állapotába való átmenettel van dolga. Mindez Krisztus engesztelő kereszthalála alapján kizárólago-

san Isten műve anélkül, hogy bármiféle önálló emberi közreműködés, bármiféle saját erkölcsi teljesítmény annak oka vagy az üdvösség feltétele lenne, kivéve a hitnek szeretettel áthatott bűnbánó aktusát, amely azonban már szintén a Lélek indítására történik, úgyhogy az eleven ösztönzés mindig Istentől indul ki.

Két hatalmas *érv*vel fosztja meg Pál alapjaitól ellenfelei álláspontját. Az egyiket a pogánykeresztényeknek, a másikat a Bibliában szilárdan hivő zsidókeresztényeknek szánja. Az újonnan megtért pogányokat *legbensőbb tapasztalatuk*ra, *megtérésük élmény*ére emlékezteti.

„Amikor hivők lettetek, és (a keresztségben, valamint a bérmálásban) vettétek a Szentlelket, aki oly gazdag bőségben, érezhető bizonyítékokban és erőmegnyilvánulásban, prófétai beszédben, beteggyógyításokban és csodákban, a szívek titkainak felismerésében és lelki megilletődöttségben áradt rátok, tudtatok ti akkor valamit is a mózesi törvényről? Krisztusért való lelkesedésteket akkor vajon a saját erkölcsi teljesítményeteknek, talán külső gyakorlatoknak és étkezési előírásoknak köszöntétek s nem egyszerűen az én hithirdetésem puszta elfogadásának? Nem rajzoltam-e szemetek elé oly elevenen Jézus alakját, hogy keresztrefeszítését lélekben szinte vele együtt éltétek át? Csak azt az egyet szeretném tudni: Ki bűvölt el és babonázott meg ennyire benneteket? Értelmetlenséggel gyanúsítson meg az ember benneteket, hogy keresztény pályafutástokat szent lelkesedésben kezdtétek, s végül is a zsidóságban és külső, szegényes előírásokban fejezitek be? Ti már az Isten- és Krisztus-ismeret főiskolájába jártatok, megismertétek Istent és Isten is megismert titeket, és most megint vissza akartok térni a ‚kezdeti alapok'-hoz és mint kisgyerekek az ábécét akarjátok betűzgetni? Úgy akartok tenni, mint hegyi patakjaitok, amelyek oly pompásan és kristálytisztán zuhognak le a Szultán-Daghról, s egyszerre elvesznek a lázat terjesztő mocsárban, terméketlenül, szánalmasan elszivárognak? A Krisztus iránti első szeretetnek, a közöttem és közöttetek való bizalomnak az a nagyszerű, boldog ideje: hová tűnt az el? Amikor rátok törtek az első üldözések viharai, és oly büszkék voltatok a Krisztusért viselt szenvedéstekben: ki adta nektek ehhez az erőt? Mindez hiába volt? De nem! Aki olyasmit élt át, mint ti, annak nem létezik hiábavaló. Nem bizony, kedves galatáim, ilyesmit csak a hegyeket áthelyező hit hoz létre, amit én gyújtottam meg bennetek."

A második érv a *Biblia*ból, az Ószövetség nagy hivő egyéniségének, a zsidó nép kedvencének tipikus-allegorikus értelmezéséből való. *Ábrahám* volt minden igazi hivő típusa, lelki ősatyja. A neki adott ígéretek nem voltak testi leszármazáshoz, örökösödési rendhez, vérségi kapcsolathoz

kötve. A neki ígért üdvösség nem egyetlen faj előjoga, hanem az egész emberiség közös java; oly egyetemes, mint maga az Egyház. Benne van minden idők számára előre megrajzolva az *üdvösség útja: a hit*. Mózes az ő törvénykönyveivel csak 430 évvel később érkezett. Neki a pogányok közötti hosszú tartózkodás alatt teljesen elvadult, Isten iránt eltompult néppel volt dolga. Ennek a népnek a Törvény szigorú igája alatt való évszázados nevelésre volt szüksége. A Törvénynek tehát kezdettől fogva valamilyen átmeneti, múló jellege volt Isten üdvösségtervében, csupán pedagógiai értéke a lelki kiskorúság idejére. Most azonban elérkezett az idők teljessége. Az emberiséget elbocsájtották az elemi iskolából, és fölvették Krisztus főiskolájára, ahol már nincs többé különbség zsidók és pogányok, görögök és nem-görögök, urak és szolgák, férfi és nő között.

Miután bizonyítása roppant erős fegyverével legyőzte ellenfeleit, Pál hirtelen megint egészen ellágyul, mint egy anya, és szabad folyást enged *érzelmei*nek. „Legszívesebben újra elszenvedném értetek, mint az anya a gyermekeiért a szülés fájdalmait, és megváltoztatnám még a hangomat is, ahogy a gyermekével beszél az édesanya!" Rendkívül figyelemre méltó, hogy milyen feszültségeket egyesít magában ez a férfiú: acélkemény logikát, érces akaraterőt és egy anya érzelmi gyengédségét! Ez közös tulajdonság volt benne isteni Mesterével. A csibéit oltalmazó tyúk képe ez, amit Krisztus is alkalmazott. Az apostol barátai nyilván egy ilyen krisztusi érzésvilág megragadó benyomásának a hatása alatt álltak. Az apostol most szünetet tart a diktálásban, majd utána rátér az utolsó támadásra.

„Azt gondoljátok talán, hogy semmit sem értek a mózesi törvényhez? Hallgassatok hát meg egy történetet, amelyet a zsidó írásmagyarázó művészet összes szabályai szerint akarok nektek kifejteni. Tudjátok, hogy Ábrahámnak két fia volt. *Hágár*nak a fia, Izmael, a szolgálónak volt a fia, a nemi ösztön szülötte; *Sárá*nak a fia, Izsák, az úrnőnek volt a fia, az isteni ígéret gyümölcse. Ez az Isten két szövetségének a példázata: a Sinai hegyi Ószövetségé, amely rabszolga gyermekeket hoz a világra, és a Sion hegyi újé, amely istenfiakat teremt! Hiszen Hágár az arab népnyelvben annyit tesz, mint „a hegy" (hahar), és a Sinait jelenti, megfelel tehát a mostani Jeruzsálemnek, amely a lelkiismereti kényszer folytán rabszolgaanya, és nem akar tudni a szabadságról. Ezzel szemben Sára, a szabad asszony, az új Jeruzsálem típusa, amely szabad a Törvény kényszerétől, és a mi lelki anyánk. Félrevezetőitek Hágárnak a fiai, a rabszolganőnek a gyermekei, mi ellenben a szabadság és az ígéret gyermekei vagyunk. Ugyanez a történet ismétlődik meg ma: mint akkor, a szabad asszony fiát, az igazi evangéliumot most is üldözi a rabszolganő, a Törvény-

vallás fia. Mondjátok csak azoknak, akik rossz útra vezetnek benneteket: ők a rabszolgafiak, mi a szabadok vagyunk. Ezt a szabadságot Krisztus szerezte nekünk! Hát lehet ennél szebb evangélium? Ez a szabadság azonban nem jelent szabadosságot, mint ahogy azt az ellenfeleink szemünkre hányják. Krisztus szabadsága folytán mentek vagyunk az elemeknek, a démonoknak, a sors hatalmainak, az emberi szabályoknak szolgálatától, de helyette Krisztus szolgálatába lépünk! Itt azonban a szeretet uralkodik. Mégis éppen a szeretetnek ezt a törvényét hágják át csábítóitok a leggyalázatosabban. Mióta köztetek vannak, csak civakodás és veszekedés van! Másoknál ezerféle szabály van, a mi keresztény törvényünk azonban így hangzik: Éljetek a Lélek szerint! Nézzetek Jézusra, akkor a test cselekedetei, a szenvedélyek egyáltalán nem tudnak előtörni, akkor a Lélek gyümölcsei virulnak életfátokon. Aki a test szántóföldjébe vet, romlást arat. Aki a lélek szántóföldjébe vet, a Lélek gyümölcseit aratja. Ezen a szántóföldön érik be az üdvösség termése.

A körülmetélés vagy annak elhagyása, ez mind mellékes dolog. Az *új élet*, az *új teremtmény* Krisztusban, az a minden! Aki ehhez a szabályhoz tartja magát, szálljon arra béke és irgalom! Azt az embert azonban, akit megköveztek Krisztusért, és aki még testén viseli ennek a forradásait, végre mégiscsak békében kellene hagyni!" Befejezésül Pál a kereszt himnuszába kezd, amely azóta sem némul el az Egyházban soha többé: O crux, ave, spes unica! A kereszt az a nagy titok, amelyben Pál mindent összefoglal, ami ellentétben áll a világgal.

Azok a sebek, amelyeket Jézus szolgálatában kapott Lüsztrában, az ő apostolságának pecsétes írásai. Milyen sápadt és alaptalan volna ez a fölséges zárszó, ha azt kellene hinnünk, hogy valamely észak-galatiai ismeretlen közösséghez intézte az apostol. De milyen életszerűen hat, ha a levél olvasói a dél-galatiaiak, akik nagyon is jól tudják, honnan erednek ezek a stigmák. „Pál úgy áll előttünk a levél végén, mint egy öreg hadvezér, aki a lázadó légiók előtt kitakarja a keblét, és megmutatja nekik a sebhelyeit; ezek a legjobb bizonyítékai annak, hogy egy ilyen vezető miatt nem kell szégyenkezniök; hiszen emlékezniök kell arra a szörnyű napra, amelyen azokat a sebeket kapta. Értük ontotta vérét."[22] Amint Hérodotosz szerint ahhoz a rabszolgához, aki Héraklész templomába menekült, és ellátta magát az isten szent jeleivel, senki sem nyúlhatott, úgy Pál „Krisztus jegyei" révén biztonságban és védve érezte magát minden acsarkodás ellen.

Ezzel a mesteri írásművel Pál másodszor szülte újjá fájdalmak között szeretett galatáit Krisztusnak (4, 19). Ez volt az ő büszke beszéde a

„koszorúról", és mint az athéniak egykor, Démoszthenészük koszorúbeszéde közben a megrendüléstől hangosan fölsírtak, ekként képzelhetjük el azokat a megható jeleneteket is, amelyek ennek a levélnek felolvasása közben az ő reszkető kezével írt „nagy betűi" (6, 11) láttán a galata közösségekben lejátszódtak. A páli misszionak ebben a részében ettől kezdve már semmit sem hallunk az ellenség üzelmeiről. Úgy látszik, az ellenfelek elmenekültek, és sáskaraj módjára más közösségekre vetették magukat. Hamarosan látni fogjuk, hogy Korintusban bukkannak fel.

Azoknak a galata földműveseknek, akik szeretett apostoluk írását a Maiandrosz völgyén át a frígiai Galatia fővárosába: Antiokheiába juttatták, sejtelmük sem volt, milyen drága kincset vittek magukkal: a *szabadságnak egy világtörténelmi méretű okmányát!* Frígiában hangzott el először a keresztény szabadság szava. Ez idő tájt született a frígiai Hierapoliszban egy rabszolganő fia, név szerint Epiktétosz. Ez a születésétől fogva béna, gyenge testalkatú szabados fékezhetetlen szabadságvágytól lángoló nagy lelket hordott magában. Miután Domitianus császár elűzte a filozófusokat Rómából, Nikopoliszban, ahol Pál apostol utolsó telét töltötte, a katedrája köré gyűjtötte a római fiatalság színe-javát és arra oktatta őket, hogyan őrizhetik meg emberi méltóságukat és belső szabadságukat a császár udvarában és a hivatalnoki élet veszedelmei között. Csak Epiktétosz sztoikus szabadsághirdetésével összehasonlítva mérhető föl igazán a páli szabadságtan fölénye. Ebben a tekintetben egy német tudós ragyogó vizsgálatait követjük[43]. Epiktétosz szabadséggondolata „az ember függetlenségének dicshimnusza", azé az emberé, aki a látszatos szabadság belső szubjektív birodalmába menekül, agyafúrt dialektikával vitatja el az összes akadályokat, kötöttségeket és a végzet hatalmait, de mindemellett mégsem jut ki gondolkodásának és akarásának megosztottságából és meghasonlottságából, hanem marad a saját énjének a foglya. Az apostol szabadsághirdetése ezzel szemben „az Isten függetlenségének dicshimnusza", azé, aki Krisztusban a szabadságnak objektív, soha el nem múló területét teremtette meg nekünk. A Krisztussal való közösség folytán Pál egy olyan magasabb rendű világ részese, amely lehetővé teszi számára, hogy a külső függőségi viszonyok szorítását fönntartás nélkül elismerje, és mégis teljes fölénybe kerüljön velük szemben. Az a keresztény szabadság, amelyet Pál hirdet, az embert hallatlanul élénk tevékenységre kényszeríti, a jelen aeon sorshatalmai és a jövendő világ erői közötti egészséges feszültségbe helyezi; Epiktétosz szabadságtanítása viszont az önmagára utalt, saját énjébe zárt ember fáradt megadásába torkollik. A legmélyebb különbség

ebben van: Pál tanításában a Krisztustól már megszerzett szabadságnak hittel való megragadása által történik a felszabadulás, Epiktétoszében pedig ez tudás, hamis vélekedések helyesbítése, a brutális valóság előtt való erőszakolt szemlehunyás által történő kínos önmegszabadítás. A keresztény szabadság függetlenség az éntől és kötődés az Istenhez (religio), a Sztoa és a modern ember autonóm szabadsága pedig az ember kötődése a saját független, de mégis oly nyomorult, önkényes, tévedékeny énjéhez. Goethe nagyon mélyen megsejtette a keresztény szabadság lényegét, és Iphigeniájának (V, 3) nyelvével kimondta: „És engedelmeskedve éreztem mindig a lelkem igazán szabadnak." A sztoikus gondolkodás egész meghasonlottsága Epiktétosz tanításában a legtalálóbb módon a halál hatalmával szemben való állásfoglalásban jut kifejezésre, amikor a halál markából igyekszik menekülni — öngyilkossággal.

Ki merné tagadni, hogy van valami rokonszenves, sőt valami megható vonás Epiktétosznak az erkölcsi szabadságért való viaskodásában; ez egy szegénységben és számkivetettségében élő egykori rabszolgának a vonzóerejét csak gyarapítja. Szabadságtana hű visszhangjaként hat, ha azt a verset halljuk, amelyet a bölcsnek egyik hálás tanítványa és sorstársa száz évvel A galatáknak írt levél elkészülte után Anabuszánál a galatiai Antiokheia közelében vésetett a sziklafalba:

Ó vándor, vidd útra magaddal e hasznos igéket!
Tudd meg, hogy csak erényből jő igazán a szabadság.
Megmutatom, hogy lásd, a szabadsághoz mi a mérce:
Vizsgáld meg, hogy jól viszonyulsz-e az isteni rendhez,*
Él-e szabadság érzületedben, tiszta-e szíved.
Így, s nem másként válik az ember lelke szabaddá.
Erre ügyelj hát, és nem fogsz tévútra kerülni.
Ámde rab az, sőt rabszolgának mondhatod éppen
Azt, aki henceg az őseivel, de a szíve bíz' aljas.
Halld, idegen, rab volt nagy Epiktétosznak az anyja,
Annak a bölcsnek, akit sasként látsz égbe lebegni.
Bár támadna ilyen miközöttünk — volna, ki téged
Elvisel, égi szerencse? —, ha rabnőtől született is!

* Az eredetiben: phüszisz. Ezen a sztoikusok a Zeusszal azonos isteni világ- és természeti rendet, a „natura naturans"-t, az örökké teremtő természetet értették egységben a „natura naturatá"-val, vagyis az örökké születő természettel. Ezek a fogalmak: Isten, természet, sors (ananké), gondviselés a Sztoában nem különültek el élesen egymástól.

Az a férfi, akiért a vers mint az emberiség legnagyobb ajándékáért könyörög, már régen megszületett, átment ezen a galata országon, elment e mellett a sziklafal mellett, és azt írta a galatáknak: „Testvérek! Szabadságra vezetett minket Krisztus, meghívástok szabadságra szól." Hol járt a világon bármikor is valaki, aki a testvérek iránti ilyen mérvű odaadást akkora szellemi szabadsággal tudott egyesíteni, aki mindenkinek mindene lett, de sohasem volt az emberek szolgája? Mert az a legeslegszabadabb, aki saját énjétől megszabadulva Pál apostollal elmondhatja: „Nem élem már a saját énemet; Krisztus él bennem."

Minden más szabadság, legyen az Epiktétosz sztoikus szabadsága, Kant és Fichte német idealizmusának a szabadsága, végeredményben csak menekülés a valóság elől, menekülés a hamis befelé fordulás látszatbirodalmába. Epiktétosz maga is érezte szabadságtanának kérdésességét, ezért végül rázendített arra a dicsőítő himnuszra, amelyet Kleanthész Zeuszról és a Sorsról írt, azzal, hogy ennek irányítása alatt akarja végigjárni az életet. Ám ez a Zeusz néma volt, és kéz nem nyúlt ki a felhők közül, és Delphoi egyetlen istene sem mondhatta: „Ha a Fiú szabaddá tesz benneteket, akkor valóban szabadok lesztek" (Jn 8, 36). (23. j.)

42. A világ bölcsessége és a kereszt balgasága

(A korintusiaknak írt első levél 1–4. fejezete)

Korintus! Tudjuk, hogy pontosan 100 évvel a lerombolása után Caesar hatalmi szavára milyen gyökerükben különböző elemekből alakult ki ez a római kolónia, ez az európai kereskedelmi gócpont, ez a kereskedő és matrózváros: Korintus. Láttuk, hogy milyen arisztokrácia és hagyomány nélküli néprétegekből alakult itt ki a keresztény közösség, mennyi nehézség között kovácsolódott egységgé. Korintus! A név zavaros, ellentétekkel és ellentmondásokkal telt világ képét idézi fel bennünk. Van ebben görög szabadságmámor és zsidó gettós beszűkültség, Krisztus iránti becsületes lelkesedés és gyermekded pártoskodás, karizmatikus adottság és dionüszoszi ittasság, tudásvágy és áldozatkészség. És ennek az erjedő, forrongó, habzó ködgomolynak, amelyből új világ akar születni, a közepén ott áll magányos nagyságában *Pál:* fölényes szellem, aki azonban nem antik filozófus módjára, embert megvetve néz le a szenvedélyes nyüzsgésre, hanem Krisztus iránti szeretetében együttérzéssel, részvéttel, ahogy maga az Isten Fia ereszkedett le ehhez az

ellentmondásos emberiséghez, és egy misszionárius izzó szívével jár a világváros szegénynegyedeiben.

Korintusban nem volt megtelepedett földműves lakosság, mint Galatiában, nem volt tisztes polgárság, mint Filippiben, hanem csak egy tarkán kavargó tömeg, amelyből állandóan távoztak, amelybe állandóan érkeztek hívek más országokból. Itt nem lengett a Sinai hegy éles, tiszta levegője, hanem az akrokorinthoszi Aphrodité fülledt légköre. Az a kép, amelyet Pál A korintusiaknak írt két levélben megrajzol, nem valami örvendetes. Értetlen kritika szemére hányta a kereszténységnek, hogy a békesség evangéliumát már a kezdet kezdeténél meghazudtolta a valóság. Ez azonban csak a külső oldala a dolognak, a túltajtékzó erő megnyilvánulásai egy olyan korban, amikor még nem alakult ki keresztény hagyomány. Különben volt itt sok hűséges, példás életű család is: mint pl. Kloe, Sztefanász, Gájusz stb. házanépe. De az ottani elvadult állapotok egyáltalában nem érthetők meg anélkül, hogy az ember az akkori komor kulturtörténeti hátteret, azt a törékeny lelki alapot figyelembe ne vegye, amely hihetetlenül fogékony volt mindenféle kilengésre, rajongásra és őrjöngésre. Ezt már Efezusban is tapasztaltuk. „Görögség, mi az? Ész és mérték" – mondta Schiller. Ma már tudjuk, hogy ez csak a klasszikus korra érvényes, és akkor is csak félig. Minél inkább összeomlottak a klasszikus formák, annál inkább kifejlődött egy különleges fajtájú „misztiká"-ra irányuló beteges hajlam, amely fölszabadítja az emberben az állatot. A görög lelkiség kettős eleme világosan tükröződik az ember származásáról szóló görög mitoszban, amely szerint az emberek azoknak az ördögi *titánok*nak, Gaia (Föld) fiainak, akik az isteni gyermeket, Dionüszosz-Zagreuszt felfalták, a hamujából lettek, úgyhogy most titánvér és istenvér csörgedezik az ereikben.

Amíg maga Pál Korintusban tartózkodott, addig szellemének fölényes hatalmával meg tudta a közösséget erkölcsi szintjén tartani, és rendre tudta őket szorítani. Azóta négy év telt el. A közösség arculata megváltozott. A görög *könnyelműség* és a kívülről, Keletről bevitt *szabadosság* olyan állapotokat hozott létre, amilyenek ezideig ismeretlenek voltak az Egyházban. Görög város nem létezett pártok és különféle csoportok nélkül. Amióta a görögök elvesztették politikai hatalmukat, és már semmiről sem kellett dönteniük, a legjelentéktelenebb dolgok miatt kerültek szembe egymással, énekesek, táncosok, cirkuszi bajvívók tekintetében szakadtak pártokra, akárcsak később a szolgasorba döntött Bizáncban. Személyi kérdések lettek fődologgá, erkölcsi dolgokban való álszabadság mámora volt hivatva pótolni a politikai szabadságot. Pál fölállította a

zsidó törvénykényszertől való keresztény szabadság elvét. Vakmerő vállalkozás volt ez abban az időben. Lelkiismereti szabadságról az egész ókor semmit sem tudott, sem a zsidók, sem a pogányok. Pál zseniálisan felfogta Jézus egyik alapgondolatát („Az igazság szabaddá tesz benneteket"), és beleszőtte a keresztény igehirdetésbe. Ezzel előre kialakította a keresztény Nyugat lelkiségét, és a keresztény Európa első nagy nevelője lett.

De micsoda óriási küzdelembe került ezt a szabadságot mindenféle félreértés ellen biztosítani! Két ellenféllel szemben kellett Pál apostolnak a frissen szerzett szabadságot védelmeznie: Galatiában a szűkkeblű zsidózók, Korintusban pedig a szabadosság bősz apostolai ellen, akik részben a zsidó szabadgondolkodók közül, részben pedig a dionüszoszi kultúrkörből származtak. E szabadságmámorhoz még egy más elem is társult, amely kedvezett a pártképződésnek: a görög *intellektualizmus*, amely végigvonul az egész görög szellemi fejlődésen. Már Szókratész a megismerésre alapozta az erkölcsi cselekvést. Akkoriban Korintusban is azt a nézetet képviselték, hogy „a keresztény állapot lényege a megismerés; a keresztény megismerés (gnószisz) határozza meg a keresztény tökéletességének fokát, és megadja neki a teljhatalmat életének autonóm alakításához"[42]. Az eredmény álbensőségesség lett. Mert ha az embernek Istenben való részesedése nem a hitben, hanem az Ő mélyebb megismerésében van, akkor befelé fordul a tekintet, a külvilág és a rajta végzett munkálkodás értéke csökken, az ember önmagában keresi Isten megnyilatkozásait. Ez a bölcseleti szempontból jámbor ember elveszti a közösségi élet iránti érdeklődését, és elkülönül, a történelmi tények allegóriává lesznek előtte, az Istennel való egyesülést a gondolkodás, bölcseleti misztika által törekszik megvalósítani. A görög szellem csábítása volt ez, és a görög egyház, amely a Nyugattal való eleven kapcsolatból kivonta magát, később ennek a veszélynek lett áldozata. A görög szellemi életen végigvonult egy *individualisztikus* alapvonás is, és a görögök nem tudták megérteni, miért szállt síkra Pál olyan tüzesen az egyházi közösségért és egységért. Végezetül rejlett a görög gondolkodásban még egy kísértés: A görög etikát nemcsak a megismerés szabályozta, hanem vezérelte a *boldogságvágy* is. Ez az eudaimonizmus kevés megértést tanúsított az apostolnak a keresztről való predikációja iránt. Hogyan tudott az ilyen görög „megállni Jézus keresztje előtt és benne az isteni kegyelem fölségét felismerni, és mi késztethette volna őt arra, hogy Istennek egy olyan követére hallgasson, akinek állandó bántalmazás volt a sorsa? Mint görögöknek azt kellett kívánniuk, hogy apostoluk ne rohanjon egyik veszélyből a másikba, és hagyjon fel a kétkezi munkával"[42] (l. j.).

Apolló visszatért Korintusból, és jelentést tett az apostolnak a fenyegető veszélyről. Újabb hírek is érkeztek. Az erkölcsi botrányok szaporodtak az újonnan megtértek között. Ma részt vettek az eukharisztikus lakomán, másnap már Aphrodité templomában látták őket, vagy Szerapisz szentélyében lakmároztak. Pálnak közbe kellett lépnie. Első írását a közösségnek küldte, hogy ne érintkezzenek a paráznákkal, csalókkal, istenkáromlókkal és részegeskedőkkel (1 Kor 5, 9). A korintusiaknak írt két levelünk csak része a közösséggel folytatott nagyobb levelezésnek. Érdekes, hogy az apostol eme első írása elveszett. Vagy talán elsikkasztották? Az ókorban furcsa nézetek uralkodtak az irodalmi tulajdonról, különösen a görögöknél. Nem sokkal ezelőtt Tesszalonikában hamisítottak egy apostollevelet, egy másik meg itt tűnt el nyomtalanul. A zsidók is nagyban űzték akkoriban az irodalmi hamisítást. Alig akadt olyan klasszikus író, akinek a neve alatt ne hoztak volna forgalomba hamisítást azért, hogy megmutassák a görögöknek, hogy már Orpheusz, Homérosz, Hérakleitosz, Platón, Phókülidész és a Szibillák a zsidó hagyományból merítették[83]. Az ókorban senki sem volt úr a szellemi tulajdonán. Mindenki hamisíthatta, eltulajdoníthatta, saját nevét idegen, idegen nevet saját szellemi terméke alá írhatott[54]. Csoda, ha ez az erkölcstelenség megfertőzte a keresztényeket is? Az apokrif irodalom világosan beszél. Igen nehéz, de hálás feladata volt az Egyháznak ebben az összevisszaságban elkülöníteni az igazit a hamistól. A kánoni iratoknak ez a rostálása a második század közepéig tartott.

Az apostol levelei mellett személyes üzenetek is mentek. Így A korintusiaknak írt első levelünk elküldése előtt Pál a fiatal galatiait, Timóteust, mint a közösség társalapítóját indította el Korintusba, hogy a híveket a hit és az erkölcs alaptételeire, az „Úrban való életére" emlékeztesse, ahogyan a többi apostollal egyetértésben minden egyházban azonos módon előadta (4, 17). Lehet, hogy a jeruzsálemiek számára való gyűjtést is Timóteusnak kellett szorgalmaznia. Bizonyára ezért adták melléje Erasztuszt, a városi vagyonkezelőt mint pénzügyi szakembert s még néhány testvért. Timóteusnak Tróaszon és Macedónián át kellett Korintusba mennie, talán azért, mert onnan is elszomorító hírek jöttek. Levelünk szerkesztésekor már mindenesetre elutazott. Csakhamar híreket küldött Pálnak szolgáival egy előkelő korintusi keresztény hölgy, Kloe a közösség szétforgácsolódásáról és az erkölcstelenség behatolásáról. Mivel egyesekben a személyes szentség és erkölcsi szigor nagy mértékben aláhanyatlott, a veszélyt Pálnak az egyházi közösség közreműködésével kellett elhárítania. De ha még ez is összeomlott, akkor már egyáltalán

nem lett volna mit remélni. Így értjük meg az apostol szenvedélyes harcát az *egyházi egységért és közösségért*.

Három párt alakult ki a közösségnek ama régi, hűséges magján kívül, amely kitartott Pál mellett. A csoportképződés a személyes elemnek görög túlbecsüléséből és talán még abból a pogány nézetből is eredt, hogy az újonnan megtért különösen szoros, misztikus kapcsolatba kerül a megtérítőjével, aki a keresztséget kiszolgáltatta neki.[30] Az első csoport Apollót játszotta ki pártvezérnek Pál ellen. Mindkettőjükben azonos volt a Krisztus iránti izzó lelkesedés, de különböző volt a fellépésük. Apolló elvont gondolkodásra hajlamos természet volt, előadásában platóni eszmei szárnyalás, klasszikus nyelvezet, kifinomult szónoki ízlés csillogott. Ezzel szemben Pál realista volt, a súlyos élmények embere, aki a valóság erejével és szenvedélyének tüzével ragadta magával hallgatóit. Apolló allegorikus bibliamagyarázata, amely sok mindent nem mondott ki, és nem kényszerített döntő elhatározásokra, mély vizek szakadékai fölött játékosan fodrozó hullámokhoz hasonlított, Pál szava ezzel szemben viharszárnyakon közeledett, amint ezt A galatáknak és A korintusiaknak írt levelek mutatják, megrendítette, a legnehezebb döntésekre kényszerítette a hallgatókat, elégedetlenekké tette őket önmagukkal. Apolló egy-egy előadása nyomán felragyogott a korintusiak szeme, s azt sugdosták egymásnak: „Milyen szép, de pompás!" Pál egy-egy előadása után meg komolyan, döbbent csendben mentek haza. Az igehirdetés mindkét módja jogosult az Egyházban: mind egy Bossuet elegáns fellépése, egy Bourdaloue gondolati gazdasága, mind egy Szalézi Szent Ferenc szeretetreméltó magatartása, egy Segneri véres komolysága. A felületes félgörögöknek azonban, akik a leheletfinom gondolatképződményekért lelkesedtek, Pál előadási módja túlságosan nehéz volt. Apolló rajongói, a bölcsességnek eme új tanítói harci kiáltássá tették kedvenc prédikátoruk nevét: „*Én Apollóé vagyok*!" Így lett a két férfi sok korintusi fejében ellenséges pártvezérré, noha ez a két nagy lélek szíve mélyén megértette és nagyra becsülte egymást[78].

Ráadásul a közösség zsidó állománya még szaporodott is Kelet felől, Palesztinából és Jeruzsálemből. Kenkhreai kikötőjében előkelősködő zsidókeresztények szálltak partra, akik az ősapostoloktól származó ajánló leveleket mutattak föl; talán Péter apostol keresztelte meg őket, hencegtek a vele való személyes barátsággal, Pált pedig, mint aki nem igazi, másodrendű apostol, megvetették, amiért nem járt együtt Jézussal. Azt állították, hogy ő a „legkisebb az apostolok között", akiről még az sem biztos, hogy egyáltalán látta-e a mennyei Krisztust. „Az állandó halál-

veszély és üldözés megfosztja minden apostoli nagyságtól."[42] Messze alatta áll Mózesnek, és még ő akarja Mózest félretolni. Ki látta valaha fényleni az arcát, mint Mózesét? Már pusztán az a tény, hogy az apostoli hivatal szokásos kiváltságát, a közösségtől történő eltartást nem veszi igénybe, mutatja, hogy nem biztos a dolgában. Ha valaki az emberi hitványságra hivatkozik, ez sosem eredménytelen. Ezek a zsidókeresztények is az „*Én Kéfásé (Péteré) vagyok!*" csatakiáltással hamarosan tekintélyes csoportot gyűjtöttek. Pál egy pillanatig sem kételkedik abban, hogy Péter mit sem tud a nevével való visszaélésről, és csak tisztelettel beszél róla. Nem hibáztatja azt a törekvést sem, hogy a szétszórt közösségeket a Péternek való alárendeltségben szoros egységbe fogják össze. De azt, hogy az apostolok köztiszteletben álló fejét az ő Krisztustól ráruházott apostolsága ellen kijátsszák, ezt Pál egyenesen Krisztusra mért ütésnek érezte; pedig neki mindketten hűséges sáfárai akartak lenni.

Az esztelenkedésre az tette rá a koronát, hogy akadt egy harmadik, az egészen felvilágosult szabadsághirdetőkből és „fő-fő apostolok"-ból álló csoport is, akik megvetendő dolognak tartották, hogy emberről nevezzék el magukat. Ők magát Krisztust vették igénybe maguk számára, és az Urat játszották ki szolgái ellen ezzel a jelszóval: „*Én Krisztusé vagyok!*" Ez már az ízléstelenség csúcsa volt. Hangadóik talán olyan bevándorolt zsidókeresztények voltak, akik föltételezték magukról, hogy különleges viszonyban állnak Krisztussal, mert még testben ismerték az Urat. Ezek voltak a legveszedelmesebb ellenfelek. Pálról nem ismerik el, hogy Krisztus szól általa, hogy „Isten Lelke szerint beszél" (7, 40). Itt már többről van szó, mint puszta gyerekességről. Aki a Mestert játssza ki a tanítvány ellen, az ezzel az egész egyházi rend ellen lázad fel. Ezek a rajongó Krisztus-pártiak lehettek azok is, akik magasabb aszkézisből minden erkölcsi kötöttség fölött állónak képzelték magukat, a házasságot elutasították, túlhajtott spiritualizmusból tagadták a holtak test szerinti feltámadását, csak a „saját élményüket ápolgatták", és a keresztet, a keresztény élet állandó formáját „balgaság"-nak tekintették. Az Egyház célja — mondogatták — a „földi állapotok bizonyos fajta megdicsőítése, a beilleszkedés az adott viszonyok közé"[42]. Ezért az ember a világban való biztosított elhelyezkedésre is törekedhetik, részt vehet a bálványáldozatokon, elismerheti a pogány bíróságok illetékességét a keresztények peres ügyeiben; modernnek kell lenni, és az életet helyeselni.

Így álltak az ügyek Korintusban. Gyors intézkedésre volt szükség. Még mielőtt Timóteus megérkeznék Korintusba, apostoli szót kell váltani a közösséggel, hogy a dolog könnyebb legyen számára. Már pedig

ha Pál apostol egy ügyet megragad, azt mindig átfogó megvilágításba állítja. Kiválóan ért hozzá, hogy kis lelkek nyomorúságos ügyét is nagy eszme magaslatára emelje. *Szosztenészt*, a zsinagógai tanács egykori főnökét, akit Apolló nyert meg Krisztusnak, s aki Apollót kísérte Efezusba, mint összekötőt Pál és Korintus között, beavatják a dologba. Neki kell mintegy társszerzőként a levelet képviselnie és aláírnia. Ez is bizonyíték arra, hogy Pál és Apolló teljes egyetértésben álltak egymással. Ezt meg kell tudniuk a korintusiaknak is. Sőt Pál Apollót akarta közvetítőként Korintusba küldeni; de ilyen körülmények között Apolló nem tudta magát rászánni. Pál egész éjszaka imádságban és könnyek között viaskodik gyermekei lelkéért. Hát nem atyjuk ő nekik? „Nem általa lett Krisztus az ő körükben éltető erő?" (4, 15.)

Ismét Aquila műhelye az a megszentelt hely, ahol Isten Lelke csendes szárnysuhogással megérinti az apostol lelkét. Pál diktál, és Szosztenész írja.

Az első négy fejezetben a közösségben levő szakadásokat és azok mélyebb okát tárgyalja: a tisztán emberi és személyes tulajdonságok túlbecsülését, a természetfeletti értékelés hiányát, a szellemi gőgöt, az üres szófacsarás bölcsességére való törekvést. Az „Apolló-pártiak"-nak, akik Apollótól történt megkeresztelésüknek nagyobb értéket tulajdonítottak, meg kell magyaráznia azt az elemi igazságot, hogy csak egyetlen keresztény keresztség van, és ez értékét kizárólag Krisztus kereszthalálából nyeri. Örül, hogy ő általában nem szolgáltatta ki személyesen a keresztséget. Milyen elevennek hat ez a részlet! Egyébként klasszikus példája az emberi szerző munkájának, amellyel a számára nem tudatos sugalmazás hatása alatt helyesbíti önmagát. „Hálát adok Istennek, hogy senkit sem kereszteltem meg közületek, csak Kriszpuszt és Gájuszt, így nem mondhatja egyiketek sem, hogy az én nevemben van megkeresztelve". Megállj, Pál, ez nem így van! – figyelmezteti a sugalmazó Lélek. Pál gondolkodóba esik: „Igaz, még Sztefanász családját is megkereszteltem". A bibliaírás ily módon áll folyton a Szentlélek állandó helyesbítése alatt. „Vajon Pált feszítették értetek keresztre, avagy Pál nevében keresztelkedtetek meg?" – kérdi. – Vagy a filozófia, a görög szónoki művészet üdvözíthet benneteket? Nem volna akkor Krisztus halála merő luxus? Ebben az esetben Krisztus elsősorban bizonyára a filozófusokat és a világ előkelőit hívta volna meg. De nézzetek csak be a ti közösségeitekbe! Nem kis emberekből, akiknek nincs filozófiai képzettsége, sőt nem rabszolgák közül kerül ki a többség? Mi más tehát az a görög bölcsesség, mint szőrszálhasogatás, amely nem vezet gyakorlati élet-

alakításra! Ezen a hamis mércén akarjátok a keresztény hit hirdetőit mérni? Pál itt az athéni filozófusokkal való élményére céloz. Nem látjátok, hogy világmegváltó bölcsességük holtvágányra futott, nem tud kivezető utat mutatni, úgyhogy a világ ahhoz a ponthoz érkezett, ahol erről van szó: „Isten a világ bölcsességét balgaságnak minősítette, amit pedig a világ balgaságnak tart, azt választotta ki az Isten, hogy megszégyenítse a bölcseket." Nehogy azt higgyétek, hogy a kereszténységnek nincs saját bölcsessége, és hogy bölcsességét a görögöknél kell kölcsönöznie! Nem, mi Isten titokzatos, rejtett bölcsességét hirdetjük, amely mélyebb mint a görög, amelyet a görög szellem fejedelmei közül egyik sem ismert föl, amely annyira fölmérhetetlen, hogy csak maga az Isten Lelke látja át. Pál az Ószövetség értelemfölötti bölcsességfogalmát használja fel (Sirák fia, Példabeszédek), és szembeállítja a görög „bölcsesség"-gel, amelynek csak „az előítélettől mentes gondolkodás autonóm ismeretszerzése" fontos[33]. Nem kevesebbszer, mint tizenhatszor beszél Pál egyre újabb fordulatokban arról, hogy a világ bölcsessége alkalmatlan arra, hogy a természetfölötti hitet megalapozza és megmagyarázza; felállítja a keresztény bölcsesség eszményét, amely lényegében a megváltás titkának megismerésén és az egész emberiségnek Krisztus titokzatos testének egységébe való beillesztésén alapul. Aki ezt megértette, keresztény értelemben véve bölcs, „lelki ember". De ezekbe a magasabb gondolatmenetekbe mégsem avathattalak be benneteket, a hitben újoncokat és kezdőket! Először az elemi dolgokat kell megtanulnotok. És, hogy ezeket még nem sajátítottátok el, gyerekes féltékenykedésteken és viszálykodástokon látszik (15. j.).

Ezért nincs jogotok rangbeli különbséget tenni az evangélium hirdetői között. Az efféle összehasonlítások teljesen haszontalanok. Az összes apostoloknak azonos hivatala van, ugyanannak az Úrnak a szolgálatában állnak, ha mindegyiknek saját adománya van is. Találó képben rajzolja meg Pál az evangélium munkásainak a keresztény tan épületén való szerepét az évszázadok folyamán. Mint vezető, „körültekintő építész", mint főmérnök Pál készítette el az alaprajzot, s rakta le az alapot. Ez az alap a megváltó cselekedetnek tőle különösen mélyen felfogott üdvözítő jelentősége, az elrejtett titok, a Krisztus titokzatos testéről szóló evangélium. Pál büszke erre a felismerésére, amelyet a damaszkuszi kinyilatkoztatásnak köszönhet, és amelynek hirdetése az ő életének feladata. Ezen az alapon kell minden keresztény teológusnak továbbépítenie. Az építménynek azonban harmonikusnak és egységesnek kell lennie. Pál a teológiai építőmesterek két fajtáját különbözteti meg:

a megbízható építőmestereket, akik a megadott alapon azzal összhangban építenek tovább, és nagyon jó anyagból Istenhez méltó építményt emelnek, és a kontárokat, akik terméskövön vagy márványon agyaggal, szalmával meg könnyű favázzal építenek tovább, és ezt a kontármunkát hamis homlokfallal álcázzák. Az „Úr napja", a világégés és a világítélet, a nagy katasztrófa fogja ezt kideríteni. A megfontolt építész műve ellenáll majd a tűznek, mint ahogy a korintusi antik márványtemplomok dacoltak a Mummius-féle rombolással. A kontár munkája viszont összeomlik, és a kontár boldog lehet, ha „égési sebei árán megmentheti az irháját". Pál az ószövetségi istenjelenségekből kölcsönözte ezt a képet, amelyekben az Úr szekerét tűz nyaldossa körül, amikor ítéletre érkezik. Az Isten tüze vizsgálja meg és hozza nyilvánosságra az emberek gondolatait és érzéseit. Az Egyház a levélnek ebben a klasszikus helyében (3, 15) a tisztítótűzről szóló tanítására látott utalást.

A felfuvalkodott korintusiak értékítélete Pál apostol munkájáról teljesen értelmetlen. Emberi bíróság itt nem illetékes, hanem csak Isten. Milyen nevetségesek ezek az egy-egy híres név körüli csoportosulások, ha még a nagy Pál sem enged meg magának ítéletet önmagáról. „Ezt főleg azok jegyezzék meg maguknak közületek, akiknek maga a Biblia sem elég mély, akik bibliásabbak akarnak lenni a Bibliánál, akik azt mondják: ‚Kifelé, jussunk túl az Íráson!'" (4, 6.) Milyen jelentéktelen dolog ez a kicsinyes harc, ez a személyi kultusz, ha az ember az igazán nagy dolgot tartja szem előtt! Pál a világmindenséget látja maga előtt, s az ő szemében az egész meredek piramissá tornyosul, amelynek csúcsán az Isten áll. „Pál, Apolló, Kéfás, a világ, az élet, a halál, a jelenvalók, az eljövendők: minden a tietek. Ti azonban Krisztusé vagytok, Krisztus pedig az Istené" (3, 22–23). Az egyes ember semmi, az egész világmindenség semmi, ha nincs beiktatva Krisztusba; sőt még Krisztus is semmi volna, ha nem csúcsosodnék ki Istenben, aki minden, mindenben.

De van Pálnak ennél még élesebb fegyvere is! Saját fegyverükkel győzi le a görögöket: a szókratészi iróniával; ebben ő nagymester, s megmutatja vele, hogy bölcs ő görög értelemben is. Szókratész bölcs nemtudása itt keresztény öltözékben bukkan föl: „Aki bölcsnek véli magát, legyen először balga, hogy bölcs lehessen." Remek humorral intéz el bizonyos újdonsült konvertitákat, akik még magukon hordják a hellenisztikus gnószisz tojáshéját, és szellemi mámorukban lenézik az egyszerű népek szerény hitét, sőt titkos trónkövetelőkként már Krisztus mellett látják uralkodni magukat. Pál úgy kezeli őket, mint egy apa a kisfiát, aki vesszőparipáján ül, és fakarddal a kezében királynak képzeli magát. „Még alig

keresztelkedtetek meg, s máris jóllaktatok, eltömődtetek bölcsességgel és messiási kegyelemmel? Királyoknak érzitek magatokat, hogy magasan, lóháton ülve részt vesztek Krisztus királyi uralmában, anélkül, hogy mi lóra segítettünk volna benneteket. Ó bárcsak én is ott tarthatnék már, hogy egy kicsit én is királyosdit játszhatnék veletek! De hisz mi apostolok olyanok vagyunk, mint az elítélt gonosztevők a világcirkuszban, ti meg a császári páholyból néztek le ránk! (28. j.) Hisz mi apostolok tökfilkók vagyunk, Krisztus bolondjai, de ti Krisztus nagyokosai! Mi gyengék vagyunk, ti ellenben vasgyúrók. Minket megvetnek, de ti nagy tiszteletben álltok!" De az irónia hirtelenül mélységesen komoly mondanivalóba megy át, s mint egy meggyötört, csordultig telt szív kiáltása, úgy szakad ki kebléből élete nagy szenvedéstörténete: „Mindmáig éhezünk és szomjazunk, nincs ruhánk és verést szenvedünk. Nincs otthonunk... Szinte salakja lettünk ennek a világnak, mindenkinek söpredéke mostanáig." Aztán az ő jóságos szíve jut megint szóhoz. Fél, hogy jóakaratú iróniájával megsértette őket. „Nem azért írom ezeket, hogy megszégyenítselek, hanem mint kedves gyermekeimet intelek benneteket." Atyai szívének mélyéből feltörő szavával emlékezteti őket arra az időre, amikor kis gyermekként ott ültek körülötte, lelki atyjuk körül, vele szemtől-szembe, és az ajkáról ittak minden szót: „Ha számtalan tanítótok volna is Krisztusban, atyátok nincs sok. Az evangélium által én adtam nektek életet Jézus Krisztusban."

Az apostolnak „e világ bölcsességé"-ről és „a kereszt balgaságá"-ról mondott tanításában nem szabad a keresztény szellemi magatartás végső, végleges kifejezését látnunk. Pál szerette a paradox beszédmódot, csakúgy, mint a sztoikusok. A görögök tudták, hogyan kell azt érteni. Pál nem is állt szemben az igazi görög filozófiával, Hellász nagy gondolkodóinak eredeti szellemi örökségével, azzal a „recta ratio"-val, amelyről az Első Vatikáni Zsinat a skolasztika fejedelmével hirdeti, hogy a hit ésszerű alapjait szolgáltatja („fundamenta fidei demonstrat"), hanem annak a népies filozófiának a képviselőivel, akik őt az Areiopagoszon kinevették. Ez megint korszerű kötöttség Pálban, aminek nem szabad félrevezetnie bennünket, hogy a szellem megvetőjét lássuk benne. Ő biztosan nem mondott volna ellent Goethe szavának: „Nem érné meg a fáradságot, hogy az ember nyolcvan évet megérjen, ha az emberek minden bölcsessége csak balgaság lenne Isten előtt"; hiszen ő A filippieknek írt levélben (4, 8) ennyire tágítja a keresztény életbölcsesség eszményét: „Egyébként, testvéreim, arra irányuljanak gondolataitok, ami igaz, tisztességes, igazságos, ami ártatlan, kedves, dicséretre méltó, ami erényes

és magasztos!" Pál nem vetette el Apolló módszerét, aki filozófiai megokolásokkal szokta alátámasztani az evangélium igazságait, ha ezt a módszert nem tudta is túlságosan kedvére valónak találni. Ebben a tekintetben Istenre akarja bízni az ítéletet. Ő maga a keresztény hivő tudat tartóköveit az egyetlen alapra, Krisztusra rakta. Innen a bizonyosságnak az a sajátos hangja, amely a filozófusok levezetéseiben, de még a misztikus jámborság kifejezéseiben sem jelentkezik így; egy olyan bizonyosság, amely egyfelől a keresztény üdvtény objektív adottságából, a Megfeszített történeti szemléletéből, másfelől a Krisztussal való misztikus életközösségből, a Megfeszítettel való pneumatikus eggyéválásból árad; ez olyan objektív-szubjektív tényállás, amely állandóan ellentétpárok feszültségében, az ő gondolatmenetének ebben a dialektikájában tükröződik: bölcsesség — balgaság, gyengeség — erő, lélek — test, a földi Jézus — a mennyei Krisztus[44]. Amilyen iskolázott gondolkodó volt Pál, azt belső megtapasztalásból tudta, hogy éppen a legértékesebb van minden értelem fölött és értelmen túl; és hogy az isteni világgal szemben, ahogy az Jézus Krisztusban föltárult előttünk, egy minden eddigitől teljesen különböző lelki magatartásra van szükség. Az a magatartás ez, amit Szent Ágoston Izajás próféta szavaiban a keresztény ember lényeges vonásának ismert fel: „Nisi credideritis, non intelligetis — Ha már előbb nem hisztek, nem juttok el a megértésre." (25. j.)

43. „Az adományok különfélék, a Lélek azonban ugyanaz"

(A korintusiaknak írt első levél. Folyt.)

Pál idáig jutott a levélírásban, amikor türelmetlenül kopogtak Aquila házának ajtaján. Három korintusi férfi, *Sztefanász*, *Fortunátusz* és *Achaikusz* állt kint. A korintusi egyházközség levelét hozták. Minthogy a küldöttek a közösség legrégibb tagjai közül valók voltak, a levél nyilván az elöljáróktól jött a Pálhoz hű csoport nevében. Pál boldogan lélegzett fel. Úgy látszik, Korintus mégis jó útra akar térni. „Sztefanász testvér, olvasd föl nekünk a levelet!" Az apostol arca elkomorult. A hírek nem voltak lelkesítők. Első (elveszett) levele, úgy látszik, kissé felingerelte a korintusiakat. A szabadság új apostolai erőszakoltan olyan jelentőséget tulajdonítottak neki, amilyen fontossága egyáltalán nem is volt. Hogy ezt a levelet nem lehet végrehajtani: mert hát Korintusban, ahol „korintusi módra élni" annyit jelentett, mint szeretőt tartani, nem vonulhat vissza az ember valami légvárba. Pál látta, hogy Korintusban még mindig megvan

a hajlam arra, hogy minden rendelkezését bírálgassák és értelméből kiforgassák. A levélben a korintusiak döntést kérnek az apostoltól azokban a fő kérdésekben, amelyek nyugtalanították és megosztották őket. *A hamis szabadságpróféták* – nem tudni, honnan jöttek: bevándorlók, a zsidóságból való szabadelvűek vagy magából Korintusból származó, erotikus tekintetben elvadult elemek voltak?[42] – a nemi érintkezés felszabadítását hirdették, és ezt az új keresztény szabadsággal indokolták, amely nem tűr semmiféle korlátozást: „Minden meg van engedve; minden hatalmamban áll (exuszia)." Azt állították, hogy a nemi érintkezés egy természetes szükséglet erkölcsileg közömbös kielégítése, mint az evés és ivás. A közösség egyik tekintélyes tagja vérfertőző viszonyban élt a mostohaanyjával. Az ilyen kapcsolatot még a római törvény is tiltotta. A vérrokonokkal kötött házasság tilalmával azonban nem törődtek, minthogy egyáltalán nem is létezik házassági kötelék. Az erotikus, fülledt légkör a pogányságban egyre inkább a házasság lebecsüléséhez vezetett. A házasság megvetésével azonban együtt járt az alsóbb néprétegekben a szajhaság, a műveltek között pedig a hetairák tartása. Már Periklész idejében az elpuhult Jóniából finom ízlésű, művelt hetairák kerültek át Görögországba, mint pl. Aszpaszia, és nagy befolyással voltak a közélet férfiaira, művészekre és költőkre. Ez a szabadszerelem Pál idejében Rómába is eljutott, és törvényes védelmet kapott. Erkölcsileg magasan álló császároknak a feleségük mellett volt hetairájuk is. Szent Ágoston a megtérése előtt éveken át élt ilyen pajtásházasságban egy fedél alatt az édesanyjával. Itt, Korintusban keresztény védjegy alatt hirdették a házasságnak ezt az életellenes bomlasztását. Mások viszont elvetettek mindenféle nemi érintkezést, a házasságon belülit is, mint alacsonyrendű és az embert bemocskoló dolgot. Ez a nézet a hellenizmusban nagyon elterjedt, és a test meg a lélek közötti ellenségeskedést hirdető dualisztikus világnézetből, valamint a zsidó szektásságból eredt. A korintusiak most aztán érdeklődtek, hogy tilos-e valóban mindenféle nemi érintkezés; Krisztus közeli eljövetelére való tekintettel mi a jobb: megházasodni vagy nem házasodni; hogy áll a dolog a házassági válással; szabad-e pogány bíróságok előtt pereskedni; szabad-e pogány áldozatokból származó húst enni és áldozati lakomára való meghívásokat elfogadni. Mindenféle kétségük volt az istentisztelet vonatkozásában is. A korintusi asszonyok egyenjogúságot kívántak a férfiakkal az istentiszteleten, beszéltek az összejövetelen, és fátyol nélkül jelentek meg. A szeretetlakomák lakmározássá fajultak, és ezeken a szegények és gazdagok közötti különbségek nem éppen örvendetes módon domborodtak ki. Megkérdezték, hogy mi jobb:

nyelveken szólni vagy jövendölni. Az egyik nyelveken beszélő hír szerint azt kiáltotta: „Átkozott legyen Jézus!" A halottak feltámadása is nagy eszmei nehézségeket okozott a görögöknek.

A levél valóban nem volt kellemes olvasmány Pál részére. Számunkra azonban szerencse, mert arra késztette, hogy mindezekben a kérdésekben állást foglaljon; és ezáltal bepillantást nyerünk az ősegyház életébe, amire enélkül nem volna módunk. Így A korintusiaknak írt első levél a legtartalmasabb és a legérdekesebb lett az összes páli levelek között. Az apostolnak az egyes kérdésekkel kapcsolatos állásfoglalásában jól megmutatkozik a *keresztény* ember sajátosan *kettős léte*, aki Pál szerint két aeonban él. Pálnak nem az a véleménye, hogy a keresztény ember ténylegesen szabad és mentes minden bűntől. A keresztény állandóan nagy erkölcsi feszültségben, kettős létformában él: Földi vándorlása szempontjából még a régi, bűnös aeonhoz, lélek szerint ellenben az új, pneumatikus, a Lélektől teremtett létmódba tartozik. „Krisztusban" él, de e világban is. Lényegében „vándor két világ között". Pál megrajzolja annak a kereszténynek az állapotát, aki Krisztus halálában vele együtt elmerült és eltemetkezett, Krisztus feltámadásában Krisztussal új életre kelt, és „Krisztust öltötte magára". A bűn számára meghalt, s a bűnnek már nincs hatalma rajta. De a misztikus-pneumatikus magatartás ellenére Pál sehol sem csukja be a szemét a rideg valóság előtt. Nem riasztja meg az a tény, hogy a bűn még mindig létezik. „Sehol sem mondja, hogy a bűn meghalt; nem, a bűn még itt van, és lesi az alkalmat, hogy az elvesztett területet visszahódítsa."[30] Így a keresztény a sarkalatos ellentétek hatalmas, ebben az életben meg nem szüntethető feszültségében él. Ez ismét csak azt bizonyítja, hogy Pál „misztikája" egyforma messze áll az „iráni megváltás-misztérium" (Reitzenstein) alapgondolatától, amely isteni lénynek fogja fel a lelket, mégpedig a fény világából az anyagba száműzött, de ismét visszahívott lényként, valamint az istennel való egyesülés hellenisztikus misztikájától.

A keresztény élet e feszültséggel telt egységének a hatása az apostol válaszában a legkülönfélébb irányokban jelentkezik: 1. *a nemiség területén*, a kereszténynek a nemi élet, a házasság, illetve a nőtlenség tekintetében való magatartásában; itt fekteti le Pál a keresztény nemi és házas erkölcs alapját; 2. *a magánjog* kérdésében, a pénz és vagyon körüli jogviták esetén; 3. *a szociális kérdés*ben, amely az ókorban főképp *nő- és rabszolgakérdés* volt; 4. *A pogányokhoz való társadalmi kapcsolatok* kérdésében, ami főként az áldozatokon, áldozati lakomákon és a császártiszteletben való részvételre vonatkozott. Mindezekben az irányokban

Pál lefektette a keresztény társadalmi rend alapját. A jövendő egyházjog első kezdeményeire is itt bukkanunk rá először.

Az egyházközség elöljárói egy közismert *vérfertőző* megtűrésével bűnrészesekké tették magukat. Az apostol felháborodása a tetőpontra hágott[36]. Állandó gyakorlata volt az, hogy valamiféle egyházi fenyítéknek vetett alá minden nyilvános botrányokozót; ez a fenyíték az Egyház kegyelmi közösségéből való kizárást és minden polgári kapcsolat megszüntetését jelentette. Így annak idején a tesszalonikai naplopókat és rémhírterjesztőket is kizárással fenyegette. Később pedig Titusznak parancsolta meg, hogy kerüljön minden érintkezést nyakas eretnekekkel és szakadások szerzőivel. Az elöljárók erélytelen türelmükkel csődöt mondtak. Most határozott parancs megy: „Távolítsátok el a gonoszt magatok közül!" Pál a kiközösítésnél még szigorúbb büntetést is ismer: a sátánnak való átadást. Jöjjön össze a közösség, lélekben ő is ott lesz velük, és szakrális átok szolgáltassa ki bizonyos időre a bűnöst az örök ellenség bosszújának. A sátán majd betegséggel sújtja, mint egykor Jóbot, vagy meg is öli, mint Ananiást és Szafirát. A lelkét azonban indítsa ez a büntetés bűnbánatra és mentse meg. Az Egyház büntetőgyakorlatának a célja mindig a javulás és a lélek üdvössége kell, hogy legyen. Legalábbis egyszer az életben felhasználta Pál ezt a félelmetes hatalmat, mégpedig a két istenkáromló, Himeneusz és Alexander ellen. Az erkölcstelenséggel szemben érzett mélységes undor az érthető visszahatás volt a nemi erkölcsnek az antik világban való felbomlására és nevelésének öröksége. Pál megokolása azonban mélyen vallásos: a kereszténynek a teste már nem az ő szabad tulajdona, hanem tag Krisztus testén, és nem szabad, hogy szeretővel való kapcsolat megszentségtelenítse.

A magánjog kérdése is foglalkoztatta az apostolt. A tulajdon és a becsület körüli polgári peres ügyeknek pogány hatóság előtt való intézésével nem értett egyet. Az állam türelme folytán már a diaszporai zsidóknak is megvolt a maguk saját törvénykezése. Tilalmát Pál nemcsak az Egyháznak kifelé való polgári tekintélyével okolja meg, hanem a keresztény ember magasabb bírói méltóságával[30] is, amellyel a hitetlenek, sőt a (bukott) angyalok (2, 15) irányában bír; ez a méltóság a Krisztussal való misztikus közösségből ered, amelynek erejéből majd a paruziakor részt vesz Krisztusnak mind papi, mind pedig bírói tisztében. Az Egyházon belüli bíráskodásnak – magánjogi ügyletekben is – ez az alapelve hamarosan általános érvényre jutott. Ritkán fordult elő, hogy keresztények pogány bírák előtt pereskedtek volna. Csak Nagy Konstantin után, amikor az állam keresztény lett, változott meg a helyzet.

A házassággal kapcsolatos problémát nem merőben természetes-etikai, hanem az ő *misztikus-pneumatikus* álláspontjáról oldja meg. Minden dolgot a Krisztus titokzatos testéhez és a vallási közösségi élethez való viszonylatában mérlegel. Házasság és szüzesség az ő szemében nem ellentét. A mindkettő iránt megnyilvánuló nagyrabecsülés ugyanarról a tőről fakad: Krisztus titkából. A házasságot nem a nőtlenség, illetve a férjhez nem menés mint olyan előzi meg rangban, hanem csak a szüzesség. De az utóbbiról csak akkor van szó, ha a legfőbb jóért hozott szeretetáldozatként, tiszta szándékból való vallásos odaadás hősies cselekedetként értelmezik és gyakorolják. A személyiség örök célja ugyanaz a szüzességben, mint a házas állapotban. A házasság csak akkor szorul a második helyre, ha egy nála nagyobb érték múlja felül, és ez az Istennek való osztatlan odaadás, a „vacare Deo". Istennek nagyobb mértékben van igénye az emberre, mint bármely földi közösségnek. Ez az érték az Istentől kapott, istenszerető, ősidők óta a legnagyszerűbb akarati teljesítményként magasztalt tisztaság. Kivétel lévén, csak kevés különös kegyelemben részesült ember kiváltsága lehet, akik magasabb hivatást töltenek be. Ebben tehát nincsen benne a házasság lebecsülése. Pál nem mondja, hogy a nőtlen ember magasabb szinten áll, mint a nős. Előfordulhat, hogy konkrét esetekben az áldozat, a közösségi élethez való hozzájárulás szempontjából a házas ember erkölcsileg magasabb szinten áll. A mondottakból az is következik, hogy a házas érintkezésről való ideiglenes lemondás abból a célból, hogy jobban az Istennel való kapcsolatnak szentelhessék magukat, jó. Pál ezen a helyen a „kalosz" (erkölcsileg jó) görög szót használja[36]. Érdekes, hogy ez a férfiú kimagasló misztikus volta ellenére egyszersmind a legnagyobb realista: nem riad vissza a rideg tényektől, szemét nem zárja be előlük, mindig nevén nevezi a gyereket. A görög misztériumok, a püthagoreusok, orphikusok, gnósztikusok, az ifjabb Sztoa és a zsidó szekták (therapeuták, esszénusok) egészségtelen házasságellenes aszketizmusa láttán nem esik a másik végletbe: hogy a nőtlenség az ördögtől való, csak a házasság jó. Mint Krisztus titkát magasztalja a házasságot Az efezusiaknak írt levélben, és pneumatikus régiókba emeli; ez több mint a sztoikusoknak a házasság elszellemiesítésére irányuló kísérlete. Végső fokon mégis az egybekelés eszméje a legfontosabb: ez adja meg igazán a szüzességnek mint a Krisztussal való lelki házasságnak a legmélyebb igazolását. „A szüzességnek is – mondja Szent Ágoston – megvannak a maga esküvői örömei." Krisztusnak is van jegyese, az Egyház, és újraeljövetele az örök nász ünnepe. Ebből a szempontból nézve Krisztusnak nőtlennek kellett

maradnia földi élete folyamán. „Mint Jézus mellett, Pál mellett sem lehet asszony, az asszony helyét Krisztus egyháza tölti ki. Minden nagyszerű és szent dolog, amit a házasság nyújt, az ő számára apostoli hivatásában, a Krisztushoz és az Egyházhoz való viszonyában tárul fel; féltékenyen és szerelemmel udvarolja körül, babusgatja, kényezteti egyházi közösségét, harcol érte Krisztus kedvéért."[65] Erőszakot követnénk el a szövegen, ha tagadni akarnók, hogy az apostol fejtegetései nem kapnak minden dolgok közelgő átalakulásának messziről fénylő villámlásaitól különleges indokolást: „Az idő rövid. Ez a világ elmúlik." De házasságellenességről szó sem lehet, ha meggondoljuk, hogy ugyanez az ember írta az Ef 5, 28-at is (1. 435. l. sk.) (29. j.). Pál apostolban a szüzesség nagyrabecsülése tehát nem hasznossági megfontolásokból vagy valami érzelmi hidegségből ered. Hogy megbecsülte ez a férfi az igazi asszonyi szeretet értékét, és hogy megköszönte egy melegen érző asszonykéz szolgálatát! (Róm 16, 13.) A szív és lélek szabadságának magasabb foka a tulajdonképpeni indok. Itt minden misztikus alapon nyugszik. De hogy akkoriban a pogány házasságellenes démoniság milyen gyökeresen hatalmába kerítette az antik nemi életet, Pál után csakhamar megmutatkozott legszenvedélyesebb 2. századi tanítványainak egyikén, Markiónon[25]. Ez vak gyűlöletet érzett az Ószövetség teremtő Istene iránt, és kibékíthetetlen ellentétbe állította az „új Istennel", az Újszövetség megváltó Istenével. Azt mondotta, a teremtő Istent ki kell éheztetni a házasságtól való tartózkodással, szülésstrájkkal. „Fabricator mundi est in diminutione: a világ építőmestere kihalásra van ítélve" – mondta ujjongva. Ha a tőle alapított ellenegyház, amely egy ideig komoly versenytársa volt a katolikus egyháznak, győzött volna, annak következményei beláthatatlanok lettek volna.

Pál szerint a kereszténységre való meghívás semmit sem változtat a keresztény ember *szociális helyzetén*. A keresztény belülről szabad ezekkel a külső dolgokkal szemben. A kereszténység nem akarja a személy állapotát megváltoztatni, hanem csak a gondolkodásmódját. A szociális viszonyok változása ekkor magától bekövetkezik. Ezt az alapelvet az apostol a legkülönfélébb életviszonyokra alkalmazza. Rabszolga vagy? A kereszténységedet ne használd indokul arra, hogy fölszabadulj, hanem arra, hogy még lelkiismeretesebben teljesítsd kötelességedet, természetesen mindig azzal a feltétellel, hogy keresztény voltod nincs veszélyben. Annál meglepőbb ez a magatartás, mert a rabbik éppen akkoriban azt a nézetet képviselték, hogy az izraelita megvetetté válik, ha nem ragadja meg az alkalmat, hogy megszabaduljon rabszolga állapotából (30. j.). Zsidó vagy? Ne igyekezzél eltüntetni körülmetélésed nyomait; pedig ez

elég gyakran megtörtént, hogy nyilvános fürdőkbe járhassanak, és elkerüljék a gúnyolódást. Körülmetéletlen vagy? Ne metéltesd magad körül! „Krisztusban" a külső körülményeknek nincs szerepük; ami számít, az csak az új ember. Vallási szempontból vegyesházasságban élsz egy pogánynak maradt házastárssal? Ebben az esetben ne bontsák fel a házassági köteléket, „mindenesetre ne a keresztény fél indítványára"[30], hanem csak akkor, ha keresztény állapota veszélyben van. Pál itt nem apostoli hagyományra hivatkozik, hanem a Krisztus szelleméből folyó saját belátására. Ezzel nem töri meg Krisztus törvényét; mert ezzel a jövőben felmerülő esettel az evangélium nem számol. Még jó néhány ilyen eset fog a jövőben előfordulni. Az Isten Lelkétől vezetett Egyháznak azonban meg kell, hogy legyen a lehetősége arra, hogy az új eseteket is Krisztus szelleme szerint oldja meg. Itt nem szentségi házasság esete forog fenn, amelyet a Krisztussal való misztikus összekötöttség titka erősített volna meg. A keresztény ebben az esetben ne rendelkezzék kevesebb szabadsággal, mint a pogány. Az apostol saját sugalmazottsága alapján szabadnak nyilvánítja. Ez az a híres „Privilegium Paulinum", amelynek missziós országokban még ma is jelentősége van.

Egy másik kényes kérdés, amelyet Pál apostol elé terjesztettek, az *áldozati hús* kérdése volt. Itt is megint nagyon jellemző a világos, megfontolt állásfoglalás. Olyan dologról volt szó, amely szinte minden család napi életében, társadalmi kapcsolataiban szerepet játszott. „Majdnem minden nyilvános eladásra szánt hús, áldozati hús volt."[30] Ti. a pogányok is rituálisan vágtak. Az egész pogány vallás vallásos szokásokban és külső gyakorlatokban merült ki. Minden lehetséges családi vagy állami esemény indok volt áldozatra és áldozati lakomára. Az áldozat alkalmával megmaradt húst a családban használták föl, vagy olcsó pénzen eladták a mészárosnak. (Dr. E. Krebs egyetemi tanár úr (Freiburg) hívta fel a figyelmemet egy modern párhuzamos jelenségre: Éppen a legjobb japán étkezdékben, amelyek a templomok előcsarnokaiban találhatók, áldozati húst szolgálnak fel a vendégeknek. Egyetlen keresztény sem botránkozik meg rajta.) Nyilvános ünnepeken népétkeztetések voltak. Mivel a keresztények a legnagyobbrészt a szegényebb néposztályból kerültek ki, kegyetlenség lett volna megtiltani nekik, hogy ezeken részt vegyenek. „Kleiszthenész a leánya eljegyzése alkalmából 100 marhát áldozott fel. A siracusai oltárokon egy-egy ünnepen 450 marhát áldoztak. Livius 300 bikából, 50 kecskéből, 40 nagyobb állatból álló engesztelő áldozatot említ. Caligula trónralépése alkalmából az általános örömben alig 3 hónap alatt Rómában 160 000 állatot öltek le."[54] Kételyeknek és

gondoknak állandó forrása volt ez az aggályos lelkületűek számára. Felmondjanak a vevőközönségüknek? Elhárítsák rokonaik és barátaik meghívásait? Hivatalból vagy udvariasságból részt vehetnek vallásos áldozati lakomán? Pál kivezető utat mutat e nehéz helyzetből. Számára erkölcsileg közömbös az eset, amennyiben magukról a dolgokról van szó, mint amilyen az evés és ivás. Itt teljesen szabad a keresztény. Mindent megehet, amit eladásra kínálnak a mészárszékben, és gond nélkül elfogadhatja pogány barátjának családi lakomára való meghívását. Mert azok az istenek, akiknek a húst áldozták, nem istenek, hanem rögeszmék (bálványképek). Mihelyt azonban ezek a dolgok a lelkiismeret területére, akár a saját, akár a mások lelkiismeretének a területére kerülnek, erkölcsi jelleget öltenek magukra. Amennyiben ezekben a rögeszmékben hiszek, vagy egy embertársam megbotránkoznék azon, hogy eszem, akkor már nincs megengedve az evés, mert megsérti a saját lelkiismeretem iránti hűséget vagy embertársam lelkiismerete iránti köteles gyengédséget. Egészen más dolog az áldozati lakomán kultikus formában, a templomban való részvétel. Ez sohasem lehet közömbös cselekedet, hanem a démonokkal való közösködés kifejezése volna; ezeket Pál tevékenykedni látja a pogány bálványistentisztelet mögött. „Aki az áldozati lakomán asztaluknál ül, az varázskörükbe lép"[30], és asztaltársuk lesz. Ezt egyetlen keresztény sem teheti meg, mert benne a szent urvacsorán Krisztus vesz lakást. Az oxürhünkhoszi egyiptomi papiruszgyűjtemény egy sereg meghívót tartalmaz; ezek jól megvilágítják a dolgot (31. j.):

Meghívó áldozati lakomára (Kr. u. 2. század)

„Khairémón étkezésre, Szarapisz urunknak a Szarapisz-szentélyben történő ünnepi lakomájára kéret téged holnap, 15-én 9 órára."

Lakodalmi meghívó (Kr. u. 2. század)

„Héraisz kéret téged gyermekeinek esküvői lakomájára, otthonába holnap, 5-én 9 órára." (Az Egyiptomban gyakori testvérházasságról van szó.)

A második meghívót, a családi lakomára szólót, amelyen áldozati húst is felszolgáltak, egy keresztény elfogadhatta, az elsőt azonban nem. Az egykori farizeus szabad szelleme mutatkozik meg itt ismét a maga igazi nagyságában. Amíg az ősapostolok Jeruzsálemben még mindig aggályosan ragaszkodtak a régi étkezési törvényekhez, Pál Antiokheia körzetén kívül nem vette figyelembe, tökéletes összhangban Jézus szellemével (Mt 15, 11; Mk 7, 15). „Tudom és meg vagyok róla győződve Urunk Jézusban, hogy magától semmi sem tisztátalan" (Róm 14, 14).

A kilencedik fejezetben Pál hirtelenül megszakítja gondolatmenetét,

hogy aztán újra fölvegye az elszakadt fonalat. Vita tárgyává akarják tenni apostoli hivatalát azzal a megokolással, hogy nem tanítványa az Úrnak az első órától kezdve, nem is látta őt, s ezért nem mer magának térítést elfogadni a közösségektől. Pál úgy érzi, hogy ezzel becsületének legérzékenyebb pontját találták el. Hát Damaszkusz semmi? Az önkéntes lemondás és a kétkezi munka megfosztja apostoli méltóságától? Épp ellenkezőleg, Damaszkusz óta mint Krisztus követe a maga nemében páratlan szolgálati viszonyban áll. Az apostolság Pál számára nem azt jelenti, hogy az egyházközségekkel kiszolgáltatja magát, és azok hódolnak neki, még kevésbé azt, hogy rajta ül Krisztus kincsein, fölfedezésére vigyáz, és titkon örvend a maga megváltott voltán, hanem hogy hirdeti, egyre csak hirdeti Krisztus gazdagságát, túláradó ismeretét, hogy áradó életét átvezeti Krisztus titokzatos testének minden egyes szervén, amelyben mindenki egy kis erecske, amely csak annyiban él, amennyiben másokat táplál. Ez az apostoli hivatás az ő hozzájárulása nélkül, sőt akarata ellenére zúdult rá, amikor Damaszkusz kapujánál Krisztus „megragadta". Egy kéz nehezedett rá akkor, és jaj neki, ha menekülni próbál alóla, mint Jónás! Ámosz próféta is érezte ezt a kényszert (3, 8): „Ki ne félne, ha ordít az oroszlán? Ki ne jövendölne, ha szól az Úr, az Isten?" Jeremiás (20, 7–9) megrajzolja, hogy Isten hogyan ragadja meg és keríti hatalmába a meghívott embert: „Rászedtél, Uram, s én hagytam, hogy rászedj. Erősebb voltál nálam, és legyőztél... Már azt gondoltam: Nem törődöm vele, nem beszélek többé a nevében. De ilyenkor, mintha tűz gyúlt volna szívemben... belefáradtam, és nem tudtam elviselni." Pál is érezte „Isten terhé"-t, azt, hogy Jézus így megtámadja, a szíve után nyúl: „Kényszerű kötelesség nehezedik rám: Jaj nekem, ha nem hirdetem az evangéliumot!" Ám ez egyszersmind kimondhatatlanul édes kényszer, amely minden szenvedés ellenére boldogsággal tölti el. Ebből hallatlan apostoli tudatosság és önérzet forrásozik. Aki itt támadja meg, az a legsebezhetőbb pontján érinti. „Inkább a halált választom, semhogy valaki elragadja tőlem ezt a dicsőséget!" Ebből ered az új, a keresztény *szabadságfogalom:* „Ahol az Úr Lelke, ott a szabadság" (2 Kor 3, 17). Pálban nyoma sincs a papi uralomvágynak, „főpecsétőr"-ségnek. „Nem mintha uralkodni akarnánk rajtatok hiteteken keresztül, hanem inkább örömötökben szeretnénk közreműködni!" (2 Kor 1, 24). Az evangélium nem kényszerzubbony. Fejlődjék csak ki-ki a maga sajátossága szerint a kegyelem szelíd törvénye alatt. Ez a törvény nem kívülről és követelve lép az ember elé, mint a mózesi (heteronomia); nem is a saját léttörvényének immanens értelmében (Sztoa) hat, sem pedig a rideg kötelességfogalom

értelmében (Kant autonómiája). Nem született vele, hanem újjászületés által beléje született. Nem a Sinai hegyről származik, hanem a Sionról és a Golgotáról. Az igazi keresztény mint Krisztus titokzatos testének a tagja Krisztus Lelkének, a Szentléleknek az irányítása alatt áll, nincs rá szüksége, hogy előbb törvénykönyvből olvassa ki akaratát, magában hordozza Krisztus törvényét, „ennomosz Khrisztou = Krisztus törvénye alá van rendelve" (1 Kor 9, 21).

Hogy a rend nem volt a korintusiak legerősebb oldala, ez az apostolnak *istentiszteleti összejöveteleik* zavaros, lármás jellegét kifogásoló dorgálásából tűnik ki. Zűrös dolgok mehettek végbe, ha még az asszonyok is fittyet hánytak annak a félő tiszteletnek, amellyel az antik világban a nemek sorrendjét illették, ha a külső dekórummal való törődést, amelynek kifejezése a fejüket beborító fátyol volt, félretették, és felszólaltak, vagy még inkább, ha egy karizmatikus azt kiálthatta: „Átkozott legyen Jézus!" A fátyol nélküli asszony megtagadta saját nemét, társadalmi helyzetét, sőt tiszteletlenségét nyilvánította ki a szent angyalok iránt, akik a jó erkölcsnek, annak az Istentől meghatározott nemi rendnek és feladatkörnek a felvigyázói és őrei, amely a nemekre fizikai és lelki sajátságaikkal együtt ki van róva. Nem mintha nem lehetnének kivételek! Ezt mutatja az Ószövetség a nagy asszonyaival, ezt mutatják Fülöp „evangelista" prófétai tehetséggel megáldott leányai, ezt egy Sienai Szent Katalin egyháztörténelmi küldetése. De amikor az Egyház kirekesztette a hivatalos papságból és hierarchiából a nőt, tudatában volt annak, hogy Krisztus szellemében jár el. A lélek legfőbb, személyes ügyeiben azonban Isten előtt nincs „férfi és nő" (32. j.).

A testvéri szeretet legszebb megnyilvánulását az ősegyház a *szeretetlakomá*ban találta meg; de ez Korintusban csakhamar antiszociális érzület megnyilvánulásává alacsonyodott. Ezzel Pál az őskereszténység szívéhez-lelkéhez érkezett, társadalmi egységének és erejének forrásához, az ifjúságnak ahhoz a kútfejéhez, amelyből az Egyház mindig megújult, és az apostolság lelkülete a Titokzatos Test minden tagjába szétáradt. Az *eukharisztia* kezeskedett a híveknek arról, hogy a mennyei Úr közöttük lakik mint láthatatlan uralkodójuk. Ez volt tisztaságuk forrása is. Amikor egy emberöltővel Pál apostol után Plinius helytartó tanúkihallgatások alapján röviden jellemezni akarta a kereszténységet, ugyan mit emelt ki? A közös részvételt egy „ártatlan lakomá"-n (cibus innocuus)! Jobban nem is jellemezhette volna Jézus vallását. És ráadásul ezt pogány ember tette! Azok az idők, amikor az Egyház eukharisztikus szíve elevenen dobogott, a virágzás korszakai voltak, fölemelő és ragyogó idők, mint a XIII.

századnak az az ideje, amikor Aquinói Szent Tamás szentségi himnuszait alkotta. A hit, a hivő tudomány, a virágzó szerzetesrendek korszakai voltak ezek. Ezzel szemben voltak idők, amikor ez az érverés gyengült, egyre csak gyengült: a szellemi elbágyadás, a langyosság, a janzenista érzelmi hidegség, a liberális lelki szárazság, a felvilágosult kétely és az ellanyhult missziós buzgóság korszakai. Azok az idők, amikor a hívek csak félve és messziről néztek a tabernákulumra, mint egykor a zsidók a tüzet hányó Sinaira a pusztában, a lelki halál korszakai voltak. „Ezért haltak meg többen közületek" (1 Kor 11, 30). XI. Piusz pápa szerint az apostoli lélek az „eukharisztikusan jámbor lélek".

Tudjuk, hogy Pál mennyire értékelte és ápolta a *karizmák*at, amelyek akkor Krisztus eljövetelének izzó várásával hatva a pogányságban megkeményedett és zsidóságban kiszáradt szíveket lángra lobbantották. Mint „a Lélek és az erő bizonyságai" nagy mértékben szolgálták a kereszténység terjedését. Az apostol kb. huszonhét ilyen karizmát sorol fel a leveleiben[36]. Ő a leggazdagabb bőségben birtokában volt valamennyinek. „Miben rövidültetek meg más közösségekhez viszonyítva? – kérdezi a korintusiaktól. – Nem mutatták föl köztetek az apostolság ismertető jegyeit jelben, csodákban s az erő bizonyságaiban?" Sok korintusi valósággal megittasult vallásos túltelítettségében, afféle vallási „Übermensch"-nek érezték magukat, a nyelveken szólás túlfeszítettségében keresték a tökéletesség csúcsát. Pál világosan megkülönbözteti „a nyelvek adományá"-nak igazi karizmáját, amint az először pünkösdkor a Szentlélektől való roppant vallásos meghatódottság kifejezéseként megjelent – a Lélek valóságos tűzpatakokban áradt szét egészen a lélek emócionális mélységeiig – a tudatalatti és az irracionális világ sötét birodalmából származó „nyelveken szólás" ama hamis válfajától, aminek a gyengébb idegzetűek könnyen áldozatul esnek. Ez lehetett a helyzet Korintusban is. Az apostol szembefordul a tisztára érzelmi jellegű dolgoknak e túlbecsülésével, mert ezek eredetét nehéz volt ellenőrizni, a tudatalatti mélységeiből fakadtak, és könnyen beteges megnyilvánulásokhoz vezethettek. Ezért „magasztosabb ut"-at mutatott nekik, mint maga a hit, a remény és a megismerés. Az *istenszeretet*ről szóló fennköltt himnuszában, amely bizonyára annak visszhangja, ami az istentiszteleti összejöveteleken a legszárnyalóbb elragadtatás pillanataiban áradt a szívéből, a prófétai előadásmód klasszikus mintáját nyújtja. Az újszövetségi szentírási irodalom legkiemelkedőbb csúcsa ez, amely egyedül közelíti meg Jézus szavainak a fönségét, és amelynek csak egyszer jutott később a közelébe egy szent: Assisi Szent Ferenc az ő „Naphimnusz"-ában. Pálban olyan tűz lobogott,

amely nem ebből a világból való volt, amelyet maga az Isten Fia gyújtott meg a szentháromságos élet lángtengerében (Lk 12, 49). A legfőbb szenvedély, amely egész lényét eltöltötte, az volt, hogy Krisztus mindent átfogó megváltó szeretetét minden emberrel megismertesse, és Krisztus szeretetével a világot lángra lobbantsa. Fiatalabb éveiben átmenetileg talán őt is elfogta a vágy, hogy egyszer önmagának éljen, saját céljai, érdekei és örömei legyenek. De az ilyen emberi rezdülések már régen porrá égtek a damaszkuszi tűzben. Ehhez az áldozatos szeretethez mér minden más teljesítményt, és jelentéktelennek, önző érdekek szemétdombjának tartja őket. Ha emberek és angyalok nyelvén szólna, de nem volna meg benne ez a szeretet, akkor csak Kübelé egyik csengető, üstdobot verő vagy cintányért lóbáló papjához hasonlítana. És ha olyan hegyeket áthelyező csodahite volna, hogy a Péliont az Osszára lökné, és ha minden holmiját, kevéske vagyonát, pergamenjeit, és szentírástekercseit – ez volt a legdrágább kincse – elajándékozná, sőt ha Néró cirkuszában égő fáklyaként, vagy mint a cinikus Peregrinosz Próteusz máglyán égettetné el magát, de mindezt csak önző buzgalomból, akkor ez semmit sem érne. Csak egy dolog van számára, ami megéri az életet, az egész világ föláldozását: felmorzsolódni és fölemésztődni a legfőbb szeretet szolgálatában, amelynek jelképe a kereszt és Isten Fiának átszúrt szíve. Az ilyen szeretet nem keresi a magáét, és egy szakadék választja el attól a szeretettől, amely önmagát akarja élvezni a szeretetben. Ennek a szeretetnek különböző formái vannak. Magába szívhat, átalakíthat, átjárhat minden egyéni vonást. De nem akar mindent egyetlen olvasztótégelybe dobni. Pál nem volt az a szeretett tanítvány, aki a földi Jézus keblén pihent. Természete nem volt simulékony, mint Jánosé. Az ő szeretete az eszme szolgálata volt, mely az utolsó csepp vérig fölemészti az embert. De végső lényegében ez a kettő azonos, ha Pál azt mondja: „Krisztussal engem is keresztre feszítettek; szeretett, és föláldozta magát értem", vagy János ezt: „Szeretjük az Istent, mert ő előbb szeretett minket." (25. j.)

Senki, a legnagyobb költő sem tudta volna megrajzolni a szeretetnek ezt a képét, ha nem állt volna szeme előtt az eleven ősminta: Jézus szerető alakja![19] Annak bizonysága ez, hogy milyen bensőségesen bizalmas kapcsolatban állt Pál mind az Úrral, a földi jelenséggel, mind pedig az ő szellemi alakjával. De a Mestertől ellesett életvitele alapján is jogosult volt arra, hogy utána maga is kimondja a szeretet törvényét. „Énekeljetek az Úrnak új éneket!" Pál elénekelte ezt, és ezzel a keresztény erkölcstanba beleoltotta mint éltető elvet a szeretet normáját. A keresztény élet azóta lényegében „imitatio Christi – Krisztus követése" nem szolgai utánzás

értelmében, hanem Krisztus alakjának állandó szem előtt tartásával, az ő szerető érzületéből fakadó cselekvéssel, a legesleghűségesebb követésnek egészen addig a fokáig, amelyet Assisi Szent Ferenc életében tapasztalunk. Ezzel a kereszténység új lelket adott az emberiségnek. És ez a lélek a katakombák naiv művészetében nyitja ki először tiszta szemét. Nyolcszáz évvel később ez az ének — a kereszténységnek sajátos visszhangja és győzelme az iszlámban! — egy mohamedán asszonynak a szívében csendült fel újra, Râbia al Adaviyának, ennek a szent asszonynak a szívében, aki keleties érzékletességre törekedve kezében tömlővel és fáklyával szokott a nép előtt mutatkozni, hogy a fáklyával meggyújtsa az eget, a locsolótömlővel pedig kioltsa a pokol tüzét, „hogy Istent csak önmagáért szeressék".

Az apostol eukharisztikus gondolatárama tehát két pólus körül kering: az úrvacsora és a természetfeletti istenszeretet, amely utóbbit az a forrás táplálja. Minden egyéb csak elő- és utójátékként jelentkezik. Ezért A korintusiaknak írt első levelet nyugodtan nevezhetnők az apostoli kor eukharisztikus okmányának. Ez azonban még nem a legvégső és a legmélyebb megállapítás. Ha egy olyan ember beszél, mint Pál, legyen szó bár a legmindennapibb vagy a legtávolibb dolgokról, mindig legtitkosabb titkáról, a Szentlélekről szól, hasonlóan ahhoz az indiai szentemberhez, aki órákon át tartó beszélgetés után arra a kérdésre, hogy miért nem beszél végre az Istenről, azt válaszolta: „Hát nem hallotok? Hiszen az egész idő alatt róla beszélek!" Ha Pál az eukharisztiáról, a karizmákról, a szeretetről beszél, akkor mindez ennek a „Lélek"-nek a fényében ragyog, minden az ő tükrözésévé és visszfényévé válik, mint a harmatcseppek csillogása a virágkehelyben. „A szeretet himnusza egyben a legmegkapóbb szöveg, amit Pál a Szentlélekről, mint a vallási-erkölcsi életet megalapozó erőről, mint a világot legyőző isteni hatalomról mondott."[19] „Az Úr Lélek" — mondja Pál; „az Isten a szeretet" — mondja János; és alapjában véve mind a kettő ugyanazt mondja. Nem az elragadtatás, nem a révület, még a próféta lélektől mámoros beszéde sem az elsődleges a kereszténységben, hanem a Szentlélek birtoklása. A hitet a Szentlélek munkálja bennünk: „Senki se mondhatja: Jézus az Úr, hacsak nem a Szentlélekben." Ő a rendező elv az Egyház szerteágazó szervezetében, az egység köteléke szolgálatainak sokrétűségében. Aztán, hogy ezt a Lelket össze ne tévesszék a mélység szellemeivel, Pál világos megkülönböztető ismertetőjegyet közöl: a Szentlélek Jézus Lelke, Jézustól elválaszthatatlan, neki soha ellent nem mondhat. A szellemek megkülönböztetésére Pál ezt a szabályt állítja fel: Mindaz, ami összhangban van Jézussal, ami elő-

segíti Jézus megismerését és a Jézus iránti szeretetet, az a Szentlélektől jön; ami pedig eltávolít Jézustól, őt gyalázza vagy tagadja, az nem tőle jön. Minthogy pedig Jézus és az Egyház elválaszthatatlan egységet alkotnak, az is érvényes: mindaz, ami elősegíti a közösség épülését, erősíti a közösségi szellemet, az a Szentlélek műve; ami ellenben szakadást, egyenetlenkedést, féltékenységet és személyi kultuszt idéz elő, általában aminek negatív hatása van, az a gonoszlélek mesterkedése (vö. Prat[36] és 20. j.).

A görögök számára a legnehezebb tananyag a *holtak feltámadása* volt. Ezt Pál már Athénban is tapasztalta, amikor ennek említésére hallgatói hahotában törtek ki. Később még egyszer szerez majd hasonló tapasztalatot Festus procurator előtt. Ezért utolsó gondolatként fejti ki a feltámadásról szóló nagy teológiáját. Három esemény körül mozog az üdvösség üzenete, és három sarkalatos pont körül forog Pál szerint a világtörténelem: a halál, a feltámadás és Krisztus újraeljövetele körül. Pál még egyszer megismétli szóbeli prédikációjából a fő bizonyítékokat. Az ősapostolok is a keresztet és a feltámadást állították igehirdetésük középpontjába, és fölismerték Krisztus feltámadásának összefüggését a mi feltámadásunkkal. Pál azonban az üdvösség e tényeit teljes mélységükben átgondolta, és a mi üdvösségünk szolgálatában álló jelentőségüket meghatározta. „Ha a halottak nem támadnak föl, akkor Krisztus sem támadt föl." Mi itt a logikus kapcsolat? Krisztus minden vonatkozásban üdvösségünk érdekében cselekedett. A feltámadás értünk vállalt üdvözítő halálának kiegészítéséül és megkoronázásául történt. Nélküle Jézus keresztje és haláláldozata hatástalan és befejezetlen maradt volna. Az Atyának e hatalmas tette Fián Pál részére megcáfolhatatlan bizonyítéka annak, hogy Jézus Isten országának a megteremtője és királya, és hogy működésbe lépett, immár hatékony az új aeon ereje. A megokolás, amelyet majd később A rómaiaknak írt levél (6. és 8. fej.) fog adni, ismét ízig-vérig misztikus és páli. Az életadó az isteni Lélek. A Szentlélek birtoklása által vesz részt minden keresztény Krisztus halálában, föltámadásában és jövendő dicsőségében. Minden keresztény a Krisztus titokzatos testébe való beiktatottság révén biztos a jövendő feltámadásban. Krisztus feltámadása az új aeon kezdete, újraeljövetele pedig ennek az új aeonnak a beteljesedése. Halál és feltámadás nemcsak az üdvösség tényei, amelyekben hiszünk, hanem üdvözítő erők is, amelyek belenyúlnak minden krisztushivő életébe. Minden keresztény ember történelemfeletti módon van bekapcsolva Krisztus halálába és feltámadásába. Végül Pál egy meglehetősen drasztikus „ad hominem" érvvel lép a felvilágosodott, de mégis oly babonás

korintusiak elé. Korintusban előfordult, hogy a pogányként meghalt rokonokért helyettesítő módon újra megkereszteltették magukat. Tagadni a feltámadást, ugyanakkor a keresztséggel megszentelni a testet a halhatatlanság számára, hogyan illik ez össze? Aki tehát a feltámadást tagadja, az nem ismeri a Szentlélek erejét és a keresztség jelentőségét, megfosztja a keresztény hitet egész tartalmától, meghazudtolja a keresztény reményt, és Isten hamis tanúinak minősíti az apostolokat. Ha ez a hit csak a balgák agyréme, akkor hiúság, és mit sem ér minden önmegtagadás meg a szív nemes szárnyalása, akkor esztelenség volna az apostolok élete, ami naponként való meghalás, és a szállóigének lenne igaza: „Együnk, igyunk, mert holnap úgyis meghalunk!" Csak az tagadhatja tehát a feltámadást, aki „nem ismeri az Istent". (34. j.)

A korintusiak utolsó kételyét, a feltámadt test elképzelhetetlenségét Pál azzal a megfontolással dönti halomra, hogy földi testünk mélyreható átalakuláson megy majd keresztül úgy, mint az életcsíra, amelynek rejtett élete csak akkor tör elő a külső burokból, ha halál és rothadás szétrobbantja a héjat. A természetfölötti életcsíra, amelyet a keresztség juttatott belénk, minden megkeresztelt ember egyéniségének megfelelően a Krisztus megdicsőült testéhez való hasonulás különböző fokaira fog kifejlődni. Pál három levelében (1 Tessz, 1 Kor, Róm) lebbenti föl ennek a titoknak a fátylát, változó érvekkel, de mindig ugyanazzal a diadalmas biztonsággal[36].

Eszerint úgy látszik, hogy a feltámadás két fázisban fog megvalósulni: a „Krisztusban elhunytak" föltámadása, akiknek a Szentlélek birtokában első jogigényük („foglaló"-juk) van a megdicsőülésre, majd a többi ember föltámadása, miután Krisztus király legyőzött minden istenellenes hatalmat s végül az „utolsó ellenség"-et, a halált[61]. Ez annak az új aeonnak a beteljesedése, amely csíraszerűen már Krisztus feltámadásában elkezdődött. A világfejlődésnek erről a legkülsőbb láthatáráról mintegy feliratként azokon a kapukon, amelyek az örökkévalóság mélységeibe vezetnek, Pál ezt a titokzatos szót látja fényleni: „Hogy Isten legyen mindenben minden." (Vö. Ef 1, 23; Kol 1, 16–20.)

Hatalmas győzelmi harsonaszóval zárja le gondolatmenetét: „A győzelem elnyelte a halált. Halál, hol a te győzelmed? Halál, hol a te fullánkod?" Amióta Krisztus föltámadt, és belénk öntötte a Szentlelket, olyan a halál, mint a méh, amely elveszíti a fullánkját, amikor használja.

Közben Timóteus megérkezhetett Korintusba. Pál attól tart, hogy fiatalsága folytán s mint ilyen kényes küldetésben eljáró követe bántalmaknak lehet kitéve. Ezért barátságos fogadtatást és biztos kíséretet kér számára. Ő maga pünkösdig még Efezusban szándékozik maradni,

s addigra visszavárja Timóteust. Az Artemisz tiszteletére rendezett nagy májusi ünnepség alkalmából átfogó keresztény ellenpropagandát tervezett: „Széles kapu tárult fel előttem, de sok az ellenfelem is."

A hatalmas írásmű készen van. Pál még egyszer felolvastatja magának. Aztán kiveszi Szosztenész kezéből a tollat: „Ez a sajátkezű üdvözletem: Pál. Aki az Urat nem szereti, átkozott legyen! Maran Atha!" Így fog felkiáltani a közösség is, ha majd a szent testvéri csók után felolvassák a levelet.

Ha visszapillantunk A korintusiaknak írt első levél gondolati gazdagságára, magasztalnunk kell az Istent, aki a rosszból jót hoz elő! Hát nem fizetődött ki dúsan az a méreg és bosszúság, amit Pál a korintusiak miatt elszenvedett? Megírta volna-e valaha ezeket a nagyszerű, minden évszázad teológiája számára alapvető fejezeteket, rázendített volna-e a szeretetnek arra a himnuszára a korintusi tévelygések és zavargások nélkül? Pál itt teljes nagyságában áll előttünk: mint aki bensőséges keresztény misztikus és a valóság embere egyszerre. Mint ilyen nagyon nyitott szemmel nézte egyházközségeinek erkölcsi gyengéit; mint misztikus pedig sohasem vész el valami elvont messzeségbe. Főfeladatának mindig lelki gyermekeinek erkölcsös életalakítását tekinti. Ha pedig valaki megbotránkoznék a korintusi őskeresztény közösségi élet valóságán és azokon a szégyenletes jelenségeken, amelyek időről időre megrázzák Isten Egyházát, az előbb ismerkedjék csak meg a saját keblében rejlő árulóval, magyaráztassa meg magának Pállal természetünk kettős törvényét, életünk kettős létmódját, és emlékezzék arra, amit már Wernle joggal ajánlott megfontolásra: „Pál itt olyan tömegek nevelésén dolgozik, akiket előbb a szükségből és a szennyből kell az evangélium magaslatára emelnie. Munkájának nagy része abban állt, hogy embereit előbb fölemelje arra a szintre, amelyen Jézus az ő tanítványait már a megismerkedésükkor találta."

44. „Nagy az efezusiak Dianája"

ApCsel 19, 23–40.

A *tragikum*ot sohasem lehet kihagyni a szentek életéből. „A tragikumnak minden életet el kell töltenie, amely nagy és jelentős akar lenni." Lehet akkor csodálkoznunk azon, hogy a nagy apostol élete is tele van vele? A szentek életében megnyilvánuló tragikumhoz tartozik az, hogy az isteni és emberi, sorsszerű és személyes vonások együttesen hatnak. Mennyi indítás és bonyodalom eredt magából Pálból is, a jelleméből

és vérmérsékletéből! Valami veleszületett nyugtalanság volt benne. Nem tudott sokáig egy helyen megmaradni: Az a gondolat, hogy az életének tökéletes tartalmat kell adnia, szüntelenül tovább hajszolta. Feladatainak körét iszonyú messzire tágította. Ez az ismertetőjele az ő nagy szívének. Ám még a legszentebbek és legnagyobbak is tévednek néha eszközeik megválasztásában, vagy nem ismerik fel, hogy valójában mi válik javukra. A nagy lelkek eme tragikuma mellett létezik még „a bűn és a gyengeség tragikuma is. Ettől a kettőtől Pál mentesnek tudta magát"[17].

Az 57. év májusában történt. Pál éppen visszatért egy rövid korintusi kiszállásról, amint némelyek feltételezik. Visszatérése, úgy látszik, egybeesett az efezusi nagy májusi ünnepséggel, amely a várost minden negyedik esztendőben óriási országos vásárrá és páratlan bacchanáliává változtatta; mindez a csodálatos Artemisz-templom körül folyt le. A májust Artemisz istennőnek szentelték. Az egész vidék és a külvárosok kertjei föl egészen a Pión és a Koresszosz magaslataiig a legbujább virágdíszben pompáztak. A partmenti városokból, a szigetekről és a kisázsiai hátországból tengernyi nép özönlött oda a nagy istennő tiszteletére, meg hogy alaposan kitombolja magát. Már hónapokkal korábban bérbe adták a lakásokat vendégbarátoknak és idegeneknek. Reggeltől estig áldozatbemutatások, álarcos felvonulások, versenyek és körmenetek, éjszaka csillagfénynél táncok és szerenádok. Tíz gazdag polgárból álló bizottság kezében volt a legfelsőbb irányítás, és ez fedezte a kiadásokat. Szinte csodálatos, hogy minden negyedik évben lehetett tíz ilyen milliomost találni. Az efezusi kereskedők roppant gazdagok voltak, és a tíz „asziarkhón" között lenni – így nevezték őket – elég ösztönzés és jutalom volt. Büszkén nevezte magát Efezus Artemisz istennő „neókoré"-jának, azaz kultusza őrzőjének. Okleveles bizonyítékunk is van ezekről az ünnepségekről. Efezus romjai közt fehér márványtáblán a következő tartalmú rendelkezést találták: „Mivel köztudomású, hogy nemcsak az efezusiaknál, hanem egész Görögországban templomok és szentélyek, képek és oltárok vannak Artemisz istennőnek szentelve... mivel ezenfelül a tisztelet bizonyságaként egy hónap van róla elnevezve, amelyet nálunk Artemiszionnak neveznek... továbbá abból a megfontolásból, hogy méltányos dolog, hogy az egész hónapot, amely az isteni nevet viseli, szentnek és az istennőnek ajánlottnak tekintsék, az efezusi nép elhatározta, hogy a hónap kultuszcselekményeit ezzel a rendelkezéssel szabályozza. Az egész Artemiszion-hónap legyen minden napján szent. Az egész hónap folyamán tartsanak ünnepségeket, dicsőítő beszédeket, szent rendezvényeket. Városunk ebből új fényt és új virágzást nyer minden időkre (Corp.

Inscript. Graec. II. 2954). Ezek a játékok az „Epheszia" „Artemiszia", „Oikumenika" nevet viselték.

Pál tapasztalatból tudta, hogy a májusi ünnepségekre való tömeges tódulás az ő eszméi terjedésének is kedvez, és fel akarta használni a keresztény propaganda számára. Idealizmusában, amely arra késztette, hogy néha nagyon is kevés tekintettel legyen a valós helyzetre, az emberek természetére és üzleti érdekeire, figyelmen kívül hagyta, hogy nem az Artemisz-templom elvetemült személyzete, nem a züllött papság és az eunuchok meg templomszajhák egész söpredéke, a mágusok, színészek, fuvolások, jövendőmondók és csillagjósok az ő fő ellenfelei, hanem a polgári kereskedővilág, az üzletemberek, mindenekelőtt az iparművészek és ezüstművesek céhe, a kis szatócsok és kegytárgykereskedők, akiknek csak a pénzeszacskójukra volt gondjuk, s akiknek egyébiránt Artemisz Hekuba volt. A vihar tehát olyan oldalról jött, ahonnan Pál legkevésbé várta.

Az az autodafé, amelyet Pál nem régen a varázskönyvek elégetésére a vásártéren előidézett vagy legalábbis elősegített, nem maradt következmény nélkül az efezusi szennyirodalom forgalmára. Ha meggondoljuk, hogy az apostolnak és munkatársainak fáradhatatlan tevékenysége folytán nem jelentéktelen keresztény közösségek voltak Kisázsia minden környező városában és a szigetvilágban, és hogy ezek most már nem jöttek el az Artemisz-ünnepre, sőt a lehetőség szerint még másokat is visszatartottak ettől, akkor érthetővé válik, hogy ebben az évben az ünnep látogatóinak megcsappanása és ugyancsak pangó üzletmenet mutatkozott. Ezt legjobban az ezüstművesek ipara érezte meg. Az Efezusból hazautazók ugyanis maguknak és övéiknek emléket szoktak magukkal vinni, aranyozott vagy ezüstözött Artemisz-szobrocskát vagy templomának képét, amit mindenféle vész ellen amulettként lehetett viselni. Így az istennő adott a helyi iparművészetnek kenyeret és munkát. A rossz üzletmenet és Pál igehirdetése közötti összefüggés gyorsan kiderült. *Demeter*, aki a műhelyeiben talán maga is sok rajzolót és cizellálót foglalkoztatott, akik agyagból, ólomból, ezüstből és aranyból szobrokat, templomocskákat és az istennőnek az égből hullott képmásával díszített kis fülkéket készítettek, céhbeli társai és munkásai szóvivőjévé tolta föl magát. Tudnunk kell, hogy Efezus akkoriban olyan közösség volt, ahová bizonyos szocialista eszmék már régen utat találtak. A vállalkozóknak rossz üzletmenet idején sok munkást el kellett bocsátaniuk, vagy a béreket kellett csökkenteniük. Mint valami modern szakszervezeti titkár szólítja föl sztrájkra Demeter a munkásokat, de ért ahhoz, hogy a munkás-

lakosság dühét nagyon ügyesen Pálra és a fiatal kereszténységre irányítsa.

A tétlenül álldogáló munkások ezrei, a kíváncsi és botrányra éhes idegenek tízezrei alkalmas tárgyai voltak a szavattyús Demeter úszító munkájának. A vallási óváros köröskörül az Artemiszion körül számtalan vásári bódéjával hamarosan olyan lett, mint egy nyüzsgő hangyaboly. Demeter a templom előtti nagy feljáróra lépett – ijesztően csillogott ki oda a szekrény, benne az óriás bálványképpel –, és így szólt a tömeghez: „Férfiak! amint tudjátok, az iparból ered egész jólétünk. Most azonban látjátok és halljátok, hogy ez a Pál azzal a tanításával, hogy nincsenek kézzel készített istenek, nemcsak Efezusban, hanem az egész Asia provinciában mily sok népet győzött meg és térített el." A beszéd nyereségvágy és vallásos érzések, lokálpatriotizmus és babona ügyes keveréke volt: „De nemcsak kereső szakmánkat fenyegeti károsodás, a nagy Artemisz szentélyét is semmibe fogják venni, sőt ő maga meg az ő fölsége is el fog pusztulni, pedig neki az egész Asia és az egész földkerekség tisztelettel és imádással adózik."

Azt mondják, hogy a kenyérkérdés élesíti a látást. Itt mindenesetre így történt. Az első munkásgyűlés, amelyről a Biblia tudósít, meglátta a közelgő jövendőt. Bár még a távoli messzeségben volt, de valóban úgy történt, ahogy Demeter megmondta. Az ezüstkovácsok aggodalma nem volt alaptalan. Csak a harcmodoruk nem volt helyes. Mert mi értelme volt annak, hogy mint az őrültek dobogtak a lábukkal, zavarogtak és órákon át ordítoztak: „Nagy az efezusiak Artemisza!" Végül kiadták a jelszót: „A színházba! A színházba! Pált a néptörvényszék elé! Az oroszlánok elé Pállal!" Mintegy adott jelre hömpölygött a megvadult néptömeg a templom körzetéből a zsidónegyeden át, ahol Aquila és Pál lakott, a belvárosban levő színház felé. Ez a félkör alakú színház, amelynek ülősorai a Pión lejtőin emelkedtek föl, és amelyből a kilátás a nyílt tengerre tárult, kb. 25 000 embert tudott befogadni. Az ügyben nem érdekelt sétálók, ünnepi zarándokok, akik azt sem tudták, miről van szó, az Agorán levő boltok, kocsmák és bankok alkalmazottai csatlakoztak a rohanókhoz, komoly férfiak jöttek elő Celsus könyvtárából, fiatalembereket a Sztadionból, a gimnáziumokból, fürdőkből és sportpályákról ragadott magával a tömeg, és egyszerre csak a kőből való nagy félkörívben, a színpad hatalmas fala előtt találták magukat. Istenek és istennők, hősök és császárok vakítóan fehér szobrai némán néztek a tomboló tömegre. Fönt a színpadon mint valami vád alá helyezett gonosztevő állt sápadtan és remegve, vérző nyílt sebekkel Gájusz és Arisztarchusz, Pál két

macedoniai barátja és munkatársa, akiket a csőcselék útközben felismert, és magával hurcolt. Az is lehetséges, hogy Aquila és Priszcilla házát is megostromolták, és a két derék embert megverték és magukkal vitték. Még valószínűbb, hogy önként áldozták föl magukat és mentek a tömeggel, hogy csillapítsák a nép dühét. Pál hálája jeléül ezt a bizonyítványt állítja ki nekik: „Köszöntsétek Priszkát és Aquilát, munkatársaimat Krisztus Jézusban. Ők életüket kockáztatták értem."

Pál nyilván azért kerülte el a halált, mert mintegy felsőbb akaratból nem volt otthon. Esetleg Tirannusz előadótermében volt, és mit sem sejtve előadásait tartotta[56]. A tömeg tomboló ordítása áthatolt egészen hozzá a gimnázium belső udvarába. Bizonnyal meg is állt egy pillanatra, s figyelt. De már hozzák is a hírt néhányan a tanítványok közül, hogy a tömeg népítéletet követel rajta, Gájusz és Arisztarchusz pedig életveszélyben van. Pál polgárjoga tudatában tüstént a színházba akar menni, hogy személyesen jelentkezzék, barátait pedig megmentse. Nagyon jól tudja, hogy a polgárjog nem védi meg az őrjöngő nép dühétől. Ebben a pillanatban azonban nem a fejét kérdezi, hanem csak a szívét, és ez a vértanúságra áhítozott. A tanítványok visszatartották, elállták előtte a kijáratot. Ekkor újabb értesítés érkezett. Néhány asziarkhón, akik jóbarátságban voltak vele, azt üzente, hogy most inkább ne jöjjön (31. vers), mert csak bonyolultabbá tenné az ügyet. Ezek az asziarkhónok, akik egyszersmind a császárkultusz és az ünnepi játékok főfelügyelői voltak a provinciában, őrizték a vadállatok ketreceinek a kulcsait is. A csőcseléket alapjában véve semmi más nem érdekelte, mint hogy véres színjátékokat, párviadalokat, gladiátorokat és numidiai oroszlánokat lásson az arénában[50].

A színházban ezalatt minden a feje tetején állt. Demeter már nem volt ura a helyzetnek. A csőcselék a zsidónegyedből egy csomó gyűlölt zsidót is magával hurcolt. A zsidók elöljárói féltek attól, hogy belebonyolódnak keresztények elleni fölkelésbe, és szintén eljöttek a színházba. Maguk közül egyet, név szerint *Sándort*, Pál ádáz gyűlölőjét tuszkolták előre. Ennek kellett volna a csődület elé állva megmagyaráznia, hogy Pál nem tartozik közéjük, hanem renegát és kitaszított. Mivel még vonakodik, felhúzzák a tribünre. Most beszélnie kell. Int a kezével. Valaki ekkor elkiáltja magát a tömegből: „Zsidó! Zsidó!" Az egész színház utána üvölti, s ismét dübörög, mint a tenger hullámverése, a színpad márvány mellvédje felé a tömegek egetrázó kiáltása: „Nagy az efezusiak Artemisza!" Lukács finom iróniával említi meg a tömeglélek egyik jellemző vonását: „A legtöbbje azt sem tudta, miért verődtek össze". Az efezusiak is egy olyan tömegszuggesztiónak estek áldozatul[17], amikben oly gazdag az

emberiség története. Pál ezt már nemegyszer tapasztalta, s majd még egyszer tapasztalnia kell Jeruzsálemben.

A *városkancellár*, a város első tisztviselője, akinek hivatali megjelölése rendeletekben, feliratokon és érméken is ránk maradt, jó pszichológus és emberismerő. Szerencsére nem demagóg, hanem felelősségteljes tisztviselő. Az állatviadalokból tudja: ha fáradtra hajszolták a bestiát, akkor meg lehet neki adni a kegyelemdöfést. Hagyja, hogy a nép két órán át fáradtra kiabálja magát. Amikor a hangerő egyre gyengül, kilép a proszcénium egyik ajtaján, és mint tapasztalt gyűlésvezető nyugodtan, határozottan tekint a csituló tengerbe. Nyugalma tiszteletet ébreszt. Az emberi méltóság tudata lassan ismét visszatér. Percnyi hallgatás, ami úgy hat, mint az önmagára eszmélés szünete. A tömegszenvedély végül is visszapattan a városkancellár sziklaszilárd józanságáról. „A vallás nem vita tárgya. Artemisz tekintélye vitathatatlan. Templomrablás vagy káromlás esete nem forog fenn. Tehát csupán gazdasági kérdésről, üzleti károsodás miatti polgári panasz emeléséről van szó. Efezus Artemisz neókoréja, és az is marad. Ha Demeter és céhtársai panaszukat meg tudják indokolni, akkor arra a bíróságok illetékesek. Ha meg valami egyéb, a nyilvánosságra tartozó panaszotok van, az a szabályszerű népgyűlés elé tartozik. De az ilyen események, amilyeneket ma átéltünk, veszélybe sodorják a város becsületét, tekintélyét és kiváltságait." Ez valóban bölcs beszéd volt. A nép felébredt bódulatából, és szégyenkezett saját maga előtt. Elegendő volt a kancellár egyetlen kézmozdulata, és a gyűlés fel volt oszlatva. Az emberek semmivel sem lettek okosabbak, mint annak előtte. A fölkelés a semmibe hullott, de a két jelszó megmaradt: „Artemisz nagy!" – „Jézus Krisztus nagy!" Erről az idő fog dönteni.

De micsoda egy lázadó és felforgató volt ez a Pál! Először a mózesi törvényt támadta meg, és a jeruzsálemi templomot megfosztotta végérvényességétől. Most pedig Artemisz szentélyére teszi a fejszét, s ezzel általában a pogányság gyökerére. Az efezusi aranyműves sejtése bevált. Hol van ma Artemisz? Hol a temploma? Fölsége letűnt, és vele együtt egy egész társadalmi rend és idejét múlt kultúra. Jézus győzött Artemiszon, a császárkultuszon és mindenféle pogány üzleti buzgóságon. Efezus azonban Artemisz dicsőségét egy még nagyobbra, duplára váltotta át: keresztény közösségének dicsőségére, hogy Krisztus legnagyobb tanítványa alapította, és arra a másikra, hogy egy nem kevésbé híres apostolnak a sírját birtokolja. Efezusban a keresztény negyed egyik kis utcájában írta később *János* evangéliumát és leveleit: „Ez a győzelem – győzelem a világ fölött! – a mi hitünk!" Még ma is kőlap jelzi az apostol sírját a

Justinianus császártól épített János-bazilika romjai között, a konfesszióval és az aknanyílással, amelyből állítólag minden évben, május hónapban csodálatos, gyógyítóerejű por, valami mannaszerűség sodródott fel (Szimeon Metaphrasztész szerint). A legenda elbeszéli, hogy az apostolt az evangéliumával a keblén temették el. A jámbor zarándokok a kövön át a szeretet nagy tanítványának szívdobogását vélték hallani.

Pál és János emlékétől nem választható el a harmadiké, egy valóban apostoli lelkületű férfiúé, *Antiokheiai Szent Ignácé*, aki a végső szenvedés és megdicsőülés útján Szmirnában időzve, egy efezusi küldöttség látogatását fogadta, amely a város püspökéből, Onesimusból, Burrus diákonusból, Crocus, Euplus és Frontonus hívekből állt. Az efezusiakhoz írt köszönő levelében egyházuknak magasztalása csendül meg. Mint Asia római provincia fővárosa Efezus később polgári és lelki joghatósággal rendelkezett Kisázsiának szinte valamennyi tájéka fölött, amelyek szuffragáneus püspökeikkel Efezus városának metropolitája alatt álltak, akit Asia valamennyi püspökének a jelenlétében szenteltek föl. Nem kevesebb, mint kilenc zsinatot látott ez a város a falai között. Még egyszer, 431-ben ért Efezus vallási szempontból csúcspontra: ama nagy zsinat által, amelyen (Nestorius ellen) Máriának mint Isten anyjának a tisztelete végleg diadalmaskodott, a Dei Genitrix (Isten anyja) kifejezés átment a keresztény szóhasználatba, és megvetették a Krisztus személyében levő két természet egyesülése hittételének az alapját. Ezzel a keresztény kultúra jövőbe mutató művét alkották meg. Nagyszerű kezdet volt ez. De már 18 évvel később (449) kezd ennek a városnak tragikus sorsa emberi bűnök folytán beteljesedni. Efezusnak jutott az a szomorú dicsőség, hogy a hírhedt „rablózsinat" (ahogy Nagy Szent Leó pápa nevezte) színhelye lett, amelyen a civakodó, fanatizált baráthordák és eretnek püspökök közötti vallási küzdelmek durva verekedéssé fajultak. A VI. században a vallásos népélet még egy utolsó ösztönzést kapott a „hét alvó", az üldözések idején a Pión földalatti barlangjaiba menekült és Theodosius császár uralkodása alatt csodálatos módon felébredt ifjak tisztelete révén; katakombáikat még ma is elragadtatással szemléli az ember. A VII. században egy új hatalom, az iszlám kezdte betörésével az Apokalipszis hét egyházában az apostol fenyegető figyelmeztetését megvalósítani. A régi, tekintélyes püspöki székek rendkívül szorongatott helyzetbe kerültek, 1403-ban a híres város Tamerlan mongol hordáinak esett áldozatul, és a ma törökök példátlan elnyomó rendszabályai következtében csupán egy maroknyi keresztény él Kisázsiában. Félelmetes tragédia rejlik a három egymást felváltó jelszó mögött: „Artemisz nagy!" — „Jézus

Krisztus nagy!" – „Allah és az ő prófétája nagy!" És mi van ma? Ma Allah is visszavonult, a félhold is eltűnt.

Az emberi eszmélkedés felvetheti a kérdést: Miért vesztette el Krisztus ismét mindazt, amit Pál és János itt létesített? A felelet a történelem egyik legmegrendítőbb tanítása. Emberi szempontból nézve a kereszténység nagy tragédiája, hogy legnagyobb ellenségei mindig a saját soraiból kerülnek ki. Így hajszolták halálra Pál apostolt űzött vadként zsidókeresztény hittestvérei, így hurcolták legtüzesebb tisztelőjét, Aranyszájú Szent Jánost Kisázsia sós sztyeppjein keresztül a vetélkedő püspökök és barátok. A hit már nem volt a szív ügye, mint Pál esetében. A politizáló teológusok és a teologizáló keleti császárok alatt a hit a birodalmi politika ügye lett. E politika miatt veszítette el a Kelet kereszténysége erejét, amely korábban oly csodálatos módon jellemezte. Mit használ a szent iratok minden holt pergamenje, szent vértanúk minden csontja, minden szép legenda, az egész csodatevő por, az Ilona császárnő szőtte minden ruha, ha eltűnt a lélek? Minden külső rendszabályunknak és szokásunknak Krisztus Lelke nélkül nincs nagyobb hatásuk, mint Demeter csapatai kiáltozásának: „Nagy az efezusiak Artemisza!" Elkülsőségesedett hit összeroppan. „Csak a szív őszinte hite bírja az Úr ígéretét."[50]

A borongó, elmélázó vándort, aki a bizánci építésű citadella magaslatain állva vigignéz Efezus rommezején, meglegyinti a történelem lehelete és halálos fuvalma is. A történelmi Efezusnak mind az öt rétege: Krőzus koraantik, Lüszimakhosz hellenista, Hadrianus római rétege, valamint a bizánci és a mohamedán romokban hever. Csak egy római őrtorony a Bülbül-Daghon, amelyet „Pál börtöné"-nek hívnak, és egy az „Üldözés kapuja" nevű kapuív őrzi még ma félreértésből kifolyólag az apostol fogságának és menekülésének emlékét. Egy piszkos kis török falu örökíti meg nevében, az „Ajasoluk"-ban Jánosnak, a „Hagiosz Theologosz"-nak a „szent teológus"-nak az emlékét. Efezus egyébként zöld dombkoszorúval ma betű szerint „aszphodelosz"-rét, és ez a homéroszi halálvirág, amely itt tömegesen burjánzik, a történelem halálos leheletét terjeszti, amely elfúj minden merőben emberi dolgot. A magasnövésű narthex-szár viszont, amely itt szintén dúsan nő, és amelynek üres belsejében a mélyértelmű monda szerint Prométheusz az égi tüzet hozta az embereknek, úgy hat ezen a helyen, mint annak a szent tűznek szép jelképe, amelyet Pál gyújtott meg ebben a városban. Igaza lett Hérakleitosznak, a „homályos"-nak, aki a „minden dolgok örök folyásá"-ról szóló tanítását innen hirdette jóslatszerű példabeszédekben. Csupán egy dolog maradt meg változatlanul: Mint Homérosz és Pál idejében, még most is kócsa-

gok, gólyák és hattyúk seregei ringatóznak a mocsarakban és a pocsolyákon, és a Kaüsztrosz vizein ott ingadozik a nenuphari (tavi) rózsa.

Mint amikor szárnyas madaraknak sok raja röpköd,
vadludak és darvak vagy hattyúk hosszú nyakukkal,
Kaüsztrosz medre körül szállonganak, Ázsia rétjén,
föl-le, a szárnyukkal kérkedve, s amint lepihennek
itt vagy amott, csattog zajuk, és visszhangzik a rétség.
(Iliász II. 459–463. Devecseri Gábor fordítása.)

Hogy egy világ dicsősége és ékessége ilyen nyomtalanul eltűnt! És mégsem volt igaza Hérakleitosznak! Örökre tiszteletre méltó marad számunkra az a hely, ahol Pál az ő nagy mondását leírta: „Lélek az Úr!", János pedig az emberré lett Logoszt hirdette. Hérakleitosz Logoszát, mint a szájból kijövő párát, elfújta a szél; ezt a Pneumát és ezt a Logoszt azonban nem, hanem innen indultak, hogy a világot meghódítsák, és sátrukat a népek között fölverjék. Miben rejlik ennek a titka? Abban, hogy sem Pál, sem János nem valószerűtlen jelképet teremtett, hanem olyant, amelynek személyes valóságát és történelmi meghatározottságát két alapvető ténnyel biztosították: a kereszthalállal, amelyhez Pál igehirdetését, és a megtestesüléssel, amelyhez János evangéliumát rögzítette. „Az Ige testté lett! Láttuk és kezünkkel tapintottuk. Valóban vér és víz folyt oldalából!" Ez a két tény mentette meg a kereszténységet attól, hogy merő misztikában oldódjék fel. E két sarkalatos ponton mozdul tovább a történelem.

45. Menekülés Efezusból. A korintusiaknak írt második levél

ApCsel 20, 1–2.

A korintusiaknak írt első és második levél közötti eseményeket nem lehet könnyen kibogozni. A második levél célzásai az események alábbi lefolyását sejtetik: Timóteus 57 húsvétja és pünkösdje között visszajött Korintusból, de a cselszövők viselkedéséről nem hozott örvendetes híreket. Az apostol nagy levele hatalmas erővel robbant Korintusban, de ellenfeleit nem hallgattatta el. Ez késztette arra, hogy új meghatalmazásokkal Tituszt küldje Korintusba. Egy korintusi ember vagy a külső rendzavarók egyike olyasmit tett, aminek ha büntetlenül marad, meg kellett rendítenie az apostol tekintélyét, s lehetetlenné tette volna Korintusba való vissza-

térését (2 Kor 7, 12). Pál nem részletezi közelebbről a bűnténytt, csupán annyit mond, hogy „egy valaki elkövette az igazságtalanságot, és egy másik elszenvedte". Talán maga Timóteus volt az, akin az egybegyűlt közösség előtt súlyos sérelem vagy bántalmazás esett? Durva, erőszakos cselekedetekre látszik a vonatkozó hely (11, 20) utalni: „Eltűritek, hogy valaki fölétek kerekedik, ha arcul üt." Úgy látszik, hogy a Pálhoz hű csoport sürgető hívást intézett hozzá: Jöjj![42] Pál nem tudta magát erre elszánni. Korábban már egyszer volt náluk „szomorúságban" azért, hogy az elöljárókat a legkeményebb fenyegetésekkel emlékeztesse kötelességükre. Nem akarta ezt másodszor is. Nem akarta kiélezni a helyzetet. Ebben a gondban Tituszhoz fordult, és kérte, hogy induljon helyette Achaiába. Pálnak a korintusiak minden jó oldalát elő kellett kotornia, hogy rá tudja beszélni (7, 13). Habozását csak Pál iránti szeretete gyűrte le. Titusz útra kelt a szükséges írásos meghatalmazásokkal és egy a közösséghez intézett levéllel, amelyben Pál nagy eréllyel követelte az egyházközség megtérését. Ezért szokás a „könnyek levelé"-t emlegetni, amely azonban mivel erősen személyes és a korintusiak számára rendkívül kényes ügyet érintett, bizonyára „elveszett": „Szorongó szívvel, nagy aggodalmak és sűrű könnyek közt írtam" (2, 4). (33. j.) A vétkes megbüntetésének bírósági eljárással kellett megtörténnie: eközben ki fog derülni az is, hogy az elöljárók milyen mérvben voltak vétkesek az esetben.

Titusz azzal az utasítással indult el, hogy majd Macedónián át Tróaszba térjen vissza, és itt találkozzék Pállal. Közben azonban Efezusban bekövetkezett a katasztrófa, s Pált idő előtti elindulásra kényszerítette. Az 57. évnek egy korai májusi reggelén Timóteus, Gájusz, Arisztarchusz, Szekundusz, Tichikusz és Trofimusz társaságában *Tróasz*ba indult. Bizonyos Karpusz (2 Tim 4, 13) volt a vendéglátója és a közösség feje. Amikor hét évvel ezelőtt először itt járt, akkor a Szentlélek megtiltotta neki, hogy itt prédikáljon; most azonban „a kapu nyitva állt előtte" (2 Kor 2, 12). De a szíve összeszorult, vigasztalan volt és tele aggodalommal. Szavaiban nem volt lendület, hangja üres, mint egy repedt harangé. Az efféle lelki szárazságnak ilyen órái előfordulnak a szenteknél is. Olvassuk csak a misztikusok írásait, pl. Szent Bernátét, akinek pedig melegségben és lelkesedésben kimeríthetetlennek látszott a szíve. Az idegösszeroppanás és a lelki lehangoltság ilyen időszakaiban jelentkezett Pálban a kínzó migrénes szenvedéseknek az az állapota, amelyet „a testében levő tövis" névvel illet. Nem volt a hosszú várakozás embere. A legelső adódó alkalommal hajóra szállt Macedónia felé, hogy elébe menjen Titusznak[56]. Elsőnek

Filippit látogatta meg, ahol évek óta tartó elszakítottság után találkozott barátjával, Lukáccsal. Az orvos éles tekintetét és barátainak szerető pillantását nem kerülte el lényének feldúltsága, külső nyugtalansága és belső szorongása (7, 5). Az a nagy szívélyesség, amellyel az ő filippi hívei körülvették, jót tett neki. Lassan újjáéledt. Egyik nap kopogtatnak az ajtón. Lídia szolgálója nyit be, és hozza a hírt: *Titusz* megérkezett! Barátjának megpillantása ismét felvidámítja Pált. Tudta, hogy úton levő barátai állandó veszélyben vannak. „Nem kis esemény volt, ha követei közül valaki sértetlenül tért vissza."[42] Titusz jó hírt hozott. Az apostol a maga teljes hatalmával ruházta fel, és Korintusban attól az iszonyú hatalomtól, amelyet Pál adott át neki, való „félelemmel és rettegéssel" fogadták. A levél a könnyekig meghatotta a közösséget, és nagy komolyságot eredményezett. A vérfertőzőt többségi határozattal kizárták, mindenki elkerülte, az pedig borzalmasan szenvedett a lelki nyomás alatt. Megszüntette a botrányt, és bocsánatot kért a közösségtől. Az egyházközség kész volt megadni neki, de az apostol hozzájárulásától tette függővé. A gonosztevőt is súlyosan megbüntették, aki „a jogtalanságot elkövette". A vizsgálat megállapította, hogy a közösség nem volt bűnrészes ebben a dologban. A szakadások megszűntek. Ám a nyugtalanságnak időközben odaérkezett szítói még mindig ott voltak a közösségben. Állhatatlannak és ingatagnak nevezték az apostolt, mivel mindig megváltoztatja útiterveit, és csak féktelen szeszélyének ösztönzésére hallgat. Mások meg azt mondták, hogy nem mer többé Korintusba menni, és hogy csak leveleiben kemény és a távolból bátor. A túlnyomó többség azonban hűségesen áll mögötte, és vágyódik látogatására, hogy vigasztalást és bocsánatot nyerjen tőle (7,7—12). Ezt jelentette Titusz.

Pál megvigasztalódott, fölállt, kitárta karját, és forró hálaimát mondott: „Isten, aki megvigasztalja a csüggedőket, minket is megvigasztalt Titusz megérkezésével." Rég nem látták már az apostolt ilyen boldognak. Szeme visszanyerte korábbi fényét, hangja csengésének teljességét. „Látod, Titusz testvér, úgy történt minden, ahogy megmondtam neked: korintusiaim nem okoztak nekem csalódást, dicsekedésem igaznak bizonyult (7, 15). De majd csak akkor megyek Korintusba, ha már minden felhő eloszlott, ha, már nem kell szomorúságot okoznom'. De előbb még egyszer írni akarok a korintusiaknak, és neked, Timóteus testvér, velem együtt alá kell írnod a levelet és álláspontomat képviselned, hogy a korintusiak lássák: mi teljesen egyetértünk, mint egyházuk alapítói azonos viszonyban vagyunk hozzájuk, hogy minden sértés, amely ellened irányul, engem is ér, és az én megbocsájtásom a te megbocsájtásod is."

Az ember sohasem beszél és ír könnyebben és szebben, mint amikor egy nagy szenvedély sodorja, és lelke kitágul az örömben és a szeretetben. A korintusiaknak írt első levél a gondolatok gazdagsága miatt roppantul érdekes. A második viszont összes levelei között a legszenvedélyesebb és legmozgalmasabb. Néhány kritikus azt állítja, hogy több levélből áll, amelyeket később tisztára külsőleg illesztettek össze: egy „vigasztaló és békítő levél"-ből (1–7. fejezet), egy „a gyűjtésről rendelkező levél"-ből (8–9. fejezet) és végül az ún. „négy fejezetes levél"-ből (10–13. fejezet). A levél kétségtelenül különböző részekből áll; ezek azonban ha nem is „egy ülésre", de hamarosan egymás után ugyanazon lelki hőfokon íródtak, és egységes iratként adták át. Talán azzal magyarázható a hangnem különbözősége, hogy a szerző a levelet különböző csoportokhoz intézte. Az első részben Pál hűséges híveihez szól békülékeny hangon. De zsidózó ellenfelei még mindig ott voltak a közösségben. A személye és apostolsága ellen intézett támadásaik még tovább hatottak. Személy és ügy azonban itt egybeestek. Ezért ezeknek a támadásoknak véget kellett vetnie, és ellenfeleivel megsemmisítő módon le kellett számolnia. Ezért *apostoli tekintélyének megalapozása* a fő célja ennek a levélnek. A főfegyver, amelyet ellenfelei felhasználtak, szenvedései, üldöztetése és nyomorgása volt. Ez ezeknek a világias embereknek a szemében minden apostoli nagyságától megfosztotta[42]. Pál kicsavarta a kezükből ezt a fegyvert, és éppen a szenvedéséből alkotta meg apostoli művének bizonyítékát és fölmagasztalását. Ezért beszél oly sokat a szenvedéseiről. Ez az a vörös fonál, amely végigvonul az egész levélen, és azt a *passió* levelévé, mártíromságának nagy vallomásává minősíti.

Pál egy hálaima után emlékezteti az olvasókat félelmetes efezusi élményeire. Először azt gondolta, hogy betelt a mérték, erejének végére ért; azt hitte, hogy közel áll a halálhoz. Azt kéri, hogy a közösségekben végezzenek nyilvános hálaistentiszteleteket a haláltól való megszabadulásáért (1, 11). Felháborodik azon az álnok ügyvédi logikán, amellyel jellemtelenségnek magyarázták útiterveinek jól megalapozott módosítását: hogy hol igent mond, hol nemet. „Szeszélyből fakadnak elhatározásaim, amiért nálam az ‚igen igen', a ‚nem pedig nem'?" Pál Jézus szavaira utal: „Beszédetek legyen világos igen vagy nem!" De milyen szellemesen tudja ezt a szót értelmezni! Az Isten Fiának szavahihetőségén és becsületességén lángra lobbant micsoda erkölcsiség szól bizonykodásából! „Igen és nem egyszerre: rossz teológia" – ilyen nyersen fejezi ki Shakespeare az apostol gondolatát. Ha illenék rá ez a szemrehányás, rá, aki pedig egészen Krisztusban él, úgy az magát Krisztust érné. „Krisztus

azonban nem volt Igen és Nem egyszerre, hanem csak az Igen valósult meg benne. Isten valamennyi ígérete Igenné vált benne." Ő a nagy Igen és Amen. Ha Pál elhalasztotta a látogatását, nem szeszély vagy félelem, hanem csakis az irántuk való gyengéd figyelem volt az oka. „Uralomvágyat vetnek a szememre. Azt mondják, uralkodni akarok a hiteteken, zsarnokoskodni a lelkiismereteteken. De hisz akkor rosszul ismertek engem! Az apostoli hivatás célja nem az uralkodás, hanem a szolgálat és az örömszerzés." Pál itt is egészen Jézus lelkületével szól. „Az Emberfia nem azért jött, hogy uralkodjék, hanem hogy szolgáljon..., hogy örömötök teljes legyen." Az egyházi büntetés célja nem az, hogy megszomorítson, hanem hogy olyan üdvös megbánásra indítson, amely nem halált okoz, hanem életet ad. Ez a büntetés keresztény erkölcstana, amelyet Pál a vérfertőző esetében is megvalósít. Ha az Egyház eltúlozná büntető hatalmát, vagy visszaélne vele, ez azt jelentené, hogy „részedte a sátán". Csak ha a Szentlélektől vezettetik magukat az Egyház képviselői, fogják elkerülni ezt a kísértést. Pál minden levelében eleve feltételezi Isten megbocsátásra való készségét; így itt is, amikor megbocsájtást biztosít a vérfertőzőnek, és arra kéri a közösséget, tegyék ők is ugyanezt, egyúttal feltételezi Isten bocsánatát. „A bűnök megbocsátása" olyan gondolat, amely ősidők óta kíséri az Egyházat[30].

A győzelem egykori öröme és a bizalom lelkesíti most ismét az apostolt, amikor visszatekint eddigi munkájára. „Hála legyen Istennek, aki a világon átvonuló diadalmenetében fölhasználja szolgálatomat, s aki engem győzelmi jelvényeként hurcol körül!" Ez az értelme a görög szónak Plutarkhosz egyik helye (Anton. 84.) alapján, ahol Kleopatra halála előtt meglátogatja Marcus Antonius sírját, és megesküszik hogy a fogsággal szemben a halált részesíti előnyben[11]. „Nem – mondta – nem akarom magamat legyőződtől diadalmenetben körülhurcoltatni." A győzedelmes hadvezér diadalkocsija mögött következtek a hadifoglyok és a legyőzött királyok. Füstölőket lóbáltak, és a győztest, mint valami istent, tömjénfüstfelhőkbe burkolták. Hogy azonban túlságosan a fejébe ne szálljon a tömjénfüst, egy mellette álló rabszolgának folyton figyelmeztetnie kellett halandó voltára: „Caesar, hominem te esse memento! – Ne feledd, hogy csak ember vagy!" Pál örül Krisztus diadalmenetében kapott szerény szerepének: hogy Krisztusának diadalmi jelvényként szolgálhat, vagy mint a füstölő lóbálója mindenütt „Krisztus megismerésének jó illatát" terjesztheti. Azt látja, hogy amint az oltárról felszálló tömjén illata lassan betölti az egész szentélyt, úgy járja át a Földközi-tengernek az Égei-tenger körüli egész térségét az evangéliumnak az az édes illata, amely az ő Krisztustól

áttüzesített szívéből száll fölfelé, még ha életereje, mint valami égő szén, önmagát emészti is föl. Az egész világ belélegzi ezt a tömjénillatot: ez egyesek számára az élet illata, mások számára pedig a halál szaga.

Az apostoli hivatás dicsőítése egyre újabb képeket sugall neki. Nincs szüksége papírból való ajánlólevelekre, mint ellenfeleinek. „Ti, korintusiak, vagytok az én ajánlólevelem, Krisztus világító írással írt levele vagytok, úgyhogy az egész világ meg tudja érteni és olvashatja, nem kőtáblákra van írva, mint az Ószövetség, hanem a szívek élő tábláira! Nem vasvesszővel karcolt héber betűkkel, hanem a lélek izzó írófvesszejével van írva: a betű öl, a lélek éltet!" Ha Pál csak ezt az egyetlen mondatot írta volna, eleget tett volna arra, hogy megszolgálja a halhatatlanságot. Ellenfelei Mózest játsszák ki ellene. Ki látta valaha is fényleni az arcát? – kérdi. „Akik bujtogatnak titeket, Mózesre hivatkoznak. Nagyon helyesen! Ezzel önmagukat gúnyolják ki. Mózes elfátyolozta arcát, amikor az értelmetlen néphez beszélt. Még ma is tarka hímzésű lepelbe burkolják a Törvényt a zsinagógában való felolvasás alkalmával. Ez annak a fátyolnak a jelképe, amelyet a szívükön hordanak. Emiatt nem veszik észre, hogy az Ószövetség Krisztusban véget ért. A keresztény igehirdetésnek nincs szüksége ilyen leplezésre. Nekünk nincs rejtegetni valónk. Mi nem hamisítjuk meg az Isten igéjét, mint egy kocsmáros a borát. Nem önmagunkat hirdetjük, hanem egyedül Krisztust, önmagunkat pedig csak úgy, mint akik a ti szolgáitok vagyunk Jézus kedvéért." Ennek az erőteljes szövegrésznek a zárómondata apostoli hivatástudatának legmélyebb alapját mondja ki: hogy hogy ragyogott föl a szívében Krisztus világossága Damaszkusz kapuja előtt!

„Talán azt vetitek ellenem: De külsőd nem erre mutat!" Ez ad az apostolnak alkalmat arra, hogy az igénytelen, betegségtől és szenvedéstől megviselt külseje és lélekkel telt belső világa közötti ellentétet hatalmas antitézisekben tárja fel. És most tér élete nagy vallomására. Amiképp Jézus élete a folytonos áldozat élete volt, az engedelmesség élete egészen a kereszten való haláláig, úgy az apostolnak Krisztushoz való hasonlósága kiváltképpen nyomorúságos, veszélyekkel telt, szorongatott apostoli szolgálatának részletes bemutatásaiban mutatkozik meg. Szolgálatra való készség és megalázkodás volt mindennapi mártíromsága! Csak el kell olvasni egyszer szenvedéseinek megrendítő felsorolásait A korintusiaknak írt leveleiben: 1 Kor 4, 9–13; 2 Kor 1, 8–11; 4, 7–12; 6, 4–10 és a legesleginkább megrendítőt: 11, 21–33. A szenvedés Pál számára mintegy az a szentség, amelynek közvetítése révén Krisztussal való misztikus együttélése, szimbiózisa megvalósul. Minden erejét a „Christus passus et

redivivus"-szal való egyesülésből meríti. Minél több szenvedés, annál több erő és méltóság, minél több Krisztussal való szenvedés, annál nagyobb Krisztus-közelség. Mivel tudja, hogy sokkal többet kell szenvednie, mint mindenki másnak, azt is tudja, hogy különleges szerepe van az Egyházban és az Egyházzal szemben. Az üldözésekhez járul még idült betegsége. Az imádkozó Jézusnak a Getszemáni kertben való háromszori kiáltásának felel meg az ő háromszori kérése, amellyel a testében levő tövistől és a sátán angyalának ökölcsapásaitól való szabadulásért imádkozott[65]. A Krisztusért elviselt szenvedéseknek ilyen túlcsorduló mérvét így latba vetve lép a korintusiak elé. Ezek adják neki a hatalmas fölényt. Végezetül kiérződik a kegyelemben részesültség, a „sacerdos alter Christus" méltósága. Ezzel sikerült neki leghevesebb ellenfeleit kiütnie a nyeregből, s azt az érvet, hogy ő megvert, a balsorstól megbélyegzett ember, kicsavarni a kezükből és Krisztus diadalává változtatni.

A Krisztussal való szenvedésbeli közösség alapozza meg az *Egyházzal való szenvedésbeli közösség*ét is! Ez a szenvedés helyettesítő ereje, ami már az első fejezetben megcsendül: „Ha bennünket búbánat ér, az a ti vigasztalástokra és üdvösségtekre szolgál... Így működik bennünk a halál, bennetek pedig az élet." Ha ő kitart, a közösség és annak hite hatalmas erősítést nyer. „Milyen gazdaggá tett Krisztus mindannyiunkat szegénységével" – ez az antitézis végigvonul egész apostoli életén! „Mi vagyunk a haldoklók, ti az élők; mi a szegények, hogy sokakat gazdagítsunk; mi vagyunk a világ bűnbakja, mindenkinek a söpredéke mind a mai napig." Egyre erősebben, évről évre hatalmasabban bontakozik ki a helyettesítésnek ez a mozzanata: értetek! Szenvedéstörténete a 12. fejezetben ezzel a kicsengéssel zárul: „Én azonban szívesen hozok áldozatot a lelketekért, sőt egészen feláldozom magamat!"

A levél két főrésze közé egy *Jeruzsálem részére való gyűjtés*ről szóló részlet van beékelve. A szeretetnek ez az átfogó műve szívügye volt az apostolnak, hogy a nehézkes anyaegyházhoz kapcsoló fonalak el ne szakadjanak, és szét ne essen az Egyház két részre. Ezt a gyűjtést a leányegyházak részéről az anyaegyháznak szóló ünnepélyes hódolattá akarta alakítani, és az összes egyházak gyűjtésének eredményét képviselőik kíséretében Jeruzsálemben személyesen átnyújtani. Az a mód, ahogyan Pál ezt a gyűjtést lefolytatja és megindokolja, ékes bizonysága finom tapintatának. Egyáltalában nem volt kedvére való a pénzgyűjtő szerepe. Csak vonakodva foglalkozik pénzügyekkel. Tudta, hogy ellenfelei milyen árgus szemekkel figyelik minden lépését, és csúnya dolgokat híresztelnek. Ezért azt kívánta, hogy minden egyházközség adományait pecsételje le, és külön e célra

választott képviselőivel juttassa rendeltetési helyére. Hogy a gyűjtést megfossza az üzletiesség minden látszatától, csak vallásos elnevezéseket alkalmazott: „áldás-adomány", „szeretetszolgálat" „a szentek támogatása", „áldozatliturgia". Ez a gyűjtésről rendelkező levél mintája egy a karitászról szóló predikációnak. Micsoda finom tartózkodás, nehogy esetleg tolakodásnak lássék! Ha az egyháztörténelem folyamán mindig meglett volna ez a gyengédség, ez a felelősségtudat a szükséggel nehezen küszködő nép iránt, ha többet törődtek volna a szegények legszegényebbjeivel, a nagyvárosok nyomornegyedeivel ahelyett, hogy profán pénzügyletekkel foglalkoztak, akkor nem következett volna be a bizalomnak jó néhány összeomlása. Ha a pap már nem érez együtt a szükséget szenvedő néppel, ha a lakásban és az életvitelben nagyobbak az igényei, mint hívei átlagának, ha a katolikus nép bizalmi tőkéjét nem úgy kezeli, mint szent örökséget, akkor az Úrnak kell jönnie és szórólapátjával megtisztítania szérüjét. Még az indítékok is természetfelettiek, amelyekkel Pál dolgozik. Szerinte az ajándékozás legszebb gyümölcse, hogy a jótékony lelkületben növekszünk, az eukharisztikus hálaadás áldását magunkra vonjuk, és a Krisztus evangéliuma iránti odaadásunkat megbizonyítjuk. Így a szeretet művében való részvétel egyfajta liturgia, „kimondhatatlan ajándék". Ebben a felfogásban az ajándékozás sem nem teher az adakozónak, sem nem megszégyenítés a megajándékozottnak.

Úgy látszik, hogy a 9. és 10. fejezet között hosszabb időköz telt el, és egy nagyobb esemény történt. Minden látható ok nélkül ugyanis az eddigi békülékeny hangnemből hirtelen a legerősebb „appassionato"-ra, éles filippikára tér át, miután pedig a közösséggel való kibékülés már megtörtént. Közben valószínűleg további hírek érkeztek Korintusból arról, hogy az egyházközség békebontói Jeruzsálemből érkezőkkel újból megszaporodtak, anélkül persze, hogy Pétertől vagy Jakabtól felhatalmazásuk lett volna. Fennhéjázónak nevezték Pált, arcátlannak a leveleit, hogy dicsvágyó bolond, hogy a gyűjtés csak ravasz fogás és a közösség kizsákmányolása. A görög irónia maszkjában játssza most Pál a dicsőségre vágyó ember szerepét, amelyet ráosztottak. Közben megsemmisítő bunkócsapások hullanak ellenfeleire. Dicsőségvágyat, önzést, uralomvágyat vetnek a szemére, s közben ők maguk hencegnek a jeruzsálemi nagyok barátságával, felsőbbrendű emberekként lépnek fel, házról házra futkosnak, és önmagukat hívják meg, viszik a szót, arcul verik, aki ellentmond nekik (11, 20). Nagyon előkelő módon Pál Kelet küldötteit még nevükön sem nevezi, hanem az „az a bizonyos" „bizonyos emberek" kitétellel illeti őket. Állítólagos megbízóikról egy szót sem ejt. Bölcsen és

tisztelettel hallgat róluk, ha az üzelmek mögött a „magni nominis umbra", nagy nevekkel való visszaélés árnyéka látszik is.

Titusz és még két testvér, feltehetően Lukács és Arisztarchusz vitték a levelet Korintusba. Úgy látszik, az írás hatása döntő volt. Ez volt az apostol hagyatéka korintusi hívei számára, az ő egyháza részére, amelyért szívét-vérét adta. De úgy látszik, Korintus már a II. században elfelejtette, hogy mit köszönhet Pálnak. Akárhol közelíti meg az embereket az a kísértés, hogy a kereszténységet hozzáidomítsák a világhoz, bárhol merül fel az ellaposodás, az elvilágiasodás, a külső tevékenység veszélye, ott Pál előlép, és bensőségre, a szellem szerepére figyelmeztet. „Ne hagyjátok, hogy megejtsen benneteket a sátán, legyetek a Lélek gyermekei!"

46. Tél Korintusban. A rómaiaknak írt levél

ApCsel 20, 3.

Az a szívélyesség, amellyel Pált hűséges macedónjai fogadták, életerejét csodálatosan felfrissítette, úgyhogy új vállalkozásokra gondolhatott. A rómaiaknak írt levelében levő egyik megjegyzés (15, 19) jelzi, hogy Illíriáig (Dyrrhachium, ma Durazzo) terjesztette ki apostoli útjait. Illíria akkoriban tág fogalom volt, és felölelte az egész partvidéket Dalmáciától Epirusig. Úgy látszik, hogy az epirusi Nikopoliszban is alapított egyházközséget; ennek körében töltötte tíz évvel később utolsó telét. Az 57. év telének kezdetén Pál megint az Archipelagushoz közeledett, ahol az egyházközségek képviselői várták, hogy Korintuson át Jeruzsálembe kísérjék: Szopater Beroiából, Arisztarchusz és Szekundusz Tesszalonikából, Tichikusz és Trofimusz Efezusból, Gájusz Derbéből és végül Timóteus, Lúciusz és Józon. Korintusban a jó barátok egy másik csoportja várta. A harcostársak legragyogóbb törzskara volt ez, akiket apostol valaha is magával vitt. Ilyen kíséret láttán fogalmuk támadt a korintusiaknak apostoluk világot átfogó jelentőségéről[42]. Az apostol ez alkalommal Gájusznak, az ő és az egész egyházközség vendéglátójának tágas házában lakott, akit ő maga keresztelt meg (1 Kor 1, 14; Róm 16, 23).

Beállt a tél. Nagyobb utazások nem voltak lehetségesek. Pálnak volt ideje, hogy a közösségi életet szilárdan tagolt egyházi szervezettel biztosítsa jövendő zavarok ellen. Lukács írói vérmérséklete oly békülékeny és elnéző, mint egy orvos keze, aki nem akar föltépni régi sebeket. Gondosan kerüli hát, hogy az utolsó ütközet, a zsidózó párt teljes legyőzetése mellett elidőzzék.

Most tehát Pál ismét ott ült Korintusban csendes szemlélődésbe merülve barátja vendégszerető házában, és visszapillantva húsz éves missziós tevékenységére elgondolkozhatott Isten csodálatos útjain, amelyeken az emberiséget vezeti, „lelke legintimebb tapasztalatai"-n és népe sorsán. Itt a Kelet és a Nyugat metszőpontján akaratlanul is a felé a város felé irányult a tekintete, amely távoli fénylő pontként évek óta ott állt mint vágyainak célja élete horizontján[27]. Ez nem a világváros varázsa volt, amely elbűvölte minden provinciabeli szemét, hanem egyfajta előérzet, hogy Rómát a Gondviselés az Egyház középpontjává rendelte. Úgy látta, hogy műve Keleten be van fejezve. A kereszténység valamennyi közlekedési gócponton megvetette a lábát. A szárazföldön való további terjeszkedés már csak idő kérdése volt. „Az evangélium hirdetését Jeruzsálemtől kezdve Illíriáig bevégeztem... Most ezeken a tájakon nincs már munkaterületem." Hogy ezt megértsük, a Római Birodalomnak ember nem lakta területeire kell gondolnunk; ennek Róma visszás népességpolitikája folytán tízszeres kiterjedése ellenére sem volt annyi lakója, mint a mai Németországnak. Most Pál tervbe veszi, hogy tevékenységének súlypontját nyugatra helyezi át. A világon uralkodó Róma az ő lelki szeme előtt egy egyetemes, katolikus *világegyház* koncepcióját bontakoztatja ki. Csupán egy gondolat kelt benne aggodalmat: elveinek megfelelően nem akar idegen alapokon építeni. Tudomása van róla, hogy Rómában már lefektették az apostoli alapokat. Ez csak Péterre vonatkozhat. Mivel Claudius, aki a zsidókat elűzte Rómából, 54-ben meghalt, Péter apostol a felesége (őskeresztény szóhasználat szerint „nővére" 1 Kor 9, 5) és tolmácsa, Márk kíséretében az ötvenes évek közepén Rómába érkezhetett. De hiszen a missziós területek felosztása nem volt kizárólagos. Ez ellentmondana az apostolok egyetemes küldetésének.

Pál apostolnak Rómára *támaszpont* gyanánt volt szüksége további itáliai és hispaniai tevékenységéhez. „Így remélem, hogy amikor átkelek Hispaniába, átutazóban láthatlak benneteket, és útbaigazítást kaphatok tőletek". Valóban herkulesi feladat egy korosodó férfinak: a keresztény földkerekséget a vállain hordozni! Már csak azt a hónapot várta, amikor újra megindul a hajózás; akkor szándékozott a hűséges diakonisszával, Főbével, akinek tavasszal Rómába kellett utaznia, egy levelet elküldeni az ottani egyházközség számára; ennek az volt a feladata, hogy létrehozza a lelki kapcsolatot és a baráti viszonyt a Nyugatnak ezzel a központi közösségével. Pálnak azonban még egy nagyobb gondolat is lebegett a szeme előtt. Munkássága folytán vitathatatlanul a kereszténység első embere volt, és részesnek érezte magát a *katolikus egység*ért való felelős-

ségben. A keleti horizonton ott állt a gyanakvó jeruzsálemi közösség, amely a Templom köré tömörült, a nyugatin a római egyházközség erős zsidókeresztény, sőt absztinensekből és vegetárianusokból álló esszénus beütéssel. Az ilyen aggályos lelkeket nevezte Pál „hitben gyengék"-nek szemben az „erősek"-kel. Így született meg Pálban az elhatározás, hogy egy újólagos jeruzsálemi utazással megteremti a békét az ottani közösséggel is, és a római közösség zsidókeresztényeinek is felajánlja a „béke olajágát" egy levélben, amely hivatott lesz megmutatni nekik, hogy ő nem renegátja népének, nem akarja megfosztani ősi ígéreteitől; a Törvény alól való felszabadulás nem hűtlenség, és hogy testvérei sorsa miatt éjjel-nappal a legmélyebb fájdalmat érzi. Ehhez járult még egy harmadik indok. Pál érezte, hogy öregszik. Olykor *baljós sejtelmei* voltak, hogy Jeruzsálemnek szánt adományát ott a „szentek" nem úgy fogják fogadni, ahogyan reméli, sőt hogy egyenesen az oroszlán torkába rohan (Rom 15, 31). Itt volt az ideje, hogy világos formában a kereszténységre hagyományozza szellemi végrendeletét, és biztonságba helyezze gondolati termését, amelyet a viharos élet érlelt meg benne: az *Isten üdvözítő útjairól* szóló evangéliumát. Az a nagy gondolat, amelyet A galatáknak írt levélben megpendített, még ott kísértett a fejében. Az a levél inkább egy szenvedélytől felkavart szívnek a kitörése volt. Most a kérdéseket higgadtan meg akarta fontolni és „jól átgondolt, mély értelmű rendszer"-ben[27] kifejteni. Ezért A rómaiaknak írt levél inkább teológiai értekezés a kereszténység magvát alkotó kérdésről: *az emberiségnek Krisztus által újjáteremtett viszonyáról az Istenhez.*

Pál maga köré gyűjtötte meghitt baráti körét. Ők átélhették vele a levél keletkezését úgy, amint egészen frissen kibuggyant a lelkéből. Ezúttal a keresztény rabszolga, Terciusz részesült abban a magas kitüntetésben, hogy irnokként szolgálhatta az apostolt. Jóleső érzéssel jelzi is ezt a levél végén. Az ünnepélyes hangvételű bevezetés után Pál forma szerint megjelöli a témáját: „Nem szégyellem az evangéliumot, hiszen Isten üdvösséget hozó ereje minden hívőnek." Amint az apostol élete — ha visszapillant rá — két nagy félre oszlik, úm. a Krisztus nélküli és a Krisztusban való időre, úgy látja az emberiség történelmét is két nagy korszakban lefolyni; ezek az emberiség két tipikus ősképe és lelki ősatyja köré tömörülnek: a *megváltatlan, Ádámban elbukott, Krisztus előtti emberiség, és a Krisztustól meggyógyított emberiség.* Ez az egyszerű kerete a világ- és az üdvösségtörténet hatalmas páli koncepciójának.

1 Milyen *az emberiség vallási helyzete a Krisztus nélküli időben?* Megvalósulva találjuk-e itt valami módon az embernek Istenhez való

eszményi viszonyát (= „megigazultság")? Az egész Krisztus előtti emberiség Pál szerint „Isten haragja" alatt áll, a pogányok csakúgy, mint a zsidók. Ezt először a *pogány világ* vallástörténeti fejlődésén mutatja be: magas szellemi és művészi, bölcseleti és erkölcsi kultúrájuk, politikai és társadalmi virágzásuk nem tudott az erkölcsi romlásnak gátat vetni. Vádbeszéde olyan súlyú és tömörségű, hogy Tacitushoz méltó. A pogányok birtokában vannak az Isten ismeretének és a természetes erkölcsi törvénynek, de akadályozzák az igazságot a maga kibontakozásában, fogva tartják meddő spekulációik ketrecében, az istenadta értelem büszke sasának szárnyait levagdossák, hogy megalázottan kénytelen a földön kúszni. Az ember az értelmében és a lelkiismeretében Istenre irányuló szervet és érzéket kapott. A teremtés tükrében felismerhetjük Isten hatalmát, a bennünk levő törvényből a fölöttünk levő törvényhozót, a velünk született és előttünk lebegő erkölcsi eszményképből Isten szentségét. A Bölcsesség könyvéből (13, 5) Pál ismeri a filozófusok fáradozásait, hogy Isten létének, mindenhatósága, örökkévalósága és világfelettisége tulajdonságainak mélyére hatoljanak. Ez az elméleti felismerés azonban kötelezettséget is von maga után. Isten nemcsak azt akarja, hogy felismerjék, hanem azt is, hogy elismerjék, nemcsak hogy tudjanak róla, hanem hogy higgyenek is benne, tiszteljék, imádják és szeressék. A pogány világ bűnös eltévelyedése abban állt, hogy a teremtményeket, amelyeknek számukra csak Istenhez vezető létráknak kellett volna lenniük, a természeti erőket, a csillagokat, az állatokat, a művészet és a szellem alkotásait, az államot és annak a császárban való megtestesülését bálványozták, és térdre hullottak előttük. Ez az oka annak, amiért Isten kegyelmi vezetését megvonta tőlük. Az ember azonban magára hagyatva még saját emberi méltóságát sem tudja megőrizni. Az az ember, aki az embert isteníti, ezzel nemcsak a divinumot veszíti el, hanem a humanumot is szétrombolja. A római császári trónon megjelenő személyiségek ezt ijesztően kézzelfogható módon igazolták. A páli vádbeszéd csak akkor bontakozik ki teljes súlyában, ha a komor történelmi háttérre gondolunk: az eleusziszi misztériumokra gyalázatos szexuális szertartásaikkal és szemérmetlen körmeneteikkel, az egyiptomi templomokra „kutya- és karvalyfejű szörnyeikkel, Kisázsia százemlőjű földistennőjére, a szír Baal-oszlopokra a nemzőképesség jelképeivel, Ibisznek a szent macskával vagy a krokodilnak a páviánnal szemben való elsőségéről folytatott vitára", a kutya- és csukatisztelők közötti civakodásra, az Apisz-bikák istenítésére és síremlékeire![27] Így lett a világ bölcsessége balgaság. Pál mindezt ismerte, szeme előtt volt naponta; hisz nem élt ő „elefántcsont-torony"-ban. A bűnből

született bálványimádás pedig állandóan bűnt szült, és lépésről lépésre vezetett a szellem elhomályosulásához és az erkölcsi érzék eltompulásához. Ez megmutatkozott a nemi élet perverzitásaiban, a pederasztiában és a leszboszi szerelemben, a korintusi erkölcsökben, amelyek a pusztító nemibetegségekben kapták meg megérdemelt büntetésüket. Három halálos vonást lát Pál a pogány arcra rárajzolva: a belső igaztalanságot és hazugságot, a belső tartás hiányát és a társadalmi bomlást, a szeretetlenséget és a könyörtelenséget. Két szóban foglalja össze felülmúlhatatlanul találóan a pogányság jellemzőit: „sine affectione, sine misericordia"! A régi világ a szeretet hiányán és ázsiai kényúri rendszerén ment tönkre, amennyiben az erőszakosak kisebbsége rabszolgákból álló többségen uralkodott. Egy ilyen háttér előtt nagy, hallatlan újdonságnak érezték Istennek Fiában megjelent jóságát és emberszeretetét (Tit 3,4).

Pál Athénban megsemmisítette a görög bölcselők akadémikus önteltségét. A rómaiaknak írt levélben mindkettőt, a pogányságot és a zsidóságot Isten ítélőszéke elé idézi[36]. Zsidókeresztény olvasói eddig titkon tapsolhattak. Pál érzi is ezt, és most a *zsidóság* ellen emel vádat. A zsidóknak az értelmen és a lelkiismereten kívül még egy más vezetőjük is volt Istenhez: a kinyilatkoztatás, a Törvény, a próféták, a szent könyvek és a messiási ígéretek. Most azonban Pálnak minden tapasztalatok legfájdalmasabbikára kell szert tennie, hogy nekik épp az lett a romlásukra, amit üdvösségükre kaptak, mert elbizakodottan fajtájuk testhez és vérhez kötött kiváltságának tekintették. Az üdvösség dolgában Pál a messiási ígéretek ellenére sem ismeri el a zsidóság semmiféle kiváltságát (9. j.). A törvény nem volt üdvözítő eszköz, hanem csak nevelő eszköz, amely magában hordta saját megszűnését. Éppen az volt a zsidóság tragikuma, hogy félreértve a Törvény rendeltetését a saját teljesítmény alapján való üdvözülés ábrándja után futott. Pál nem tesz különbséget erkölcsi és szertartási törvény között; a kettő együtt alkot egyetlen Törvényt, és ez idejét múlttá és érvénytelenné vált. Erkölcsi részét, a Tízparancsolatot Krisztus eljövetele óta teljesen új értelemben kell felfogni, megalapozni, indokolni és az új, a belénk plántált életelv erejével eltölteni. A zsidónak is Krisztustól, nem pedig Mózestől kell elfogadnia az üdvösséget. Aki Krisztusnak nem veti alá magát, az erkölcsi csúcsteljesítmények, áldozatok és aszkézis ellenére is bűnös.

A pogányság, valamint a zsidóság legnagyobb bűne azon alapul, hogy kiengesztelődésük lehetőségét nem akarják felismerni, nem érzik és nem ismerik el magukat bűnösnek, vagy ha igen, a szabadulást és a kiengesztelődést saját mesterkedéseikkel, önmegtisztulással, bortól és húsételtől

(Püthagorasz, esszénus mozgalom) való megtartóztatással, varázsformulákkal, mint a misztériumokban, vagy az Istennel kötött szerződéses jogviszony alapján akarják elérni. Ez *a bűn végső alapja:* az emberi gőg, a vallási és erkölcsi autonómia, amelyben az őskígyó még mindig emelgeti a fejét. A pogány vallásban az az alapelv uralkodott, hogy „az istenség csak a tisztákkal érintkezik". A kortárs zsidóság pedig, amint ez Ezdrás IV. könyvében és a Báruk-Apokalipszisban hangot kap, azt akarta, hogy „csak saját igazsága alapján ítéljék meg"[19].

2. *A Krisztus teremtette új helyzet.* Krisztusban és az ő véres engesztelő áldozatával Isten minden emberi önmegváltó kísérletre kimondta az ítéletet. A dolgok természetes rendjében minden nagy és szép dolgot saját teljesítménnyel kell kiérdemelni és újra meg újra megszerezni: hadi dicsőséget és a béke vívmányait, tudományt, művészetet, technikai kultúrát, a társadalmi rendet, hatalmat és világuralmat, minden ügyességet és készséget. Ezekkel „dicsekedhetik" az ember. Itt érvényes a költő szava: „Amit atyáidtól örököltél, szerezd meg, hogy birtokolhasd!" A legfőbb dologban ellenben, amit az ember bírhat, a természetfeletti birodalmában nincs autonóm teljesítmény.

Az Istenhez való eszményi viszonyulást, az istengyermekséget csak mint kegyelmi ajándékot lehet megkapni. Itt egy másik goethei szó érvényes: „A folyam, amelyben fürdök, hagyomány és kegyelem". A kereszténység „egészen más volta" éppen a *megváltás és a kegyelem abszolút kiérdemelhetetlenségé*ben *és ingyenességé*ben *áll.* Krisztus nem politikai körülmények véletlen vagy lélektani feltételekhez kötött és kényszerű összekapcsolódásának esett áldozatul, hanem irántunk való szeretetből halt meg. A szent Isten a szeretet páratlan cselekedetével belenyúlt az emberiség történelmébe, hogy az embereket szentségre emelje. A szeretet ajándék, különben nem volna szeretet (5,1 – 11). De ha Isten cselekszik, az *teremtő cselekvés* ugyannyira, hogy a hivő lelket megújítja, átalakítja, a Lélekből való újjászületés által *„új lény"*-nyé teremti.

Istennek eme üdvözítő intézkedésével szemben nem létezik bírálat, leszármazással való hivalkodás, szerződéses teljesítmény és ellenszolgáltatás, egyáltalán semmilyen más lelki magatartás, mint a *feltétlen hité*, a Krisztusra és az ő megváltó művére mondott igen és amen, az egész személyiségnek hálás szeretettől lelkesített hivő odaadása a kegyelmes isteni akaratnak azzal a készséggel, hogy megragadjuk az új létet Krisztusban, és engedjük, hogy hatalmába kerítsen. Jézus személyén minden emberi gőg megtört. „Minden olyan istenkeresés, amely a Krisztusban való üdvkinyilatkoztatást elmellőzi, bűn."[48] A megigazulást szerző hit,

amelyből mintegy gyökeréből nő ki az új élet, nem vak, emberhez méltatlan sacrificium intellectus (az értelem áldozata), hanem „értelmes istentisztelet", a gondolkodó és szabadakaratú ember hódolata, amely ésszerű indítékra támaszkodik. Mégsem „dicsekedhetik" vele senki; mert a hit lényegében nem emberi teljesítmény, nem ésszerű következtetés eredménye, hanem Isten műve, a Szentlélek kegyelmi adománya. Legbensőbb mivoltában titok, amelynek kulcsa az idő kezdetét megelőző kiválasztás és előrerendelés mélységeiben rejlik.

Ezt a megigazulástant Pál a zsidókeresztények részére a szent történetből és Ábrahám hivő alakjából indokolja meg a rabbinikus teológia nekik érthető fogalmaival, a pogánykeresztények számára pedig a krisztusi kereszt tényének nyomatékos nyelvéből, amelyet nem lehet hallatlanra venni, a legbensőbb keresztény megtapasztalásból és a Szentlélek tanúságtételéből. Ha Isten beszél, akkor cselekszik. Ha cselekszik, akkor Istenhez méltó tettekben cselekszik; mert ő a történelem Istene. Minden szava tett, és minden tette szó, amint Szent Ágoston mondja: „Verba Dei facta sunt." Ez mutatkozik Krisztus életében a megtestesülésétől kezdve (Verbum caro factum est) a kereszten elhangzott „consummatum est"-ig. Az egész emberi nemnek természetes ősatyjában való együttes történelmi bűne és együttes felelőssége titok, és csak egy másik titokjellegű történelmi tettel, az új nemzetiségfőnek, a második Ádámnak bocsánatot szerző halálával volt kiengesztelhető.

A megigazulás azonban csak *kezdet*. Senki nem adhatja az életet önmagának, hanem ajándékként kell azt elfogadnia. Ha azonban egyszer megkaptuk, akkor a természet ajándékozta erőkkel összhangban kell továbbfejleszteni. Így van ez természetfölötti síkon is. Az új életet senki ki nem érdemelheti, meg nem szerezheti, ki nem vívhatja magának, sportversenyben el nem nyerheti (9, 16). Ha azonban egyszer már megvan az „új teremtmény", akkor az újjászületett ápolni köteles a Krisztussal való közösséget, már nem vezettetheti magát a test ösztöneitől, hanem Isten Lelkének ösztönzéseit kell követnie, az új életet a kísérő kegyelem segítségével naponkint újra birtokba kell vennie, ki kell bővítenie, biztosítania és el kell mélyítenie. *Az újjászületettnek a megdicsőlési folyamata* így vezet felfelé fokról fokra, míg bele nem torkollik Isten tökéletes örök életébe, amelynek rejtelmes mélységeiből az új élet fakad. Mégiscsak furcsa volna, egyenest fej nélküli torzó lenne, ha Isten bennünk való művét befejezetlenül hagyná, ha ilyen hatalmas tettek után, mint amilyen Krisztus halála és feltámadása, a Lélek elküldése és a megszentelés, bennünk végzett munkáját halállal szétrombolná, és fölszabadító művét a halál és

ezzel a sátán meg a bűn zsarnokságának ismét kiszolgáltatná. Azzal, hogy a keresztségben és a bérmálásban „megpecsételt minket a Lélek", Isten az ő Lelkét zálogul, foglalóul adta, úgyhogy az emberiség történelmének utolsó szavát nem halálnak hívják, hanem megdicsőülésnek. A Léleknek ez a foglalója mutatja, milyen komolyan veszi az Isten a maga részéről az ember szeretetének elnyerésére való törekvést. Végül is nem azért adja pecsétjét és aláírását, hogy a halál után mint egy füstfelhőcske párologjon el a lélek a világmindenségben! (8, 11.)

Amint Isten üdvrendjében nincs helye az emberi dicsvágynak és autonómiának, úgy nincs is benne *véletlen és hézag* sem, természetesen mindig azzal a feltétellel, hogy az ember szabadakarata nem tör ki a kegyelmi rendből, s nem áll be újra a halál és a sátán szolgálatába. Az Isten szeretetének örök gondolataiban, amelyek az embert Istenben való eszmei praeexistenciájában állandóan körülveszik, a minden idők előtt történt kiválasztástól és előre elrendeléstől és meghívástól kezdve a Krisztus misztikus testébe való beiktatáson át egészen a boldogító istenlátás dicsőséges fényében való beteljesülésig minden meghatározott üdvösségterv szerint csíraszerűen és szervesen fejlődik. Az egyes embereknek és az egész emberiségnek az üdvtörténete örömeivel és szenvedéseivel, küzdelmeivel, vereségeivel és győzelmeivel csak mintegy rövid epizód az örökkévalóság nagy drámájában, a grandiózus „Divina commedia"-ban, és az emberi lét minden tragikuma csak olyan, mint a megdicsőülésért való rövid sóhajtás, amely átcsendül abba az örök harmóniába, ahol az egész teremtés „Krisztusban összefogva" a megváltás dicsőítő énekét zengi Istennek. Így zárul be az aranygyűrű, amelynek kezdete és vége a szentháromságos élet mélységeiben nyugszik. Az előre elrendelésnek ez a páli tana nem kegyetlen, mint Kálviné, hanem vigasztaló és felemelő. A keresztény remény diadalénekébe csendül ki (8, 31–39), amely egy pusztulásra szánt világban új fényt ragyogtatott fel, szelíd világával behatolt a katakombák sírjaiba, és egy Nekropoliszból, egy világváros peremén fekvő sírvárosból, a pogány Hádészból és a zsidó Seolból, az árnyaknak ebből a zord birodalmából „a felüdülés és a béke helyé"-t teremtette meg. Ez az értelme a katakombák megható feliratainak: Ti ott fenn, a pogány Rómában vagytok a tulajdonképpeni holtak, és mi itt lenn vagyunk az igazán élők!

Pál világszemléletét kozmikus méretekre tágítja. *Kozmikus kihatásában látja a bűnbeesést:* szakadás húzódik végig az egész mindenségen. A szellemek világában történt bukás valamiképp összefügg az ember bukásával. A kolosszeieknek írt levélben (1, 20) Pál talányos módon azt sejteti, hogy Krisztus az egész teremtésben, a szellemek világában is kiengesztelést

vitt végbe. „Mélabús és költői a kép", amikor az apostol a teremtésből a szülés kínjai közt vajúdó asszony jajgatását és a megdicsőülésre vágyó sóhajt hallja fölszállni. Az emberiség és a teremtett világ története titok, és nem lehet önmagából megmagyarázni. Nincs a történelemnek immanens értelme, ahogy a panteizmus tanítja. Önmagában nézve rettenetes szörny, Szfinx, amelynek talányain Jób napjai óta töri fejét az emberiség. A megváltás és a kinyilatkoztatás sem húzta el a végzetnek ezt a fátylát. Épp ellenkezőleg, csak ez nyitotta ki a szemünket igazán annak meglátására, hogy milyen szakadékok mentén halad az életünk. De egyszersmind megadta nekünk a Lélek biztosítékát, hogy minden éles disszonancia egy közelgő feloldódásra vár. Ha Vergilius az élettelen dolgokat sírni hallotta („Sunt lacrimae rerum"), az apostol meg azt látja, hogy a teremtmények könyörögve nyújtják ki kezüket a Teremtő felé, hogy a gonosz szolgálatából, a „romlás szolgaságából" kiszabaduljanak. A szentek megértették a mostoha bánásmódban részesülő teremtmények néma pillantását. Ez Assisi Szent Ferenc lelkét oly mélyen megrázta, hogy meghatottan ölelt a szívére minden teremtményt. Az élettelen teremtmény e néma imádságán kívül van még másik imádság is, amelyre majd azon a napon fog válaszolni a hűséges Isten, amikor „nyilvánvalóvá lesz Isten fiainak a dicsősége". Ez a Szentlélek misztikus imádsága, aki „kimondhatatlan sóhajtásokkal fohászkodik a szívünkben", amilyeneket Pál az ő egyházközségeiben Istentől megihletett prófétáktól és nyelveken szólók ajkáról oly gyakran hallott. És itt van végezetül még az egész földkerekséget átfogó kereszténység együttes imája. Az Egyház megkapta „a Lélek zsengéit". Ám ‚az első kalász még nem az aratás, csupán a jövendő aratás ígérete"[11]. Még az Egyház ölében vagyunk, mint a meg nem született gyermek az anyja méhében: „Még nem nyilvánvaló, hogy mik leszünk." Reményünk pillantása arra távoli állapotra irányul, amikor majd az egész teremtés, „amely sóhajtozik és vajúdik mindmáig, velünk együtt felszabadul Isten fiainak dicsőséges szabadságára", miként Fr. v. Schlegel szinte az apostol szívéből szólva énekelte:

Szörnyű sirám vonaglik végig
Föl a fénylő csillagvilágig
A természet minden erén.

Minden halálos kínban törtet,
Hisz majd beválik az ígéret,
A megdicsőült lét felé. (35. j.)

Ebbe a Törvényről és a kegyelemről szóló nagy értekezésbe, középütt van beiktatva a 7. fejezetben a híres „önvallomás", amelyben egyes dús fantáziájú magyarázók valamiféle titkos sebhelyet, sötét ifjúkori élményt véltek felfedezni, „Pál valami bűnbeesésé"-t[9]. Kétségkívül nem könyvbölcsesség, hanem legbensőbb megtapasztalás az, amit Pál a benne levő két emberről, a keblében küzdő kettős törvényről, a megváltatlan ember belső megosztottságáról és meghasonlottságáról mond. Pál az antik énes stílusalakzat formájában önmagáról, mint a Törvény alatt élő népének típusáról, képviselőjéről és a megtérését megelőző Krisztus nélküli korszakáról beszél. Valóban előfordulhatott valamely erkölcsi és vallási válság is életének viharos szakaszában. Egyáltalán nem volna meglepő egy ilyen nagytehetségű, lobbanékony ember esetében egy nagyvárosban, ahol a szülői ház, a zsinagóga és a ragyogó hellenisztikus műveltség közötti ellentétek oly hevesen ütköztek egymásra. Súlyos depressziók vonulhattak át a lelkén. Mindennek ellenére „bűnbeesés"-ről, „nagy eltévelyedés"-ről beszélni: ez szenzációhajhászást sejtet, és nagyon is szembeötlően az ifjú Luther képét idézi fel, amelyet a fiatal Pál lelkébe vetítenek. Tiszteletben kell tartanunk az antik ember félelmét attól, hogy személyes belső életét feltárja, és a kortársak meg az utókor számára lélekrajzot nyújtson, ahogy azt a letűnőben levő kései antik világban elsőnek csak Szent Ágoston tette. Bele kell nyugodnunk abba, hogy érintetlen marad az a fátyol, amelyet Pál maga nem akart fellebbenteni. Azt az erkölcsi konfliktust azonban, amelyet Epiktétosz majdnem ugyanúgy fogalmazott meg, mint Pál: „A bűnös nem azt teszi, amit akar, hanem azt, amit nem akar" — ma mélyebben megértjük a modern lélekmagyarázat fényében, amely a megoldatlan konfliktusoknak a tudatalattiba való fojtását tanítja. A szókratészi nézet, miszerint a helyes erkölcsi magatartás a teljes tudásból és a mély belátásból fakad, csak félmegoldás volt. Pál a megoldást Krisztus Szentlelkében, a keresztény szabadság objektív területén találja meg (36. j.).

Békítő iratában Pál a zsidó- és a pogánykeresztény részleg összeolvadását akarja előmozdítani, és védekezik az ellen a szemrehányás ellen, mintha népét a pogányok érdekében az ígéretek áldásától meg akarná fosztani. A renegátság puszta gondolatára felszakad valami a lelkében, nemzeti érzése fölágaskodik, és elemi erővel tör fel belőle a saját népe iránti szeretete. Szinte megbánja a Törvényről írt előbbi kemény fejtegetéseit. Népe rejtélyes sorsa, amely évezredeken át az ígéretek hordozója volt, most pedig elvesztette Messiását, nyomasztóan nehezedik a lelkére. Megható látvány, ahogy azért viaskodik, hogy a titkot predesztinációs tanítása fényében oldja meg, és a két irányzat küzdelmét magasabb

szintre emelje. Isten nem tűri, hogy teremtményei felelősségre vonják, és hogy szűkkeblű nemzeti célok érdekében visszaéljenek vele. Az isteni kegyelem szabadon ömlő szeretetfolyamát nem lehet szűk nemzeti lecsurgóba kényszeríteni. Az ígéretek nem a test Izraelének szólnak, hanem „Isten Izraelé"-nek. A zsidó nép kudarca bizonyos értelemben „felix culpa", a világnak üdvösségére lesz, amennyiben Izrael kénytelen az elsőbbséget átengedni a pogány világnak, mint egykor Jákob Ézsaunak; ennek következtében a pogányok belépése az Isten országába arra kell, hogy ösztönözze a zsidókat, hogy megkétszerezzék a buzgóságukat. Isten az egyesek hitetlenségét fölhasználja arra, hogy másokat megmentsen, aztán pedig megmenti azokat is, akik egy pillanatig nem törődtek meghívásukkal. Hatalmas paradox képnek kell a „természettel" látszólag önkényesen „szembeforduló", szabadon választó kegyelem „titká"-t szemléltetnie: Az olajfa néhány ágát levágták, és helyükbe vad olajágakat oltottak be. Istennek azonban van hatalma arra, hogy a levágott hajtásokat visszaoltsa a saját törzsükbe. Ezzel igyekszik Pál felszárítani népe könnyeit és a közösség pogánykeresztény részének elbizakodottságát mérsékelni[27]. Az értelme már megnyugodott, de a szíve még szenved. És vajon melyik szív ne szenvedne az irracionális titok miatt: „Isten azon könyörül, akin akar, és azt teszi megátalkodottá, akit akar" (9, 18)! Pál belepillant az örök előre rendelés szédítő szakadékába, és lenyűgözve ettől a mélységes látványtól az ámulat kiáltásába tör ki: „Ó, mekkora a mélysége az Isten gazdagságának, bölcsességének és tudásának!" (11, 33.) A damaszkuszi óra óta eltelt hosszú életén át sem felejtette el a csodálkozást: örökifjú lelkületének a jele! A léleknek ez az ámulása az isteni „tremendum" előtt nélkülözhetetlen a vallásos embernek, és a vallási élet számára roppant gyümölcsöző, mert fölszabadítja a szellemet, és nyitva tartja Isten nagysága számára.

Nagy íróhoz illően, akinek van füle arra, hogy a gondolatot és a szót ünnepélyesen nyugvópontra juttassa, Pál hatalmas üzenetének dogmatikus részét liturgikus hitvallásformulával zárja: „Minden belőle, általa és érte van". Ebben a megszentelt formulában, amely gyakran visszatér nála (1 Kor 8, 6; Kol 1, 16; Ef 4, 5; Zsid 2, 10), az iskolázott fül számára az emberiség legkorábbi napjaiból eredő titokzatos „ősi szavak" egyike (amely az orphikusoktól Hérakleitoszon át jutott a sztoikusokhoz) visszhangzik: benne mintha a háromszemélyű Egyisten megsejtése szólna suttogva a távolból[75].

A levél *erkölcsi* utasításaiban Pál megmutatja, hogy mekkora következetességgel ered nála az erkölcsi magatartás a hit új szelleméből. Pál

Mesterének „az Istennek lélekben és igazságban való imádásá"-ról szóló tanítását (Jn 4, 23) értelmezi, amikor a keresztény ember „lelki áldozat"-áról beszél (12, 2). Az a szokásos fordítás, hogy „ésszerű istentisztelet", nem fedi ennek az egyszer előforduló szónak az értelmét, amely – páli hatásra – még csak az 1 Pét 2, 5-ben tér vissza újból. Az apostol itt újra az emberiség legnemesebb szellemi örökségével van összhangban, amelyet a püthagoreus Hieroklész ezekben a szép szavakban foglalt össze: „Csak az tudja az Istent tisztelni, aki nem keveri összevissza az értékeket, s aki elsősorban önmagát helyezi az oltárra, isteni szoborrá formálja lelkét, szellemét pedig előkészíti az isteni fényesség befogadására alkalmas templommá... Istennek ugyanis nincs otthonosabb helye itt lenn, mint egy tiszta lélek."[75] Nem a dolgoktól, hanem a lelkiismerettől függ az erkölcsösség. Minden a lelki magatartáson, az új szeretet új érzületén múlik. Ebből az érzületből kifolyólag válik a keresztény etika roppant egyszerűvé. Ebből a keresztény felfogásból, amely a jelen aeonon belül az e világ birodalma mellett a léleknek, az új aeonnak a birodalmát teremti meg, adódik a kereszténynek az államhoz és a politikához való alapvető viszonya. „A zsidó apokaliptika a világi államot csak mint az ördög államát ismerte"[76], és elutasító magatartást tanúsított vele szemben. Pál az első, aki Mestere szellemében, az e világ dolgaiban való mindenestől spirituális álláspontja ellenére pozitív módon ítélte meg a római államot. A tesszalonikaiaknak írt második levél a római államrendben azt a „fékező hatalmat" látta, amely még késlelteti az Antikrisztus eljövetelét, A rómaiaknak írt levél pedig még egy lépéssel tovább megy. Az állami felsőbbség az ő szemében „Isten szolgája", az ő helytartója és tisztviselője, amely arra rendeltetett, hogy a gonoszságot eltiporja. Amikor Pál ezeket az állam iránt barátságos sorokat leírta, a világ Néró uralkodásának negyedik esztendejében járt. A császári hatalom a legfényesebb ragyogásban mutatkozott be. Ez volt a fiatal uralkodó híres „quinquennium"-a (= első öt éve); beteges lelkialkata két nevelőjének, a jóságos Senecának és a nemes Burrusnak a hatása folytán még nem tört elő. Pál mélyen látott, előre látta az eljövendő eseményeket. Intelmei főként a zsidókeresztényeknek szóltak, akiknek fajtestvérei Jeruzsálemben a forráspontig hevítették a nemzeti szenvedélyeket, amelyek nem sok idő múlva borzalmas felkelésekben tombolják majd ki magukat. Magatartása nem volt merőben az alkalmazkodás politikája, és ez egy olyan elvszerűen gondolkodó szellem részéről, mint Pál, magától értetődő volt. Államhű álláspontja és tanítása mellett szilárdan kitartott akkor is, amikor Néróban már rég elszabadult az állat, és a római állam is megváltoztatta magatartását az Egyház iránt

(1 Tim 2, 1; Tit 3, 1). Jézus mélyértelmű igéjével: „Adjátok meg a császárnak, ami a császáré, és Istennek, ami az Istené", s Pál a hozzáfűzött magyarázatával új korszakot nyitottak meg az egyes embernek és az egyházi közösségnek az államhoz, meg a politikához való viszonyában, amennyiben egy „politikán kívüli egész világ"-ot, „civitas Dei"-t, belső országot teremtettek, amely nem ebből a világból való, s amelyben sebezhetetlen és elpusztíthatatlan marad az Egyház.

A két utolsó fejezetre vetett pillantás egy feltevésre ad alkalmat. Négy *levélbefejezés*t tartalmaznak (15, 33; 16, 20; 16, 24; 16, 27). Az ünnepélyes lezárás (16, 25–27) a két legjobb kéziratban a 14. fejezet végén áll. A 16. fejezet hosszú üdvözletlistájában némelyek egy Efezusnak szóló elveszett páli levél maradványát sejtik. Honnan ismerte volna Pál mindezt az itt üdvözölt sok személyt? Valószínűleg Efezusban – mondják – kell őket keresni, így pl. Epenétuszt, „Ázsia zsengéjé"-t. Amikor Pál később Rómából írt Efezusba, akkor Aquila és Priszcilla még vagy megint Efezusban voltak? (2 Tim 4, 19.) A levél címzettjeinek a kérdésében az utolsó szó még nem hangzott el.

Visszatekintve azt mondhatjuk, hogy A rómaiaknak írt levélben csaknem az egész páli teológia kifejezetten megszólal, vagy a mondottakkal együtt megcsendül. Pál apostol egyetlen levele sem játszott olyan végzetes szerepet a nyugati emberiség történetében, mint ez. Világtörténelmi félreértés volt egyetlen részt, a megigazulást szerző hitről szóló tant kitépni az élő összefüggésből s megtenni a páli teológia középpontjává, sőt az egész vallás döntő jelentőségű szívügyévé. Pál számára csupán vitázó korszakának egyik epizódja volt; kiélezett formában csakis a zsidózó keresztények elleni harcos álláspontjából érthető meg. Későbbi leveleiben már nem játssza ezt a szerepet. Szent Ágoston néhány éles fogalmazását és bizonyos túlzásokat a kegyelemtan történetében ebből érthetünk meg. De az ifjú Luthert túlságosan elfoglalták a saját lelkiállapotai ahhoz, hogy meglássa a valódi tényállást. A szenvedélyes embernek nem jelent semmit az objektív igazság (Renan). A Pál értelmében vett „hit" minden, csak nem az, hogy az ember görcsös erőfeszítéssel bebeszéli magának, hogy Isten nekem kegyelmes Atyám. Ez az önszuggesztió elnyomja a kegyelem objektivitását. Pál ellenben teljességgel meg van győződve az üdvösség rendjének objektív voltáról; az ő „hite" nem más, mint alázatos beilleszkedés ebbe a rendbe. Luther egy átmeneti pontot tett meg a kereszténység középpontjává, s ezzel a pontos rálátás szögét eltolta. Ez az egocentrikus eltolódás, amely az embert állítja a maga függő énjével és erkölcsi énségével a vallás középpontjába, magát az embert teszi meg

a vallás nagy ügyének; a reformációnak ez a „felfedezése", amely egy feszültségekkel teli korból és egyetlen nagy ember irtózatos szuggesztív erejéből származott, lett a Nyugat végzete. Ez a saját lelki szükségletre rámeredő tekintet, a pillantásnak az ember saját démonian vad szívéhez való ez a rögzítése a keresztény hit nagy objektív vonásait mindinkább háttérbe szorította, minden mérték relativizmusához vezetett, és a legújabb idők irracionalizmusában végződött. Ez adta azt a komor, rideg, bár gyakran magas erkölcsiségtől hordozott, de alapjában örömtelen jellemvonást a lutheránizmusnak, megerősítette és tragikus méretűvé fokozta a germán lélek végzetes örökségét, a fausti törtetést. A német ember második végzete a német panteizmus óriási erőfeszítése volt, amelynek az volt a célja, hogy a történelem feletti keresztény Isten helyébe, aki szabad elhatározásból nyúl bele az emberek történelmébe, a „létesülő Isten"-t tegye, őt a tragikus embertörténésbe belevonja, és a a világtörténelmet csak mint e „tragikus Isten" kényszerű fejlődésének egy szakaszát nézze. Ám az örök, abszolút, ismeretlen és megnevezhetetlen Lény, a „Deus absconditus" utáni kozmikus arányú sóvárgás, amely éppen a legmélyebb szellemeket ragadja meg alkotásuk közben, a német embert sem hagyta el soha. Ez az öregedő Goethét gyakran naphosszat tartó hallgatásba, mély melankóliába némította azokon a napokon, amikor a világ a maga egész kérdésességében mind nagyobb rejtvényeket adott föl neki, de titáni büszkesége elzárta előtte a Krisztushoz, a „solutio omnium difficultatum"-hoz vezető utat (37. j.).

„Nagy szomorúság és szakadatlan szívfájdalom" lett volna az apostol számára, ha látnia kellett volna, hogy a „megigazulást szerző hit"-ről adott tanítása 1500 év múltán miként lesz oka annak, hogy Krisztus teste minden sebéből vérezzen. Az ő számára a megigazulás csak átmenet volt, egy állomás a lelki történésben, amely mögött a „Krisztusban való élet" tágas, napfényes országa terül el, amelyet átjár az eukharisztikus kegyelem folyama, termékennyé tesz a Szentlélek enyhe éghajlata alatt a Feltámadottnak teremtő energiája.

47. Utolsó utazás Jeruzsálembe

ApCsel 20, 3–21, 16; Róm 15, 25–32.

A tél elmúlt. Róma március 5-én vallási pompával, a „navigium Isidis"-szel, a tengerek egyiptomi védasszonyának ünnepével megnyitotta a hajózást. Pál felkészült a jeruzsálemi utazásra, hogy onnan majd

Rómába vitorlázzék. Célhoz is ért, de oly módon, amiről nem is álmodott. Jól tudja, hogy milyen merész kockázatot vállal a mondhatatlan fáradsággal végrehajtott gyűjtés eredményének személyes átadásával. A nagy katolikus egység azonban mindennél fontosabb számára. Benne látja az igazság biztosítékát. Mindig is a hagyomány harcosa volt, nem kívülálló. Rómába az út Jeruzsálemen át vezetett, ha Rómában Péter mellett meg akart állni. Az Egyház két részének e hivatalos megbékélése érdekében valamennyi missziós körzet képviselőinek csatlakozniuk kellett hozzá.

Ha az apostolnak veszélyekben gazdag vándorélete már eddig is *Jézus vándoréletének a másolata* volt, mostantól fogva a Mestere életével való hasonlóságnak egyre világosabb vonásait ölti magára. Utolsó útja Jeruzsálembe sok vonatkozásban, a halálsejtelmekben, abban a hősiességben, amellyel arcát Jeruzsálem, a próféták gyilkosa felé fordítja, meg barátainak figyelmeztetéseiben Jézus utolsó útjához hasonlít, amikor az Atya akarata iránti engedelmességben nyílt tekintettel ment a katasztrófa felé (Mk 10, 32). Sajátságos, hogy hogyan vonta ez a város minduntalan bűvkörébe az apostolt. Főként azonban ez volt az azonos lelki tragédia, amely Mestert és tanítványt összekapcsolt: a saját népük iránti magasabbrendű hűségből el kellett viselniük, hogy a nemzet gyökértelen ellenségének számítsanak.

Hogy az apostol bátorságát méltányolni tudjuk, meg kell emlékeznünk a zelóta párt dühödt tevékenységéről. Ezeknek az embereknek a fanatizmusa úgy várta a messiási országot, mint a pogányokon való bosszú napját, s rablóbandák bevonásával szervezte a szent háborút. Sarló alakú tőreikről (sica) „sicarius"-oknak vagy kések hőseinek nevezték őket. Egész helységeket sarcoltak meg, ha nem teljesítették a kívánságaikat, minden ünnepen megjelentek Jeruzsálemben, elvegyültek, ruhájuk alá rejtve a tőrt, a templomban ájtatoskodók között, villámgyorsan leszúrták áldozataikat, s ugyanolyan gyorsan elmenekültek az ünnepi tolongásban (Jos. Flavius, Zsidó régiségek 20, 8, 10). Jézus hiába óvta a papságot attól a visszaéléstől, hogy a vallást, a messiási reményeket politikai célok érdekében használják. Amikor azonban a nép úgy érzi, pásztorai csődöt mondanak, hamis próféták felé fordul. A főpapok kezéből kicsúszott a nép szellemi s egyszersmind politikai irányítása. Josephus Flavius, aki maga is papként működött a templomban, a Félix helytartó alatti éveket ecseteli a legsötétebb színekkel. Elmondja, hogyan szédített meg hatalmas tömegeket egy Teudás nevű csaló, és vezette őket Jeruzsálem ellen, és hogy később egy egyiptomi csaló hogyan vonult nagy csapa-

tokkal az Olajfák hegye felé, hogy megmutassa, a szavára hogyan omlanak le Jeruzsálem falai. Félix fegyveres erőket vetett be a lázadók ellen. Sok százan elestek, kétszázan fogságba kerültek: az egyiptomi azonban elmenekült, hiába nyomoztak utána (Zsidó régiségek 20, 8, 6).

„Ízelítőt abból, ami rá Jeruzsálemben várt"[50], Pál mindjárt Kenkhreai kikötőjében kapott. Az összes tengeri és szárazföldi utak húsvét körül tömve voltak jeruzsálemi zarándokokkal. Szúrós, fanatikus tekintetű férfiak, a földön kuporgó asszonyok – a hátukon gyerekek, úti eleség a kosárban – vártak a keletiek igénytelenségével az indulásra. Ellenséges tekintetek, elmormogott átkok köszöntik a „renegát"-ot. A hajóút sokszorosan függött a zsidó pénztől. Könnyű volt megnyerni egy gátlástalan kapitányt és néhány elszánt matrózt. Egy hajó zsúfoltan tele, sötét éjszaka: kitűnő hely arra, hogy egy gyűlölt valakinek a hátába beleszúrják a tőrt, és a tengerbe dobják[51]. Ám a testvérek hírszolgálata jól működött. Az összeesküvést kihallgatták, és gyorsan megváltoztatták az útitervet. Amint néhány kézirat szövege sejteti, Pál Lukáccsal szárazföldi úton indult Macedónia felé, a többiek pedig az ellenség félrevezetésére kerülő úton mentek Efezuson át, hogy Tróaszban várakozzanak Pálra. Az eredeti terv, hogy a húsvétot Jeruzsálemben töltsék, már nem volt megvalósítható. Ezért Pál a húsvétot Filippiben, meghitt baráti körben akarta megülni. Innentől kezdve Lukácsot ismét az apostol társaságában látjuk. Orvosi és tengerészeti ismeretei kiválóan alkalmasnak és kívánatosnak mutatták őt Pál részére a nyugati misszióban való kísérőjéül. Így történik az, hogy a „mi"-tudósítás (20, 6) újrakezdésével a naplóíró útirajza és klasszikus tényközlése ismét megjelenik Az apostolok cselekedeteiben és rendkívüli pontosságot meg páratlan bájt kölcsönöz az útleírásnak.

58-ban március 28-ára, keddre esett a húsvét ünnepe (F. K. Ginzel: Handbuch der mathematischen und technischen Chronologie. Leipzig 1914). A húsvét utáni kedden, április 4-én búcsúzott el Pál Filippitől. A neapoliszi kikötőben találtak egy Tróaszba készülő kis teherhajót. „*Mi elindultunk.*" Ebben a „mi"-ben kedélygazdagság, az emberszív egész története rejlik. Szenvedései ellenére sem szabad túlságosan sötéten gondolkodni az apostol életéről. Mestere volt ő a *barátságnak*. A barátságok neki apostoli munkája közben szükséglet voltak. Az Egyház mindig nagy volt az ilyen szent barátságok ápolásában. A szentek életének legszebb lapjai himnusz a barátságra. A legszeretetreméltóbb valamennyi között, Assisi Szent Ferenc, és a leginkább világfi közülük, Szalézi Szent Ferenc, a barátság klasszikusai voltak. Pálnak nem volt felesége és gyermeke,

nem ismerte a családi kötelékeket. Isten azonban adott neki barátokat. Méghozzá milyen barátokat! Kevés embernek voltak elkeseredettebb ellenségei, de kevésnek voltak odaadóbb barátai is, mint neki[51]. Ez pedig nagy szerencse a nagy bajban.

*Tróasz*ba ellenszelek miatt csak április 9-én, vasárnap érkeztek meg. Drámai esemény zárta le hétnapos itt tartózkodásukat. Noha más magyarázók ellenkező véleményen vannak, hajlik a szívünk arra, hogy egy ház felső termében lezajló „kenyértörés" jelenetében Lukács egy *vasárnapi eukharisztikus ünnepség*et akart nekünk bemutatni. A szombat véget ért. A nap tüzesen bukott le a homéroszi Tenedosz sziget mögött. Egy nagy polgári ház külső lépcsőjén férfiak és lefátyolozott asszonyok siettek fel a második emeleti teraszon levő termes építménybe. Az ablakok a meleg tavaszi éjszakában nyitva álltak, hogy a hűsítő tengeri levegő beáradhasson. Lukács pontos megfigyelő. Látjuk a feszülten figyelő gyülekezetet, látjuk, hogy sok olajlámpa függ a mennyezetről, látjuk, hogy az esti szélben lebegnek a függönyök. Az agapét már befejezték. Pál a halált legyőzőnek húsvéti titkáról beszél. „Én vagyok a feltámadás és az élet!" Az ablakpárkányon ült az ifjú Eutichusz, és az álmossággal viaskodott. Egyszer csak velőtrázó kiáltás harsan! Eutichusz három emelet magasságból lezuhant az udvarra. Pál lesietett, ráborult az élettelen testre, mint egykor Illés és Elizeus (1 Kir 17, 17; 2 Kir 4, 18), és visszahívta az életbe. „Én vagyok a feltámadás és az élet": Milyen hangulatban énekelhette ezt a mondatot a közösség ilyen szemléltető oktatás után! Pál nem csinált nagy ügyet a csodából, nyugodtan tovább beszélt, és megszegte nekik az Élet Kenyerét.

Alvásra már gondolni sem lehetett. A hajó, amely Asszoszba készült vinni barátait, már hajnali pirkadatkor indult. (A Beza-féle szövegváltozat megjegyzi, hogy a búcsúzásnál a fiatal Eutichusz is jelen volt egészségesen és vidáman.) Pál a 25 kilométeres utat gyalog tette meg, talán azért, hogy útközben néhány keresztényt meglátogathasson. Nyugalomra is szüksége volt, hogy gondolatait összeszedje, és Istennel társalogjon. Oly sok dolog van, amit meg kell gondolni és Krisztussal meg kell beszélni. Mindenhol jelzések a szívében, prófétai figyelmeztetések az istentisztelet alatt. Le kell mondania Hispaniáról? Úgy érzi, hogy az élete napja a delelőről lefelé hanyatlik. Nyugodt léptekkel megy le a Sírok útján, Tróasz melegforrásai mellett, aztán a tölgyerdőkön át, az istenek hegyének, az Idának a lábánál. A szúró déli napsütésben ott fekszik előtte meredek szirten *Asszosz* városa. „Ha öngyilkos gondolataid vannak, menj Asszoszba!" – énekli a régi költő. Pál lekúszott a meredek

sziklákon, és lent megtalálta társait. Van alapja annak a feltételezésnek, hogy a kis parti hajót külön kibérelték, hogy ne veszítsenek időt a ki- és berakodással. Ez volt az első keresztény zarándokhajó Jeruzsálembe. Éjszaka a kis félfödélzetes hajót a szárazra vonták, maguk pedig a fedélzeten vagy egy halászkunyhóban töltötték az éjszakát. Így tettek a Szapphó szigetén, Leszboszon fekvő *Mitilénében*, ahol a halászok ajkán megcsendültek az ő eol dallamaik, másnap pedig a virágillatban úszó *Khiosz* szigetén. A következő napon feltűnt *Efezus* Artemisz-temploma. Pál borzadva gondolt az előző év Artemisz-ünnepségére. Egy *Szamosz* szigetén végzett közbeeső partraszállás után csütörtökön, április 20-án elérték *Milétoszt*. Pál gyorsküldöncöket menesztett Efezusba, talán Tichikuszt és Trofimuszt, hogy a közösség véneit az apostolukkal való utolsó viszontlátásra rendeljék. A milétoszi búcsúzás a legmegkapóbb rajzok közé tartozik Lukács naplójában. A búcsúbeszédben az apostoli gond és a szív ékesszólása kap hangot. Mekkora hivatástudat, micsoda kötelességtudás csendül ki minden szóból! „Nem vontam be a vitorlát, ahol a ti javatokról volt szó!" Jelentősen megkönnyíthette volna az életét, ha Antiokhieában, Korintusban és Efezusban elkendőzte volna a különbséget, az ellentéteket a judaizmus és a kereszténység között; ha hamis kíméletből vagy aggodalmaskodó félelemből meghátrált volna. De hova jutott volna akkor az Egyház? Nemcsak okos és óvatos vezetőkre van neki szüksége, hanem a meggyőződés vértanúira is. Nem kell mindig magasra vont vitorlákkal hajózni ott, ahol nem elvi kérdésről van szó. Jól tudva, hogy valami nagyon nehéz dolog vár rá Jeruzsálemben, járja Pál a maga útját, „belsőleg indíttatva", azaz szeme előtt az elmozdíthatatlan céllal, és a cél neve: Jeruzsálem – Róma! „Kevésbe veszem életemet." Pálnak természetfölötti értékskálája van: Krisztus vére – az Egyház – a lélek – hivatása – s csak ezután az élete. A Jézus szívéből kifolyó vérrel az Egyház is kilépett a Megváltó szívéből, ez az ő alapgondolata. Hogy az út börtönön és bilincseken, gyűlölködő gúnydalokon és veréseken, hajótörésen és halálfélelmen át fog vezetni, és végül a hóhér bárdja vár rá, azt Pál még nem tudja. Neki elég, hogy az Úr tudja. „Nagyobb boldogság adni, mint kapni!" Csodálatosan mélyértelmű mondás. De csak a szeretet birodalmában érvényes. Az Úr e szavának áthagyományozásával – nem az evangéliumokból ismerjük – Pál megmutatja, hogy milyen mélyen vannak az ő gyökerei a jézusi hagyományban. Szerinte nem lehet ellentét az adományozó és az elfogadó Egyház között. A papnak a feltétlenül szükségesre kell leszűkítenie a néppel szemben támasztott pénzbeli igényeit! Pál búcsúzásra nyújtotta

a kezét. Ó, ezek a páli kezek! Mennyi áldás áradt belőlük! Mindig az adakozásra voltak nyitva, sohasem az elvevésre. Legyenek áldottak ezek a kezek, amelyek oly gyakran írtak reszketve, esetlen vonásokkal bensőséges, szíves üdvözleteket! A rajtuk levő véraláfutások és hegek voltak az ő sebhelyei. Érthető, hogy tanítványai csak nagy nehezen tudtak elszakadni tőle. Egy a szenvedésben kevésbé edzett férfinak a szíve szakadt volna bele. „A hideg fanatikusoknak egy jellemvonása sem volt meg benne."[17] Egyetlen emberi érzés sem volt tőle idegen. Nem hajhászta a szeretetet, az emberek önként halmozták el vele.

Április 25-én történt, hogy egy kedvező szél *Rodosz*ba, a varázslatos „Rózsasziget"-re vitte őket; a régiek azzal dicsekedtek, hogy ezen a szigeten egyetlen nap sincs az évben napsütés nélkül. *Patará*ban az a szerencse érte őket, hogy találtak egy Föníciába tartó hajót. Az átkelés öt napig tartott. Régi jó barátjának, Barnabásnak a hazája, *Ciprus* nyugati partja mellett hajóztak el. „Jaj, Barnabás, de szeretném, ha kevésbé lettem volna türelmetlen veled azon a napon Antiokheiában!" Pálnak, aki életében oly sokat sírt mások miatt (2 Kor 2, 4; ApCsel 20, 31), ennek az emléknek a hatása alatt alighanem nedvesen csillogott a szeme. *Türosz*ban hét napig maradtak. Ez az egyházközség annak a keresztényüldözésnek köszönhette eredetét, amelyet húsz évvel ezelőtt Pál robbantott ki. Amint palesztinai földre léptek, mind szorongóbb lett a hangulat, sűrűsödtek a prófétai figyelmeztetések, s megcsapta őket az „közelgő nyugtalanság forró levegője"[27]. Ptolemaiszból (Akkon), a kis karaván gyalog folytatta az utat. 14 nappal pünkösd előtt érkeztek *Caesareá*ba, amely már csak három napi járásra (102 km) feküdt Jeruzsálemtől. Itt szeretne Pál néhány napot csendben és összeszedettségben eltölteni barátjának, Fülöpnek, ennek az egészen szíve szerinti, az ő széles látókörével megáldott férfiúnak a házában. Fülöp szerényen csak „evangélistá"-nak, azaz másodrendű apostolnak nevezte magát, de viselte az „egy a hét közül" nagytekintélyű címet is, és nagy mértékben örökölte István szellemét. Több, mint húsz évvel azelőtt, a Saultól kirobbantott keresztényüldözés alkalmával menekülnie kellett, Szamariát és a Joppé körüli partsávot misszionálta, s végül Caesareában telepedett le. Időközben magáévá tette Pál tág látókörű eszméit. Micsoda drága esti órák a háznak tengerre néző teraszán! Micsoda emlékek törtek föl! Hogy jóra fordított mindent a jóságos Úr! A ház keresztény, majdnem kolostori légköre mély hatással volt Pálra. Fülöp leányaira átszállt az apa karizmája, az „épülés, intés és a vigasztalás adománya", amelyeket Pál a legtöbbre értékelt. Ez a négy hajadon, az Istennek szentelt szűzi élet előfutárai az

Egyházban, akiknek prófétai utódai majd Szent Hildegard és Sziénai Szent Katalin lettek, ott ülnek a híres mester lábánál, akit nemsokára, caesareai fogsága idején asszonyi gondoskodásukkal vehettek körül. De ezeket a szép napokat is beárnyékolta valami. Agabusz próféta, akit Pál Antiokheiából ismert, a Szentlélek ösztönzésére lejött Jeruzsálemből, hogy megakadályozza Pált a továbbutazásban. Az istentisztelet közben Pálhoz közeledett, elvette az övét, összekötözte vele saját kezét és lábát, és ezt kiáltotta: „Ezt üzeni a Szentlélek: azt a férfit, akié ez az öv, a zsidók így kötözik majd meg Jeruzsálemben, és kiszolgáltatják a pogányoknak." Ez a régi próféták jelképes beszéde volt, és ez sohasem tévesztette el a hatását (Iz 20, 3; Jer 13, 1; 27, 2; Ez 4, 1–3; 5, 1–4). Most vége volt barátai önuralmának. Könyörögve kérték Pált, hogy ne menjen tovább. Elhatározása azonban szilárd volt. „Miért sírtok, miért okoztok szomorúságot szívemnek? Készen vagyok rá, hogy Jeruzsálemben nemcsak a megkötözést, hanem a halált is elszenvedjem Urunk Jézus ügyéért." Ebben a szenvedésre való készségben nem volt semmi a fanatizmusból. Világos felismerés előzte meg: Sorsának Mestere sorsához hasonlóan Jeruzsálemben kell beteljesednie. Milyen nagy emberként állt itt ez a Pál: egy soha meg nem ingó szikla a tengerben, aki egyszersmind tüzes lélek is!

A karaván a pünkösd előtti szerdán lóháton kezdte meg az út utolsó szakaszát. Caesareából néhány tanítvány is elkísérte őket *Antipatrisz*on át, a buja Szaron síkságon keresztül, ahol már az első kévéket aratták a földművesek, majd a köves judeai fennsíkon át Jeruzsálembe. A nagy szombat előestéjén közelítették meg a várost. Az összes utakon ünnepi zarándokok végeláthatatlan sora vonult színes ruhákban, tarka fátyollal a fejükön, a parasztok birkanyájakat és fiatal bikákat hajtva, amelyek virágot és kalászkoszorút viseltek széles homlokukon[56]. Így menetelt első alkalommal, több mint 40 évvel ezelőtt édesatyjával énekelve és ujjongva az ifjú tarzuszi kereskedősarj Jeruzsálem felé, talán éppen abban az időben, amikor a názáreti isteni ifjú vonult ugyanazon a köves úton szegényes kabátkájában. A város zsúfolva volt a világ minden tájáról érkezett ünnepi vendégekkel, akik nagyobbrészt a szabadban, sátrak alatt töltötték az éjszakát. Pál az Úr egy régi tanítványának, név szerint Mnázonnak a házában talált szállást. A hivatalos jeruzsálemi egyház nem tudott szállást adni a legnagyobb apostol számára.

VII. KRISZTUS FOGLYA

48. A végzetes tanács

ApCsel 21, 17–26.

Pál ismét Jeruzsálemben volt, ötödször és utoljára megtérése óta. Az utcákra a zsidó terrorista jelenléte nyomta rá bélyegét. Pál volt számukra a leggyűlöletesebb ember, mert zavarta nemzeti álmaikat. De a jeruzsálemi keresztények egy részére is átterjedt a keserű hangulat. Jakab apostol megöregedett, s alig volt már ereje a farizeusok pártjából áttértek megfékezésére. Római Szent Kelemen a korintusiakhoz írt levelében az „irigység"-et teszi felelőssé Pál apostol sorsáért[78]. Nem hárítható tehát el az a gyanú, hogy Pál a „hitetlenek" és a „hamis testvérek" összejátszásának esett áldozatul.

A ház teraszáról láthatta az utcákon hullámzó pünkösdi tolongást: „Pártusok, médek, elamiták, Mezopotámia, Pontosz és Asia lakói". Igen, Asia! Nem szívesen látja őket itt, a kisázsiai zsidóknak ezeket az Efezusból jött fanatikus csoportjait, akiket világos nemzeti viseletükről mindenütt könnyen föl lehet ismerni. A felbérelt korintusi gyilkosok is itt vannak már, és várnak rá. A gyűlölt „renegát" megérkezéséről szóló hír így szélsebesen elterjedt minden utcába, bazárba és karavánszerájba. A zelóták kezéből leselkedő halált már alig lehetett elkerülni. Pál óvakodott attól, hogy egyedül menjen ki. Jeruzsálemi barátait akár az ujjain összeszámolhatta. Azok a „testvérek", akikről Lukács azt mondja: „örömmel fogadtak minket", alighanem a hellenisták csoportjához tartoztak. Ezek eljöttek a lakására és köszöntötték. Kevésbé sietős teendőnek tartotta ezt a vének tanácsa. A következő nap, amikor Pál megjelent az összegyűlt tanács előtt, afféle tűzpróba volt számára. A közösség hatalmasra duzzadt. Az elöljárók „ezrek"-ről beszéltek. De olyanok is voltak! Még szerencse, hogy olyan szelíd, higgadt és okos férfi állt az élen, mint Jakab apostol! Az egyház vezetői biztosan korrektül viselked-

tek Pállal szemben, de működésüket megbénították a Törvény rajongói, akik az apostol háta mögött aláásták egyházközségeit.

Lukács hatásos képet fest e furcsa gyülekezetről. Az elnöki székben *Jakab* fehér ruhás, aszketikus alakja ült, körülötte körben a preszbiterei. Hogy érezhette magát Pál nyolc kísérője — valamennyien a pogányságból megtértek —, amikor megpillantották azt a férfiút, akiről oly sokat hallottak, aki vérrokona volt magának az Úrnak, és aki gyermekkorában együtt játszott vele a galileai hegyekben! A pogány egyházak mindegyik képviselője átadta a maga szeretetadományait. Csodálkozva néztek fel mesterükre. Valóban ő maga volt ez, aki oly komolyan, alázatosan és elfogódottan szemlélte az ősz ember magába roskadt alakját? Pál és Jakab ünnepélyesen békecsókot váltottak. Ugyanúgy a preszbiterek is. Pál kísérői várakozva álltak. Aztán elkomorult az arcuk. Velük nem váltották a testvériség jelét. Hallgatva, előkelően, mint valami magától értetődő dolgot, sőt mint köteles adót vették át adományukat. Lukács hallgat róla. Hallgatásából azonban bizonyos csalódást olvashatunk ki[32]. A rómaiaknak írt levélben kifejezett aggodalom nem volt alaptalan. Minden olyan kimért és feszes volt. A légkör csak akkor változott meg, amikor kimerítő jelentést tett mindarról a nagy és csodálatos eseményről, amit Isten általa vitt véghez a pogányok között, és fájdalomtól megindult hangon, vádaskodás és nevek említése nélkül kiöntötte a szívét mindama szenvedés miatt, amit hamis testvérek részéről viselt el, hogy hogyan éltek vissza az apostolok tekintélyével, ásták alá az ő hitelét, hirdettek megváltoztatott evangéliumot, fosztották ki a közösségeket, és káromolták Isten kegyelmét. Isten azonban mindezt jóra fordította. Krisztus dicsősége annál nagyszerűbben ragyogott fel. Gyöngykoszorúként sorakozott közösség közösség mellé Szíriától egészen Görögországig az Égeitenger körül. Amint Pál beszélt, úgy melegedtek föl a szívek, változott a közömbösség érdeklődéssé, az érdeklődés csodálattá és lelkesedéssé, amikor pedig befejezte, Jakab boldogan helyeselve bólintott, és minden ajakról feltört a kiáltás: „Áldott legyen az Isten, Ábrahám, Izsák és Jákob Istene, aki szeretett Fiáért ily nagy dolgot cselekedett!" Másként nem is tehettek. A diadal túlságosan nagy volt ahhoz, semhogy ki ne fejezték volna hódolatukat Istennek. Az ember csak azt kívánta volna, hogy Pálnak és munkatársainak is szenteltek volna egy elismerő szót.

Abban a tekintetben, ami ezután következett, Lukács is érezteti csalódását. Naplójában ezen a helyen a sokat mondó „akkor azonban...." áll. Igen, akkor azonban jött a hideg zuhany. „Kedves testvér, gondold meg, ezer meg ezer zsidókeresztény is van. Óvatosnak kell

lenned! A mi embereink itt – nagy bölcsen harmadik személyben beszélnek! – nagyon aggódnak a tanításod miatt. Azt mondják, megszünteted a különbséget a pogányok és a zsidók között, sőt még tovább is mész, felforgatod Mózest és a Törvényt!" Itt az Úr példabeszédében szereplő idősebb testvér jelentkezik megint, aki nem tudott örülni az elveszett testvér hazatérésének, és nem akart részt venni az atya örömében, hagyta, hogy hiába kérlelje, hogy üljön egy asztalhoz lerongyolódott testvérével, és ráadásul még szemrehányásokat tett az atyának. Elképzelhetjük az apostol csalódását, amikor lelkes beszámolója után a gyülekezet első válasza az volt, hogy súlyos gyanú nehezedik rá, és azt tapasztalta, hogy ennek jogosultságát önmaguk előtt sem akarják tisztázni. Ez körülbelül úgy volt, mint ha egy híres misszionárius, miután fél Afrikát megnyerte Krisztusnak, hosszú évek kimondhatatlan fáradalmai után sebhelyekkel borítva jelentést tesz egy egyházi zsinat előtt, és ezt kapja válaszul: „Áldott legyen az Isten! De kedves testvér, azt mondják rólad, hogy a feketék között nem a vatikáni kiadás dallama szerint végezted a liturgikus éneket." Ilyen dolgok sajnos olykor megismétlődtek az egyháztörténelem folyamán, pl. amikor a szlávok két apostola, Cirill és Metód, az evangélium nagy úttörői a szlávok világában visszatértek Rómába, és jelentést tettek a pápának, ott azonban a pápai udvar rájuk támadt, mert túlságos mértékben biztosítottak elsőbbséget a szláv nyelvnek a latin ritus rovására. Szerencsére akkor ismét egy okos, belátó pápa állt az Egyház kormányrúdja mellett. – Lukács kifejezetten azt írja: „Ők szóltak így hozzá". Tehát a messzetekintő Jakabnak nem volt része a Pál iránti bizalmatlanságban.

És most jött a végzetes tanács. „Mi hát a teendő? Fogadd meg tanácsunkat! Hárítsd el magadtól a gyanút! Ne működjél közre abban, hogy hitelét veszítse a vallás! Mutasd meg nyíltan, hogy jó zsidó vagy! Van itt négy emberünk, akik nazireusi fogadalmat tettek, de nem tudják előteremteni a költségeket. Vállalj részt a fogadalmukban, amely már amúgy is a vége felé közeledik; fizesd meg helyettük a költségeket, és vidd magaddal őket az utolsó hét napon a templomba. Akkor majd mindenki megláthatja, hogy semmisek az ellened felhozott vádak, sőt hogy magad is eleget teszel a törvénynek, és szerinte élsz". Végül következett még egy kis tűszúrás. Emlékeztették Pált az apostoli zsinat négy határozatára. Akkor, nyolc évvel ezelőtt, ők engedtek, most Pálnak kell engedményt tennie. Jól kitervelték a dolgot. Talán okosnak is lehetne nevezni a tanácsot, ha máskor álltak volna elő vele, s nem éppen most, amikor

minden ere lázban égett. Ráadásul még ez a megokolás is! Azzal kell tisztáznia magát, hogy mintegy nyilvános hitvallást tesz a judaizmus mellett!

Ez túlságosan nagy követelmény volt Pál számára, már csak pusztán a külső teljesítményt véve: hét napot eltölteni a templom előudvaraiban olyan emberekkel, akik teljesen idegenek neki és a nem csekély költséget átvállalni. Öt nazireus részére áldozatként tizenöt birka, ugyanannyi kosár kenyér, kalács és olajlepény, ugyanennyi korsó bor volt szükséges; ehhez járultak még a hét napi ellátási költségek. Legutolsó jeruzsálemi utazása alkalmával magamagáért végbevitt egy ilyen fogadalmat, de az a saját fogadása volt, az ő belső ügye; ez itt azonban csak külső látszat, ami ellen egész belső lelkivilágának tiltakoznia kellett. Bizonyos értelemben nyilvános bűnbánatot kellett tartania. És ha ez még a zsidókat kiengesztelte volna is, mennyire félreérthető volt a pogánykeresztények között! Nem fogják majd úgy értelmezni, mint olyan sok nyomatékosan mondott szó hallgatólagos visszavonását? Nem lesz ez kárára az életművének?[17] Pál, mit teszel? – szólhatott rá a lelkiismerete. – Éveken át harcoltál a Törvény alól való fölszabadulásért, a zsidó szokásokat „erőtlen és esendő elemek"-nek nevezted. Vigyázz, borotvaélen táncolsz! Önmagában talán semleges dolog; de e pillanatban nem látszik ez színlelésnek, politikának? Milyen helyzetekbe tud kerülni hirtelen az ember, mégpedig barátok jóakaratából kifolyólag! Vagy talán hátsó gondolatok húzódnak meg az ügy mögött? Pál nehéz lelki harcot vív. Lukács egyetlen sorral sem árulja el. Nem az ő tényközlő módszere, hogy hőse lelki titkait kiszolgáltassa. De aki Pált, az ő büszke, az igazság ügyében oly érzékeny lelkét ismeri, s aki ismeri a kifinomult módszerű történetírót, Lukácsot, az tudja, mit jelent az ApCsel 21, 25. és 26. verse közötti hézag. Pálnak csak kellett valamit válaszolnia. A rákövetkező vitáról sincs egyetlen szó sem! A jelentés egészen tárgyilagosan folytatódik: „Erre Pál maga mellé vette a férfiakat." Közbül biztosan belső tragédia húzódik. Ez éppen az a pont, ahol a régi drámában a hős saját elhatározásával sorsát, a katasztrófát előidézi. A régi sorstragédiában ez téves döntés volt, amely azonban bűnt is magában foglalt. A keresztény drámában ez olyan döntés, amelyet egy magasabb irányítás rendel el, és ezért mély titkot rejt magában, s a hőst a katasztrófába viszi. Pál bizonyos, számunkra ismeretlen okokból tette az elhatározást. Nemes szenvedély lelkesítette, hogy mindenkinek mindene legyen, s az anyaegyházat a pogányok egyházával kibékítse. „Bár mindenkitől független voltam, minden-

kinek szolgája lettem" (1 Kor 9, 19). Miután még egyszer kifejezetten megerősítették a pogányságból megtért keresztényeknek a mózesi törvénytől való mentességét, Pál engedett, és a szakadás elkerülése végett beleegyezett a kívánságba, ha mindjárt a szükkeblűség szellemből fakadt is. Magának Renannak el kell itt ismernie: „Talán egész apostoli életében nem hozott műve érdekében nagyobb áldozatot. Ezzel több lelki nagyságról tett bizonyságot, mint korintusi és tesszalonikai működésével, ahol lángelméjének egész erejét teljes szabadságban tudta kifejteni."

Néhány kritikus számára annyira hihetetlennek látszott az apostolnak ez a megalázkodása, mint „pl. az a mese, hogy Luther öreg korában borsószemeken zarándokolt Einsiedelnbe"[27]. Mintha nem volnának mélységes titkok a lélekben! Vannak pillanatok az életben, amikor az ember mintegy bekötött szemmel s mégis valamiképpen tudatosan nyit meg egy szelepet a maga végzete számára. Egy olyan helyzet, mint Pálé, már nem oldható meg hűvös szillogizmussal (ésszerű következtetéssel). Két út tárul föl, s az ember nem tudja, melyik vezet a szakadékba. „Mélységes titok járja át gyakran az ember életútját. Hirtelen érthetetlenek vagyunk magunknak és mások számára. Talán valami hirtelen elsüllyedt a tudatalattinkba, talán belőle merült fel váratlanul valami" – mondja egy jeles lélekismerő[17]. Nem lehet föltételezni, hogy olyan szilárd elvű szellem, mint Pál, csak úgy egyszerűen, ártalmatlanul, naivan, puszta jóindulatból vagy az elkövetkezendőktől való félelemből mondott volna igent. Ám ha mégis megtette, akkor biztosan magasabb sugallatra cselekedett. Mi emberek ezt a pillanat intuiciójának nevezzük. Csak a kegyelemmel megáldott ember hagyatkozhat ilyen pillanatokban az intuiciójára, magasabb ösztönére. A közönséges halandónak azonban nem szabad az ő homályos érzése szerint csak úgy kapásból döntenie. E tekintetben az a feladat – amint Nagy Szent Gergely mondja –, hogy óvatosan végigtapogassuk a terepet, vajon teherbíró talaj-e vagy sem, hogy lidércfény-e, vagy „Isten-akarta új cél ragyog-e fel világosan".

49. „Civis Romanus sum"

ApCsel 21, 26–22, 29.

Húsvét és pünkösd a jeruzsálemi római helyőrség részére kemény idegpróba volt. Néró alatt az egyik évben állítólag 2 600 000 ember érkezett oda, hogy húsvéti bárányt áldozzon[34]. Természetesen ez antik

túlzás. De még ha csak egy tizedét vesszük is, még mindig elég nagy szám. Ilyen napokon Caesareából vontak oda erősítésül csapattesteket. Cumanus helytartó idejében 20 000 ember (?) pusztult bele a húsvétba (Jos. Flav., Zsidó régiségek 20, 5, 3). Legtöbbször forrófejű galileaiak voltak ezek a nacionalista szabadságharcosok. Ártatlan ábrázattal, fehér áldozati bárannyal a karjukon, tőrrel a köpenyük alatt állták körül az áldozati oltárt, de Pilátus megelőzte és lemészároltatta őket (Lk 13, 1). Ezek az állapotok a *radikális szabadságpárt* növekedtével évről-évre rosszabbodtak. A rajongók előfutárai voltak a Róma elleni nagy zsidó forradalomnak. Valami mint vésztjósló felhő lebegett a város és a templom felett.

Pünkösd vasárnapján Pál a ragaszkodó efezusi Trofimusz kíséretében a négy nazireussal a templomhegyre ment, és belépett a templomtérre, az ún. *„Pogányok udvará"*-ba. Ez a mai Haram-es-Serif, amelynek közepén a nagy Omár-mecset – Szikladómnak is szokták nevezni – áll, azon a helyen, ahol valamikor az égőáldozatok oltára emelkedett. Dacosan meredt át Heródesnek a tér északnyugati oldalán, egy meredek szikla fölött épült erődje a templomtérre. Heródes Antonius római hadvezér tiszteletére „Antonia-vár"-nak nevezte el. Hatalmas bástyaszerű épület volt ez erődtornyokkal, udvarokkal, gyakorlóterekkel, kaszárnyákkal meg tömlöcökkel és egy belső, lakásra szolgáló várral, amely pompájával királyi palotához hasonlított. Itt fogta Róma hatalmas karja vasököllel a rebellis nép torkát. Folyosó vezetett az Antonia-várból a templomudvart körülvevő oszlopcsarnok tetejére és egy hatalmas külső lépcső le a pogányok udvarába. A templomhegy, a Moria három óriási, egymás fölött fekvő terasz sorát tárta a néző szeme elé. A legalsó volt a „Pogányok udvara". Itt vetett véget Jézus két ízben is ostorral a kereskedők és pénzváltók vásári üzelmeinek. Egy tizennégy márványfokból álló feljárati lépcső vezetett az „Ékes kapu"-n át – itt gyógyította meg Péter apostol a bénán született embert – föl a második belső udvarba, a *„Zsidók udvará"*-ba; itt volt külön terület az asszonyok számára. Hasonlóképpen tágas, nagykiterjedésű, oszlopcsarnokkal körülvett derékszögű udvar volt. Ott állt az áldozati persely is tizenhárom trombitaszerű nyílásával; itt ült egyik nap az Üdvözítő, és látta, ahogy a szegény özvegy beledobta a fillérjét.

A templomépület előtt állt magasított helyen az égőáldozatok oltára; az áldozati vér elvezetésére szolgáló csatornák vették körül. Köröskörül helyezkedtek el a papi lakások. Ebbe a szentély közelében levő belső

udvarba, a „*Papok udvará*"-ba csak a reggeli és esti áldozat idején ment fel a népsokaság (Lk 1, 10). A külsőből a belső udvarba a feljárati lépcsőn vezető bejárat egy masszív kapuboltíven át vitt, amelyen olyan ércből való pompás ajtószárnyak voltak, hogy csak húsz férfi egyesült ereje volt képes megmozdítani. Bizonyos távolságra előtte alacsony korlát húzódott, amely mellett közbe-közbe oszlopok voltak felállítva figyelmeztető táblákkal a pogányok részére latin és görög nyelven: „Idegen ne merészeljen a korláton túl behatolni a szent övezetbe. Akit rajtakapnak, magának köszönheti a következményeket: a halálbüntetést!" A rómaiak, hogy kíméljék a zsidók érzelmeit, megerősítették ezt a törvényt. A templomtér mostani birtokosai, a mohamedán arabok is ragaszkodnak ehhez a tilalomhoz. „Jaj annak a kereszténynek, aki pénteken be merészelne lépni a templomtérre! A fanatikus tömeg széttépné."[50]

Amikor Pál kísérőivel belépett a külső előudvarba, ott az emberek, pénzváltók és alkuszok, mindenfelől jött zarándokok és kíváncsiak leírhatatlan lármája és tolongása uralkodott; ehhez járult még az áldozati állatok bőgése és bégetése. Félelmetes alakok kószáltak a tömegben, köpenyük alatt sarló alakú tőr lapult. Néhány efezusi zsidó, köztük talán Sándor is, a rézműves azonnal fölismerte Pált és Trofimuszt, és gyűlölködő pillantásokat vetettek rájuk. Még nem felejtették el az efezusi színházban lejátszódott jelenetet. „Mit keres itt a renegát a körülmetélettlennel? Még képes lesz bevinni magával a templomba is!" Pál azonban nagyon is óvakodott magával vinni Trofimuszt a belső udvarba. Ott nagyobb nyugalom honolt. Csak az áldozati állatok hörgése törte meg a csöndet. Fehér ruhás papok siettek ide-oda sahterkéseikkel, és a borjúcombdarabokat az emberek legnagyobb ámulatára csalhatatlan biztonsággal hajították a magas oltárra[33]. Leviták teljesítették a kapuőri szolgálatot is. Az udvart kellemetlen szag töltötte meg. Az égő áldozatok oltáráról évszázadok óta szinte szakadatlanul gőzölgött a meleg vér párája az ég felé. Pál közölte a papokkal a tisztulási idő végét, ameddig az áldozatot be kellett mutatni. Neki naponta részt kellett vennie áldozataikon és imádságaikon, és csak este tért vissza lakására. Így ment ez egy héten át. Eközben a kisázsiai zsidóknak volt idejük nyélbe ütni összeesküvésüket. Embereiket a hetedik napra rendelték a belső udvarba, hogy az adott pillanatban előtörjenek, lármát csapjanak, és Pált megtámadják.

Lukács pontos szemtanúi jelentése sejteti, hogy a mester életéért aggódó barátok ezen a napon is elkísérték Pált, és így tanúi voltak a

támadásnak. A reggeli áldozat idején történt. Adott jelre hirtelen félelmetes lármát csaptak a Kisázsiából jött zsidók: „Izraelita férfiak, segítsetek! Itt a hitehagyott, a nép, a Törvény és a Templom ellen lázító! Most még a Templomot is meggyalázta, és pogányokat vitt be!" Szavakkal nem lehet ecsetelni egy felizgatott, fanatikus, keleti tömeg sátáni dühét. Fölháborodás ült ki minden arcra a borzalmas bűntény miatt, a a papok megálltak, kiabáló, lökdösődő, tolakodó tömeg tódult egy embergomolyag köré, amelynek középen erős kezek ragadták meg Pált, rángatták ide-oda, és ütlegelték. A leviták megfújták a harsonákat, féltek a szentély megfertőzésétől. Templomőrök tolták a felizgatott tömeget a lépcsőn le a kapu felé. Recsegve csapódtak be az érckapuk[56]. Pál hallotta, és jelképes eseménynek érezhette: Ki van taszítva népéből! (Ef 2, 12.)

Pál már a földön feküdt. Pontosan ez volt az a hely, amerre több, mint húsz évvel azelőtt az ifjú Istvánt elhurcolták. Különös öröm futott végig Pálon: Még csak pár pillanat, és ott lesz Istvánnál és Mesterénél! De még nem jött el az ő órája. A tömeg még mindig tétovázott, hogy agyonüsse-e az előudvaron belül. A kijárat felé vonszolták. A gyilkosoknak ez a habozása a menekülést jelentette. A római őrök a falkerítésről észrevették a történteket, és jelentették az ügyeletes tisztnek. A csapatok fokozott riadókészültségben voltak. Kürtjel harsant, majd kemény római vezényszó. Liziász ezredes sietett le fegyveresekkel a külső lépcsőn. Már régóta üldözte az egyiptomi banditavezért, s azt gondolta, hogy ezúttal szerencséje van. Megbilincseltette Pált, és a várba vitette. A dühöngő sokaság utána nyomult, és ordítozott: „Le vele! Halál rá!" A lépcsőhöz érve a katonák az utánuk nyomakodó néptömeg miatt kénytelenek voltak foglyukat a vállukon fölvinni. Pál az egész idő alatt nem vesztette el világos eszméletét. Bár a ruhája elrongyolódott, a köpenye elveszett, a szeme véraláfutásos, de mégis ura a helyzetnek. Nyugodtan görögül kérdezi meg a tribunust: „Szabad néhány szót szólnom veled?" Liziásznak nagy a csalódása, hogy nem az egyiptomi, hanem egy művelt görög áll előtte. Pál a patrióta büszkeségével adja meg személyi adatait: „Tarzuszi zsidó, egy éppen nem jelentéktelen város polgára. Szabad szólnom a néphez?" Különös kérdés egy olyan embertől, akit az imént megtapostak, mint egy férget, és éppen hogy megmenekült a haláltól. A fogoly vézna termete ellenére Liziász egy nagy személyiség varázsa alatt áll. Egy bátor ember tüstént felismeri a bátrat. Feszült érdeklődés fogja el, hogy milyen hatása lesz a beszédnek, és felvilágosítást is remél tőle. Talán sikerült elkerülni a vérontást. „Be-

szélj!" – parancsolja Liziász. Pál félelem nélkül néz le a hullámzó tömegbe éppúgy, mint a tenger hullámverésébe. Alatta állnak a Főtanács tagjai, talán egykori iskolatársai; méltóságteljes rabbik, ruhájukon nehéz rojtokkal és széles szegéllyel. Egyetlen intésére elcsitul a zaj, amikor pedig arám nyelven szólítja meg őket, hirtelen mély csend támad[56]. Különös szószék az evangélium számára, különös az igehirdető, akinek a csuklóján csörögnek a láncok, és még különösebb a hallgatóság. Pál, ha szabad volt szólnia, a helyzet urának érezte magát. Azt törekedett bebizonyítani, hogy nem a nép, a Törvény és a Templom iránti ellenséges érzület, hanem Isten akarata és hatalmas közbelépése tette őt Krisztus hitvallójává és a pogányok apostolává. Minden izraelita ismerte Jahvét mint a történelem hatalmas istenét, naponta olvasott zsoltáraiban az ő nagyszerű, csodálatos, félelmetes („magnalia", „mirabilia", „terribilia") tetteiről. Hogyan magyarázhatná meg az ember ilyen hatalmi tett nélkül az életében történt hirtelen átalakulást? És kinek volna szabad ellenállni Jahve akaratának? A törvényhű Ananiás megemlítése csak hasznára lehetett, ugyanúgy az, hogy István megkövezésére emlékeztetett. Ám amikor a „pogányok" szót kiejtette: „Én messzire, a pogányok közé küldelek" – a vak szenvedély elvette a józan eszüket. A zelóták és a farizeusok megszaggatták ruhájukat, s a cafatokat eldobták maguktól. A tömeg lármája és dühe az őrjöngésig fokozódott. A rómaiak sohasem tudtak teljesen legyőzni egy bizonyos félelemérzést, ha ezzel az őrjöngő hordával találták szembe magukat. Liziász ugyan semmit sem értett, de annyit most már tudott, hogy egy, a zsidóságon belüli vitás vallási kérdésről van szó.

Hogy a népszenvedélynek némi engedményt lökjön oda, zavarában ugyanahhoz az eszközhöz nyúlt, mint Pilátus. Parancsot adott a századosnak, hogy ostorozzák meg a foglyot, és kínozzák meg, hogy a veszekedés tulajdonképpeni okát felderítsék. Átvezették Pált a középső oszlopos udvaron, ahol a római katonák a Mesterének a vállára terítették a piros hadvezéri köpenyt, kezébe adták a hadvezéri pálcát, majd kurjongatva és ujjongva győzelmi koszorúként a töviskoronát nyomták a fejére. Lukács jelentéséből nem vehető ki világosan, hogy az ostorozásnak a kínzókamrában kellett volna-e megtörténnie, ott, ahol az állvány és az ostorozási oszlop állt. A kínzóeszköz hegyes szögekkel és ólomgolyókkal ellátott ostor (flagellum) volt, nem pedig vessző (virga). Lukács kifejezetten szíjakról beszél. Ez volt a fájdalmasabb eljárás. Pált megfosztották ruháitól, hasmánt ráfeszítették egy állványra, a csuklójánál és a boká-

jánál bőrszíjakkal erősen lekötözték. A hóhérlegények nem értettek görögül. De amikor a százados odajött, hogy utánanézzen a dolognak, Pál nyugodtan és higgadtan, de nem éppen némi humor nélkül megkérdezte: „Törvényes dolog megostoroztatni egy római polgárt, méghozzá bírói ítélet nélkül?" A római törvény szerint a rendőri hatalom gyakorlása területén alig volt még egy olyan jellemző vonás, mint a feltétlen tisztelet egy olyan férfi iránt, akinek joga volt, hogy kimondja a büszke szót: „Civis Romanus sum." A szó csodát tett. A centurio a tribunushoz rohant, akinek a tisztelete e titokzatos fogoly iránt egyre növekedett. „Csakugyan római polgár vagy?" „Persze" – felelte Pál. E nemesi cím hazug használatáért halálbüntetés járt. Ezért sohasem éltek vissza vele. Liziász kissé kételkedve nézett a fogolyra: „Nekem a polgárjog rengeteg pénzembe került." Pál mosolygott: „Én pedig római polgárként születtem." Ez kellemetlenül érintette Liziászt. A római büntetőjog tiltotta, hogy a vizsgálati eljárást kínzással kezdjék. Pál kötelékeit feloldották, és már csupán lazán, a csuklójánál fogva kötötték oda egy katonához. Micsoda éjszakája lehetett ez annak a férfiúnak, aki újonnan megtértjeinek oly sokszor és oly elevenen állította a türelmes isteni Szenvedőt a szeme elé. Itt, Jézus megostoroztatásának a színhelyén[68] nyert számára az ő misztikus szava: „vele együtt megfeszítve" új, mély értelmet.

50. A Főtanács előtt. Az éjszakai jelenés

ApCsel 22, 30–23, 35.

A *veszélynek* is van *lélektana*, és érdekes megfigyelni, milyen magatartást tanúsítanak veszély idején a különféle vérmérsékletű emberek. A romantikus természetekre valami csábító, megigéző hatása van. Ujjongva mennek a veszélybe, mint Langemarck ifjú hősei. Többnyire szangvinikusak, és még jól járnak, ha csak egy kékre vert szemmel megússzák. Mások reszketnek a veszély láttán, meginog a térdük, és könnyen nevetséges figurákká válnak, mint Don Abbondio. Ezek többnyire melankolikusak. Ismét mások túlságosan flegmatikusak ahhoz, hogy féljenek a veszélytől, és túlságosan kevés a fantáziájuk arra, hogy a lehetséges rossz következményeket magukban kiszínezzék. Az igazi hős látja a veszélyt, és vakmerőn nem teszi ki magát neki. Ha azonban elkerülhetetlen átmeneti állomásként jelenik meg előtte, bátran közeledik feléje,

leeresztett sisakrostéllyal, vagyis nem engedi meg a képzeletének, hogy nagyobbnak fesse a veszélyt, mint amekkora. Úgy lovagol, olyan dacosan, mint a lovag Dürer képén, halál és ördög között. Ebből a fajtából való volt Pál. Amikor benső hangja elkerülhetetlennek mutatta neki a veszélyt, bátran szembefordult vele. Lélekjelenléte nem hagyta el egy percre sem. Még a testét tipró lábak alatt, még az ostorozó állványra kifeszítve is hidegvérrel azt mérlegelte, milyen taktikát kellene alkalmaznia[17].

Ugyanezt a higgadt megfontoltságot tanúsította másnap is, amikor az erőd parancsnoka, az esetet tisztázandó, foglyát a főpapokból és a 71 tanácstagból álló magas Szanhedrin elé vezettette. Liziász személyesen kísérte katonai fedezet mellett ugyanazon törvényszék elé, amely egykor Jézust elítélte. A bíróság azonban nem a papok udvarában levő Gazith nevű tanácsteremben ülésezett, hanem a külső udvar egyik termében, ahol annak idején Istvánt hallgatták ki. A tanácsurak között akadt néhány ismerős arc, így alighanem az egykori főpap, Kaifás is. A vén gazembert a bűntudat még csak jobban megkeményítette, és mély barázdákat vésett az arcába. Úgy látszik, hogy a hivatalban levő főpap, a Khalkiszból származó, Heródestől odatett Ananiás (47–59), nem maga elnökölt[50]. Soha, egyetlen időpontban sem süllyedt oly mélyre a főpapi méltóság, mint akkor. Az Annás családjából származó Ananiást – ezt a családot még a zsidó források is „viperafajzatnak" nevezték – a kortársak kapzsi, falánk, közmondásos érzékiségű világfinak rajzolják, aki semmilyen eszköztől, még a sicariusok tőrétől sem riadt vissza, csakhogy a szenvedélyeit kielégíthesse. Pál, aki sok év óta elvesztette kapcsolatát Jeruzsálemmel, nem ismerte személyesen a főpapot. Ugyanekkor először itt tűzött össze a szadduceusok arisztokratáival (38. j.). „Az előkelő papok pártja volt ez" (Schürer), a felvilágosodott szabadszelleműeké és a ravasz politikusoké. Fő törekvésük az volt, hogy féken tartsanak minden vallásos és nemzeti lelkesedést, hogy ne veszélyeztesse uralmukat. Lukács, aki nem volt szemtanú, a tárgyalás lefolyása tekintetében kissé szűkszavú. Liziász minden bizonnyal fölkérte az elnököt, hogy a Pál elleni vádat pontosan határozza meg. A szadduceusok frivol gondolkodásuknak megfelelően az apostolnak a lázadás miatt keresztre feszített Messiásról szóló tanítását nyilván politikailag veszélyesnek, a Jézus föltámadásáról, valamint damaszkuszi megjelenéséről való tanítását pedig nevetségesnek tekintették. Az ilyen szavak hallatára, mint „föltámadás, "lélek", „angyal", minden alkalommal gúnyos nevetésben törtek ki, a farizeusok viszont, akik mindezeket hitték, ezzel vallásos nézeteikben érezték megsértve

magukat. Pál villámgyorsan fölismerte azt a gyenge pontot, ahol támadhatott, és megoszthatta ellenfeleit. Ezzel félig már meg is nyerte az ügyet.

Mindjárt védőbeszéde elején kínos esemény történt. Amikor ugyanis Pál jó lelkiismerete jogára hivatkozott, Ananiás méltánytalanul és saját méltóságáról megfeledkezve megparancsolta az egyik bírósági szolgának, hogy üsse szájon. A szájonvágás, méghozzá nyilvános gyülekezetben, a legnagyobb sértés volt, amely Izrael egy fiát érhette. Ez annyit jelentett: ez az ember megszűnt Izrael fia lenni. Érthető, hogy Pál, akinek büszke ősök vére folyt az ereiben, ettől a gyalázattól szinte elvesztette a fejét. Felháborodottan kiáltotta oda Ananiásnak: „Megver még az Isten, te fehérre meszelt fal! Bírám akarsz lenni, s a törvény ellenére megveretsz". Az eset jól mutatja a farizeusok erkölcsi érzékének elfajulását. Az elnök eljárását elégedetten elnézték, de a Pál részéről történt rendreutasítás bűn volt a szemükben. Az apostol visszavágását különféleképp értelmezik. Valószínűleg némi halvány iróniával ezt akarta mondani: „Eszembe sem jutott, hogy ez a főpap lehet, hogy egy főpap ennyire megfeledkezhet magáról." A Jézusnak egy hasonló esetben tanúsított magatartásával való összehasonlítás azt mutatja, hogy a tanítvány nem éri el az isteni Mestert erkölcsi nagyságban[50]. A továbbiakban sem kell aggodalmasan utánoznia a Mestert; nem ebben áll Krisztus követése. A „fehérre meszelt fal" szóképe Jézusnak a „meszelt sírok"-ról mondott szavára emlékeztette a farizeusokat. A célzás telibe talált. Remekül mint dekadens jelenséget jellemzi ezt a főpapot, aki erényt, igazságosságot és erőt színlel, jóllehet korhadt és rothadt benne minden. Az apostol dorgáló szavai be is teljesedtek. Ananiást néhány év múlva meggyilkolták a rejtekhelyén, amikor a sicariusok tőrei elől elrejtőzött.

Pál látta, hogy a bírói hatóság szenvedélyes magatartásának légkörében fair play nem lehetséges, és egy pillanat leforgása alatti meglátással kihasználva a helyzeti előnyt a viszály almájaként közéjük dobta a *feltámadás kérdését* (39. j.). Hiszen végső soron a zsidóság egész ellenségeskedése Krisztus feltámadásában gyökerezett, amely a zsidó vallást, annak államiságát és politikai uralmát hatályon kívül helyezte. Hirtelen elhatározással összefoglalva a helyzetet, odakiáltotta a gyülekezetnek: „Testvérek, a halottak feltámadásába vetett hitem miatt állok a főtanács előtt!" A szadduceusok erre harsogó hahotába törtek ki az ilyen fogalmakban hivő farizeusokon, úgyhogy a végén már nem Pál látszott vádlottnak, hanem a tárgyalás teológus-civakodássá fajult, és a két párt összeverekedett. Odáig ment a dolog, hogy tekintélyes rabbik nyíltan Pál mellett

foglaltak állást, és azt állították, hogy nagyon is lehetséges, hogy egy lélek vagy angyal szólt hozzá. Liziász, aki az egész veszekedésből egy árva szót sem értett, és a foglyának az életét féltette, odahívta a kinti őrséget, és Pált biztonságba helyeztette. „Alig bírtam erőszakkal kitépni őt a kezük közül" – hangzik a Beza-féle szövegben ezen a helyen Liziásznak Félixhez írt levelében.

Néhány kritikus úgy véli, az apostol ebben az esetben nem a tőle megszokott nagyságban mutatkozik. „*Hadicsel*"-ről beszélnek, és ellentétet látnak Jézusnak a Főtanács előtt tanúsított méltóságteljes hallgatásával. Ezek nem veszik figyelembe Jézus és valamely más ember szenvedésének alapvetően különböző jellegét. Jézus szenvedésének egyszeri, minden emberi mértéket meghaladó jellege és célja volt. Az ő esetében az emberi nem megváltásáról van szó önkéntes engesztelő szenvedés által. Ezért lemondott tiltakozási jogáról, ég és föld minden közbelépéséről. Alkalmazhatta volna ugyanazt a mesterfogást, mint a tanítványa. Ő azonban a megváltatlan emberiséget látta maga előtt, téged és engem, és a próféta megjövendölte elnémult báránynak tudta magát. Az Isten bárányának ezen a fönntartás nélküli szeretetből fakadó engedelmességén, ezen a csodálatos önlegyőzésén és hallgatag megadásán alapszik „lényegesen nagyobb mértékben, mint Jézus minden más lelki aktusán, az ő halálos szenvedésének engesztelő értéke"[34]. Ezzel szemben Pál magamagáért szenvedett és harcolt. Kész volt meghalni, de Isten dolga, hogy az időt és a körülményeket meghatározza. Neki magának szabad volt, sőt kötelessége volt megragadni minden megengedett eszközt, hogy az evangéliumnak még tovább szolgálhasson. Az a kritika túlságosan sokat is kíván valakitől, aki csak ember. Az élet legtündöklőbb magaslatán is, ahová Isten Lelke egy olyan férfiút, mint Pál, fölemelt, az embert némelykor emlékeztetni kell, hogy ő is csak olyan ember, mint mi mindannyian, hogy csak emberi mérték a sajátja, és hogy csak egy Valaki emelkedik túl minden emberi mértéken.

Tegyünk egy éjszakai látogatást hősünknél az Antonia-várban levő *börtöncellájá*ban! Az elmúlt napok eseményei nagyon igénybe vették az erejét. Tudja, hogy még mélyebben kellett volna részt vennie Mestere szenvedéseiben. Saját szava: „Vele együtt keresztre feszítve", amelyet megírt a galatáknak (2, 19) és a rómaiaknak (6, 6), mind erősebben csengett a fülében. Ezen a második éjszakán, magányos és elhagyatott állapotában, a sötét börtönben, ahol látszólag csak a börtöncelláját körülmorajló gyűlölet őrizte, szenvedte el a vigasztalanság és a halálos szomo-

rúság ama rohamainak egyikét, amelytől a szentek, de még az Isten Fia sem maradt megkímélve. Hasonló helyzetben egykor a jeruzsálemi egyház virrasztott és imádkozott Péterért (ApCsel 12, 5). Szomorú gondolat, hogy Lukács ezúttal a jeruzsálemi közösség részéről a szerető részvét semmiféle ilyen tettéről nem tud értesíteni. A szent város hívei azt gondolták, hogy már azzal sokat tettek, ha elviselték őt anélkül, hogy szakítottak volna vele. A szent Jeruzsálemben csak egyetlen házban égett egész éjszaka a lámpa, amelyet a szeretet gyújtott meg a szeretett férfi életéért. Imádságban egyesült barátainak, Lukácsnak, Timóteusnak, Titusznak, Trofimusznak, Pál nővérének és az ő családjának a háza volt ez.

Helyzete valóban komoly volt. Csak az erős római kéz menthette még meg. Pál most olyan pontra érkezett, ahol új irányt kellett adnia népe iránti magatartásának. Ezen az éjszakán bizonyára megérlelődött benne a döntés. Mindeddig népe jogi kötelékein belül érezte magát, ismételten alávetette magát a zsidó joghatóságnak. Most azonban politikai-jogi viszonylatban is végleg elszakad népétől, s a római államhatalomnak és joghatóságnak veti alá magát, amelyről oly lojálisan szólt A rómaiaknak írt levélben. A rómaiaknak azonban nagyon óvatosan kellett bánniok ezzel a nagyon is féltékeny néppel. Hosszú fogság várt Pálra. Úgy látszott, hogy meghiúsult az, hogy Krisztus dicsőségét elvigye Rómába és a világ végére. Levertségét, szíve minden gondját a megfelelő helyre, mestere szívére helyezte, mindent megbeszélt „Krisztusban", mielőtt a fáradtság lezárta a szemét. Gondolatai álmában is tovább dolgoztak, párbeszédet folytatott Vele. Azt mondják, ha a tenger hullámai a felszínen vadul egymásra zuhanva tajtékoznak is, lent a mélységek mozdulatlanok maradnak. Így történt Pállal is. Amikor külső élete háborgott, mint egy vad óceán, belső világa „Krisztussal Istenben volt elrejtve". Ez volt a titka. Ki fogja megfejteni, hogyan érintkezhetik az emberi lélek alvás közben fölszabadulva a napi kötöttségektől adottsága szerint a mélység démonaival vagy a magasságok tündöklő szellemeivel is? hogyan öltözik abba a finom álomszövetbe, amelyből gondolatvilágunk, valamint tudatalattink alkotottnak látszik, Istennek egy angyala, és hajol le szeretettel, vigasztalón az alvóhoz? Hirtelenül, éjszakai látomásban megjelent neki az Úr, ahogy húsz évvel ezelőtt a templomban jelent meg. „Uram, te vagy az?" Pál, az emberi léleknek és a lélek csalódásainak alapos ismerője jól tudta, hogy olykor az alvilág fejedelme is a világosság angyalának álruhájába öltözik. Ekkor látta meg, hogy a sebhelyek ragyognak, mint akkor Damaszkuszban. „Uram, hadd beszéljen veled a te szolgád! Helyesen

szóltam rólad Izrael atyái előtt? Beszélj, Uram, hallja a te szolgád!" – „Nosza Pál, légy derűs kedvű! Tanúságot tettél rólam Jeruzsálemben." – „Uram, hadd szóljak még egyszer, jóllehet por és hamu vagyok. Szeretnék Rómában is tanúságot tenni rólad, Rómában is hirdetni evangéliumodat" (Róm 1, 15). – „Pál, Rómában is tanúskodni fogsz rólam." A jelenés eltűnt. Az apostol felébredt. Minden szomorúság elmúlt, új erőt érzett. Ha az Úr nála volt, mit számít, hogy az emberek elítélték? Róma! Ez a szó újra a fénylő hajnalcsillagként lépett lelki szeme elé.

51. Pál és Félix

ApCsel 23, 12–24, 7.

Eközben a sicariusok kaparintották kezükbe az ügyet, értesítették összeesküvésükről a Főtanácsot, és közreműködését kérték. Ilyen mélyre süllyedt a Szünedrion[50]. A testvérek hírszolgálata azonban ezúttal is bevált. Pál érezte is gondoskodó, szerető közelségüket. A nővére fiának sikerült elcsípnie egy fontos hírt. A család valószínűleg az apa révén, akinek kiemelkedő állásában sokrétű kapcsolatai lehettek, szerzett tudomást az összeesküvésről, s az anya a fiát tüstént a várba küldte. Míg Pál reggel még az éjszakai jelenéssel kapcsolatos gondolataival volt elfoglalva, kinyílt cellájának az ajtaja. Unokaöccse állt előtte. „Milyen híreket hozol nekem, fiam?" – „Nagyon fontosakat, Pál bátyám! A Főtanács küldöttei arra akarják kérni a parancsnokot, vezettessen téged még egyszer elébük, azt állítva, hogy ügyedet pontosabban meg akarják vizsgálni. Ez azonban csak ürügy. Mihelyt elhagyod a várat, a halál fia vagy. A szabadságpárt negyven embere rettenetes esküvel kötelezte magát arra, hogy semmit sem eszik és iszik addig, míg meg nem ölt téged. Tőrökkel ott leselkednek minden sarkon, minden zugolyban." Pál megkérte a századost, hogy haladéktalanul vezesse öccsét Liziászhoz. Így az ezredes még idejében tudomást szerzett a gyilkos tervről, éppen, amikor fogadni készült a Főtanács küldötteit. A felelősség kezdett a fejére nőni. Most már megvolt az elegendő oka, hogy az ügyet a helytartó kezére játssza. Este kilenc órakor a kaszárnyában készenlétben áll két százados 200 gyalogossal, arab és egyiptomi íjászokkal, 200 lándzsással és 70 lovassal, hogy Pált az éjszaka oltalma alatt Caesareába vigye.

Különös lovaglás volt ez a csillagfényes éjszakában, a szakadékok és szurdokok nyirkos homályában, Judeának holdfényben fürdő vöröses sziklavidékén át. Reggel ereszkedtek le a köves terepről a termékeny

Szaron síkságra, ahol az aratók már a szántóföldekre igyekeztek, s a szérűkön a parasztok a gabonát szelelték. Még ma is látható a hatalmas faragott kockakövekből épült régi római út, a római útépítő művészet remeke, amelyen Pál tizenkét órás lovaglás után elérte Antipatriszt[50]. A síkságon már nem kellett tartaniuk a rajtaütéstől, ezért a 400 gyalogos visszafordult. Estefelé lovagolt be a kis csapat a virágzó előkertek és villák között az erődbe.

Caesarea kikötővárosa, amely a hajdani Sztratón-torony helyén épült, és amelyet építője, Nagy Heródes a császár tiszteletére nevezett el, a rómaiak számára az ország élelmiszer-ellátásának és katonai ellenőrzésének kulcspontját jelentette. Öt cohorsból és egy lovas csapattestből álló helyőrsége volt. Ezt az országukra nehezedő katonai nyomást maguknak a zsidóknak kellett adóban megfizetniük. Innen a gyűlöletük és a Megváltóhoz intézett kérdésük: „Szabad-e adót fizetni a császárnak?" A kezdődő hanyatlás korának stílusában épült, nagyságot és fényűzést hirdető pompás helytartói palota állt itt. Akárcsak Jeruzsálemben, itt is a Heródes építette királyi palota, a „Héródeion" volt a helytartó székhelye. Lukács „*Heródes praetoriumá*"-nak nevezi. Nevezetes foglyokat a tábor praetoriumába, pontosabban a praetorium őrparancsnokságára vittek[34]. A lovascsapat századosa átadta Liziász rendőri jelentését Antonius Felix helytartónak és elővezette foglyát. Először állt egymással szemben a két férfi, akik két oly gyökerében különböző világot testesítettek meg. Félix bizonyára fölényes pillantással mustrálta foglyának szegényes alakját, akinek lényéből teljesen idegen szellemi világ tüze csapott feléje. Jelenlétében hangosan felolvasta Liziász kísérőiratát. A tartalom lényege a vádlott részére nagyon kedvező volt: csupán zsidó vallási belügyről van szó. Liziász az óvatos római katonatiszt jellegzetes példánya. Félix a fogoly hazája, provinciája után érdeklődött. Kilikia császári provincia volt, nem pedig szenátusi. A császári helytartó bírósága tehát illetékes volt az ügyben. Leereszkedően hangzik a döntés: „Majd kihallgatlak, ha itt lesznek a vádlóid". A római államhatalommal való ez a találkozás is mindenképpen ígéretes volt Pál számára.

Ezzel megkezdődött a *caesareai fogság*. Két egyhangú évet jelentett egy ilyen hallatlan aktivitású férfiú számára. Egy fogoly élete nem valami változatos. Ezért színezi ki Lukács ennek a fogságnak kevés drámai eseményét széles ecsetvonásokkal négy nagy jelenetben. Helyre akarta igazítani a zsidókeresztényeknek hősével kapcsolatos elfogult ítéleteit is, amennyiben megmutatta, hogy a kívülállók, az elfogulatlan rómaiak

milyen kedvező ítéletet mondtak róla. E szomorújáték római főhősei viszonylag jól járnak Az apostolok cselekedeteiben. Lukács nem akar érdekes erkölcsrajzokat nyújtani egy ilyen hanyatló korról, amilyeneket Tacitus, Suetonius vagy Josephus Flavius nem mindig „harag és elfogultság nélkül" adtak ugyanezen személyekről. Ebben is emelkedett keresztény erkölcs vezeti. Ezeknek a személyiségeknek a gyengéit és magánéletét a keresztény szeretet köpenyével borítja be. Hogy ennek a tartózkodásnak erkölcsi értékét méltányolni tudjuk, a kortárs forrásokból kell a történelmi hátteret megismerni.

Félix (52—60-ig Judea procuratora) és nála jelentősebb testvére: Pallasz görögök voltak, Claudius császár anyjának, Antoniának a szabadosai. Pallasz volt a mindenható kegyenc és első miniszter Claudius idejében és néhány évig Néró alatt is. Segítségével Félix is ragyogó pályát futott be. A rabszolgalélek azonban minduntalan kiütközött belőle. Tacitus (Hist. 5, 9) mondta róla: Kegyetlenül és érzékien, rabszolga lelkülettel gyakorolta a királyi jogot. Hol elnyomta a sicariusok rablógarázdálkodását, hol pedig közönséges bosszúra használta fel őket. Így lett gyilkos tőrük áldozata Jonathán főpap is, aki szemére vetette zsarolásait (Jos. Flav., Zsidó régiségek 20, 8, 5). Testvére nagy tekintélye büntetlenséget biztosított neki. Suetonius a „három királynő férje"-nek nevezi (Claud. 28). Első házasságában Antonius és Kleopatra egyik unokája volt a felesége. Aki pedig most osztotta meg vele boldogságát, *Drusilla* volt, I. Heródes Agrippa 17 éves leánya. Félix a ciprusi zsidó Simon mágus segítségével hódította el férjétől, az emeszai Azizosz királytól. Ez volt hát az az épületes házaspár, akik előtt Pál apostolnak meg kellett jelennie, s akikkel majdnem két éven át olyan kellemetlen kapcsolatot kellett tartania (5. j.). Drusilla öccse, *II. Heródes Agrippa* — később, amikor majd nénjével, Berenikével meglátogatja Festust, még találkozni fogunk vele — Rómában nevelkedett a császári udvarban, amikor az apja oly borzalmas körülmények között meghalt. Mivel akkor még kiskorú volt, Claudius nem adta neki apja zsidó királyságát, hanem nagybátyja halála után, aki feleségül vette Berenikét, annak országocskáját, a Libanon melletti Khalkiszt; ezt Néró beleegyezésével csakhamar megnövelte néhány észak-palesztinai és kelet-jordániai fejedelemséggel. Bereniké további házassági kalandok után öccse, II. Heródes Agrippa mellett élt. Borgia Lukrécia-szerű híre volt: ünnepelt szépség, híres kurtizán, pompakedvelő és okos. Jeruzsálem pusztulása után kétes viszonyba lépett Titusszal. Amikor ez császár lett, és a zsidónővel való

botrány túlságosan ártott volna tekintélyének, szakított vele. Bereniké a feledés homályába merült, húga, Drusilla pedig a Vezuv kitörésekor pusztult el (Jos. Flav., Zsidó régiségek 20, 7, 2; Zsidó háború 2, 13; Suetonius, Titus 7; Tacitus, Hist, 2, 2).

Pál tehát a hires *Heródes-palotá*ban volt. Mi mindenről tudott ez az épület mesélni! Helyiségeiben éjjelente „a Heródestől meggyilkolt szép Mariamné sikolyait lehetett hallani. Ezekben a szobákban bolyongott álmatlan éjszakákon az öreg zsarnok, a még mindig szeretett Mariamné nevét kiáltozva, akit őrületes féltékenységében gyilkolt meg. E falak tövében táboroztak le a zsidók, akik jajgatással és kérésekkel ostromolták a helytartót, amikor Caligula császár a szobrával akarta megszentségteleníteni a templomot."[27] Ezekben a helyiségekben játszódott le most az az *első jelenet*, amelyet Lukács megrajzol, a bírósági kihallgatás. Már néhány nap múlva megérkezett Ananiás főpap néhány vénnel és egy római ügyvéddel, akinek korábbi rabszolgavoltára a mellékneve a „Tertullusz" még emlékeztetett. Tapasztalatlan kezdő volt, azok egyike, akik a pályájukra való előkészületül a provinciában bennszülöttek jogi képviseletét látták el. Kezdő voltát beszéde bevezetőjén észre lehetett venni, amennyiben iskolás recept szerint ügyetlen és otromba hízelkedéssel kezdte. A főpapnak bizonyára el kellett fojtania nevetését, amikor ügyvédje szemenszedett hazugságokkal hozakodott elő: Félix révén a béke köszöntött az országra, jóságos gondviselése sok mindent a helyes mederbe terelt. Ezért forró hála illeti őt meg a zsidók részéről. (Ez meg is mutatkozott, amikor két év múlva ugyanezek piszkos üzelmei miatt bevádolták Rómában, és Néró letette.) A peres ügynek politikai területre való csalafinta és ügyes átjátszásában a szadduceus párt kezét lehet sejteni: 1. Pál az államra veszélyes, nyugtalanságot szító ember, és ezért a „seditio" bűntényében vétkes; 2. egy szekta főkolomposa, amelynek nincs semmiféle törvényes létjogosultsága, s ezért a „religio illicita" vétségében bűnös; 3. rábizonyult a „templomgyalázás". A római jog szerint a három bűntény mindegyikéért halálbüntetés járt (Jos. Flav., Zsidó háború 6, 2, 4)[63].

Félix elég tapasztalt volt ahhoz, hogy átlásson e véres kontáron. Túlságosan sokat tudott ezekről a tiszteletreméltó urakról és derék főpapjukról. Tudni akarta, hogy mi mondanivalója van Pálnak. Az apostol megláncolt kézzel fölemelkedik, és máris magára vonja a bíróság figyelmét. Mestere az emberkezelésnek, az időhöz és helyhez való alkalmazkodásnak. Okosan beszél, és helyére teszi az egész ügyet, amennyiben

ismét visszahelyezi a vallási jog talajára. Bizalommal fog hozzá – mondja – védekezéséhez, mert a helytartó már évek óta bírája „ennek a népnek". Hiszen – akarja mondani – ismered, hogy miféle firmák. Pontról-pontra cáfol. A főhangsúlyt azonban annak az igazolására helyezi, hogy nem lett hűtlen atyái hitéhez, mert hiszen az a Messiáshitben csúcsosodik ki; ellenkezőleg, az ő a szadduceusokétól különböző vallási álláspontja, istentiszteletének keresztény formája teljesen a Törvény és a próféták talaján áll, vagyis az Ószövetség kinyilatkoztatásának dogmatikus tartalmán. Ó- és az Újszövetség szerinte dogmatikus egységet alkot (Gal 3, 7; Lk 16, 16). A római jog szempontjából nézve a feltámadásról vallott tanítása, amely dióhéjban az egész keresztény tanítást magában foglalja, az államtól védett zsidó vallás határain belül mozgott, tehát nem lehetett „religio illicita"-ként kezelni. A zsidó vallás keretein belül eső vallási véleménykülönbségekkel a római állam nem törődött. Már Gallio proconsulnak is ez volt az álláspontja. Ez a védőbeszéd volt a kereszténység első hivatalos védelme a római államhatalom előtt. Erre az álláspontra helyezkedtek az első keresztények, és sokáig nem is háborgatták őket a római bíróságok, amelyek ezt a magatartást helyeselték. A kereszténység és a zsidóság közötti lényeges különbség a rómaiak előtt akkor még nem volt „törvényesen ismert", ezért számukra nem is létezett. Csak később, a hatvanas évek derekán, amikor a zsidók révén megtudták, hogy a kereszténység alapítóját keresztre feszítették, mert „ellene szegült a császárnak", helyezkedett a római igazságszolgáltatás Néró uralkodása alatt (talán a zsidóbarát Poppaeának a befolyására) a két vallás lényegbeli különbözőségének álláspontjára. Domitianus császár alatt mindenesetre véglegesen megváltozott Róma jogi álláspontja. Így került sor az első keresztényüldözésekre. Ezért Jánosnak az ő evangéliumában (19,7–16), amely az üldözések kitörése után íródott, már nem volt oka elhallgatni, hogy Jézust állítólag mint a császár ellenségét feszítették keresztre. Hiszen ez az akkori keresztényeknek az ő helyzetükben nagy vigasztalás volt. (Vö. az egészhez Pickl[34] 102. l.)

Félixnek, aki hosszú évekig tartó judeai hivatali tevékenysége, továbbá hívő zsidónővel kötött házassága révén a római hivatalnokok átlagánál jobban ismerte a zsidók vitás vallási kérdéseit, bensőleg igazat kellett adnia Pálnak. Azonnal hozhatott volna s kellett volna hoznia ítéletet. De mégsem tette, részben – Pilátus-lélek lévén maga is – a zsidók bosszújától való félelemből, részben pedig kapzsiságból, hogy pénzt csikarjon ki[17]. A római provinciai jog szerint (Mommsen, Röm. Gesch. II.) az ő megítélésétől függött, hogy szükséges-e további védőőrizet vagy sem.

Az első mellett döntött. Azzal az ürüggyel, hogy még felvilágosítást vár Liziásztól, az „Amplius" szakkifejezéssel zárta le a tárgyalást, ami annyit jelentett, hogy az ügyet bizonyítás-kiegészítés céljából elnapolja. Liziász természetesen nem jött, és a zsidók tanácsosnak tartották, hogy az üggyel többet ne próbálkozzanak. Félix parancsot adott, hogy a várfogságot (custodia militaris) a lehetőség szerint könnyítsék meg Pál számára. Ezután a kaszárnyán belül bilincsek nélkül járhatott, és tetszése szerint fogadhatott látogatókat. De a bírói ítélet nélküli fogság igazságtalansága súlyosan nehezedett rá.

Lukács még egy *második jelenet*et is elbeszél a caesareai időkből. Úgy látszik, hogy a kereszténység akkor, amikor még az ismeretlenség és az újdonság varázsa vette körül, már érdekes beszédtéma volt az előkelőbb körökben. Hiszen gyakran előfordul, hogy az ilyen körökben unalomból vagy szenzációhajhászásból bizonyos újkeletű bölcselet vagy vallási divatjelenség, pl. teozófia iránt érdeklődnek, hogy egy bizonyos határozatlan metafizikai szükségletet kielégítsenek. A provinciákban szívesen gyülekezett a helytartók köré a széplelkek, filozófusok, irodalmi ínyencek, énekesek, színészek, mágusok és okkultisták egész hada aszerint, hogy a rómainak milyen volt az ízlése, amint azt már Sergius Paulus esetében láttuk. A jelek szerint Drusilla is mint szellemes zsidóasszony vagy énekkirálynő tartott ilyen tarka udvart maga körül. Szír kéziratok sejtetik, hogy a helytartónak Pállal folytatott gyakori beszélgetései feleségének ösztönzésére jöttek létre (Merk, Nov. Test., görög-latin kiadás). Mint zsidónő természetesen közelebbről is meg akarta ismerni nevezetes honfitársát, akinek a hírétől a keleti világ visszhangzott. Hiszen leánya volt Heródes Agrippának, aki az új vallással Jakabban és Péterben akart találkozni, és unokahúga annak a Heródes Antipásznak, aki Keresztelő Jánost lefejeztette. Vajon igazán boldognak érezte magát fényes helyzetében? Nem vágyakozott-e asszonyi lelke valami mélyebb után, mint csupán egy kéjenc ölelésére? Arra a titokzatos dologra, ami a szegény fogoly Pált oly boldoggá tette? A női lélek gyakran tele van sejtelmekkel. Rá kellett jönnie a titok nyitjára. Hallani akarta őt „a Jézusban való hitről" beszélni. Mikor Félix feleségével egy szolgálati útról visszatért, társas estélyt rendezett a vár dísztermében, és ezen kellett Pálnak a kereszténységről beszélnie. Bizonnyal hallottak azokról a „szellemi erők"-ről, amelyekkel Pál rendelkezett, talán még a ciprusi Sergius udvarában történtekről is. Így ez „vidám esté"-nek ígérkezett, hiszen olyasféle volt a helyzet, mint mikor Jézus Heródes előtt állt!

Pál apostolnak nem lehetett kellemes kíváncsi érdeklődés tárgyaként

megjelenni ez előtt a dekadens társaság előtt. De vágyakozott a lelkükre; Krisztus követének érezte magát, akinek Krisztus helyett kell kérnie az embereket, hogy engedjék, hogy kiengesztelődjenek Istennel (2 Kor 5, 20). Ismerte ezt a pogányzsidó társadalmi osztályt még Görögországból, Efezusból és Tarzuszból; pontosan tudta, hol szorítja őket a csizma. Ezért adott beszédének, miután először a hit történeti bizonyítékairól, Jézus csodálatos életéről, a Feltámadott megjelenéseiről és a saját élményeiről beszélt, egészen váratlan fordulatot azzal, hogy a hallgatók figyelmét a kereszténység gyakorlati következményeire, az erkölcs területére irányította: a jellembeli egyenességre, a nemi élet megfékezésére és az eljövendő ítélettel szemben való felelősségre. A nemi ösztön pogány eltévelyedéseit bizonyára a vallási ösztön eltévelyedésével magyarázta. E tekintetben nagyon szabatos tudott lenni, amint azt A rómaiaknak írt levélből tudjuk. Azután apokaliptikus színekkel rajzolta meg a bíró eljövetelét. Félix mintha parázson ült volna, bizonytalanná vált, arcszíne megváltozott, titkos pillantásokat váltott ágyasával, aki egy kíváncsi gyermek tágra nyílt szemével nézte a próféta tekintetéből szikrázó szent tüzet. Nem tudjuk, hogy mi játszódott le a fiatalasszony lelkében. Pál nem mondott neki semmi kemény dolgot. Hiszen tudta, hogy elcsábították. Pál különben is mindig elnéző az asszonyokkal szemben: ha vádol, rendszerint a férfiakat vádolja. De Félixről tudjuk, hogy mit érzett. „Reszketett a félelemtől." Volt oka a remegésre. A lelkiismeret fojtogatta. Olyan jelenet volt ez, amely méltó volna egy Shakespeare-hez, a nagy lélekelemzőhöz, hasonló ahhoz a jelenethez, ahogyan Hamlet a gonosztevő király előtt a színjátékban felsoroltatja gyalázatos tetteit. Most felmerültek szeme előtt múltjának véres árnyai, gaztetteinek, bujaságának, kapzsiságának áldozatai, a meggyilkolt főpap, az elcsábított asszonyok! Pál azonban nem a pogány Erinniszeket idézte fel, a bosszú istennőit, akik csak kínoznak és gyötörnek anélkül, hogy megjavítanák az embert, hanem Isten barátságos szavát idézte, aki a lelkiismeret mélyén bűnbánatra hív. Félix már majdnem megadta magát Isten kegyelmének. Erre azonban nem került sor. A bánat és a töredelem nem a gyönyör borzongása, nem színpadias érzés, nem drámai felindulás, hanem komoly, nyers valóság. Erre pedig nem volt kapható. Félbeszakította az ülést a rosszullét vagy a fáradtság és unalom valamilyen ürügyével, és „más, alkalmasabb időre" rendelte Pált. Ám ez az alkalmasabb idő nem jött meg még egyszer. Ha az ember érintkezésbe kerül Krisztussal és a felsőbb világgal, és vár „alkalmasabb időre", amikor majd jó hangulatban lesz, egyre valószínűtlenebbé válik, hogy ez az alkalmas idő

megérkezik. Minden visszautasítás csak még jobban megkeményíti a szívet. Semmilyen jég sem olyan kemény, mint az, amely egy kissé megolvad a felületen, de újra megfagy, mihelyt lemegy a nap, állítja egy angol mondás[51].

Amikor Félix fiatal asszonya oldalán elhagyta a termet, már vártak rá az érzékiség meg a kapzsiság démonai, és hatalmukba kerítették. „Félix – hízelegtek –, ki ne tedd magad többé ilyen kínos helyzetnek!" Félix nem is tette többé. De arról az élvezetről nem tudott lemondani, hogy az érdekes fogollyal ne folytasson többször szórakoztató magánbeszélgetéseket. A görög életnek, a világvárosoknak és kultúrájuknak alapos ismerete, amelynek birtokában volt, a sokat utazott férfi tapasztalatai bámulatot keltettek benne. Ennél mélyebbre azonban nem jutott. Ahhoz túlságosan eszmények híján volt és felszínes. Szegény Félix, nemsokára elérkezik a te idődd is: pár hónap múlva letesznek, homályban és szégyenben tűnsz el. Ifjú, szép nőd pedig a te és az ő fiával, a kis Agrippával együtt ott fog meghalni a Vezuv kiömlő lávája alatt. Az a férfi pedig, Pál barátja, aki jegyzettömbbel a kezében ott beszélget a foglyoddal az udvar sarkában, följegyzi majd a te szomorú történetedet, és olvasni fogják, amíg a világ áll. Félix olykor finom célzásokat tett Pálnak holmi elvárható váltságdíjra... Így leselkedett tehát az állítólagos vallásos érdeklődés mögött mégiscsak megint a sajátosan pogány kapzsiság.

A caesareai évek azonban nem múltak el tétlenségben. Sőt nagyon is termékenyek voltak az Egyház számára. Egy olyan férfi, mint Pál, akinek olyan fennköltt elképzelése volt az idő értékéről (Ef 5, 16), tud minden helyzetből kihozni valamit. Barátai utánajöttek Jeruzsálemből, és állandóan körülötte voltak. A rákényszerített nyugalom folytán javult az egészségi állapota. Az élete is biztonságban volt. Aztán a hosszú fogság valamelyest meglágyította irányában sok zsidókeresztény szívét. Későbbi leveleiben már csak kevés nyomát látjuk az egykori harcnak. Caesarea kedvező földrajzi helyzete folytán kapcsolatban tudott maradni a Földközi-tenger kikötővárosaiban működő egyházközségeivel. Ennek az időnek a levelezése nem csapódott le sugalmazott írásokban, ahelyett azonban a világ egyik legszebb könyvének, a *Lukács-evangélium*nak az előmunkálatai és létrejötte tekinthető e fogság legfőbb termésének. Pál érezte, hogy szóbeli igehirdetését, amely most oly hosszú időre megszakadt, írásbelivel kell pótolni. Bár igehirdetésében mindig Jézus életének nagy tényeire támaszkodott, spirituális adottságánál fogva „szívesebben ásott isteni gondolatok mélységes aknájában, amelyek Krisztusban váltak nyilvánvalóvá számára". Prófétai-misztikus természet volt;

„Lukácsnak ellenben erős történeti hajlama volt"[50]. Így egészítette ki egymást a két férfiú a legelőnyösebben a kereszténység javára. Máté már megszerkesztette evangéliumát arám nyelven a zsidókeresztények számára, Márknak a Péter apostol szóbeli predikációja alapján bizonyára már készen volt a beszámolója Jézus életéről. Így Lukács abban a kellemes helyzetben volt, hogy e két és sok másutt megírt „beszámoló"-t beleszőhetett evangéliumába, egyéb még meglevő okmányokba és mondásgyűjteményekbe betekinthetett, és „Jézus életének sok még élő szemtanúját és az Ige szolgáit" kikérdezhette (Lk 1, 1—4). Kutatásait ezúttal „a legelső kezdetek"-ig, az Úr gyermekkorának történetéig terjeszthette ki, és a legkorábbi okmányokat vehette föl könyve első fejezeteibe. Itt ismerhette meg azt a Teofil keresztnevű újonnan megtért római katonatisztet vagy tisztviselőt, akinek mindkét könyvét ajánlotta, s aki az anyagi eszközöket adhatta neki nagykiterjedésű utazásaihoz, amelyeken szinte egy modern történetíró módjára utánajárt minden fellelhető forrásnak. Hány kirándulást tett minden bizonnyal Caesareából be a Szentföldre: Jeruzsálembe Jakabhoz, Betlehembe és Názáretbe Jézus rokonaihoz és kortársaihoz, de legfőképpen — ha még életben volt — Máriához, Jézus anyjához, aki ekkor már nyolcvan éves idős asszony volt. Ki tudta volna neki a csodálatos karácsonyi történetet úgy elmesélni, mint egy szerető édesanya hűséges emlékezése! Ezzel a mondattal: „Mária emlékezetébe véste e szavakat, és szívében gyakran elgondolkozott rajtuk" (2, 19) — Lukács Jézus édesanyját mint az ősi hagyomány hordozóját és az ő gyermekség-evangéliumának forrását mutatja be. A 2, 35-ben: „A te lelkedet is tőr járja át" — a Mater Dolorosa képét rajzolja meg, a Magnificat-ban pedig (1, 46), valamint a Jézust magasztaló asszony alázatos szavaiban (11, 27) a Mária-tisztelet eredetéhez vezet el bennünket.

Ezzel kapcsolatban egy kínzó kérdés. Miért nem találunk Pál apostolnál egyetlen meleg szót sem az Úr édesanyjáról, *Máriá*ról? Az a rövid dogmatikus utalás A galatáknak írt levélben (4,4): „Isten elküldte a Fiát, aki asszonytól született", nem elégíti ki érzéseinket. Hol a híd Páltól Máriához? Itt Caesareában megtaláljuk. Az összekötő híd neve Lukács, a páli evangelista és Jézus gyermekségének evangelistája. Mester és tanítvány kiegészítik egymást: Lukács, a történész és Pál, a dogmatikus. A pogányok apostolának befolyása ugyanis még sokkal észrevehetőbb Lukács evangéliumán, mint a judeai testvéreké; az azonos szempontok, nézetek és gyakran nyelvi kifejezésmódok is, mindenekelőtt az utolsó vacsora elbeszélése, amely „a legszorosabban érintkezik Pál

apostoléval"[50], úgyhogy már a legkorábbi egyházi írók a harmadik evangéliumban Szent Pál evangéliumát látták. A másik híd neve: *megtestesülés*, és ennek reális háttere ismét a Máriától való szűzi születés (40. j.).

Úgy látszik, még egy másik könyv is ennek a fogságnak köszönheti fogantatását és előkészületeit: *Az apostolok cselekedetei*. Fülöp „evangelista", a caesareai és joppéi keresztények gazdag anyagot adtak a fiatal egyház legkorábbi történetére vonatkozóan. A kidolgozás természetesen még több évet igényelt. Egyet és mást, ami korábban fontosnak látszott a szerzőnek, később megváltozott viszonyok között el kellett hagyni. Annak a kornak egy másik történetírója is ott tartózkodott akkor Caesareában: Josephus Flavius, aki néhány fogságban levő pap társaságában volt ott[27]. Neki köszönhetjük a legterjedelmesebb híradást ezekről a napokról. Vajon ismerte-e egymást a két férfi?

Már második esztendeje tartott a caesareai fogság, és az apostol helyzetében még valószínűleg sokáig nem történt volna semmi változás, ha az események egy véres incidens folytán mozgásba nem jönnek. Caesarea olyan város volt, ahol pogányok és zsidók egyenlő polgári jogokkal rendelkeztek, és gyakran véres pártharcok robbantak ki. Egy nagy verekedés alkalmával a görögök maradtak alul. Erre Félix beavatkozott, és megparancsolta a zsidóknak, hogy ürítsék ki az utcát. Vonakodásukra a cohors támadásba lendült, vérfürdőt rendezett, és sok zsidó házat porig égetett. A zsidók felháborodott jajkiáltása egészen Rómáig hatolt, ahol nagy befolyásuk volt. Félix pártfogói már halottak voltak, testvére, Pallasz kegyvesztett lett. Félixet fölmentették. Utolsó hivatali tényekedéseinek egyike volt, hogy a zsidók némi kiengesztelésére Pált újra láncra verette, és védőőrizetben utódjára hagyta. Ennek a hivatali változásnak az éve, a 60-as esztendő az egyik legmegbízhatóbb dátum az apostol életében.

52. „Caesarem appello!"

ApCsel 25–26. fejezet.

Porcius Festus, az új helytartó, aki a 60. év koraőszén érkezett meg, régi szenátori családból származott a Róma melletti Tusculumból. Az ősi római nemességből való volt és régi vágású derék tisztviselő. Elismeréssel emlegették jellemszilárdságát, igazságosságát és kötelességtudatát (Jos. Flav., Zsidó régiségek 20, 8. 9). Három napi pinenés után fölment Jeru-

zsálembe, hogy a zsidó hatóságokkal fölvegye az érintkezést, törvénynapot tartson, és a visszamaradt peres ügyeket elintézze. Itt a II. Heródes Agrippától kinevezett új főpap, Izmael ben Phabi vezetésével az előkelőbb papok azonnal köréje sereglettek. Az ország legmagasabb vallási méltósága árucikk lett, s a különböző főpapi családok között egyenesen ököljog fejlődött ki. Egy a Talmudban ránk hagyományozódott szöveg így panaszkodik: „Jaj nekem Izmael ben Phabi háza miatt, jaj nekem az ökle miatt! Ők főpapok, fiaik kincstárnokok, vejeik templomfelügyelők, a szolgáik pedig bottal ütlegelik a népet." A két esztendős megszakítás nem oltotta ki Pál iránti gyűlöletüket. Nagy reményeik voltak, mivel az új helytartó nem ismerte a zsidók vitás kérdéseit. Olyan helyzetben volt, mint egy angol főtisztviselő Indiában, akinek két veszekedő hindu szekta között kellett döntenie. Hivatalba lépése ajándékaként azt kér ték tőle, hogy szállíttassa át az apostolt a jeruzsálemi vallási bíróság elé. Azt tervezték, hogy útközben politikai gyilkossággal tétetik el Pált láb alól. Festus azonban nem volt olyan tapasztalatlan, mint gondolták. Már betekintett a Pál jelzetű ügyiratba. „Nem – döntött–, Pál ott marad, ahol van. A római igazságszolgáltatás nem engedi meg, hogy egy fogoly élete ajándékozás tárgya legyen. Hozzátok az ügyet ítélőszékem elé Caesareában!". Így az apostolnak még egyszer el kellett szenvednie ezt az egész szégyenteljes és kilátástalan eljárást.

A tíz nap múlva tartott új bírósági eljárás a *harmadik jelenet* Lukács naplójában. Új, szokatlan és visszataszító színjáték volt ez Festus számára, ez az első találkozás a fanatikus zsidósággal, ezzel az üvöltő tömeggel, amely ökölbe szorított kézzel tolongott a fogoly körül, durván szidalmazta, és a vérét követelte. Két dolgot Festus azonnal világosan látott: a római ember számára érthetetlen zsidó vallásról, a templomukról és törvényükről volt szó. Festus érezte, hogy a per elsősorban vallási bíróság elé tartozik. De beleegyezése nélkül nem utalhatta Pált egy császári bíróságtól egy zsidó bíróság elé. Római polgár mindig és mindenütt igénybe vehette azt a jogot, hogy csak a császári bíróság ítélkezzék felette. Fölajánlotta tehát Pálnak a bírói illetékesség megváltoztatását. E váratlan javaslattal Pál nehéz kérdés elé került. Festusnak igaza volt: az ő vitás esete lényege szerint vallási természetű, kétségtelenül van azonban politikai oldala is a római valláspolitika folytán, amely csak államilag elismert vallásokat tűr meg. Tehát az eset vegyes ügy. Mármost az apostolnak mindig az volt az álláspontja, hogy a lelki ügyeket lelki eszközökkel kell megoldani. Vonakodásával, hogy fölmenjen Jeruzsálembe, nem kerül ellentmondásba önmagával? Vagy keverjen ő is össze

vallást és politikát? Látnivaló, hogy a döntés nem volt könnyű. Annyira elvi magatartású férfinak, aki mindent a legmagasabb nézőpontok szerint ítélt meg, aki életét semmibe vette, a puszta célszerűségi okok nem voltak mérvadók. Pál azonban vallási dolgokban elvszerűen kivonta magát a zsidó joghatóság alól. Peres ügyében, amely főbenjáró lelkiismereti kérdés volt, már nem láthatta a Főtanácsban az illetékes tekintélyt; épp oly kevéssé, mint ahogy Jézus sem tekinthette a Szünedriont Istentől rendelt hatóságnak arra, hogy tanításának igazságáról döntsön. A kérdés vallási oldala Pál szemében magasabb, isteni tekintély elé tartozott, és ott már megoldást nyert.

Pál számára tehát már csak az volt a kérdés, hogy a római állam törvényét megsértette-e. Ha a császári bíróság ezen a nézeten volna, nem vonakodnék a haláltól; hiszen akkor a hitéért halna meg, és nem mint egy justizmord áldozata. De mivel a helytartó a vitás vallási kérdést megoldatlannak látta, és semmilyen ítéletre nem tudta magát elszánni, Pálnak ki kellett kapcsolnia az ő illetékességét, és ezt tette híres szavával: „Caesarem appello". Két mágikus szó! A római polgárnak azt a legnagyobb kiváltságát jelentette, hogy akárhol tartózkodott is, a római birodalmi bíróság ítélkezzék rajta. Ez a legfelsőbb ítélőszék a legnagyobb bizalmat élvezte. „Mihelyt egy római polgár ezt a varázsigét kimondta, a világ valamennyi bírósága azonnal elvesztette az illetékességét."[50] A római jog Augustus óta ismerte a folyamatban levő eljárás alatti fellebbezést is, nemcsak az ítélethozatal utánit, mint nálunk. Ez nemcsak az elítéltetést akadályozta meg, hanem a vádlott fölmentését is. Pál ezzel kiszorította ellenfeleit állásukból. Festus megkönnyebbülten lélegzett föl. Megnyílt a homályos ügyből a kivezető út. A bírósággal való rövid tanácskozás után a hagyományos bírói formában hirdette ki az eredményt: „A császárhoz fellebbeztél, a császár elé mész." A Pál-ügy sok hasonló peres eljárás előjátéka lett. Egyetlen peres eset sem olyan kínos, mint amikor két jogi és érdekszféra, az egyházi és a világi keresztezi egymást. Ez vallás és politika olyan összekeveredéséhez vezet, amire a középkor inkvizíciós eljárása szolgáltat oly szomorú példát.

Most már csak az volt hátra, hogy Pált katonai őrizet mellett eljuttassa Rómába. Festus azonban zavarban volt. Kísérőiratot kellett mellékelnie a fogolyhoz a jogi tényállásról. Ebből a zavarából Észak-Palesztina királyának, *II. Heródes Agrippá*nak a megérkezése segítette ki, aki néhány nap múlva azért jött el testvérnénjével, Berenikével, hogy az új helytartónál hivatala átvétele alkalmával udvariassági látogatást tegyen (5. j.). Agrippát Rómában igen nagyra becsülték, és befolyt Festusnak helytartói

kinevezésére is. Mindenki másnál alkalmasabb volt, hogy Festusnak ebben a bonyolult kérdésben tanáccsal szolgáljon. Hiszen születése szerint zsidó, képzettsége és neveltetése révén pedig római volt. Az érméin „Philocaesar – Philorhómaiosz"-nak (a császár barátja – a rómaiak barátja) nevezte magát. Politikai célból tanulmányokat folytatott a zsidó vallásról, és ezen a téren szakértőnek számított. Az akkori idők elegáns, kifinomult, liberális kultúrzsidóságának volt a képviselője. Az ő joga volt a főpap kinevezése és a templomkincstár jól jövedelmező főfelügyelete is. Mindenhová magával vitte híres testvérnénjét, Berenikét, aki férjétől, Polemóntól, a kilikiai mágnástól megszökött. Ettől kezdve mint király és királyné élt együtt a két testvér, úgyhogy mindenféle mendemonda járta róluk. Most hát Caesareában voltak, ahol néhány hónappal ezelőtt még testvérük, Drusilla volt a vár úrnője, s ahol atyjuk 16 évvel korábban isteni büntetésből borzalmas halállal pusztult el. Ez a világtörténelem egyetlen uralkodócsaládja, amelynek valamennyi feje sorsszerűen a legszorosabban össze volt kapcsolva Jézussal: a dédapjuk, a betlehemi gyermekgyilkos; másodfokú nagybátyjuk, Jézus előfutárának gyilkosa és Jézus kigúnyolója; apjuk, Jakab apostol gyilkosa és Péter üldözője. Mióta a dinasztia megalapítója üldözte a betlehemi Gyermeket, minden leszármazottja tragikus bűnbe keveredett. Beigazolódott rajta Jézus szava: „Aki e kőre esik, összezúzza magát; akire pedig ráesik, azt agyonzúzza" (Lk 20, 18; Mt 21, 44). Agrippának volt hát oka, hogy valamelyest folytasson vallási tanulmányokat. Festus mesélt vendégeinek a híres fogolyról. Amint Agrippa a Jézus és Pál nevet hallotta, azonnal föltámadt az érdeklődése. „Meg szeretném magam is hallgatni ezt az embert" – mondotta, akárcsak egykor Antipász, aki Jézust kívánta látni. Festus örült, hogy ezt a szívességet megteheti vendégének, mint egykor Pilátus Heródesnek. „Rendben van, holnap meghallgathatod." Így jött létre a vallástörténet egyik legérdekesebb jelenete. Ez a *negyedik fogságjelenet* Lukács naplójában.

Pált értesítik, hogy másnap fel kell lépnie ezen az *összejöveteln*. Ismeri Agrippát meg annak egész történetét, és elhatározza, hogy az alkalmat az evangélium győzelme érdekében fogja kihasználni. Beszéde védőbeszédeinek a csúcspontját alkotja Az apostolok cselekedeteiben. Nem bírósági tárgyalás ez, hanem a helytartói palota nagy márványtermében, a baszilikában a király tiszteletére adott társadalmi rendezvény. A katonai és polgári hatóságok vezetői teljes létszámban ott vannak, valamint a helytartó jogi tanácsa is. Festus ragyogóan fehér tógájában jelenik meg, az ifjú király arany és ezüst hímzésű bíborpalástban. Bereniké a dámák

között tündököl teljes szépségében. A helytartó udvariasan átengedi a díszelnökséget a királynak. A nagyszámú vendég és a kíséret az oldalfalak mentén csoportosul. Pált viseltes köpenyében, könnyedén egy kísérő katonához láncolva vezetik be a terembe. A sápadt, szegényesen öltözött apostol ez előtt a suhogó selymes, szikrázó gyöngyös udvari társaság előtt; két átlósan különböző világ áll egymással szemben! Az evangélium a vádlottak padján! Pál jól tudja: ez mindig így marad, amíg a mennyei Küriosz el nem jő, hogy elpusztítsa e világ fejedelmének birodalmát. Festus a rendezvény céljáról szóló bevezető beszéddel nyitja meg az ülést: tárgyilagos szakvéleményt akar eljuttatni a római „Küriosz"-nak az esetről. Az isteni melléknevet, a „Küriosz"-t használja, amelyet Augustus és Tiberius visszautasított, de amely Caligula óta és kiváltképp Néró alatt teljes polgárjogot nyert. Agrippa leereszkedően fordul Pálhoz: „Engedélyt kapsz, hogy beszélj a magad védelmére."

A fogoly fölemelkedett. Ezer tekintet mustrálta, mint valami hallatlan érdekességet. Az volt az érzésük, hogy nagy órát értek meg. A tapasztalt gyűlési szónok az antik szónoki testtartást vette föl, a képekről jól ismert római szónoki gesztust: lengő tóga, felemelt jobb kar, három ujj kinyújtva, ahogy eskütételkor szokás. Amikor Pál emelte föl karját, durván csörömpölt a lánc, mialatt halkan megzörrentek a dámák arany karperecei. Az a férfiú, aki az Areiopagoszon beszélt, s a Szentlelket hordta magában, nem ismert elfogódottságot. A Beza-féle szöveg azt mondja: „Ekkor jókedvűen hozzáfogott, mint aki megtapasztalta a Szentlélek megerősítését." A szabad ember nemes tisztelettudásával fordul a királyhoz, mint magához hasonlóhoz. Ismeri ennek az uralkodóháznak szomorú kapcsolatait az ő Mesterével. De nem engedi, hogy ez az érzés befolyásolja. Tárgyilagos marad, mint mindig. Az apostolok cselekedeteinek rövid beszédvázlatát a szónok szelleméből ki kell egészítenünk. Pál Agrippa előtt a prófétákra támaszkodva kifejti a tizenkét törzsű nép lelki örökségét, közös kincsét, az évezredes igazi izraelita remények gazdag tartalmát, és megmutatja beteljesedésüket Krisztusban. Amikor a feltámadás szót kiejtette, úgy látszik, a király kétkedve csóválta meg a fejét. Hiszen a szadduceusok liberális irányzatához tartozott. Pál erre felkiáltott: „Mi hihetetlent találtok abban, hogy az Isten feltámasztja a halottakat?" Jézus feltámadása az igaz izraelita számára nem akadálya a hitnek, hanem a legmélyebb alapja és a legszebb győzelme! Nem vagyok könnyen hivő rajongó. Valamikor én is Krisztus-gyűlölő voltam, sokáig kétségbeesetten ellene szegültem a Megfeszítettnek és Feltámadottnak! Pál kénytelen élete legfájdalmasabb idejéről beszélni. A titkos seb újra felszakad.

Személy szerint számára a damaszkuszi élmény a mérvadó, objektíve és tárgyilag azonban „az Ó- és az Újszövetség közötti összhang a hitének legmélyebb alapja"[17]. A kereszt nem áll előzmények nélkül a világban, a kereszténység egységet alkot az Ószövetség kinyilatkoztatásával. A kereszténységre való áttérése tehát nem elszakadást jelent a Törvény igazi szellemétől és a prófétáktól. Már az evangéliumban a Megdicsőült Krisztus Mózes és Illés közt jelenik meg, és ezek tanúságot tesznek róla.

A zsidóság olyan ismerőjével szemben, mint Agrippa, Pál jól megalapozott szentírási bizonyítással léphetett fel. Festus szinte megkövülten ült ott e fejtegetések közben. Teljességgel idegen világ volt ez neki. Az volt az érzése, mintha bolondok házában volna. A természeti ember előtt ilyennek látszik az Istentől való megittasultság. Pált azonban ez erre a szenvedélyes felkiáltásra ragadta: „Az én küldetésem az, hogy nagyok és kicsik, előkelők és alacsonysorsúak előtt bizonyságot tegyek, és az egész világot a Feltámadottba vetett hitre térítsem!" Az ilyenféle szavak hallatlanok voltak az antik világban. A pogány ókorban nem volt fontos a vallás igazságtartalma — egyidejűleg sok valláshoz lehetett tartozni, akárcsak még manapság is a Távolkeleten (India, Kína, Japán) — hanem csak az egyes ember boldogságszükségletét kielégítő (a borzongás misztikus gyönyöre, túlvilági vigasz) vagy az állam szempontjából jelentős (császárkultusz) gyakorlati haszon. A kereszténység az egyetlen vallás, amely az igazságot illető kérdést tesz fel. Innen Pilátus csodálkozó, értetlen kérdése: „Mi az igazság?" Így Festus is fantasztának, az igazság fanatikusának tartotta az apostolt. Ez a háttere és értelme a közbekiáltásának: „Elment az eszed, Pál! Nagy tudásod őrültségbe kergetett." Pál nem veszi zokon a pogány helytartó felkiáltását. Tökéletes udvariassággal, barátságosan válaszol: „Nem, kegyelmes Festus, nem vagyok én őrült. Igazat és megfontoltan beszélek. A király ismeri e tényeket. Hiszen Jézus csodálatos élete a földnek nem egy távoli zugában játszódott le." És most bátor nyíltsággal a királyt szólítja meg, és lelkiismeretbe vágó kérdést tesz föl neki: „Agrippa király, hiszel a prófétáknak?" Zsidónak nem volt szabad ellentmondania a prófétáknak. Agrippa viaskodik a válasszal, Pál azonban elébe vág, hangot adva a király lelkéből kikívánkozó feleletnek: „Tudom, hogy hiszel nekik". Aki hisz a prófétáknak, annak hinnie kell Krisztusban is. De milyen nehéz az embernek értelmi meggyőződéséből levonni a gyakorlati következtetést, ha az áldozatot kíván! Milyen hosszú az út a fejtől a szívig! Agrippa elveszti nyugalmát. Valami titokzatost érintettek meg benne, megrendült egy húr, amelyet eddig még nem pendített meg senki, megkondul egy elsüllyedt harang.

Kellemetlenül érzi magát, de gyakorlott világfi módjára ért ahhoz, hogy ügyesen kivágja magát a kényelmetlenségből egy könnyed szellemeskedéssel, tréfával, amelyet egyrészt ironikusan kell érteni, de amelybe másrészt belevegyül a szónok iránti csodálat is. Hisz az iróniára való hajlam a Heródes-fiaknak a vérükben volt. „Pál, valóban azt gondolod, hogy ilyen rövid idő alatt, egy-kettőre keresztényt csinálsz belőlem?" A szokásos fordítás: „Kevésen múlik, s rábeszélsz, hogy keresztény legyek" – nem fedi a mondat értelmét[51]. A helyzet mutatja, hogy ez nem egy már majdnem meggyőzött lélek kiáltása, hanem egy büszke szellem tréfája, akinek az a fontos, hogy a hit kényelmetlen következményei elől kitérjen. A társaság minden bizonnyal megmosolyogta a király szellemeskedését. Pál azonban ilyen helyzetben nem ismer tréfát. Mindenki elcsitul, amikor a könnyedén odavetett szót elkapja, és talpraesetten megkapó komolysággá fordítja át: „Mennyire kívánnám az Istentől, hogy ti mindnyájan, nemcsak te, ó király, előbb-utóbb azzá lennétek, ami én vagyok, kivéve – Pál fölemeli megbilincselt karját, erre acélláncok halk csörgése hangzik végig a termen – kivéve ezeket a láncokat." Megrendítő pillanat volt, mintha csak Isten angyala suhant volna át a termen. A rómaiak mosolyogtak ezen a kívánságon, hiszen még sohasem ízlelték meg annak a hitnek benső örömét, amely Pált eltöltötte. A dámák halkan vihogtak. A király kényszeredett mosollyal hárította el azt a benyomást, hogy meghatódott, és Berenikével együtt fölemelkedett a helyéről annak jeléül, hogy az ülés befejeződött.

Ez a beszéd nagy sikere volt Pálnak, és eldöntötte a jövőjét. Agrippa ezekkel a szavakkal fejezte ki véleményét Festusnak: „Ezt az embert el lehetne bocsátani, ha nem föllebbezett volna a császárhoz." A helytartó ennek megfelelően állította össze szakvéleményét Róma számára, és ez biztosan nagyon közrejátszott abban, hogy Néró bírósága felmentette.

Lukács mesterien ábrázolja a kegyelem befolyása alatt kialakuló lelkiállapotokat. Mondatai közül kihallatszik a kegyelem kopogtatása, a szívek dobogása. A kegyelem egy nagy órája megint kihasználatlanul illant el. Két világ állt szemben egymással: a természetfeletti világ és a természetes világ, az a két ember, az a két törvény, amelyeket Pál A rómaiaknak írt levél 7. fejezetében jellemez. Hogyan reagálnak a világhatalom képviselői, hogyan válaszolnak az Isten hívására? Festus elődje hajlamos volt a beteges vallásosságra. A vallás érdekes titok volt számára, csak annyit akart, hogy kellemes közérzetet keltve átszivárogjon a lelkén. Festus ezzel szemben a nyers evilági ember. A vallás az ő számára üres agyrém. A túlvilág zárva van előtte, mint vaknak a színek világa, mint

a botfülűnek egy Mozart-mise. Ami túllép a foghatón, a konkréton, az az ő szemében nélkülözi „az érthetőséget és világosságot. Ilyesmin töprengeni időpocsékolás. Bölcs politika, a római jog és világos paragrafusainak alkalmazása, ez érdemes a fáradságra". A szenvedést és a keresztet teljességgel el kell utasítani, ez rabszolgáknak való. A halottak föltámadása pedig fölöttébb kérdéses. Ez a „földies gondolkodás" az egyik legnagyobb akadálya a lelkipásztorkodásnak[17]. Az ilyen szívek olyanok, mint egy tömör pénzesszekrény, amelyhez nincs kulcs. Csak a legsúlyosabb események képesek fölvérezni őket. Másmilyen Agrippa magatartása. Ő a finom idegzetű kultúrember típusa. Vallási tanulmányokat folytat. „Bele tudja élni" magát mások vallásos életébe anélkül, hogy ő maga vallásos lenne, akárcsak egy modern fenomenológus. Személy szerint hűvösen és kételkedve áll a vallással szemben. Vallásos érdeklődés, a vallási kérdéseken való el-elgondolkodás még nem vallás, de elvezethet hozzá. Csak ha már az egész belső ember szellemi rezonálóközeggé válik, jut el az új életalakító igazságtól való belső meggyőzöttségnek abba az állapotába, amely nélkül nincs megtérés. A kereszténység nem puszta bölcselkedés, hanem új élet, újjászületés. Ehhez azonban megrázó élmény kell, és ilyenben nincs része Agrippának. Erre a célra egy ünnepi összejövetel világa nem a megfelelő hely. Túlságosan is elégedett a maga liberális, felvilágosodott magatartásával, hiányzik belőle a léleknek ama belső nyugtalansága, amely csak a megismert célnak való maradéktalan odaadásban tud kielégülni. Így tűnik el az utolsó Heródes-sarj és törzsének utolsó nőtagja a történelem süllyesztőjében. A próféta-gyilkosok nemzetsége a zsidó államiság összeomlásával egyidejűleg, zajosan, de dicstelenül elpusztult. „Periit memoria eorum cum sonitu" (Zsolt. 9, 7).

53. A hajótörés

ApCsel 27–28, 10.

Az apostolok cselekedeteinek 27. fejezete Lukács naplójából azt a híres szakaszt tartalmazza, amelyet „tengerészfejezet"-nek neveztek, és amelyet a brémai tengerésziskola egyik német szakembere (Dr. Breusing) „Die Nautik der Alten" című könyvében behatóan megvizsgált. Ezt az írást „az ókorból ránk maradt legértékesebb hajózási okmány"-nak nevezi, „amelyet csak szemtanú fogalmazhatott meg". Nelson, az angol tengerészet hőse, a trafalgari tengeri ütközet reggelén ezt olvasta a zászlóshajóján. Mint angol lelkész fia a Szentírásban ifjúságától fogva jártas volt,

és akárcsak más bátor hősök, mint pl. Stanley, élete legnehezebb napjaiban vigasztalást és erősítést talált benne. A győző már nem látta lenyugodni a napot. Este szétlőtt hátgerinccel holtan feküdt a „Victory" kabinjában, miután az egyesített francia—spanyol hajóhad elpusztításával mindenkorra biztosította hazája tengeri uralmát[32]. A Szentírás mindenre hasznos. Rendkívül praktikus könyv az élet minden helyzetére. A hősök könyve is, hősökről szóló és hősöknek szóló könyv. A hősiességre nevelő könyv.

A 60. év ősze beköszöntött. A napéjegyenlőség ideje már elmúlt. Már nem volt szabad tovább várni a Rómába való fogolyszállítással, nehogy útközben kelljen telelniük. Az „augustusi cohors" (Prima Augusta Italica), azaz az egyik császári rendőrkülönítmény Juliusz nevű századosa kapta a megbízatást. A császári rendőrség a római szervezőművészet remeke volt. A császári ház védelmén kívül más fontos feladatokat is ellátott. Egyszerre volt titkos államrendőrség, császári futárszolgálat és császári rendőri különítmény foglyok szállítására. E rendőrkatonák neve „frumentarii", és mivel sok külföldi volt köztük, „peregrini" is. Juliusz kereskedelmi tengerészeti hajót választott, amely a kisázsiai Müsziában fekvő Adramüttionba tartott. Remélte, hogy ott elér majd egy Itáliába induló hajót.

Egy szeptemberi reggelen történt, hogy római katonák sisakja és hegyes lándzsája tűnt fel a caesareai révparton, akik egy csoport foglyot kísértek, részben politikai államfoglyokat, részben közönséges bűnözőket vagy palesztinai késelőket, akiket a Circus Maximus állatviadalaira szántak. Ez utóbbiak más társadalmi osztályhoz tartoznak, mint ama másik, aki mint római polgár csak könnyedén van odaláncolva a kísérő katonához, szabadon mozoghat, és mint rangos ember elkülönül a tömegtől: Pál! Feje körül láthatatlan korona lebeg. Ő is gladiátor, s „azért a jutalomért" küzd, „amelyre Isten hívta meg" (Fil 3, 14). Véghez akarja vinni a „hitért vállalt áldozatos szolgálatának" liturgiáját. Juliusz barátságos Pálhoz, csaknem hódoló tisztelettel van iránta, ha beszél vele. Egyike ama nemes római katonatiszteknek a kafarnaumi százados és a caesareabeli Kornéliusz fajtájából. Pált megismerte a fogsága alatt, és valószínűleg szolgálatot teljesített a testőrségnél, amikor az apostol az előkelő gyülekezet előtt beszélt a királyi csarnokban. Az apostol barátai és tanítványai mind eljöttek a búcsúzkodásra, de csak háromnak volt szabad őt Rómába elkísérnie: Timóteusnak, Lukácsnak és Arisztarchusznak; nyilván ezeket kell értenünk, ha Az apostolok cselekedeteinek tudósítása a „mi" névmást használja. Igen nagy kedvezmény volt ez, és a

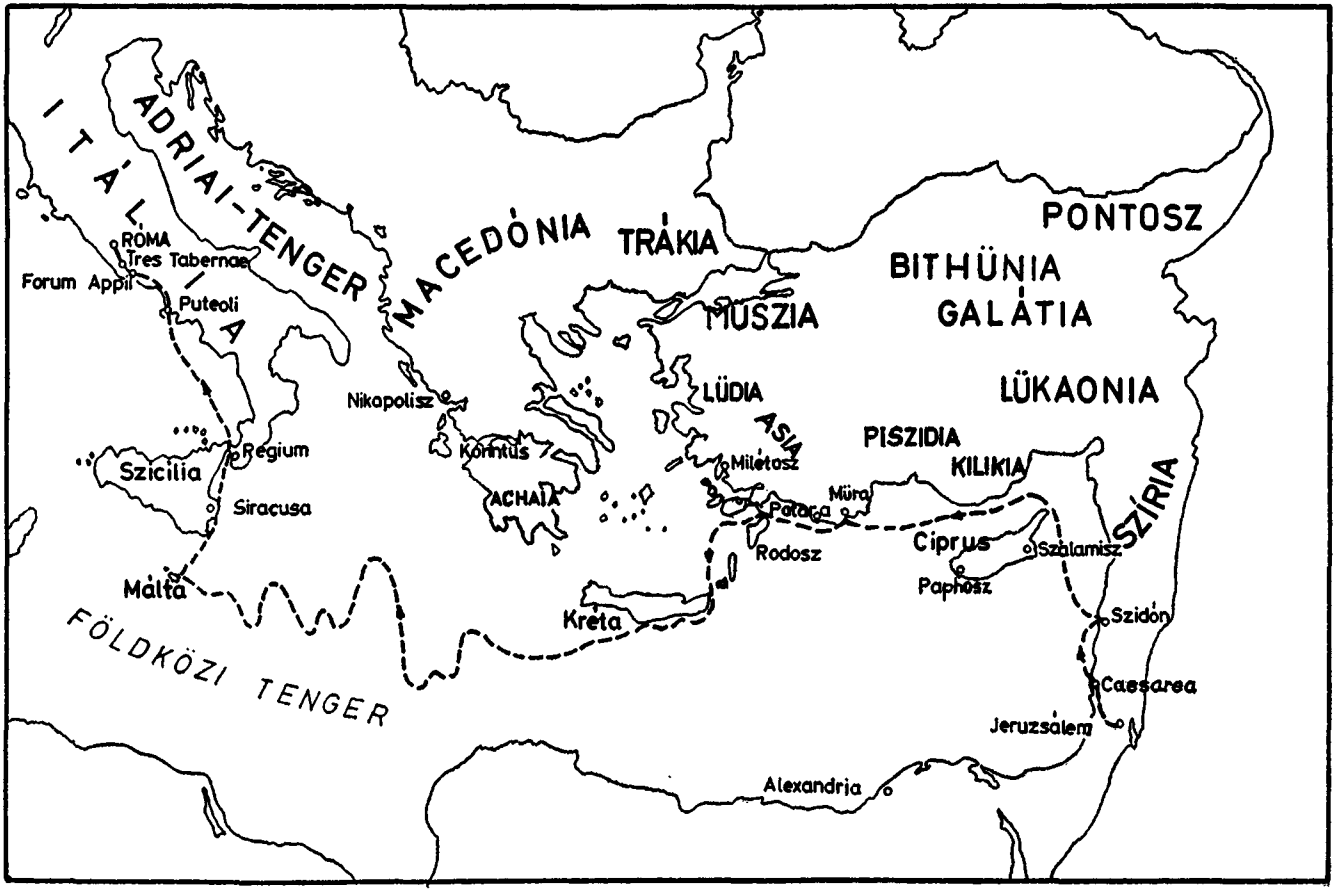

Pál apostol útja Rómába

századosnak köszönhették. Csak a rangos és tekintélyes, kiemelkedő foglyok vihettek magukkal néha rabszolgákat a szolgálatukra. Kettő volt a legkevesebb egy civis Romanus számára.

Miközben a hajó távolodott az ázsiai szárazföldtől, Pál gondolataiba mélyedve a fedélzeten állt, és nézte, mint tűnik el atyáinak országa a messzeségben, szeme előtt bizonnyal még egyszer elvonultak apostoli vándorlásának évei, amióta Barnabással megkezdte keresztény Odüsszeiáját. A kereszténység minden bizonnyal nélküle is eljutott volna a Földközi-tenger túlsó partjaira; Isten nem szorul rá pont egy emberre. Ha azonban igénybe veszi egy ember szolgálatát, akkor ez a továbbiakban rányomja az isteni műre a maga bélyegét. Manapság alig gondolunk arra, hogy mekkora erőre, elszántságra, világos látásra és szívósságra volt szükség, hogy el ne tévelyedjen ott, ahol mindenki más inogni kezdett, és hagyta, hogy a múlt hatalmai megfélemlítsék. De ezt a kitartó erőfeszítést teljes siker koronázta, mert csak az erős akaratú és a meg nem alkuvó ember áll szövetségben a jövővel. Amikor Pál elhagyta a Kelet világát, szent örömmel nézhetett vissza: az összes országok köröskörül tele voltak hintve buzgó és egymás között a szeretet tartós kötelekével összekapcsolt keresztény közösségekkel. Csak Jeruzsálem ragaszkodott még nyakasan a múlthoz, de ezzel betokosodott, és megfosztotta magát minden kifelé való hatékonyság lehetőségétől. Mit számít az ő művéhez képest egy maroknyi zsidózó ellenállása?

Pál nagyon jól tudta, hogy mi vár rá. Tapasztalatból ismerte az ilyen hosszú tengeri utazás fáradalmait, ráadásul még ez alkalommal mint fogoly utazik, ha enyhébb bánásmódban részesülve is, mint a fegyencek. Látni, hogy ezekkel hogyan bánt a tarkán kevert római zsoldosnépség, hogy milyen rossz elszállásolásban és ellátásban részesültek, és ugyanakkor kivételezett kezelést élvezni, ez olyan finom érzésű embernek, mint Pál, folytonos szenvedés volt[17]. Hogy a szegények e legszegényebbjeivel is sok jót tehetett anyagilag és lelkileg, biztatással és bensőséges szánalommal, a legnagyobb vigasztalása volt. Hány találhatta meg itt az utat Krisztushoz! Erről nem szól Az apostolok cselekedetei kifejezetten, de igenis a sorok között annak számára, aki ismeri az apostol szívét, amint a leveleiben föltárja. E szeretet által lett a vele együtt raboskodók bálványa. A keresztény szeretet olyan volt nekik, mint a „sötétben fénylő világosság". Szép kép: Pál a hajó lelkipásztora, Lukács az orvosa! Ez boldogság volt minden szenvedésben.

Hogy a következőket jobban megértsük, tudnunk kell egyet és mást a *régiek tengeri utazásá*ról és az antik ember magatartásáról a tengerrel

kapcsolatban. A tengerről való ismeret még nagyon tökéletlen volt, igen kevés eszköz állt a rendelkezésükre. Az iránytűt még nem találták fel, és csak a nap állásának és a csillagoknak a megfigyelésére voltak utalva. Mégsem szabad az ókor hajóskapitányait lenézni, mintha csak „nyári kapitányok" lettek volna. Ez bátorságuk alábecsülése volna. Persze télen a nagy átlós hajóforgalmat megszüntették, mert a felhőzet miatt lehetetlen volt a csillagok megfigyelése. A Földközi-tenger keleti részét ősszel gyakran heves nyugati viharok söprik végig. A széles, otromba teherhajókon ilyenkor lehetetlen volt nyugat felé hajózni. Az ókori ember félt a tengertől és gyűlölte. Számára a káosz foglalata volt, amelyből a fényes világ, a föld rendje és szépsége fölmerült. Neptunus, a tenger istene álnok és bosszúálló isten, akinek érthetetlen szeszélyeit szüntelenül áldozatokkal kellett engesztelni. Ehhez járult még az a vallási hiedelem is, hogy a halott nem talál nyugalmat, ha nincs sírja a „jól megalapozott föld"-ben. Egyetlen nép sem ragaszkodott erősebben ahhoz a felfogáshoz, hogy a tenger káosz, mint a zsidók az ő teremtéstörténetük alapján. A zsoltárokban, Jób könyvében és a prófétáknál a tenger hullámai rendetlenségnek, zűrzavarnak a képe és foglalata. A Vörös-tengeren száraz lábbal való átkelés a szabadulás képe, és a jövendő eszményi elképzelésében, amint a Titkos jelenések könyve megrajzolja, „tenger sem lesz többé" (21, 1)[32].

Az apostol még sokáig nézett vissza gondolkodva a messzeségben egyre jobban homályosuló judeai hegyekre – mögöttük terült el Jeruzsálem, amely az ő számára szent és fájdalmas emlékek egész világát rejtette magába – és Heródes csillogó márványpalotájára, ahol oly sok napot és éjszakát töltött el barátaival folytatott csodálatos beszélgetésekben. Jeruzsálem és a szellemi beszűkülésbe hanyatló zsidókeresztény ség helyett már hamarosan Caesarea lesz a palesztinai kereszténység metropolisa és egy híres keresztény teológiai iskola székhelye, amelyben Pál apostol nagy tisztelője, Órigenész és az első egyháztörténetírónak, Szent Lukácsnak az utóda, Euszebiosz püspök működtek. Így a két férfiú szelleme még sokáig ott lebegett a város felett. Ma már semmi sincs meg a hajdani palotából és a keresztesek kastélyából, mint az a sziklaszírt, amelyen állt, meg néhány viharvert falmaradvány és gránittömb a tengerben; sirályok rikácsolják, hullámok nyaldossák, éjszakai sakálok üvöltik őket körül. A lábánál azonban örökké fiatalan és mindig ugyanúgy nyílik az Énekek énekének virága, a „Száron rózsája", és emlékeztet arra, ami a sorsok örök változásában egyedül maradandó: „Isten szava örökké megmarad."

A nyugati szelekkel folytatott állandó küzdelem közben a hajó nem tudta tartani az irányt, és a tengeráramlások és parti szelek segítségével dolgozta előre magát Ciprus mellett a Kisázsia délnyugati csücskén fekvő *Müráig*. Tizenöt napra volt hozzá szüksége[63]. Müra az egyiptomi gabonakereskedelem nagy kikötője volt. Ezek a gabonaszállító hajók gyakran 2000 tonna nagyságúak voltak, sőt még ennél is nagyobbak. Juliusz szerződést kötött egy hajótulajdonossal fogolyszállítmányának átvételére. Mint császári rendőrszázados ezzel a hajóparancsnoki hatalmat is megkapta. 276 személy volt a hajón. (Josephus Flavius [Önéletrajza, 15] ugyanabban az időben 600 emberrel utazott egy hajón; közülük hajótörés következtében 520-an vesztették életüket.) A súlyosan megterhelt hajó nagynehezen küszködve haladt északnyugat felé. Három héttel a Caesareából való elindulás után csak Knidosz magasságáig jutottak. Most kezdődött az út legnehezebb szakasza. A viharos (mai nevén:) Matapan-fokot, a Peloponnészosz déli csücskét akarták megkerülni, hogy bejussanak a Jón-tengerbe. De elsodródtak, és örülniök kellett, amikor *Krétát* dél felől megkerülve nyugat felé fordulhattak. Ez a sziget kinyújtott újjhoz hasonlít, hossza több, mint kétszáz kilométer, és védelmet nyújt az Archipelagus felől érkező viharok ellen. Így jutottak el a Laszaia városának közelében fekvő Kaloi Limenesz (Szépkikötő, Jókikötő) kikötőjébe. Széles öböl volt ez, két előtte fekvő szigettel, amelyek közül az egyiken még ma is áll egy kis Szent Pál kápolna. Úgy döntöttek, hogy itt várják meg a jobb időt.

Elmúlt a nagy böjt, az engesztelés ünnepének (chippur) az ideje, amely ebben az esztendőben október 28-ára esett[63]. Juliusz megbeszélést tartott a hajótulajdonossal, a kapitánnyal és a kormányossal, és erre meghívta Pált is. Pál ellenezte az utazás folytatását, és azt javasolta, hogy töltsék itt a telet. De a hajótulajdonos ellenállásába ütközött; ez ugyanis a rakomány pusztulásától félt, mivel közelben nem volt sem csűr, sem magtár. Az ellenjavaslat úgy szólt, hogy meg kell kísérelni az eljutást a tovább, még nyugatabbra fekvő Phoinix téli kikötőjébe, és ott kell áttelelni. Egy kiváló hajózási szakértő véleménye szerint „voltaképpen a sötétbe ugrás vakmerősége" volt ez az elhatározás (Dr. Breusing). Pált leszavazták, és Phoinix kikötőjét (ma Port Lutro) sohasem érték el. A hajót egy megtévesztő déli szél kicsalta a kikötőből. Ám alig fordultak északnak a Matala-fok körül, nagy ijedelmükre azt vették észre, hogy az istenek szent hegye, az Ida föltette veszélyes fehér felhősapkáját, és egy félelmetes forgószélvihar, tájfunszerű északkeleti szél zúdul a hajóra. „Az EuraküIón! Az EuraküIón!" – kiáltozott rémülten mindenki

összevissza. A vitorlákat bevonták, a kormányt behúzták. A parttól néhány mérföldnyire feküdt a kis Klauda (ma: Gavdosz) sziget; ennek védelme alatt legalább a magukkal vonszolt mentőcsónakot felhúzhatták. A hajó hol hullámhegy tetején állt, hol meg a feneketlen mélységbe gurult[56]. Mivel a hullámhegyek gerincén a víz csak a hajó középső részét támasztotta alá, de elülső és hátsó része a levegőben lebegett, attól kellett tartani, hogy a hajó súlyos terhelése alatt kettészakad. Ezért a hajófal mellvédje alatt vastag kötelet hurkoltak szorosan a hajó körül, hogy széttörését megakadályozzák[50]. Ezt a hajó „fölövezés"-ének hívták. Így múlt el egy éjszaka rettegés közepette.

Ekkor újabb veszély fenyegetett. Minthogy az irányukkal nem voltak tisztában, attól féltek, hogy ráfutnak az észak-afrikai part magas homokzátonyaira, az ún. kürénéi Nagy Szürtiszre. Leeresztették a négy nehéz horgonyt, hogy a haladást lassítsák. A hajósok feláldozták a rakomány egy részét és minden nélkülözhető hajófelszerelést, a póznákat, a vitorlarudakat, a vitorlakötélzetet, a kőből készült kézimalmokat, hogy a hajót megkönnyítsék. A legrosszabb azonban még csak ezután következett: a sötét kétségbeesés napjai, amikor még a tapasztalt tengerészek is lemondtak minden reményről. A sötétség az ember legrosszabb ellensége. Napokon át nem lehetett látni sem napot, sem csillagokat. A tájékozódás teljesen lehetetlenné vált. Lukács azt írja a naplójába: „Minden reményünk odavolt, hogy megmenekülhetünk". Egy kőszírten, egy homokzátonyon bármelyik órában széttörhetett a hajó. Az egész legénység halálsápadtan feküdt az alsó hajótérben. A fedélzeten végigdübörgő bukóhullámok miatt lezárták az összes nyílásokat; a hajótérben olyan lett a levegő, hogy már alig lehetett belélegezni[50]. Napok óta már nem evett senki semmit. Lukácsnak, a hajóorvosnak sok dolga volt. Pál pedig imába merült. Ábrahámként küzdött Istennel a 276 ember életéért. Kimerülten szunnyadt el néhány pillanatra. Öt igaz ember, vagy akár egyetlen is, mint Pál vagy az ars-i plébános, mekkora hatalmat jelent Isten előtt! Ha kétségbeejtő volt is a helyzet, Krisztusa vagy angyala vele volt: „Ne félj, Pál! Neked a császár elé kell állnod. A többieket, akik a hajón vannak, ajándékul kapod." Azután egy sziget merült föl álmában a tengerből, amelyet még sohasem látott, és egy a szirten szétzúzódott hajó. „Erre a szigetre – szólt a hang – kell kivetődnötök." A kép eltűnt, Pál fölébredt. A vihar lankadatlanul tombolt tovább. Másvalaki esetében ezt a látomást egy éhhalállal küszködő és kétségbeesett ember lázálmának lehetett volna tekinteni. Pál azonban biztos volt a dolgában, mindig maga előtt látta csillagát: Róma! Új életerő áradt el rajta. A ki-

látástalan nyomorúságban körüljár, és mindenkibe bátorságot önt: „Férfiak! Bátorság!" – és elbeszéli nekik éjszakai látomását. Hasonlóan veszélyes helyzetben nem így kiáltott-e oda Caesar is a hajóshoz: „Bátran irányítsd a hajót a hullámtorlasz ellenében; Caesart és Caesar szerencséjét viszed" (Plutarkhosz, Caesar 38)[63]. A nagy férfiak nagy pillanatokban hasonlítanak egymásra. A pogányok is tudtak istenes férfiakról, akik istenükkel érintkeznek. Azok az emberek, akik a legtöbbet tették a világ megmentésére, tudtak az Istennel az imádságban való egyesülés titkáról. Nem tudták az imádságot nélkülözni. Pál apostol sem tudta; sőt maga az Úr sem, minden küzdelem előtt fölment az imádság szent hegyére.

Már a tizennegyedik éjszaka sodródtak a Görögország és Szicília közötti tengernek azon a részén, amelyet a régiek „Adriá"-nak neveztek. Éjfél tájban hirtelen kiáltás hallatszik: „Föld! Közel a szárazföld!" Egy matróz gyakorlott füle a vihar üvöltésén át is meghallotta az erős hullámtörés robaját. Egyes kéziratok így mondják: „Megdördült valami szárazföld." Kidobták a mérőónt, és 20 öl mélységet (37 méter) találtak, majd kevéssel azután tözenöt ölet (27,75 méter). Hogy a hajó száguldását lefékezzék, és egy szírten való széttörését megakadályozzák, a hajó faráról négy horgonyt bocsájtottak le a mélybe. Nelson admirális meséli, hogy a koppenhágai csatában hasonlóképpen csak a fartőkéről való horgonylebocsátással tudta pontosan a kívánt helyzetben tartani a hajóját[32]. – Lukács sohasem felejtette el ennek az éjszakának utolsó izgalmát. Nyomasztó hatása alatt a legénység idegei is kezdték felmondani a szolgálatot. Nem szabad modern hajóslegénységre gondolnunk. Ezek felfogadott matrózok voltak, akik a világ minden tájáról verődtek össze, akiknek legkisebb gondjuk is nagyobb volt, mint a hajó, annak rakománya és az utasok élete; gyakran szökött rabszolgák voltak. Az éjszaka sötétjében Pál gyanús suttogásra és neszezésre figyelt föl. Egy csomó matróz az egyik mentőcsónak körül tett-vett, hogy maga megmeneküljön, az utasokat pedig sorsukra hagyja. Ugyanaz a veszély hősöket teremt, de egyszersmind gyávákat is. Pál a századoshoz sietett, és értesítette ezeknek az embereknek áruló készülődéséről: „Ha ezek nem maradnak a hajón, nem menekülhettek meg!" Juliusz parancsot adott a katonáknak, hogy vágják el a csónak köteleit. Így biztosították az erők nélkülözhetetlen egységét, amely az egyesek megmentésére szükséges volt. Pál a közösség embere, gyűlöl mindenfajta önzést és haszonlesést. Ez az első hajó, amelyen keresztény összetartás eredményezett menekülést, egyúttal képe és szimbóluma egy másik hajónak. Az Egyház is nagy sorsközösség volt

számára: Senki se hagyja el a hajót! Aki kivonja magát a közösségből, áruló. Ez volt az apostol harmadik megmentő tette.

A hosszú virrasztás és böjt következtében a legénység elgyengült. Pedig a következő nap nyugodt idegeket és erős embereket kívánt. Itt újra Pál volt a menedékük a bajban, az egyetlen, aki megőrizte a tiszta főt. Végigment a sorok között, és vigasztaló, erősítő beszédet mondott. Az előző napi beavatkozása folytán nagyon megnőtt a tekintélye. „Kétségbeesett helyzetben mit sem számít rang és állás, hanem csak maga az ember; a hajón pedig Pál volt a legnagyobb ember."[50] Mindenkinek menekülést ígért föltéve, hogy mindenki teljesíti kötelességét; és erre erősítse meg magát mindenki, és vegyen magához táplálékot. Ismerte a példa hatalmát. Kenyeret hozatott magának, mindenki szeme láttára ünnepélyes hálaimát mondott felette, megtörte és enni kezdett. Mindnyájan követték a példáját. Első ízben ült ki újra reménykedő mosoly az összes arcokra. Virradatkor a szürke esőfüggönyön keresztül meredek sziklákkal övezett homokos partú öblöt láttak meg (a mai Szt Pál-öböl). Ide akarták a hajót felfuttatni. Nem tudták, hogy az öböl északi hegyfokának a nyúlványát a szökőárak a szigetről leválasztották, és különálló kis szigetecskét alkottak, továbbá, hogy ezen a keskeny szoroson átkényszerült áradat az öböl közepén rejtett homokzátonyokat épített. Hogy a hajót a lehetőséghez mérten tehermentesítsék, a gabonarakomány maradékát is a tengerbe szórták. A horgonyköteleket kioldották, az orrvitorlát felhúzták, és az öböl irányába tartottak. Ekkor hirtelen félelmetes lökés ereje rázza meg a hajótestet, úgyhogy az emberek egymáson zuhannak keresztül, iszonyatos recsegés-ropogás az összes eresztékekben. A hajó eleje mélyen a homokba fúródott. Az ütközés és a hullámok ereje következtében a hajó tatja, a hátsó rész fala beszakadt. A víz örvénylett befelé. A hajónak vége volt. Az utasok rettegve szorultak össze a hajó elülső részén[50]. Nem maradt más hátra, mint úszással menteni az életet. És most, amikor oly közel volt a menekülés, most fenyegette Pál és a többi fogoly életét az utolsó és legnagyobb veszedelem.

A császári katonaság kemény fegyelméről tanúskodik, hogy egy rendőrtiszt megemlékezve arról az iszonyú kötelességről, hogy senkit a foglyok közül nem engedhetnek megszökni, még ebben a veszélyben is tisztelegve lépett a parancsnok elé, és megkérdezte, hogy legyilkolják-e a foglyokat. Volt közöttük jó néhány bandita, akiket a centurio habozás nélkül kivégeztetett volna. A római törvény teljes keménysége lép itt a szemünk elé, amilyennek Pál A rómaiaknak írt levélben jellemzi: „sine affectione – szeretet nélkül", de megmutatkozik a kereszténység kezdődő

befolyása is. A katonák már kirántották a kardjukat. A százados döbbenten nézett Pálra. Kettős kötelesség rövid küzdelme! Feltehető, hogy Pál a saját életével állt jót rabtársai életéért. Juliuszban ekkor az emberi szánalom győzött a katonai kötelességen. A kereszténységnek egy sugara hullott rá. Megoldatja a foglyok bilincseit, és kiadja a parancsot: „Meneküljön mindenki, ahogyan tud!" A képzelet viszolyog attól, hogy megrajzolja azt a jelenetet, ahogy az éhségtől, hidegtől, esőtől kimerült 276 ember — sokan közülük teljes fegyerzetben — háborgó tengeren, vihatos hullámverésben utolsó ereje megfeszítésével, az egyik úszva, a másik pallókba és deszkákba kapaszkodva, ismét más segítőkész matrózok hátán lehorzsolt tagokkal, elrongyolódott ruhában egy órai kínos küzdelem után elérte a partot. Részvétünk azonban azé a férfié és kísérőié, akit saját népe űzött tüskön-bokron keresztül szárazon és vizen, s aki ilyen iszonyú szenvedést vett magára, csakhogy hűtlen ne legyen Mesteréhez. Szegényebb volt most Pál, mint bármikor: Valószínű-e, hogy kevéske holmiját, legfőképp, ami leginkább szívügye volt, a Bibliáját megmentette? A dolgokat egészen konkrét módon kell elképzelnünk, csak akkor tudjuk őket a maguk teljes súlyában fölfogni.

Szerencsére a szigetlakók, akik mindenfelől összefutottak, rendkívül barátságosan viselkedtek, kenyeret, gyümölcsöt és melegítő italt hoztak. De a nyelvükből a legénység közül senki sem értett meg egyetlen szót sem. Csak Pál és néhány föníciai matróz hallott ki rokon hangokat a bennszülött pun nyelvből. Csak most tudták meg, hogy *Málta* szigetén vannak. A mai Szent Pál-öböl pontosan megfelel Az apostolok cselekedetei megjegyzésének, amely olyan helyről beszél, ahol „két tenger ütközik egymásnak" (27, 41). Csak a szárazföldön lehet fölfedezni azt a szűk csatornát, amely a kis leszakadt szigetet Máltától elválasztja, és azt a benyomást kelti, mintha egy másik tengerre nézne át az ember[50]. Ha Lukács „barbárok"-ról beszél, mint görög író ezen csak azt érti, hogy nem beszéltek görögül vagy latinul. Tüzet gyújtottak. Az egész legénység, Pál is segített rőzsét gyűjteni. Egy a tűz melegétől föléledt, a száraz rőzséből előbújó mérges vipera Pál karjára csavarodott. A babonás bennszülöttek emiatt Nemezis-üldözte gyilkosnak tartották, akit a bosszú istennője még a szárazföldön is üldöz, miután a tengeren megmenekült előle. Pál nyugodtan a tűzbe rázta a kígyót. Azt várták, hogy a karja meg fog dagadni, és holtan esik össze. Amikor azonban semmi ilyesmi nem következett be, a naiv szigetlakók gyanakvása babonás tiszteletbe csapott át. Most meg istennek tartották. Az embereknek ebben a naiv babonájában Pál számára talán természetes kiindulópont kínálkozott arról szóló

prédikációjához, hogy a Krisztusban hivők ártalom nélkül léphetnek kígyókra (Mk 16, 18). A jámbor máltaiak ma is hiszik még, hogy Szent Pál imádságára tűntek el szigetükről a mérges kígyók, éppúgy, ahogy az írek ugyanezt a jótéteményt Szent Patriknak tulajdonítják. Málta a Szicília provincia része volt. A legfőbb római tisztviselő, *Publiusz* rendkívül készségesen segített a hajótörötteken, és három napig saját vidéki birtokán helyezte el őket, míg megfelelő téli szállást találtak. Közte és Pál között bizonyos bizalmas viszony alakulhatott ki, ha még az apja betegágyához is elvezette. A háznak és az egész szigetnek ilyen emberségesen meleg légkörében Pál széles körben működtethette karizmatikus erőit. Hogy kísérletet ne tett volna arra, hogy itt keresztény közösséget hozzon létre, igen kevéssé valószínű. Az apostolok cselekedeteinek hallgatásából sem amellett, sem azellen nem lehet semmit sem kivenni, hogy vajon a csodálkozás, ami a bölcsesség kezdete, útkészítő volt-e e természeti emberek számára Krisztushoz. Minthogy Málta fontos forgalmi csomópont volt, és zsidó, valamint prozelita lakói is voltak, a valószínűség inkább mellette szól. A máltaiak február 10-én még ma is nagy lelkesedéssel ünneplik a „hajótörés ünnepé"-t (naufragio)[50].

Ismét megmutatkozott, mekkora áldást jelent egyetlen ember is, ha szövetségben áll Istennel. Mint egy imádkozó Mózes áll Pál közvetítőként Isten és az emberek között. A szerencse minden változásai közepette ura a helyzetnek. Kezében tartja az életet, akár izgatott népgyűlésen ordító emberek előtt beszél, akár a tenger vad hullámverésével áll szemben. Bár létezik vallás nélküli hősiesség is. De arra valami keménység tapad. Ezzel szemben a keresztény hősiességben megvan a belső nyugalom és béke varázsa, és meleget sugároz ki magából másokra. Magasabb forrásokból is táplálkozik. Rengeteg előzetes, láthatatlan önlegyőzés és pici győzelmek eredménye, és mint egy felséges folyam, parányi cseppek milliárdjaiból áll össze.

54. Ecce Róma!

ApCsel 28, 11–16.

Az apostolok cselekedeteinek második részét apostoli Odüsszeiának, Pál apostolt pedig keresztény Odüsszeusznak nevezhetnők. Több mint tíz év óta irányította tekintetét Róma felé, törekedett odajutni. A balsors minduntalan meghiúsította szándékát. Végül, amikor már azt hitte, hogy közeledik vágyai céljához, neptunusi erők sziklazátonyra vetették. Isten-

ellenes „fejedelemségek, hatalmasságok, ennek a sötét világnak kormányzói" (Ef 6, 12) igyekeztek elzárni előle az utat. Ám mindezek felett ott működik egy hatalmas kéz, és mégiscsak elvezeti céljához. Az a nap, amelyen Pál Rómába lépett, a történelem egyik legnagyobb napja volt. Ettől a naptól kezdődik az az Irenaeustól tanúsított hagyomány, hogy Róma egyháza a két apostolnak, Péternek és Pálnak közös alapítása volt.

Az enyhe máltai tél elmúlt. A 61. esztendő februárjának végén Juliusz Valetta kikötőjében a foglyaival egy alexandriai gabonaszállító hajó fedélzetére szállt; ez szintén Máltán kényszerült áttelelni. A „Dioszkuroszok"-nak, Castornak és Polluxnak, az ókori hajózás isteni védelmezőinek a jelvénye, akiknek csillagképe iránytű gyanánt szolgált, bizalomkeltően világított a taton. Az első kikötő, ahol lehorgonyoztak, *Siracusa* volt. A siracusaiak még ma is őrzik annak emlékét, hogy az apostol három napig ott tartózkodott, és prédikált az ottani katakombákban, amelyek nem messze fekszenek azoktól a híres „Latomiák"-tól, ahol egykor Alkibiadész gyarmati kalandja a görög foglyok éhhalálával szomorú véget ért. Komolyan és súlyosan köszöntött le rájuk az Etna hósapkás feje. Majd elhajóztak a homéroszi monda Küklópsz-sziklái mellett át a messinai tengerszoroson. Pál elmélkedésbe mélyedve szemlélte a természet minde csodáit. A természet kéjes élvezése távol állt tőle. Mindig a dolgok mögé látott. Úgy látta, hogy az Apokalipszis angyala már megjelölte a világot a közeli pusztulásra. Két nappal később elhajóztak Tiberiusnak Caprin épült márványcsillogású palotája mellett, és befordultak Nápolytól északra Puteoli öblébe, amelyet pompásan szegélyeztek római villák és nyaralók: Itt Pompeji és Herculaneum a gazdag kereskedők alexandriai stílusban épült lakóházaival, ott Baiae, ahol az idősb Plinius, a híres író nagybátyja, mint a hajóhad parancsnoka a Vezuv kitörésekor életét vesztette, távolabb a császári villa a Lucrinus tó mellett, ahol Agrippina anyacsászárnő gyalázatos gaztetteit kieszelte, s ahol Néró parancsára ágyában megfojtották[50], odaát a három bájos sziget, Procida, Ischia és Nisida a Misenum hegyfok irányában, ahol Tiberiust fojtották meg, pedig úgy látszott, hogy a halál menekül előle. A háttérben a Vezuv szunyókált, nem füstzászlóval borítva, mint ma, hanem kertekkel, lakóházakkal, amelyeknek még húsz évnyi életet engedélyezett. Itt, Puteoli (Pozzuoli) öblében rakták ki az egyiptomi gabonaszállító hajók szállítmányukat. Seneca meséli, hogy hogyan özönlött ki az egész Puteoli a kikötőhöz, amikor alexandriai gabonahajók érkezését jelentették (Levelek Luciliushoz 77, 1)[52]. Csak nekik volt szabad az árbocra felhúzott zászlóval befutni a kikötőbe. Az a hajó, amelyen Pál utazott, ennek az évnek első

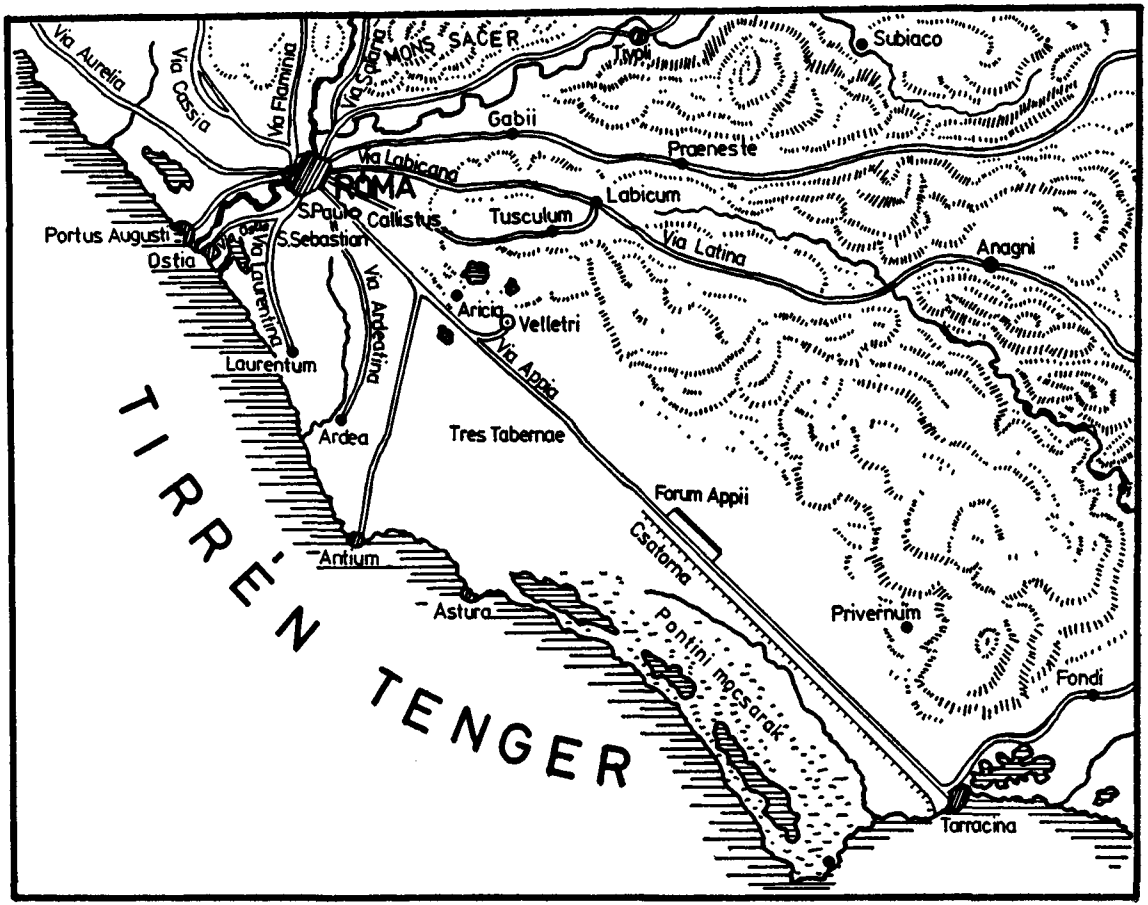

Pál apostol római útjának utolsó szakasza

gabonaszállító hajója volt, és a kíváncsi tömeg ujjongva köszöntötte. Hisz kenyeret hozott Itália részére – és ezúttal mélyebb értelemben „az élet kenyerét e világ részére". Pált vitte ugyanis, Krisztus legnagyobb tanítványát. Itt lépett partra Vergilius képzeletében hőse, Aeneas, és az aranyággal a kezében innen szállt le az alvilágba, amelynek itt sejtették a bejáratát. Ma érkezett meg annak a csodálatos gyermeknek a követe, akit a költő negyedik eklogájában prófétai lelkülettel úgy hirdetett meg, mint egy új korszak meghozóját:

Íme, betelt az idő...:
újraszületve az évszázak roppant sora tárul.
Eljön a Szűz ismét...,
már a magasságból küld új ivadékot a mennybolt.
(Lakatos István fordítása)

Egy középkori hagyomány Pállal forró könnyeket ejtet Vergilius sírjánál, amiért a költővel az életben nem találkozott:

Életedben ha ismerlek,
Ej, be nagyon megbecsüllek,
Költők ékessége, te![24]

Alig ötven esztendővel ezelőtt futott be itt az a pompás díszhajó, amely a haldokló Augustus császárt hozta. Ember ember hátán szorongott és hódolt virággal és tömjénnel a halálsápadt császárnak, mint valami istennek. A haldokló imperátor, aki a főhatalmat mint a birodalom első polgára még bölcsen és mértéktartóan gyakorolta, fáradt mosollyal fogadta a hódolatot. Vele sírba szállt az ősi Róma. Ma a legnagyobb király hírnöke lépett Itália partjára, de láncokat viselt, és nem figyelt rá senki. Letűnő világ nagy lármát csap, nagy robajjal omlik össze. Új, alapvető eszmék éppen megérkező világa számára csak keveseknek van füle. Senki sem veszi észre a kis mozgékony tarzuszit, aki A rómaiaknak írt nagy levelet megfogalmazta.

Még más módon is jelentkezett a világváros, az Apokalipszis „állata". A kikötői munkások, zsákolók, gabonamérők, rabszolgakereskedők lármáját, a hajógyárak, raktárak és pajták kopácsolását túlharsogta az afrikai hajókon érkezett oroszlánok, párducok és tigrisek bömbölése. A puteoli és a római állatviadalokon fogják őket hamarosan felhasználni. Pál látta a kétségbeesés kifejezését rabtársai arcán; számukra ez csak

arénai sorsuk borzalmas előjátéka volt. Más hajókon márványtömböket, obeliszkeket, egyetlen darabból faragott oszlopokat, egyiptomi porfírt, numidiai giallo anticot (sárgás márvány), Delphoiból való szobrokat raktak ki Néró „aranypalotájá"-nak gigantikus építkezéséhez. Mégis, amikor Pál először tette lábát Itália földjére, bizonyára e pillanat nagyságának érzése kerítette őt hatalmába. Mindenek ellenére egy titokzatos valami lebegett e fölött a föld fölött, ebben az itáliai levegőben, ezek fölött az öntudatos emberek fölött: a világ úrnőjének titokzatos dicsfénye, aki mintha azt kiáltotta volna oda neki:

„Haec est Italia Diis sacra!
Ez Itália, az isteneknek szentelt!"

Puteoli tele volt keletiekkel meg zsidókkal. A türosziak idehozták bálványképeiket[56], mindenekelőtt „szíriai istennőjük"-et (Atargatiszt), akit Néró is tisztelt (Suetonius). „A szíriai Orontész itt vetette partra az emberiség hordalékát, a római Tiberis felé vezető úton" — mondja Juvenalis. De az evangélium mustármagocskája is gyökeret vert itt. Pompejiben a keresztények akkor már a városi szóbeszéd tárgya voltak. Hogy a keresztény név ezekre a partokra már milyen korán eljutott, mutatja egy pompeji falon levő felirat, amely persze azóta megfakult. De azt három egymástól független tanú bizonyítja, hogy „HRISTIAN" volt olvasható rajta. Ez tehát hosszabb idővel Pompeji betemetése előtt történt (Kr. u. 79. aug. 24.) (41. j.).

Juliusz készséggel megengedte az apostolnak, hogy elfogadja a keresztény testvérek meghívását, és egy hétig náluk maradjon. Közben ezek futárokkal értesíthették a római testvéreket az apostol megérkeztéről, és így utazásának utolsó szakasza valóságos diadalmenethez hasonlított.

Puteolitól Rómáig 6—7 napos gyaloglás volt az út (208 km). Az első napon, mint valami oázison, amely bővelkedett borban és olajban, meneteltek a boldog Campanián át *Capuá*ba. Ott volt a szokás rátérni a Brundisiumból érkező *Via Appiá*ra, az utak királynőjére. Itt nyert az apostol bepillantást a birodalom szomorú szociális állapotaiba. Az út mindkét oldalán alig volt más látható, mint római nagybirtokosoknak rabszolgáktól művelt földbirokai; mindegyiküknek ezer, sőt még ennél is több rabszolgájuk volt. A mezőgazdasági rabszolgákra munka közben mindig felügyeltek, éjszakára pedig láncra verték őket. Ezek nagyon megbízhatatlan és veszélyes szökevények voltak. Itália parasztfiai segítették meghódítani a világot, de mások aratták le a gyümölcsöt. Parasztréteg

nem volt már. Ez a nagytőke műve volt. – A vincellérek az első metszést végezték a szőlőkben. A hegyeket még erdők borították. A fügefa már régen bevándorolt ide Keletről. Pallasz Athéné olajfája is a görögök ajándéka volt. *Formiae*ban megpihentek. Itt állt Cicero síremléke és vidéki lakóháza, az ő Formianuma, ahol a híres államférfit meggyilkolták. Ez volt az út egyik legmagasabb pontja, ahonnan elbűvölő kilátás nyílt a gaëtai öbölre. Tarracinánál Pál újra hallotta a vadul felmorajló tenger neki oly ismerős melódiáját. Nem sokkal később a Pontini-mocsarak fogadták utasainkat. Augustus itt az út mellett nyílegyenes csatornát ásatott *Forum Appii*-ig, amely még ma is megvan. Az uszályokat a csatorna mellett futó öszvérek húzták. Horatius pajkos humorral írt meg egy ezen a csatornán tett vidám kéjutazást (Sat. I,5). Juliusz valószínűleg a gyorsabb vízi utat választotta. Éjszakára Forum Appiiban, ezen a karavánok számára szállással rendelkező postaállomáson szálltak meg. A levegő nem volt mentes a szúnyogoktól és a lázveszélytől. Ezért volt itt Aesculapiusnak szentélye.

A régi írók nem a legjobbat mesélik az antik szállásokról (lásd Stemplinger[54]). Rosszul gondoskodtak az utasok kényelméről. „A szállások csak tetőt adtak az utas feje fölé és üres ágyat. Az utasoknak főzőedényüket és ágyneműjüket magukkal kellett hozniuk." A kocsmárosok ipara a legrosszabb hírűek közé tartozott. Hogy csaltak és pártolták a kockajátékot, az közismert volt. Horatius Forum Appii kocsmárosait „csibészek"-nek nevezi. A szálláson féreg és békabrekegés zavarta az utasok álmát. A kocsmárosnék boszorkányok és varázslók hírében álltak. Pincérlányokkal igyekeztek vendégeket odacsalogatni, áruba bocsátották rabszolganőiket, meghamisították a bort, és becsapták a vendégeket. Néró kocsmában ismerte meg ifjúkori szerelmét és első feleségét, a szerencsétlen Aktét. A szállásokon nyüzsögtek a lovászok és öszvérhajcsárok. A konyha füstje csípte a szemet, a vendégek kétértelmű nótákat fújtak; férgektől duzzadoztak a nádcsomókkal kitömött ágyvánkosok. „Nem ritkán gyíkok és pókok pottyantak le a mennyezetről. Meséltek olyan esetekről, hogy disznóhús gyanánt meggyilkolt emberek húsát tálalták fel a vendégeknek." Így tehát az ott tartózkodás Pál és útitársai számára egyáltalán nem volt kellemes. De hiszen az apostol, mint a filippieknek írja „mindig mindenhez hozzászokott" (Fil 4, 12).

Itt érte Pált az első boldog meglepetés: a római közösség elébe küldte első üdvözletét. A rómaiaknak írt levél hálás olvasói az apostol közeledésének hírére *két követség*et küldtek előre. Az első a 43. mérföldkőnél (Rómától 60 km-re) találkozott vele. Ez volt a keresztény Rómának az

ő apostolához intézett első köszöntése. Milyen jól esett szívének ez a figyelmesség! Az immár megőszült Pálnak örömkönnyek lopakodtak a szemébe, amikor viszonozta a testvéri köszöntést és csókot. Egyeseket látásból, másokat még csak hallomásból ismert. Ha tudni akarjuk a nevüket, üssük föl A rómaiaknak írt levél végén levő, üdvözleteket tartalmazó listát. Talán köztük volt Aquila és Priszcilla is, és a nyakába borultak. Továbbá, ha Márk az evangéliumban (15, 21) már az ötvenes években feltételezi, hogy cirenei Simon két fia, Alexander és Rufusz a rómaiak előtt ismert személyiségek, Pál pedig A rómaiaknak írt levelében üdvözletét küldi nekik és édesanyjuknak, aki vele szemben is édesanyaként viselkedett, akkor szabad őket is a küldöttek között sejtenünk. Milyen szép elgondolni, hogy az öregedő apostolnak római nehéz napjaiban nem kell nélkülöznie egy anyai barátnőt, aki gyengéd asszonyi módon gondoskodni fog élete szükségleteiről. Így értjük meg, ha Lukács meghatottan megjegyzi: „Amikor Pál meglátta őket, hálát adott az Istennek, és bizalommal telt el." Bizonyítéka ez annak is, hogy az utóbbi időben bizony a levertség nagyon nehéz óráit élte át. A legközelebbi postaállomáson, Tres Tabernaeban (Háromszállás) egy *második csoport* várt rá, talán az előbbinél hivatalosabb, amelyet a római egyházközség elöljáróiból állítottak össze, hogy Pál apostolt az egyház nevében köszöntsék (42. j.). Juliusz, sőt az egész karaván nagyot nézhetett, amikor ennek az ünnepélyes üdvözlési jelenetnek tanúi lettek. A híres fogoly iránti nagyrabecsülésük egyre növekedett. Meg ez a szeretet is új csodának tűnt nekik. A közelben (a 42. mérföldkőnél) állt Seneca vidéki háza, ahol a nemes államférfi néhány évvel később Néró parancsára fölvágta az ereit.

Velitrae (Velletri) magaslatán, a Julius császári ház származáshelyén léptek az Albanus hegység klasszikus földjére. *Ariciá*ban tartották (a nem hiteles apostol-akták szerint) az utolsó éjszakai pihenőt. Itt lépte át az apostol Latium megszentelt földjét. *Latium!* Olyan név ez, amelyet nem lehet kiejteni anélkül, hogy a lélekben a legmélyebb rétegeket föl ne kavarja. E szegényes talajból nőtt ki Róma latin géniusza, amely szövetségben Athén attikai géniuszával és a kereszténységével kelta – germán talajon megteremtette a Nyugat kultúráját. Galilea – Attika – Latium – e három majdnem egyforma nagyságú vidék az emberiségnek a legnagyobbat adta: Kelet a világosságot, Hellász a nyelvet és szellemet, Róma pedig rendező képességét meg jogi szervezetét. Az a férfiú pedig, aki a keresztény gondolat drága magvát vitte oda, és akinek e három oly egyenlőtlen, de a Gondviseléstől mégis egymásnak rendelt hatalom szövetségét kezdeményeznie kellett, most ott állt Latium határán. „Tendimus in Latium! –

Latiumba von minket valami"! Ki ne érezte volna már a nagy Newman bíborosnak ezt a kedvenc szavát? Legmélyebb alapjaiban persze csak a katolikus ember érezheti át.

Lent a mélyben terült el Alba Longa, a monda szerint Róma anyavárosa. A Mons Albanus (Monte Cavo) csúcsán trónolt a szövetség istenének, Jupiter Latialisnak a temploma, ehhez vonultak fel diadalmenetben a győzelmi koszorúval ékesített hadvezérek. Még ma is láthatók a fekete, ötszögletű bazaltkövek, amelyeken Pál apostol járt. Ariciában állt még Diana szentélye, akinek eredeti képét a monda szerint Oresztész és Iphigeneia Tauriszból hozta ide. Megint csak útjában állt ez az istennő, mint Efezusban. Templomában éjjel-nappal láng égett, szép jelképéül a természeténél fogva keresztény lélek vallásos vágyakozásának. Az istennő képe nem hozta meg a fúriáktól korbácsolt Caligulának a nyugalmat, mint Oresztésznek. Lent a Nemi-tó közepén árván és elhagyottan himbálódzott a császári díszhajó, amelyben az emberkerülő uralkodó a szellemi elborulás napjaiban a démonok világa elől menedéket keresett. Pál, aki oly mélyen belelátott a pogány lélekbe, megértő tekintettel szemlélte a Krisztustól messze távolodott lélek mindeme eltévelyedéseit.

Másnap reggel kezdődött az utazás utolsó szakasza. Méla komolyságával terült el a szemük előtt a *római Campagna*, népsorsok olyan színhelye és temetője, amilyen még egy alig van ezen a földön. De mi volt az ott lenn, ott észak felé a homályos messzeségben? A római keresztények ujjongva mutattak a lábuk előtt elterülő óriási városra:

Ecce Roma!

Milyen más volt az első Caesaroknak ez a Rómája, mint a mai! Ott, ahol most a Szent Péter kupolája köszönti a vándort, ott terült el Néró tojásdad alakú cirkusza egyiptomi obeliszkjével. Róma akkoriban – eltekintve a Forum és a Palatinus pompájától – csúnya, szennyes, áporodott szagú, sokemeletes épületekből álló város volt. A távolból azonban sárgásbarna alapszínével, az albai és szabin hegyek finom vonalainak keretében mégis fenségesen és művészien hatott. A capitoliumi templom és Néró palotája márványának fehér ragyogásával úgy emelkedett ki az egyhangú házrengetegből, akárcsak ma a nemzeti emlékmű hóhegye a Piazza Venezián. A híres vízvezetékek, a város dicsősége: az Aqua Appia, Claudia, Marcia – még ma is díszei a magányos Campagnának – százlábúakként kúsztak át a vidéken, és egyre közelebb kerültek egymáshoz. A Via Appia fokozatosan egyre inkább a „via triumphalis" jellegét öltötte magára, s előkészítette a vándort Róma nagyságára.

Egyúttal a világ legnagyszerűbb síremlékei között vezető út volt. Hiszen a régiek között a halottak tisztelete volt hivatva a vallásos gondolat hordozására. De a Scipiók, Metellusok, Valeriusok nemesi nemzetségeinek hiúsága és becsvágya is tükröződött bennük, mint pl. *Caecilia Metella* síremlékében. Csendes, zárt nyugvóhelyeik nem voltak a halottaknak. A halottak nem akartak egyedül lenni, az élők társaságára vágyakoztak[54]. A régiek mit sem tudtak az Istenben való nyugalomról, a szentek egyességéről. Ami az élőkkel összekötötte őket, csak a mindennapi, értéktelen dolgokért való gond volt. Az úton elhaladva itt egy síremléken Pál ezt olvasta: „T. Lollius Masculus pihen itt az út mentén, hogy az erre elhaladók azt mondják neki: Üdvözlégy, Lollius!"[21]

Ahol ma a Szent Sebestyén bazilikája áll, ott Appius útja a völgyhajlaton keresztül „ad Catacumbas", a későbbi Callixtus- és zsidó katakombákhoz vezetett. Az itt lakó zsidók kíváncsian és részvéttel mustrálgathatták földijüket. „Hannibal ante portas!" – kiáltozták egykor nagy riadalomban a rómaiak. „Paulus ante portas!" – kiálthatták volna még több joggal ma, amikor Krisztus hadvezére állt ott a Porta Capena előtt. Úgy látszik, mintha csak később ismerték volna föl veszélyes voltát, amikor a városon kívül fejezték le, hogy legalább a halála után „fuori le mura", azaz a falakon kívül maradjon!

„Amikor megérkeztünk Rómába, a százados átadta a foglyokat a sztratopedarkhosznak (táborparancsnok)" – írja Lukács a naplójába. Hogy Juliusz a praetorianusoknak a Mons Caeliuson levő táborában, az ún. Castra Peregrinorumban adta-e le foglyait vagy pedig a Via Nomentanán, a praetorianusok tulajdonképpeni főhadiszállásán, bizonytalan. A császári rendőrség e főhadiszállása, hatalmas négyszögletű épület, később tragikus hírnevű megerősített hely lett, a római birodalom „császárgyár"-a. A birodalmi rendőrség feje, a „praetorianusok prefektusa" tíz év óta a nemes *Burrus* volt, derék generális, megfontolt államférfi, a nép kedvence. A császár után a leghatalmasabb személyiség. Ő és Seneca, ez a két nemeslelkű sztoikus volt a fiatal Néró nevelője; mindeddig képesek voltak rossz hajlamait megfékezni. Burrus volt császári büntető eljárásokban az első vizsgálóbíró is. E férfi elé vezette és neki adta át Pált Juliusz százados. Az elogium, azaz Festus hivatalos kísérőirata, továbbá Juliusz százados szóbeli jelentése az ő foglyáról oly kedvezően hangzott, hogy Burrus kiadta a parancsot, hogy Pállal mint előkelő császári fogollyal a legemberségesebben bánjanak. Az első tíz napon az apostolnak a parancsnoksági őrszobán kellett maradnia, ti. az előzetes vizsgálat befejezéséig; ennek során állapították meg a császárhoz

való fellebbezés jogosságát. A „custodia libera" kedvezményében részesítették, a fogság legenyhébb válfaját rótták ki rá. Engedélyt kapott, hogy őrizet és állandó rendőri felügyelet alatt tetszés szerinti lakást béreljen, alighanem a tábor közelében[50]. A római egyház valószínűleg megtiszteltetésnek vette, hogy viselhette apostola bérlakásának és ellátásának költségeit.

Itt volt hát Pál végre Rómában! – Nagyon jól tudta, hogy mit jelent ez a négy betű neki és a kereszténységnek. Az a férfiú, aki egy világnyi szeretetet hordott a szívében, érkezett abba a városba, amely – Gregorovius szavaival élve – Néró napjaiban szemernyi emberiesség és leheletnyi szeretet után sóvárgott.

55. Hogyan és hol született a római egyház

ApCsel 28,17–29.

„Róma világuralma – mondja Gregorovius – a kereszténység keletkezésével és uralmával együtt a világ életének mindig a legmélyebb titkaként fog jelentkezni. Ez a vallás, amely a nemzeti szempontból elzárkózott Jeruzsálemben jött létre, de amely alapelve értelmében világpolgári jellegű, úgy vonult be a világ fővárosába, mint a történelemtől eleve neki előkészített székhelyre, hogy azután a politikai monarchia romjaiból felépítse az Egyház, az erkölcsi monarchia óriási épületét." E világot átfogó eszme hordozója, Péter apostol kevéssel ezelőtt a Tiberisen túli városnegyedben lakott, Pál apostol pedig, aki e messzeható isteni erőt hozta ide, egy praetorianus felügyelete alatt egy szegényes bérlakásban.

Az első kapcsolat, amelyet Pál szokásához híven felvenni törekedett, a zsidó honfitársaival való összeköttetés volt. Nem akart népe renegátjaként megjelenni, és nem akarta, hogy azt mondhassák róla, hogy népét annak messiási ígéretei tekintetében rászedi. A zsidóknak már a Kr. e. II. századtól kezdve erőteljes kolóniájuk volt Rómában (13. j.). Claudius halála után visszatértek; számuk csakhamar húsz–harmincezer lélekre rúgott. Vallási és nemzeti különcségeik miatt Rómának, a világvárosnak a peremén telepedtek le, de élénk kereskedelmi kapcsolatban álltak vele, és anyanyelvüket a görögggel cserélték föl. Csoportokban éltek a város külterületén, a konzuli utak betorkolásánál; itt voltak temetkezési helyeik és katakombáik is (legalább hat). Vallási közösségekből, illetve zsinagógákból álló – közülük a zsidó feliratokból ez idő szerint tizenhármat

ismerünk —, a jeruzsálemi Szünedrion mintájára szilárdan kiépített szervezetet képeztek. Hol magas pártfogóik után nevezték magukat augustusiaknak, agrippaiaknak, heródesieknek, hol városnegyedek nyomán suburaiaknak, (Mars-) mezeieknek, hol meg hazájuk alapján palesztinaiaknak, tripoliszi, libanoni stb. honosoknak. A zsinagógatanács (geruszia) élén a gerusziarkhosz állt, a „zsinagógaatya" után a legnevezetesebb személyiség. Volt zsinagógaanya, jegyző (grammateusz), pénztáros, pap, zsinagógaszolga és végrehajtó hivatalnokok is. A legújabb feliratkutatás megállapításaiból (P. Frey) adódik annak az eddigi tudományos nézetnek a tarthatatlansága, hogy a római keresztény közösség a zsidó zsinagóga mintájára szerveződött. Ellenkezőleg, a fiatal római egyház szervezeti példaképe a római „kollégiumok" vagy vallásos társaságok voltak.

Az apostol bizonyára tudott arról, hogy a zsidóságnak nagy befolyása van Rómában, és karja messzire ér, egészen a császári szobákig. Az első udvari színész, aki nagy kegyben állt Néró előtt, és aki a császárt a színművészetben oktatta, a zsidó Alitürosz volt. Josephus Flaviust ő mutatta be Néró mindenható szeretőjének, Poppaea Sabinának, akiről meg azt beszélték, hogy zsidó prozelita (Jos. Flav., Zsidó régiségek 20, 8. 11). A zsidóknak mást se kellett tenniük, csak ennek a nőnek a gyűlöletét Pál ellen fordítani, és máris el volt veszve. Pál már csak ezen okból is tanácsosnak tartotta, hogy a zsidóság vezetőivel szemben békülékeny lépést tegyen. Másképp nem lehet megmagyarázni azt a szokatlan sietséget, amellyel már a harmadik napon magához kérette elöljáróikat.

Hatásosan mutathatott rá láncaira, és mondhatta, hogy népe legnemesebb kincséért, a messiási remény miatt „rakták rá ezeket a láncokat". A tiszteletreméltó atyák úgy tettek, mintha az egész ügyről mit sem tudnának. Ha igazat mondtak, akkor a Főtanács nagy átkát még nem közölték a külső zsinagógákkal. Egészen ártatlan képet vágva kérdezték Pált, hogy mi a véleménye a Krisztusra vonatkozó vitás kérdésekről. Azt állították, hogy „erről a szektáról" csak annyit tudnak, hogy mindenütt ellenzésre talál. Hogy közelebbi felvilágosításért nagyon hálásak lennének. Ez aztán „tökéletes diplomata beszéd" volt. Már hogy nem tudtak volna a kereszténységről semmit, amikor éppen a keresztény propaganda idézte elő a roppant heves nyugtalanságokat a gettóban Claudius császár idejében! Az apostol lakásán lefolytatandó nagy vallási megbeszélés céljára egy külön napot tűztek ki.

Minthogy csupa írástudó férfi volt Pál előtt, bevethette ragyogó szentírásbeli jártasságát és az írásmagyarázatban való mesteri készségét.

Reggeltől késő estig tartott a megbeszélés. Az volt a benyomás, mintha Pálból mindaz előtörne, ami mélységes Krisztus-ismeret a fogság évei alatt felhalmozódott benne. De minden hiába! Népük dicsőséges története a szégyenfán megfeszítettel érjen véget? Ezen a botránykövön a megcsontosodott rabbik nem tudtak túljutni. Ez volt az utolsó alkalom, hogy Pál felajánlotta a zsinagógának a Krisztusban való üdvösséget, ez volt a kegyelem utolsó órája, amely végleges döntést követelt, hogy vajon Izrael a kiválasztottság népe akar-e maradni, vagy az eltaszítottság népévé akar-e válni. Ezzel a jelenettel a szent történet elbúcsúzik a zsidóságtól. Ezzel véget ért Isten évezredes törekvése, hogy szeretettel megnyerje ennek a nagytehetségű népnek a lelkét. Lukács tudatában volt a választott nép végérvényes trónfosztásának: Egymással vitatkozva – meséli –, Istennel perlekedve és önmagukkal meghasonultan mentek le a lépcsőn, és az eltaszítottság stigmájával megjelölten megkezdték mozgó Krisztusbizonyságként minden vándorlások legnevezetesebbjét: az „örök zsidó" bolyongását[32]. Pál pedig még kiátkozásként utánuk kiáltotta Izajás prófétának az örök előrerendelés titkának homályába burkolt szavait, hogy ezt hordozzák a világon keresztül: „Hallván halljatok, de ne értsetek, látván lássatok, de ne fogjátok föl! Tedd érzéketlenné e nép szívét, süketté a fülét, és kösd be a szemét, hogy ne lásson a szemével, ne halljon a fülével, és ne értsen a szívével, s így ne térjen meg, és ne gyógyuljon meg!" (Iz 6,9–10.) Erős prófétai beszéd ez! A mi gondolkodásmódunk számára keménynek látszik, sőt megbotránkoztatónak. Hát megkeményítheti Isten szántszándékkal egy nép szívét, hogy elpusztuljon? De a héber ember másképp gondolkodott, mint mi. Egyébként a predesztináció hite beletartozott a farizeusok tanítási anyagába. Pál is tanította az isteni előrerendelést, de enyhítette a szabadakarat gondolatával (38. j.). Isten teremtette a szabadakaratot és a vele való visszaélés lehetőségét. E visszaélés előrelátásával mintegy maga okozta az ember engedetlenségét, de nem a kikerülhetetlen végzet értelmében. A felajánlott világosság és igazság a visszautasítás esetében Isten ítéletévé lesz. A Biblia Isten álláspontjáról nézve két csoportba osztja az emberiséget: hivőkre és hitetlenekre, a világosság fiaira és a sötétség fiaira. Bizony csak úgy van a dolog, amint Goethe mondja: A világtörténelem legmélyebb témája a hit és a hitetlenség küzdelme.

A Jézusról való vita sokáig nem némult el a gettóban. Egyesek végül mégiscsak megtértek, és kereszténnyé lettek. A legtöbbükben azonban a visszautasítás engesztelhetetlen ellenségeskedésbe csapott át. Ez a római keresztény közösséget hamarosan a szakadék szélére fogja sodorni.

Úgy látszik, hogy a zsidóságnak ez az állásfoglalása a római egyház zsidókeresztény kisebbségén is némi nyomot hagyott. Korintussal ellentétben hiányzott ugyan belőlük a zsidó szabadelvűség és a zsidó gnószisz (felvilágosodás), viszont annál erősebben volt itt képviselve a túlságosan aggályos esszénus irányzat és a féltékeny farizeusság. Néhányan e zsidókeresztények közül egyenest ellenmissziót indítottak, amelyről Pál ezt írja a filippieknek: „Némelyek féltékenységből és vetélkedésből hirdetik Krisztust, nem tiszta szándékkal, abban a hiszemben, hogy bilincseimben keserűséget okoznak nekem" (1, 15–17). A judaizmus főveszélyét azonban az apostol nagy levelei elhárították. Ezek már csak végső utóvédharcok voltak: „De mit számít ez? Csak Krisztust hirdessék bármi módon, akár érdekből, akár tiszta szándékkal, örülök és a jövőben is csak örülni fogok neki" (Fil 1, 18). Ez ugyanaz a nagylelkű és fennkölt magatartás volt, mint Jézusé, amikor János felháborodottan jelentette neki, hogy valaki, aki nem közülük való, az ő nevében gonoszlelkeket űz ki: „Ne tiltsátok meg! – mondta. – Mert aki nincs ellenetek, az veletek van" (Lk 9, 49–50). A római közösség két részét legfőképpen a két apostolfejedelem barátsága tartotta össze. Csak a Róma égésekor közösen kiontott mártírvér vetett véget az utolsó egyenetlenkedésnek is.

Lukács nem akarta fülsértő disszonanciával zárni könyvét, hanem inkább a keresztény Egyház jövőjébe vetett bizakodó kiáltással. Az apostol szegényes bérlakása a *keresztény mozgalom gyűjtópontja* lett a pogány Rómában. Az evangélium, amelyet eddig a zsidóság nyomása miatt csak bátortalanul és félénken hirdettek, most attól a lendülettől, amely Páltól indult ki, lobogó lángra gyulladt. Tacitus szerint a keresztény közösség 64-ben már „multitudo ingens – hatalmas tömeg" volt. Ha a zsidó lakosság kb. 30 000-re volt tehető, akkor a keresztények létszámát ennek felére becsülhetjük, és ez nap mint nap növekedett. Pál maga ezt az új fellendülést fogságára vezeti vissza: „Azok közül, akik az Úrban testvéreim, sokan felbuzdulnak bilincseimen, és egyre bátrabban terjesztik Isten szavát" (Fil 1, 14). Már A rómaiaknak írt levélben Pál több családi közösséget sorol fel, ahol istentiszteletet tartottak. Az egyik „Aszinkrituszból, Flegonból, Hermeszből, Patrobászból és még néhány testvérből" állt, más körök Filológusz és Júlia, Nereusz és nővére (= hitvese), Olimpia és az összes „szentek" körül, akik náluk vannak, csoportosultak, tehát egy nagy házi közösséget alkottak.

Úgy látszik, hogy Pált a körülötte kialakult baráti kör *a római arisztokráciá*val is kapcsolatba hozta. Keresztény régészek ásója és éles elméje a római talajtól számos titkot ragadott el, amelyeket a korabeli írók

aggodalmasan őriztek. De Rossi és Marucchi úgy vélték, meg lehet állapítani, hogy Aquila és Priszcilla háza az Aventinuson volt, ahol még ma is áll Szent Prisca ősrégi bazilikája. Ez a ház a Corneliusok telkén épült, amint ezt egy ott talált felirat bizonyítja, amelyen a „Pudens Cornelianus" név olvasható. Ha ezzel összekapcsoljuk azt az alapos feltevést, hogy a Priscilla-katakombák, amelyekben Pudens szenátor leányai, Pudentiana és Praxedis mellett ez a házaspár is nyugvóhelyét lelte, eredetileg a két rokon családnak, a Corneliusoknak és az Aciliusoknak közös temetkezési helye volt, akkor túlságosan merész az a vélekedés, hogy a „Gens Cornelia" tagjai már igen korán, talán már Pál megérkezése előtt csatlakoztak a kereszténységhez, és Priszcilla mint rokon vagy szabados e két család egyikéhez tartozott? Róma legrégibb templomai közül kettő az Esquilinuson még ma is ama római szenátor két lányának a nevét viseli, akinek a házában Péter apostol állítólag keresztény közösséget gyűjtött maga köré. Ha pedig később arról olvasunk, hogy Pál a második római fogsága idején, nem sokkal a halála előtt, egy bizonyos Pudens látogatását fogadta, aki Timóteusnak üdvözletét küldte (2 Tim 4, 21), akkor ez nem lehetett valami jelentéktelen, hanem a keresztények előtt nagyon is jól ismert személyiség.

Priszcilla nevével kapcsolatban még egy másik, a szenátori nemességből való korakeresztény személyiség is fölmerült a történelem homályából: *Acilius Glabrio*. Suetonius (Domitianus, 10. fej.) ama „molitores rerum novarum" között említi, akiket Domitianus császár az államra veszélyes újítások miatt 95-ben kivégeztetett. Az ősegyháznak ezt a valószínű vértanúját borító fátyol hirtelenül fellebbent, amikor 1880-ban a nevét Priscilla katakombái kiszolgáltatták a kutatóknak. Az Aciliusok családi sírboltjában egy régi szarkofágfödél töredéke került elő ezzel a felirattal: „ACILIO GLABRIONI FILIO". Egy másik felirat Manius Aciliust és feleségét, Priscillát a szenátori rangot megillető „clarissimus" (= fenség) címmel nevezi meg; bizonyítéka ez annak, hogy a Priscilla név hagyományos volt ebben a híres családban, és hogy e nemzetség egyik ága nagyon korán, feltehetően már az apostoli időkben fölvette a kereszténységet. Ha valóban így állna a dolog, akkor még a két apostolfejedelem útjai is találkoznának itt. Liberius pápa (352–366) irataiban ugyanis egy helymegjelölés ezen a tájon említi azt a helyet, „ahol Péter keresztelni szokott". Az itt talált feliratok egész sora tartalmazza a Péter nevet. Úgy látszik, az apostolra való emlékezésül némely család Péter névre kereszteltette fiait (lásd: De Waal-Kirsch[81]).

A római nemesség egy másik tagjának a neve, akinek a kereszténység

a magasabb római társaságba való bejutását köszönheti, kétségtelenül a történelemé: *Pomponia Graecinádé;* róla még Tacitus is ezt a bizonyítványt állítja ki: „Jellemszilárdsága és állhatatossága dicsőségére vált" (Annales 13, 32). Még Renan is megénekli ennek az asszonynak a dicséretét, és mint keresztényt ünnepli. Ez az előkelő hölgy, Aulus Plautiusnak, Britannia első meghódítójának a felesége már évek óta magára vonta a római nemesség gyanakvását. Mindig feketébe öltözött, visszavonult életet élt, és nagy komolyság ült az arcán. Egyesek borzalmas emlékekre vezették ezt vissza. Meg kellett élnie, hogy bizalmas barátnőjét, Juliát, Drusus leányát, Messalina császárné meggyilkoltatta. Úgy látszik, hogy egyik fia is ott volt Néró áldozatai között. Mások viszont „külföldi babonával" vádolták. Római szokás szerint egy családi tanács ítéletének kellett alávetnie magát. Férje határozott közbelépése azonban minden további zaklatástól megvédte. De mit tudtak a pogányok az ő titkáról! Ami nekik búskomorságnak látszott, az csak „belső összeszedettség kifejezése, egy züllött társadalom megvetése" volt[78]. Talán benne láthatjuk a római nemzetségből származó első szent asszonyt. A katakombakutató De Rossi feltevése figyelemreméltó megerősítést nyert, amikor a Callixtus-katakombákban egy második századból származó görög feliratú sírkövet talált, amely egy „Pomponius Graecinus"-t nevez meg (De Waal-Kirsche[81]). Abban az időben nem volt ritkaság, hogy a rangos asszonyok keleti kultuszok iránt érdeklődtek. Az átriumban a házi oltáron a házi istenek és az isteni császár képe mellett elég gyakran felállították Szerapisz vagy Kübelé képét, a leggyakrabban azonban Isziszét. Miért ne egyszer egy keresztény jelképet is?

Egy inkább szép, mint valószínű hagyomány tudni véli, hogy Akté, a Kisázsiából származó hajdani rabszolganő, Néró első szeretője, majd pedig eltaszított felesége megbeszéléseket folytatott Pállal, és titokban kereszténnyé lett. Először az Annaeus-családban szolgált, amely körül a legenda szerint egy kis keresztény csoport alakult ki. Hogy keresztény szellem érintette meg, azt nemes viselkedése mutatja. Amikor ugyanis Néró meggyalázott maradványait eltemetés céljából összegyűjtötte, és a véres tetemet Domitius sírhelyéhez vitette, a pogány világ azt vélte, hogy kereszténynek kell lennie; „csak keresztény nő érezhet ilyen lovagiasan a meztelen elvetemültséggel szemben" (W. Pater). A pogányság öntudatlan meghajlása volt ez a keresztény szellem előtt!

Arra is gyanakszanak, hogy a bírósági tárgyalások alkalmával, amelyeken mint államtanácsos jelen volt, Seneca is közelebbi kapcsolatban lépett Pállal. Mindenesetre sajátos véletlen volna, ha Pál, aki Korintusban

szabadon távozott Gallio bírói széke elől, éppen öccse, Seneca közbenjárásának köszönhette volna római fölmentését. Mindenesetre érthető a filozófus keresztény hajlamaira vonatkozó régi nézet, ha az ember elolvassa, hogy Seneca egyik levelében (Ep. 115) miképp rajzolja meg egy Istennel eltelt ember képét: „Ha szabad volna egy ilyen férfi lelkét látnunk, ó milyen szép, szent és nyugodt fenségtől csillogó lényt látnánk...! Ha valaki látna egy ilyen lényt, aki fennköltebb és ragyogóbb, mint ami az emberi szférán belül megjelenni szokott, nem hőkölne-e vissza, mintegy lenyűgözve valami istenséggel (numen) való találkozástól, és nem mondana-e magában egy imát, hogy a látvány számára „fas" (azaz kultikusan megengedett) legyen, aztán a látvány jóságától felbátorítva nem könyörögne-e imádkozva, és mondaná Vergiliusszal: Légy kegyes hozzánk, és enyhítsd kínunkat!"[65] Senecának csak néhány lépést kellett volna tennie a praetorianus táborba, hogy meglássa ezt az eszményi lényt. A középkor egyenest hitte, hogy megtette ezt a lépést, és kereszténnyé lett. Így igyekeztek megmagyarázni az ő erkölcsének és a keresztény erkölcsnek sok hasonlóságát, ami már Tertullianusnak (De an. 20: „Seneca saepe noster") feltűnt. Ezt a nézetet még a két férfi hamisított levélváltásával is igyekeztek alátámasztani. Az egybehangzásokat egyébként kellőképpen indokolja Seneca esetében csakúgy, mint Epiktétoszában, az ifjabb Sztoa erkölcsi idealizmusa, valamint a Seneca-család vallási öröksége. Már az édesapja megrajzolta egy emberfeletti próféta alakját, akinek van tudása és hatalma arra, hogy megijesszen akár egy Nagy Sándort: az ilyennek szerinte isteni születéssel kell dicsekednie, istenének tanúbizonyságával kell bírnia, ami pedig az élete végét illeti, mentesnek kell lennie a sors kényszerétől[65]. Az efféle előre való megsejtések megmagyarázhatók pusztán az emberi léleknek a kereszténységre való természetes ráhangoltságából, hiszen enélkül a kereszténység diadalmenete nem lett volna lehetséges a pogány világban.

A kereszténység bizonyára már akkor egyes szövetségesekre talált a felsőbb körökben olyan vallásos természetű emberek között, akikkel a filozófusok és költők gúnyolódása megutáltatta az isteneket. A felületes, megrontott erkölcsiségű lelkek, akik a kéjes komédiák és gladiátorjátékok után változatosság kedvéért metafizikai borzongás izgalmára vágyakoztak, keleti vallások összejöveteleibe menekültek, a komolyabbak pedig a zsinagógákba vagy a keresztény közösségekbe; kiábrándultak a rengeteg „megváltó istenség"-ből, akik ajánlkoztak nekik. A keresztény mozgalom mégis leginkább az *alsó és legalsóbb rétegek* között terjedt el, akik szabadságra és emberségességre irányuló követeléseik vallási megalapo-

zását látták a kereszténységben. Épp ebben az időben történt Rómában egy feltűnést keltő esemény. Pedanius Secundus római prefektust egy rabszolga egy rabszolganő iránti féltékenységből meggyilkolta. A törvény értelmében a bűncselekmény idején a gyilkossal egy fedél alatt élő valamennyi rabszolgát ki kellett végezni. Ez csaknem négyszáz szerencsétlent érintett. Ezellen a nép igazságérzete fölzúdult. A szenátus és a császár azonban úgy döntött, hogy szabad folyást enged a törvénynek (Tacitus, Annales 14, 42)[78]. Nem csoda, ha a császári rabszolgák a Palatinuson is fölfigyeltek az új hírre, és ott Pál nevét tisztelettel emlegették. Első fogságának vége felé mondja A filippieknek írt levélben: „Köszönt titeket valamennyi szent, főképp a császár házából valók" (4, 22). Kik voltak ezek a palatinusi keresztények? A rómaiaknak írt levél üdvözlő listáján két föltűnő csoport van: *Narcisszus és Arisztobolusz* két nagy házának keresztény családi együttesei: „Két előkelő úr háztartásához tartozhattak, akik maguk bizonyára nem is voltak keresztények."[26] A „familia" szó a régiségben annyit jelentett, mint szolgaszemélyzet, cselédség. A rabszolgák a familia kötelékébe tartoztak, alkották a familiát, s a házigazda „pater familias"-nak nevezte magát. Egy „familiá"-ra átlagban tizenöt rabszolgát számítottak. Ennyi volt a kisebb polgár házi személyzete. A gazdagoknak azonban, mint Narcisszus és Arisztobolusz, százával voltak rabszolgáik. „Nationes in familiis habemus – valódi népi egyveleg van familiáink kötelékében", írja Tacitus. Harnack[26] azt mondja, hogy Claudius idejében senki nem volt oly hatalmas Rómában, és senki nem állt oly szoros barátságban a császárral, mint egy bizonyos Narcisszus, az ő szabadosa és magántitkára, és hogy ugyanebben az időben élt Rómában mint a császár barátja egy Arisztobulusz, Nagy Heródes egyik unokája (43. j.). Egy ilyen, a császári udvarral szoros kapcsolatban álló férfi halála után egész házi személyzete számos rabszolgájával együtt átkerült a császári háztartásba. Ha ez a két férfi azonos volna azokkal a Páltól említett személyiségekkel, ez újabb igazolása volna számunkra annak, hogy az apostolnak szoros kapcsolata volt a palatinusi rabszolgaszobákban élő keresztényekkel. Néró udvaroncai között nem szabad keresztényeket keresnünk. A Flaviusoknak ugyanis, akiknek feleségei hajlottak a kereszténységre, és akik közül az egyik családtag, Titus Flavius Clemens konzul és felesége, Domitilla, már maga is keresztény volt, akkoriban még semmi keresnivalójuk sem volt a Palatinuson. A híres palatinusi gúnyfeszület, ez a császári Paedagogium pogány tanulóitól a vakolatra karcolt és az egyik keresztény iskolatársukat, Alexamenoszt, aki egy szamárfejű megfeszítettet imád, kicsúfoló karika-

túra elegendő bizonyíték arra, hogy a kereszténység már nagyon korán utat talált a Palatinus köreibe (44. j.).

Manapság szemére vetik Pál apostolnak, hogy „a csökkentértékűek fölemelésére tudatosan összegyűjtötte a művelt világ országaiban mindazt, ami állami és szellemi szempontból poklos, hogy maga köré gyűjtötte a hellénisztikus világ minden szellemi hulladéktermékét, minden állam lecsúszott elemeit". De csak el kell olvasni azokat az erkölcsi követelményeket, amelyeket újonnan megtértjei elé állított, hogy észrevegyük, hogy az emberiség haladása, a fejlődés magasabb fokának az elérése akkoriban a keresztény közösségeken nyugodott. „A közeledő ítéletről szóló, testet-lelket megrázó prédikáció, valamint Krisztus Lelke boldogító erejének hatására az erkölcsiség egyre tisztábban és biztosabban jutott érvényre... Tiszta embereknek kellett a keresztényeknek lenniük, akik nem ragadnak a vagyonhoz, nem önzők, amellett igaz és bátor emberek... Nem bomlást szított Pál és a kereszténység, hanem útját állta a bomlásnak."[26] Ma megvetéssel szokás szólni, sanda pillantást vetve a kereszténységre, a Földközitenger világának „népi posványá"-ról és „faji káoszá"-ról, amelyből az Egyház származott. Így még csak hatalmasabbnak kell mutatkoznia az apostol teljesítményének. Az Egyháznak az a feladata, hogy megszentelje és kereszténységgel átjárja a népeket és kultúrákat, lelki célokat, erkölcsi eszményt nyújtson nekik, hogy azokon alakítsák magukat. Ezt tette Pál apostol. Így megmentette a káoszból azt, ami menthető volt. Az, hogy a római állam mégis elpusztult, nem az Egyház bűne volt, ahogy már Szent Ágoston hangsúlyozta, hanem magáé a római államé, amelynek már nem volt vallása, amely erkölcsi eszményt tudott volna nyújtani, s amely elmulasztotta, hogy összekapcsolódjék azzal a jövőbeli hatalommal. A római mivoltból is megmentette az Egyház azt, ami menthető volt. Már az is „nagy dolog volt, hogy olyan embereket és tehetségeket sikerült neki magához vonnia, mint Ágoston"[26].

56. Egy és más Krisztus foglyának világából

Az akkori Rómában csak három embercsoport érezte jól magát: a milliomosok, az ún. „kliensek", akik a milliomosokkal tömették magukat, és a Keletről származó sötét egzisztenciák[3]. Aki ellenben összeszedettségre és nyugalomra szorult, mint Pál, annak számára Róma borzalmas hely volt! Róma az apostol idejében nem volt az a lélegzetelállító szépségű város, mint amilyennek a későbbi költők magasztalják,

amilyennek Fulgentius megénekeli: „Milyen szépnek kell a mennyei Jeruzsálemnek lennie, ha már a földi Róma is ilyen pompában tündököl!" A kereskedőnegyedekben lakni nagyon kellemetlen és *egészségtelen* volt az utcák szűk volta, a levegő hiánya, az utcára kidobott ételmaradékok kellemetlen bűze és az állandó tűzveszély miatt. A Tiberist mint istenséget megszentelt jellege miatt alig volt szabad szabályozni, és áradásaival gyakran járványokat idézett elő. A házak magasak voltak, és rosszul építették őket. Martialis említ egy embert, akinek kétszáz lépcsőt kellett megmásznia a kamrájáig. Elviselhetetlen volt az *utcai lárma.* Még a gazdag Seneca is hosszú levélben panaszkodik erről. Éjszaka teherjárművek zörögtek a hepehupás kövezeten este hét órától napkeltéig. Napközben szíriai zenészek, Iszisz és Kübelé kolduló papjai vonultak az utcákon fülsértő rézhangszereikkel és csengettyűlármájukkal. A szegény bérlőnek a ház utca felőli oldalán kellett laknia, a gazdagok a belső udvar (perisztülion) felé laktak[54]. Ezek szerint az élet egy bérkaszárnyában a forró római nyárban nem csekély áldozat volt Pál számára.

A falon függött a lánc, rabságának jele, jóllehet kedve szerint kijárhatott és látogatókat fogadhatott. Éjjel azonban, s mihelyt akárcsak egyetlen lépést tett ki a házból, bal csuklóján lánccal volt összekötve az őrével, aki mögötte lépkedett. Nem volt kis dolog az sem, hogy soha, egy pillanatra sem lehetett egyedül. Az ember nem tudja, mi rosszabb: mindig vagy sohasem lenni egyedül. Dosztojevszkij, aki Szibériában éveken át volt kénytelen más fegyencekkel megosztani egy helyiséget, a legszörnyűbbnek azt mondta, hogy sohasem lehetett egyedül önmagával és gondolataival. Az apostolnak a barátaival és az egyházak küldötteivel folytatott minden tárgyalása alkalmával állandóan idegen tanú ült a háttérben. Ezek a „frumentarius"-ok gyakran brutális külföldi zsoldosok voltak, akik rosszkedvüket a foglyokon töltötték ki. I. Heródes Agrippának, a királyi hercegnek, aki fiatal korában római fogságban élt, súlyos összegekkel kellett megfizetnie, hogy a praetorianusok prefektusa tisztességes őröket biztosítson neki. A legrosszabb az volt, hogy az őrség naponként változott. Pál azonban előnyt is látott benne: így megismerte a praetorianus tábor nagy részét, olykor bizonnyal elment őrével a kaszárnyába, s maga hozta el az új legionariust. Viszont azok is megismerték őt. Ő volt a legkülönösebb fogoly, akit valaha is láttak. Egyikmásik nagyon ragaszkodott hozzá, és szívesen elbeszélgetett a sokat utazott emberrel. Senki sem távozott el tőle anélkül, hogy ne érezte volna magát jobb embernek, s ne kapott volna valami magasabbrendű szellemi iránymutatást. Pálban ugyanis megvolt a Szókratész képessége, hogy

saját lelkének hullámhosszára hangoljon mindenkit, aki érintkezésbe lépett vele. Barakkjaikban az érdekes fogolyról s annak különös vallásáról beszélgettek, és alighanem jó néhány borult végül térdre egy titkos órán az apostol előtt, és mondotta megindultan: „Credo!" Pál ilyen értelemben írta a filippieknek: „Helyzetem javára vált az evangéliumnak. Az egész császári testőrségben köztudomású lett, hogy bilincseimet Krisztusért viselem" (1, 13).

Az olyan ember, aki annyi szeretetet vetett az életében, mint Pál, soha sincs egyedül. Tanítványai állandóan körülötte voltak. Valóban az volt, amit a sztoikusok a bölcsektől elvártak: „faciendarum amicitiarum artifex – a baráti kapcsolatteremtés művésze", és mint Szókratésznak, a fogságban is körülötte voltak a barátai. Ebben két férfi játszott az Újszövetség szempontjából kiemelkedő szerepet: *Lukács* és *Márk*, ez utóbbi Péter, amaz pedig Pál evangélistája. A jelek szerint Péter akkor nem volt Rómában, hanem Márkot hagyta vissza helyetteseként. Márk Péter szóbeli igehirdetése alapján már összeállította evangéliumát a keresztény rómaiak számára. Ugyanazon elbeszélések gyakori ismétlése folytán azok szilárd formát öltöttek, és ez felejthetetlenül belevésődött az emlékezetbe. Lukács most saját evangéliumát, amelyet már Caesareában elkezdett, Márk értesítéseire és közleményeire is alapozhatta mint forrásra. Milyen gyakran ülhetett együtt a két férfi Pál cellájában, hogy a születő *harmadik evangélium*ot megbeszéljék s az előzőeket kiegészítsék. Az új evangélium alapszándékában, Jézus életének az irgalmas szeretet mesterműveként való felfogásában Pál bélyegét hordozza. De Lukács egyénisége is félreismerhetetlen benne, és ragyogó összhangban áll a páli jelleggel: Jézus a test és lélek mennyei orvosa! Lukács evangéliuma búcsúajándékként és maradandó emlékműként elsősorban Pál pogánykeresztény egyházközségeinek volt szánva, és még az első római fogság vége előtt kikerülhetett a világba.

Ha Lukács *mennyei orvos*nak rajzolja meg Krisztust, akkor ez a görög ember lelkivilágának finom megnyilvánulása volt, és nemes bosszú is azért a megvetésért, amellyel a rómaiak az orvostudományt illették. Az orvosoknak Rómában ősidők óta nem volt tekintélyük. Egy sorba helyezték őket az országos vásárok szélhámosaival. Cato, a censor nagyon barátságtalanul fogadta őket, mert Keletről jöttek, görögök, vándornépség (periodeuti) voltak. Félt a latin faj megrontásától. Fiának egyenesen megtiltotta, hogy orvosokat keressen föl. „Ha a görögök már az irodalommal, a filozófusok pedig a fecsegésükkel mindent tönkreteszik – vélte –, akkor az orvosok még ártalmasabbak. Marcus fiam, meg-

tiltom, hogy orvosoktól kérj tanácsot." Az első orvost, aki a Peloponnészoszból érkezett, megkövezték. Az ellenszenv csak akkor kezdett lassan feloldódni, amikor Augustust egy mauretaniai orvos, Antonius Musa megmentette. Tiberius inkább régi házi receptekhez ragaszkodott, semhogy orvoshoz fordult volna. Plinius, aki maga orvosi könyveket írt, de orvosi gyakorlatot nem folytatott, mondja, hogy Róma 600 éven át orvos nélkül volt. A hagyományokra adó római nem foglalkozhatott ilyan megvetett mesterséggel, amelyet rabszolgákra hagytak; vagy pedig kénytelen volt görögül írni. Lukácsnak ezek szerint nem jelentett anyagi előnyt, hogy átköltözött Rómába. Ő volt Rómában az első keresztény orvos. Az Egyház viszont Jézusra való tekintettel egyenest valami papi foglalkozást látott az orvosi hivatásban (45. j.). Ismerte a beteggyógyítás egy szentségét és egy karizmáját; ezért az Úr szava szerint nem kértek pénzt: „Ingyen kaptátok, ingyen adjátok!" A két leghíresebb orvosnak, Kozmának és Damjánnak a neve, akik fizetséget nem kívánva gyógyítottak („anargüroi"), bekerült még a szentmise kánonjába is. Rómában a Cosma e Damiano templom híres mozaikképén Péter és Pál mutatja be őket Krisztusnak.

Ha kísérletképpen akárcsak rendkívül hiányos módon is megpróbáljuk elképzelni, hogy hogyan telt el *egy nap foglyunk életében*, a római élet szokásait kell emlékezetünkbe idéznünk. Bírt[3] azt mondja erről: „Az antik ember koránkelő volt. Vespasianus pl. már hajnal előtt a munkájánál ült." A nap kezdetét és óráit egy rabszolga kiáltja el. Napkeltekor egy másik rabszolga kinyitja a ház ajtaját. Dolgozni csak nappal lehet, mivel nagyon hiányosak a világítási berendezések. A nappali órák értékesek. Vacsora után sohasem dolgoztak. Éjszakai munka (lucubratio) csak a nagyon elfoglalt tudósok és államférfiak életrendjében a hosszú éjszakák idején az első és a második kakasszó (vö. Jézus szavát Péterhez), azaz a hajnali 3 és 6 óra között fordult elő. A kereszténység az éjszakai istentisztelettel, az éjszaka megszentelésével ilyen vonatkozásban is nagy átalakulást hozott a világba. A görög ősegyház ismert egy éjszakai fényistentiszteletet, az ún. „eucharistia lucernaris"-t (Schuster bíboros: Liber sacramentorum IV). A római egyház is oly szépnek találta ezt a fényünnepet, hogy évente egyszer fölvette a liturgiájába (a húsvét vigiliája).

Pál ősi zsidó hagyomány alapján megszokta, hogy napját egészen pontos, három órás szakaszokra ossza be, és ezeket imádsággal válassza el egymástól. A keresztény vallás formáló ereje nem utolsó sorban abban állt, hogy az időt is, amelynek értékét az antik ember nem ismerte, amelyet saját gyermekeit fölfaló szörnyetegként képzelt el, kiváltotta a

pogány szolgaságból (Ef 5, 16), a napot a napszakokkal egészen mindennapi elintézni valóiig szabályozta, és a profán esztendőre valami szent rendet vésett. A keresztény középkor még teljesen e szent rend uralma alatt állott. Ki gondol ma arra, hogy pl. I. Henrik és Nagy Ottó napjukat a három-három órás szent szakaszokra osztották be, és ezek elteltével minden alkalommal a házioltárhoz vonultak imádkozni? Azzal, hogy így szenvedélyes erejüket egy ellenerő kiegyenlítő hatásának vetették alá, egyszersmind még oly erőszakos tetteiket is egy személyfeletti felelősség mércéje alá helyezték. (G. Bäumer). Ezek után tehát gondolhatjuk, hogy az apostol barátai már nagyon korán megjelentek Pálnál a zsoltárokból és himnuszokból álló reggeli áhítatra.

A délelőtt Rómában a munkáé, a délután pedig az „otium"-é, a pihenésé volt. Ekkor az örökké lármás Róma is elcsendesedett, minden oszlopcsarnok és fórum üresen állt. Az este a családi lakoma ideje volt. Az ókorban az átlagember szerfölött egyszerűen élt, többnyire vegetarianus módra főzelékből, kelkáposztából, babból, articsókából, sajtból, gyümölcsből és valami puliszkaféléből. De Pál mindig hozzáadta a maga „szemernyi só"-ját (Kol 4, 6.). Rendkívül szeretetreméltó, érdekes társalgó és mesélő lehetett. Birtokában volt, mint levelei mutatják, az ártalmatlan irónia és tréfa görög adottsága, a kellemes társalgás tehetsége, a „terpnon", ahogy a görögök mondták. Ha megvolnának asztali beszélgetései, mit nem adnánk érte! Az asztalra néhány agyagból való vagy bronz olajlámpát tettek. Az antik mécses gyér világot adott, de annál több füstöt. Valószínűleg csak a szombatról vasárnapra virradó éjszakán, ha Pál a szent titkokat ünnepelte, nem takarékoskodtak a fénnyel. Mily álomszerű hangulat keletkezhetett, amikor a fények és árnyékok imbolyogva suhantak át a meghatott arcokon, miközben az apostol mesteri kezében a mennyei Küriosz és titokzatos testének képe minden kiterjedést meghaladó nagyságú óriási alakká nőtt „mindenben mindent teljessé téve" (Ef 1, 23) úgy, ahogy álmatlan éjszakákon fölfedte magát neki.

Mindent egybevetve az első római fogság ideje az apostol legtermékenyebb évei közé tartozott. Mégiscsak megérte a fáradságot, mert a kereszténység egyre mélyebben hatolt be a római hadseregbe, méghozzá a praetorianusok révén; hiszen ezek kimentek a világ minden részébe, a Rajna mellé, Galliába, Britanniába és Hispaniába. Legfőképp pedig itt érlelődött az örök Krisztusról és az Egyház fejéről szóló páli teológia és misztikus szemlélet a tetőpontja felé.

VIII. AZ ISTEN IGÉJE NINCS MEGBILINCSELVE

57. Krisztus egyesítő műve
(Az efezusiaknak írt levél)

Pál Rómában is feje maradt egy messzire szétágazó, világot átfogó szervezetnek. Láthatjuk, mit tud kihozni még kedvezőtlen helyzetből is egy olyan férfiú, mint ő. A Kelet minden egyházközségébe eljutott a kiáltás: Pál apostol fogoly Rómában! Az összejöveteleken mindnyájan érte imádkoznak, szívélyes leveleket írnak neki, követeket küldenek hozzá, hogy egyházközségük helyzetéről értesítsék, útmutatásokat kapjanak, és egymást váltva megosszák vele a fogságot[56]. Macedoniát Arisztarchusz képviselte, Galatiát Timóteus, Efezus Tichikuszt küldte el, Kolossze az alapítóját, Epafrászt, Filippi Epafrodituszt. Az apostol cellája szentély volt, a kereszténység búcsújáróhelye.

A fogságban írt levelek új gondolkodási irányzatot képviselnek. Aquinói Szent Tamás a maga finom szintetikus módszerével megjelölte az egyes csoportok közötti különbséget. Pál korábbi leveleiben Krisztusnak az *egyes lélekben* végbement *megváltó művét* kísérte figyelemmel. Ez a gondolatmozgás A rómaiaknak írt levéllel lezárul. A fogságban írt levelekben az *összességben*, az Egyház társas szervezetében, a lelkipásztori levelekben pedig az Egyház *hierarchiájában* történt megváltást vizsgálja. A zsidóknak írt levél, amely ha nem származik is az ő kezéből, mégis az ő gondolatmeneteit vezeti végig, visszafordul a természetfölötti élet középpontjához: Jézus Krisztushoz, a *főpaphoz*. Pálnak mint vándorapostolnak és egyházalapítónak többet kellett foglalkoznia az emberekkel és személyes szükségleteikkel. Élete magas őrhelyéről most visszatekint művére. A harcos hangulat eltűnt. Idősebb, nyugodtabb, érettebb és megállapodottabb lett. Az elvonult zivatarnak távolból utólag érkező mennydörgéseként csak néha dübörög fel a felháborodás egy-egy kitörése (Kol 2, 16–20; Fil 3, 1–6). A világtávlatú Róma más gondolatokat ébresztett

benne, olyanokat, amelyek a jövőbe mutatnak. Pál mindig kifejezetten közösségi és egyetemességre törekvő ember volt. Róma teljességgel megadja neki az *egységben való* általános *látásmód*ot, azt, hogy tekintete az egészre, a közösségre, az Egyházra, az emberiségre, az egész kozmoszra irányuljon. *Krisztus-látása* is megnőtt. A tesszalonikaiaknak írt levelekben Krisztust mint az idők végén ítélő Igét rajzolta meg; a második csoportban mint az időben megváltó és megnyilatkozó Igét; most pedig mint a minden idők előtti teremtő Igét[36].

A hagyományos címzés: „Az Efezusban élő szenteknek" – nem eredeti. Amint már a 2. században Markión, levelünkben ma is sokan A kolosszeieknek írt levélben említett Laodikeiába küldött levelet látják: „Ha nálatok már felolvasták ezt a levelet, gondoskodjatok róla, hogy a laodiceai egyházban is felolvassák. Ti pedig olvassátok el a laodiceaiakét" (Kol 4, 16–17). A Laodikeia név törlése esetleg ennek az egyházközségnek a Jelenések könyvében (3, 15) kimondott megrovására való tekintettel mint valami „damnatio memoriae" következett be (Harnack). A levél azonban olyan általános körirat jellegű, amely több másolatban, több Efezus környékén fekvő szomszédos egyházközségnek volt szánva. Ezért hiányzik minden, egy-egy személynek szóló üdvözlet az elején és a végén. A régi egyházatyák még tudták, hogy a legősibb kéziratokban (pl. Cod. Vaticanus) üresen volt hagyva egy hely a „szenteknek" szó után, hogy oda egy-egy bizonyos város, Efezus, Laodikeia, Hierapolisz nevét lehessen beszúrni. Mivel Az efezusiaknak írt levelünk néhány formulát átvesz A kolosszeieknek írt levélből, a két levél körülbelül egy időben íródott. Honnan veszi már most Pál a jogot magának, hogy olyan egyházközségekhez forduljon ebben a levélben, de a Kolosszeieknek írt levélben is, amelyeket nem személyesen ő alapított? (Kol 2, 1.) Ennek oka az ő egyetemes felelősségérzete az egész Egyház egységéért. Isten választása őrá esett; ez adja meg neki a tekintélyt, hogy odaállhasson valamennyi közösség elé.

Egyetlen levele sincs olyan ünnepélyes hangváltelre, kifejezésbeli bőségre hangolva, mint Az efezusiaknak írt. Olyan, mintha egy szárnyaló prédikáció kicsengése volna, amilyeneket Pál bizonyára Rómában is mondott. Az elején levő áldáskívánságnak vallásos himnusz formája van. A szerzőt misztikus elragadtatásban lenyűgözi egy látomás.

„Az örökkévalóság háromszoros menyegzős gyűrűjé"-vel, a teremtés, megváltás és megszentelés opus tripartitumával kapcsolta a háromszemélyű egy Isten magához a világot és az emberiséget. Nincs tehát többé okunk attól félni, hogy a világ kicsúszik az Isten kezéből az abszolút

semmibe, hogy az ember végérvényesen kitör Krisztus üdvösségrendjéből. Ennek megfelelően Az efezusiaknak írt levélben három gondolatsort különböztethetünk meg, amelyek nincsenek logikusan elválasztva egymástól, és minduntalan egymásba folynak: 1. a teremtett világnak *léte előtti* beavatása Isten örök szeretetgondolataiban való előzetes létébe, 2. *a lét megszentelése* a Fiú megtestesülésében és megváltásában, 3. *a közösség megszentelése* az Egyházban a Szentlélek által.

Krisztus nem egyetlen pillanatra lépett a világba, mint valami vakító meteor, nem is azért jött, hogy új tanítás alapjait rakja le, hanem egy örök üdvözítő terv értelmében az Atya küldte őt a szentháromságos élet mélységeiből a világba, hogy „benne mindent összefoglaljon", hogy az ő véréből új emberiséget teremtsen, hogy életét benne folytassa, hosszabbítsa meg és teljesítse ki[11]. Az emberi gondolkodásnak mindig az volt a nagy veszélye, hogy a *világ* vagy mindent, vagy semmit sem jelent neki, úgyhogy a teremtés vagy istenséggé fújja föl magát, vagy Istentől elszakadva azzal a veszéllyel fenyeget, hogy kicsúszik az ember kezéből, és a semmibe enyészik. Mindkettő, a világ istenítése, illetve a világiszony, a teremtmény majdnem-kicsúszása a bűn műve volt. Ekkor jött a Fiú, és végbevitte az egyesítés nagy művét. Ő, a „minden teremtmény elsőszülötte" kapcsolta össze újra a világot Istennel, maga lett kapocs és láncszem. Pál látja, amint az új emberiség az Atya öléből (1, 3–6), a Fiú szívéből (1, 7–12) és a Szentlélekből (1, 13–14) létrejön. A kiindulópont tehát nem a platóni „idea", sem az arisztotelészi „actus purus", amely csak önmagát ismeri és szereti, még kevésbé a gnósztikusok ősatyja, aki magányos fönségben trónol a világ és a pléróma, a teljesség fölött. Nem, Isten megáldja az ő világát, és a világ dicsőítő éneket zeng neki. *Minden dolog ősoka* az örök teremtetlen szeretet. A Fiú így szól: Atyám! és velünk is azt mondatja: Atyánk! A sztoikusok akkoriban lángra lobbantották az embermivolt közérzését, és az isteni eredetből, az egyetemes atyából értelmezték Zeuszt. De ez csak elvont filozófia volt, amely történelmi személyben nem lett hússá és vérré. Krisztus azonban egy természetfölötti mennyei rend alapját vetette meg. Az emberiség örök bölcsője Isten szeretetgondolatában és kiválasztásának isteni határozatában nyugszik. Megáld bennünket az idő*ben*, mert az idő *előtt* ismert és előre elrendelt minket. Mi sohasem voltunk puszta semmi, egy általános platóni idea, hanem mindig egészen meghatározott valami Isten gondolataiban, valami egyéni és egyszeri lény. Minden, ami mint áldás az időben az emberiségre árad, ama első, szeretetből való kiválasztás végrehajtása. Ez az eszmei létezés Istenben „a világ teremtése előtt" a teremtett világ első gyűrűje.

A teremtés eredeti rendje azonban széttört, és Krisztusban kell helyreállítani, összefogni és középpontjára vonatkoztatni. A megtestesülés által a szellemek világa is új főt kap Krisztusban. A „vére által való megváltás"-sal új természetfölötti hősköltemény kezdődik: a *megtestesülés* e világ felavatása, a *kereszthalál* pedig a megszentelése. Az anyagvilág is rászorul erre a létét illető felavatásra. Isten itt nem talál ellenállásra, „oly képlékeny az anyagi világ, mint a fazekas agyagja. Csak az ember a nagy lázadó, aki ellenállást fejt ki"[11]. A megváltás már az egyes lelkekben is nehéz feladat, hát még a népekben a nemzeti és a faji ellentétek közepette! De „ugyanaz a nagyszerű erő, amely a Fiú föltámadásában mutatkozott meg", ezt a világi ellenállást is le fogja gyűrni. Hiszen Isten megadta nekünk a Lélek zálogát és foglalóját: bizonysága ez annak, hogy elhatározását már nem változtatja meg. Az „egykor—most", a Krisztus nélkül — Krisztussal hatalmas ellentétében állítja szembe Pál egymással az emberiség két korszakát: ott zsidókra és pogányokra, „közeliekre és távoliakra", görögökre és barbárokra szakított, démonoktól átjárt, a világ szellemének uralma alatt álló emberiség, mint a pogányok, vagy büszke kizárólagosságban és öntelt gőgben élve, mint a zsidók, itt az Isten új népe, a Krisztusban egyesített emberiség, az új „civitas Dei", a Platóntól ösztönösen megsejtett ágostoni „Isten állama", amelynek összefogója és záróköve Krisztus (1, 10). A faji vér megosztja a népeket, Krisztus vére egyesíti őket. „Egykor távol voltatok, most azonban Krisztus vére árán Krisztus Jézusban közel kerültetek." Pál Krisztus egyesítő művét kozmikus, sőt a kozmosz feletti eseményként rajzolja, amely „még az angyali hatalmakra is benyomást tesz" (Meinertz). Krisztus a kétségbeesésből ragadta ki a világot. A keresztény korforduló idején már az északi népek is kezdtek kiábrándulni isteneikből és istenek alkonyát sejteni. Krisztus nélkül a mai világnak is kétségbe kellene esnie. Őbenne zárul a teremtés eltörött gyűrűje. Ez az *emberi lét megszentelése.*

Ez a létmegszentelés *a közösség megszentelésé*ben jut el tökéletes befejeződéséhez. Isten kinyilatkoztatta Pálnak az ő a „titkát", hogy hogyan szándékozik megtörni az emberi ellenállást. Krisztus megteremtett egy az emberiséget átfogó *üdvözítő szervezet*et, az *Egyház*at, az ő szociális, látható, titokzatos testét. A megváltásnak elsősorban nem az egyes emberek, az individuum sorsa körül kell forognia, hanem az összesség körül. Pál jól tudja, hogy Krisztus személy szerint őérte is föláldozta magát (Gal 2, 20), de elsősorban nem amennyiben elszigetelten létezik, hanem amennyiben az ő titokzatos testébe bekebelezett emberiség tagja.

Amint az egyes ember eredeti bűne csak részesedés a közös bűnben a bűnös nemzetségfővel, Ádámmal való vérrokonság folytán, úgy a személyes megváltás is csak az összmegváltásban való részesedés azáltal, hogy misztikus kapcsolatban állunk a megváltott emberiség nemzetségfejével, Krisztussal. Ezzel a *páli teológia szívé*be hatoltunk. Ez a központi Szent Pál-i eszme annyira nem zsidó, és egyúttal annyira tökéletesen új, hogy hiába kísérelték meg két árja gondolatmenet összefolyásából levezetni: nevezetesen a hellén népies filozófia organizmus-gondolatából és bizonyos „ősember"-ről szóló indiai-iráni spekulációból, amely „ősember" mint kollektív lélek az összes egyedi lelkeket magában egyesíti[62]. Ahogyan Krisztus az Isten plérómája, teljessége, úgy az Egyház Krisztus plérómája, szociális, térbeli-időbeli kiteljesedése, „kegyelmi teljessége Annak, aki mindenben mindent teljessé tesz". Itt csendül meg ama „ősigé"-k egyike[75]; eredete homályos (alighanem orphikus), csengésében panteisztikus, Pál azonban kényszeríti, ahogyan János a hérakleitoszi Logoszt, hogy tegyen bizonyságot Isten végtelen teljességéről, amely az Atyából a Fiúba áradt. Az Egyháznak mint Krisztus világot meghaladó méretű, látható titokzatos testének ebben a hatalmas képében rejlik Krisztusnak és az ő Egyházának világot átfogó tevékenysége. A Sztoa a világról mint Istennek mindent átfogó testéről szóló tanításával itt is már elébe dolgozott az Egyház páli felfogásának. Amint minden szervezetben kezdettől fogva ott van a nagyság és kifejlettség teljessége, úgy kell az Egyháznak is „meglett emberség"-re, „krisztusi teljesség"-re felnövekednie. Az Egyház az Isten országa minden polgárának hiánytalan gyülekezete, az Isten állama, az „Isten népe", amelynek igazi polgárjoga, tulajdonképpeni államisága a mennyben, szellemi hazája a krisztusi üdvösség területén van; az egyes keresztény közösségek pedig csupán „Isten kolóniái a földön". Mindaz, ami a földön faj, vér, nyelv és történelem tekintetében egymástól különbözik, megtartandó történelmi sajátosságaiban és pozitív értékeiben. Pál, ha a kérdés eléje került volna, a nemzeti és népi sajátságokat, nyelveket és szokásokat a legszélesebb mértékben hagyta volna érvényesülni az Egyházban. Számára mindenben a Szentlélekből táplálkozó *azonos belső lényegi szerkezet* volt a fontos. Mint a teremtés első és Krisztus megtestesülésének második „fiat – legyen!"-je esetében, a Szentlélek az Egyház teremtésekor is „életadó hatalom"-ként (dominus et vivificans) mutatkozik, aki az „emberiség káoszából új kozmoszt teremt"[77]. Nem emberi tervezés és akarás, nem egyformásításra irányuló emberi törekvés, hanem Krisztus belső jelenléte teremti meg a belső lényegi azonosságot: „Egy test, egy lélek, egy Úr,

egy hit, egy keresztség, egy Isten és mindnyájunk Atyja". A válaszfal, a jeruzsálemi pogányok udvara és a templom közötti elválasztó fal, az emberiségnek vallási uralkodó kasztra, választott népre, vallási arisztokráciára és az „érinthetetlenek" nagy tömegére való osztásának ez a beszédes jelképe leomlott. Az emberi nemnek ez a Krisztus által az Egyházban végbemenő, új létformára való átalakítása az emberiség harmadik menyegzős gyűrűje.

Ez az apostol himnusza az Egyházról, amelyben a „megváltás minden csodája együtt van"[77]. Micsoda jövőbe látónak és természetfeletti optimistának kellett Pálnak lennie, aki akkor római bérlakásának szűkösségében, a keresztények számszerű és hatalmi jelentéktelensége idején az Egyháznak ilyen hatalmas képét tudta megrajzolni! Az az isteni optimizmus ez, amely Jézus szavából ragyog fel: „Ne félj, te kisded nyáj!" Így nem írhatott egy olyan teológus, aki puszta utánérzés alapján pogány és gnósztikus formulákat fűz össze új gondolatsorokba, hanem csak egy olyan hithirdető, aki az üdvtörténeti változás folyamatát, az antik emberiségnek „új emberiséggé" (2, 15) való átalakulását megrendítő élményként önmagában velük együtt átélte. E roppantul hatalmas vallási összefoglaló szervezetnek a megteremtésében, amelyet Egyháznak nevezünk, Istennek és Krisztusnak a jegyeséért való eme fáradhatatlan törődésében valamit megsejthetünk abból, amit paradox módon „Istennek a teremtményéért való aggódásá"-nak[11] lehetne mondani, amiatt ti., hogy minden üdvintézkedése végül is meghiúsulhat az ember nyakasságán és lázadásán. „Az ember szívében kötődik és oldódik a sors csomója." Rajtunk is múlik, hogy győzelemre segítsük Krisztus vérét. Ezért következteti Pál az Egyház egységének hatalmas látomásából egy *egységes erkölcsi gyakorlat* szükségességét. Az új, átalakult embernek új életstílusának is kell lennie. Az azonos benső létmódból új keresztény erkölcsnek, azonos alapirányzatnak, lelki egyformára hangoltságnak kell származnia. Az apostol összes erkölcsi rendelkezései, amelyek a levél második részében találhatók, erre a Krisztussal és az Egyházzal való reális egységünkre támaszkodnak. A Sztoa e tekintetben is megint elébe dolgozott a keresztény etikának, a keresztény teljességszemléletnek, amennyiben a „Sorakozzál be az egészbe!" jelmondattal arra hívta fel tanítványait, hogy mindig a nagy egészet tartsák szem előtt.

A teljességnek ez a Corpus Christi mysticum formájában való megfogalmazása nekünk, mai embereknek kedves metaforának, tisztára jelképes kifejezésmódnak tűnik. Pál számára ellenben ez a misztikus egység éppen olyan valóság, mint az emberi nem természetes egysége. Az emberi-

ségben megvan a rossz, a bűn, de még inkább a jóság, a kegyelem *közössége*. Ez az egységgondolat a keresztény ókor és középkor előtt sokkal ismertebb volt, mint előttünk. A kései középkor nominalizmusa, amely mindent, ami közös és egyetemes, tartalmatlan, üres szóképekké bomlasztott fel, valamint a pozitivizmus, amely csak a tényeket ismerte el, meglazította az emberiség egységének kötelékét. Az összetartozásnak az a köteléke, amely a szellem egységét létrehozza, Pál számára a szeretet. Az ő elgondolása szerint az egész teremtett világ és emberi történelem a szeretet egyetlen nagy áramlása, amely Isten szívéből indul ki, és Isten szíve felé törekszik vissza. Az élet minden szorongatottsága, minden emberi szűkössége csak a szeretet révén tűnhetik el. Páli gondolat, amikor Szent Ágoston azt mondja: „Si angustiantur vasa carnis, dilatentur spatia caritatis! – Ha a dolgok keményen koccannak egymáshoz, nyissatok a szeretetnek tág teret!"

A teljességre irányuló eme látásmód alapján állva Pál mindenek előtt kora főproblémáját oldja meg: a *házasság* és a nemi szerelem *kérdését*. „A görög életet az intézményes szeretőtartás (konkubinátus) és pederasztia (azonos neműek szerelme) nélkül nem lehetett elképzelni."[54] A legnemesebb gondolkodók és államférfiak, mint pl. Szókratész, Platón, Arisztotelész, Periklész helyeselték, és főleg a pederasztiának, a férfiak közötti kapcsolatoknak nagy nevelő értéket tulajdonítottak. A görög férfierotika azonban egyre inkább a házasság megvetéséhez és a nő természetes jogainak eltiprásához vezetett a görög kultúrkörben. Itt az emberiség életforrását, a házasságot újra az isteni ősforráshoz kellett kapcsolni. És így Pál a maga nagyvonalúságával az egyházmisztikából vezeti le a *házasság szentségi misztikáját*. A teremtés könyvének mondatában (Ter 2, 24) a házasságnak mint természeti intézménynek az alapításáról szóló történelmi híradásban Pál valami jövőbeli dologról szóló jövendölést és előképet lát. „A Szentírás e szavában – hirdeti – nagy titok, tipikus-allegorikus értelem van elrejtve: én Krisztusra és az Egyházra vonatkoztatom."[62] Amint minden földi dolog csak hasonlat, úgy az emberi nemi viszony, a férfi és nő eggyéválása is példázat, Krisztus és a megváltott emberiség közötti misztikus szellemi házasságnak a hasonlata. A keleti egyházban az esketés alkalmával királyi koronát tesznek a vőlegény fejére (repraesentatio Christi), a menyasszony pedig egy ágacskát kap az élet fájáról (repraesantatio Ecclesiae). Szebben nem is lehet ábrázolni ezt a Krisztus és az Egyház közötti kegyelmi kapcsolatot, mint a házasság képében: de a házasságot sem lehet nemesebb méltóságra emelni, mint a megtestesülésre és az Egyház eljegyzésére való

misztikus utalással. Házasság – jegyesmisztika – szüzesség titokzatos összefüggésben állnak egymással. Ahol elválasztják azt, amit Isten egybekötött: természetet és természetfölöttit, ott kiapadnak az összes természetes források.

Így Krisztus a hitvesek bensőséges *lelki közössége* útján, a házas kötelék misztikus megdicsőítésével a nő életének új szentelést és új társadalmi jelentőséget adott. Innen való a nők fogékonysága is az új tanítás iránt és befolyásuk annak elterjesztésére. A görögök közt senkinek sem jutott volna eszébe, hogy megénekelje hűséges hitvesét, hanem csak a szeretőt, a hetérát[54]. Az ifjú kereszténységben azonban fölvirult egy új érzés a feleség iránt. A katakombák feliratainban szólal meg először az új családi érzék és a férj megható hálája felesége gyengéd gondoskodásáért: „Dulcissimae uxori"! (46. j.) Itt nem volt nemi nyomor, sem feldúlt házasság, mert nem volt a hitben hiány, és mindkét házasfél Krisztusban elfelejtette a maga komplikált énjét. Pál nem alulról akarta a nemi életet pszichoanalitikus úton „szublimálni", hanem felülről „spiritualizálni". Ezt csak az ő megváltástanának alapgondolatából kiindulva tudta megtenni, hogy ti. Krisztus az egész emberi természetet – beleértve a nemiségét is – magára vette és megváltotta: Quod non assumpsit, non redemit. Az új, a keresztény házasságról szóló tanításából új családi kultúra fakadt; ezt egyes sztoikusok már előre sejtették. „Szenvedélyes beszédben ajánlotta Favorinus bölcselő az anyáknak, hogy maguk szoptassák gyermekeiket, és vannak római sírfeliratok, melyek a természetes szeretet e bizonyságáról úgy beszélnek, mint valami akkor szokatlan dologról." Ezt a természetes ösztönt a kereszténység segítette érvényre. A természetes kötelesség milyen megszentelését, erre micsoda meghívást érzett a keresztény középkor „Vergiliusnak az isteni Gyermekről való látomásában egy új korszak indulásakor és abban a képben, amelyet a tiburi Szibilla tárt föl Augustusnak egy új korszak hajnali derengésének kellős közepén: az isteni anyának és gyermekének a képében, aki a fölkelő naphoz hasonlóan akkor emelkedett a világ fölé" (W. Pater).

Az emberi életnek valóban magasztos felfogása ez, amit Pál olyan időben hirdet, amikor az Apokalipszis „állata" éppen arra készült, hogy rátörjön az emberiségre. Ma ezt ismét jobban meg tudjuk érteni. Borzongás fogja el az embert, ha a háromszemélyű egy Istennek teremtményéért való gigantikus fáradozása mellé, ahogy azt Pál megrajzolja, odaállítjuk egy modern, híres csillagász és fizikus nézetét: „A gépezetben keletkezett parányi – a világmindenség fejlődése szempontjából teljesen jelentéktelen – zavar következtében, egészen véletlenül néhány darabka hamis

nagyságú anyagrészecske keletkezett. Nincs meg nekik a magasabb hőfok tisztító védelme vagy a térnek hasonlóképpen hatásos iszonyú hidege. Az ember a fertőtlenítő óvatossági rendszabályok ilyen elakadásának egyik borzalmas eredménye" (A. S. Eddington, Die Naturwissenschaft auf neuen Bahnen). Szerencsére a nagy tudós nem áll meg a fizika eme átmeneti útbaigazításánál. Tovább lép, és úgy találja, hogy bár az ember – külsőleg, fizikailag tekintve – „csak csillaganyag, amely útját elhibázta", de a tapasztalati tudomány, amelynek az a feladata, hogy az emberi lények érzéki tapasztalatainak titkos írását megfejtse, a tapasztalati világ első alkotórészeként felfedez valamit, ami az igazságra törekszik, aminek az a legsürgetőbb kívánsága, hogy igazak legyenek a meggyőződések, ami nem fárad bele ebbe a kérdezősködésbe: „Igazak a megfejtéseid, megállapított tényeid és tudományos következtetéseid is?" És mi magunk vagyunk az a valami, ami ezt a kérdést teszi föl: „Mi a végső igazság mimagunkról?" Ha pedig egyszer megismertük az igazság szükségességét, az igazsággal szembeni felelősségérzetet, mint ama dolgok egyikét, amik az ember lényegét alkotják, akkor bizony már megint Ágostonnál vagyunk, akinek legforróbb vágya éppen az igazság körül forog, Ágostontól pedig már csak egy lépés az út Pálhoz. Pál azonban e rejtélyes lényről, amelynek az a fontos, hogy amit gondol és hisz, az igaz is legyen, nem tudott más magyarázatot adni, mint hogy az ember „imago Dei invisibilis – a láthatatlan Isten képmása", az örök Logosz teremtménye, és hogy léte értelmének végső kiteljesedését a Szentháromságtól kapja. Így találkoznak ők ketten: a modern fizikus és Pál az örök igazság kapuja előtt kopogtatva és kutatva.

A római praetorianus, aki a diktálás alatt némán ült a háttérben, szolgáltatta Pálnak a levél végén a lelki élethalálharc megragadó képéhez az anyagot. A teljes fegyverzetben ott álló római katonának ezzel a képével zárul a levél.

58. Krisztus engesztelő műve
(A kolosszeieknek írt levél)

Egyik nap a kolosszei egyház alapítója, Epafrász érkezett Pálhoz, hogy tanácsot és segítséget kapjon. A népek a Lükosz völgyében – mesélte – bár általánosságban buzgók a hitben és telve vannak testvéri szeretettel, de valami hátsó gondolat nyugtalanítja őket és tépelődők. Szívesen foglalkoznak alaptalan álmodozásokkal és szőrszálhasogatások-

kal. Pál tisztában van a dologgal. Frígia veszélyes viharsarok volt, amelyből már Milétoszban fantasztikus tévedések vésztjósló felhőit látta fölemelkedni. Ezek a frígiaiak úgy látják, hogy a világ tele van démonokkal, a mennyország trónusokkal, fejedelemségekkel, hatalmasságokkal és erősségekkel (Kol 2, 15), a hold alatti közbülső tér pedig a levegőég szellemeivel (Ef 6, 12). A magasabbrendű szellemeket együttesen „plérómá"-nak, vagyis „teljesség"-nek nevezik. Ez most a „jelszó Kolosszéban"[56]. Mindenki erről beszél, a kézműves csakúgy, mint a rabszolga, jóllehet nem tudja, mi az. Az alacsonyabb rendű szellemeket „üresség"-nek (kenóma) nevezik. Iónia, a bölcselkedés ősi anyaországa és Frígia, a gnósztikus rajongás és ábrándozás melegágya most vallási erjedésben volt. Úgy látszott, hogy e vulkánikus vidék természete kedvezett az efféle különcködésnek. Ez a vad, szakadékos, gyakori földrengésektől megrázott tájék, tele repedésekkel és kráternyílásokkal, amelyekből kénes gőzök áradtak, az ott élő emberek előtt világ fölötti és világ alatti szellemek harca színhelyének látszott.*

Hierapolisz közelében mutogatták a pokol torkát — Plutoniumnak nevezték —, ahol a szellemek garázdálkodtak. Már az itt született Thalész is azt mondta: „Démonokkal megtöltött élőlény a világ."

Az apostol rövid utalásaiból nem tudjuk pontosan megállapítani az akkori tévtanok körvonalait. Annyi azonban biztosnak látszik, hogy zsidó és hellenisztikus álmodozásokból származó zavaros teozófiáról, egyfajta *zsidó korai gnószticizmus*ról volt szó. A Nagy Antiokhosz óta Frígiában letelepedett nagyszámú zsidóság a „filozófia" leple alatt igyekezett zsidó világnézetét elfogadhatóbbá tenni. Mindenfélét tudtak angyalokról és szellemekről, akik már a Sinai hegyen közvetítették volna Mózesnek a Törvényt. Határtalan szellemhitnek és babonás angyaltiszteletnek hódoltak. Azt állították, hogy Krisztus is csak egyike ezeknek a közvetítő angyaloknak. Ezért szolgálta a Törvényt, és a keresztényeknek is ezt kell tenniük. A tévtan most még viszonylag ártalmatlan, de hamarosan veszedelmes varázsital lesz, amelyet zsidó, kései platonikus, újpüthagoreusi, orphikus, perzsa-zoroaszteri elemekből kotyvasztanak össze, több évszázadon át ki fogja tölteni a vallástörténetet, és óriási veszély lesz az Egyház számára. „Ez még nem Manesz, Markión, Valentinus és Baszilidész kifejlett gnószticizmusa, de mégis valami mindegyikből."[11]

* A 60. esztendőben Laodikeiát és Kolosszét földrengés döntötte romba, de hamarosan fölépítették (Tacitus, Annales 14, 27).

Szellemi erjedésnek az első szakasza volt ez. A gittoni Simon mágus iskolájából való szamaritánus eredetet, továbbá az esszénusok irányzatából, főként pedig Zoroaszter vallásából való hatásokat is gyanítanak benne. A titokzatos hiedelmek e világa szokatlanul vonzó volt egy olyan társadalomban, amelyet mint egykor az indiait, a földi dolgok utálatának mélységes érzése és a megváltás szomja töltött el. Úgy látszik, hogy a következő pontok körül forgott a dolog: Hogy állunk az anyagi világgal? Teremtmény? Vagy valami istenellenes hatalomtól származik? Hogy áll a dolog a rosszal? Az anyagból származik? Az új, a megvilágosított bölcselők válasza így hangzott: Az anyagi világ túlságosan durva, túlságosan messze esik Istentől, az Isten pedig sokkal fölségesebb, semhogy a világ teremtésével, vezetésével és kormányzásával foglalkoznék. Mindez csak beszennyezné őt. Ezért ezeket alárendelt hatalmaknak, közbülső lényeknek, elemi szellemeknek (Kol 2, 8), az ún. aeonoknak kell tulajdonítani. Különben ezek a dolgok elvonnák Istent önmaga szemléletétől. Belőle viszont kisugárzás révén lények áradnak ki, egyre durvábbak, le egészen a démiurgoszokig, más szóval a világ építőmestereiig, akiknek szörnyű csinálmánya ez a sötétség minden hatalmától átjárt világunk. Az emberi lélek a felsőbb világból való fényszikra, amely az anyagi világba tévedt. Ennek megmentésére a legjobb aeonok egyike, a felsőbbrendű Krisztus a Jordán folyóban történt megkeresztelkedés alkalmával összekapcsolódott a földi Jézussal, de a keresztre feszítés előtt elhagyta. Megváltó nem a megfeszített Jézus, hanem a plérómába visszatért Krisztus. E titkos tudományba beavatottak büszkén nevezik magukat megvilágosítottaknak (gnósztikusoknak), és sajnálkozva néznek le az egyszerű hivőkre (a pisztikusokra). Ebbe a titkos tudományba való beavatás kemény önmegtagadás, bortól, hústól, házasságtól való tartózkodás útján történt (Kol 2, 23).

A megvilágosodás e filozófiájának egyik gyökere talán a világtól elfordult *platóni* gondolkodásban volt, a másik pedig *Arisztotelész* nézetében, aki visszautasította a semmiből való teremtés gondolatát, minthogy a teremtő tevékenységet összeegyeztethetetlennek tartotta az isteni tökéletességgel. És ezt kellett tartania, mivel a változások világa felett örök mozdulatlanságban és érdektelenségben lebegő „actus purus"-ának merev istenfogalma túlságosan szegényes volt ahhoz, hogy a teremtés titkát magában foglalja.

Pálnak nem kellett feltétlenül éles elvszerűséggel gondolkodó embernek lennie ahhoz, hogy ebben a villogó lidércfényben felismerje a tiszta hit fogalmát fenyegető veszélyt. Az ő nagy érdeme, hogy Krisztus-szemléle-

tének mélyére hatolva a „Krisztus rejtett titká"-ba és az egyetemes üdvözítő tervbe való beavatottsága alapján oly mélyreható betekintést nyert az Istenen belüli életfolyamatba, hogy a *teremtés ténye* már nem tűnt Istenhez méltatlan dolognak, hanem a megváltás tényével együtt egy közös forrásból eredt. Ez az isteni kútforrás pedig nem más, mint az örök életadó tevékenység, amelyben az isteni szellem önmagát átkarolja abban a megismerésben és szeretetben, amely Atya, Fiú és Szentlélek között kölcsönös örök áramlásban kering. A teremtés olyan, mint a túlcsordulás, Isten szeretetének kifelé való megnyilvánulása, hogy a szeretett Fiú képmását mindig új formákban, új árnyalatokban és létfokozatokban ismételje meg, kezdve a legfőbb kerubtól az utolsó elmosódott árnyékig, a legutolsó árnyékolásig, a lét legszélső peremén fekvő utolsó szigetig, amely már a Semmivel határos. Az a teremtés utolsó miértje, hogy a Fiú annak létrehozó oka, mintája és célja: Őbenne, Őáltala, Őérte (1, 16). Minden lénynek benne van eszmei léte és belső mértéke. A teremtményeknek önmaguktól semmijük sincs, ami rávehette volna Istent a megteremtésükre. Istent semmivel sem lehet meghatározni, ami nem ő maga. Ha ezt a szentháromsági kiindulópontot szem elől tévesztjük, akkor egy értelmetlen titokkal találjuk szemben magunkat, a semmiből való érthetetlen ugráshoz jutunk. Így vagy úgy, a titok itt van. Teremtményi értelmünk az észfölöttivel szemben nem bír helytállni. Isten és az ő teremtése titok, de a világosság és a szeretet titka.

Súlyos zengzetes szavakkal foglalja össze Pál Krisztusnak a természetes és természetfeletti kozmoszt átölelő nagyságát a görög kultúrkör egy titokzatos mondatával: „Ő előbb van mindennél, és minden benne áll fönn" (Kol 1, 17). A Krisztusról szóló páli kijelentések egyik egészen nagy magaslatánál állunk itt; ehhez csak A filippieknek írt levél Krisztushimnusza (2, 5—11) mérhető. Az apostol magasságokba lendült, látomásokba ragadott lelke őskeresztény liturgikus himnusszal (1, 13—20) ajándékozott meg bennünket, amelynek az ókor egyik nagy ismerőjének tanúsága szerint „jelentős hatással kell lennie mindenkire, akinek van érzéke a szóbeli kifejezés nagyszabású felépítése iránt"[75].

A történelmi Jézus földi élete olyan fényözön ragyogásában jelenik meg az apostol előtt, hogy csak úgy tudjuk megérteni, ha földi napjainak fénylő nyomát előre is, visszafelé is be az örökkévalóságig követjük. A kolosszei szellemi áramlat arra irányult, hogy Krisztus közvetítő szerepét megszüntesse, Krisztust központi, főpapi szerepéből félreállítsa, és alárendelt szellemi lénnyé, teremtmények közötti teremtménnyé fokozza le. A gnósztikus tévedés arra törekszik, hogy „Krisztust fel-

bontsa", amint Szent János mondja; a tévtanítás aztán Ariusban és Nestoriusban éri el csúcspontját. Mindezek kezet emeltek Krisztus királyságára s elsőségére, és ezzel az emberiség méltóságára is, amit Krisztus újra helyreállított. Pál tömör mondatokban tárja föl *Krisztus elsőségét:* Isten erejét nem alárendelt szellemekbe árasztotta, hanem „lényege egész teljességé"-t Fiába öntötte. Az isteni lényeg nem milliónyi szikrába porladt szét; a nap egész heve és tüze Krisztusban összpontosul. Mi nem alárendelt szellemnek vagy helytartónak vagyunk alávetve, hanem közvetlenül az örök Atya szeretett Fiának. Azok az angyalok, akik a Sinai hegyi törvényhozás alkalmával állítólag közreműködtek, ama más „hatalmasságok", „fejedelemségek" „uralkodók" és „erősségek", akikről a zsidók és a perzsák beszélnek, le vannak fegyverezve, és Krisztus diadalmenetét kell szolgálniuk. Az állítólagos angyaljelenések Kolosszéban csak arra voltak jók, hogy látomásokért való beteges hajszát keltsenek (2, 18) (47. j.).

Ahogy a teremtés kérdésében, ugyanúgy csődöt mondott a gnószisz *a rossz problémája* tekintetében is. A rossz démoniája oly határtalan a világban, a szenvedés oly mérhetetlen, hogy a teodicea minden természetes megoldási kísérletének az intellektuális kétségbeeséshez kell vezetnie, minden dualista megoldásnak reménytelen pesszimizmusban kell végződnie. Itt csak egyetlen egy megoldás van: Krisztus keresztje! Az apostol szenvedésmisztikája nélkül ezt a nehézséget nem lehet legyűrni. Őmaga is csak azért boldogul saját szenvedésének a kérdésével, mert ez nem a maga személyes szenvedése; mint Krisztus titokzatos testének a tagja szenved, és kiegészíti Krisztus szenvedéseinek neki szánt, még be nem töltött mértékét, ami mindenkinek a javára válik (1, 24). A titokzatos test minden tagjának kijár a fő szenvedéseiből valamely titkos méretű részesedés, kinek-kinek a főhöz való közelségének foka szerint; a legnagyobb méretű az apostoloknak. Hiszen ők az előharcosok Isten stadionjában (1 Kor 4, 9). Ez a gondolat nagy öröm forrása Pál számára.

Harnack mondja öregkori művében, a „Marcion"-ban: „Vallás annyi, mint *megváltás* — a vallástörténet óramutatója az első és második században ezen a ponton állt; senki sem lehetett már isten, aki nem volt megváltó. Az új keresztény vallás csodálatos módon elébe ment ennek a felismerésnek, és már Pál apostol úgy formálta ki, hogy Krisztust mint Megváltót az egész keresztény igehirdetés középpontjává tette." A görög gondolkodásban azonban ott rejlett az egyoldalúság, a túlhangsúlyozás és a világtól való elfordulás nagy veszélye. Az antik világ életét mély problémák árnyékolták be. Világistenítés és világiszony, megváltásra való

sóvárgás és démonoktól való szorongó félelem között hányódva a pogányság sehol sem talált egy pontot, ahol a lélek lehorgonyozhatott, ahol a szellem támaszra lelt. Minduntalan helytelenül értelmezték a megváltást, nevezetesen mint a lélek kiszabadulását az *anyagi* világba való belebonyolódásából. A második században ez a mozgalom már oly hatalmasra nőtt, hogy megejtett a keleti kereszténység legjelentősebb képviselői közül hármat: Markiónt, Tatianoszt és Bardeszanészt. Körülbelül nyolcvan évvel Pál után egy gazdag, fiatal hajótulajdonos lépett fel Rómában, akinek merészségétől tulajdon atyja, a kisázsiai Pontoszban levő Szinópé püspöke annyira megijedt, hogy saját fiát kiközösítette. Ez volt *Markión.* Pálra hivatkozva a megváltás és a bensőség új vallását hirdette: a megváltás mellett teljességgel lehetetlen, hogy valami megálljon; e megváltás oly nagy, oly fölséges, oly összehasonlíthatatlan dolog, hogy az, aki hozza, senki más nem lehet, csakis a megváltó. Isten megváltó szeretetének ez az egyoldalú hangsúlyozása olyan messzire sodorta, hogy már semmi lehetőséget sem látott a teremtés Istene és a szeretet Istene közötti szakadék áthidalására. A teljes Krisztus előtti világtörténés rossz és ellenszenves dráma volt számára, amelyből a kegyetlen Zsidóisten és Világteremtő rettenetes arca mered az ember elé. Ezt az Istent és Törvényét — állította — már Pál elutasította. Épp az a megható Krisztus fölséges megváltó művében — mondotta —, hogy minket, embereket, noha egyáltalán nem vagyunk az ő teremtményei, a teremtő Isten hatalmából kiszabadított. Markión nagy pátosszal kiáltott föl: „Ó csodák csodája, elragadó és ámulatba ejtő nagy dolog, hogy egyáltalán semmit sem lehet az evangéliumról mondani, sem gondolni, sem azt valamivel összehasonlítani!" Milyen tragikus, hogy Pált legszenvedélyesebb tanítványa ennyire félreértette! A következmények pusztító erejűek voltak: ebből nőtt ki a gnószticizmus félelmetes szellemi zűrzavara, minden akkori eretnekség gyűjtőmedencéje. Ennek a pesszimista világnézetnek végső következménye a világtól való menekülés aszkézisa volt, amely meg akarta akadályozni az emberi faj fönntartását. Harnack, aki erősen rokonszenvez Markiónnal, emlékeztet Markiónnak Tolsztoj és Gorkij orosz kereszténységével való szellemi rokonságára. „Gorkij megkapó darabja, ‚Az éjjeli menedékhely' minden további nélkül markióni színdarabnak minősíthető; az az ‚Idegen' ugyanis, aki ebben a darabban föllép, a markiónita Krisztus, az ő ‚éjjeli menedékhelye' pedig a világ."

Mintha csak Pál előre sejtette volna lelkes tanítványa tévedését, Krisztust úgy rajzolja meg, mint az Atya teremtő képmását, aki az Istenség teljességét egyesíti magában, mint aki az Isten az Istentől, világosság

a világosságtól, és mégis ember az emberek között, aki vérével eltüntette azt a szakadékot, amit a bűn tépett fel Isten és a világ között. A világ nem az ördögtől van, és nem az ördögé! Nem szabad a világtól történelme nyomorúsága, bűne alapján lemondanunk mint valami gyógyíthatatlan betegről; a világ megváltásra szorul, de képes is a gyógyulásra. Nem szabad a világot magára hagynunk és közreműködésről, cselekvésről lemondanunk. Így mentette meg Pál Krisztusról adott élesen körvonalazott dogmatikájával a kereszténységet a keleti vallási egyvelegben való elmerüléstől, s tette meg a nyugati kultúra teremtő tényezőjévé. E megmentő cselekedet nélkül a Nyugat Ázsia szellemi provinciájává lett volna. Mongol uralom alatt Zarathustra vagy Mohamed határozta volna meg Európa sorsát. A keltáknak és az északi népeknek éppen már elkezdett a bizalma meginogni isteneik hatalmában. Tőlük nem lehetett a szabadulást várni. Erre a nemzetek angyalai odaléptek az Örökkévaló elé: „Könyörülj meg az emberi nemen, hogy ne hiába reménykedjék!" És Pál megkapta a teljhatalmat és a megbizatást: „Hallottátok, hiszen minden teremtménynek hirdették az ég alatt, és én, Pál, ennek a szolgája lettem" (Kol 1, 23).

*A bensőség új vallásá*ba, „a Krisztusban elrejtett élet"-be való beavatás (3, 4) Pál tanítása értelmében nem Kolossze megvilágosodást hirdető bölcselőinek elmélete szerint következik be, ti. mogorva, álszent aszkézissal. Akik „a szeretett Fiú országába jutottak", ne tűrjék, hogy a hajdani „elemek" hatalmába kerüljenek, hiszen ezek inkább egy gyermekded vallási állapotnak felelnek meg. Isten eltörölte ezeket a rendelkezéseket, és a hajdani Törvény kéziratát, mint valami harcmezőn zsákmányolt zászlót győzelmi trófeaként (tropaion) a keresztre szegezte. A keresztény lelkiismeret szentebb rendelkezésekre utal. Ahelyett, hogy azon aggódtok, nehogy a húsosfazék érintse a tejesedényt, törődjetek azzal — akarja mondani az apostol —, hogy az emberek ne ütközzenek össze[27]. Ilyen rendelkezések helyett: „Ne fogd meg! Ne ízleld! Ne érintsd!" — hadd mondjuk nektek inkább ezt: „Viseljétek el egymást, bocsássatok meg egymásnak, szeressétek egymást, éljetek békességben egymással, legyetek hálásak egymás iránt!" (3, 12—15.) Ne pogány feliratú pénzérmék érintésétől őrizkedjetek, hanem inkább vessétek le a pogány gondolkodású régi embert, és alakítsátok ki szívetekben a Teremtőtök képmását! Becsüljétek többre a Krisztusban való egységet, mint azokat a különbségeket, amelyeket rang, társadalmi állás és vér hoztak létre! Ez volt az apostol válasza azokra a kísérletekre, hogy a kereszténységet egy a beavatottaknak szánt titkos tanra és egy a híveknek szánt tömeg-

vallásra szakítsák. Pál megóvta a kereszténységet attól a veszedelemtől, hogy világkerülő aszkétaságba csússzon. Simon, az Oszlopos, aki egy botra támaszkodva, alvás és táplálék nélkül, eksztázisos látnoki állapotban negyven éven át kitartott egy régi templomoszlop keskeny fedőlapján, míg csak a teste darabokra nem töredezett (H. Ball), az aszkézisnak ez a csodája, amely minden földi, emberi dolog fölé emelkedett, s hagyta, hogy a világ csak hadd siessen a pusztulásba, továbbá a keleti egyház valamennyi többi nagy aszkétája, akik egy pusztuló világ egén úgy világítottak, mint a fáklyák, nem voltak Pál eszményképei. Számára a test nem a lélek sírja, és a földi születés nem a lelki-szellemi lény halála, mint Hérakleitosz és Platón szemében. „Mi nem akarunk a testből kivetkőzni, hanem felsőbbrendő testbe öltözni, hogy magát halandó részünket is elnyelje az élet." Ezek olyan szavak – mondotta Aranyszájú Szent János –, amelyek azokat sújtják, akik gyalázzák a testet és vádaskodnak ellene. Pálnak az volt a fontos, hogy Jézus vallásának biztosítsa egyetemes jellegét mint egy olyan nevelőiskoláét, amely az egész emberiség szolgálatában áll, emellett azonban az is, hogy egyszersmind ajtót nyisson a magasabb megismerésnek, a keresztény filozófiának és misztikának; ennek századról századra tágabbra kellett tárulnia, hogy az értelem és a kutatás teljes fényének áradását be tudja bocsátani egészen az Aquinói Summájáig, amelyben a hit és az értelem világossága misztikus félhomályban áramlanak egymásba. Az alexandriaiak nem sokkal Pál után már meg is tapasztalták „a keresztény gondolkodásnak ezt az intellektuális örömét", aminek Pál nyitott először ajtót. A kereszténység szellemi fölényének biztos tudatában a görögök bölcseleti eredményeit valamiféle tolmácsolási feladat céljára használták fel, hogy „új Istenük"-et érthetőbbé tegyék. Milyen magasnak kellett lennie az alexandriai keresztény iskola tudományos színvonalának, ha Alexandriai Kelemen így kiálthatott fel: „Mióta Krisztus van, már nincs szükségünk a humanisztikus (pogány) iskolákra. Ez a tanító mindenre megtanít. Általa az egész földkerekség Athén és Görögország lett." De Pál volt az, aki a jánosi Logosznak ezt a behatolását a keresztény gondolatvilágba előkészítette, valamint ama „Logosz szpermatikosz"-ét is, amelynek fénymagva – amint az atyák mondják – itt-ott az „útszélre" hullott a pogányok közé. Az örök Logosz egy ilyen korai fénysugara elérte *Pindaroszt* is (8. püthiai óda), amikor azt írta: „Mi az ember? Mi nem az ember? Egy árnyék álma. Ám amikor Zeusztól jön le egy fénysugár, akkor tiszta fény és kegyes élet támad az emberek között" (Lasaulx után).

Amint az üdvözletek listájából látjuk, az egész baráti kör ott csopor-

tosul a diktáló apostol körül. Az apostol bérleménye meghitt istentiszteleti helyiséggé változik, házi kápolnává, ahol a barátok imádság, énekek és kenyértörés közben a távollevő testvérekről emlékeznek (Kol 1, 3, 9). Az imádkozók kórusából különösen kiérezzük Epafrásznak, a kolosszei egyház alapítójának a hangját, aki gyermekei lelkéért küzd. Pált mélyen meghatja ennek a valóban apostoli lelkületű férfiúnak hitbeli buzgósága (4, 12). Így egyre tisztább képet kapunk Krisztus foglyának világáról: Állandó jövés-menés van körülötte, távozó és visszatérő testvérek jelentkeznek, hírek futnak be, levelek indulnak útra. Lentről a nyugtalan császárváros zűrzavaros zsivaja morajlik föl, fent azonban, bár minden börtönre utal, a béke és a szeretet légköre uralkodik. Hátul a sarokban ül a komoly praetorianus. Halvány sejtés dereng benne, hogy az, akit őriz, nem egy nemzetközi összeesküvő banda veszélyes főkolomposa, hanem egy szerteágazó szervezet szellemi feje, amely szűntelenül a birodalom jólétéért imádkozik, s amelynek a kezében biztosabban nyugodnék a római állam sorsa, mint császári uráében.

59. Onezimusz, a rabszolga
(A Filemonnak írt levél)

A sok látogatás között, amelyeket Pál napról napra fogadott, az egyik legérdekesebb és emberileg legmeghatóbb egy fiatal szökött rabszolgáé volt. Érdekes főként azért, mert meglepő bepillantást enged abba a módszerbe, ahogy a fiatal kereszténység a szociális problémával birkózik, megható, mert új és rendkívül rokonszenves oldaláról mutatja meg az apostolt: nemes emberségességében meg abban a módban, ahogy a leghétköznapibb dolgot is természetfölötti világba tudja emelni. A Filemonnak írt levéllel Pál saját jóságának állított halhatatlan emléket.

Filemon, a gazdag kolosszei kereskedő még valamikor régebben magas összegért egy eleven eszű, értelmes ifjút vásárolt valahol a rabszolgapiacon. A névtelen, apátlan-anyátlan fiúnak az Onezimusz (am. Hasznos) rabszolganevet adta. A fiú ostoba gyerekcsínyt követett el: meglopta a gazdáját, aztán a büntetéstől való félelmében fejvesztetten megszökött, és végül is Rómában, minden kisiklott egyéniség találkozási pontján, minden bűn szennycsatornájában kötött ki. A valóság azonban másként festett, mint ahogy elképzelte. A pénz hamarosan elfogyott, a római rendőrség pedig erősen sarkában volt a szökevényeknek. Mint szökevény törvényen kívül, egy rabszolgának a szintje alatt állt, és teljes jogfosztott-

ságában a hivatásos bűnöző sorsa várt rá. Hogy ilyen órákban mi minden szörnyűség nem jut egy kétségbeesett ember eszébe! De ebben a szegény rabszolgalélekben volt az Isten kegyelmének fogódzópontja. Filemon és felesége, *Appia* az újonnan megtértek és az apostol legbizalmasabb barátai közé tartoztak, méghozzá a jóbarátoknak abba a csoportjába, akikkel az ember nyugodtan meghívatja magát, és akiknél szállást rendelhet, ahogy Pál is tesz (Filem 22). A házuk egyszersmind istentiszteleti hely volt, ahol ki- s bejártak a keresztények. Némelyek feltételezik, hogy Archippusz, aki az istentiszteletet intézte, a házigazdának volt a fia. Onezimusz talán véletlenül az utcán futott össze Epafrásszal, vagy kilátástalan helyzetében visszaemlékezett a jóságos apostolra, akinek korábban jó néhányszor kézbesíthette gazdája levelét. Hol is találhatott volna jobb menedéket, mint egy kereszténynek a szívén! Ő azonban még többet talált: élete legnagyobb boldogságát! Így ez a szökött rabszolga az isteni kegyelem szép diadala; azt a levelet pedig, amelyből mindez a régi-régi időkből felénkcsendül, tanuljuk meg a kegyelem emlékművének tekinteni.

Onezimusz tehát egyik nap bekopogtatott az apostolhoz. Pál azt kérdezte tőle, hogy talán a gazdájától hozott levelet kell átadnia. Onezimusz megijedt és zavarba jött. De hogyan is titkolhat el az ember valamit ezek elől a fürkésző és mégis oly jóságos szemek elől? És most következett a tékozló fiú vallomása. Onezimusz esete komoly volt. Szökött rabszolgának, ha kézre került, tüzes vassal „F" betűt (fugitivus, szökevény) szoktak a homlokára égetni (Cicero, De off. 2, 7; Martialis 8, 75, 9; Val. Maximus 6, 8). Ha lopott, az ura halálra korbácsoltathatta, vagy elküldhette a pistrinumba, ahol a rabszolgának élete végéig a malmot kellett hajtania. Még a IV. század elejéről is van egy fémtáblánk, amelyet a Szent Kelemen templom egyik sekrestyésének szökött rabszolgája viselt a nyakában. A felirata ez volt: „Tene me quia fugi et reboca me Victori Acolito a Dominicu Clementis" (Grisar, Geschichte Roms 354. l.); azaz új szökés esetén a szökevényt vissza kell vinni a Kelemen-templomba. Onezimusznak ugyan Filemon részéről nem kellett a legrosszabbtól tartania. De ha ura följelentette, s a rendőrök csípték volna el, nagyon rosszul végződhetett volna az ügy, és Pál is ugyancsak kényes helyzetbe kerülhetett volna.

Pál azon a nézeten volt, hogy Onezimusznak ismét vissza kell térnie Filemonhoz. A rabszolga összerezzent erre a gondolatra. Ó, ha csak volna valakije, aki kiváltaná! A rabszolgák abban az időben kiváltásukra saját templomi takarékpénztárakat alapítottak, amelyek egy-egy isten

oltalma alatt állottak. A gazda a rabszolgájával együtt elment a templomba, ott mintegy az isten kezéből átvette a váltságdíjat, s ezzel a rabszolga isten szabadosa lett. Pál egy darabig gondolkodóba esett. „Onezimusz – mondta aztán –, ismerek egy urat, aki ki tud téged váltani. Én magam szegény vagyok, de ő olyan gazdag, hogy az egész világot kiválthatja." Onezimusznak felcsillant a szeme. Hogyan? Ez lehetséges volna? – „Krisztusról, a világ megváltójáról még semmit sem hallottál?" – „Ó, de igen, Filemon sokszor beszélt róla. És mióta kereszténnyé lett, még sokkal kedvesebb volt hozzánk. Rabszolgái közül néhányan szintén keresztények lettek." – „No lásd, Onezimusz, meg akarom őt neked mutatni, a mi dicsőséges Krisztusunkat. Ő az örök Istennek a Fia, minden szabadok legszabadabbja. És mégis odaadta szabadságát és dicsőségét, rabszolgaalakot öltött magára és önként rabszolgahalált halt, hogy minket egy sokkal keményebb rabszolgaságból kiváltson." És Pál elmeséli neki, hogy egykor a Törvénynek milyen rabszolgaságában sínylődött, és Krisztusban hogyan találta meg a szabadságát. „Kedves Onezimusz, habemus bonum Dominum, jóságos Urunk van! Krisztusban nincs szabad és rabszolga. Mi mindnyájan az ő rabszolgái vagyunk. De micsoda rabszolgaság ez! Krisztus legutolsó rabszolgája szabadabb, mint a legszabadabb az emberek között. Az ő igája édes, és az ő terhe könnyű! Ah, Onezimusz, ne beszélj nekem az emberek szabadságáról! Lásd, én szabadnak véltem magam egykor, és mégis a legnyomorultabb szolga voltam, a betű és egy szomorú rögeszme rabszolgája. Azt hittem, hogy élek, pedig halott voltam. Ám amióta Krisztussal meghaltam, amióta a világ számára meg vagyok feszítve, csak azóta tudom, hogy mit jelent élni. Valamikor, amikor mindenki boldognak tartott, halálosan boldogtalan voltam, és gyötrelmes éjszakákon föl-fölkiáltottam: Ki szabadít meg engem e halált hozó testtől? Mióta azonban Krisztusért ötször megkorbácsoltak, háromszor megostoroztak, egyszer megköveztek, amellett városról városra űztek, ki voltam téve mindenféle veszélynek szárazon és vízen, az időjárás minden viszontagságának, mindenféle nélkülözésnek, és 30 éven át éltem a fáradság és a munka életét, azóta tudom, hogy miben áll az igazi öröm, és az enyéimnek újra meg újra csak azt tudom mondani: Örüljetek az Úrban! Fiatal voltam egykor én is, és ime már ősz a hajam, de az Úr a saséhoz hasonlóan megújítja ifjúságom. Onezimusz, ne félj a homlokodra sütött bélyegtől! Akik a lelkükben, a lelkiismeretükben viselnek bélyeget, azok az igazi megbélyegzettek (1 Tim 4, 2). Minden a szív elrejtett emberén múlik. Milyen nagyszerű az a szabadság, amire Krisztus szabadított fel minket!"

Onezimusz csillogó szemmel figyelt. Soha ember még így nem szólt hozzá. Milyen csodálatos forrásnak kell annak lennie, amelyből ilyen élet, ilyen öröm, ilyen diadalmas szellemi fölény fakadt! Pál meleg érzésekkel viseltetett a fiatal rabszolga iránt. Fiatal emberekhez mindig különösen vonzódott. És ebben a fiatal szökevényben minden betyársága ellenére is volt valami szeretetreméltóság. Onezimusz érezte, hogy milyen szív dobog feléje. Egyre gyakrabban jött. Szoros barátság fejlődött ki közöttük. És egyik nap, amikor újra együtt ültek, és Pál föltárta előtte krisztusszerető szívét, Onezimusz térdre borult előtte, és elrebegte a krédóját. Nem ez volt az első és nem is az utolsó eset, amikor egy Pálnál tett látogatás így végződött. A praetorianus ott hátul az őrhelyén, jó néhány hasonló esetről tudott mesélni.

Az Onezimusz-történet további folytatásában a kereszténység különleges jellege mutatkozott meg, amely *vallás és erkölcs szoros kapcsolata.* A kereszténység a gondolatok magas röptét a tények iránti roppant józan érzékkel egyesíti. Néha meglehetősen kényelmetlen vallás, és tud eléggé kellemetlen is lenni. A pogányoknál vallás és erkölcs egymástól teljességgel független dolgok voltak. Hisz voltak erkölcstelen istenek is. Vallás és erkölcs minden kölcsönös vonatkozás nélkül futott egymás mellett vagy egymással szemben. Az ember lehetett az istenek jámbor tisztelője és ugyanakkor erkölcsi szempontból értéktelen valaki. Csak a kereszténység kívánta meg a vallási és erkölcsi magatartás tökéletes összhangját, minthogy vallás és erkölcs egy és ugyanazon forrásból fakad. Pál vallása kiemelkedően gyakorlati ügy volt, és puszta elméleti állásfoglalással nem elégedett meg. „Onezimusz, vissza kell térned Filemonhoz, be kell vallanod vétkedet, és ha Filemon kívánja, vállalnod kell a büntetést. Számodra kemény dolog lesz a visszatérés, és nekem is nehéz téged elereszteni. Jó barátok lettünk, és jól hasznosíthatnám szolgálatodat. Egy harmadik személy jogait azonban nem szabad megsértenem. De azért egy levélkét akarok öreg barátomnak, Filemonnak írni, te pedig el fogod kísérni Tichikuszt és átadod neki." Az apostol leült, és Timóteusnak lediktálta a levelet. Ez az egyetlen teljesen magánügyben írt magánlevél, amelyet Páltól bírunk. De mélyebb bepillantást enged írója szívébe, mint más, veretes gondolatokkal telt levelei. Hol van az az ember, akinek a magánleveleinek oly kevéssé kell félniük a nyilvánosság és a legszigorúbb kritika világosságától? Itt van az az ember. Minden, amit Pál ír, minden cédula, minden följegyzés, amit kiad a kezéből, magán viseli szelleme pecsétjét, apostoli szívének középpontjából ered, és kiállja a legélesebb ellenőrző vizsgálatot is.

Pál elhagy minden hivatalos címet, minden utalást apostoli hivatalára. Ehelyett inkább egy kissé bizalmasan megcsörgeti a rabláncot: „Krisztus Jézus foglya", hogy vallásos motívumot pendítsen meg. Filemon nagy házat visz sok cseléddel, rabszolgák és rabszolganők tucatjaival. Pál tudja, hogy a levelet biztosan fel fogja olvasni a házi istentisztelet alkalmával. Azért üdvözlet „a házadban összejövő egész közösségnek" is. Pál tulajdonképpen természetfölötti atyaság jogcímét szerezte meg Filemon irányában, s ebből kifolyólag egyszer valami nagyon praktikus dolgot is kérhetne tőle. De, minthogy tudja, hogy Filemon milyen finom ember (5–7), akinél nincs szükség parancsra, így inkább a szeretet törvényére hivatkozik. Kéréssel a lelkipásztor többet ér el, mint parancsszóval. Ügyesen, szép fokozással tudja Pál csoportosítani az indokokat. „Én, az öreg Pál": Az apostol agg, mélyen barázdált arca jelenik meg Filemon előtt. Milyen megható egy idős embernek ez az alázata egy fiatallal szemben! Rembrandtnak az apostolról festett megkapó öregkori arcképe elevenedik meg a lelkünkben: Krisztus szolgálatában őszült meg! „Ráadásul most még fogoly is", aki nem saját szegénységére gondol, hanem másnak a számára kér. „Krisztus Jézus foglya": az egész kereszténység van benne láncra verve. Ha ebben a névben kér, mégpedig saját „fia" érdekében, lelki gyermekéért könyörög, akkor tudja, hogy Filemon nem fog haragudni rá még akkor sem, ha azt, akiért könyörög – Onezimusznak hívják! Na, most kimondta, ki a végzetes szót! Csak pszichológiai előkészítés után ejti ki a nevet, mert sejti, hogy kellemetlen érzéseket ébreszt Filemonban egy rabszolga hálátlanságának, akihez mindig olyan jó volt, a fölemlítésével. Pál szinte látja Filemon szemöldökei között a harag ráncait. Tüstént meg is kísérli elsimítani egy kis tréfával, az Onezimusz névből készített szójátékkal: „aki egykor igazi haszontalan fráter volt, most azonban alaposan megváltozott, és igazán hasznos fickó lett belőle számodra is, számomra is." Filemon érzi, ahogy barátjának a keze lágyan megsimogatja a homlokát. „Visszaküldöm neked, fogadd úgy, mint saját szívemet!" Ezzel kissé sokat kér. De ha Pál így beszél, akkor mégiscsak kell valaminek lennie e mögött az Onezimusz mögött. És most Pál elzengi a szegény rabszolga dicséretét: „Szívesen magamnál tartottam volna, még továbbra is értékes szolgálatokat tehetne nekem az evangélium ügyében helyetted"; azaz, mivel ő a te tulajdonod, minden szolgálat, amit Krisztusért tesz nekem, annyi, mintha te magad tetted volna. „Ám a beleegyezésed nélkül nem akartam tenni semmit." Pál elismeri az antik jogrendet és Filemonnak ebből eredő jogát. Magánál tarthatta volna Onezimuszt távollevő ura hozzájárulásának feltételezé-

sével. Ez azonban olyan lett volna, mint valami kényszer, Pál pedig a leghatározottabb ellenzője minden kényszernek, minden erkölcsi nyomásnak, különösen anyagi ügyekben, nehogy az ilyesmi valami árnyékot vessen az evangéliumra.

És most következik egy finom, meglepő fordulat a természetfeletti sík felé. Isten a bűnt, az engedetlenséget, az ember jogsértését is beleveszi gondviselési terveibe, előre számol vele, és „ismeretlen"-ként, x-ként – noha ő nagyon jól ismeri – beállítja őket az egyenletébe. „Minden bizonnyal Isten rendelte úgy, hogy egy időre elszakadt tőled, hogy örökre visszakapd, mégpedig már nem mint rabszolgát, hanem mint egy rabszolgánál sokkal többet, mint szeretett testvért." Finom jellemzése ez a kereszténységnek mint azok lelki közösségének, akiket korábban sorsuk különböző alakulása egymástól külsőleg elválasztott, és aztán Krisztusban megértik és megtalálják egymást! Onezimusz vétkezett, kétségtelenül! De ahol Isten megbocsát, ott az embernek is meg kell bocsátania. Isten előtt épp a hibája volt a megtérésére az indítás. Bosszúságot okozott neked, de az ügy megérte a bosszúságot. Azt hitted, hogy károsodást szenvedtél, pedig tulajdonképpen ragyogó üzletet csináltál: rabszolga helyett testvért kapsz vissza!

Pál és Filemon között egy természetfeletti atyasági viszony alapján egyfajta vagyonközösség létezik, vagy ahogy Pál üzleti nyelven kifejezi magát: valamiféle társbirtokosság. „Ha részestársnak tekintesz, fogadd őt úgy, mint engem magamat, mint az én befektetésemet az üzletbe. Ha tartozik neked valamivel, írd az én kontómra. Én, Pál, ezennel saját-kezűleg állítom ki neked az adósságlevelet. Akár azt is mondhattam volna: a te kontódra. Hiszen te többel tartozol nekem, mint én teneked, nevezetesen önmagaddal, örök boldogságoddal, a kereszténységeddel. Igen, testvér! Engedd meg, hogy egyszer én is felszámítsam neked az Úrban üzleti hasznomat. Oly sok lelket üditettél már fel szeretetből fakadó jótetteiddel, frissítsd fel az én szívemet is Krisztusban!"

Keresgélhet az ember az egész antik levélirodalomban, és nem fog találni egyetlen olyan „emberi dokumentum"-ot sem, amely kiállja az összehasonlítást ezzel a levéllel. Olvassuk el *Plinius* levelét, amelyben barátját, Sabinianust arra kéri, hogy engedje el egy megszökött rabszolgának a kínzást. Pillanatnyilag már eléggé meg van büntetve azokkal a kemény szemrehányásokkal, amelyeket ő (Plinius) tett neki. „Azzal fenyegettem, hogy jövőben már nem fogok közbenjárni érte. Ezt mondtam neki; hisz el kellett (valami hasonló tettől) riasztanom." Az összehasonlítás kétségkívül Pál javára üt ki. De hogy mennyire rokon a

Sztoa az erkölcsi érzület tekintetében a kereszténységgel, Pliniusnak a saját rabszolgái iránt tanúsított magatartása mutatja. Szabadon bocsájtott rabszolgája, Zoszimosz tüdőbajt kapott, mire Plinius Egyiptomba küldi. Zoszimosz gyógyultan tér vissza, de újra elkezd vért köhögni, s Plinius azon fárad, hogy egyik barátjánál a Riviérán helyezze el. Rabszolgáinak megengedi, hogy végrendeletet készítsenek, amire csak szabadoknak volt joguk. Ugyanilyen nagylelkű volt *Cicero* magatartása, amint ez Marcus nevű fiához intézet alábbi leveléből (Kr. e. 53) kitűnik: „Tiro felszabadításával, kedves Marcus, igen nagy szívességet tettél nekem, hogy őt jobb sorsra tartottad érdemesnek, és inkább barátunkat, mint rabszolgánkat akartad látni benne. Köszönöm és szerencsekívánataimat fejezem ki neked." Hasonlítsuk össze továbbá a *Hermupoliszban* élő *Kaor* nevű keresztény falusi plébánosnak egy szökött katona érdekében Flaviosz Abinnaiosz századoshoz (Kr. u. 346 körül) írt levelét: „Pál katona ügyéről szeretnélek tudatni, Uram. Szökéséért ez egyszer még bocsáss meg neki! Nincs időm, hogy éppen e pillanatban hozzád menjek. Egy más alkalommal aztán majd készségesen fog kezed alá visszatérni. Minden jót kívánok neked sok-sok esztendőre, bátyámuram!"[8]. Az indíték hasonlósága ellenére is micsoda különbség hangban és gondolati tartalomban!

A Filemonnak írt levél nem pusztán a tapintat és az udvariasság remeke, hanem olyasvalami, mint az *emberi jogok keresztény meghirdetésé*nek a kezdete. Az apostol nem gondolhatott arra, hogy egyszerűen megszűntnek jelentse ki a rabszolgaságot. A társadalom érdekét szem előtt tartó okosság, az állam biztonsága, de még maguknak a rabszolgáknak az érdeke sem engedte ezt meg. A római birodalom akkor sokkal több rabszolgát számlált, mint szabad polgárt. Ők képezték a vagyon jókora részét. A több ezer rabszolgával rendelkező háztartás nem volt szokatlan dolog. Seneca mondja, hogy nem hordanak másfajta öltözéket, mint a polgárok, nehogy maguk meg tudják állapítani, menynyivel többen vannak. Milliónyi szorgos kéz működött a házakban, a földbirtokokon, a gyárakban, cserzőműhelyekben stb. Ők voltak „római kultúra felbecsülhetetlen értékű szolgái"[3]. Azt, hogy a művészeteket egyáltalán gyakorolni lehetett, a művészet luxusát ők tették lehetővé. Treitschke ezért a rabszolgaságot a „kultúrát megmentő tett"-nek nevezi, és úgy véli: „A milliónak szántaniuk és kovácsolniuk és gyalulniuk kellett, hogy néhány ezren kutathassanak, festhessenek és kormányozhassanak... Szophoklész tragédiáiért és Pheidiasz Zeuszáért bizonyára nem túlságosan drága ár a rabszolgák nyomorúsága." Pál másképp

vélekedett erről! De egyelőre csak enyhítőleg tudott befolyni a rabszolgák sorsára. A dolgok akkori állása mellett a rabszolga-felszabadítás meghirdetése a polgárháború kirobbanását jelentette volna, általános rabszolga-felkelést idézett volna elő, és magát a fiatal Egyházat pusztulással fenyegette volna. Valamennyi évszázad tapasztalata, a francia forradalom példája azt tanítja, hogy a túlságosan gyors, közvetlen átmenet a szolgaságból a szabadságba még a vele megajándékozottaknak sem jelent szerencsét. Ha mi ma a rabszolgaságban ellentmondást látunk az erkölcsös gondolkodással szemben, nem szabad elfelejtenünk, hogy belőlünk a kereszténységtől megvilágított értelem beszél. A klasszikus ókor, sőt maga Arisztotelész sem látott semmi természetelleneset a rabszolgaságban. Elvileg nézve a *rabszolgák helyzete* nagyon szomorú volt. Általános alapelvként vallották, hogy „rabszolgával szemben nem létezik törvénytelen eljárás". A rabszolgák gyakorlati kezelése ellenben általában jobb volt, mint a jogi helyzet. A legemberségesebbek a rabszolgák iránt vallási törvényük következtében a zsidók voltak; náluk senki sem volt tíz évnél tovább rabszolga. A görögök szelídebbek voltak a rabszolgák iránt, mint a rómaiak. Még az is előfordulhatott, hogy egy hitvány milliomos rabszolgahússal etette a halait. Az ilyen eseteket azonban nem szabad általánosítani. Seneca írja Nérónak: „Légy kegyes alattvalóidhoz, mert még arra a gazdára is undorral mutogat Róma egész városa, aki egy rabszolgához kegyetlen" (De clem. 1, 18, 3. Vö. még Sir 7, 20–21).

Ahol azonban a bölcselet csődöt mondott, ott mélyebben, a *vallás* felől kellett megfogni a dolgot. Csak valamennyi Krisztusban megváltott ember misztikus egységének a hite, mindnyájuknak Istenben való egyenlősége, amennyiben a kérdés az elmélet területéről kilépett, és mint valóságot érezték át, hozhatta léptenkint közelebb a megoldáshoz. Először a bánásmódnak kellett emberségesebbé válnia, majd a rabszolgaságnak jobbágysággá enyhülnie, és csak azután tűnhetett el egészen. Az alapot Pál már A galatáknak írt levélben megvetette, amikor meghirdette a keresztény szabadság magna chartáját: „Mindnyájan Isten fiai vagytok a Jézus Krisztusba vetett hitben. Mert mindannyian Krisztust öltöttétek magatokra (ti. a keresztény szabadság köntösét). Nincs többé zsidó vagy görög, rabszolga vagy szabad, férfi vagy nő, mert mindannyian eggyé lettetek Krisztus Jézusban" (3, 26–28). Tehát személyes, nem pedig dologi vagy gondolati egység! A rabszolgák a pogányok szemében még vallási dolgokban is másodosztályú embereknek, alsóbbrendű, vallás nélküli lényeknek számítottak. Csak a mezők, erdők, rétek istenségeinek alsóbbrendű kultuszát engedték át nekik; azt azonban nem tűrték, hogy a

hivatalos vallásban részt vegyenek. Pál ezzel szemben a teljes vallási egyenlőséget hirdeti: „Mi ugyanis mindnyájan egy Lélekben egy testté lettünk a kereszténséggel" (1 Kor 12, 13). Hogyan is lehetett volna őket megvetni, amikor maga a Szentlélek nem tett különbséget a karizmák közlésében! A korintusiaknak írt első levélben (7, 21) Pál ezt az álláspontot képviseli: Az életbeli külső állapotot nem érinti a keresztség. Keresztség és kereszténység önmagukból kifolyólag nem bontják fel sem a házassági köteléket, sem a társadalmi berendezkedést. A lelkületet alakítják át, és emelik az emberi esetlegességek és rangbeli különbségek fölé. Másfajta állásfoglalás az Egyházra is nagyon veszélyes lett volna. Mennyi látszatmegtérés fordult volna elő, ha Pál általánosságban hirdette volna a szociális szabadságot! De alacsonyabb szinten sem állhatott, mint Diogenész, aki mintegy előre megsejtve a kereszténységet, a lélek belső szabadságát szemben a külső életállapottal ezekben a szép szavakban juttatta kifejezésre: „Amióta Antiszthenész (a tanítója) felszabadított, már nem voltam rabszolga." A Filemonnak írt levélben Pálnak alkalma nyílt konkrét esettel próbát tennie. Nem barátja az általános megoldásoknak; inkább minden esetet önmagában külön tárgyal, de mégis úgy, hogy az elvi megoldás mindenütt átüt. A kérdés, amelyet az Onezimusz-eset felvetett, így hangzott: „Szabad egy rabszolgának, ha Krisztus vére árán szabaddá lett, földi urát is leráznia magáról?"[27] Kötelezi-e valamire a keresztény gazdát az, hogy a rabszolga belépett a kereszténységbe? Az apostol döntésének nagyszerű következménye van. Nem ingatja meg a római jogrendet. Bár kívánja a szabadonbocsájtást, a döntést azonban a keresztény lelkiismeretnek engedi át.

Az *ősegyház* meg is őrizte a még a rabszolgaköntösben is jelen levő emberi értéknek páli nagyrabecsülését. A rabszolga előtt nyitva állt az út minden egyházi tisztséghez. Hallatlan egy újdonság volt, hogy a római egyházat, az összes egyházak között a leghíresebbet hol az egyik „gens illustris" ivadéka, mint Cornelius pápa, hol meg egy volt rabszolga, Callistus pápa vezette! Minden társadalmi feszültség nélkül azért itt sem intéződött el a dolog. Az a fölényes hangnem, amellyel a római Hippolytus (Philosophumena IX 11, 12) az előkelő római világ szószólójaként szemére vetette ellenfelének, Callistusnak korábbi állapotát (hogy mint rabszolga megszökött, elfogták, és a taposómalom és a bányamunka megbecstelenítő büntetésére ítélték), bizonyos nemesi büszkeségre utal, amely később I. Leóban (Ep. 4) jelentkezik oly erősen, és a középkorban oly nagy mértékben hatalmába kerítette a hierarchiát (48. j.). Nagyon

szép utólagos hála jelentkezett Pál iránt, hogy később a rabszolga-felszabadító okmányokban kifejezetten őrá hivatkoztak: „Minthogy pedig Pál hatalmas hangjával oly érthetően azt kiáltja: ‚Itt nincs rabszolga, hanem szabad ember', íme azért én téged, pénzen vásárolt házi rabszolgámat a mai naptól kezdve szabadon akarlak bocsátani."[8]

Minden, ami a keresztény világban mint igazi szabadság jelen van, valamiképp Pálnak, Jézus hűséges tolmácsának szellemi örökségéből táplálkozik. „Én, Pál, aki most Krisztus Jézusért fogságot szenvedek, fiamért könyörgök, akinek bilincseimben adtam életet." Legyen örök tiszteletre méltó előttünk az a férfiú, akinek ajka olyan időben, amikor egy Néró ült a trónon, ilyen gyöngéden szólt, és míg maga bilincsekbe volt verve, széttörte az emberiség láncait!

60. „Isten ugrása"
(A filippieknek írt levél)

Az első hódítás európai földön, Filippi egyháza mindig az apostol megkülönböztetett szeretetének volt a tárgya. Ebben a római kolóniában nem fordult elő hóbortos okoskodás, viszont annál több gyakorlati kereszténység. Teljesen váratlanul toppant be egy napon Pálhoz a város tekintélyes polgára, *Epafroditusz*, mégpedig az egyházközség tetemes szeretetadományával. Pál nagyon megörült újból kivirult szeretetük e bizonyságának. Tudta jól, hogy ki volt e gazdag adomány ösztönző ereje: egy hűséges, apostoli asszonyszív! Lídia jósága kimeríthetetlen volt. Neki mindig kellett valaki, akiről gondoskodhatott. Némelyek úgy úgy vélik, hogy az ő neve rejtőzik e tréfás kifejezés mögött: „igaz munkatársam (járomtársam)". De az is lehet, hogy az apostol Lukácsra gondol, aki előre utazott Filippibe.

Hogy megy a soruk a filippi testvéreknek? Epafroditusznak sok jó jelenteni valója volt. Hogy az egyházközség erősen áll a hitben és szeretetben, bátran harcol az evangéliumért, és aggódik Pálért. De kis féltékenykedések és asszonyok, mint Evodia és Szintihé közötti civakodások néha beárnyékolják a képet. Zsidókeresztény fondorkodók megpróbálták megrendíteni az egyházközség békéjét és Pál tekintélyét, de sikertelenül. Néhány hivőt ugyan börtönbe juttattak, de a közösség ennek következtében még csak annál szilárdabban összetart.

Epafroditusz hosszabb ideig Pálnál maradt, és megosztotta fogságát. Ez az önzetlen férfiú teljesen felőrlődött az apostolért és az evangéliumért

végzett szolgálatban, s „az életét kockáztatta". Legyengült egészségi állapota már nem bírta legyűrni a római lázat. Hány éjszakán át virrasztott Pál barátja betegágyánál, és viaskodott az életéért Istennel! Teljes felgyógyulását Pál a közösség miatt, amely életéért aggódott, de még inkább önnönmagáért mint Isten irgalmasságának bizonyságát magasztalja. Pál feltehetően római fogságának vége felé, 63-ban, bocsájtotta útnak fölgyógyulása után barátját egy nagyon szívélyes írással. Márk, Tichikusz és Onezimusz már elutaztak Kisázsiába. Csak Timóteus volt még vele. Úgy látszik, hogy Pált pere végső határidejének közeledtével újra visszavitték a *praetoriumba*. Egyik levelében sem ütött meg oly gyengéd és szelíd hangot, mint ebben. Joggal nevezték levelei „gyöngyszemé"-nek. Nem szabad benne szoros gondolatmenetet keresni. A szív egyetlen kiáradása az egész: cor ad cor loquitur. Pál lelkipásztori célkitűzéseket követ. Filippit mintaközösséggé akarja formálni, és a meghasonlásnak még az árnyékát is szeretné száműzni belőle. Amit Midasz király megérintett, arannyá változott. Amit egy nagy szellem, mint Pál fog meg, az ezáltal naggyá és rendkívülivé válik (49. j.).

A levél hangulati ingadozása a per híreitől és kilátásaitól függően örvendező bizakodás és fájdalmas megadás, sőt szorongó halálsejtelmek között különféle megszakításokra utal, és nagyon jellemző a fogoly lelkiállapotára. Az uralkodó érzelem mégis a *lelki öröm*. Egyetlen kívánsága csupán Krisztus diadala, akár élete, akár halála árán. Hosszú élet vagy hamarosan bekövetkező halál az ő esetében nem játszik szerepet, ha Krisztus ügyéről van szó. Legfőbb öröme, hogy a fogság nem akadályozza az evangélium terjedését, sőt inkább még elősegíti. Jóllehet bizonyos zsidókeresztény körök káröröm től hajtva igyekeztek a római nyilvánosság figyelmét a fogolyra terelni, de akárhogy is: Krisztus neve egyre inkább ismertté lett Rómában. Pál apostol nem tudhatta, hogy e nyilvánosság már a legközelebbi évben nagyon veszélyes lesz a kereszténységre. Természetfölötti derűjének legmélyebb okát azonban az a tömör mondat fejezi ki, amely az apostol római sírján, a Confessio fölött arany betűkkel ragyog: „Mihi vivere Christus est et mori lucrum! — Az én életem értelme Krisztus, és ha meg kell halnom, az számomra csak nyereség" (50. j.). Pál nem ismer saját boldogságot, egyéni érdekeket; minden érdeke egybeesik Krisztus érdekeivel. Az ilyen emberen már nincs hatalma a sorsnak. „A hóhér is le van fegyverezve, ha áldozata nyereségként üdvözli a halált."[11] De azért az életnek is megvan a maga értéke: ez az apostoli munka feltétele. Az apostolnak tehát fáj a választás. Két egymással ellenkező kívánság szorongatja; nem tudja, melyik

kívánatosabb: Krisztusért élni vagy Krisztusért meghalni. „Non recuso laborem! – Nem vonakodom a munkától!" – mondaná, mint Szent Márton. Végül is ugyanarra az álláspontra helyezkedik, mint később Loyolai Szent Ignác: Ha választanom lehetne a mennyországba való azonnali bejutás biztosítékával egybekötött halál és Krisztusért való fáradozással és munkával teli további élet között, de a mennyország biztonsága nélkül, mint hősiesebbet mégis ez utóbbit választanám.

Pál egy pillanatra sem téveszti szem elől fő gondolatát, hogy visszaállítsa a *lelkek teljes egységét* a filippiek között. A meghasonlások okát a *természetfeletti gondolkodás* hiányában látja. Nem veszik elég komolyan és reálisan a kereszténységet. Pál számára Krisztus titka nem gondolatrendszer, a misztikus életközösség nem szókép, a hit nem puszta látásmódja a dolgoknak, szeretet és testvériség nem olyan dolgok, amiket csak mértékkel és óvatosan kell élvezni. Nem – mondja Pál –, a mi közösségünk Krisztussal a legvalóságosabb valóság. Ha Krisztus számotokra valóság, akkor véget kell vetni azoknak a közöttetek levő feszültségeknek. A keresztények erkölcsi magatartása nem esztétikus díszítmény vagy ráadás a hitünkhöz, hanem a *Krisztussal való közösség*ből mint gyökérből kell kinőnie.

És most Pál egyenesen Krisztus titkának a középpontjába vezeti a filippijeit. Krisztus az Atya teremtetlen képmása, egyazon „lényegű az Istennel", azonos síkon áll vele, abszolút jogigénye van az isteni rangra és külső dicsőségre. Az első Ádám azt hitte, hogy az Istenhez való hasonlóságot („olyannak lenni, mint az Isten") tiltott gyümölcsként leszakíthatja, rablással megkaparinthatja magának[27]. A második Ádám nem tartotta rablásnak, hogy Istennel egyenlő; az Atyától való örök születésénél fogva jogos birtoka volt. És szabad elhatározással mégis lemondott a külső fényről, isteni származását szolgaalakba rejtette, amikor az Atya akarta. Ha úgy gondolkodott volna, mint ti, akkor földi életében isteni jogával büszkélkedett volna, bosszút állt volna mindenkin, aki azt megsérti és semmibe veszi, angyalok légióit állította volna csatasorba saját magáért, kénköves tűzesőt hullatott volna az égből, s oly drágán adta volna az életét, amennyire lehet. De ezt nem tette! Ezért talán megszűnt Istennel egyenlőnek lenni? Istensége csak el volt fátyolozva az érzékelhető benyomás mögött. Megszűnsz talán az lenni, ami vagy, ha engedsz? A belső nemességet nem veheti el tőled senki! *A megtestesülés* volt „Isten első ugrása", amint Nagy Szent Gergely mondja, a Végtelennek az ugrása a teremtményi korlátozottságba; az önkiüresítés első lépése. De még mélyebbre megy az út az önmegalázás szakadékába.

Szenvedésre képes természetünk birtokában immár meg is akarta fosztani magát mindattól, ami az életet kellemessé, vonzóvá, kedélyessé, széppé és otthonossá teszi. Egészen kicsinnyé, szegénnyé, engedelmessé, vágytalanná tette magát; valósággal sóvárgott az egészen a rabszolgahalálig menő megaláztatásra. Mindent magára vett, ami a legborzalmasabb értelemben jelent annyit, mint embernek lenni. A szenvedés kelyhét színültig töltette magának, és fenékig kiitta. Ezek után mi, szürke emberkék még kicsinyesen és önfejűen vélt jogainkkal hivalkodjunk, makacskodjunk, ne akarjunk másokkal szóba állni? *A kereszten történt megváltás* volt „Isten második ugrása", a Határtalan ugrása az emberi valóság lehatárolt méreteibe. De ha Istennek az emberi lét feneketlen mélységeibe való eme alászállásának látványa nem volna elég, akkor tekintsetek arra a fölemelkedésére, ami erre következett! A megalázkodás mértéke a megdicsőülés mértéke is. Az Atya Jézusban az emberi természetet trónra emelve egyenrangú társává tette, s a Küriosz címet, minden nevek legnagyobbikát adományozta neki, mint a királyok királyának, az uralkodók urának és három világ: a földfeletti, a földi és a föld alatti világ császárának (51. j.).

Ez ismét az igazi Pál volt! Mélyebb fundamentumot már aligha lehet rakni az erkölcsnek. A hétköznapi dolgokat mindig az örökkévalóság kereteibe állítja. Atyák és hittudósok ebben a Krisztust hirdető hitvallásban, ebben a carmen Christi-ben látták a páli lélek legfennköltebb himnikus kitörését és Krisztus titkába való legmélyebb bepillantását. A teológiának a krisztológiát és a szentháromságtant tárgyaló egész fejezete benne van. Dogmatikai magaslatáról leszállva Pál újra lágy és gyengéd lesz. A filippiek a szívéhez nőttek, hiszen tanulékonyak és engedelmesek. Sohasem tagadtatok meg tőlem semmit – mondja – soha nem utasítottátok vissza egyetlen kérésemet sem, amikor nálatok voltam: távollétem kárpótlásául tegyétek meg nekem most azt a szívességet, hogy vigyáztok az üdvösségtekre. Az élet komoly dolog, a tét jelentős. Isten kegyelme, amely „a szándékot ébreszti, s a tettet végrehajtja", forog kockán. Ha a fentről áradó szeretet oly bensőségesen részt vett a sorsunkban, akkor nekünk a magunk részéről sem szabad tűrnünk, hogy ez a sors helytelenül alakuljon. Félelem és rettegés Pál fogalmazásában az élet komolyságát, szent, félő tiszteletet, lelkiismeretességet jelent. „Akkor ebben a gonosz és romlott nemzedékben, Nérónak ebben a birodalmában olyanok vagytok, mint a világító fáklyák, amelyek az igazság lángját hordozzák." – Csakhogy nagyon is hamar majd Néró cirkuszát kell bevilágítaniuk! A szörnyű korviszonyokra való gondolás jövendő vér-

tanúságának látomását ébreszti benne: „Ha a vérem az a liturgikus adomány, amellyel hitetek áldozatát meg kell hinteni, annál jobb, annál jobb! És ti is örüljetek velem együtt, és mondjátok: Annál jobb!"

Egyesek úgy vélik, hogy a most következő szakasz a filippieknek írt másik levél töredéke, amely más alkalommal, más hangulatban készült, és amelyet később csatoltak az elsőhöz. Még a varratot is fölismerni vélik (a harmadik fejezet 1. és 2. verse között). A hangulatváltozást azonban elegendőképp megmagyarázza egy hosszabb szünet és néhány új hír vételének feltételezése. „A zsidó kiváltságokról való üres fecsegés"[27]-re, a ruhabojtokkal való zsidó nagyzolásra, a családfákkal, nemzetségtáblákkal, messiási ígéretekkel és a körülmetélkedéssel való hivalkodásra, amit Pál szarkasztikusan „megcsonkítás"-nak nevez, továbbá arra a szeretetlen módra, ahogy a foglyot ádáz kutyaként körülcsaholják (Jel 22, 15!), és az Úr szőlejét bősz vadkanok módjára dúlják, Pál dühös gúnnyal, a pogányoknak a megcsonkított zsidókon való csúfolódásával (Horatius: „curtis Iudaeis")[11] válaszol. Saját héber címerét tartja elébük, és szemük láttára összetöri, ahogy a kihalt nemesi nemzetség utolsó sarjának címerét szokták összetörni és a sírba dobni. Nem gyalázza a múltját és zsidó származását, de megtérésében új, semmi máshoz nem hasonlítható, minden más értéket meghaladó értéktartalmat élt át és ezzel mindannak elértéktelenedését, ami azelőtt az élete központi tartalmát alkotta. Ez Krisztusnak mindent felülmúló megismerése. Ehhez viszonyítva minden más haszontalan lim-lom, értéktelen, mint a kutyaeledel (szkübala). Majdnem harminc esztendei hallatlan tevékenység után még mindig valami igazán heves tökéletességre való törekvés tölti el az öregedő apostolt, fáradhatatlan versenyfutóként szeretne az olimpiai pályán a győzelem mennyei jutalmáért küzdeni. Ez ismét a teljes Pál: halálos ellensége minden középszerűségnek, ama „feltételt nem ismerők" osztályának egyik képviselője, akik a megismert célnak való fáradhatatlan odaadással nem győznek betelni.

Ennek megfelelően Pál *két irányzat*ot különböztet meg a kereszténységen belül: a *földies gondolkodásúak*ét, egy elpolgáriasodott, elvilágiasodott kereszténység képviselőiét, amely kényelmesen berendezkedik ebben a világban, és politizál ugyanazokkal az eszközökkel és fegyverekkel, mint a világ fiai, meg a *természetfeletti irányzat*ot, amely Krisztus keresztjéből meríti erejét, e világ kérdéseit természetfölötti eszközökkel oldja meg, és nem igyekszik furfangos ravaszság vagy parlamenti fondorlatok dolgában túltenni a világ fiain. „A mi államiságunk, a mi politikánk, a mi polgárjogunk a mennyben van!" (53. j.) Az akkori keresztények

a kései görög kultúrában, a római állami és közéletben alig vagy csak óvatosan vehettek részt, mivel ezeket teljesen istenellenes törekvések járták át (52. j.). Azt, hogy az ember „polgár", az antik kultúrának ezt az alapgondolatát egy lelki rendbe kellett átvinniük: hogy tagok legyenek Krisztus testében, polgárai egy mennyei városnak! Nem hogy állam legyenek az államban! Csak a régi világ letűnése után nyílt meg az út az Egyház előtt arra, hogy új, fiatal népekkel keresztény lelkiségből új szociális jogi berendezkedéseket teremtsen. Úgy látszik, hogy ez az idő ma már végleg elmúlt. Középkori értelemben vett keresztény társadalom, keresztény állam nincs többé. És így ma megint sokkal inkább, mint korábban lényeges szellemi erőinkre kell irányítanunk a figyelmünket. Azt az Egyházat, amely ma korábbi módszerekkel akarna dolgozni, amely letűnt, korhoz kötött kiváltságokra kívánna hivatkozni, idegen testnek éreznék. Pál ebből a szempontból is ott áll a korfordulón, és azt kiáltja: „Az odaföntvalókat keressétek!" (53. j.)

Pár *örvendezésre szóló felhívás*sal zárja levelét. Ugyanebben az időben átellenben, a villájában Seneca is mélyértelmű szavakat írt le: „Res severa magnum gaudium – komoly dolog a nagy öröm", és nagy öröm, ha az ember fontos ügyön fáradozhat! Ki dolgozik fontosabb ügyön, mint a keresztény? Az öröm ott van, ahol a hitet, az Istent, az örökkévalóságot, az abszolútumot komolyan veszik, ahol a kicsinyes én eltűnik, és az Egésznek a boldogságában feloldódik. Ezt az örömet az akkori elfajzott pogányság nem ismerte. Seneca, akit a kereszténység egy sugara érintett, sejtette. „Örüljetek az Úrban!" Pál számára az Úr minden öröm forrása, Isten szívében van az öröm eredete. Hiszen Isten nem a rossz hangulat rohamában teremtette a világot, hanem az önmagán való és a teremtményeknek szeretett Fiában szemlélt ősképein való tiszta örömében. Bár az öröm önmagában nem erény, de élettere az erénynek, az a világosság, amelyben az erény tenyészik[11]. Az öröm a kívülállók számára a hit leghatékonyabb indítékainak egyike, mert ha igazi kereszténnyel találkoznak, az az érzésük támad: Itt nagyon mély életforrás van, itt „közel van az Úr", és nem mondhatják Nietzschével: „Csak megváltottabbak lennének ezek a megváltottak!" Pál létének és minden igazi keresztény életnek a vezérlő elve ez: „Az Úr közel van." Az Úr közeli eljövetelének hite Pál számára nem illan el az idővel. Minél korosabb lesz, annál közelebb az Úr napja. Ez a cselekvőleges, a végidőkre irányuló misztika az ellenpólusa szemlélődő Krisztus- és keresztmisztikájának. Ez kever türelmetlen, folyton előbbre törtető elemet az életébe, és ad neki hallatlan munkaerkölcsöt. A páli „kairosz" („Használjátok fel az időt!" Ef 5, 16) nem

a modern munkatempó, hanem a keresztény munkamisztika: „Dolgozzatok, amíg nappal van!" Az idő rövid, az idő sürget (1 Kor 7, 29)[79].

Így fogja át a keresztény öröm mindazt, ami Isten világában szép, nagy és jó. Ebből adódik Pál részére a *keresztény életprogram:* a keresztény a teljes ember, aki összhangban van az Istennel, harmóniában él minden jóval, szövetségben áll mindennel, ami szép, finom és erőteljes. Egy olyan kereszténység, amelyben nem volna helye mindannak, ami nagyot és dicséretreméltót valaha is kigondoltak, mondtak és tettek, szomorú egy kereszténység lenne!

Végezetül mély bepillantást nyújt Pál lelkébe az az előkelő magatartás, amellyel a pénzküldeményt nyugtázza. Szemmel látható, mennyire megkönnyítette helyzetét az ajándék. Talán már hosszabb ideje adós volt a lakbérrel, amely Rómában igen magas volt. De finom tapintattal olyan fordulatot tud adni a köszönetnek, amely magasabb értelemben az ajándékozókat is mint megajándékozottakat mutatja be. Ez keresztény büszkeség.

Ha visszatekintünk, a levél nemes megfogalmazásából szikrázó drágakőként ragyog felénk a fölséges Krisztus-himnusz. A modern vallástörténész ámul ezen az ennyire korai időből való fejlett krisztológián, amely a világ teremtése előtt létező Krisztust hirdeti. Minden arra irányuló kísérletnek, hogy e Krisztus-képnek az apostol lelkében való léptenkénti „kialakulás"-át megmagyarázza, itt meg kell hiusulnia. Mert a damaszkuszi óra világosan áll előtte ez: Semmi sincs, ami Krisztus fölött volna, semmi sincs, ami Hozzá fogható! Ez mégse álomlátás! Ő ugyanaz, aki kevéssel azelőtt még szolgaalakban járt Palesztina mezőin, Jeruzsálem utcáin, az ő galileai földije, az ő kortársa. És három évvel a halála után ez az egykor gyűlölt Valaki magasabb, mint az egek, távolabbi, mint a világmindenség, hatalmasabb, mint a halál, mindent beragyog és betölt áldásának bőségével. Ez nem volt színpadias látszatapoteózis, mint a császárok istenné avatásának színjátéka, amikor sast röpítettek fel, a császár isteni géniuszát, az égő máglyából. Ez a megsemmisítése volt minden apoteózisnak. Azzal, hogy Pál minden isteni fölségcímet elragadott a császártól és Krisztusra ruházott, megmentette az isteni elemet a pogány profanizálástól, az emberit pedig a legaljasabb hízelgéssel való megalázásától.

IX. AZ UTOLSÓ UTAZÁSOK ÉS LEVELEK

61. A világ estvéli korszakán

„Vergente mundi vespere — Világ estvéli korszakán", így kezdődik az adventi időszak egyik régi vecsernyehimnusza. „Krisztus idejében ama nagy ciklusok egyike, amelyekben az emberiség történeti léte halad, a végéhez közeledett. Ebbe a leszálló estébe lépett be Krisztus, hogy meghozza Isten gyermekeinek új ifjúságát" (O. Bauhofer: Das Geheimnis der Zeiten).

Amikor Pál Rómában tartózkodott, a halál első finom vonásai már be voltak vésve az antik kultúra arcába. Hiába óvott az öreg Cato a görögség elpuhító befolyásától. Hiába vette fel Augustus a Pontifex Maximus méltóságát, hiába újította fel az ősi kultuszokat, hiába emelt házassági törvényeivel gátat a betörő áradat ellen. Most kezdett a lovagi rend is csődöt mondani, miután előbb ugyanez történt a kihaló főnemességgel. Hiába kísérelte meg Maecenas, az etruszk királyi vérnek ez a sarja, rövid ideig tartó szépségmámorral eltakarni a belső *rothadást*. Az az édes méreg, amelyet Ovidius csepegtetett a római ifjúság ereibe, hatott és tovább rombolt. Még nemrég lépett a nyilvánosság elé az „Ars amatoriá"-val is, egy igazi vezérkönyvvel a házasságtörők számára, akik vannak és lenni akarnak. Augustus saját leányán, Julián tapasztalta meg a hatását. Vergilius arról panaszkodott, hogy a keleti kultuszok kiszorították a *római vallást*. Rómát úgy írja le, mint „frígiai istenanyát, akit tornyok koronáznak, és aki ujjong isteni származásán" (Aen. 6, 785), a keresztények ellenben hamarosan majd úgy ismerik meg, mint vadállat hátán nyargaló asszonyt, a paráznaság és az utálatosság anyját, aki részeg a szentek vérétől. Az egészséges ó-római Jupiter-hit megrendült, a tömegek a keleti, babilóniai mágiába és számmisztikába menekültek (Horatius I. könyv, 11. óda) (54. j.). A vallás helyébe az állam istenítése lépett, és ez gigantikus méretű és szédítő pompájú épületekben

igyekezett ennek a nagyzási hóbortnak kifejezést adni. Így Néró az „Aranyház"-át tervezte meg. Róma szakadatlanul ünnepségek és cirkuszi játékok mámorában élt. Pénzért minden kapható volt: az állam érdeke, a polgári szabadság, az esküdtek szavazata, a katonai eskü, a nő becsülete. A népek és kultúrák elhalása azonban nagyon lassú folyamat, és tisztelettel kell tekintenünk a római állam szilárd szerkezetére, hogy csak évszázadok múlva omlott össze.

Az a férfi pedig, aki Krisztusnak Róma és Jeruzsálem fölött tűzben és füstben várható paruziáját a közeljövőben bekövetkezőnek tudta, immár a második éve ült bérelt otthonában. Az efféle halogatáson nem kell csodálkozni. Egy messzi vidékről való zsidó vallási kérdéséről volt szó, ami nem keltett nagy érdeklődést a birodalmi törvényszéknél. Az utóbbi időben végzetes fordulatot vett a 25 éves császár jelleme. Ez volt az az idő, amikor két nevelőjének, Senecának és Afranius Burrusnak vezetését lerázta magáról. A vad ösztönök, amelyeket anyja plántált belé, felébredtek; vért szagolt a bestia. Eltette láb alól azokat, akik útjában álltak, egyiket a másik után: Britannicust, Octaviát, anyját, Agrippinát. Senecának kellett az anyagyilkosságot tekintélyével fedeznie. Visszavonult vidéki birtokára, és várta, mint egykor a bátyja, a parancsot a „szabadon választott halál"-ra. Burrus 62 márciusában tűnt el (Tacitus, Annal. 14, 51) méreg által, ahogy a nép rebesgette. Hogy a praetorianusok parancsnokló generálisának befolyását megszüntesse, Néró két férfi között osztotta meg a hivatalt: az egyik Tigellinus volt, minden gaztettének hírhedt cinkosa, a másik Fennius Rufus, tisztességes, de gyenge jellem. Minthogy Tigellinust túlságosan lefoglalták az udvari intrikák, az apostol sorsa a másiknak a kezében volt. Így történt, hogy fogsága 63 nyarán *felmentés*sel végződött. Ezzel a hivatalos Róma elismerte, hogy kereszténynek lenni önmagában véve nem államellenes bűn. Csak Domitianus tért le erről az álláspontról. Egyik reggel tehát centurio jött Pálhoz, leemelte a szegről a láncot, és az övszíjához erősítette azzal a kijelentéssel, hogy Róma prefektusa a bírói eljárást megszüntette[56]. Ezzel Pál mehetett, ahová akart. Éppen hogy csak elkerülte a halált. Ha pöre még egy évig tartott volna, akkor Tigellinus egy olyan „szektafőnök"-ről, mint Pál, nem feledkezett volna meg, amikor kiürítette a börtönöket, hogy a cirkuszt vértanúkkal töltse fel[53].

Fölvetődött a kérdés, hogy a szabadlábra helyezést már miért nem beszéli el Lukács. Biztosan tudott a per kimeneteléről, bár a fogság vége felé már nem találjuk Rómában. A filippieknek írt levélben már nem szerepel az üdvözletet küldők között. Ha nem értesít az apostol haláláról,

akkor ez annak bizonyítéka, hogy Pál közben kiszabadult, és Az apostolok cselekedetei még az első és második római fogság közti időben kiadásra került. Melyik irányba fordult Pál? A fogságban írt levelek azt bizonyítják, hogy eredeti tervét, a hispaniai utat egyelőre elhalasztotta. Tekintete kizárólag a Kelet felé irányult. Timóteus előre utazott Filippibe, s Pállal útközben kellett találkoznia. Most, négy évig tartó fogság után, amikor végre lekerült a fék a rugóról, a hosszú ideig gyűjtött energia útjából, úgy látszott, új tavasz köszöntött Pálra. A valóságban azonban csak az ősz napmelege volt ez, amely a végső édességet és a végső tüzet adja meg a bornak.

Már római útja óta, amikor *Krétá*ba verte hajóját a vihar, az apostol lelki látómezejébe került ez a sziget mint új missziós terület, amely korábban elkerülte a figyelmét. Efezusban odaérkezett testvérektől hallhatta, hogy ott szétszórtan vannak keresztények, és hogy ezekkel igazában nem törődött még senki. Tehát mégiscsak volt még tennivaló Keleten. Pál Titusszal hajózott el Minósz, a mondabeli híres krétai király szigetére. Most persze a sziget sokkal barátságosabb benyomást tett rájuk, mint három évvel ezelőtt a félelmetes viharban. Kréta, a homéroszi sziget, a „száz város"-sal és ősrégi papkirályságával évezredeken át sajátos képződmény maradt, és mint Egyiptom és Görögország közötti híd a természet ősvilági erőivel folytatott harcban sajátos kultúrát fejlesztett ki. A Knosszoszban, Phaisztoszban és Hagia Triadában levő királyi váraknak még most is meglevő romjai a világ legnagyobb csodái közé tartoznak. A kereskedelemből eredő gazdagság, az egyiptomi-ázsiai kifinomultság elpuhította a sziget népét. Amikor Pál megérkezett, a krétaiakat az ókor egyik legfeslettebb népének tekintették. Agg látnokuk, Epimenidész honfitársait gúnyversével az egész világon híressé tette: „A krétaiak örök hazugok, gonosz fenevadak és falánk naplopók." De még itt is ki tudott kelni az evangélium magva. Olyan krétaiak, akik tanúi voltak az első pünkösdi csodának (ApCsel 2, 11), voltak az első hithirdetők. Ez azonban csak az összefüggéseket nem ismerő, kissé elvadult kereszténység volt, híjával a szilárd közösségi szervezetnek, olyasféle, mint Németországban Szent Bonifác előtt. Nem sokat tudtak Jézusról, de annál többet az Ószövetség hőseiről és nemzetségtábláikról, amelyekről a zsidó rabbik mindenféle bárgyúságot hitettek el velük. Világosan lehetett látni e zsidó mesék közös forrását, akárcsak Efezusban. Itt bő munkalehetőség ígérkezett. Titusznak kellett tovább vezetnie a krétai missziót mindaddig, míg Pál a messzi Nyugatra tervezett útjáról visszatér.

Pál aggodalmasan óvakodott attól, hogy valaha is belépjen még egyszer

Palesztina földjére. *Jeruzsálem*ben csúcspontjára hágott a polgári és vallási viszonyok elvadulása és zűrzavara. Josephus Flavius ezt közli Ananus főpapról: „Bírói tárgyalásra gyűjtötte össze a Főtanácsot, és ezelé állította Jézusnak, az ún. Krisztusnak Jakab nevű testvérét és még néhány más embert, és megkövezésre ítéltette őket" (Zsidó régiségek 20, 9, 1). Ez abban az időben történt, amikor Pál elhagyta Rómát.

És most, míg Pál Keleten egyházközségről egyházközségre sietett, mi történt? Gomolygó tűz- és füstfelhő takarja el előlünk a történelem mezeit. A sápadt visszfényben alakok mozognak, alig kivehetően, árnyszerűen. Kettőt közülük elmosódottan felismerni vélünk. Az egyik *Péter apostol*. Amikor a füstfelhő egészen az Aventinusig és Janiculus lejtőiig, a szegény keresztények viskóiig hömpölygött, elnyelte-e őt is a füst- és vérözön? Sokan úgy vélik, hogy igen. Senki sem tudja. Kivégzésének helye emellett látszik szólni. A vatikáni kertek az a hely, ahol a Néró-féle üldözés áldozatai elvéreztek. Hogy Pál ekkor hol tartózkodott, nem tudjuk. 64. július 19-én érte el Néró császárt antiumi villájában, Ostiától délre a hír, hogy Rómában iszonyatos tűzvész tombol. Hét napon át pusztított a tűz, és a tizennégy városrészből csak négyet hagyott sértetlenül. Császári szolgákat látott a nép a borzalmak éjszakáján sietve körüljárni. Ez a tűzvész volt a jeladás arra a 300 évig tartó tűzpróbára, melyben ellenőrzésre került Pálnak, a „gondos építőmester"-nek, barátjának, Péternek és munkatársaiknak műve, hogy Krisztus alapjára „arannyal, ezüsttel és drágakövekkel vagy fával, szénával és szalmával építettek-e" (1 Kor 3, 12). Egyetlen esemény sem gyakorolt olyan benyomást a kortársakra és az utókorra, mint Néró tette. Öt, a pogányságból származó, minden gyanún felül álló tanú értesít erről: Tacitus (Annal. 15, 44), Suetonius, Hadrianus udvari történetírója és Plinius barátja (Nero 16), az ugyanezen baráti körhöz tartozó költő, Juvenalis (Sat. 1, 155), Cassius Dio (Rhóm. hist. 62, 16) és Seneca (Epist. 14).

Egy félelmetes feltevés merül fel, amely csaknem történelmi bizonyossággá lett. A zsidók, akik a Krisztus körül támadt vita miatt Claudius idejében kénytelenek voltak elhagyni Rómát, ezt most dupla gyűlölettel viszonozták a keresztényeknek. Nérónak szüksége volt bűnbakra, akire a gyújtogatás gyanúját áthárithatta: valami hírhedt keleti szektára! A zsidók értettek hozzá, hogy a fejüket még idejében kihúzzák a hurokból, és a nép antiszemita gyűlöletét a keresztényekre irányítsák. Eddig a zsinagóga védőszárnyai alatt tudott a kereszténység a római birodalomban elterjedni. Az ár azonban, amit ezért fizetnie kellett, szörnyű volt. A pogány csőcselék minden zsidógyűlölete most az ő fejükre hullt. Voltak

a császár környezetében befolyásos személyiségek, mint Tigellinus, Alitürosz, és a prozelita Poppaea, akik Néró figyelmét a keresztényekre tudták irányítani. Így az Egyház a judaizmus és az antiszemitizmus kettős malomköve közé került, és csoda, hogy nem morzsolódott szét teljesen. Az Egyház első napjainak ezekből a tapasztalataiból még a közelmúltban is ott remegett valami, amikor nagypénteki liturgiájában így imádkozott: „Oremus et pro perfidis Iudaeis!" Ugyanerre a forrásra utalhat Szent Kelemen római püspöknek a korintusaikhoz írt levelében levő homályos célzás (Cor. 1,5): „Ez az üldözés a féltékenység műve volt." Szent János néhány évvel később a Titkos jelenések könyvében (2,9; 3,9) a zsidók zsinagógáját a „sátán zsinagógájá"-nak nevezte. A gyűlöletnek ebben az orgiájában hangzik el a pogány irodalomban először az áldott név, „Krisztus". Ahogyan Krisztus mint politikai bűnös halt meg két lator között, úgy most és a továbbiak során a római állam politikai bűnözőnek, Tacitus és más írók pedig mindenféle babona, mindenféle szörnyűség és embergyűlölet netovábbjának tekintik az Egyházat. A nyilvános élettől való visszavonultsága Tacitusnak elegendő bizonyíték volt állítása számára. A rágalmazás megtette hatását. Ha Apión a „Zsidók ellen" című könyvében azt regéli, hogy misztériumaik alkalmával egy hellén embert fogyasztottak el, akit előbb ebből a célból egy szent ligetben hizlaltak, most ezt a zsidókra kitalált véres szertartást átvitték a keresztény úrvacsora ünneplésére. A pogány hallgatón borzongás futott végig, ha meghallotta a keresztény eukharisztia-ünneplés szavait: „Egyetek ebből mindnyájan, mert ez az én testem". A szamárfejű isten tiszteletét, amit Apión a zsidóknak hányt a szemére, minthogy senkit sem eresztettek be a szentélyükbe, ettől kezdve szintén a keresztényekre fogták. A palatinusi „gúnyfeszület" (44. j.) a bizonyság rá.

De még a büszke rómaiban, Tacitusban is megrezdül némi halvány részvét a keresztények iránt, Suetonius ellenben, a simulékony udvaronc nem ismeri az emberiesség érzését még a görög mitológiából vett kimondhatatlanul kegyetlen jelenetek láttán sem, amelyeket a rómaiak szórakoztatására a keresztények voltak kénytelenek bemutatni: a lángokban álló Herculest, a kerékbe tört Ixiónt, Orpheuszt, akit medvék tépnek szét, Attisz megcsonkítását; a vad bika jelmezébe öltözött kéjencnek (talán magának Nérónak) kiszolgáltatott Pasziphaét, Dirkét, akit mezítelenül bikára kötözve vonszoltak a Helikón szikláin, egy olyan jelenetet, amelyre az ún. farnesei bika (a nápolyi múzeumban) és pompeji falfestmények emlékeztetnek. Római Szent Kelemen is említi ezeket a félelmetes kínokat és meggyalázásokat (Cor. 1, 6). Seneca, aki egykor ezekkel a mitológiai

képzelgésekkel tömte a fiatal Néró szellemét, s akaratlanul táplálta a fiúnak ilyen csapongó fantáziaképekhez való egészségtelen hajlamát, később vidéki házának számkivetésében, ahol élete felemásságai miatt kellett vezekelnie, utal ezekre a szégyenletes jelenetekre: „Acél és láng áll a zsarnokság rendelkezésére, láncok és vadállatok serege, hogy az emberi testekre uszítsa őket. És most börtönök, kereszten való kínzások, vaskampók lépnek a lelked elé, meg az a karó, amelyet az ember testének a a közepén vernek át, és a szájon jön ki, aztán a végtagok, amelyeket szertefutó kocsik tépnek el, az éghető anyagokkal átszőtt és bekent tunica és ami egyebet még kegyetlen düh kieszelt" (Ep. 14). Ezek egy szemtanú szavai a császári trónon ülő, rossz útra tért növendékének gaztetteiről. És itt, a hűvös sztoikus szeme előtt, aki jónéhány gladiátort látott meghalni, mint egy neki idegen világból jövő látomás, különös módon egy alázatos keresztény megmagyarázhatatlan mosolya jelenik meg: „E kínok között — nos, volt egy, aki nem nyögött: nem, ez nem könyörgött az életéért; de ez még mind kevés — ez az ember mosolygott, igen, vidáman mosolygott" (Ep. 78)[20].

A Néró-féle üldözés névtelen áldozatai között bizonyára ott volt azok közül a testvérek közül a legtöbb, akiket Pál A rómaiaknak írt levélben üdvözölt, s akik annak idején egészen Forum Appii-ig eléje mentek, de azok is, akik nem tiszta szándékkal, hanem hogy szomorúságot okozzanak neki bilincseiben, hirdették Krisztust. Ezek is „megmenekültek, de csak mintegy tűz által" (1 Kor 3, 15). A közös veszély és a közös halál minden túlságosan emberi vonást megsemmisített a szívükben. Csak Aquiláról és Priszcilláról tudjuk, hogy elkerülték a veszélyt. Pál később Efezusba küldi nekik üdvözletét (2 Tim 4, 19). Ez volt a római egyház első hitbeli győzelme, amivel kiérdemelte elsőbbségét a földkerekség összes egyházai között. Ez történik a 64. esztendő augusztusának napjaiban az „Állat" birodalmában, a világ estvéli korszakán. Mert most már nem lehetett messze a vég, minthogy a „gonoszság embere" láthatóvá vált. Hogy az üldözés a 64. évvel elcsitult-e, vagy Néró általános birodalmi törvényt adott-e ki a keresztények ellen (Institutum Neronianum, Tertullianus szerint), az vitás kérdés. A legnagyobb baj azonban „a keresztény névnek erkölcsi szempontból való törvényen kívül helyezése volt; a római keresztényeknek a gyújtogatáshoz való hozzákapcsolása a nagy nyilvánosság előtt minden gonoszság és elvetemültség undorító netovábbjának bélyegezte ezt a nevet"[18].

A római állam és az antik kultúrvilág a Néró-féle keresztényüldözéssel olyan szellemi hatalommal vívott küzdelem korszakába lépett, amellyel

szemben nem tudta megállni a helyét. Róma végzete az volt, hogy nem ismerte föl a jövendőnek azt az erejét, amely egyedül tudta volna a római államot életben tartani. Egy olyan világbirodalomnak, mint a római, szüksége volt kiegészítésül egy közös vallás egyetemes szellemi kötelékére. Ez már nem lehetett az ősi államvallás, minthogy azt a filozófusok gúnyolódása kiirtotta az emberek szívéből. Keleti vallási egyveleg sem jöhetett számításba elmosódottsága és belső lazasága miatt, és semmiképpen valamely nemzeti vagy fajhoz kötött vallás. Az egyetlen vallás, amely minden nemzeti különbséget át tudott hidalni, s mégis minden nemzeti sajátosságot a maga értékében el tudott ismerni, és így a birodalom szellemi kapcsát képezhette volna, csak a keresztény vallás volt. Tagoltságában, egyházmegyei beosztásában és kormányzási rendszerében meszszemenően a római mintaképhez alkalmazkodott. A római államnak úgyszólván a testére volt szabva. Az állam azonban éppen a legelevenebb erőket idegenítette el magától, és ez a belső feszültség végül is az ősi kultúra pusztulását eredményezte. Olykor végigremegett a római világon és a római államjogászokon az a félelmetes sejtelem, hogy valami új dolog akart létrejönni, és hogy az állami totalitásról vallott régi államjogi nézetek már nem voltak alkalmasak arra, hogy ezt az újat, egy önálló vallási jogi közösségnek, egy vallási „societas perfectá"-nak a keletkezését jogi formákba foglalják. A két hatalom, a politikai és a vallási szétválasztásának és egymástól való elhatárolásának immár a nyugati jövő fő témájának kellett lennie.

62. „Az igazság oszlopa és biztos alapja"
(A Timóteusnak írt első levél)

Az apostol feladata Keleten befejeződött. Most visszanyúlt korábbi tervéhez: tekintete Hispaniára irányult. Több dolog szól amellett, hogy Efezusból Marsilián (Marseille) át *Hispániá*ba vitorlázott. Mivel a hajók a nagyobb kikötővárosokban hosszabb ideig tartózkodtak, bizonyára kiszállt Gallia földjére is, és meglátogatta az ott működő egyházközséget. Ha a „Gallia" olvasásmód A Timóteusnak írt második levélben (4, 10) helyes, akkor úgy látszik, hogy Kreszcensz kísérte őt. A legrégibb szavahihető tanú a hispaniai misszió ügyében *Római Szent Kelemen*, aki valószínűleg még személyesen ismerte Pál apostolt, ha egyenest nem azonos A filippieknek írt levélben említett Kelemennel. Ő írja a korintusi egyházközségnek, hogy Pál a „Nyugat határáig hatolt előre", ami egy római álláspontjáról csakis Hispania lehet. Ugyanígy a nagy tekintélyű

Muratori-töredék, az újszövetségi iratok gyűjteményéről szóló legősibb okmány alapján arra kell következtetnünk, hogy Lukács azért hagyta Péter vértanúságát, illetve Pál hispaniai utazását említetlenül, mert nem volt azok szemtanúja. Magában Spanyolországban sem hiányoznak bizonyos *helyi hagyományok* az apostol missziós útjára vonatkozólag, így Ecijában, Lezuzában és főleg Tortosában, ahol Pál állítólag Rufuszt tette meg püspöknek. Az utazás célját és eredményét azonban teljességgel homály borítja.

66 tavaszán Pált ismét felügyeleti körúton találjuk Keleten. Meglátogatja Krétát, végigutazik az ázsiai part mentén, Timóteust kéri, hogy tartson ki Efezusban, majd Tróaszon át, ahol Karpusznál lakik, Macedóniába utazik. A jelek szerint itt írta első levelét Timóteusnak abbeli aggodalmában, hogy valami előre nem látott akadály kerülhet Efezusba való visszatérése elé. A három *lelkipásztori levél* stílusa az apostol öregkori kifejezési módját szemlélteti. Már nem olyan lendületes, erőteljes és tömör, mint korábban. Hiányzik a fogságban írt levelek szóbősége, és hiányoznak „azok a jellegzetes gátszakadások, amikor a gondolatok feltorlódó bőségét a nyelvi szerkezet sínyli meg" (Holtzmann). „Tudvalevő, hogy a korral gyakran megváltozik az írásmód, az elevenség, a szóválaszték. Korábbi kedvenc kifejezésekről lemond az ember, mások lépnek a helyükbe."[39] Az apostol szókincsét a beutazott országok nyelvi sajátosságai, a társadalmi környezet milyensége, a szervezés új szükségletei is befolyásolták. Ehhez járul még a titkár megváltozása is, aki a levelek kidolgozásában bizonyos szabadságot élvezett az ókorban[40]. Az apostolnak Timóteushoz intézett utolsó levelében, amelyet a római börtönből küldött, ahol mint politikai bűnös láncra verve sínylődött, ez bizonyosságra emelkedik. De nem nehéz felismerni a hangját és szelleme bélyegét. Csakhogy a fogságban írt levelek Pálja bérelt lakásában szemlélődő magányossága folytán inkább a nagy teológus és misztikus, aki az Isten üdvözítő gondolatairól elmélkedik, aki ellenben itt mint gyakorlati lelkipásztor mutatkozik.

Efezus a „megvilágosodás új bölcselet"-ének központja lett. Itt azonban már előrehaladottabb állapotot mutat. Ez furcsa egy fattya és különös egy kereszteződési terméke a csillagról csillagra való lélekvándorlás babiloni-perzsa elemeinek és kései zsidó álmodozásoknak, kabbalisztikus titkos tanoknak, rabbinisztikus családfáknak és nemzetségregényeknek, ahogy azok az akkori zsidó apokrif irodalomban jelentkeznek, így a „Jubileumok könyvé"-ben, de Alexandriai Philónnál is. Az ószövetségi nemzetségtáblákból ezek a filozófusok vénasszonyos mesék vég nélküli

fonalait szövögetik. A hajdankor minden szentjéről egész családregényeket tudnak mesélni, akárcsak az öreg bőbeszédű Homérosz. A feltámadásban hinni csak az egyszerű hivőknek való dolog, véli Himeneusz. A tökéletességhez és a megvilágosodáshoz hústól, bortól és a házasságtól való tartózkodáson át vezet az út. Különösen veszélyes intrikus volt Alexander, a rézműves. Pál mindkettőjüket ünnepélyesen kizárta az Egyházból. Még rosszabb volt a helyzet a tévtanítók egy másik csoportjával, akiket Pál „kóborlóknak és a sátán tanítóinak" nevez. Ez a gnószisz úgy terjed, mint a „rákos daganat" (2 Tim 2, 17). Azért volt oly nehéz észérvekkel férkőzni a közelébe, mert az érzelem és a fantázia birodalmába fészkelte be magát. Különösen gondjukba vették jámbor körökben és olyan hölgyszalonokban, mint amilyenek a francia „Rózsakeresztesek" és a Port Royal janzenista körei voltak, ahol a művelt asszonyok és szerzetesnők szintén oly nagy szerepet játszottak, és akiknek életvitelbeli szigorúsága mögött jó adag hiúság és gőg lapult meg. Az efezusi hölgyeknek hízelgett, hogy az új mozgalom középpontjában állnak, és nem is volt hiány adományokban és meghívásokban. Innen a „nyereségvágy" mozzanata, amire Pál utal. Kezdetét vette a következő évszázadok gnósztikus, manicheus és újplatonikus vallási egyvelegeinek boszorkányszombatja, amelyeknek közös ismertetőjele az volt, hogy teremtésellenes dualizmusban, amely az anyagba helyezte a rossznak a fészkét, keresték a megoldást a bűn problémájára.

Pál úgy látta, hogy ebben a kusza, ködös alakulatban nagy veszély közeledik a tiszta hitfogalomra. Igazában föl se lehetett fogni, mivel folyton változott, mint Próteusz[11]. Ez a puhányszerű, nyálkás képződmény szívében-lelkében ellenszenves volt neki. E gnosztikus fejlődésregényben, amelyben az isteni lény számtalan emanációban változik át, hol fér el Isten örök üdvösségterve, hol a megtestesülés és Isten Szentlelkének bennlakása a szívünkben? Itt csak egy ellenszer volt: az *egyházi közösségi gondolat* ápolása. Így a levél főtémája: keresztény közösség a *hit*ben (1. fej.), keresztény közösség a *kultusz*ban (2. fej.), keresztény közösség a *hierarchikus szervezet*ben (3. fej.). Minden egyéb belőlük származó következtetés.

A keresztény igehirdetés célja nem kabbalisztikus álmodozásba és zsidó törvénykazuisztikába való beavatás, hanem egy tiszta, önzetlen szívből, egy egyszerű, töretlen *hit*ből fakadó szeretet. A törvény jó, amennyiben az isteni erkölcsi törvény hamisítatlan kifejezője. Ám a keresztények számára végső soron már nem a Sinai az erkölcsi cselekvés normája, hanem az irgalmasság és a kegyelem evangéliuma és a hegyi beszéd,

nem a hideg kötelesség parancsszava, hanem a szeretet! Külső szerkezetében egybehangzik az ó törvény és a kegyelem törvénye; de ha ketten ugyanazt teszik, az mégsem ugyanaz. Az apostol szeme előtt élete alkonyán még egyszer felbukkan kereszténység előtti múltja. Most gyengédebben gondol rá, s már csak az irgalmasság nagy tényét látja. Timóteust felszentelése órájára emlékezteti. A remények és a prófétai hangok tekintetében, amelyek ráirányították a választást, ne okozzon csalódást, és a hit egysége és tisztasága érdekében ne riadjon vissza az Egyházból való kizárástól sem.

A hit egysége nélkül nincs egység *az imádság*ban *és az istentisztelet*ben sem. Lex orandi – lex credendi! Pál számára az Egyház az Isten dicséretére az egész teremtés nevében mondott imádságnak világot átfogó közössége. Ez Krisztus főpapi feladata, amelyet tanítványainak egyike az ő szellemében ily magasztosan fogalmazott meg: Őáltala, Ővele és Őbenne! (A zsidóknak írt levél.) Pál az embereknek különösen egy olyan csoportját emeli ki, akik rászorulnak az Egyház imájára: *a politikai irányítók*at és *vezetők*et, egyáltalán mindazokat, akik felelősségteljes hivatalt töltenek be. Nagyon időszerű volt akkor az intelem az állami felsőbbségért végzendő imára. A Róma-ellenes zsidó elem révén, amely szenvedélyesen szembeszegült a „Pax Romaná"-val, a világra rákényszerített politikai renddel, az Egyház könnyen államellenes magatartás veszélyébe kerülhetett. Palesztinában már lángolt a lázadás. Florus helytartó kénytelen volt az Antonia-várat feladni. A papság vonakodott attól, hogy a császár nevében áldozatokat mutasson be. Jeruzsálem holttetemmé vált, amelyre Vespasianus vezérletével nemsokára rávetik magukat a római sasok. A keresztény nem teheti az államhoz való hűségét az államnak és vezetőinek vallási magatartásától és jóindulatától függővé. A keresztényeknek már akkor védekezniük kellett az államellenesség vádja ellen, akárcsak Tertullianus idejében és később még igen sokszor. Ilyen körülmények között Pál föláll, és azt mondja: Állampolgári engedelmesség és adófizetés még kevés is, imádkoznunk is kell az állami felsőbbségért! Ennek oka az Isten előtti nagyobb felelősség és a politikai hatalom célja: az Isten szolgálatában való békés, rendezett, nyugodt élet (a skolasztikusok „tranquillitas ordinis"-a), a külső és belső nyugtalanságok elleni védelem[11]. Rendezett állami élet nélkül az Egyház sem tudja elérni a célját, gyakorolni az istentiszteletet. Mindketten, Egyház és állam Isten egyetemes üdvözítő akaratának a szolgálatában állnak és annak segítőtársai. Micsoda kép: Pál az egész római birodalomban „tiszta férfikezek"-et és „nemesen szemérmes, tiszta asszonykezek"-et lát imádságra emelkedni az állam

jólétéért! A római állam jobban tette volna, ha ahelyett, hogy levágja ezeket a kezeket, inkább vitette volna magát velük. Szebben nem is ábrázolhatta volna Pál a keresztény imádkozó testtartást. Ez a katakombák képein látható „oranté"-k imádkozó testtartása, ez a pap kéztartása a szentmise kánonjában, ez az Úr Krisztus imádságos testtartása a kereszten! (55. j.) A belső imádságos magatartásból ered: semmi szeretetlenség, semmi harag, de annál több alázatosság, családi béke, anyai kötelességteljesítés! A gyermekét keblére szorító édesanya képe (2, 15) áll Pál lelki szeme előtt: az emberiség megifjító forrása!

Az államról és a családról az *Egyházra* és annak *társas szerkezetére* fordul a tekintete. Korábban úgy rajzolta meg az Egyházat, mint a választottak titokzatos közösségét, mint az eszményi egyházat, „Krisztusnak szeplő és ránc nélküli jegyesé"-t, mint a láthatatlan egyházat, amely még Krisztus titkába van beburkolva. Most a gyakorlati lelkipásztor álláspontjáról mint „Isten házanépé"-t rajzolja meg, mint a nagy földi közösséget, a szervezet és tapasztalat egyházát, a tanító tekintély egyházát, a konkrét látható egyházat, amelyben elszakadtak is vannak. De a kettő egyetlen egységet alkot, egyetlen látomásba olvad: az Egyház Krisztus megvalósított és megörökített titka, Isten tartós kinyilatkoztatása. Benne Isten szól folytonosan az emberiséghez, az Egyház az igazság megingathatatlan alapja és világító tornya. Az igazság most már nem veszhet el, mióta van Egyház. De „a világító torony lábánál sötétség van" – ahogy egy mélyértelmű keleti közmondás hirdeti. A világ szegényes, tarka álarcos felvonulás, amelynek élén a hazugság és az elvtelenség lobogtatja bolondos zászlaját. Az egyetlen, ami még értékessé teszi az életet, Isten hűsége adott szavához, amely hűség Krisztusban és Egyházában éri el csúcspontját. Nélküle – Bismarck durva kifejezésével élve – még egy ingváltást sem érne az élet!

Timóteusnak fiatal kora és félénkségre hajló természete miatt volt szüksége arra, hogy atyai barátja befolyásolja akaratát, attól nyerjen erőindítást, aki kimeríthetetlen energiakészlettel látszott rendelkezni. A két férfi jellemben erősen különbözött – és mégis Pál senkit sem zárt annyira a szívébe, még magát Tituszt sem. Megmutatja neki a helyes utat, hogy hogyan tud hatással lenni másokra: azzal, hogy példakép a beszédben, a hitben, a szeretetben, személyes méltóságban és egyszerűségben; hogy az *emberek kezelésé*ben tekintettel van állásra, korra, nemre; hogy a *nőkkel szemben* finom, szívből fakadó, természetfölötti tapintatot tanúsít. Úgy látszik, Pál a karitászmunkában már rossz tapasztalatokat szerzett fiatal, házasságra vágyó özvegyekkel. Timóteus becsülje a derék *papok*at,

különösen azokat, akik a tanításban fáradoznak. Már akkor is előfordult, hogy papokat „eláztat"-nak a püspöknél. Inkább kevés jó pap, mint fölösleg a közepesekből! A *közösség*gel szemben: kerülni kell a nyereségvágynak még a látszatát is; csak anyagi igényeket ne, csak magasabb életszínvonalat ne, csak elpuhító plébániai idillt ne, hanem igénytelenség, olykor egy-egy pohárka bor, nem holmi kóros aszketizmus. „Nincs kétféle kiadása az evangéliumnak"[11]: egy a laikusoknak és egy másik a papoknak, egy az egyszerű népnek és egy másik a magasabb osztályoknak.

Megint hatalmas tett volt, amit Pál ezzel a levéllel végbevitt. A régi kovász, amit az emberiség ősidőktől fogva még nem emésztett meg, az volt, amit Lebniz óta a „theodicea problémájá"-nak neveznek: a világ és a rossz eredetének a kérdése. Hogyan tartható fenn az Isten jóságába és szeretetébe vetett hit egy bűntől, gaztettektől, gyilkosságoktól és háborúktól szétmarcangolt világban? A gnószisz azzal gondolta Istent igazolhatni, hogy egy szomorú bohózat kívülálló szemlélőjévé tette. Egy gonosz világteremtő és egy megváltó Logosz, hatalom és szeretet közötti különbségtétel olyan nagy szellemeket foglalkoztatott, mint Órigenész és Szent Ágoston, túlélte a középkort, és eljutott egészen azokig a modern teológusokig, akik Isten mindenhatóságát feláldozzák Isten szeretetének, és a szörnyűségek világában mintegy „alibi"-t keresnek a szeretet Istene számára. Pál viszont azt mondja: Nem Istent kell megvédeni a világ előtt, Ő nem szorul rá a ti alibibizonyítékotokra. Az ember ül a vádlottak padján, de Krisztus fölmentette. Eljövetelének értelme ugyanis az volt, hogy „megmentsen minden bűnöst, akik között én vagyok az első".

63. A krétai egyház
(A Titusznak írt levél)

Pál befejezte utolsó ellenőrző útját a Keleten. Krétából, ahol Tituszt hagyta hátra, Korintuson át, ahol Erasztusz maradt vissza, Milétoszon keresztül – itt betegedett meg Trofimusz –, Efezuson át, ahol Timóteust helyetteséül rendelte, végül Tróaszon át haladva átutazott Macedónián. 66 őszén barátainak egy csoportjával, akik között ott gyaníthatjuk Lukácsot is, úton találjuk az adriai tengerparton fekvő Nikopolisz felé. *Nikopolisz* a legjelentősebb város és római kolónia volt Epirusban, a „győzelem városa", ahogy alapítója, Augustus az Antoniuson ott kivívott actiumi győzelmének emlékére (Kr. e. 31) elnevezte. Nagy Heródes

középületekkel díszítette (Jos. Flav., Zsidó régiségek 16, 5, 3). Itt akarta Pál a telet eltölteni, talán Illíriát is felkeresni, és azután 67 tavaszán az erősen megtizedelt és vigasztalásra szoruló római egyházat meglátogatni. Útközben írt Titusznak, hogy jöjjön hozzá Nikopoliszba, mihelyt váltást küld neki. Valószínűleg Artemász lett Titusz hivatali utóda, Tichikuszt ugyanis nem sokkal ezután Efezusba küldte (2 Tim 4, 12).

A Titusznak írt levél ünnepélyes megszólításából a helyzet komolyságának megfelelő erőteljes küldetéstudat árad. Kréta a legfiatalabb egyház volt. Hiányzott még belőle a szilárd keret, a csontváz, legalábbis egy preszbiteri testület. Erős tanítói tekintély és hagyomány nélkül azonban lehetetlen a tévtan eredményes leküzdése. Ez pedig ugyanaz volt, mint Efezusban. Az eretnekmozgalom élén ismét zsidó félkeresztények álltak, akik a vallásból pénzügyletet (1, 11) csináltak. És a rossz székhelye mégsem az anyag. Minden teremtett dolog jó és tiszta, amennyiben az ember lelkülete is az. Ha belső látásod tiszta — mondta a Mester —, akkor számodra a test meg az egész teremtés mindenestől Isten fényes világa. Minden fény, minden jóság, minden szépség belülről fakad! A kereszténységnek ez a tanítása új világot teremtett (1, 15—16). Bizonyos Spartacus természetű egyének szabadságtörekvéseket szítottak a rabszolgák között és lázadást a világi felsőbbség ellen (3, 1). Ezzel a családokba nagy nyugtalanságot vittek be (1, 11). A minden ember egyenlőségéről és a személyes „én" értékéről szóló sztoikus tanítás akkor kezdett hatni. Erjedés indult meg a rabszolgavilágban. Ha ekkor még a keresztények is szítanák a tüzet, ez olyan szociális megrázkódtatást okozhatna, amely a kereszténységet is eltemetné. Pál a kérdést tüstént magasabb szintre emeli, ahol minden szociális különbség mellékes. Krisztusban megjelent Isten megtestesült kegyelme és emberszeretete, és megnyitotta szemünket az igazi emberi méltóságra és annak beteljesülésére az új aeonban. Az apostol szívesen fejezi ki ellentétekben az új erkölcstant: egykor — most! Így látja saját életét is. Nagy átalakulás történt. Már nem lehet úgy tenni, mintha Krisztus nem jött volna el. Az új, a keresztény nemes gondolkodásnak belülről kifelé kell hatnia, és kovász módjára átalakítania a társadalmat.

A lelkipásztori levelek az első kezdetleges ősállapottal szemben, amikor az apostolok vezetése alatt még elegendők voltak a karizmatikus adományok, egy második, *előrehaladottabb alkotmányos állapot*ot mutatnak, amelyet (Prat alapján[36]) valahogy így kell elképzelnünk: Még nincs egyszemélyes vezetésű püspökség. Az most még virtuálisan benne foglaltatik az apostoli hivatalban ugyanúgy, amint Péter apostoli hivatalában benne

foglaltatott az egyetemes püspökség, és ennyiben Krisztus akaratára nyúlik vissza. Még nincsenek egy helyben székelő püspökök. Titusz és Timóteus csak Pál apostoli delegátusai, akik az ő megbízásából cselekszenek, ítélkeznek, és az ő teljhatalmából iktatnak be papokat és diákonusokat. A legátusok alatt a „püspökök"-nek is nevezett preszbiterek testülete áll; közülük fog majd később a monarchikus püspök kikerülni. A monarchikus püspökség jellegzetes vonása a helybenlakás, önállóság, élethossziglani tartam és a saját egyházmegyéjéhez való kötöttség. Pál nem adott egyházközségeinek teljes önkormányzatot. Helyettesei állandóan úton vannak, hogy utasításokat és felhatalmazásokat vegyenek át. Ő maga az egyetlen főpásztora az irtózatos nagyságú egyházmegyének. Még nincsenek elhatárolt egyházkerületek. Még minden missziós munka. A „püspök" szó régebbi, mint a hivatal, már Homérosznál (Iliász 22, 255; Odüsszeia 8, 163), továbbá a görög klasszikusoknál előfordul templomi tulajdon vagy kolóniai ügyek felügyelőjének értelmében. A monarchikus értelemben vett teljesen kifejlett püspöki hivatal csak néhány évtizeddel később villan föl a vértanú püspöknek, Antiokheiai Szent Ignácnak a leveleiben.

X. A VÉG

64. A második római fogság. A végrendelet
(A Timóteusnak írt második levél)

Nikopoliszban Pál Róma felé volt útban. Valami ellenállhatatlanul vonzotta oda, élete véres befejezésének színhelyére. Maga sem tudta, miért. Közben megérkezett Titusz, Pálnál töltötte a telet, majd az apostol Illíriába küldte (2 Tim 4,10). Hogy mikor és hol tartóztatták le az apostolt, nem tudjuk. Egyesek azt vélik, hogy Nikopoliszban, mások, hogy Karpusz tróaszi házában, ahol talán a csomagját ott kellett hagynia, megint mások, hogy Efezusban, mert Pál kisázsiai testvérek hűtlenségéről beszél, ismét mások, hogy Hispaniában. Nekem valószínűbbnek látszik, hogy Pál 67 tavaszán saját elhatározásából Rómába ment, és ott még bizonyos ideig az egyházközség újjáépítésén dolgozott. Emellett szól egy ősrégi római hagyomány, amely már a második században megtalálta irodalmi lecsapódását a Linus pápának tulajdonított „Passio Petri et Pauli"-ban. Ez előadja, hogy Pálnak a Tiberis bal partján, a Tiberis szigetének közelében levő, „ad Arenulam" nevű 11. körzetben volt szállása (hospitium), egy üresen álló gabonaraktárban a Porta Ostiensis közelében („horreum extra urbem") prédikált, és katonák is voltak a hallgatói között. Utolsó szállása helyén egy ősrégi Pál-templomocska áll, a „San Paolo alla Regola" (ez az arenula szó megcsonkítása: hordalékos Tiberis-homok). Ennek a templomnak az oratóriuma mindmáig megőrizte egy régi hagyomány varázsát, a legújabb ásatások (1936) pedig egy antik üzletház nyomait tárták fel. Ez a kiskereskedők, hajósok, cserzők, fazekasok és zöldségkertészek városnegyede volt. A középkorban számos kézművescéh működött itt. Ez lehetett az a hely, ahol Pált mint gyanús szektavezért egyik nap letartóztatta a római rendőrség.

Ott, ahol egykor a Forum Romanumon az arany mérföldjelző állt, amelyhez az összes római utak vezettek (innen az ismert szólás!), a közel-

ben, a Capitolium lábánál volt a börtön, a Carcer Mamertinus, eredetileg forrásház („Tullianum"); ma legnagyobbrészt be van temetve. Állítólag, persze bizonytalan hagyomány szerint ide torkollt be Pál életútja is. A második fogság sokkal kedvezőtlenebb képet mutat, mint az első. Pálnak láncokat kell viselnie, mint egy „gonosztevő"-nek. A klasszikus, de még inkább a keresztény ókor tele van panasszal a rossz bánásmód, a foglyok összezsúfolása, valamint a római börtönök szörnyű állapota, a „világosság hiánya és az elviselhetetlen piszok" miatt, úgyhogy a császárok „iszonyú szenvedés"-nek (cruciatus immensus) nevezték magát a börtönben való tartózkodást; a foglyok magas elhalálozási száma miatti panaszoknak vége-hossza nem volt (vö. erről Roller[40]). Az idős, megfáradt ember mindenben szükséget szenved. Az egyedüllét miatt panaszkodik. Római barátai csak nehezen tudnak belépési engedélyhez jutni. Eubulusz, Pudens, Linus, és Klaudia csak óvatosan köszöntik.Óvatosságuk régi hagyomány szerint azzal volna magyarázható, hogy ismerték Péter rejtekhelyét, és nem akarták önmagukra és őrá felhívni a figyelmet. Szép vonása a legendának, inkább szép, mint valószínű, hogy a két apostolt összehozza a börtönben. Az értelme bizonyára az, hogy ahol Pál szenvedett, onnan Péter sem akart elmenekülni. Fájdalmasan érinti Pált Démász hűtlensége, aki attól való félelmében hagyta el, hogy belekeveredik az ő sorsába. A kisázsiai testvérek is cserbenhagyták, azaz kérésére senki nem jött el hozzá. Figelluszt és Hermogenészt név szerint is megemlíti. Csak a hűséges Lukács van mellette. De egyik nap micsoda öröm! Egy efezusi polgár, bizonyos *Oneziforusz*, aki már Efezusban ismételten nagy szolgálatokat tett neki, az összes börtönlistákon való hosszas keresgélés után végre rábukkant Rómában. Micsoda börtönbeszélgetések lehettek ezek a három jóbarát között! Lukács biztosan megőrizte hűséges emlékezetében és naplójában.

Pál esete a császár bírósága elé tartozott. Nérót, aki ebben az időben komédiásként Görögországot járta, a rettenetes Aelius, egy második Néró helyettesítette. Az *első tárgyalás* a Forumon levő nagy bazilikáknak, azaz törvényszéki csarnokoknak egyikében folyt le; ezeknek neve és építési módja a mi keresztény bazilikáinkban él tovább. Az apszisban ült a bíróság, elöl, a középhajóban a foglyok, a tanúk és ügyvédek. Mögöttük az oldalhajókban és a karzatokon a kíváncsi néptömeg hallgatta az izgalmas pereket. Itt később gyakran egyházi gyorsírók jegyezték a vértanúk kihallgatását. Pált bizonyára a „római keresztények gaztetté"-ben, a gyújtogatásban való bűnrészességgel vádolták, vagy azzal, hogy tudott róla. Kihallgatását röviden, de drámaian ecseteli. Ügyvédje és mentő-

tanúi nem voltak. Senkinek sem volt hozzá bátorsága. Úgy látszik, ragyogóan védekezett úgy, hogy a tárgyalást elnapolták, s így ezúttal megmenekült „az oroszlán torkából". Az első és a második tárgyalás közötti hosszú szünet alatt sok ideje volt az imádságra és a gondolkodásra. Gondolatai főként két ügy, egy földi és egy túlvilági körül forognak: *Timóteus* és *az Egyház tisztasága* körül. Az idős embert még egyszer megszállja a Timóteus utáni vágy. Végső erejét szedi össze egy utolsó levél megírására. Baráti szó ez a hőn szeretett tanítványhoz. Őt teszi meg végrendelete végrehajtójául. Még egyszer látni akarja, mielőtt meghal. Fél, hogy már késő. Kéri, hogy hozza magával Márkot: benne látja és öleli át ifjúkori barátját, Barnabást. Nem kevéssé fázhatott ez az idős ember a hideg, nyirkos, földalatti börtönben. Jugurtha így kiáltott, amikor leengedték a nedves talajvízzel telt helyiségbe: „Herkulesre, de hideg a fürdőtök!" Az apostol azt kéri, hogy hozzák el öreg, kopott köpenyét, amelyet Tróaszban hagyott. De minden szorongattatása ellenére szelleme még mindig fáradhatatlanul tevékeny. Hiányolja szent iratait, pergamentekercseit és feljegyzéseit. Halála előtt még rendezni akarja őket, és talán átadni további feldolgozásra Lukácsnak. Ezenkívül már csak még a mennyei cél felé irányul a tekintete. A börtönben sem hagyja el erős apostoli öntudata.

Öregkorban szívesen kalandoznak el a gondolatok a régesrégi gyermekkorba. Forró *hálaima* fakad erre az ajkán. Meghatódottan gondol szüleire és nagyszüleire, akik Isten ismeretére oktatták. Más egy olyan életben, amely mérhetetlen fáradozás után a vérpadon fejeződik be, balsikert, katasztrófát látott volna. Pál egész életét Isten egyetlen végzésének látja! Majd rögtön egy másik kép tolul fel eléje: Timóteus tiszta ifjúi alakját látja, ahogy mint félénk fiút első alkalommal pillantotta meg, amint tágra nyílt gyermeki tekintete csodálkozva nyugodott rajta, amikor Lüsztrában vértől borítva feküdt egy kőrakás alatt (3, 11). Elérzékenyülten gondol Timóteus édesanyjára, nagyanyjára, ennek a keresztény háznak melegére. Micsoda értékes kincs egy vallásos család, a nemeslelkű ősök sora! Vannak családok, amelyek évszázadokon át ápolt nemes gondolkodásukkal egyetlen, megszakítatlan jótétemény a nép számára. Egy ilyen ház alapítója rang és érdem és áldás tekintetében semmiképpen sem marad el egy híres rendalapító mögött. Timóteusnak lágy, alkalmazkodó vérmérséklete van, némi enyhe hajlammal a melankóliára. Ez az apostol szemében még csak szeretetreméltóbbá teszi s egyszersmind atyai gondoskodásának tárgyává. Pappá szentelésének kegyelme, amikor a sebhelyekkel borított páli kezek áldóan pihentek a fején, megerősítheti és megszilár-

díthatja azt, ami a természettől túlságosan lágy. Hiszen ez az erő, az erősség Lelke. „Isten szent hívása" lám őt magát is átalakította. És még most is, az utolsó fogságban is megrezdül annak a földrengésszerű élménynek a szeizmográfja. Pál azonnal megint természetfeletti magasságokba lendül, és megmutatja a hitnek azt a nagy távlatát, amelyben a lélek minden szomorúságban megnyugvást és biztonságot talál. Hiszen örök boldogságunk nem a mi gyenge kezünkben nyugszik, nem a mi gyenge érdemünkhöz igazodik; „az Isten kegyelmi kiválasztásának örök szeretettényéből ered"[11]. Isten választott ki bennünket, nem mi őt. Öröktől fogva kiválasztott minket, s e kiválasztást saját titkaként mintegy „in pectore" hordozta, keblében elzárta, amíg egy napon létbe és a hit világosságába hívott minket. Ezen örök elhatározás által vagyok én apostol, te pedig a tanítványom. A kegyelmes Úr egykor kezembe nyomta a zászlót. Most már megöregedtem, és kihull a kezemből. Vedd te a kezedbe Krisztus zászlaját, őrizd meg jól, és add tovább megbízható férfiaknak! Légy Krisztus bátor katonája, Krisztus játékszabályai szerint küzdő birkózó, szorgalmas földműves, hűséggel telve az iránt a rög iránt, amely táplál! A gnósztikus tévedésekkel szemben az erős hitbeli alap a Krisztusban levő két természetről szóló dogma: valódi embersége mint Dávid sarjáé és istensége, amelynek erejéből föltámadt. Ezért a tanításért Pál szívesen szenved és hal meg, mint egy gonosztevő, és részt akar venni Krisztus szenvedésében. Ami misztikus, az Pál részére mindig valószerűbb, mint ami látható. Csak meg ne tagadjuk Krisztust, csak árulást ne, csak hűtlenséget ne! *Hűség* az apostol legmélyebb jellemvonása. Majd ismét ott áll szeme előtt az *Egyház* mint a jövendő hatalmas isteni építménye. Az épület homlokzatáról ez a felirat világít: „Isten ismeri övéit!" Nagy háztartás az Egyház; akadnak itt rossz útra tért fiak is. Az az Egyház, amelyet nem üldöznek, amely kényelmesen berendezkedik a világban, amely e világ vigasztalását keresi, nem lehet a Keresztrefeszített mennyasszonya. Az Egyház birtokában van a Szentírás kincse és a Krisztustól kapott missziós hivatás. Ez éppen elegendő vigasztalás.

Ilyen messzire jutott az apostol. A 67. év őszén vagyunk. A második tárgyalás közeledik. Ő tudja, hogy ez a „mennyországba való belépés"-sel fog végződni. Nincs már reménye: „Közel vagyok ahhoz, hogy véremet égő áldozatként kiontsam: eltávozásom ideje közel van." Maga szerkeszti meg még a sírfeliratát is: az Isten stadionjában küzdő birkózó és versenyfutó képébe öltözteti. Ezt igazán görög módra érzi át. Visszagondol damaszkuszi meghívásának órájára, amikor azt a terhet, hogy pogányok apostola legyen, a vállára tették. Akkor felesküdött a zászlóra, és halálig

való hűséget fogadott. Meg is tartotta attól a naptól kezdve, amikor feje alázattal hajlott Ananiás áldó keze alá egészen ama napig, amikor majd a hóhér bárdja alá fog hajolni.

„Siess, hogy még a tél beállta előtt megérkezzél!" Életben találta még mesterét Timóteus? Ha A zsidóknak írt levél Rómában íródott, akkor valószínű. „Közlöm veletek — olvassuk ott —, hogy Timóteus testvérünk kiszabadult" (13, 23). Ebben az esetben szembeszállt a veszéllyel, kitartott szellemi atyja mellett, és megosztotta vele láncait. Micsoda kép incselkedik a lelkünkkel: Atya és fia nyújtja egymásnak a börtönben a fogolytársak szeme előtt a Szentséget! Lukács, ezt jegyezd föl!

65. „Otthon az Úrnál"
(2 Kor 5, 8)

Hogy Pált nem minden formaság nélkül, egyszerűen mint „a közjó ellenségé"-t (hostis publicus) végezték ki, mint Pétert, hanem mint római polgárt szabályszerű peres eljárásban pallos általi megtisztelő halálnemre ítélték, Szent Kelemen római püspöknek harminc évvel később a korintusiakhoz írt leveléből következik. A levélnek ez a helye az eseményekhez közel álló személy tájékozottságára mutat, és úgy hat, mint Pál apostol életének nagyszerű összefoglalása:

„Hétszer verték láncra, száműzték, megkövezték.
Az örömhírnek volt Keleten és Nyugaton a hirdetője,
és hite fölséges diadalt aratott.
Az igazságosságot hirdette az egész világnak.
Egészen a Nyugat határáig nyomult előre,
és bizonyságot tett a hatalmasok előtt:
Így költözött el ebből a világból,
és érkezett el a szent helyre: —
a türelem felemelő példaképe."

A második kihallgatás a halálos ítélettel végződött. Az évszázad legjobb és leggonoszabb férfija állt szemben egymással: a jog rabláncokban, a gazság a trónon. Pál a halál előtt, a halál Pál előtt nem volt ismeretlen. Gyakran találkozott vele különféle formában és alakban — írta egykor a korintusiaknak. Azóta még mélyebben nézett a szemébe; be egészen száraz csontjai közé, be egészen kemény kőszívébe. Nem fél tőle. Már régen

megtanulta, hogy a misztikus révületével „meghaljon, mielőtt meghalt". Most azonban utoljára kellett vele találkoznia, döntő mérkőzésen, ezúttal elkerülhetetlenül. Nem szabad azt hinni, hogy Pál könnyedén vette a halált. Az antik ember félt a haláltól. Szókratész a dialektikájával segítette át magát rajta. Epiktétosz eldisputálni igyekezett a halált, és gyerekriogatónak csúfolta. Ez nem hangzik meggyőzően. A gyermek fütyörészéséhez hasonlít a koromsötét erdőben. Pál a halált halálos komolyan vette. Neki, a nagy realistának a halál „az utolsó ellenség". Meghátrálni nem hátrál meg előle. Elveszi a fullánkját azzal, hogy élete súlypontját Krisztusba helyezi. Most, amikor a börtön sötét éjszakájában az utolsó földi maradvány is lehullott róla, és lelke a felfeszített Mester képét tiszta ragyogással tükrözte vissza, apostoli pályafutásának liturgikus áldozata is elérte a csúcspontját. Ez volt életének „eszüstcsillanás"-a!

Egyik reggel az agg apostolt a „Porta Trigeminá"-n át a Cestius piramisa mellett vezeti el egy lictorcsapat. Befordulnak vele a Via Ostiensisre. A mai Szent Pál templom helyén, régi legelőn át tartanak balra lefelé. Egy régi római legenda (Veronikával való párhuzamként) azt meséli, hogy a megvakult Petronilla fátylát nyújtja az apostolnak, hogy ezzel kösse be a szemét (56. j.). Ott Pál még egy utolsó pillantással végigjárja a jobb felé a Tiberis-völgyre, bal felé a Via Appiára nyíló kilátást; ez utóbbin lépett hat évvel azelőtt Rómába. A Via Laurentianán fél óra alatt nedves völgyhajlatba, a harmadik mérföldkőnél mocsárhoz – „Aquae Salviae"-nek nevezik – érkeznek; itt ma a magas eukaliptuszfák között hallgatag trappisták tartanak őrséget a „Tre Fontane" kolostorban. „Erős hagyomány tanúsága nélkül senkinek sem jutott volna eszébe, hogy ilyen elhagyatott, lakatlan helyre tegye az eseményt."[31] De a városon kívül való lefejezés római szokásból eredt (Tacitus, Hist. 4, 11). Megint egy újabb finom vonása a legendának, hogy úgy adja elő a dolgot, hogy Pál megbilincselt kézzel, kelet felé fordulva, hangosan mondta el utolsó imáját, mégpedig azon a szent nyelven, amelyen egykor a Feltámadott a mennyből szolgálatába hívta a tévelygőt. Itt hullott porba a feje, itt némult el örökre az az ajak, amely egy olyan szót sem mondott, amit Krisztus kenete át nem járt. A régi legenda, amely megmutatja azt a helyet, ahol a két apostolfejedelem a vesztőhelyre vezető úton elbúcsúzott egymástól, annak a ténynek szimbolikus kifejezése, hogy közös vértanúhaláluk megszüntette a szakadást a zsidó- és a pogánykeresztények között, és Linus alatt törhetetlen egységbe fogta össze az Egyházat.

Keresztény kezek a vesztőhelytől két mérföldnyire temették el Pált *Lucinának*, a római matrónának a földbirtokán (praedium), a mai San

Paolo fuori le mura bazilika helyén, teljesen pogány környezetben. Őskeresztény sírhelyeket Pál sírjának egész környékén nem találtak, pogányokat viszont annál inkább. Ez is jellemző a „pogányok apostolá"-ra. A legújabb kutatás fényesen igazolta a régi hagyományt. „Ugyan mi más indíthatta volna az építészt arra, hogy a templomot az egyházközség lakóhelyeitől oly távol fekvő, a Tiberis árvizeinek kitett vidéken építse föl?"[31]. Itt pihent Pál egy egyszerű sírboltban (memoria) a harmadik században, Valerianus császár idejében lezajlott üldözésig. Akkor tettek kísérletet arra, hogy elraboljanak minden keresztény kincset, és elpusztítsák a temetőket. A római keresztények azonban megelőzték a veszélyt, és a két apostolnak, Péternek és Pálnak a holttestét átszállították a Via Appián levő *Szent Sebestyén katakombák*ba. Az Egyház oly hálás volt e legnagyobb kincse megmentéséért, hogy az átvitelnek ez a napja, június 29-e kitörölhetetlenül mint a két apostol ünnepe él tovább az emlékezetében. Szilveszter pápa azután újra visszavitette az apostolok holttestét az eredeti temetkezési helyükre, a Nagy Konstantintól föléjük épített templomokba. Ötven évvel később három császár, II. Valentinianus, Arcadius és Honorius építtette a konstantini kis templom helyére a híres Szent Pál bazilikát; 395-ben készült el, az építkezés merész megoldása és tágassága tekintetében az antik világ és a kereszténység valamennyi építményét felülmúlta, és Prudentiust erre a lelkes költeményre ihlette:

Pálnak a síremléke emelkedik Ostia útján,
És ott túl a folyó mossa a parti gyepet.
Szent ez a táj! De királyi e pompa! Sok áldozat árán
Állított szentélyt itt fejedelmi személy.
Fönn a gerendák lapjai födve aranylemezekkel,
Hogy mint reggeli nap, benne ragyogjon a fény.
Négysoros oszlopokon – valahány van, pároszi márvány,
És feje sárga arany – nyugszik a dóm teteje.

Az 1823. évi tűzvész, ez a megrázó katasztrófa, amely éppen azalatt dühöngött, amikor átellenben a Quirinálban VII. Piusz pápa haldoklott, elpusztította Rómának ezt az egyetlen, a IV. századból származó főbazilikáját, de sértetlenül hagyta az apostol síremlékét, valamint Galla Placidia császárlánynak a mozaikját a diadalíven. A mai, az egész kereszténység anyagi hozzájárulásával emelt építmény azonosan fölséges arányaival nem közvetíti ugyan a hajdaninak szelíd komolyságát és naiv báját, lenyűgöző hatását azonban igen.

A konfesszió-oltár feletti felirat a legtalálóbban foglalja össze a népek apostolának lényegét és titkát, méghozzá saját szavaival:

„*Számomra az élet Krisztus, a halál pedig nyereség*"
(Fil 1,21).

Az első szeretet lehelete még ott nyugodott a haldokló apostol lelkén, mint a lágy hamvasság az érett gyümölcsön. A sors kemény alakulásai, a szomorú tapasztalatok sem tudták elkeseríteni ezt a nagy lelket. Népe kitaszította, s megfejthetetlen rejtélyt lát benne mind a mai napig. A második század első feléből egy mondás maradt ránk, amely úgy hangzik, mint az apostolnak valami hivatalos elítélése és „damnatio memoriae"-ja: „Aki itt megszentségteleníti a szenthelyeket, és aki itt megveti az ünnepeket, és aki itt felbontja atyánknak, Ábrahámnak szövetségét, és a Tóra (Törvény) előtt fölfedi arcát... még ha törvényismeretet és jótettet tud is fölmutatni, még sincs része az eljövendő világban" (Misna, Az atyák mondásai 3, 12)[66].

„Vigasztalódjék, aki cédrust és tölgyet ültet, mert majd beárnyékozzák a sírját: ő maga semmit sem lát, csak a zsenge kezdeteket." Így hangzik egy szép mondás Pál apostolról[27]. Ellenfelei nem hagytak mást maguk után, csak ellene szóló gyalázkodó iratokat, és ezekkel együtt eltűntek a történelemből. Az ő leveleinek gondolatgazdagságából és mély értelméből azonban a keresztény teológia cédrus- és tölgyerdeje nőtt ki, amelynek gyökere a megváltás tényeinek talajába mélyed, lombkoronája pedig a mennyei fényességben ringatódzik. Sírja felett fényben fürdő dóm emelkedik, amelynek falairól messzi évszázadokból komolyan és ünnepélyesen tekint le a pápák sora.

UTÓSZÓ

Ez a páratlan, szenvedélytől izzó, a legvilágosabb felismerések villámaitól átjárt, látomásoktól terhes élet úgy terül hát el előttünk, mint egy ún. heroikus stílusban alkotott tájkép: a középső része éles körvonalakban, kezdete és vége a történelem félhomályában, illetve egy hanyatló világ fakó és vészes fényében. A távolban azonban új nap, Krisztus napja dereng, és ez új világrendet fog felépíteni, ahogy a római költő énekelte meg:

„Magnus ab integro saeclorum nascitur ordo –
Újraszületve az évszázak roppant sora tárul."

És az a férfiú, aki Efezusban és Korintusban a zakatoló szövőszék mellett vagy a római bérlakásban a füstölgő, pislákoló mécs világánál páratlan szellemi gazdagságot sugárzó leveleit írta, bizonyos értelemben elmondhatta önmagáról:

„Jár az idő szövőszéke rég,
s én szövöm az Úr eleven köpenyét."
(Goethe: Faust I. Sárközi Gy. fordítása.)

Ha valaki azzal büszkélkedhetett, hogy a nyugati kultúra művészi szőttesét isteni vetülékfonallal szőtte át, akkor az a tarzuszi szőnyeg- és sátorszövő volt.

Pál minden kétséget kizáróan az egészen nagy személyiségek és a keresztény Nyugat legkiemelkedőbb alakítói közé tartozik. Miben állt *személyes nagysága?* Minden nagy dolog valójában egyszerű, és leegyszerűsíti az élet zavaros szempontjait: Az a zsidó-hellenisztikus világ, amely-

ben Pál élt, már régen letűnt, és feledésbe ment; azokat a kérdéseket és indítékokat, amelyek körül élete nagy szabadságharca forgott, meghaladta az idő. De a „szellem", amelyre támaszkodva ezeket a kérdéseket megoldotta, fennmaradt, és az európai keresztény kultúra szellemévé lett. Minden földi és mulandó dolog csupán a sors kalapácsa, amely kipattintja az isteni szikrát a kőzetből. Mert minden ideigvaló dolog lehull, mint valami ócska ruha, az időtlen ellenben naponta megújul, és minden változással szemben tartja magát. Az ember önmagában véve nem nagy. Csak az elhivatás nagysága és a maradéktalan odaadás valamely emberfeletti feladatra teszi őt igazán naggyá. Ebben senki sem volt nagyobb, mint Pál apostol. Saját énjének tökéletes feloldása és megszűnése Krisztusban, lényegének ez a lelki magva: ez volt nagyságának titka.

Minden igazán nagy dolog hatása kiterjed a távoli jövőre. Ebben áll az apostol *világtörténelmi jelentősége*. Amikor Nagy Sándor, amint Burckhardt oly szépen mondja, a legyőzött Dárius csodálatos kincsesládájába az Iliász kéziratát helyezte, akkor ez egy önmaga előtt sem tudatos, olyan jelképes cselekvés volt, amilyeneket az emberek csak egy felsőbb helyről jövő megbízatás pillanatában hajtanak végre: görög szellemet keleti gazdagságba foglalt. Ez volt a hellenizmus születésének órája. És a hellenizmus volt az az aranyhíd, amelyen Pál és munkatársai a Kelet kincsével Nyugatra vonultak. Napjainkban is tudatában kell lennünk annak, hogy az a férfiú, aki isteni Mestere szelleméből és az ókor legjobb emberi örökségéből először formálta meg az új szociális érzületet, nem más volt, mint éppen a tarzuszi Pál. Ez a keresztény erkölcsiség az összekötő elem a hajdani és a mostani világ között. A keresztény és nyugati történelem csaknem két évezrede vibrál benne.

Végül pedig Pál, aki isteni Mesterének gondolataiból levonta a végső következtetéseket, nem kevesebbet jelent, mint a zsidóságnak mint vallásnak a megszűnését[74]. Amikor Damaszkusz előtt lehullt a szeméről a hályog, akkor a kereszténység abszolút újdonsága tárult fel előtte. A döntő lökést tehát nem „testtől és vértől", hanem felülről kapta hozzá. Aki nem veszi észre Pálon ezt az időtlen, nemzetek fölötti és természetfölötti vonást, annak az apostol és műve megfejthetetlen probléma marad. Ez a probléma nem oldható meg sem azzal a formulával, hogy „Pál, a zsidó", sem ama másikkal, hogy „Pál, a hellenista", hanem csak a kettő fölé rendelt megjelöléssel: „Pál, a keresztény". Pál nem felemás jelenség. „Mindenki, aki Krisztusban van, új teremtmény. A régi megszűnt, valami új valósult meg" (2 Kor 5, 17). Csak mint keresztény tudott mindenkinek mindene lenni. Ha útja a germánokhoz vitte volna, mint a görögöknek

görög, a germánoknak is germán lett volna. Így fogta föl hivatását Bonifác, így látta a szász énekes az ő „Heliand"-ját, így munkálkodott Nagy Károly ókor, kereszténység és germánság egybeolvasztásán, valamenynyien „vér és faj szerint annyira germánok, amennyire csak valaha is volt valaki" (J. Haller, Das Papsttum I. 438). Ez a Pál szellemből való szellem, ez az ő üzenete számunkra, ez a keresztény igehirdetés mai jelszava.

IDŐRENDI TÁBLA

Pál apostol életéről

Előzetes megjegyzés. Pál élete eseményeinek keltezéséhez az egyetlen okmánnyal igazolható kiindulási pont Claudius császárnak Delphoi városához intézett levele; ezt a város kőbe vésette és nyilvánosan felállíttatta; ebben a császár megemlíti „barátját, Galliót, Achaia proconsulá"-t. E levél értelmében Galliónak 51 vagy 52 júniusában kellett elfoglalnia Achaia (=Görögország mint római provincia) proconsuli méltóságát. Én annak érdekében, hogy az első letartóztatásig lefolyt eseményeket erőltetés nélkül be lehessen sorolni, 52 júniusa mellett döntök. Minthogy Pál nemsokára azután (kb. 52 augusztusában) Gallio ítélőszéke előtt állt, és akkor már 18 hónap óta Korintusban tartózkodott, innen előre és hátra megközelítően ki tudjuk számítani az eseményeket. – A másik többé-kevésbé biztos dátum, amikor Félix helytartót leváltja Festus 59 vagy 60 nyarán. – Pál megtérésének idejére két szélső határpontunk van, amelyeken nem mehetünk túl: a legkorábbi időpont Krisztus halálának az éve, a 30. (33?) esztendő, a legkésőbbi a 37. év. Az első nézet ellen (Harnack, Blass, O. Holtzmann és a régebbi magyarázók) az szól, hogy nem marad elég idő az Egyháznak István haláláig való fejlődésére, a második nézet (Prat, Vitti és mások) viszont módfelett megnehezíti, ha nem teszi egyenesen lehetetlenné az apostoli zsinatnak és az első és a második jeruzsálemi út közötti tizennégy esztendőnek az időbeli elhelyezését. Így jutunk szükségszerűen egy közbülső dátumhoz, kb. a 33/34. évhez. Innen kiindulva zavartalanul elhelyezkedik a „három év" az arábiai sivatagban és az a tizennégy esztendő, úgyszintén az apostoli zsinatnak a 48/49. évre való korai datálása, ami a Korintusba való korai érkezés miatt feltétlenül szükséges.

Mivel István halálakor (33–34) „ifjú"-nak mondják Pált, másrészt viszont már kiemelkedő személyiség, akkori életkorát legalábbis harminc évre kell becsülnünk. Így tehát születése a Kr. u. 1–5. évre esik. Ezzel megegyezik az, hogy megtérése után 30 évvel, A Filemonnak írt levél

fogalmazása közben (kb. 62) „öreg"-nek mondja magát, ami legalább hatvan éves korra enged következtetni.

Ezek szerint az alábbi dátumok adódnak Szent Pál életére vonatkozóan (jelezzük az ugyanakkor uralkodó római császárok kormányzási idejét is):

Kr. u.	1– 5	: Születése	Augustus
	30	: Krisztus halála	+Kr. u. 14
	33/34	: István megkövezése, Pál megtérése	Tiberius 14–37
	34–36	: Arábiai tartózkodás	Caligula 37–41
	36/37	: Első jeruzsálemi út	
	37–42	: Tarzuszi tartózkodás	
	42	: Megérkezés Antiokheiába	
	44	: Ínséges esztendő és közbeeső utazás Jeruzsálembe	
	45–48	: Első missziós körút	Claudius 41–54
	48/49	: Apostoli zsinat, vita Péterrel Antiokheiában	
	49–52	: Második missziós körút	
	49/50	: Filippi	
	50/51	: Tesszalonika és Beroia	
	51–52	: Athén és Korintus; A tesszalonikaiaknak írt két levél	
	53–58	: Harmadik missziós körút	
	54–57	: Efezus	
	54/55	: A galatáknak írt levél	
	56	: A korintusiaknak írt első levél	
	57	: Menekülés Efezusból; A korintusiaknak írt második levél; kitérő Illíriába	Néró 54–68
	57/58	: Tél Korintusban; A rómaiaknak írt levél	
	58	: Utolsó utazás Jeruzsálembe	

58–60	Caesareai fogság	Néró 54–68
60/61	Utazás Rómába	
61–63	Az első római fogság; a fogságban írt levelek	
63–66	Ellenőrző utak Keleten; krétai misszió; hispaniai út	
66/67	Visszatérés Hispaniából; tél Nikopoliszban; A Timóteusnak írt első levél; A Titusznak írt levél	
67	A második római fogság; A Timóteusnak írt második levél; vértanúság	

VALLÁSTUDOMÁNYI FÜGGELÉK

ELŐZETES MEGJEGYZÉS: Nekünk, akik hiszünk a kinyilatkoztatásban, ahhoz, hogy az őskeresztény ség kutatása során a vallástörténeti tényálladékot kellőképpen számításba vegyük, két vallási hagyományáramlatot kell megkülönböztetnünk:

1. az emberi nem bizonyos ősi hagyományait (gyakran „őskinyilatkoztatás"-nak nevezik); ezeket többé-kevésbé elhomályosult alakban megtaláljuk az ókor valamennyi népénél és vallásában, az egyiptomiaknál és perzsáknál, görögöknél és rómaiaknál, Zoroaszter és a párszik Ahura-Mazda-vallásában, az orphikusoknál, a püthagoreusoknál, Platónnál és a misztériumokban;

2. az izraelita-zsidó nép természetfölötti kinyilatkoztatását, amely a babiloniaiakkal meg perzsákkal és a hellenisztikus kultúrával való hosszas érintkezés révén a legértékesebb hagyománykincset átvette, de tisztult formában és monoteisztikus célzattal. Mert Pál szerint az örök Logosz teremtő Ige is, aki semmit sem vet meg abból, amit teremtett, és ami sejtést, vágyat, megérzést és misztikus lendületet az emberi szívbe helyezett. Ezek közé a hagyományok közé tartoznak az ember őstörténetéről és ősbűnéről, valamint az ősembernek ígért megváltóról szóló mondák és emlékezések, a világosság és a sötétség, az angyalok és a démonok birodalmával kapcsolatos kettősség a pársziknál, az embernek Istennel való rokonságáról, a halhatatlanságról és a feltámadásról szóló orphikus-platonikus tanok, a megváltásra és engesztelésre, a „közeli Isten"-re, az Istennel való egyesülésre és az isteni életben való részesedésre, olyan szenvedő és halált vállaló istenre irányuló lelki igény, aki részt vesz az emberek sorsában stb. A páli levelekben néhány kifejezést alá lehet támasztani a korabeli misztériumok nyelvéből is.

A szakértő számára mindenütt áttetszik a vallástörténeti háttér. Az idők folyamán azonban e tények nem ismerése folytán átláthatatlan kéreg rakódott rá. A szerző arra törekedett, hogy ezt a hátteret a mai kutatás

fényében újra felfedje. Ebben a tekintetben katolikus részről főként francia kutatók, mint Lagrange, Festugière, Lebreton és Grandmaison, Németországban pedig különösen Karl Prümm végzett kiemelkedő munkát. Röviddel e könyv kinyomtatása előtt még beletekinthettem Prümm legújabb művébe, a „Christentum als Neuheitserlebnis"-be, és megelégedéssel állapíthattam meg messzemenő megegyezést a nézeteinkben.

A következőkben vallástörténeti jellegű megjegyzések és részletező megvilágítások sorát csatolom a tudományosan képzett olvasó számára; ezekre a jegyzetekre a könyv szövegében a megfelelő számmal és a j betűvel történik utalás.

1.

MEGVÁLTÁS ÉS MEGVÁLTÓ. Deissmann (Licht vom Osten 271. l. skk.) egy sereg antik feliratot, nevezetesen delphoiakat gyűjtött össze mint a keresztény „megváltás" (=kiváltás a sátán szolgaságából) fogalmának kultúrtörténeti hátterét. A szabadonbocsájtási okmányokban szokásos „vételár" kifejezés (apolütrószisz, timé) kb. hétszer fordul elő a páli levelekben. Amióta a platóni gondviseléshitet elhagyták, a pogány megváltásvágy főként a hellenisztikus korban leginkább a kérlelhetetlen sors (moira, heimarmené), a vak véletlen (tükhé), a természet, a démonok és a csillagzatok (ananké) kikerülhetetlen kényszerének a rabszolgaságából való szabadulásra irányult. Csak aki ismeri a babona és a démonoktól való rettegés félelmetes lelki szorítását az ókorban csakúgy, mint a Távol-Kelet mai vallásaiban (buddhizmus), és látja a lélektelen motorizálás okozta modern elrabszolgásodást, tudja átérezni az első keresztények ujjongó felszabadultság-érzését. Ez a vallástörténeti háttér Pál apostolnál mindenütt áttetszik, ahol a megváltást mint a Törvény, az „elemek", e világ démoni urainak a kényszeréből való szabadulást, mint a bűn szolgaságából való elbocsátást magasztalja (Ef 2,2; 6,12; Kol 2,14; 1 Kor 15, 24). Vö. Festugière, L' ideal religieux 104. l. skk.; K. Prümm, Christentum 125. l. skk.

2.

PÁL ÉS A GÖRÖG NÉPSZERŰ FILOZÓFIA. Bonhöffer (Epiktet und das Neue Testament 179. l.) beható vizsgálat után arra a megállapításra jut, hogy Bultmann nem bizonyította be Pálnak a görög népszerű filozófiától (diatribé) való belső függését; hasonlóképp vélekedik

Grandmaison (Jésus-Christ I. 24): „Ha valaki arra utal, hogy a sztoikus iskola technikai segédeszközei jelen vannak az apostol leveleiben, akkor óvatos kételkedés biztosan megengedett dolog."

3.

TÖRVÉNY (TÓRA), JUDAIZMUS. JÉZUS ÉS PÁL VISZONYA EHHEZ. A Mózes öt könyvében (Pentateuchus) a századok folyamán lefektetett, lényegében Mózesre visszamenő, a próféták alatt továbbfejlesztett Törvény akkor jutott világtörténelmi hatékonysághoz, amikor Ezdrás 445-ben a perzsa király rendeletére Babilonból visszatért zsidóságot ünnepélyesen kötelezte a megtartására. Minden külső politika lehetetlensége a nép szenvedélyes erejét teljesen befelé irányította. A nemzeti élet két pólusa ettől kezdve ez volt: az emberi élet minden egyáltalán elképzelhető esetét szabályozó Törvény, amely hátrafelé, a múltba mutatott, és a hagyományhoz kötődött, meg a messiási remény, amely mint jövőbeli végállapotot az „Isten országá"-nak a megalapítását és a pogányok feletti zsidó uralmat várta. Ez volt a szűkebb értelemben vett, a tulajdonképpeni zsidó jellegnek, azaz a judaizmusnak a kezdete. A Törvény uralma adta a népnek a papság vezetése alatt álló hallatlan belső zártságát, valamint kifelé való radikális lezártságát, és tette megfoghatatlan rejtéllyé a történelemben mind a mai napig. Most aztán az istenített Törvény mellé a Törvény tanulmányozása és magyarázata lépett mint legnagyobb teljesítmény. A törvény szerinti jámborságot mesteri készséggé fejlesztették. Ez volt az „írástudó"-k feladata, akik mint második rend sorakoztak a papi rend mellé, sőt jelentőségben felül is múlták őket. „Az író írótollszeje" lépett a prófécia helyébe. Két irányzat osztozkodott a feladaton: a farizeusok és a szadduceusok (lásd: 38. j.). A farizeusi szokásjogot (Haláha) a második században a „Misná"-ban, az ötödik században pedig a „Gemará"-ban a zsidóság új törvénykönyvévé, a Talmuddá foglalták össze.

Jézus az egész törvénymagyarázatot elvetette, mert emberi szabályokat Isten parancsa (Mk 7, 8), értéktelen látszatjámborságot a belső érzület fölé emelt. Ő azonban önként vetette magát a „Törvény alá", hogy halálában („Nekünk törvényünk van") a Törvényt a Törvény által győzze le. Senki sem látta és vonta le ebből élesebben a következtetést, mint Pál. A két szövetséget mint két alapjában különböző élet- és létrendet állította egymással szembe: azt, hogy a „Törvény alatt állni" és azt, hogy „Krisztusban lenni".

4.

A JERUZSÁLEMI ZSINAGÓGA. 1921-ben vált ismeretessé egy zsinagógának Jeruzsálemben talált épületfelirata, amely zsinagóga lehetséges, hogy Az apostolok cselekedeteiben (6, 9) említettek egyikével azonos (Wikenhauser, Apostelgeschichte 52).

5.

A HERÓDES-CSALÁD volt az újszövetségi történet szempontjából a legjelentősebb uralkodó nemzetség. Ősük a zsidókkal törzsi rokonságban levő idumaeus népből származó vitéz *Antipater* volt. 3000 emberével eldöntötte Caesar egyiptomi győzelmét. Ettől kezdve Caesar iránta és a zsidók iránt hálával és jóindulattal viseltetett, és számos kiváltságot juttatott nekik. Antipater fia, *Nagy Heródes* (Kr. e. 47–4) ravaszsággal és erőszakkal magához ragadta az uralmat egész Palesztina felett, sőt annak határain túl, kiirtotta az Asmonaeusok fejedelmi házát, azok utolsó örökösét, Mariamnét pedig feleségül vette. Augustus császár megerősítette a trónon, és fejedelmi háza ezentúl is Róma-barát maradt. Építő kedvének és pompaszeretetének fő emlékei az újjáépített templom, az Antonia-vár, a királyi kastély (Dávid tornya), ahol a napkeleti bölcseket fogadta, és a tengerparti Caesarea voltak. Amikor Augustus császár meghallotta, hogy állítólag a meggyilkolt betlehemi gyermekek között a fiacskája is ott volt, ezt a tréfás kijelentést tette: „Akkor inkább szeretnék lenni Heródes disznaja (hüsz), mint fia (hüiosz)" (Macrobius 2, 4, 11) – ami nyilván két esemény összekeverése: a gyermekgyilkosságé és azé, hogy nem sokkal a halála előtt Heródes kivégeztette három fiát (Ed. Meyer, Ursprung I. 58). Heródes halála után az ország egy római helytartó alatt álló négy fejedelemségre esett szét. Fiai közül a leggonoszabb, *Heródes Antipász* (Kr. e. 4-től Kr. u. 39-ig), Keresztelő Szent János gyilkosa és Jézus üldözője volt. Ő építtette a Genezáret tava mellett Tiberiast, a pogány várost, amelybe Jézus sohasem lépett be. Végül is Caligula császár letette, és számkivetésben halt meg Hispaniában. Testvére, *Fülöp* építtette Fülöp Caesareáját, ahol Jézus Péternek megígérte a kulcsok hatalmát. *I. Heródes Agrippa* (37–44) Nagy Heródes és Mariamné unokája, ifjúságát Rómában, a császári udvarban töltötte, mint Gajus Caligulának, a későbbi császárnak bizalmas barátja. Meggondolatlan kijelentéseiért feljelentették Tiberiusnál, mire letartóztatták. Josephus Flavius (Zsidó régiségek 18, 6, 7) a következő érdekes történetet meséli: Amikor Agrippát megbilincselve átadták a praetorianus őrségnek, kétségbeesett hangulatban támaszkodott egy fához a kaszárnya udvarán.

Ekkor egy fülesbagoly ereszkedett le a fára. Egy fogoly germán észrevette, odalépett, és tomács útján azt mondta neki: „Fiatalember, te szomorkodol sorsod megváltozása miatt. Talán el sem hiszed nekem, ha elmondom, hogy az istenség mit határozott a te megmentésedre... Rövidesen megszabadulsz ezektől a kötelékektől, hatalomhoz és tekintélyhez jutsz. Mindazok boldognak fognak magasztalni, akik most sorsodon szánakoznak. Ám ha újra meglátod majd ezt a madarat, légy biztos abban, hogy öt nappal azután meg kell halnod." A germánnak ez a jövendölése akkor Agrippa szemében épp oly nevetségesnek látszott, mint amennyire csodálattal töltötte el később. Tiberiusnak hamarosan bekövetkezett halála után Caligula 37-ben neki adományozta Fülöp, Lüszaniász és Antipász negyedes fejedelemségét és hozzá a királyi címet. Caligula meggyilkolása után (41) Agrippa erélyével és a római szenátus rászedésével közreműködött Claudius császárnak a trónra juttatásában. A császár ezért neki adományozta Judeát és Szamariát, úgyhogy most nagyapja egész országa a főpap kinevezésének jogával együtt a hatalmában volt. Amilyen ravasz volt, tüstént a zsidók jogait kezdte védelmezni és a fiatal egyházat üldözni. Azt az aranyláncot, amellyel egykor Caligula ajándékozta meg, s amely olyan súlyos volt, mint az a vaslánc, amellyel meg volt bilincselve, fogadalmi ajándékként függesztette ki a jeruzsálemi templomban. 44-ben került sor arra a caesareai színházban történt istenítési jelenetre (lásd 6. j.), amelyet Az apostolok cselekedetei (12, 20–23) és Josephus Flavius „Zsidó régiségek" című munkájában beszél el. Hízelgői azt kiáltották neki: „Légy irgalmas hozzánk! Ha eddig is becsültünk mint embert, ezentúl egy halandónál magasabb lényt akarunk benned tisztelni." Agrippa hirtelen fölfelé pillantott, s a feje fölött meglátta a jól ismert baglyot, amint ott ült egy kötélen. Már tudta is, hogy mi vár rá, és keserű megbánást érzett. Ezután hamarosan rettenetes fájdalom kezdte szaggatni a beleit. Hamuszürke arccal fordult barátaihoz: „Íme, az isteneteknek távoznia kell az életből, s a Gondviselés egy pillanat alatt megcsúfolja minden hazug szavatokat." Rá öt napra meghalt, mint a nagyapja, borzalmas kínok között (Josephus Flavius, Zsidó régiségek 19, 8, 2). Négy gyermeket hagyott hátra: *II. Agrippát* (50–100), Berenikét, Mariamnét és Drusillát. Palesztinát ismét felosztották, és egy római helytartó alá tendelték. A sicariusok (tőrösök) nemzeti szabadságpártjának rabló garázdálkodása elharapódzott. Agrippa megkapta Fülöp és Lüszaniász országrészét is, néhány várost, nénje, *Drusilla*, az emeszai Azizosz felesége az ország törvényei ellenére házasságtörő kötelékre nyújtotta kezét Félix helytartónak, *Bereniké*, akárcsak a testvére, Mari-

amné viszont egyik házasságból a másikba röppent, öccsével, végül Titusszal élt meg nem engedett viszonyban. Agrippa rendszerint Jeruzsálemben lakott a Heródes-várban, és bosszantotta a zsidókat, ahogy csak tudta, pl. egy kilátótorony építésével, ahonnan a templomudvarban folyó eseményeket figyelni tudta. Főpappá a durva Ananust nevezte ki, aki Jakabot „a Krisztusnak nevezett Jézus testvéré"-t (ahogy Josephus Flavius mondja) megkövezésre ítélte. Agrippa a század végén fejezte be dicstelen életét. Bereniké sorsát és Titus iránti szerencsétlen szerelmét Racine hatalmas tragédiává formálta. (Vö. Lietzmann; Ed. Meyer; E. Kalt, Bibl. Reallexion.)

6.

AZ ADOMÁNYOKAT JERUZSÁLEMBE JUTTATÓ UTAZÁS. Ennek az utazásnak a keltezésére, valamint Péternek azt megelőző elfogatására és kiszabadulására vonatkozó megbízható támaszpontunk van Az apostolok cselekedeteinek (12, 1–24) és Josephus Flaviusnak (Zsidó régiségek 19, 8, 2) értesítésében, amely a majdnem egyidőben a caesareai amfiteátrumban történt istenítési jelenetről (apoteozisról). Dio Cassius (60, 23) közli, hogy 44 tavaszán Claudius császárnak a britanniai hadjáratból való szerencsés hazatérésének megünneplésére rendkívüli ünnepi játékokat rendeztek. Caesareában tehát olyan ünnepi játék lehetett, amelyet Agrippa császári barátja tiszteletére adott. Eszerint 44 őszére tehetjük a fönt jelzett utazást (Wikenhauser, Apostelgeschichte 88).

7.

A KELTA LÉGIÓ. Ramsay, aki 1912-ben ásatásokat végzett a piszidiai Antiokheiában, „The Cities of St. Paul" című munkájában római érmék ábráit közölte, rajtuk ezredzászlókkal, köztük egy kelta pacsirta-légióéjával is.

8.

A PÁL- ÉS A TEKLA-AKTÁK. A 2. század keresztény (-gnósztikus) fantáziája számos regényesen kiszínezett epizód tekintetében kerítette hatalmába mind Jézusnak (nem valódi evangéliumok), mind a két főapostolnak az életét, s ilyen hamis Acta Petri-ket Acta Pauli-kat stb. juttatott hőn óhajtott olvasmányként a keresztény olvasóknak. A leghíresebb egy kisázsiai preszbiter regénye lett, aki régi és új legendákat vegyített össze bizarr keverékké; ez görög, kopt és latin feldolgozásban

maradt ránk. Mivel már Órigenész, Tertullianus és Hippolytus is ismerik ezt a „Pál és Tekla tettei és utazásai"-t, a regénynek legkésőbb 190 körül kellett keletkeznie. Ehhez a jámbor keresztény szórakoztató irodalomhoz a mintát a lódító Apulejus modorában („Az aranyszamár") írt, világszerte ismert „Milétoszi mesék" nyújtották. Amint ebben a beszélő szamár, a Péter-aktákban a beszélő kutya, a Pál-aktákban a megkeresztelt, beszélő oroszlán a kedvelt regénymotívum. A Pál-akták majdnem kánoni tekintélynek örvendtek Kelet magas egyházi köreiben. Az éppen nem tagadható, hogy ezek mögött a homályos, zavaros történetek mögött (akárcsak a Fiorettiban) valódi emlékek rejtőzhetnek. Hiszen Az apostolok cselekedetei korántsem értesít mindenről, gondoljunk csak a szenvedések felsorolására a 2 Kor 11, 23-ban vagy az efezusi „vadállatokkal való küzdelem"-re az 1 Kor 15, 32-ben. Ezért áll ki néhány kutató, mint Harnack, Rolffs, Schubart, Ramsay „a mellett a történelmi mag mellett, amely a legenda indaszövevényéből előcsillan" (Praxeis Paulou, a hamburgi Állami és Egyetemi Könyvtár papirusza nyomán kiadta: C. Schmidt, 1936).

9.

A JAKAB-ZÁRADÉK. Ha törölni akarnók a „fajtalanság" szót (ApCsel 15, 29), mert a legrégibb keleti kéziratokból hiányzik, akkor Jakab apostol javaslata egy puszta étkezési szabályra szűkül le (Wikenhauser, Apostelgeschichte 105). Azt a nehézséget, hogy Pál Az apostolok cselekedetei szerint hozzájárul az indítványhoz, leveleiben azonban meg sem említi, sőt görög nyelvterületen egyenesen ellenkezőleg cselekszik, egyes protestáns magyarázók (mint Lietzmann) annak feltevésével akarják megoldani, hogy csak később, a háta mögött hozták ezt a határozatot, s Pál utolsó jeruzsálemi útja alkalmával meglepték vele (ApCsel 21, 25). Ám ezzel kérdésessé válnék Az apostolok cselekedeteinek megbízhatósága, vagy későbbi idők szerzeményének tűnhetne föl. Ezért mi kitartunk a katolikus magyarázóktól képviselt nézet mellett: Csak a mózesi törvénytől való mentesség és ezzel a Krisztus üdvözítő tettéből fakadó megigazulás az apostoli határozat főtartalma és tévedhetetlen hitbeli döntés. Az étkezési szabály csak átmeneti fegyelmi rendszabály volt, amelyet egyetemes teljhatalmánál fogva minden apostol hatályon kívül helyezhetett a maga missziós körzetében. A katolikus teológia az ószövetségi szertartási törvény lassankint való elhatálytalanodásának három fokozatát különbözteti meg: 1. azt az időt, amikor az Üdvözítő önként „alávetette magát a törvénynek" annak tipikus jelentése miatt, hogy azt a

Törvény nevében kimondott engesztelő halálával hatályon kívül helyezze (a kereszthalálig terjedő idő); 2. azt az időt, amelyben a Törvény „betelt" és hatástalan (Kol 2, 14) volt, „holt", de még nem „halált hozó" (mortua, non mortifera), azaz az apostoli idő a kereszthaláltól („a templom függönye kettéhasadt") a templom lerombolásáig; 3. azt az időt, amikor a Törvény követése bűnös dologgá (mortifera) vált (az apostolok utáni idő). Ez utóbbi időszak számára A zsidóknak írt levél nagyon világosan kifejtette a „két út" viszonyát.

10.

SZILÁS-TITUSZ. Azt a nehézséget, hogy Lukács Titusznak rendkívül fontos személyiségét és tevékenységét egy szóval sem említi, Barnikol (Personenprobleme der Apostelgeschichte, 1931) azzal az elmés, de nem meggyőzően megalapozott feltevéssel törekszik megoldani, hogy Szilás, az apostol munkatársa második missziós útján és a korintusi egyház társalapítója nem a jeruzsálemi Szilás, aki az apostoli dekrétumot Antiokheiába vitte, hanem nem más, mint maga Titusz, a Páltól megtérített antiokheiai férfi, akinek teljes neve „Titus Silvanus".

11.

GALATIA. Az ApCsel 16, 6-ban és 18, 23-ban található homályos és módfelett szűkös közlés: „Frígia és Galatia", illetve „Galatia vidéke és Frígia" nem elég erős alap olyan jelentős feltevés számára, mint az észak-galatiai egyházalapítás és A galatáknak írt levélnek oda való címzése. Hogy hogyan kell értelmezni a kifejezést, azt más szövegekből, nevezetesen az apostol leveleiből kell kikövetkeztetni és tárgyi alapokra kell fektetni. Pál A galatáknak írt levélben „Galatia egyházai"-hoz fordul, A korintusiaknak írt első levél végén (16, 1) pedig azt mondja, hogy „Galatia egyházai"-ban is elrendelte a gyűjtést Jeruzsálem számára. Mármost elképzelhetetlen, hogy Pál, aki minden tőle alapított jelentős egyháztartományhoz leveleket intézett, pont első missziós útja legfontosabb alapítását hagyta volna ki, amelynek érdekeiért pedig az apostoli zsinaton oly hévvel kiállt. Kizárt dolog az is, hogy a zsidó uszítók Dél-Galatia sokkal könnyebben megközelíthető közösségeit megkímélték volna, s az északon távol lakókhoz fordultak volna. Ugyanúgy elképzelhetetlen az is, hogy Pál az egyházi gyűjtést csak Észak-Galatiának teljességgel az ismeretlenség homályában leledző közösségeiben rendelte volna el, amelyekből egyetlen helység- vagy személynevet sem említ.

12.

A PEUTINGER-TÁBLA. A bécsi Nemzeti Könyvtárban őrzött, 11 pergamenlapból álló ún. „Tabula Peutingeriana" a negyedik században Castoriustól tervezett eredetinek a másolata. A római térképész nyilván arra a sok itinerariumra, azaz útjegyzékre támaszkodott, amelyeket a rómaiak az utasok használatára készítettek, és amelyek a mi menetrendjeinkhez hasonlítottak. Castorius tábláját 1507-ben találták meg újra, az augsburgi Peutinger Konrád tulajdonába került, majd sok viszontagság után Jenő herceg birtokába jutott. A Tabula Peutingeriana nem térkép, hanem egy fajta ún. fároszvázlat (nyugat-keleti irányban Angliától Perzsiáig nyúlik). A partok körvonalai, mintha csak domború tükörben néznők őket, sajátos torzításban vannak széthúzva. Ily módon egy az eredetiben majdnem 7 méter hosszú csík keletkezett, amelyet hengerszerűen lehetett egy bot körül arra rá-, illetve arról legöngyölíteni. Noha ez a lap a római utaknak csak egy részét tartalmazza (kb. 70 000 római mérföldet; egy római mérföld = 1,5 km), mégis érdekes képet nyújt arról, amit a rómaiak az útépítés és a közlekedés terén alkottak. Pál idejében az egész birodalom mozgásban volt: a császár, a helytartók a kíséretükkel, tisztviselők, futárok, katonák, a birodalmi és a magánposta rabszolgái, filozófusok és pogány vándorprédikátorok, bűvészek és zsidó varázslók, görög orvosok és színészek, ünnepi zarándokok és nem utolsó sorban keresztény misszionáriusok. Minden út mentén voltak postaállomások (positae stationes; a posita szóból való a magyar ‚posta'), szálláshelyek (mansiones), kocsmák (tabernae), fogatváltó helyek (mutationes). Római utak mentén még ma is láthatók a lóról való le- és fölszállást megkönnyítő négyszögletes kövek. A legfontosabb fölszerelés az utas részére (Plautus szerint): kard (Péter az Olajfák-hegyén!; l. még Lk. 22, 36—38), köpeny és egy üveg olaj a test megkenésére; az Úrnak a tanítványaihoz intézett utasítása szerint: kenyerestarisznya, útitáska (szegényeknél koldustarisznya), köpeny, kettős alsónemű, aprópénz, öves kabát, szandál (A. Steinmann, Die Welt des Paulus; K. Miller, Die Peutingersche Tafel, 1929).

13.

A ZSIDÓ DIASZPORA már a Kr. e. 7. században elkezdődött, amikor a zsidók tömegesen érkeztek Egyiptomba; növekedett a zsidóknak Babilonba és a perzsa birodalomba való tömeges átköltöztetésével; a legtöbben ott is maradtak. Ptolemaeus 320-ban Jeruzsálem megszállása után további csoportokat helyezett el mint katona telepeseket Egyiptom-

ban (Alexandriában), Kürénében és Líbiában; III. Antiokhosz pedig 2000 családot telepített le Frígiában és Lüdiában. Később találunk zsidó telepeseket egész Kisázsiában, Ciprusban, Krétában és az Égei-tenger más szigetein, Görögországban, Itáliában és Hispaniában is. Ehhez járult még a Pompeiustól elszállított sok zsidó fogoly, akiket csakhamar szabadon bocsájtottak, s a római polgárjogot is elnyerték; valószínűleg ezek között voltak Pál szülei vagy nagyszülei. A diaszpora zsidósága két rétegre oszlott, a hellenista és a Talmud-zsidóságra. A hellenista, a görög kultúra színe előtt tágra nyílt zsidóság ölén keletkezett az Ószövetség görög fordítása, a Septuaginta, valamint a bölcsességi irodalom (Jézus, Sirák fia könyve, Példabeszédek) s nem utolsó sorban a Logosz és a Pneuma gondolata, amelyet János és Pál apostol keresztény szellemmel töltött meg. Ezt a magas kultúrát a Talmud-zsidóság kihalásra ítélte. Pál a hellenista zsidóságból származott. A külföldi zsidóság zarándoklatok, a templomadó, farizeus vándorprédikátorok (Jn 7, 35), köriratok, főként pedig a kultusznak 621-ben bekövetkezett Jeruzsálemben való központosítása révén a legszorosabb kapcsolatban állt a jeruzsálemi anyaközösséggel, és a pogányok legnagyobb ámulatára csak képek, templom és áldozat nélküli tanító istentiszteletet ismert a zsinagógákban és imaházakban (proszeukhé), amelyeknek hálózata pókhálóként szőtte be az egész római birodalmat. Ez a zsidóság irodalmi propaganda segítségével, amely ügyes hamisításokkal a klasszikusokból Izrael magasabb kultúrájának a bizonyítékait vonta ki, valamint fáradhatatlan prozelitatoborzással, amint azt már Jézus is szemére vetette a zsidóknak (Mt 23, 15), jutott igen erős befolyáshoz. Ami eszményi, és ami közönséges, az közvetlenül egymás mellé került. Nem lehet tudni, hogy mivel nyert több hívet ez a zsidóság, a Biblia magasztosságával-e a nemesebb lelkek között, vagy a felületes emberek és nők között babona, varázslat, jövendőmondás és gnósztikus tévedések csábító ingerei révén, amelyek ellen már Pálnak is harcolnia kellett (vö. Az efezusiaknak, A kolosszeieknek írt és a lelkipásztori leveleket!). A gőgös elzárkózás és a pogányok kíméletlen kizsákmányolása részben gúnyolódást (Horatius!) és rágalmazást (rituális gyilkosság, szamárimádás), részben pedig gyűlöletet eredményezett, amely gyakran tömegmészárlásokban robbant ki. Seneca „teljesen elvetemült népség"-nek („scelestissima gens") nevezi a zsidókat, „akik legyőzötten törvényeket szabtak a győzőknek". A mai kutatás a római birodalom népességének legalább 7%-ára teszi a diaszporai zsidók számát. (Vö. Ed. Meyer, Ursprung; Lietzmann I. 68; Kalt, Bibl. Reallexikon.)

14.

AZ „ISMERETLEN ISTEN". A tüanai Apollóniosz, aki kb. Pállal egy időben tartózkodott Athénban, egyik ott mondott beszédében megdicsérte az athéniakat vallásosságukért, és beszélt az „ismeretlen isteneknek emelt oltárok"-ról is. (E. Norden). Ez sokkal inkább Az apostolok cselekedetei szavahihetőségének, mint az Apollóniosz állítólagos életrajzától való függésének a bizonyítéka, amint azt E. Norden következtetni szeretné. — A pergamoni ásatások alkalmával 1909-ben előkerült egy oltárfelirat. Az éppen a legdöntőbb részben sajnos megcsonkult szöveg a (nem biztos) kiegészítés szerint így hangzik:

THEOISZ AG (nosztoisz)	(isme)RETLEN ISTENEKNEK
KAPIT(on)	KAPIT(on)
DADUKHO(sz)	FÁKLYAHORDOZ(ó)

Egyes számban álló felirat: „ismeretlen istennek", ahogy Pál említi, eddig még nem került elő.

15.

ISTENROKONSÁG, ISTENGYERMEKSÉG. A Kleanthész-himnusz alapgondolata, az embernek Istennel való lényegbeli rokonsága, ami a Páltól idézett honfitársánál, Aratosznál is előkerül, ősrégi orphikus-platonikus örökség. Platón a (Phaidónban és Timaioszban) az örökkévalókra irányuló emberi megismerési elveknek a természetéből mennyei származásunkat és a minden ideák ideájával, az Istennel való lényeg szerinti rokonságunkat (szüngeneia), valamint az Isten szemlélete által az örök életben való részesedést vezeti le, mint visszaemlékezést egy Istenben való korábbi életre és mint az ember örök célját. Az értelem, legbensőbb énünk mennyei erő, egy „daimón", Marcus Aurelius és a keresztény misztikusok „lélekszikrácská"-ja. Philón és Pál ezt nevezték az emberi „pneumá"-nak. Pindarosz (131. Fragm.) a lelket Isten „képmásá"-nak (eidólon) mondta. Az Alsó-Itáliában talált „orphikus aranylapocskák" hasonló gondolatot fejeznek ki. A sztoikusok ezt az Istennel való rokonságot kiterjesztik a természetre és az egész mindenségre. Az isteni szikra, a világlélek indokolja „a mindenség rokonszenvé"-t. Csak az újplatonizmus (Plótinosz) talált vissza ismét Platón eredeti gondolataihoz. Tőle egyenes vonal vezet egészen Goethéig, aki csodálatosan fejezi ki a plótinoszi gondolatot:

Ha a szemünk nem egyszerű,
hogyan is láthatnánk a fényt mi?
Ha nem él bennünk isteni erő,
hogy bűvölhet el, ami égi?
(Kálnoky László fordítása.)

Platónnak a lélek előzetes létezéséről való kedves tévedését Arisztotelész helyesbítette, de az Isten látásának gondolata mint legfőbb életcél elévülhetetlen vívmánya a görög szellemnek és a kereszténységben a „visio beatificá"-ról szóló páli tanítás (1 Kor 13, 12) által érte el a csúcsot. Platón és Pál, az emberi szellemnek e két magasra nyúló orma nagyon közel áll egymáshoz, és mégis egy szakadék választja el őket, amelyet csak a kinyilatkoztatás tudott áthidalni: természet és kegyelem. Plátonnál a szuverén ember az, aki saját benne rejlő erejéből Istenhez emelkedik, a kereszténységben pedig az Isten hajol le az emberhez, emeli őt föl, és e lehajlásnak és fölemelésnek a neve: kegyelem. (Vö. Festugière 48. 1. skk.)

16.

AZ AREIOPAGOSZI BESZÉD. Lukács fogalmazása természetesen csak rövid kivonat s a tényleges beszéd szabad előadása lehet. Azokkal a kritikusokkal szemben, akik a beszéd történetiségét szeretnék kétségbe vonni, Harnack mértéktartó véleménye érvényes (Apostelgeschichte, 1928, 110. l.): „Majd ha a kritikusok egykor megint szemmértéket és ízlést sajátítottak el, akkor majd senki sem fog abba a tévedésbe esni, hogy itt nem épp olyan nagy a gondolatok kiválasztásában mutatkozó zsenialitás, mint a történeti hűség" (ti. az apostol alapgondolatainak összefoglalásában). Az apostol beszédének nagy vallástörténeti jelentősége az első részben annak kimutatásában van, hogy a keresztény alapgondolat: „Isten láthatatlan lénye a műveiből megismerhető" (Róm 1, 20), észigazság és az őskor ősrégi szellemi öröksége, a második részben pedig a kereszténység abszolút fölényében és újságában. Pálnak nem volt szüksége arra, hogy előbb görög filozófusokat tanulmányozzon, a görögök oksági istenbizonyítéka a Bölcsesség már hellenizált könyvéből (13. fejezet) ismeretes volt előtte. Az idézetnek „Benne élünk..." — panteisztikus vagy inkább panenteisztikus értelmét biztosan ismerte. Bár a sztoikus gondolat nem tartalmazza *az* igazságot, de egy nagy *részét* az igazságnak, nevezetesen: az Istennek a világban valóságát (immanentia), amelyet a kereszténység a személyiség gondolatával, Isten világfelettiségé-

vel (transcendentia) két poláris ellentét feszültséget alkotó egységévé (szintézis) kapcsol össze. Pál tehát az eredetileg panteista fogantatású szót finoman kereszténnyé hajlítva habozás nélkül felhasználhatta.

17.

A MISZTÉRIUMOK. Az ókor vallásos emberét két dolog foglalkoztatta: 1. létezik-e Istenhez való hasonlóvá válás, Istennel való egyesülés, azaz egymás kölcsönös megismerése és szeretetkötelék Isten és ember között; 2. hogy hogyan tudna az ember a boldog istenek életében részesedni, hogy ezáltal elkerülje a kérlelhetetlen végzet belenyúlását az életébe, amely politikai katasztrófák, zsarnokság, vagyonelkobzás, számkivetés stb. folytán súlyos teherként nehezedett az emberiségre (lásd 1. j.). E lényeges kérdéseket 500 év görög bölcselete sem tudta megoldani. Platón szerint az istenlátás csak a szabad nemesembernek (kalokagathos) az előjoga, akinek van ideje, pénze és nyugalma, de nem a nép fiának az osztályrésze. Így aztán a hontalan lélek a misztériumokba (titkos kultuszokba) vagy egyenest a mágiába menekült. A kor lelki ínségét, a császári idők kezdetén uralkodó létbizonytalanságot, ahogy a modern papiruszkutatás révén a szemünk elé tárul, kell ahhoz ismerni, hogy az ember a régi és új misztériumok sikerét megértse, amelyek Baal (Szíria) segítségével, Iszisz és Kübelé révén, az orphikus, püthagoreusi, eleusziszi és dionüszoszi misztériumok által védelmet, megváltást és halhatatlan életet ígértek. A misztériumokat halhatatlanságvallásoknak lehet nevezni. Sűrű fátyol fedi ezeket a kultuszokat; a titoktartás parancsa ugyanis szigorú volt, és meg is tartották. A misztériumok célja az volt, hogy szoros kapcsolatot fonjon a beavatott (müsztész) és istene között (misztikus házasság). A szertartás hosszú és gyakran fájdalmas vizsga után történő ünnepélyes felvételből, szent iratok átadásából, oktatásból, a hallottaknak drámai előadásából, szent és jelképes tárgyak pl. búzakalász (Eleuszisz) bemutatásából, szent étkezésből s a szent serlegből (kükeón) való ivásból állt. A müsztagógoszoktól előidézett eksztatikus állapotban, hipnózisban a beavatottnak nem ritkán módja volt bizonyos fajta mennybemenetelt a bolygók birodalmán keresztül vagy pokolra szállást átélni. A misztériumkultuszok mellett gazdag titkos irodalom is létezett (hermetikus iratok). Pál, aki oly mélyen pillantott bele a pogány lélekbe, lépten-nyomon találkozott ezekkel a misztériumokkal. (Vö. Festugière és Prümm.)

18.

A LEVÉLMINTA. A régiek levélformulája, amelyet Pál átvett és a maga eredeti módján átalakított, a következő részeket tartalmazza: 1. a bevezető szavakat (praescriptum, prótokollon), mégpedig a) a küldő megjelölését (pl. „Pál, Isten akaratából Jézus Krisztus apostola"), b) a a címzést (pl. „Timóteusnak, a hitben igaz fiának"), c) a jókívánságot (pl. „Kegyelem nektek és békesség"); 2. a voltaképpeni szöveget; itt Pál leveleiben a „mi" az „én"-nel váltakozik; 3. a záradékot (eszkhatokollon), benne gyakran hosszú üdvözleteket tartalmazó listával és az apostol sajátkezűleg írt köszöntésével (aszpaszmosz). Ez aláírásul és hitelesítésnek számított („Ez a sajátkezű üdvözletem: Pál", 1 Kor 16, 21; Kol 4, 18; 2 Tessz 3, 17), és annak megakadályozására szolgált, hogy ellenfelei részéről hamisítás történjék. Néhány levelet Pál maga írt, máskor titkárt vett igénybe. A későbbi levelek kézbesítőit is meg tudjuk állapítani. A beköszöntő szavakban észrevehető az évek során növekvő tekintélytudat, legerősebben A galatáknak írt levélben. O. Roller tudományos alapossággal megírt könyvében, Das Formular der paulinischen Briefe, erre az eredményre jut: „A tizenhárom levelet *egy* férfiú művének kell tekinteni!"

19.

AZ ÖNGYILKOSSÁG. Az orphikusok és püthagoreusok elvetik az öngyilkosságot; úgyszintén Szókratész, Platón és Arisztotelész. Platón szerint (Phaidón 62) Isten a pásztorunk, mi nyája és tulajdona vagyunk (vö. a 22. zsoltárt és Jézus példabeszédét!), s nem szabad a karámból (phrura) kitörnünk. Az öngyilkosság Isten elleni gonosztett volna. Epikurosznál és a későbbi Sztoában eltűnik az életért való felelősségnek ez az érzése. Az ember az istenektől elhagyottnak érzi magát, és sötétben tapogatódzik. Pál és Marcus Aurelius megegyeznek abban, hogy „a természet sóhajtozik és vajúdik"; de milyen különböző ennek a csengése! Pál szerint a hangzavar isteni harmóniába oldódik (Róm 8), Marcus Aurelius szerint pedig az általános rendetlenségben nincs remény; az embernek önmagát kell megváltania. Epikurosz ataraxiája (közömbösség) és a sztoikus apathia (érzéketlenség) „ikertestvérek" és „a kétségbeesés leányai" (Lightfoot). Vö. Festugière 66., 166., 185. l.

20.

PNEUMA. Az emberiség ősi szava! Központi fogalom, amelynek jelentésváltozásairól leolvashatjuk a vallástörténeti fejlődést. A hagyománynak két folyama érintkezik itt egymással: 1. a filozófiai és 2. a

bibliai. A Platóntól kiinduló irányzatban a nusz-pneumával a lélek magasabb, Isten felé fordult részét, a lélek lelkét, az isteni szikrát jelölték, amely különbözött az érzéki lélektől. Arisztotelésznál a pneuma csak a fizikai életelv. A sztoikusoknál a tüzes fluidum, amely a világot belülről tartja össze. A misztériumirodalomban az érzés és a tudatalatti világ irracionális területeit jelöli. A varázspapiruszokon a szó mindenesetre előfordul így: „Jöjj hozzám, Szentlélek Úr!", de csak egy olyan mágikus erőre vonatkozik, amelyet a mágus el akar sajátítani. A páli pneuma-fogalom nem a görög filozófiából származik, még csak Platóntól sem, hanem egyik gyökere a Teremtés könyvének ószövetségi kinyilatkoztatásában van („Isten belé lehelte az élet leheletét"), amelyben mindig az isteni élet közlését látták, a másik pedig az evangéliumban és a pünkösdi eseményben. Innen a szó kettős használata Pál leveleiben: az emberi pneuma mint a kegyelem székhelye, az isteni Pneuma mint a harmadik isteni Személy.

21.

VARÁZSLÁS, BABONA. Minden idők legfontosabb vallástörténeti folyamatát, az antik világnak a keresztény életformába való átalakulását aligha tudjuk megérteni, ha nem ismerjük azt a komor, okkult hátteret, amelyet a modern papiruszkutatás tár fel. Az apostolok cselekedetei több helyen is nyújt érdekes felvilágosítást a kereszténységnek a mágiával való találkozásáról: Péter és Simon mágus, Pál és az elimász, Pál Efezusban és Filippiben. Ezek az epizódok azt a világot tükrözik, amelybe Pál apostol belépett. A mágia olyan lelkiállapotot tételez fel, amely pontosan az ellentéte a vallásosnak. A vallásos magatartás a teremtményi függőség érzése, a mágikus szellemidézés viszont az istenséget akarja az ember szolgálatába kényszeríteni neve segítségével. A mágia tárgya földi javak voltak, de a halhatatlanság fluiduma is. A filozófia és a misztériumok útja hosszú volt és fáradságos. A mágusok ellenben mindenhol rendelkezésre álltak. Olcsó pénzen meg lehetett vásárolni egy darabka halhatatlanságot. Pál idejében a zsidóság nagyban hozzájárult a görög varázsirodalomhoz. Mózes és Salamon számított a mágia ősatyjának. A zsidó istennevet, a „Hüpszisztos"-t (a legfölségesebb) is sokszor használták (a filippi jósnő!).

22.

A MISSZIONÁRIUSOK FELSZERELÉSE: lásd a 12. j. végén.

23.

A SORS. A végzet eszméje és a sorstól való félelem mélyen benne gyökerezett a görög lélekben. A negyedik századtól kezdve a Heimarmené, a Moira, az Ananké végzetes hatalmai mind gyakrabban fordulnak elő. A természeti okság kikerülhetetlen törvényének, amelyet a görögök bölcselő szelleme fedezett fel, az istenek is alá vannak vetve. Nincs itt szava az érzésnek, nincs itt szava a józan észnek. Innen az életet átjáró mélységes szomorúság, a nagy költők kedvelt motívuma. A dolgok örök körforgása folytán kényszerűség uralkodik a világtörténelem folyásán, nevezetesen Polübiosz történetszemléletében. Ezért személyesítették meg magát az időt is Aión nevű sorsistenként, és fogcsikorgató szörnynek ábrázolták. Úgy látszik, Pál az „e világ nyomorúságos elemei"-vel (Kol 2, 8) a pogány csillagzat- és sorsistenségekre is utal. Valószínű, hogy „a levegőégben uralkodó fejedelmek" elleni élethalálharc megrajzolásakor is (Ef 2, 2; 6, 12) ezek állnak a szeme előtt. A kereszténység előtti pogánysságnak sok „megváltó" ajánlkozott arra, hogy a végzet szorításából megszabadítja. Isziszt az „Ananké megfékezője"-nek, Szerapiszt a „szegények megváltója"-nak tartották. Ebben a megvilágításban új értelmet kap Jézus szava: „Gyertek hozzám, akik elfáradtatok, s akik terhet hordoztok!"

24.

EPIKUROSZ. Arisztotelésszal a fejlődés végérvényesen túljut Platón magas idealizmusán. A görögök bölcsessége a Sztoa praktikusan józan életfelfogásába torkollik, és a világ mitosztalanításával végződik Epikuroszban, akinek pesszimizmusa etikai nihilizmussá válik. Amit ennek az antik Buddhának a tanítványai az areiopagoszi beszédben különösen visszataszítónak kellett, hogy érezzenek, az az a gondolat volt, hogy Isten kilépett boldog nyugalmából, és Fia által belenyúlt az emberiség történelmébe.

25.

ERÓSZ-AGAPÉ. Ebben a fogalompárban fejeződik ki a legvilágosabban görögség és kereszténység különbsége. Erósz a vágyakozó szeretet, a szellemnek az igazság iránti szeretete is, a kutató ösztön, Platónnál (a „Lakomá"-ban) a megismerés ösztöne, amelynek segítségével a lélek a tiszta idea, az örök szépség szemléletéhez lendül föl. Ám a tiszta idea (Isten) nem válaszol, nem szeret, nem ismeri az embert. Istennek nincs barátja, elegendő önmagának. Ez az erósz, a szó csakúgy, mint a fogalom, az Újszövetség számára, Pál apostol számára is, teljesen idegen. Itt

ugyanis az Isten az, aki előbb szereti az embert. Az agapé a szeretetnek kétfelől való közeledése egymás felé: Isten szerető közeledése az emberhez (Gal 2, 20) és az ember válasza erre (1 Kor 13). Éppen így áll a dolog az Isten megismerésével is (gnószisz). Platón gondolkodásában e tekintetben nincs kölcsönösség. Az ember magányos. Ebbe a magányosságba talál bele az új kinyilatkoztatás: „Most azonban ismeritek az Istent, sőt az Isten is ismer titeteket" (Gal 4, 9).

26.

A HALHATATLANSÁG REMÉNYE. A túlvilági, halhatatlan életbe vetett antik néphit az orphikus vallás befolyása alatt görög sírköveken a Kr. e. 5. századtól egészen a Kr. u. 5. századig nagyon gyakran jelentkezik. Hol az Élüsziont, az istenek lakását (Vergilius, Aeneis 6), hol az aithért, hol egy csillagot, majd meg „a boldogok szigeté"-t (püthagoreusok) gondolták a lelkek tartózkodási helyének. Nagy a bizonytalanság abban, hogy megmarad-e az öntudat és a személyes én. A sztoikusok a világlélekben való feloldódásban hittek. A személyes továbbélés reménye szerfölött csekély volt (1 Tessz 4, 13). A filozófia azonban nem bírta megállni a versenyt a néphittel. A pogány lélek így valamiképp mégiscsak elő volt készítve az örömhírre. A tétova remény a kereszténységben Pál révén meleg, személyes jelleget kapott, a „Krisztusban való otthonlét"-et (Festugière 142. l.).

27.

A SZENVEDÉS PROBLÉMÁJA, minden vallásnak és filozófiának ez a próbaköve a görög lelket is gyötörte, amely legmélyebb alapjában nem vidámságra, hanem borongásra volt hangolva. A nagy költők kedvelt alakjai; Akhilleusz, Aiász, Antigoné, Alkesztisz, Iphigeneia a tanúk erre. Amíg még Héraklész volt a görög lélek eszményképe, elismerték a szenvedés nemesítő erejét: „Szenvedés által tanulj!" Aureliusnál azonban az élet szemlélete egyre mélyebben hajlik a melankóliába, s ezzel végződik a pogány bölcsesség. Hires naplója, a „Vallomások" a megváltó utáni kiáltás, akit nem ismer. Hasonlítsuk ezzel össze, hogy Pálnak mennyire az öröm az alaphangja!

28.

AZ ÉLET SZÍNJÁTÉK, ARÉNA. Mint Pál A korintusiaknak írt első és Az efezusiaknak írt levélben, Seneca (Gondviselés 2) és Epiktétosz is (Diss. 3, 22, 50) az erkölcsi küzdelmet harcjátékhoz hasonlítja, amelyben

istenek és emberek örömüket lelik. A sztoikus azonban arra büszke, hogy megmutathatja a világnak, miként veti meg belső kincse birtokának tudatában a szenvedést, Pál viszont arra büszke, hogy „Krisztus sebhelyei"-t viselheti. Epiktétosz ismeri a keresztényeknek a zsarnokokkal és a halállal szemben tanúsított megvetését („Galileai", Diss. 4, 7, 6), de lekicsinylően értelmetlen, tompa „szokás"-nak nyilvánítja, Marcus Aurelius (11, 3) pedig „makacsságnak, a meghaláson való oktalan örvendezés"-nek tekinti a keresztényeknek a halálra való elszántságát, és becsmérli „tragikumot nélkülöző magatartásuk"-at. Elég lett volna csak Pált olvasniok, hogy belássák: a keresztény vértanúság az életnek belső meggyőződésért való odaadása. (Lásd: Bonhöffer, Epiktet.)

29.

HÁZASSÁG ÉS SZÜZESSÉG. Azt hihetné az ember, hogy Epiktétosz ismerte az 1 Kor 7. fejezetét, ha a künikosz bölcselő celibátusáról írt lelkes dicséretét olvassa (Diss. 3, 22, 69); ez, „hogy isteni szolgálata ügyeinek... mint Isten küldötte és lelki orvos ... zavartalanul élhessen", nem házasodik meg. A künikosz lelkipásztor „királyi méltóság"-ot kapott Zeusztól, minden embert gyermekévé fogadott, minden férfi a fia, minden nő a leánya, ő maga mindenki számára olyan, mint egy atya, testvér és szolgája a közös atyának, Zeusznak. Szebben Pál sem írhatott a keresztény ember papi tisztéről. A celibátus megokolása is hasonló: kivételes állapotban élünk ebben a világban, mint háború idején (Pál fogalmazásában a végidőben: „az idő megrövidült"). Ha csupa künikosz, csupa tökéletes ember élne a világban, nem kellene lelkipásztor, aki másokért lemond a házasságról.

30.

RABSZOLGASÁG. Itt is érintkezik a Sztoa Pállal. Mindkettőjükben közös egy bizonyos közömbösség a külső életkörülményekkel szemben. A szabad vagy rabszolga állapot Epiktétosz szerint a belső érték szempontjából jelentéktelen dolog. Az ember mint rabszolga is lehet igazán szabad (Pál azt mondja: „Isten szabadosa"), és a külső szabadság ellenére is lehet valaki szánalmas rabszolga! (Lásd: Bonhöffer.)

31.

EUKHARISZTIA ÉS POGÁNY ÁLDOZATI LAKOMA. Pál feltételezi, hogy az antik áldozati lakoma alapgondolata az a vágy, hogy az ember egyesüljön azzal az istenséggel, akinek áldozatot mutat be. A léleknek

ez az örök vágya és legszentebb törekvése azonban a pogányságban démoniságba torzul. Pál szerint az antik istenek csak jelmezek, amelyek mögött a démonok garázdálkodnak. Ezért téves próbálkozás, ha bizonyos vallástudományi szakemberek az eukharisztiát egy primitív varázslat fejleményeként akarják magyarázni, amellyel az ember az Istennek az erejét akarja elnyerni, akinek a testét eszi. Az eukharisztia feltételezi Krisztus megtestesülését és megdicsőülését. (Lásd: Lagrange 209. l.)

32.

FÁTYOL (exuszia). A sokat vitatott kifejezés: „exuszia" a varázspapiruszokon is előfordul, és azt a hatalmat jelenti, amit a mágus megszerez magának. A mágikus elképzelés Pál apostolnál nem kerülhet szóba. Az a gondolat, hogy a nőknek fátylat kell viselniök védekezésül a démonok ellen, későbbi kabbalisztikus spekuláció. Pál tehát csak az „őrzőangyalok"-ra gondolhatott. (G. Kittel, Rabbinica, 1920)

33.

KÖNNYES LEVÉL. Az ókor némely levele, így bizonyára Pálé is, azért veszett el, mert olvashatatlanná vált. O. Roller (Das Formular) írja, hogy az ókori tinta ragacsos koromtinta volt, amelyet minden csepp víz, sőt egy könnycsepp láthatatlanná tett. Előfordult, hogy egy-egy levél az úton esős időben a nedvesség folytán teljesen olvashatatlanná lett. Már Cicero is panaszkodott, hogy néhány címzett már nem tudta elolvasni a leveleit.

34.

A HOLTAKÉRT FELVETT KERESZTSÉG. A korintusiak babonás szokását, hogy a pogányságban meghalt rokonaikért még egyszer megkereszteltették magukat, néhány magyarázó az orphizmussal hozza kapcsolatba, amely ismert az elhunytakért végzett tisztulási szertartásokat. De efféle szertartások előfordultak a zsidóknál (2 Mak 12, 43), az egyiptomiaknál és az arámoknál is. Ezek az emberi lélek általános szükségletéből származtak, amellyel a tisztítóhely hite is számol.

35.

TRAGIKUS ÉLETFELFOGÁS. Pál és a Sztoa egyetértenek abban a gondolatban, hogy a világrendet valami megzavarta. A kérdés csak az, hogy milyen harmóniába oldódjanak fel az élet disszonanciái. A Sztoa nem talált kivezető utat ama alapdogmája miatt, hogy az azonos dolgok

örökké visszatérnek. Minden földi dolog hiúságának érzése hat Marcus Aureliusra. Könyvecskéjében végtelen mélabú lehelete leng — mondja Festugière, aki a „Pál és Marcus Aurelius"-ról való vizsgálódását Péguy szavaival zárja: „Marcus Aureliusnak nem volt meg az a vallása, amelyet megérdemelt volna!"

36.

TEST ÉS LÉLEK. Szent Ágoston a tagjainkban uralkodó kettős törvényről szóló helyet először az ószövetségi emberre vonatkoztatta, később azonban a pelagiánusokkal vívott harcban az újjászületett emberre értelmezte (Bardenhewer, Miscell., 1931).

37.

A MEGIGAZULÁS TANA. W. Wrede (Paulus, 1907, R. Steiger Dialektik-jában) a megigazulás tanát kiutasította a páli teológia középpontjából, és mint a vita szolgálatában álló tant határozta meg.

38.

FARIZEUSOK ÉS SZADDUCEUSOK. A farizeusokat azért nevezték így, mert a Törvénynek kínos pontossággal való megtartásával elkülönültek a néptömegtől. Heródes idején több, mint 6000 férfiból álló, erősen szervezett csoportot alkottak. Sok írástudó volt köztük. A tradíció, az emberi hagyományok képviselői voltak, ezeket Isten parancsa fölé helyezték, amint Jézus a szemükre veti (Mk 7, 8). Velük ellentétben a szadduceusok minden hagyományt elvetettek, ragaszkodtak a Szentírás betűjéhez, azért tagadták az egyéni feltámadást, a predesztinációt, az angyalok létét és a szellemeket (ApCsel 23, 8). Lélektelen írásmagyarázatukat találóan intézi el Jézus a feltámadás kérdésében (Mk 12, 18).

39.

FÖLTÁMADÁS. A feltámadás hite a zsidóknál később bukkan fel, mint az egyiptomiaknál vagy a perzsáknál (Zoroaszter), mégpedig előbb a nemzeti feltámadás értelmében: egyéni feltámadásként csak a Makkabeusok második könyvében. Az általános feltámadás Krisztus előtt egyáltalán nem volt ismeretes.

40.

MÁRIA. Az Ádám — Krisztus üdvtörténeti vonalhoz (Róm 5) elsőként Justinus húzta meg az Éva — Mária párhuzamot. Csírájában azonban

már benne foglaltatik a megtestesülésnek az apostol hirdette dogmájában. (Prümm, Christentum 151. l.)

41.

KERESZTÉNYEK POMPEJIBAN ÉS HERCULANEUMBAN. De Rossi látnoki megsejtése (1862) a Pompejiban levő korakeresztény nyomokról az utóbbi években, úgy látszik, érdekes igazolást nyer a rejtélyes kereszt alakú krüptogrammnak (titkos formulának) a de Corte professzortól újabban másodpéldányban megtalált graffitójában (falra firkálás); megfejtése még mindig kétséges.

S	A	T	O	R
A	R	E	P	O
T	E	N	E	T
O	P	E	R	A
R	O	T	A	S

Minden vízszintes és függőleges sor jobbról balra, felülről és alulról az öt szó egyikét adja. Egy olyan tekintélynek, mint amilyen F. Cumont, a véleménye szerint a mágikus négyszög zsidókeresztény eredetre mutat, és büntetéssel való fenyegetésként értelmezhető Pompeji ellen (Osservatore Romano, 1937. febr. 14.; Prümm, Christentum 414. l.) Herculaneumban elszenesedett, 60×45 cm nagyságú keresztet találtak 1938-ban egy szegényes, egykor rabszolgáktól lakott helyiségben, egy ház vakolatában; az ásatások vezetőjének nézete szerint ez tekinthető az eddig ismert legrégibb keresztény keresztnek (Frankf. Zeitung 1939. jún. 25.).

42.

TRES TABERNAE. Ahogy Horatius a Forum Appii-t, úgy bizonyítja Cicero Tres Tabernae-t, aki onnan kelt egyik levelében ezt írta: „Antiumból jövet Tres Tabernae-ben értem el a Via Appiát." 1823-ban Nibby archeológus állapította meg a helység fekvését a két út metszéspontjánál.

43.

NARCISSUS. Messalina, Claudius császár felesége felelősséggel nem tartozó mellékkormányt alakított Narcissusszal, a titkos kancellária

főnökével, Pallas pénzügyminiszterrel és Polübiosz udvari könyvtárossal. Messalina halála után Claudius császár vetélytársnőjét, Agrippinát, Néró anyját (első házasságából született) vette feleségül. Az elsők között, akiket Agrippina meggyilkoltatott, volt régi ellenfele, Narcissus. Az ősz államférfi a sinuessai fürdőben kapta kézhez a véres parancsot. A halála előtti utolsó órát arra használta föl, hogy megsemmisítse titkos irattárát, amelyben sok olyan okirat volt, amelyek tekintélyes rómaiakra, mindenekelőtt az anyacsászárnéra megszégyenítők lettek volna. A római férfiúnak ezen a nemes, a pogány szokással ellentétes eljárásán alapul az a feltevés, hogy Narcissust keresztény rabszolgái (Rom 16, 12) megnyerték a kereszténység számára (A Mayer, Imperium, 1937).

44.

A GÚNYKERESZT. Néhány kutató, mint pl. Ed. Meyer és Wünsch a graffitót kapcsolatba hozza a szethiánusok gnósztikus szektájával, illetve azzal, hogy összetévesztették a zsidó Istent az egyiptomi Szeth-Tüphónnal, akinek a szamár volt a szent állata. Közelebb fekvő magyarázatnak látszik azonban az, hogy élt ez a bárgyú rágalom, hogy a jeruzsálemi templomban szamarat imádnak, és hogy ezt a zsidók a keresztényekre vitték át. (Ed. Meyer, Ursprung II; Prümm, Christentum 135. l.; Staedler a Theol. Quartalschriftben, Tübingen 1936, 253. l.)

45.

KERESZTÉNY ORVOSOK. „Az orvosok sírkövének tekintélyes számából ama időkre (a katakombákéra) azt kell következtetnünk, hogy az Egyház nagyon fontosnak tartotta, hogy keresztények kezében tudja az orvosi mesterséget. Egy a második századból származó görög sírfelirat így nevezi meg az elhunytat: Dionüsziosz, orvos és preszbiter." (De Waal-Kirsch, Roma Christiana)

46.

KERESZTÉNY ÉS POGÁNY HÁZASSÁG. Amphisz költő a hetéra dicséretét zengi a feleség rovására. Már nem akarnak gyereket. Több leánygyermeket tesznek ki, mint bármikor is valaha. Az egyetlen fiúgyerek az eszmény. Polübiosz (6, 17) beszél „városokról, amelyek mint a méhrajok néptelenednek el, és így rövid idő alatt elvesztik hatalmukat". (Festugière 67. l.)

47.

A SÁTÁN ÉS AZ Ő ANGYALAI. Inkább, mint „a világosság angyalai" (2 Kor 11, 14), foglalkoztatja az apostol szellemét az Isten nagy ellenlábasa és a sátán angyalai (2 Kor 12, 7). Ők igyekeznek elszakítani a hivőt Isten szeretetétől (Róm 8, 38); a keresztények lesznek a bíráik; Pál egy sátánangyalra vezeti vissza testi szenvedését. Deissmann (Licht vom Osten 393. l.) nagy anyagot hordott össze a babonás angyalkultusz területéről, amely ellen Pál is harcol.

48.

RABSZOLGAFELSZABADÍTÁS. Szép utólagos köszönetnyilvánítás volt az, hogy később kifejezetten Pálra hivatkoztak a keresztény rabszolga-felszabadító okmányokban: „Miinthogy pedig Pál hatalmas hangjával oly érthetően azt kiáltja: ,Te nem vagy rabszolga, hanem szabad ember', íme azért én téged, pénzen vásárolt rabszolgámat... a mai naptól kezdve szabadon akarlak bocsátani." (Deissmann 280. l.)

49.

EFEZUSI FOGSÁG. Újabb egzegéták, különösen Angliában (Duncan professzor) és Németországban (P. Feine) feltételezik, hogy az ún. fogságban írt levelek, így A filippieknek írt levél az efezusi fogságból íródtak. Az indokok azonban inkább megnyerőek, mint meggyőzőek. (Morton 337. l.; Prümm 132. l.)

50.

ÉLET-HALÁL. A páli felfogással rokon hangot találni Platónnál. Platón szerint a földi élet csak átmenet, előkészület, tisztulás a halál utáni igazi élet számára. Hasonlóképpen beszél Cicero is (a „Scipio álmá"-ban): „Valóban csak azok élnek, akik kimenekültek a test kötelékeiből, mint valami börtönből; a ti ún. életetek azonban halál."

51.

A KERESZT TEOLÓGIÁJA. Pál szerint a megváltás négy fokozatban ment végbe: 1. Az „önkiüresítés", az isteni hatalom teljességéről való lemondás a megtestesülésben, 2. az Istenembernek az élet szakadékain való áthaladása szolgai alakban, 3. a halálos keresztáldozat, 4. ennek befejezése és hatékonnyá válása a feltámadás által. A kereszthalál üdvösségszerző jelentősége Jézus szeretetének óriási teljesítményében rejlik (Ef 5, 2; Róm 5, 6–9; 8, 32; 2 Kor 5, 14). Jézus ezáltal múlja felül a történelem minden héroszát, mert ő nem a saját népéért halt meg,

mint azok, hanem az egész emberiségért. Az üdvösségnek ezen a tényén alapul Krisztusnak, a Küriosznak királyi hatalma, a keresztény kultusz (eukharisztia, szentmiseáldozat), sőt az egész keresztény jámborság mint imitatio Christi: „Isten a hit által tett igazzá, hogy megismerjem őt és feltámadásának erejét, de a szenvedésben is vállaljam vele a közösséget. Így hozzá hasonulok a halálban, hogy ezáltal eljussak a halálból a feltámadásra is" (Fil 3, 10–11).

52.

A KERESZTÉNYEK RÉSZVÉTELE A NYILVÁNOS ÉLETBEN. Noha Pál rokonszenvvel viseltetett a római állam iránt, keresztény részről kerültek bizonyos közhivatalokat és hivatásokat, nevezetesen a tanítói hivatást. „Ha tanító jelentkezett keresztségre, annak feltételeként megkívánták tőle, hogy hagyja abba a tanítást, minthogy a nyilvános iskolákban főként a pogány istenmondákból vették a tananyagot; ezért ismerünk oly kevés vértanút a tanítói rendből" (De Waal-Kirsch, Roma Christiana). Cassianus, akit tanítványai vas íróveszőkkel kínoztak halálra, a kevés kivétel egyike.

53.

VILÁGÉRZÉS. Az antik világ álláspontja a világgal és a kozmosszal szemben kétarcú volt, naiv világöröm meg pesszimizmus között ingadozott, és különböző fokozatokon ment keresztül: a) az ősállapot fokán az ember az őt nemző földhöz (gaia) kötődik, b) a klasszikus korban az ember egészen a polisz szolgálatában áll, c) a hellenizmusban és a Sztoában az ember világpolgárrá válik, d) Marcus Aureliusnál merül fel először az „Isten államá"-nak a gondolata, egy „fönt levő államiságé, amelynek a többi közösségek itt lenn mintegy telepítései" (4, 23, 3). (Festugière 269. l.; Prümm, Christentum 51. l.)

54.

A RÓMAI SZÁM-MÁGIA. Amikor az ősi Jupiter-hit a rómaiak közt megrendült, a jogfosztott tömegek a keleti mágiába és a babiloni babonába menekültek. Horatius intése (Ódák, 1. könyv, 11. óda) bizonyára nem volt fölösleges:

„Kedves, csak ne kutasd, tudni tilos, hogy nekem és neked
mit szántak, mi jövőt isteneink, kár Babylon sötét
számításait is kérdeni."

(Trencsényi-Waldapfel Imre fordítása)

55.

AZ IMÁDKOZÓ TESTTARTÁS. A keresztény ókor az ég felé emelt vagy szélesen kitárt, később a mellen keresztbe tett karral imádkozott. Az összekulcsolt kezek formája a germán hűbéres jogból származik. A hűbéres összetett kezét az úrába helyezte annak jeléül, hogy alázatosan szolgálatára és védelmébe adja magát (M. Müller, Frohe Gottesliebe 66. l.). Minthogy külső és belső magatartás kölcsönhatásban van egymással, ebben bizonyára az Isten iránti megváltozott lelki magatartás is kifejeződik.

56.

PETRONILLA. Rómában a Szent Péter templom egyik régi bronzkapuján látni, amint Pál visszaviszi a fátyolt a vak Petronillának, azt a fátyolt, amelyet az a vesztőhelyre vezető úton átnyújtott neki. Amint a kendőcskét világtalan szemére tette, hirtelen visszanyerte látását. (De Waal-Kirsch 46. l.)

Értelemzavaró hiba: 145. l. 8. sor: minden a külső forma — helyesen: minden külső forma

FORRÁSOK ÉS MŰVEK

(A szerző a bel- és külföldnek beláthatatlan egzegetikai és vallástörténeti irodalmából, amelyek ösztönzéseit és eredményeit a legnagyobb hálával vizsgálta át és értékesítette, itt csak azokat a műveket tünteti fel, amelyek részint szó szerint, részint tartalmilag gyakrabban kerültek felhasználásra. A szövegben a sorok fölé helyezett számok az ebben a jegyzékben szereplő számoknak felelnek meg.)

I. Források

Die Heilige Schrift des Alten Testamentes, von E. Kautzsch. Tübingen 1909.

Die Heilige Schrift des Neuen Testamentes. Bonn 1912 skk.

A. Merk: Novum Testamentum Graece et Latine[3]. Roma 1938.

Konstantin Rösch: Das Neue Testament. Paderborn.

A magyar szentírási idézetek pontosan követik a Budapesten a Szent István Társulat kiadásában 1973-ban megjelent szentírásfordítás szövegét.

P. Riessler, Altjüdisches Schrifttum. Augsburg 1928.

Neutestamentliche Apokryphen, von E. Henneke, Tübingen 1924.

Praxeis Paulou (Acta Pauli), herausg. von C. Schmidt. Hamburg 1936.

Jos. Flavius, Jüdische Altertümer, übers. von Kaulen.

Seneca, Philosophische Schriften, herausg. von Th. v. Scheffer. Berlin.

Epiktet, von Schulthess-Mücke. Heidelberg 1924.

Tacitus, Sämtliche Werke. Berlin 1935.

Suetonius, Cäsarenleben. Leipzig 1936.

Pausanias, Beschreibung von Griechenland, übers. von Schubart. Stuttgart 1859.

II. Irodalom

1. E. Baumann (Godin), Der heilige Paulus. München 1927.
2. Th. Birt, Aus dem Leben der Antike. Leipzig 1918.
3. Th. Birt, Zur Kulturgeschichte Roms. Leipzig 1911.
3a. Th. Birt, Alexander der Grosse und das Weltgriechentun. Leipzig 1925.
4. H. Böhlig, Die Geisteskultur von Tarsus. Göttingen 1913.
5. W. Bousset, Kyrios Christos. Göttingen 1921.
5a. W. Bousset, Die Religion des Judentums im neutestamentlichen Zeitalter. 1906.
6. Ad. Bonhöffer, Epiktet und das Neue Testament. Giessen 1911.
7. C. Clemen, Paulus. Giessen 1904.
8. Ad. Deissmann, Licht vom Osten. Tübingen 1923.
9. Ad. Deissmann, Paulus. Tübingen 1925.
10. K. Deissner, Paulus und Seneca. Gütersloh 1917.
11. P. Delatte O.S.B., Les Epîtres de St. Paul. 2 k. Tours 1928.
12. Dictionnaire d' Archéologie Chrétienne (Cabrol). Paris.
13. I. Dillersberger, Der neue Gott. Salzburg 1935.
14. v. Dobschütz, Der Apostel Paulus. Halle 1926.
15. Frz. J. Dölger, Ichthys. 2 k. Münster i. W. 1922.
16. J. v. Döllinger, Christentum und Kirche. Regensburg 1868.
17. St. v. Dunin Borkowski S. J., Die junge Kirche. Hildesheim 1932.
18. Alb. Ehrhard, Urkirche und Frühkatolizismus. Bonn 1935.
19. P. Feine, Der Apostel Paulus. Gütersloh 1927.
20. C. Fouard, St. Paul. 2 k. Paris 1925.
21. L. Friedländer, Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms. 4 k. 10. kiadás. Leipzig 1921/23.
22. Fustel de Coulanges, Der antike Staat. Berlin 1907.
23. J. Geffcken, Aus der Werdezeit des Christentums. Leipzig 1909.
24. H. Grisar S. J., Geschichte Roms und der Päpste. Freiburg i. Br. 1901.
25. Ad. v. Harnack, Marcion. Leipzig 1924.
26. Ad. v. Harnack, Die Mission und Ausbreitung des Christentums. 4. kiadás. Leipzig 1924.
27. A. Hausrath, Jesus und die neutestamentlichen Schriftsteller. Berlin 1908.
28. A. Juncker, Die Ethik des Apostels Paulus. 2 k. Halle 1904 és 1919.
29. Joh. Leipoldt, Jesus und Paulus. Leipzig 1936.

30. H. Lietzmann, Geschichte der alten Kirche. 1. k. Leipzig 1932.
31. H. Lietzmann, Petrus und Paulus in Rom. Berlin 1927.
32. H. F. B. Mackay, The Adventures of Paul of Tarsus. London 1931.
33. Ed. Meyer, Ursprung und Anfänge des Christentums. 3 k. Stuttgart 1921 skk.
34. J. Pickl, Messiaskönig Jesus. München 1934.
35. K. Pieper, Paulus. Münster 1929.
35a. K. Pieper, Urkirche und Staat. Paderborn 1935.
36. Prat S. J., La Théologie de St. Paul. 2 k. Paris 1929.
37. K. Prümm S. J., Der christliche Glaube und die alte heidnische Welt. 2 k. Leipzig 1935.
38. W. M. Ramsay, St. Paul the Traveller. London 1898.
39. W. M. Ramsay, Cities of St. Paul. London 1922.
40. O. Roller, Das Formular der paulinischen Briefe. Stuttgart 1933.
41. Th. Schermann, Allgemeine Kirchenordnung des 2. Jahrh. Paderborn 1914.
42. Ad. Schlatter, Paulus, der Bote Jesu. Stuttgart 1934.
43. O. Schmitz, Der Freiheitsgedanke bei Epiktet. Gütersloh 1923.
44. O. Schmitz, Das Lebensgefühl des Paulus. München 1922.
45. O. Schmitz, Aus der Welt eines Gefangenen. Berlin 1934.
46. C. Schneider, Einführung in die neutestamentliche Zeitgeschichte. Leipzig 1934.
47. J. Schneider, Die Einheit der Kirche. Berlin 1936.
48. J. Schneider, Die Verkündigung des Paulus. Berlin (é. n.).
49. J. Schneider, Der kommende Tag. Berlin 1932.
50. L. Schneller, Paulus. Leipzig 1935.
51. P. Smyth, The Story of St. Paul's Life and Letters. London (é. n.).
52. Alf. Steinmann, Die Welt des Paulus im Zeichen des Verkehrs. Braunsberg, 1915.
53. R. Steinmetz, Die zweite römische Gefangenschaft des Apostels Paulus. Leipzig 1897.
54. E. Stemplinger, Die unbekannte Antike. Leipzig 1936.
55. Thomas v. Aquin, Kommentar zum Römerbrief. Freiburg i. Br. 1927.
56. Th. van Tichelen, Paulus, der grösste Christusjünger. Steyl 1926.
57. L. Tondelli, Il Pensiero di S. Paolo. Milano 1928.
58. A. Vitti S. J., Vita S. Pauli (Lithograph.). 1–3. k. Roma 1932–35.
59. F. J. de Waele, Korinthos. (Sonderdruck aus Pauly-Wissowa.) Stuttgart 1934.

60. F. J. de Waele, Uit de Geschiedenis van Korinthos. (Studia Catholica 4. évf.) 1928.
61. M. Werner, Der Einfluss d. paul. Theologie im Markusevangelium. Giessen 1923.
62. A. Wikenhauser, Die Kirche als der mystische Leib Christi nach dem Apostel Paulus. Münster i. W. 1937.
63. A. Wikenhauser, Die Apostelgeschichte. Regensburg 1938.
64. A Wikenhauser, Die Christusmystik des heiligen Paulus. Münster i. W. 1928.
65. H. Windisch, Paulus und Christus. Leipzig 1934.
66. H. Windisch, Paulus und das Judentum. Stuttgart 1935.
67. Auerbacher Bibelumschreibung. Neudietendorf, vormals Falkenstein.
68. B. Meistermann, Durch das Heilige Land. München (é. n.).
69. Baedeker, Konstantinopel und Kleinasien. 1914.
70. Baedeker, Griechenland. 1908.
71. A. Allgeier, Biblische Zeitgeschichte. Freiburg 1937.
72. O. Kietzig, Die Bekehrung des Paulus. Leipzig 1932.
73. G. Kittel, Theolog. Wörterbuch z. Neuen Testament. Stuttgart 1933. skk.
74. H. V. Morton, In the Steps of St. Paul. London 1936.
75. E. Norden, Agnostos Theos. Leipzig 1913.
76. Pauly-Wissowa, Realenzyklopädie. 1920 skk.
77. K. Prümm, Christentum als Neuheitserlebnis. Freiburg 1939.
78. E. Renan, Paulus. Berlin 1935.
79. R. Steiger, Die Dialektik der paulinischen Existenz. Leipzig 1931.
80. Strack-Billerbeck, Kommentar zum Neuen Testament.
81. De Waal-Kirsch, Roma Christiana. Regensburg 1925.
82. Wendland, Die hellenistisch-römische Kultur. Tübingen 1912.
83. A. J. Festugière, L' Idéal Religieux des Grecs et l' Evangile. Paris 1932.
84. M.-J. Lagrange, L' Orphisme. Paris 1937.

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ

(Néhány jelentéktelen név mellőzésével)

Aberkiosz 287
Ábrahám 45, 301 sk., 353, 482
Achaia 169, 189, 199, 230, 262, 264, 279, 295, 340
Achaikusz 230, 316
Aciliusok 228, 420
Acta Pauli 123, 294
Actium 200, 472
Ádám 32, 62, 353, 433, 456
Adónisz 84, 89, 166, 221
Adramüttion 167, 398
Adria 173, 404, 472
Aelius 476
Aemilius Paulus 202
Aeneas 167, 410
Aesculapius 412
Agabusz 92, 366
Agamememnón 171, 202
Ágnes (Szt.) 123
Agnoszticizmus 207
Ágoston (Szt.) 39, 53, 57, 102, 224, 234, 256, 316, 317, 320, 353, 356, 359, 424, 432, 435, 437, 472
Agrippa (Félix fia) 388
Agrippina 195, 254, 408, 462
Aigina 198, 224
Aiszkhülosz 199
Akadémia 207, 209
Akhaiai Szövetség 225
Akherón 178
Akhilleusz 168, 202
Akrokorinthosz, 204, 223, 224, 226, 307
Akropolisz (athéni) 165, 199, 200, 201, 203, 207, 211, 223, 224
Akté 412, 421
Alázat 204
Alba Longa 414
Albanus hegység 413, 414
Alexamenosz 423
Alexander (káromló) 319
Alexander (rézműves) 469
Alexander (Rufusz testvére) 413
Alexandria 18, 23, 35, 81, 155, 170, 201, 277 sk., 408, 444
„Alexandriai iskola" 277
Alexandriai zsidó teológia 277 sk.
Alitürosz 417, 465
Alkibiadész 408
Allah 338
Állam 359, 470
Álomlátás 262
Ammóniosz 201
Ámosz 324
Amphipolisz 187
Amüntasz 110, 120, 165
Anakreón 268
Ananiás 51, 54 skk., 59, 479
Ananiás (főpap) 377, 384
Ananiás és Szafira 319
Annás 377, 378
Anaximandrosz 275, 284
Anaximenész 284
Andronikusz 25, 35, 295
Ankürа 165, 166, 271, 272
Antikrisztus 252 skk., 358
Antinous 203
Antiokheia (piszidiai) 105, 108, 110 sk., 113 skk., 122, 123, 125, 126, 134, 231, 270, 284, 304, 305
Antiokheia (szíriai) 23, 45, 71, 72, 81 skk.,

87 skk., 96, 98, 99, 108, 118, 135, 139, 141, 144, 145, 146, 147, 150, 152, 153, 158, 169, 224, 266, 269, 270, 297, 300, 323, 364, 365, 366
Antiokhosz Epiphanész 25, 84, 152
Antiokhosz (Nagy) 438
Antipatrisz 366, 382
Antiszemitizmus 263, 464, 465
Antiszthenész 453
Antium 464
Antonia 383
Antonius (Marcus) 23, 173, 200, 203, 299, 343, 372, 383, 472
Antonius (Musa) 427
Anyag 439, 442, 469, 473
Anyaság 273 sk.
Apameia 83, 122, 164, 271
Apellész 273
Aphaia 224
Aphrodité 23, 82, 101, 201, 225, 226, 227, 307, 309
Apión 465
Apisz-bika 350
Apokalipszis 251, 255, 257, 272, 284, 285, 337, 352, 358, 387, 401, 408, 410, 436
Apolló 29, 176, 228, 260, 277 skk., 284, 308, 310, 312, 314, 316
Apollón 83, 177, 179, 221, 223, 226, 268, 284, 291
Apollónia 188
Apollóniosz (Tüanai) 106, 124, 129, 288, 292
Apostoli zsinat 141 skk., 300 — határozata 145 skk.
Appia 176, 285, 446
Aquila 29, 227 skk., 240, 266, 277, 278, 295, 296, 312, 316, 334, 335, 359, 413, 420, 466
Arábia (-iak) 58, 74, 75, 80, 82, 109, 269, 300, 373
Aratosz 74
Arcadius 481
Archippusz 286, 446
Areiopagosz 74, 175, 202, 209, 211 skk., 315, 394
Árész 211
Arétász 58, 65
Argolisz 224
Argosz 200, 238, 264
Aricia 413, 414
Arisztarchusz 196, 284, 298, 334, 335, 340, 347, 398, 429
Arisztobolusz 423
Arisztophanész 203
Arisztotelész 74, 126, 204, 207, 208, 209, 213, 217, 431
Arius 441
Arkhilokhosz 229
Arkhón 123, 173, 189, 288, 332, 335
Artemász 473
Artemisz 273, 274, 275, 276, 282, 283, 292, 294, 331, 332, 333, 336, 337, 338, 350, 364
Artemiszion 272, 332
Arundell 126
Asia 269, 272, 273, 275, 281, 283, 284, 285, 294, 334, 337, 367
Aszkalón 23
Aszkézis (kóros) 442, 443, 444, 469, 472
Aszklépiosz 265, 289
Aszpaszia 317
Asszírok 160, 161
Asszosz 285, 363
Asztarté 84, 101, 166, 226, 273, 292
Atargatisz 89, 411
Athanasziosz (Szt.) 86
Athén (-iek) 103, 165, 168, 170, 197, 199, 200 skk., 206 skk., 212 skk., 223, 225, 226, 229, 236, 266, 272, 288, 329, 351, 413, 444
Athénaiosz 260
Athénodorosz 21
Athósz 188
Attaleia 105, 106, 272
Attalosz 165
Atticus 125, 160
Attika 198, 204, 210, 217, 413
Attisz 84, 111, 118, 166, 178, 221, 226, 232, 274
Augustus 21, 101, 110, 166, 168, 173, 195, 200, 203, 256, 275, 392, 394, 410, 412, 427, 461, 472
Aulus Plautius 421
Azizosz 383

Baal 101, 111, 350
Baal-Tarz 19
Bacchus 90
Baedeker 205, 271
Baiae 409
Balbillus 289
Balkán 165, 182, 189
Barada 48, 55
Barbarossa 22, 122, 161
Barjézus 102
Barnabás 35, 67, 69, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 92, 93, 94, 95, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 106 skk., 113, 116 skk., 122 skk., 125 skk., 134, 135, 139, 143, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 152, 153 skk., 157, 162, 210 sk., 270, 365, 400, 477
Baukisz 126 sk.
Benáresz 201
Benedek (Szt.) 223
Benjámin 26, 43, 46
Bereniké 383 sk., 392 skk.
Bérmálás 279, 280, 281, 301, 354
Bernát (Szt.) 340
Beroia 196, 210, 284, 347
Betegek 289
Betlehem 389
Beza 183, 184, 185, 197, 282, 379, 394
Bithūnia 164, 165, 231
Bizánc 188, 307, 338
Boiótia 169, 200
Bonifác (Szt.) 92, 144, 172, 463, 485
Borgia Lukrécia 383
Bossuet 310
Bourdaloue 310
Börtönök 180 skk., 476
Britannia 421, 428
Britannicus 195, 462
British Museum 189, 273
Brundisium 173, 411
Brutus 173, 200, 299
Burckhardt 484
Burrus (Afranius) 254, 358, 415, 462
Bűn 318, 352, 469

Caecilia Metella 415
Caesar 110, 166, 168, 172, 200, 201, 203, 225, 306, 404
Caesarea 71, 85, 107, 141, 176, 365, 366, 372, 381, 382, 386, 388, 389, 390, 391, 393, 398, 401, 402, 426
Caligula 64, 72, 93, 132, 195, 254, 297, 322, 383, 394, 414
Callistus (pápa) 453
Campagna 414
Campania 411
Capri 408
Capua 411
Carcer Mamertinus 476
Carthago 101
Cassius 173
Cassius Dio 464
Cato 426, 461
Cicero 21, 125, 126, 160, 179, 200, 212, 229, 269, 412, 446, 451 — fia: Marcus 451
Ciprus 45, 85, 98, 100 skk., 105, 153, 155, 157, 175, 178, 365, 402
Cirill (Szt.) 369
Civitas Dei 256, 359, 432
Claudius 92, 93, 110, 123, 125, 132, 195, 228, 254, 262, 348, 383, 416, 423, 464
Corneliusok 420
Cornelius (pápa) 453
Cumanus 372
Curtius, Ernst 222

Családi kultúra 436
Csodálat (emberi nagyság iránt) 199
Csók 248 sk.

Dalmácia 347
Damarisz 220, 237
Damaszkusz 44 skk., 53, 58, 61, 64, 65, 71, 75, 82, 103, 115, 122, 143, 150, 160, 300, 313, 324, 327, 344, 377, 380, 395, 460, 478, 484
Dániel 257
Dante 259
Daphné 83, 89
Dárius 22, 158, 161, 172, 484
Deissmann, Ad. 272
Délosz 268
Delphoi 165, 202, 204, 262, 411
Démász 476
Demeter 283, 285, 333 skk., 338

Démétér 203
Démiurgosz 129, 439
Démonok 178 sk., 234, 259, 287, 290, 292, 303, 323, 380, 414, 432, 438, 442
Démoszthenész 212
Derbé 124, 126, 131, 132 skk., 161, 270, 272, 298, 347
Diana 172, 173, 272, 274, 275, 414
Didakhé 231, 232
Didüma 284
Diogenész 225, 453
Dionüsziosz 220 sk., 237
Dionüszosz 84, 178, 201, 221, 226, 227, 292, 306, 307, 308
Dioszkuroszok 408
Divinum és humánum 131 sk., 209
Domitianus 255, 259, 304, 385, 420, 462
Domitilla 259, 423
Domitius 421
Dorülaion 164, 167, 271
Dosztojevszkij 425
Druida 111, 166
Drusilla 383 sk., 386, 393
Drusus 421
Dualizmus 469
Duna 165
Dürer 377
Dyrrhachium 188, 347

Efezus 99, 105, 110, 122, 157, 163, 164, 179, 228, 266 skk., 275 skk., 281 skk., 288 skk., 298, 307, 330, 332 skk., 340, 342, 359, 362, 364, 367, 372, 373, 387, 414, 429, 430, 463, 466, 467, 468, 472, 473, 475, 476, 483
Efezusi „hét alvó" 337
Efezusi zsinatok 337
Az efezusiaknak írt levél ált. jellemzése 430 sk.
Égei-tenger 157, 182, 187, 188, 198, 268, 283, 343, 347, 368
Az Egyház: az antik világ örököse 256 — és az anyagiak 346, 364, 472 — barátság az Egyház életében 162, 227, 362 — a bíró és a büntető 319, 343 — a bontakozó 36, 170, 257, 258, 264 — és a bűnbocsánat 343 — a bűnös 331 — egyetemessége 91, 98, 117 sk., 137, 140, 261, 302 — egysége 279 — egysége Jézussal 329 — erkölcsi monarchia 416 — és az eukharisztia 325 sk. — -i fegyelem 147 — -ba való felvétel (keresztség, bérmálás) 279 sk. — és a gnószticizmus 438 — az igazság oszlopa 471 — igehirdetése 310, 469 — imádkozik az egész teremtés nevében 470 — imája a haldoklókért 123 — és az irodalmi hamisítványok 309 — Isten akaratából való 242 — Isten irányítása alatt áll 142, 151 — Isten népe 433, 471 — Jézus szellemében dönt 87, 88 — és Jézus szíve 364 — jövője 419 — kegyelmi közösség 319 — kormányzata 473 sk. — központja 94 — Krisztus jegyese 235, 320, 471, 478 — láthatatlan 204, 271 — látható 237 — leszakadása a zsinagógáról 107 sk., 117, 192, 231, 347 — Markión ellenegyháza 321 — megalkudjék? 311 — a missziós 99 — négy ismertető jegye 145 — nélküli keresztény 277, 278, 280 — és a nemzeti sajátságok 171, 424 a népek nevelője 256 — nyugati és keleti egyház 361 — népi egyház 288 — és az orvosi hivatás 427 — polgári tekintélye 319 — szemben Krisztussal? 311 — és a Szentlélek 278, 322, 328, 355 — és a szenvedés 185, 269 — szeretetközösség 243 — szociális rétegződése 260 sk., 287 — a szűzesség az Egyház életében 365 sk. — társas szerkezete 471 — -történet második nemzedéke 163 — az üldözött 39 skk. 93 sk. — védelmezője: Szt. Mihály 257 — véleménykülönbség az Egyházban 150 — a vértanúk áldozatából erősödik 38, 131 — a zsinagóga árnyékában 255
Egyiptom 84, 102, 189, 202, 241, 277, 280, 350, 361, 362, 374, 411, 451, 463
Einsiedeln 371
Az éjszaka gyermekei 248
Éjszakai munka 427
Eleazár 290
Eleuszisz 221 sk. 224, 350

Elimász 102 skk., 178
Elizeus 363
Elöljárók 93, 135, 162, 185, 196, 279, 316, 319, 340, 367, 413
Előrerendelés 353, 354, 357, 418, 431
Elpártolása a híveknek 251 sk.
Emberek: a Szentlélek templomai 229 — Krisztusban testvérek 229
Az emberi lét bizonytalansága 248 — lét megszentelése Krisztus egyesítő művében 432 — közösség megszentelése az Egyházban 432 sk. — méltóság 473 — önmegváltó teljesítmény 49, 149, 300 sk., 351 sk.
Az emberiség Isten örök szeretetgondolatában és kiválasztásában 431
Emberkezelés 471
Emesza 383
Empedoklész 210
Énekkar az istentiszteleteken 235
Epafrász 285, 286, 298, 429, 437, 445, 446
Epafroditusz 176, 429, 454 sk.
Epenétusz 281, 359
Epheszia grammata 289, 291
Epiktétosz 210, 215, 216, 286, 304 skk., 356, 422, 480
Epikureusok 209, 216, 219
Epikurosz 209, 216, 253
Epimenidész 74 sk., 218, 463
Epirus 347, 472
Episzkopoi 283, 474
Erasztusz 237, 260, 284, 295, 298, 309, 472
Erinnisz 387
Erzsébet 46
Észak-Afrika 134
Eszkatologikus gondolkodás 194 sk., 251 — jövő és a jelen feladatai 244, 245
Esszénusok 349, 352, 419, 439
Esztétikai élvezet 205
Etika 213, 215
Étkezési szabályok 145, 193, 301
Etna 408
Étrend az ókorban 428
Eubulusz 476
Eukharisztia 287, 325 sk., 328, 360, 427, 428
Eukharisztikus ünnepség 65, 68, 90, 98, 141, 147, 184, 232, 237 sk., 275, 280, 281, 309, 323, 363, 465 — élet 139
Euniké 127, 162, 477
Euripidész 187, 199
Euriposz 198
Európa 167, 169, 171, 175, 308
Euszebiosz 94, 138, 169, 401
Eutichusz 363
Evodia 174, 454

Famaguszta 100, 155
Família 423
Fátumhit 213
Favorinus 436
Félix 361, 379, 382, 383 skk., 396
Feltámadás 240, 253, 311, 329 sk., 378, 394, 397
Fennius Rufus 462
Ferenc (Szt., Assisi) 73, 88, 123, 175, 182, 209, 326, 328, 355, 362
Ferenc (Szt., Szalézi) 310, 362
Férfiak 175, 470
Festus 329, 383, 390 skk., 415
Fichte 306
Figellusz 476
Filemon 176, 285, 286, 445, 446, 448, 449, 453
Filippi 121, 169, 172 skk., 176, 177, 179, 180, 181, 184, 185, 186, 189, 190, 192, 194, 195, 200, 211, 230, 236, 242, 255, 284, 307, 341, 362, 412, 419, 426, 429, 454, 455, 456, 458, 462, 463, 467
A filippi börtönőr 182 skk., 192, 211
A filippieknek írt levél általános jellemzése 455 sk.
A filozófiai iskola megszüntetése 221, 223
Firenze 291
Flaccus 269
Flaviosz Abinnaiosz 451
Flavius Clemens 259, 423
Flavius Josephus 290, 297, 298, 361, 372, 383, 390, 402, 417, 464, 472
Florus 470
Formiae 412
Fortunatusz 316
Forum Appii 412, 466

Főbe 176, 264, 348
A földi élet értéke 258 sk.
Földközi-tenger 17, 182, 189, 261, 343, 400, 401, 424
Földrengés 182
Fönícia 45, 84, 96, 100, 101, 141, 226, 227, 291, 292, 365, 406
Főtanács 37 sk., 40, 58, 65, 67, 115, 232, 249, 375, 377, 378, 379, 381, 392, 417, 464
Fra Angelico 206
Frígia (frígek) 84, 108, 111, 120, 122, 126, 164, 165, 166, 171, 226, 271, 281, 283, 284, 285, 286, 287, 298, 304, 438, 461
Fulgentius 425
Fülöp („evangelista") 36, 44, 69, 176, 190, 284, 325, 365, 390
Fülöp (király) 173
Fülöp Caesareája 60, 66

Gadara 23, 45
Gaëta 412
Gaia 307
Gájusz (derbéi) 132 sk., 162, 271, 298, 347
Gájusz (korintusi) 260, 307, 312, 347
Gájusz (macedóniai) 284, 298, 334, 335, 340
Galatia 110, 119, 120, 122, 125, 132, 133, 164, 165, 166, 270, 271, 281, 299, 303, 304, 305, 307, 308, 429
Galaták 29, 111, 120 sk., 123, 125, 126, 131, 133 sk., 165 sk., 167, 271, 284, 293, 295, 296 skk., 309, 379
Galilea 160, 297, 368, 372, 413
Galilei 250
Galla Placida 481
Gallia 96, 110, 165, 428, 467
Gallio (Junius) 262 skk., 266, 385, 422
Gallok 165
Gamáliel 30 sk., 34, 36, 46, 63, 66
Gangasz 173, 174, 177
„Gátló" 252 skk., 358
Gaza 23
Gerasza 23
Gergely (Szt., Nagy) 96, 171, 371, 456
Gergely (Szt., Nazianzi) 58
Getszemáni 69, 95, 161, 345
Giotto 206
Gnószticizmus (gnósztikusok) 287, 320, 431, 438 sk., 440 sk., 442, 468 sk., 472, 478
Goethe 207, 235, 268, 305, 315, 360
A gonoszság embere 466
A gonoszság titka 252
Gorkij 442
Görög bölcselet: a gondolkodás öncélú élvezése 221, 310 — hanyatlása 209 — kritikája 312 sk.
A görögök lelkivilága: boldogságvágy 308 — individualizmus 308 — intellektualizmus 308 — kettősség 221 sk. 226, 307 — klasszikus vonások 307 — könnyelműség 307 — muzikalitás 233 skk. — pártoskodás 307, 310 sk. — szabadosság 307 sk. — szabadságmámor 269, 306 — szolgalelkűség 202 sk. — a szellemi tulajdonról vallott nézetek 309 — tétlenkedés és politizálás 246 — vidámság 189
A görög tehetséges nép 202: államalkotásai 167 — a „csoda" 199 — az észjárás 283 — főiskoláik 169, 170 — a látás emberei 206 — művészetük 188, 199, 201 sk., 273 — nyelvük 112, 171
A görög vallásosság: a csodálatos dolgok iránti érdeklődés 217 — a filozófusok istenfogalma 207, 208 — istenélmény 202 — Izraellel egybevetve 214 sk. — kétarcúsága 291 sk. — mítoszok 127, 208 — múltja és hanyatlása 208 sk. — szövetsége az erővel és a szépséggel 199
Görögország (Hellász) 84, 101, 111, 115, 165, 168, 170, 172, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 206, 211, 212, 213, 214, 215, 221, 225, 229, 235, 236, 256, 262, 266, 268, 281, 295, 368, 387, 404, 444
Gracchus 234
Gregorovius 203, 209, 222, 275, 416

Gyűjtés a jeruzsálemi egyház javára 145, 271, 309, 345

Hádész 211, 354
Hadrianus 84, 201, 203, 338, 464

Hágár 302
Haggáda 31
Hála 248
Haláha 31
Halál 247, 329, 330, 480
A halál és a paruzia közötti állapot 247
Halhatatlanság 204, 215
Halikarnasszosz 276, 283
Hamlet 387
Harnack 80, 123, 275, 423, 430, 441, 442
Házasság 33, 140, 311, 317, 320 sk., 435 sk., 453 — megvetése 317, 320 sk. 435, 442, 469 — sztoikus elszellemiesítése 320 — -i válás 317 — vegyes h. 322
Hégészipposz 138
Heliand 485
Helikón 225
Héliosz 111
Hellenizmus 18 skk., 46, 78, 91, 106, 158, 278, 317, 356, 484
Helyzetkomikum 185
I. Henrik 428
Héphaisztosz 82
Hérakleia 133, 161
Hérakleitosz 268, 275, 309, 338, 339, 357, 433, 444
Héraklész 19, 84, 208, 303
Herculaneum 408
Herkules oszlopai 99
Hermész 126 sk., 129, 211
Hermogenész 476
Hermosz 284
Hermupolisz 451
Heródes (Nagy) 82, 93, 101, 372, 382, 383, 384, 393, 401, 423, 472
I. Heródes Agrippa 64, 93, 94, 132, 139, 383, 386, 393, 425
II. Heródes Agrippa 377, 383, 391, 392 skk.
Heródes Antipász 58, 93, 98, 225, 386, 393
Héródiasz 58
Herodion 25, 35
Hérodotosz 268, 303
Hetairák 226, 317, 436
Hierapolisz 285, 286, 288, 304, 430, 438
Hieroklész 358
Hildegard (Szt.) 366
Hillel 30
Himeneusz 319, 469
Hippolytus 453
Hispania 96, 115, 157, 348, 363, 428, 463, 467 sk., 475
Hit 49, 63 sk., 147, 148, 163, 222, 242, 302, 352 sk., 359, 360, 456, 469 sk., 478
Hitoktatás 56, 70, 183 sk.
Homérosz 100, 164, 167, 168, 174, 188, 198, 201, 218, 254, 268, 272, 309, 338, 363, 408, 463, 469, 474
Honorius 481
Horatius 200, 220, 412
Hölderlin 218
Hősiesség 398, 407
Hús 90, 140, 144 sk.
Hüpszisztosz 178

Ibisz 350
Ida 167, 363
Idő 73, 181, 248, 387 sk., 427 sk., 459 sk.
Igazság 437
Igazságkeresők 204
Igénytelenség 211
Ignác (Szt., Antiokheiai) 99, 294, 337, 474
Ignác (Szt., Loyolai) 49, 57, 76 sk., 88, 210, 243, 456
Ikonion 108, 110, 121, 122 skk., 125, 133, 134, 162, 270, 284
Iliász 174, 188, 198, 339, 474, 484
Ilisszosz 209
Illés (próf.) 104, 223, 363
Illíria 96, 347, 348, 410, 473, 475
Ilona (császárnő) 338
Imádság 404, 470 — az állam vezetőiért 470 sk.
Iónia 268, 287, 317, 438
Iphigeneia 414
Iphigenia 235, 305
Irenaeus (Szt.) 408
Irracionalizmus 178, 360
Iskola 282
Istar 166
Isten egyetemes és örök üdvözítő terve 204, 354, 431, 440, 469, 470, 478 — az élő 219 — -ember 211, 219, 278 —

gyermekség 352 — irgalmassága 202 — az ismeretlen 207, 217, 360 — megismerése 212 — a névtelen 207 — vagy sátán 243 — -szeretet 326 skk. — szeretet határozata 131, 242 — :szikla 109 sk. — és történelem 253
Istenítés (uralkodóé) 132, 203, 254 sk., 275 sk., 336, 350, 395, 421, 460, 461
Az istentiszteleti összejövetelekbe beszüremkezett visszaélések 317, 325
István (Szt.) 36 skk., 45, 67, 71, 103, 130, 131, 139, 365, 374, 375
Iszauria 106, 108, 133, 165
Iszisz 84, 90, 226, 232, 236, 421, 425
Iszlám 269, 297, 328, 337
Isszosz 158
Iszthmosz 224, 225, 238
Itália 268, 348, 398, 411
Ítélet 387
Itinerarium 170
Izmael ben Phabi 391

Jahve 178, 297, 375
Jakab (apostol, id.) 93 sk. 386
Jakab (apostol, ifj.) 67, 69, 71, 91, 94, 138 sk., 141, 143 sk., 147, 151, 296, 346, 367, 368, 369
Jakoba 175
János (apostol) 36, 62 sk., 69, 78, 93, 99, 134, 141, 143, 152, 167, 175, 251, 252, 255, 256, 257, 270, 272, 274, 280, 286, 327, 328, 336 sk., 338, 339, 385, 389, 393, 419, 441, 444, 465
János (Szt., Aranyszájú) 58, 83, 86, 123, 211, 261, 271, 338, 444
János (Szt., Keresztelő) 93, 98, 114, 277, 290, 386
János-keresztények 279, 280
Jázon 190, 192, 195, 196, 230, 347
Jerikó 160
Jeremiás (próf.) 324
Jeromos (Szt.) 165, 207, 213
Jeruzsálem 17, 30, 33, 34, 35, 36 skk., 40, 44, 45, 57, 60, 66 skk., 81, 86, 90, 92 skk., 96, 100, 116, 136, 137, 139, 140, 141, 143, 145, 146, 147, 148, 157, 158, 163, 190, 200, 205, 251, 254, 266, 269, 271, 272, 273, 278, 295, 296, 297, 300, 302, 309, 310, 336, 347, 348, 349, 358, 360, 361, 362, 364, 366, 367 skk., 371 skk., 380, 381, 382, 383, 389, 390 sk., 400, 401, 416, 417, 425, 434, 460, 464
Jézus Krisztus az Atya képmása 442 sk. — eszkatologikus jövendölései 244 — feltámadása (a mennyei Kr.) 35, 43, 44, 47, 49, 50, 64, 78, 80, 100, 103, 115, 148, 167, 222, 230, 232, 278, 299, 316, 329, 353, 360, 377, 387, 394, 395, 457, 460 — földi élete 34 sk., 36, 45, 47, 61 sk., 66, 69 sk., 75, 80, 90, 118, 258 sk., 278, 298, 316, 372, 387, 388, 440 — főpap 429, 440 — Isten fia 56, 61, 90 — Isten ígéreteinek megvalósulása 342 sk., 394, 416 — Orpheusz 234 — szenvedése és halála 46 sk., 78, 80, 90, 93, 118, 149, 150, 190 sk., 194, 230, 232, 275, 278, 312, 329, 339, 353, 377, 394, 432, 457 — titokzatos teste 49, 51, 256, 313, 319, 320, 325, 354, 432, 433, 441 — újból való eljövetele 181, 186, 195, 230, 240, 243 skk., 320, 329
Jób 319, 355
Jón-tenger 402
Jónás 324
Jonathán (főpap) 383
Joppé 28, 44, 85, 137, 365, 390
Jordán 114, 277, 280
Jósnő 177 skk., 133, 211
József Barszabbász 146
Judaizmus (és zsidózók) 46 sk., 128, 133, 138, 141, 144, 147, 148 skk., 166, 364, 370, 419, 465
Júdás Barszabbász 146
Júdea 141, 366, 381, 385, 389, 401
Jugurtha 477
Julia (Augustus leánya) 461
Julia (Drusus leánya) 421
Juliusz 398, 402, 406, 408, 411, 412, 413, 415
Junia 25, 35, 295
Jupiter 173, 254, 414, 461
I. Justinianus 211, 223, 337
Justinus 290
Juvenalis 83, 411, 464

Kafarnaum 258, 398
Kaifás 377
Kaikosz 284
Kaloi Limenesz 402
Kálvin 354
Kamill (Szt.) 88
Kandáké 190
Kant 306, 325
Kaor 451
Kappadokia 133, 158, 161
Kapzsiság 387, 388
Karizmák 143, 146, 155, 194, 231, 233, 236, 265, 278, 279, 280, 297, 301, 306, 326, 328, 365, 427, 453, 473
Károly (Nagy) 485
Karpusz 340, 468, 475
Katakombák 206, 228, 237, 328, 354, 415 420, 421, 436, 471, 481
Katalin (Szt., Sienai) 325, 366
Katekumenátus 184
Katolikus 91, 204
Katolikus egység 261
Kaüsztrosz 268, 272, 284, 285, 339
Kegyelem 116, 150, 151, 264, 356, 357, 387, 396, 418, 446 — kiérdemelhetetlensége és ingyenessége 352
Kelemen (Alexandriai) 444
Kelemen (Szt., Római) 99, 176, 367, 446, 465, 467, 479
Kelták 111, 120, 165, 166, 172, 443
Kenkhreai 176, 224, 249, 264, 310, 362
Kereszt 50, 303, 457
Keresztelés 174, 183, 230 — -i lakoma 184
Keresztelkedés (helyettesítő) 330
Keresztény 91 sk. 119 — államesze és politika 258. sk., 458 sk. — ember kettős létformája 318 — istentisztelet 231 skk., 470 — lelkivilág 183 — liturgia 181, 198, 232 — liturgikus ének 233 sk. — liturgikus szentírásolvasás 235 — -üldözés és — -kínzás (római) 385, 465 sk.: a gyújtogatás vádja 466 — vallás és erkölcs kapcsolata 448, 456, 457
A kereszténység bölcsessége 313 — életforma 179 — és a gazdasági élet 281 — -nek a görög szellemmel való rokonsága 269 — és az idő 181, 427 sk., 459 sk. —: külső gyakorlatok vagy lélekben és igazságban? 297 sk. — lényege 79 sk., 327 sk. — és a szociális kérdés 287, 321, 445, 451 skk. — új, vallásos világérzése 181 sk.
A kereszténység értéke Krisztus kereszthalálából való 312 — a Lélek pecsétje 287, 354 — a Szentlélek birtoklása 244, 280, 301 — természetfeletti életcsíra 330 — újjászületés 56
Kesztrosz 106, 108
Kézműves foglalkozás 229
Khalkédón 165
Khalkidiké 187
Khalkisz 377, 383
Khiosz 364
Khoszroész 223
Khrüszipposz 210
Kiközösítés 231, 319
Kilikia 17, 18, 20, 22, 28 sk., 36, 71, 72, 81, 105, 106, 125, 134, 135, 158, 160, 161, 270, 382, 393
Kilissze 126
Kinyilatkoztatás 351, 355
Kisázsia (iak) 17, 106, 114, 115, 125, 132, 133, 165, 167, 178, 189, 211, 227, 270, 275, 287, 288, 332, 333, 337, 338, 350, 367, 373, 374, 402, 421, 468, 475, 476 — -i kereszténység hanyatlása 287 sk.
Klára (Szt.) 123
Klauda 403
Klaudia 476
Kleanthész 74, 204, 213 sk., 306
Kleopatra 23, 343, 383
Kloé 176, 260, 307, 309
Knidosz 402
Kolossze 155, 285, 286, 298, 429, 437, 438, 441, 443, 445
Kolumbus 100, 135
Konstantin (Nagy) 259, 319, 481
Kopernikusz 250
Koppenhága 404
Korésszosz 269, 276, 295, 332
Korintus 132, 157, 163, 176, 189, 199, 200, 203, 204, 223, skk., 249, 250, 254, 260 skk., 266, 279, 284, 285, 287, 293, 295, 298, 304, 306 skk., 316 skk., 332,

339, 341 skk., 347, 348, 364, 367, 371, 419, 467, 472, 479, 483
A korintusiaknak írt második levél részei 342
Kornéliusz 85, 143, 259, 398
Korzika 254
Körülmetélés 127, 136, 138, 140, 142, 144, 149, 262 sk., 166, 296, 299, 300, 303, 321 sk., 373, 458
„Közbülső idő" 257, 258
Közel van az Úr! 459
Krebs E. 322
Kreszcensz 467
Kréta 402, 463, 468, 472, 473
Kriszpusz 237, 260, 312
„Krisztusban" (=Közösség Krisztussal) 44, 48, 51, 64, 78 sk., 150, 186, 193, 212, 245, 246, 258, 293, 316, 318, 319, 322, 360, 380, 443, 456
Krisztus elsősége 441 — kegyelméből 140, 142, 143, 146, 149 — nagysága 440 — titka 251, 299, 313, 320, 440, 456 skk.
Krőzus 274, 285, 338
Kukuszosz 271
Kübelé 84, 111, 118, 166, 167, 226, 232, 274, 285, 287, 298, 327, 421, 425
Kübisztra 161, 271
Küdnosz 18, 21, 22, 23, 74, 88, 160
Küklópsz 408
Künikoszok 21, 102, 210, 211, 216, 327
Küréné 35, 85, 98, 403
Küriosz 103, 195, 258, 394, 428

Lagarde, Paul de 80
Laisz 226
Laodikeia 125, 285, 286, 287, 430, 438
Latium 413
Lelkiismeret 215, 216, 323, 350, 351, 358, 370, 378, 387
A lelkipásztori levelek összefoglaló jellemzése 468
A lelkület fontossága 473
Leó (Szt., Nagy) 64, 453
Leontopolisz 278
Leszbosz 364
A levél bevezető szavai 241 sk. — műfaja 249
A levélírás kellékei 241 — technikája 241, 249 — szünetei 241, 243
Libaniosz 82, 83
Liberius (pápa) 420
Libertinusok 35, 71
Lictorok 121, 173, 179, 187, 189, 263, 480
Lídia 167, 174 sk., 177, 182, 185, 187, 230, 285, 341, 454
Linus (pápa) 475, 476, 480
Liturgia l. Keresztény liturgia alatt!
Liziász 374, 375, 376, 377, 379, 381, 382, 386
Logosz 212, 268, 275, 278, 339, 433, 437, 444
Logosztan 277
Loisz 127, 162, 477
Lucanus 262
Lucina 480
Lúciusz 85, 98, 347
Lucrinus tó 408
Lukács 35, 57, 92, 102, 104, 107, 112, 113, 124, 128, 129, 132, 139, 142, 152, 165, 167, 169 skk., 174, 175, 180, 182, 184, 185, 192, 195, 217, 228, 263, 269, 270, 271, 278, 279, 284, 285, 289, 290, 291, 335, 341, 347, 362, 363, 364, 367, 368, 370, 373, 375, 377, 380, 382, 383, 386, 388 skk., 391, 396, 397, 398, 401, 403, 404, 406, 413, 415, 418, 419, 426, 427, 454, 462, 468, 472, 476, 477
A Lukács-evangélium és az ApCsel-nek létrejötte 388 skk., 426
Lukianosz 83, 203, 209
Luther 27 sk., 39, 356, 359 sk., 371
Lüdia (iak) 174, 283, 285
Lükaonia(iak) 29, 120, 124, 125, 126, 133, 135, 158, 165
Lükeion 209
Lükosz 164, 283, 285, 286, 437
Lümphasz (Lümphodorosz) 286
Lüszimakhosz 269, 272, 338
Lüszipposz 273
Lüsztra 103, 108, 123, 124, 126 skk., 134, 162, 178, 211, 270, 296, 303, 477

Macedónia (iak) 115, 169, 171, 172, 173, 175, 178, 182, 188, 189, 190, 196, 197,

199, 208, 223, 230, 239, 249, 261, 281, 284, 295, 298, 309, 335, 340, 347, 362, 429, 468, 472
Maecenas 461
Magnészia 99, 272, 284
Mágia 102 sk., 178, 210, 289, 386, 461
Maiandrosz 164, 271, 283, 284, 285, 286, 304
Málta 406, 407, 408
Manicheusok 469
Maranatha 90, 238, 250, 258, 331
Marathón 168, 198
Marcus Aurelius 216, 287
Mária (betániai) 62
Mária (Márk anyja) 67, 94, 95, 182
Mária (Szűz) 46, 203, 234, 274, 337, 389 sk.
Mária Magdolna 178
Mariamné 384
Márk (evangélista) 67, 69, 70, 94, 95, 100, 104, 105, 106, 107, 108, 139, 147, 153, 154, 155, 157, 270, 348, 389, 413, 426, 455, 477
Markión 321, 430, 438, 442
Martialis 425, 446
Márton (Szt.) 456
Marucchi 420
Massilia 467
Máté (apostol) 70, 104, 389
Megara 224
Megdicsőülés 353 sk., 482
Megigazulás 64, 77, 350, 353, 359, 360 — hitből 300 skk.
Megtérés 183 sk., 397
Megtestesülés 202, 212, 215, 240 sk., 274, 339, 353, 390, 432, 435, 456, 469
Megváltás 429, 432, 439, 440, 441 sk., 457, 472, 482
Mekka 201, 205, 273
Melkarth 226
Men (Lunus) 111, 118, 298
Menander 74, 215
Menedémosz 211
Mercurius 173
Messalina 195, 421
Messiás 37, 46 skk., 50, 51, 61, 93, 100, 114 skk., 128, 134, 137, 138, 141, 144, 191, 197, 230, 231, 246, 252, 257, 278, 351, 356, 361, 416, 417, 458 — a szenvedő M.: a zsidóknak botrány 37, 47 sk., 50, 191, 230 sk., 418
Messina 408
Metód (Szt.) 369
Mezopotámia 158, 367
Midasz 455
Mihály (Szt.) 257
Miklós (Cues-i) 204
Miklós (Szt.) 172
Milétosz 283, 284, 364, 438, 472
Minerva 173
Minósz 463
Misenum 408
Misztériumok 19 skk., 78, 83 sk., 101, 103, 106, 111, 178, 213, 218, 219, 221, 226, 236, 272, 273, 297, 318, 320, 350, 352
Mithrász 111, 232
Mitiléné 364
Mnázon 366
Mohamed 208, 443
Mohamedánok 125, 160, 338, 373
Moloch 227
Monarchikus püspökség 474
Montanisták 287
Monte Cassino 223
Mózes 311 — Egyébként 1. Törvény alatt!
Mummius 225, 314
Muratori-töredék 468
Mūra 402
Müszia 164, 165, 167, 398
Művészet 206

Nagy emberek egyoldalúsága 209
Nápoly 408
A nappal fiai 248
Narcissus 221
Narcisszus 423
Názáret 276, 389
Nazireusi fogadalom 266, 369, 370
Nazoreusok 35, 47 sk., 73, 91
Neapolisz 172
Nelson 337 sk., 404
A nemek sorrendje 325

A nemi élet megszentelése 144 sk., 246 — megvetése 317 — szabadossága 317, 351, 387
Nemi tó 414
Neptunus 401, 407
Néró 123, 132, 195, 225, 254, 255, 262, 264, 289, 294, 327, 358, 371, 383, 384, 385, 394, 396, 408, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 421, 423, 452, 457, 462, 464, 465, 466, 476
Nestorius 337, 441
Nesztór 171
Név 90 sk.
Newman 215, 414
Nietzsche 52, 57, 76, 80, 221, 226, 235, 459
Nikaia 165
Nikodémia 165
Nikopolisz 304, 347, 472 sk., 475
Nominalizmus 435
Nők 175 sk., 177, 228, 235 sk., 317, 325, 436, 470, 471 — szerepe az istentiszteleten 235 sk.
Női fátyol 22, 236, 317, 325
Nőtlenség 33, 169, 320 sk.

Nyelveken szólás 318, 326, 355
A Nyugat kultúrája 413

Octavia 462
Octavianus 173
Odüsszeia 100, 167, 400, 407, 474
Odüsszeusz 202, 407
Okkultizmus 102 skk., 289, 386
Olimpia 180
Olümpia 188, 200, 202, 224, 264
Olümposz 165, 168, 188, 196, 198, 203, 216, 217
Oneziforusz 123 sk., 476
Onezimusz 286, 445 skk., 455
„Orante" 471
Oresztész 414
Órigenész 144, 155, 401, 472
Orontész 81, 82, 83, 88, 89, 90, 91, 96, 99, 135, 147, 411
Orphikus misztériumok, tanok 173, 178, 207, 268, 320, 357, 433, 438
Orpheusz 234, 309
Orvostudomány 169 sk.
Oszirisz 84
Ószövetség 31, 32, 33, 76, 139, 144, 190, 302, 313, 344, 385 — teremtő Istene 321
Ossza 198, 327
Ottó (Nagy) 428
Ovidius 200, 461

Önbiztosítás 248
Öngyilkosság 182, 216, 305
Ördögűzők 290
Örmények 125, 160
Örményország 134, 165
Öröm 248, 455, 459 sk.

Pál (Saul): életrajzi mozzanatok (időrendben haladva): neve 24, 104 — külseje 123 — családja 26 skk., 73, 356, 381 — görög műveltsége 17 skk., 74, 168, 198, 295 — vallásos neveltetése 25 skk. — „bűnbeesése" 27, 42, 356 — biblikus iskolázottsága 31 sk., 76 — egyházüldöző tevékenysége 39 skk., 45 skk., 365 — megtérése 45 skk., 53 skk., 143, 150, 458 — meghívása 51, 98, 143, 300, 324, 480 — szenvedései 55, 117, 121 sk., 124, 130 sk., 133, 134, 179 skk., 185, 292 skk., 315, 342, 344 sk., 364, 374, 406, 447, 476, 477, 479 — megkeresztelkedése 55 sk. — menekülései 56, 65, 71, 124, 196, 197, 340 — érlelődése, érzelmi és szellemi világának átalakulása 59, 74 skk. — látomásai és víziós élményei 51, 76, 80, 171, 262, 295 sk., 380, 428 — kapcsolata Péter apostollal: első találkozásuk 66, 67 skk.; az apostoli zsinaton 141, 143; antiokheiai vitája 146 skk., 157, 300; újólagos találkozásuk Antiokheiában 270; tisztelete iránta 311; barátságuk 419; legendás utolsó találkozásuk 480 — működése a szíriai Antiokheiában 89 skk. — Jeruzsálemben 66 skk., 93 skk., 141 skk., 269, 366, 367 skk., 371 skk. — Ciprusban 99 skk. — küzdelme a mágikus világnézettel 102 skk., 178 sk. — fizikai (menet-)

teljesítményei 108 sk., 132, 180, 190, 271 sk. — a galaták országában 113 skk., 161 skk., 165, 167, 270 sk. — missziós módszere 103, 111 sk., 191 sk., 282, 284 — missziós beszédei 113, 190 — betegsége 119 sk., 133, 197, 340 sk., 345 — a zsidók gyűlöletének és áskálódásának tárgya 117, 121, 130 sk., 196, 197, 230 sk., 295, 406, 482 — a missziós területek felosztása 143, 300, 348 — Márkkal szemben való keménysége 153 skk. — és a Lélek tilalma 164, 165, 266 — működése Filippiben 173 skk., 176 skk., 180 skk. — tesszalonikai működése 190 skk. — areiopagoszi beszéde 217 skk. — meg Aquila és Priszcilla 29, 176, 227 skk., 240, 266 skk., 277, 289, 295, 296, 312, 316, 334, 335, 359, 413, 466 — kézműves munkája 190, 228 skk., 281, 282 — korintusi működése 229 skk., 231 skk., 260 skk. — fogadalma 266 — és a zsidókeresztények áskálódása 269 sk., 296 sk., 310 sk., 338, 400, 419, 454, 455 — működése Efezusban 269, 272, 276 skk., 279 sk., 281 skk., 288 skk., 332 skk. — és az egyházi gyűjtés 145, 271, 345 sk., 361 — egyházi szervezetet létesít 283, 347 — missziós segítőtársai 284 skk. — és a vezető körök 288 — életében a barátság szerepe 108, 109, 148, 152 sk., 162, 169, 170, 177, 223, 227 sk., 362 sk. — tervezgeti a nyugati missziót 96, 115, 157, 164, 168, 348, 362, 363, 364, 380, 463 — gyakorlata a keresztség kiszolgáltatása tekintetében 312 — és az efezusi könyvégetés 291, 333 — apostoli tekintélyének védelme 298 skk., 341 skk., 346 sk. — ellen szőtt összeesküvés 362 — milétoszi búcsúbeszéde 364 — lelkiismereti küzdelme a jeruzsálemi „tanács" dolgában 370 sk. — Krisztus foglya 99, 374 skk. — a Főtanács előtt 377 skk. — Félix helytartó fogságában 382 skk. — aláveti magát a római állam joghatóságának 380, 391 sk. — Festus helytartó ítélőszéke előtt 391 sk., 393 skk. — hajóútja Róma felé 398 skk. — Máltán 406 skk. — itáliai útja 411 skk. — római fogságai 108, 155, 163, 169, 285, 413, 415 skk., 424 skk., 429 skk., 437 skk., 445 skk., 454 skk., 461 sk., 468, 475 skk. — perének lefolyása a római császári bíróság előtt 415 sk., 462 — találkozásai a római zsidóság képviselőivel 417 sk. — kapcsolata a római kereszténység rétegeivel 419 skk. — római napirendje 427 sk. — gondolkodásmódjának alakulása Rómában 430 — két keleti lelkipásztori körútja 463 sk., 468, 472 — hispaniai útja 467 sk., 475 — hívei és zsidókeresztény ellenfelei összebékélnek a vértanúságban 466, 480 — utolsó útja Róma felé 473, 475 — letartóztatása 475 — ügyének első tárgyalása 476 sk. — „végrendelete" 478 — vértanúhalála 479 sk. — és a halál gondolata 479 sk. — „sírfelirata" 478 — sírhelye; a Szent Pál bazilika 480 sk. — élete Jézus életének másolata 361, 366, 376

Pál egyénisége: ajándék elfogadásában megmutatkozó előkelő lelkülete 460 — államhű álláspontja 358 sk. — az alvilág hatalmainak erejével tisztában van 292 sk. — apostoli tudatossága és önérzete 179 sk., 184, 324, 477 — bátorsága 276, 295 — befolyása az emberekre 292 — belső összeszedettség egy zaklatott életben 186 sk. — a „bölcsesség"-ről és a „balgaság"-ról 315 sk. — a cél a fontos, eszközök és külső formák mellékesek 145, 163 — tud csodálkozni 357 — ránehezedik „az összes egyházak gondja" 261 sk., 281 skk. és a felelősség az Egyház egységéért 308, 309 sk., 345, 348 sk., 361, 430 — „egyoldalúsága" 168, 205 sk. — életprogramja 460 — elkedvetlenedései, lehangoltságai 227, 262, 295, 340 sk., 379 sk., 413 — az emberi jogok első meghirdetője (Isten előtti egyenlőség, állásfoglalása a rabszolgaság kér-

désében; 1. Szabadság címszó alatt is!) 451 skk. — az emberiség nagy szellemeinek vonalában áll 204 — értékskálája 364 — érzelmi kapcsolata egyházközségeivel 133, 185, 230 — Európa nevelője 308 — az evangélium építésze 313 sk.; ennek hirdetése kényszerű kötelessége 324 — főfeladata: híveinek erkölcsös életalakítása 331 — hite 276, 295; ennek alapja az Ó- és Újszövetség közötti összhang 385, 395 — hűsége 478 sk. — idealizmusa 333 — az imádkozó 241, 403, 407 — iróniája 295, 314 sk., 346, 378, 428 — Izrael vétke 243; kapcsolódási pontjai népéhez 213; népe iránti szeretete 243, 356; reménykedése megtérésében 356 sk. — jellemzése 49 skk., 101, 105, 134, 150, 163, 168, 171, 189, 199, 206, 209 sk., 212, 220, 230, 239, 242, 243, 281, 302, 306 sk., 310, 312, 365, 377, 388, 392, 398, 400, 404, 408, 413, 414, 434, 445, 448, 450, 455, 457 sk., 459, 482 — karizmatikus adottságai 128, 194, 265, 289, 326, 407 — Krisztus diadalmenetében kapott szerepe 343 sk. — Krisztushimnusza 460 — Krisztus szeretetének megismertetése a legfőbb szenvedélye 326 sk. — lélekismerő és lelkivezető 291 — a lelket keresi 206 — a lelkipásztor 192 skk., 283, 468 — levelezése 232; ezek témáinak összefoglaló jellemzése 429 sk. — magányossága 201, 295 — megbecsüli az emberi testet és szellemet 444 — megfontoltsága 377 — mindenkinek mindene 484 sk. — a misztikus és a realista 318, 331 — munkaerkölcse és munkamisztikája 459 sk. — a nők 175 sk., 228, 236, 321, 387, — nagyságának titka 483 sk. — nyugtalansága 331 sk. — a pogányok apostola 51, 89 skk., 104, 143, 167, 300, 375, 478, 481; kapcsolódási pontjai a pogányokhoz és filozófusaikhoz 206 sk., 213, a görögökhöz 221 sk.; megértése a pogányok iránt 276, 315 sk. — a próféta 250, 253, 255, 256, 258 — a sport világából vett stílusképei 22, 353, 458, 478 — szabad szellem 323 — szegénysége 268, 293 — szenvedélyes egyéniség 154, 205 sk., 298 — szenvedésmisztikája 133, 185 sk., 293, 441, 478 — szenvedései folytán Krisztushoz való hasonlósága 344 sk. — szenvedéseinek helyettesítő értéke 345; ezek szerepe az Egyházban 345 — szeretetreméltósága 193 sk. — szociális érzülete 321, 451, 453, 473, 484 — a társalgó 428 — eltartatni nem akarta magát 112, 311, 324 — tökéletességre törekedett 458 — univerzalizmusa 118, 348, 354 sk. — ura tudott lenni minden helyzetnek 407 — uralkodni nem akart 324, 343 — világtörténelmi jelentősége 484

Pál tanítása: teológiájának részletes kifejtése 49 skk., 59 skk., 70, 75 skk., 349 skk., 430 skk., 439 skk., 456 sk. — egyes részletkérdések, amelyek nem ezeken a helyeken találhatók: egyháztana 471, 478 — erkölcstana a hitből fakadó szereteten alapul, a Krisztussal és az Egyházzal való egységből következik 246, 300, 358, 434, 443, 456, 469 sk. — az evangélium meghamisítója? 61, 80 — a hagyományra támaszkodik a tanítása 51, 66, 68 skk., 75, 364 — az imádságról és az istentiszteletről 325, 470 — a kiengesztelődés a szellemek világában 354 sk.; a természetben 355 — mariológiája: Lukács evangéliuma 389 sk. — a paruziáról 195, 244 skk., 257, 321, 459, 462; 1. még Végső dolgok és Világvég alatt!

Palatinus 414, 423 sk. — -i gúnyfeszület 423 sk.

Palermo 268

Palesztina 114, 269, 310, 365, 392, 398, 401, 460, 464, 470

Pallasz 383, 390

Pallasz Athéné 198, 199, 201, 202, 212, 218, 411

Pamphülia 105, 106, 119, 160

Pangaiosz 172, 173, 174, 187

Panormosz 268
Panteizmus 213, 216, 219, 355, 360, 433
Paphosz 101, 105, 134
Papiasz 286
Papok 471 sk., 474
Papi hivatás 162
Papszentelés 162, 281
Paráznaság 83 sk., 111, 144, 145, 222, 226 sk., 309, 316 sk., 350 sk., 435
Parnasszosz 225
Parrhasziosz 273
Parszizmus 286
Paruzia 195, 246 sk., 257, 319, 462 — előtt meghaltak sorsa 246 sk.
Patara 365
Patrik (Szt.) 407
Patroklosz 168
Pauszaniasz 83, 165, 200, 224
Pax Romana 255 sk., 470
Peiraieusz 198, 200, 224
Példaadás 471
Pélion 198, 327
Peloponnészosz 200, 224, 225, 402, 427
Peregrinosz Próteusz 106, 327
Pergamon 165, 167, 207, 283, 285
Pergé 107, 134, 153
Periklész 199, 201, 317, 435
Perszephoné 172
Perzsia (perzsák) 102, 160, 199, 223, 271, 286, 438
Pesszinusz 165, 166, 271, 273
Péter (apostol) 19, 28, 41, 44, 47, 60, 66, 67 skk., 85, 91, 94, 95, 107, 128, 131, 133, 134, 137, 141, 143, 146, 147, 148, 150, 151, 155, 157, 169, 182, 201, 210, 241, 259, 310 sk., 314, 346, 348, 361, 372, 386, 389, 393, 408, 416, 420, 426, 427, 464, 468, 473, 476, 479
Petronilla 480
Petronius 209
Pheidiasz 188, 201, 229, 273, 451
Philadelphia 285
Philémón 126 sk.
Philón 277 sk., 468
Philosztratosz 83, 288
Phoinix 402
Phokülidész 309
Pilátus 115, 121, 191, 372, 375, 385, 393, 395
Pindarosz 200, 218, 444
Pión 269, 276, 332, 334, 337
Pirrusz 197
Piszidia 105, 109, 110, 120, 165, 284
Piusz (pápa, VII.) 481
Piusz (pápa, XI.) 326
Platón 101, 201, 202, 204, 207, 209, 210, 213, 214, 217, 218, 219, 220, 242, 274, 277 sk., 279, 309, 310, 431, 432, 435, 439, 444
Pléróma 431, 433, 438, 439
Plinius (id.) 408
Plinius (ifj.) 101, 102, 231, 241, 255, 325, 427, 450, 451, 464
Plutarkhosz 201, 229, 343, 404
Pogány áldozati hús 317, 322 sk. — áldozati lakoma 317, 322 sk. — bíróságok 317, 319
A pogányok felvétele az Egyházba 137 skk. — -nak isteneikhez való viszonya 183, 207 — istenszomja 207 sk., 218 sk., 276 — lelkivilága (sehol szilárd pont) 183, 442 — reménytelensége 247 — vallási helyzete 131 sk., 350 sk.
Pogánykeresztények 136, 141, 144
Polgárjog (római) 23, 99, 146, 157, 179 sk., 184, 376, 391
Polemón 393
Polikárp (Szt.) 99
Polükleitosz 273
Pompeius 200
Pompeji 408, 411
Pomponia Graecina 421
Pomponius Graecinus 421
Pontini mocsarak 412
Pontosz 178, 228, 367, 442
Poppaea Sabina 123, 255, 385, 417, 465
Poszeidón 198, 224, 226
Pozitivizmus 435
Praetor 179
Praetorianus(ok) 412, 415, 416, 425, 428, 437, 445, 448, 462
Praxitelész 273
Preszbiterek 118, 162, 185, 237, 283, 368, 473, 474

Priamosz 167
Priszcilla 29, 176, 227 skk., 266, 278, 289, 295, 335, 359, 413, 420, 466
Privilegium Paulinum 322
Próféták az ősegyházban 92
Prométheusz 338
Prozeliták 84 sk., 112, 116, 136, 169, 213, 228, 230, 255, 277, 281, 407
Prudentius 481
Prúsza 165
Ptolemaisz 23, 141, 365
Publiusz 407
Pudens 420, 476
Pudentiana 420
Puteoli 85, 408, 411
Püthagorasz 204, 210, 218, 232, 268, 352
Püthagoreusok 320, 358
Püthia 177
Püthón 177

Quartusz 260

Râbia al Adaviya 328
Rabszolga(ság) 20, 229, 302, 321, 351, 445 skk., 473
Rajna 428
Ramsay, W. M. 102, 108, 123, 228, 287
A reformáció tévedése 300 sk., 359 sk.
Religio illicita 112, 263, 384, 385
Remény 242, 354
Renan 80, 83, 205, 223, 359, 371, 421
Rendőrség (császári) 398
Részvét 202 sk.
Rhode, E. 226
Riviéra 451
Rodé 94
Rodosz 23, 365
Róma (a birodalom, ennek tisztviselői, intézményei, vallása stb., Róma, az istennő) 17, 83, 101, 103, 106, 112, 123, 160, 168, 172, 173, 179, 188, 189, 200, 202, 203, 218, 255, 256, 259, 262, 263, 264, 272, 275, 348, 358, 372, 373, 376 380, 382, 384, 385, 386, 390, 391, 392, 394, 397, 398, 400, 410, 411 sk., 416, 445, 461 sk., 466 sk., 467, 471
Róma (a város) 26, 93, 94, 99, 157, 163, 171, 173, 175, 176, 188, 201, 226, 228, 229, 236, 261, 270, 272, 354, 381, 383, 410, 414 sk., 416, 419, 424 sk., 426 sk. 464
Római egyház 81, 85, 94, 144, 169, 287, 298, 348, 349, 361, 379, 408, 412 sk., 416, 419 skk., 422 skk., 466
Rossi, de 237, 420
A rossz problémája 441, 469, 472, 473
Rufusz 28, 85, 176, 413, 468
Ruhamisztika 20, 318

Sabina 203
Sabinianus 450
Sándor (efezusi zsidó) 335, 373
Sándor (Nagy) 22 sk., 25, 81, 158, 161, 168, 171, 172, 188, 199, 272, 273, 422, 484
Sára 302
A sátánnak való átadás 319
Sátorszövés 28 sk., 58, 228 sk., 268
Savonarola 291
Schiller 206, 291, 307
Schlegel v. Fr. 355
Sebestyén (Szt.) 415
„Seditio" 384
Segneri 310
Seneca 210, 254, 262, 263, 264, 286, 358, 408, 413, 415, 421 sk., 425, 451, 452, 459, 462, 464, 465
Seol 354
Septuaginta 22, 26, 33
Sergius Paulus 101 skk., 175, 210, 259, 386
Severus 91
Shakespeare 342, 387
Sicariusok 361, 373, 378, 381, 383, 398
Simeon (Szt.) 46, 234
Simon (Cirenei) 85, 98, 413
Simon (mágus) 103, 210, 439
Simon (mágus, ciprusi) 383
Simon (Szt., Oszlopos) 444
Siracusa 408
Spárta 200, 264
Spinoza 214
Sportverseny 22, 353
Stanley 398
Statius 262

Suetonius 228, 383, 411, 420, 464, 465
Sugallatok 164
Sugalmazás 76, 312

Szabadság 24, 90, 148, 151 sk., 173, 297, 302 skk., 308, 324, 447, 452 skk.
Szabaziosz 84, 111, 178, 221
Szadduceusok 377, 385, 394
Szalamisz 100, 104, 134, 198, 199, 224
Szállodaipar 412
Szalóme 93
Szamaria (szamaritánusok) 44, 45, 93, 141, 175, 235, 365, 439
Szamosz 268, 364
Szamothraké 167, 171
Szandan 19, 84, 161
Szapphó 268, 364
Szardanapal 19 sk., 83
Szardeisz 285
Szaron síkság 366, 382
Szaróni öböl 198, 204, 223, 224
Szekundusz 196, 284, 340, 347
Szeleukidák 81, 82
Személyi kultusz 203, 314, 329
Szemiták 291
Szentek 39, 57, 73, 76, 88, 108, 151, 155, 293, 331, 340, 362, 380
Szentháromság 354, 357, 431, 436, 437, 440
Szentírás 33 sk., 73, 94, 103, 112, 127, 128, 151, 152, 154, 162, 172, 191, 196 sk. 198, 241, 249, 253, 278, 280, 397 sk., 478
Szentírás-értelmezés 32, 253, 310
Szentlélek 29, 31, 32, 46, 59, 60, 63, 64, 66, 78, 79, 80, 85, 86, 89, 92, 96, 98, 140, 141, 143, 145, 149, 150, 151, 152, 168 sk., 178, 194, 233, 236, 244, 246, 247, 251, 257, 266, 268, 277, 278, 279, 295, 297, 299, 301, 303, 311, 312, 313, 318, 324, 325, 326, 328 sk., 330, 339, 340, 343, 347, 352, 353, 354, 355, 360, 366, 394, 432, 433, 453, 469, 478
Szenvedés 55, 120, 177, 242 sk., 269, 293, skk., 397 (l. még *Pál egyénisége* alatt is!)
Szépség 202
Szerapisz 226, 239, 309, 421
Szeretet 216, 242, 435, 443, 456 — adományok 145 — -himnusz 233, 326 sk. — -lakoma 232, 236 sk., 317, 325
Szeretetlenség 180, 186, 351, 404
Szibillák 309, 436
Szicília 268, 404, 407,
Szidón 71, 141
Szilás 69, 146, 157, 158, 160, 161, 162, 177, 178, 179, 180, 182, 183, 185, 187, 192, 197, 201, 210, 211, 230, 239, 241, 242, 243, 249, 264, 268, 270
Szilveszter (Szt., pápa) 481
Szimoeisz 167
Szingon utca 86, 89, 96, 98, 135, 270
Szinopé 442
Szintihé 174, 454
Szinzigus 176
Szíria (szírek) 17, 44, 64, 71, 72, 81, 84, 94, 96, 101, 111, 134, 135, 158, 171, 189, 225, 226, 350, 368, 386, 411, 425
Szkamandrosz 167
Szkéva 290
Szkopasz 273
Szmirna 99, 110, 283, 284, 337
Szociális kérdés 321, 445 (l. még *Pál egyénisége* alatt is!)
Szofisták 208
Szókratész 74, 204, 207, 209, 210, 212, 220, 268, 295, 308, 314, 356, 425, 426, 435, 480
Szopater 197, 284, 347, 469 sk.
Szophoklész 199, 451
Szosztenész 260, 263, 284, 298, 312, 331
Sztefanász 230, 260, 307, 312, 316
Sztoa 209, 210, 212, 213 skk., 253, 262, 263, 264, 305, 320, 324, 422, 433, 434, 451
Sztoikusok 21, 46, 102, 207, 209, 211, 213, 214, 263, 264, 305, 315, 357, 415, 426, 431, 436, 466, 473
Sztoikus érzéketlenség 216 — etika 213, 216, 277, 286 — ima 215
Sztrabón 230
Sztrümón 187
Szunion 198
Szürtisz 403
Szüzesség 320 sk., 365 sk., 436

Tacitus 152, 350, 383, 419, 421, 423, 438, 464, 465, 480
Tamás (Szt., Aquinói) 208, 326, 429, 444
Tamerlan 337
Tammuz 166
Tanítók (katekéták) 118, 134
Tarracina 412
Tarzusz 17 skk., 28, 31, 32, 33, 34, 66, 71, 72 skk., 81, 82, 84, 85, 87, 105, 108, 110, 111, 134, 158, 161, 168, 170, 198, 199, 210, 221, 271, 272, 366, 374, 387, 410, 483, 484
Taurisz 414
Taurosz 17, 22, 28, 29, 81, 88, 104, 105, 107, 122, 126, 134, 135, 158, 160, 161, 270, 296
Tekintély (egyházi) 150
Télemakhosz 202
Teleszphorosz 287
„Templomgyalázás" 384
Tenedosz 168, 363
Tenger 18, 168, 170, 198, 225, 400 sk.
A tenyészet pogány vallása 83 sk., 166 sk., 222, 227, 273
Teofil 389
Terciusz 260, 349
Teremtés 440, 469
Teréz (Szt.) 88
Természet 45, 109 sk., 355
Tertullianus 119, 123, 155, 249, 256, 422, 466, 470
Tertullusz 384
Tesszália 197, 198
Tesszalonika 103, 172, 175, 185, 187, 188 skk., 196, 201, 223, 230, 231, 236, 239, 240, 242, 243, 246, 247, 248, 249, 250, 253, 254, 255, 261, 284, 309, 319, 347, 371
Teudás 361
Thalész 268, 275, 284, 438
Thébai 169, 200
Theiosz 264, 290 — -tan 210 sk.
Thekla 123 sk.
Theodórétosz 86
Theodosius 337
Thészeusz 198, 200, 203
Thüateira 167, 174, 175, 285
Tiberis 102, 411, 416, 425, 475, 480, 481
Tiberius 64, 93, 195, 394, 408, 427
Tibur 436
Tichikusz 287, 298, 340, 347, 364, 429, 448, 455, 473
Ticiusz Jusztusz 230, 231, 237
Tigellinus 254, 462, 465
Timóteus 121, 127, 128, 130, 131, 133, 142, 155, 162 sk., 180, 182, 187, 193, 197, 201, 210, 220, 223, 230, 239, 240, 241, 243, 249, 264, 268, 295, 296, 298, 309, 311, 330, 331, 339, 340, 341, 347, 380, 398, 420, 429, 448, 455, 468, 470, 471, 472, 473, 477, 479
Tirannusz 282, 288, 335
Tiro 451
Tisztítótűz 314
Titiusok 230
Titus (császár) 383
Titusz 141, 142, 145, 270, 295, 298, 300, 319, 339, 340, 341, 347, 380, 463, 471, 472, 473, 475
Tituszhoz írt levél tanításai 473
Tízparancsolat 351
Tmólosz 268, 285
Tolsztoj 442
Töredelem 387
Törökök 101, 125, 126
Törvény (keresztény) 151 sk., 303, 324 sk., 470
Törvény (mózesi) 26 sk., 28, 30 sk., 33, 36 sk., 41 skk., 77, 87, 90, 101, 115 sk., 118, 136, 137, 138, 140, 142, 143, 144, 146, 149, 150, 193, 296, 297, 298, 301 skk., 308, 324, 336, 344, 349, 351, 356, 368, 369, 370, 371, 374, 375, 391, 395, 438, 443, 447, 469 sk., 482
Törvénytelenség 180, 184
A „törvénytelenség embere" 251
Trafalgar 397
Traianus 99, 100, 231
Trákia 84, 111, 173, 226
Tralleisz 284
Tre Fontane 480
Treitschke 451
Tres Tabernae 413

Tróasz 168 sk., 208, 231, 272, 283, 285, 309, 340, 362, 363, 468, 472, 475, 477
Trofimusz 287, 298, 340, 347, 364, 372, 373, 380, 472
Trója 167, 168
Tudatalatti 178
Tusculum 390
Tüana 106, 124, 129, 271, 288, 292
Türosz 23, 71, 141, 365, 411

Új teremtmény 322, 352, 353, 443, 484
Újplatonizmus 213, 469
Újszövetség 139, 240, 242, 251, 302, 385
Az Újszövetség megváltó Istene 321

Az üzleti élet megszentelése 246

II. Valentinianus 481
Valerianus 481
Valerius Maximus 446
Valetta 408
A vallás igazságtartalma 395
Vándortanítók 92, 209
Várakozás 72 sk.
Varázspapiruszok 289, 291
Vasárnap 231 skk.
Végső dolgok 240, 242, 246, 251
Velitrae 413
Venus 226
Vérfertőző 317, 319, 341, 343
Vér fogyasztása 144
Vergilius 168, 200, 355, 410, 422, 436, 461, 483
Veronika 480
Verres 179
Vespasianus 254, 290, 427, 470
A veszély lélektana 376 sk.
Vezuv 384, 388, 408
Via Appia 188, 411, 414, 480, 481
Via Egnatia 172, 187, 188, 196
Via Laurentiana 480
Via Ostiensis 480
A világ nem az ördögtől van 443
Világistenítés és -iszony 431, 441
Világkép 250 sk.
Világkorszakok (aeonok) 251, 257, 258, 259, 304, 318, 329, 330, 358, 473
Világvég: közeliségének hiedelme 245, 251
Vince (Szt., Lerini) 205

Weizsäcker 294
Wernle 331
Wilamowitz, B. 245
Wilpert 237

Xenophón 112, 217

Zakariás 46, 234
Zelóták 297, 361, 367, 375
Zenász 260
Zénón 104, 209
Zeusz 19, 74, 86, 118, 126, 127, 128, 129, 130, 167, 171, 178, 188, 201, 202, 203, 208, 209, 210, 211, 212, 213 sk., 215, 218, 219, 254, 285, 292, 305, 306, 431, 444, 451
Zeuxisz 273
Zoroaszter 286, 438, 439, 443
Zoszimosz 451

Zsidó irodalmi hamisítások 309 — iskolázás 30 skk. — kereszténye llenes módszer 121, 195, 255 — közösségek jogállása 25 — nevelés 25 skk. — szekták 320, 349, 352, 419, 439
Zsidókeresztények és a zsidó hagyományok 107 sk., 136 skk., 163 — magatartása a pogánykeresztényekkel szemben 136 skk., 142, 147, 368 — Rómában 419 — missziói 85, 269 sk.
A zsidóság diaszporai nyugtalan vándorélete 228 — elveszti kiválasztottságát 418 — jövője 357 — és a kereszténység 112 — kiváltságai és szűkkebblűsége 116 sk., 150, 281, 306, 308, 351, 369 skk. 458 — megbecsülésben részesítette a dolgozókat 229 — mondanivalója a világ számára 113 — Rómában 416 sk. — Róma ellenes zavargásai 358, 372, 470 — a római gyűjtogatás gyanúját a keresztényekre irányítja 464 sk. — mint vallás megszűnik 484 — vallási helyzete Krisztus előtt 351 sk.
A zsinagóga berendezése 36, 40, 113
Zsinagógai istentisztelet 232

ISBN 963 360 166 5

A KIADÁSÉRT FELEL: DR. ÁKOS GÉZA IGAZGATÓ
1002/82 FRANKLIN NYOMDA, BUDAPEST
FELELŐS VEZETŐ: MÁTYÁS MIKLÓS IGAZGATÓ

150,– Ft